

ИНСТИТУТ
ЗА
ИСТОРИЈУ

ПРИЛОЗИ

ГОДИНА XI–XII
БРОЈ 11–12

САРАЈЕВО 1975–1976

HISTORISCHES INSTITUT

BEITRÄGE

JAHRGANG XI – XII
Nummer 11 – 12

SARAJEVO
1975 – 1976.

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ

ПРИЛОЗИ

ГОДИНА XI – XII
Број 11 – 12.

САРАЈЕВО
1975 – 1976.

Редакциони одбор

**ДР ПАВАО АНЂЕЛИЋ
ДР ЗДРАВКО АНТОНИЋ
ДР НИКОЛА БАБИЋ
ДР АХМЕД ХАЦИРОВИЋ
ДР АДЕМ ХАНЦИЋ
ДР ЦЕВАД ЈУЗБАШИЋ**

Главни и одговорни уредник

ДР ЦЕВАД ЈУЗБАШИЋ

Секретар Редакције

БОРИС НИЛЕВИЋ

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

	страна
Др Енвер Имамовић, <i>»Interpretatio romana«</i> у односу на индигене култове римске провинције Далмације	13
Др Павао Анђелић, <i>Вагонс регпи</i> и државно вијеће средњовјековне Босне	29
Ђуро Базлер, <i>Проглашење Босне краљевином 1377. године</i>	49
Др Мартин Целер (Zöllner), <i>Активност Ј. Ј. Штросмајера у вези са источном кризом</i> . .	63
Божо Маџар, <i>Конвенција о положају Православне цркве у Босни и Херцеговини закључена 1880. године између Аустро-Угарске и Цариградске патријаршије</i>	79
Др Цтибор Нечас, <i>Анексија Босне и Херцеговине и чешка буржоаска политика</i>	99
Др Ибрахим Карабеговић, <i>О основним претпоставкама развитка радничког покрета у Босни и Херцеговини између два свјетска рата с посебним освртом на реформистички правац</i>	113
Др Никола Бабић, <i>Село у политици Комунистичке партије Југославије у периоду од 1919. до 1929. године</i>	133
Мр Томислав Ишек, <i>Хрватска републиканска сељачка странка на парламентарним изборима 1925. године с посебним освртом на Босну и Херцеговину</i>	151
Мр Рафаел Брчић, <i>Основна обиљежја корекције њемачко-ушастшке политике према Србима у »Независној Држави Хрватској«</i>	177
Миле Коњевић, <i>Однос Извршног одбора Хрватске (републиканске) сељачке странке према ЈНОФ (НФ) 1944 – 1945. године</i>	207

ПРИЛОЗИ

Шефик Бешлагић, <i>Стари град Јелеч у Подрињу</i>	221
Др Мирослава Деспот, <i>Прилог проучавању трговине Хрватске с Босном и Херцеговином 1873 – 1880.</i>	237

Др Цевад Јузбашић – др Нусрет Шекић, *Босна и Херцеговина 1875 – 1914. у радовима југословенских историчара у последњих десет година* 245

ДИСКУСИЈА

Проблеми етничког развнтка у Босни и Херцеговини

Др Бранислав Ђурђевић, <i>Неке опште напомене о проблему етничког развнтка у историји народа Босне и Херцеговине</i>	261
Др Сима Ђирковић, <i>Проблеми изучавања етничких односа у средњем веку</i>	267
Др Бранислав Ђурђевић, <i>Језик и отаџбина у одређивању природно-етничких одлика</i>	271
Др Сима Ђирковић, <i>О језику и отаџбини у босанском средњем веку</i>	271
Проф. Недим Филиповић, <i>О проблемима друштвеног и етничког развнтка у доба османске власти</i>	274
Др Бранислав Ђурђевић, <i>О неким историјско-етничким проблемима у обради турског периода</i>	283
Др Адем Ханџић, <i>О етничким кретањима у ранијем турском периоду</i>	387
Др Мухамед Хаџијахић, <i>Неки резултати иснтивања етничких кретања у Босни у XVIII и првој половини XIX стољећа</i>	289
Др Мухамед Хаџијахић, <i>Методолошки поступци код утврђивања броја босанске популације у каснијем турском периоду</i>	300
Др Сима Ђирковић, <i>Једно методолошко уозорење</i>	302
Хамид Хаџибеговић, <i>О изворима за утврђивање броја становништва у периоду турске владавине</i>	303
Др Цевад Јузбашић, <i>Неке напомене о проблематици етничког и друштвеног развнтка у Босни и Херцеговини у периоду аустроугарске управе</i>	304
Мр Илијас Хаџибеговић, <i>Миграције становништва у Босни и Херцеговини 1878 – 1914. године</i>	310
Ристо Бесаровић, <i>Неки моменти у развнтку етничких односа у Босни и Херцеговини и њихов одраз на културни живот у периоду од 1878. до 1918.</i>	318
Др Бранислав Ђурђевић, <i>Врхунска и народна култура у XIX вијеку</i>	320
Др Недим Шарац, <i>Неколико напомена уз дискусију о токовима политичког живота у Босни и Херцеговини на прелазу из XIX у XX вијек</i>	321
Др Никола Бабић, <i>Проучавање етничке структуре и односа – врло значајан научни проблем историје Босне и Херцеговине</i>	323
Др Цевад Јузбашић, <i>„О аустроугарској колонизационој политици у Босни и Херцеговини послје анексије</i>	325

Mr Илијас Хаџибеговић, <i>Маргиналије о грађанству и грађанској политици у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске управе</i>	331
Др Нусрет Шехић, <i>Проблем унутрашње и спољне колонизације у политици аутономног покрета Муслимана</i>	333
Дискусија о књизи др Расима Хурема: <i>Криза НОП-а у БиХ крајем 1941. и почетком 1942. године</i> . »Свјетлост«, Сарајево 1972 (стр. 322)	
Mr Рафаел Брчић, др Ахмед Хаџировић, Драго Боровчанин, мр Дубравка Шкарица, др Недим Шарац, мр Томислав Ишек, Невенка Бајић, др Нусрет Шехић, др Ибрахим Карабеговић, др Цевад Јузбашевић, др Никола Бабић, др Здравко Антонић, др Расим Хурем	343

ОЦЈЕНЕ И ПРИКАЗИ

Др Павао Анђелић, <i>Хисторијски споменици Коњица и околине I</i> , Коњиц, 1975 (стр. 324), (Борис Нилевић)	413
Е. П. Наумов, <i>Господствующий класс и государственная власть в. Сербии XIII – XV вв.</i> , Изд. – Академија наука СССР – Институт Славјановеденија и балканистики – »Наука« – Москва, 1975 (стр. 366) (Фуад Слипичевић)	415
Јарослав Шидак, <i>Студије о »Цркви босанској« и богумилству</i> , Загреб, 1974 (стр. 400), (мр Паво Живковић)	419
Халил Иналџић, <i>Османско царство класичног доба од 1300 – 1600</i> , Српска књижевна задруга, Београд, 1974 (стр. 357), (Енес Пелидија)	424
Адем Ханић, <i>Тузла и њена околнина у XVI вијеку</i> , Сарајево »Свјетлост«, 1975 (стр. 401), (Бехија Златар)	426
Klaus Kreiser, Wener Diem, Hans Georg Majer, <i>Lexicon der islamischen Welt</i> , 1 – 3 Bd. Stuttgart 1974 (стр. 210 + 212 + 202), (Ибрахим Кемур)	428
<i>Раднички покрет у Босни и Херцеговини 1907. године</i> (Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, 1975. г. стр. 471) Избор, редакција Касим Исовић (др Ахмед Хаџировић)	429
Др Атиф Пуриватра, <i>Југославенска муслиманска организација у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца</i> , Сарајево, 1974 (стр. 658), (др Мустафа Имамовић)	431
<i>XI Међународна конференција историчара радничког покрета у Линцу 9 – 13. септембра 1975</i> (мр Урош Недимовић)	435

ИЗ ИНСТИТУТА

Драго Боровчанин, <i>Дјелатност Института у 1975. години</i>	439
--	-----

INHALT

ABHANDLUNGEN UND AUFSÄTZE

	Seite
Dr Enver Imamović, » <i>Interpretatio Romana</i> « im Bezug auf die einheimischen Kulte in der römischen Provinz Dalmatia	13
Dr Pavao Andelić, <i>Barones Regni</i> und der Staatsrat im mittelalterlichen Bosnien	29
Đuro Basler, <i>Erhebung Bosniens zum Königtum im Jahre 1377</i>	49
Dr Martin Zöllner, <i>Die Aktivität J. J. Strossmayers im Bezug auf die Ostkrise</i>	63
Božo Madžar, <i>Die Konvention über die Stellung der Orthodoxen Kirche in Bosnien und der Herzegovina, abgeschlossen 1880 zwischen Oesterreich-Ungarn und dem Patriarchat von Konstantinopel</i>	79
Dr Ctibor Nečas, <i>Die Annexion Bosniens und der Herzegovina und die Politik der tschechischen Bourgeoisie</i>	99
Dr Ibrahim Karabegović, <i>Die Grundvoraussetzungen der Entwicklung der Arbeiterbewegung in Bosnien und der Herzegovina zwischen den zwei Weltkriegen, besonders hinsichtlich der reformistischen Richtung</i>	113
Dr Nikola Babić, <i>Das Dorf in der Politik der Kommunistischen Partei Jugoslawiens in der Zeit von 1919 bis 1929</i>	133
Mr Tomislav Išek, <i>Le parti paysan republicain croate aux elections parlementaires de 1925, avec un point de vue particulier sur la Bosnie-Herzegovine</i>	151
Mr Rafael Brčić, <i>Grundcharakteristik der Korrektion deutsch-österreichischer Politik gegenüber den Serben im »Unabhängigen Staat Kroatien«</i>	177
Mile Konjević, <i>Das Verhältnis des Exekutivkomiteés der Kroatischen (Republikanischen) Bauernpartei zu der J.N.O.F. (N.F.) 1944 – 1945</i>	207

BEITRÄGE

Šefik Bešlić, <i>La ville fortifiée de Jeleč à Podrinje</i>	221
Dr Miroslava Despot, <i>Ein Beitrag über die Handelsbeziehungen Kroatiens mit Bosnien und der Herzegovina 1873 – 1880</i>	237
Dr Dževad Juzbašić – Dr Nusret Šehić, <i>Bosnien und die Herzegovina 1875 – 1914 in den Arbeiten der jugoslawischen Historiker während der letzten zehn Jahre</i>	245

DISKUSSION

Probleme der ethnischen Entwicklung in Bosnien und der Herzegovina

Dr Branislav Đurđević, <i>Einige allgemeine Bemerkungen über das Problem der ethnischen Entwicklung in der Geschichte der Völker Bosniens und der Herzegovina</i>	261
---	-----

Dr Sima Ćirković, <i>Probleme der Erforschung ethnischer Beziehungen während des Mittelalters</i>	267
Dr Branislav Đurđev, <i>Sprache und Heimat in der Bestimmung der natural-ethnischen Charakteristika</i>	271
Dr Sima Ćirković, <i>Über die Sprache und Heimat im bosnischen Mittelalter</i>	271
Prof. Nedim Filipović, <i>Über die Probleme der sozialen und ethnischen Entwicklung zur Zeit, der osmanischen Herrschaft</i>	274
Dr Branislav Đurđev, <i>Über einige historisch-ethnische Probleme in der Bearbeitung der türkischen Periode</i>	283
Dr Adem Handžić, <i>Über die ethnischen Bewegungen in der türkischen Frühzeit</i>	387
Dr Muhamed Hadžijahić, <i>Einige Resultate der Erforschung der ethnischen Beziehungen in Bosnien während des XVIII und in der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts</i>	289
Dr Muhamed Hadžijahić, <i>Methodologische Verfahren bei der Festsetzung der Zahl der bosnischen Population in der spättürkischen Zeit</i>	300
Dr Sima Ćirković, <i>Ein methodologischer Hinweis</i>	302
Hamid Hadžibegić, <i>Über die Quellen für die Festlegung der Einwohnerzahl in der Zeit der türkischen Herrschaft</i>	303
Dr Dževad Juzbašić, <i>Einige Bemerkungen über die Problematik der ethnischen und sozialen Entwicklung in Bosnien und der Herzegovina zur Zeit der österreichisch-ungarischen Verwaltung</i>	304
Mr Ilijas Hadžibegović, <i>Migrationen der Einwohner in Bosnien und Herzegovina 1878 – 1914</i>	310
Risto Besarović, <i>Einige Momente in der Entwicklung der ethnischen Beziehungen in Bosnien und der Herzegovina, und ihr Reflex auf das Kulturleben in der Periode von 1878 bis 1918</i>	318
Dr Branislav Đurđev, <i>Spitzen- und Volkskultur im XIX Jahrhundert</i>	320
Dr Nedim Šarac, <i>Einige Bemerkungen zu der Diskussion über den Gang des politischen Lebens in Bosnien und der Herzegovina um die Jahrhundertwende</i>	321
Dr Nikola Babić, <i>Die Erforschung der ethnischen Struktur und ihrer Beziehungen – ein sehr wichtiges Forschungsproblem in der Geschichte Bosniens und der Herzegovina</i>	323
Dr Dževad Juzbašić, <i>Über die österreichisch-ungarische Kolonisationspolitik in Bosnien und der Herzegovina nach der Annexion</i>	325
Mr Ilijas Hadžibegović, <i>Marginalien über das Bürgertum und die bourgeoise Politik in Bosnien und der Herzegovina zur Zeit der österreichisch-ungarischen Verwaltung</i>	331
Dr Nusret Šehić, <i>Das Problem der inneren und äusseren Kolonisation in der Politik der autonomen Bewegung der Muslimanen</i>	333
Diskussion über das Buch Dr Rasim Hurem: <i>»Križa NOP-a u BiH krajem 1941. i početkom 1942. godine«</i> (<i>»Die Krise der Volksbefreiungsbewegung in Bosnien und der Herzegovina Ende 1941 und Anfang 1942«</i>), Verlag »Svjetlost«, Sarajevo 1972, 322 Seiten...	
Mr Rafael Brčić, dr Ahmed Hadžirović, Drago Borovčanin, mr Dubravka Škarica, dr Nedim Šarac, mr Tomislav Išek, Nevenka Bajjić, dr Nusret Šehić, dr Ibrahim Karabegović, dr Dževad Juzbašić, dr Nikola Babić, dr Zdravko Antičić, dr Rasim Hurem	343

BESPRECHUNGEN

Dr Pavao Andelić, <i>Historijski spomenici Konjica i okoline I</i> , Konjic 1975, стр. 324... (Boris Nilević)	413
E. П. Наумов, <i>Господствующий класс и государственная власть в Сербии XIII – XV вв.</i> , Hrsg. Академија наука СССР – Институт Славјановеденија и балканистики; »Наука« Москва 1975, С. 366 (Fuad Slipičević)	415
Jaroslav Šidak, <i>Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu</i> , Zagreb 1974, S. 400 (Mr Pavo Živković)	419
Halil Inaldžik, <i>Osmansko carstvo klasičnog doba od 1300 – 1600</i> , Verlag Srpska književna zadruga, Beograd 1974, S. 357 (Enes Pelidija)	424
Adem Handžić, <i>Tuzla i njena okolina u XVI vijeku</i> , »Svjetlost« Sarajevo, 1975, S. 401 (Behija Zlatar)	426
Klaus Kreiser, Wener Diem, Hans Georg Majer, <i>Lexikon der islamischen Welt</i> , Bd. 1 – 3, Stuttgart 1974, S. 210 + 212 + 202 (Ibrahim Kemura)	428
<i>Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1907. godine</i> , Herausgeber Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1975, S. 471 (Dr Ahmed Hadžirović)	429
Dr Atif Purivatra, <i>Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca</i> , Sarajevo 1974, S. 658 (Dr Mustafa Imamović)	431
<i>XI Medunarodna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu 9 – 13. septembra 1975</i> (Mr Uroš Nedimović)	435

AUS DEM INSTITUT

Drago Borovčanin, <i>Die Tätigkeit des Institutes im Jahre 1975</i>	439
---	-----

Овај двоброј Прилога уредио је Редакциони одбор у новом саставу.

Користимо се овом приликом да се захвалимо др Расиму Хурему и др Нусрету Шехићу на вишегодишњем раду на уређивању часописа. Захваљујемо се такођер и др Николи Бабићу, досадашњем главном и одговорном уреднику на успјешном вођењу Редакције.

Редакциони одбор

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Др Енвер Имамовић

INTERPRETATIO ROMANA У ОДНОСУ НА ИНДИГЕНЕ КУЛТОВЕ РИМСКЕ ПРОВИНЦИЈЕ ДАЛМАЦИЈЕ

Интенције римских освајача у свим дијеловима свијета, у којима је дошло до њихове интервенције, биле су сасвим јасне и одређене када је било ријеч о култовима и божанствима покорених народа. У шароликим индигеним култовима и религијама наћи ће и издвојити она божанства која су се њима указала сасвим или, барем донекле, блиска и разумљива, те их поистовећују с одговарајућим божанствима из свога пантеона. Може се рећи да су били доста устрајни и досљедни у тој интенцији и, дакако, резултати нису изостали. Међутим, како год се на ту појаву гледа кроз призму савремених истраживача културне проблематике, у сваком случају долази се до јединствене констатације: с једне стране, та појава представља понекад главни и основни разлог што се нису сачувала имена или било какви подаци о већини индигених божанстава; с друге стране, у већини случајева, захваљујући управо тој појави, дознали смо за бројна иста божанства, па макар и под римским именима или епитетима о било којој провинцији да је ријеч. Иначе, да до тога није дошло, по свој прилици, не би ништа остало, што би говорило о њима и њиховом постојању, као што је, уосталом, већ случај с оним бројним заборављеним, о којима данас не знамо ништа, а сигурни смо да су постојали. Тај проблем је утолико сложенији уколико знамо да су поједини народи или племена имали веома развијен културни живот

а с тиме у вези и широк пантеон својих индигених божанстава. Тај случај је заједнички готово свим народима које су покорили Римљани, особито кад је ријеч о европским или афричким земљама. Кад је ријеч о азијским, односно оријенталним провинцијама, овај закључак се на њих мање односи. Наиме, ту је ријеч о земљама које су у вријеме римске окупације иза себе већ имале тисућљетну културну, а тиме и културну традицију, која нам је и те како добро позната посредством бројних разноврсних савремених натписа, споменика или литерарних вијести. Но, када су у питању европске земље, па тако и териториј провинције Далмације, ситуација је сасвим другачија. Какогод Келти, Германи, сјеверноафричка племена и др., тако су и Илири, без сваке сумње, имали веома развијен култно-религиозни живот, а с тиме у вези и широк и разноврстан национални пантеон. Међутим, због ниског културног ступња тих народа, због недостатка писма, примитивности њихових религија и култова, о свему томе данас врло мало знамо. Наиме, ријеч је првенствено о раздобљу њихове националне самосталности која је претходила римској окупацији. Доласком Римљана, ситуација се много мијења, но истовремено долази до оне појаве коју смо раније споменули када Римљани у тим индигеним култовима појединих покорених народа траже извјесне подударне тачке са припадницима свога пантеона. У исто вријеме нека одређена барбарска божанства почињу називати именима својих, одговарајућих божанстава. Та појава о којој је овдје ријеч добро је позната свим истраживачима културне проблематике под називом *interpretatio Romana*. Њу сусрећемо у свим римским провинцијама, па тако и на територију Далмације, што за нас представља посебан интерес.

У погледу домаћег илирског култа, могу се диференцирати два раздобља: прво би било оно које се односи на период њихове самосталности, а друго на вријеме под римском доминацијом. Та два периода се оштро диференцирају у сваком погледу. Док за први период, односно фазу, можемо рећи, или барем с извјесношћу претпоставити, да се религиозни развој као и систем појединих култова одвијао на чистој аутохтоној концепцији и да је карактеристичан само за поједине групације илирских племена, дотле други период представља развој који је у непосредном односу наспрам присутној римској религији и њиховим бројним култовима, да се све скупа мало потом иаметне као веома утјецајни фактор у даљем развоју индигених култова и религије. У исто вријеме тај утјецај почиње долазити и од других бројних страних култова, било грчких, трачких, оријенталних итд. Да би се правилно и потпуно схватио развој илирских култова из периода римске окупације, неопходно је осврнути се на нека објашњења у вези са њиховим развојем који је претходио римској окупацији. Но, одмах се мора нагласити да је ово питање доста проблематично и да надаље остају неразјашњена кључна питања, унаточ свим настојањима савремених истраживача који се баве овим проблемом. Наиме, о старијој религији Илира већ је речено да се зна веома мало. Док за религију осталих културних народа постоји разноврсна изворна грађа, дотле о Илирима готово да и нема грађе. Антички писци који су у својим дјелима понешто писали о Илирима готово да ни једном ријечју не спомињу њихов духовни живот или било што што би се односило на тај проблем. Када то и чине, то се своди на свега неколико кратких биљежака. Тако, на примјер, код Херодота налазимо податак о једном женском божанству код Пеонаца које се поистовећује са грчком Артемидом. Њој су илирске жене приносиле жртву

пшеничну сламу (4,33). Максим Тирски за Пеонце каже да су велики поклоници сунца којегштују у виду малог колута постављеног на дугу дршку (Philosophumen 2,8,6). Pseudo Skymno у својој Периегези писао је да су Илири велики штоваоци својих богова (V, 422). Код неколико античких писаца налазимо податке како су Илири својим боговима приносили коње као жртву. Тако, на примјер, Фестус пише да се Нептун зове Нирпиус зато што је ударцем трозупца из земље извадио коња, па се због тога у Илирику сваке девете године бацају у море четири коња (Festus ed. Lindsay 90). О овом случају говори слично и Сервије с том разликом што, како он каже, Илири по обичају сваке девете године бацају само једног коња у воду (код Вергилија, Георг. I, 12). Жртвовање коња код старих народа представља веома раширену појаву. По Страбону, илирски Венети су жртвовали Дно-меду бијеле коње (Георг. 215). То исто чине и Салентини у јужној Италији (Festus ed. Lindsay 190, s. v. october equus), док су Манзани своје Јупитеру живе бацали у ватру. Такве жртве су приносили и Спартанци (Pauzanije 3, 20, 4), Рођани (Festus ed. Lindsay 190), итд. Међутим, ови оскудни подаци мало нам освјетљавају одређену културну слику везану за Илире. За разлику од ових литерарних извора, много сигурније и опширније податке о томе проблему даје нам археолошка грађа. У том погледу на прво мјесто долазе епиграфски споменици, култни и вотивни натписи, те култни рељефи, као и остаци светишта, разни култни инструменти и сл. Посредством тих споменика који представљају основни материјал за изучавање религије Илира, можемо себи представити одређену слику са извјесним закључцима о њиховим божанствима, богослужним мјестима и сл., али се при томе мора нагласити да до сада пронађени материјал који се односи на тај проблем ни у којем случају није довољан да би се донијела опћа представа о томе. Исто тако, мора се нагласити да се тај материјал односи углавном на вријеме када су Илири већ били политички овисни од Рима, што значи да су илирски култови били већ дубоко прожети римским културним утјецајима. О њиховој старијој фази духовног живота наша представа је потпуно нејасна и неодређена.

Када су Илири били покорени од стране Римљана, уз промјене, до којих је тада дошло, и њихова религија је доживјела велике промјене. Тада се њихова домаћа божанства поистовећују са адекватним римским, што представља одређени процес везан за политичку овисност од Рима, до којег је дошло у свим покореним провинцијама. Управо из тога разлога јавља се велики број културних споменика на којима се наводе разна божанства. Мада су ти споменици (ако је ријеч о епиграфској грађи) писани углавном латинским језиком, и мада се ту спомињу римска божанства, у неким случајевима, било на културним рељефима или епиграфским споменицима, у могућности смо да у њима препознамо поједина домаћа божанства. Јасно, ту је ријеч о *interpretatio Romana*. Тако посредством тих споменика дознајемо за поједина индигена имена домаћих божанстава, као што је, на примјер, случај са Биндом, Видасом, Таном, Иријом, Анзотиком, Еиом, Иком итд. За нека божанства, пак, не знамо домаћа имена, али су нам са културних рељефа добро познати њихови ликови. Ту је на првом мјесту ријеч о шумским божанствима, као што је Силван и Дијана, Нимфе и др. Друга божанства су нам позната, пак, само посредством римских имена. Ријеч је, прије свега, о Либеру, Либери, Армату, Силвану, Дијани, те о другим божанствима која се крију под римским именима. Управо зато што је *inter-*

pretatio Romana спроведена тако интензивно над домаћим божанствима, можемо судити да су Илири имали доста развијену религију и да су имали свој одређени пантеон, што је, уосталом, особина свих индоевропских народа, те је стога било могуће спровести interpretatio Romana у тако широком опсегу. Илири су у одређеним римским божанствима видјели нека своја, наставили су их и надаље штовати с тим што су прихватили одговарајућа римска имена. Према томе, ако су Илири и штовали римског Јупитера, Силвана, Дијану и њихове култне заједнице, потом Либера, Нимфе и сл., нема сумње да је ријеч о одговарајућим домаћим божанствима, а како су се звала та божанства код Илира, какав је био њихов поближи карактер и особине и какав је био њихов култ, то су питања на која не можемо дати одговор. Како смо већ навели, ми посједујемо споменике тих божанстава тек из времена када је већ била спроведена interpretatio Romana. Помном разрадом нађених култних рељефа или култних натписа, те компарацијом са споменицима сличног карактера из других европских провинција, настоје се дати одређени подаци за рјешавање проблематике духовног живота Илира. Све у свему, може се изнијети доста поуздана констатација да питање илирских култова и религије представља један од најсложенијих проблема у изучавању њихове културне прошлости на основи којих бисмо могли донијети неке сигурније закључке или стећи ширу и јаснију представу о томе питању. Велику потешкоћу за изучавање те проблематике, свакако, представља, већ споменуто, помањкање литерарних извора, односно вијести античких писаца. Какву важност имају ти литерарни подаци који се односе на питање култа епихорског становништва, види се најбоље из примјера који се односи на Германе или Гале. Да је којим случајем Тацит посветио своје дјело Илирима, а не Германима, или да је Цезар описао своје ратове са Илирима, данас би ситуација била сасвим другачија. Док за проучавање култне проблематике Галије и Германије, с једне стране, имамо вриједна литерарна дјела античких писаца, и то првенствено од Тацита и Цезара, с друге стране ту су многобројни налази култних и вотивних споменика или други предмети и објекти који се односе на култ. Имајући у виду такву ситуацију у тим земљама, а готово да није много другачија ни у осталим земљама, нпр. у Хиспанији или сјеверној Африци, а да не говоримо о источним земљама, ситуација на подручју провинције Далмације је сасвим другачија. Неколико оскудних биљежака античких писаца о религији и кутовима Илира, ни у којем случају не могу представљати довољну грађу, а ни археолошка истраживања нису дала довољно материјала који би послужио за систематску обраду култне проблематике или рјешавању проблема религије Илира. Ова запажања имају вриједност само у оном случају када је у питању поређење те проблематике код других народа код којих тај проблем има много ширу основу за проучавање. Изучавање тога проблема код Илира темељи се, углавном, на откривеним споменицима култне или вотивне природе, и ако бисмо, на примјер, поредили ситуацију у односу на те споменике каква је данас и прије неких педесет година, дошли бисмо до закључка да се број тих споменика стално повећава. Даље, то значи да њихов недостатак у очима истраживача не треба да значи и њихово стварно непостојање, него је то више посљедица несистематских археолошких истраживања.

Не узимајући у обзир данашње стање на пољу истражености и познавања Илира, у томе проблему ће нам много помоћи компаративна анализа истог проблема код других народа. Треба узети у обзир чињеницу да су

Илири припадали индоевропској групи народа,¹⁾ чије су се религије темелиле на јединственој прастарој основи, а тијеком времена, зависно од народа, она се код појединих чланова те групације индивидуално развијала, задржавајући основне компоненте и карактер своје праисконске религиозне концепције која је била заједничка како Илирима тако и Германима, Келтима, Грцима, Римљанима итд. Поједини народи из ове групације у своме тисућугодишњем културно-политичком развоју пролазили су различит пут развоја који је увјетовао све јачу друштвено-политичку, а тиме и културну диференцијацију, па док су једни дошли у стадиј високо развијене цивилизације, други су се још налазили у фази барбарства. Зато они народи који су пролазили кроз исте или сличне друштвено-политичке увјете, као што су, с једне стране, били Грци и Римљани, а с друге Илири, Германи и Келти, у својој религији су врло блиски, готово идентични. Споменути културно заостали народи, с обзиром на исте животне увјете и културну разину, развили су култ и религију која се у великој мјери подудара, као што је с друге стране случај између Грка и Римљана. Довољно је парагонирати називе главних грчких и римских божанстава, а то се може протегнути и на друге индоевропске народе високе културе, па да се уочи заједнички коријен тих имена и функција.²⁾ Док на једној страни, узимајући у обзир културно развијене индоевропске народе, религију добро познајемо или је узјамно надопуњујемо, и док се код њих вршила, односно спроводила *interpretatio Sacra*, тј. када су, на примјер, Грци били у фази идентифицирања својих божанстава са одговарајућим оријенталним, а Римљани са грчким, то откривање »својих« божанстава у божанствима других народа, у ствари, само доказује њихову заједничку основу. У другој групи, код културно заосталих народа, те паралеле је много лакше тражити унутар њихове религије и култова, тако да су поједина божанства Илира потпуно идентична германским или келтским, њихов карактер или функције су исте, а обављање култа или култни мјеста су и код једних и код других готово потпуно идентична. Свакако да су те паралеле ближе код народа који се налазили у истим животним приликама, па у овоме случају Илире стављамо насупрот другим европским народима истог културног ступња чији култ и религију боље познајемо.

У вријеме када је Рим политички објединио те народе, уз остале друштвене процесе, дошло је и до реконституирања религија покорених народа, и то на тај начин што су поједини народи своје култове, своја божанства или религиозна схваћања покушали довести у везу са римским, а дакако да је до тога настојања долазило и од стране Рима, па на било који начин или по било којем мотиву. Да којим случајем до тога процеса није дошло, тј. да се није спроводила *interpretatio Romana*, могло би се, с правом, поставити питање да ли бисмо имали иједан вотивни или култни споменик, како код Илира тако и код других европских народа. Према томе, за спровођење *interpretatio Romana* основе су нам сасвим јасне. Сада је дошло до исте по-

1. Т. Милитар, *Људске расе и индоевропски народи*, Нови Сад 1930, р. 36 – 40.

2. О индоевропским религијама в.: N. Turchi, *La religione di Roma antica*, Bologna 1896; Georges Dumézil, *Jupiter, Mars, Quirinus*, Paris 1941, р. 9 – 70; A. Lang, *La Grande Encyclopédie*, Paris, св. 24, р. 676 и д; S. Reinach, *Orpheus, Histoire générale des religions* (пријевод са француског), Сарајево 1958, р. 94 и д; Т. Милитар, о. с., р. 22 – 25; V. Basanoff, *Les dieux des Romains*, Paris 1942, р. 8; Gavin de Beer, *Hanibal*, London 1969, р. 13 – 14; G. Devoto, *Origini indoeuropee*, Firenze 1962.

јаве код европских, као и код других покорених народа, који су у културном погледу били на нижем ступњу од Римљана, као што су Грци заостајали у поређењу с источним земљама и касније Рим у поређењу с Грчком.

На који је начин провођена та *interpretatio Romana*? О томе готово да и немамо изворних података. Нама су познати случајеви када су интерпретацију проводили, прије свега, римски писци. Када, на примјер, неки од њих описује које епихорско божанство код било којег народа или племена, ако се радило, на примјер, о женском божанству, чије је функције тај писац боље познавао, он га директно доводи у везу са одговарајућим божанством своје земље. Зато, на примјер, Херодот идентифицира неку пеонску богињу са Артемидом (4,33), или када Тацит говори о три главна германска божанства, он их у исто вријеме идентифицира са божанствима грчкоримског пантеона.³⁾ Исти је случај када Цезар говори о келтској религији, па наводи да они имају иста божанства као и Римљани.⁴⁾ Готово да је редовита појава код свих писаца да при томе не спомињу епихорске називе тих божанстава. Један од рјеђих случајева када се то чини налазимо, на примјер, код Лукана, који дословно наводи имена три велика келтска божанства *Pharsalia*, I, 444).

Обично се наводи да је *interpretatio Romana* провођена спонтано, то јест да зато нису подузимане или одређиване неке административне мјере. У ствари, може се рећи да је то био више процес, а не догађај, и свакако да је до њега долазило спонтаним реакцијама. Када је био у питању неки други проблем, рецимо политичке или друштвене нарави, тада се римска администрација постављала крајње нетолерантно, и Рим је био тај који је наметао иницијативу, али када је било питање култа, односно религије, тада је поступао крајње опрезно. Ту појаву треба довести, прије свега, у однос са психолошком страном људске личности, у овом случају друштва, односно државе, јер када је била у питању религија или култ, не само једног народа него чак религиозно убјеђење једног појединца, ту се показивала, прије свега, сентиментална страна људи и њихове психолошке особине. То је долазило отуда што је готово сваки Римљанин и сам био дубоко религиозан, бојажљив, па је стога у томе питању био доста толерантан и обазрив. Он је преко својих божанстава у извјесној мјери штовао и та страна. Према томе, и та *interpretatio Romana* која је у већини случајева провођена доста интензивно, није произашла из неке систематске или службене кампање, него је од стране Римљана до ње долазило више у правом интерпретационом смислу. Када су, на примјер, Римљани упознали неко илирско божанство, они су га, да би га поближе означили, називали и доводили у везу са својим адекватним божанствима, па се тада и надаље спомињу под римским именима да би се при томе и његов култ поистовећивао са адекватним римским. С друге стране, епихорско становништво, када је већ политички и културно потпало под римски утјецај и када су домороци почели све више и више да се укључују у јавни друштвени живот, вођен по римском узору, или су барем настојали да га тако воде, и сами почињу слиједити или водити тај процес култне интерпретације, настојећи на тај начин да се и религиозно приближе своме господару. Тај процес је лако разумјети у оним земљама које су више подлегле римском културном утјецају,

3. S. Reinach, o. c., p. 33.

4. J. Vendryes, *Les Religions des Celtes*, Paris 1948. p. 261 и д.

али више или мање тако је било и у осталим земљама, па и у провинцији Далмацији. И ту се догодило да су мушкарци, служећи у римској војсци, добијали јаснију представу о римској религији, и хтјели или не, долазили у ситуацију да сами себи постављају дилеме или доводе у везу религијске основе свога господара и своје земље. Из свих ових разлога ми смо *interpretatio Romana* одредили више као спонтани процес. Да је било тако, види се и из чињенице што је Рим био крајње толерантан према религијама и култовима својих подложника. Римски војници, подријетлом Илири, били су слободни »подизати завјете« или чак храмове својим домаћим божанствима било да су се налазили у Риму, Галији или сјеверној Африци. То им није нитко бранио. Познат нам је један сасвим риједак случај када се Рим уплитао у питање култа својих провинција, као што је било оно са забраном приношења људских жртава код Друида у Галији.⁵⁾

Да бисмо овај проблем покушали свести на Илире, будући да не можемо пратити њихов култни развој из периода који је претходио римској окупацији, из описане компаративне анализе тог проблема код других народа, можемо претпоставити да се тако исто или барем слично догађало и са њиховом религијом, односно култовима. Но, да би нам проблем био још јаснији, покушат ћемо га довести у везу са једним идентичним процесом, који је, истина, из каснијег раздобља, а то је тзв. *interpretatio Christiana*. Као што су се по *interpretatio Romana* све религије и култови тумачили према схемама римског пантеона и њиховог схваћања, тако је и *interpretatio Christiana* тражила и налазила у паганским религијама њихова божанства, која ће се идентифицирати са својим ђавлима и другим злим демонима. У случају када црква није била толико утјецајна да потисне поједина паганска божанства, она их идентифицира с неким библијским личностима, а њихове благодане уклапа у црквене, док на мјестима, која су имала јаку паганску традицију, подиже своје капеле и друга светишта, па је на тај начин понеки пут црква у потпуности апсорбирала паганске култне, односно религијозне преостатке. Свакако да се у кршћанству тај процес одвијао на сасвим другим основама и како је кршћанство било непомирљиво у односу на паганске религије, спровођење те *interpretatio Christiana* било је сасвим другачије од *interpretatio Romana*, али у суштини, као догађај, био је идентичан.

Из претходног прегледа видјели смо да су нека илирска епихорска божанства била идентифицирана са одговарајућим римским божанствима. Као најбољи примјер представља илирски божански пар познат нам једино посредством римских имена, а то је Силван и Дијана. Ми ни до данас нисмо сазнали како су гласила њихова индигена имена, док с извјесношћу знамо да су припадници богатог илирског пантеона. Можемо претпоставити да су Илири имали исто толико бројна божанства, као што су имали Келти или Германи, или, пак, Римљани у својој старијој културној фази, када су њихова божанства по своме карактеру или функцијама била најближа божанствима примитивних европских народа. Нас, свакако, интересира у којем и каквом стадију су Римљани затекли илирску религију. Ако се осврнемо на културне прилике, какве су владале у то вријеме код Илира, а знамо да су се базирале на претисторијским основама, онда ће нам бити јасно да су се и религија и култ налазили у посве примитивним формама које су од-

5. J. Toutain, *Les cultes Païens dans l'empire Romain*. Paris 1920. p. 399.

лика живота становника чији се култни живот заснивао на основама примитивне претисторије. Мада су Илири и прије него што су потпали под власт Римљана одржавали културно-трговачке односе са Грцима, Италицима и другим културним народима Медитерана, те везе ни у којем случају нису могле утјецати на религију и култ Илира у толикој мјери да би се осјетио какав већи утјецај тих народа. То је увјерљивије тим више што су Илири остали досљедни поклоници својих култова, чак и у доба када су постали потпуно овисни од Римљана у сваком погледу и који је регулирао њихов живот по својим принципима, па према томе ни ранији контакти нису могли имати неки већи значај или посљедице у вези с питањем култа и религије Илира.

Унаточ томе што о религији и кутовима Илира знамо врло мало из доба њихове самосталности, захваљујући већем броју налаза култних и војних споменика на њиховој територији, дознали смо за нека њихова најомиљенија божанства. То се односи, прије свега, на териториј унутарњег дијела провинције гдје су неки локалитети, у поређењу с бројем нађених споменика, били тако рећи култни центри дотичних божанстава. Од њих су на првом мјесту Силва и Дијаиа, те Нимфе, као и њихове култне заједнице. Постоје докази да су постојала још друга бројна божанства која су чинила њихов пантеон, али о њима, барем за сада, мало знамо. Довољно је навести неколико примјера из појединих подручја ове провинције, па да се увјеримо да је илирски пантеон био доста широк и разноврстан. Међутим, на тим споменицима та божанства су готово редовито идентифицирана с римским, чија имена редовито и носе, али имамо неколико случајева да се уз име римског божанства јавља и епихорско име, или, пак, случај да натпис иноси само епихорско име дотичног божанства. Но, за нас је најинтересантнија појава омиљеног домаћег шумско-пастирског божанства, познатог нам под римским називом Силванус. Већ смо рекли да се под тим именом крије неко старо домаће божанство које је у споменутом раздобљу било изједначено с италским Силваном. Међутим, оно што за нас представља доста сложен проблем јесте његово идиогено, тј. илирско име. Када су Илири потпали под политичку зависност Рима, уз остале појаве до којих је тада дошло, на њих се знатно одразио и култни утјецај. Како је у коријену и једна и друга религија исте основе, Римљани су брзо увидјели да се ово илирско шумско божанство умногочему подудара с њиховим Силваном и када је и Илирима то постало јасно, и сами су то своје омиљено божанство почели називати римским имениом. Управо то представља основни разлог што су нам се сачувале доста бројне епиграфске потврде овог илирског божанства. Међутим, када је у питању ово божанство, одмах се намеће низ других пропратних питања и проблема. Према рељефним представама које су доспјеле до нас, можемо лако закључити да се ово илирско божанство подудара с италским Силваном, у ствари, само у неким тачкама. Италски Силва је божанство које има одлике заштитника пољодјелаца, док је илирски Силван типично шумско и пастирско божанство са свим шумским и пастирским атрибутима, те се по тим својствима, у ствари, више веже за идентично грчко божанство, а то је Пан. Познато нам је када су Римљани, прихваћајући грчког Пана, дали му своје име, а то је Силванус. Како је грчки Пан идентичан овом илирском шумском божанству и како је исто тако старог подријетла, јасно је да је и код Илира имало идиогени назив, али како је гласио, то не знамо. Истина, на неким епиграфским споменицима уз њего-

во римско име нашло се разноврсних именских додатака, али то су све редом епитети, мада су неки од истраживача хтјели у њима видјети његова индигена имена. Тако, на примјер, на неколико споменика јавља се епитет Messor, како читамо на једном натпису из Грахова,⁶⁾ Ридера,⁷⁾ те из Привлаке код Нина.⁸⁾ На једном другом натпису, нађеном у Сиску, читамо, пак, »Магла«. ⁹⁾ Неки од истраживача дали су приједлог да се та скраћеница допуни са Magla(epus).¹⁰⁾ Даље, сусрећемо епитет Сог, како се може прочитати на једном натпису из Гламоча.¹¹⁾ Чини нам се сасвим исправна интерпретација ове скраћенице: то би, у ствари, био епитет позајмљен од врховног римског бога Јупитера и гласи Со(ho)r(talis), који је потврђен на неколико споменика на подручју ове провинције.

Појава interpretatio Romana наспрам овом божанству није везана само за провинцију Далмацију него и за друга подручја. Исти случај сусрећемо и у Галији, гдје је откривено чак преко 40 споменика, како епиграфских, тако и рељефних, на којима се спомиње исто тако под римским именом, али врло често пропраћено и разним индигеним епитетима. Уз римско име врло често долази облик Sucellus¹²⁾ или разна друга.

Из сјеверне Африке имамо лијеп примјер interpretatio Romana у односу на ово божанство. Из Картаге потјече један натпис који садржи попис једног колегија, а посвећен је божанству који носи назив Jupiter Hammon Varbarus Silvanus.¹³⁾ То значи да је овдје Силван био изједначен са врховним либијским богом Hammonom, а овај, пак, са римским Јупитером. Потврду да се Силван изједначио са Јупитером Hammonom имамо такођер на једном натпису у Риму чији се текст завршава са: Sacerdos dei Barbari Silvani,¹⁴⁾ па се стога узима да је то његов индигени назив (Silvanus = Barbarus, тј. Verberus). Даље, у Цирти су утврђени остаци једног храма који је био посвећен двама божанствима: Меркуру и једном домаћем богу који је био исто тако изједначен с италским Силваном.¹⁵⁾

За нас је најинтересантија појава натписа нађеног у Топуском иа којем се спомиње, већ нама познати божански домаћи пар под именом Vidusus i Thana.¹⁶⁾ Мајер (Mayer) који је објавио овај налаз, изнио је мишљење да се под тим именима крије пар домаћих, добро познатих и омиљених илирских божанстава, а то је Силван и Дијана. По њему би, дакле, Vidas i

-
6. С. Patsch, Гласник Земаљског музеја, XI, (1899). р. 120 – 121; *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina*, VII, (1900). р. 164. fol. 149.
 7. Д. Рендић-Миочевих, ГЗМ. н. с. VI, (1951). р. 51. бр. 2. сл. 1.
 8. CIL III, 143222; Ж. Ракнић, *Култна слика Силвана с подручја Либуерна, Диадора*, св. 3, Задар 1965, р. 85 – 86.
 9. Ј. Бруншмид, *Камени споменици Хрватског народног музеја у Загребу*, Вјесник Хрватског археолошког друштва, н. с. св. IX, (1906/7). р. 128, бр. 259; CIL III, 3963.
 10. Д. Рендић-Миочевих, ГЗМ. н. с. X, (1955). р. 9.
 11. Д. Сергејевски, ГЗМ. XL, (1928), св. 2, р. 79 – 80, бр. 1. сл.
 12. J. Toutain, о. с., р. 235.
 13. G. Picard, *Les Religions de l'Afrique antique*, Paris 1954. р. 151.
 14. Ibidem.
 15. G. Picard, о. с., р. 129.
 16. E. Mayer, *VHAD* н. с. XXII, (1941 – 1942). р. 187 – 191; Hoffiler-Saria, *Inschriften aus Jugoslavien*, Zagreb 1938. Нр. 516 – 518.

Тхапа била њихова илирска имена.¹⁷⁾ Ово Мајерово мишљење прихваћа већина истраживача, али само парцијално. Наиме, сви се слажу да се под овим именима крије споменути домаћи божански пар, међутим наглашавају да се то не би могло генерализирати за читаво илирско подручје, гдје се штовало ово бажанство.¹⁸⁾ Другим ријечима, Силван и Дијана носили су та споменута индигена имена само на једном одређеном подручју, а то је регион данашњег Топуског, гдје је и нађен овај споменик. За остале илирске крајеве њихова индигена имена остају нам и надаље непозната. Даље, може се поставити питање да ли се та имена могу стварно поистоветити с њиховим стварним именима или је то само један од њихових епитета с којима смо се већ срели. Ако се у Грчкој то шумско божанство звало Пан, а у Италији *Silvanus*, онда морамо претпоставити да је и код Илира имало јединствен назив.

Готово да је исти случај и са једним другим омиљеним илирским божанством, а то је Дијана. Њезини прерогативи су нам сасвим јасни: она је заштитница шума, шумске дивљачи и лова, дакле управо оних својстава која су Илирима била најближа. Из тих разлога сасвим је била јасна појава зближавања та два божанства од којих је створена култна заједница: Силван и Дијана. Да је тако било, то нам свједоче бројни епиграфски или релефни докази који се налазе на свим странама ове провинције. Илирски пастир који је био уско везан за шуму и стадо био је највише наклоњен том, њему блиском цару, који је штовао у виду њихове култне заједнице. За нас су особито интересантне култне представе овог пара на бројним култним сликама које потјечу у највећем броју из унутарњег дијела провинције Далмације. То је оно подручје које су насељавали припадници илирских Далмата.

Није нам познато како се ово женско божанство звало код Илира, као што нам није познато и кад је ријеч о Силвану. За сада можемо само тврдити, барем увјетно, да се именом Тхапа звало само код једне племенске групације, док нам за остале крајеве то питање остаје и надаље отворено. Култне слике које је приказују у потпуности одговарају класичној представи грчке иконографије, по чему можемо судити да је то божанство како код Илира, тако и код Грка или Римљана, у потпуности идентично. Међутим, имамо двије култне слике нађене у задинарским крајевима на којима су приказана ова два божанства на сасвим необичајен начин у односу на остале примјере било из ове провинције или било које друге земље.¹⁹⁾ Та појава намеће питање према којем се узору илирски умјетник поводио, стварајући ове ликове. Да ли су и ови ликови носили иста имена, као и они са стандардних представа, ствари су на које није лако одговорити. Када су Римљани упознали ово илирско божанство, без много двоумљења идентифицирали су га са својом Дијаном, односно грчком Артемидом, што није представљало никакав проблем, јер је код свих била богиња лова и дивљачи, те се стога увијек приказује са ловачким атрибутима, као и у пратњи својих омиљених животиња (кошута или пас).

17. Ibidem.

18. Д. Рендић-Миочевећ, *Илирске представе Силвана и Дијане на култним сликама са подручја Далмата*, ГЗМ. н. с. X, (1955), р. 8.

19. Оба споменика нађена у Опачићима на Гламочком пољу; Д. Сергејевски, ГЗМ. XLI, (1929), р. 98, т. IX и X.

Када смо расправљали о индигеном пару *Vidasu* и *Thani*, рекли смо да тај њезин назив није генерално прихватљив за читаво илирско подручје, што значи да нам је позната једино под римским именом Дијана, односно *Artemida Romana*, свједоче нам докази из других земаља, односно провинција. Из Галије, опет, имамо један лијеп примјер како се ова епихорска богиња код Гала изједначила са римском Дијаном којом приликом је примила и њезино римско име, али је при томе задржала и своје индигено. То је Дијана *Arduinna*, а исти случај имамо из Германије, то је Дијана *Abnoba*.²⁰⁾

Једино друго илирско божанство даје нам најбољи примјер за *interpretatio Romana* у односу на домаће култове. Ријеч је о Бииду Нептуну, заштитнику извора и вода текућица. Све до једне потврде овог култа потјечу из крајње сјеверне границе провинције Далмације, односно из сјеверозападног дијела данашње Босне, тј. из Привилице код Бихаћа.²¹⁾ То су све епиграфске потврде, њих 11 на броју, посвећене овом домаћем богу извора, а који је у периоду римске присутности био изједначен са римским Нептуном. Овдје имамо веома риједак случај да се уз име римског божанства, с којим је иначе изједначено ово домаће божанство, наводи и његово епихорско име, а које уз Нептуново има вриједност епитета. Захваљујући том случају, сазнали смо за име овог домаћег бога који је у свим функцијама био у потпуности изједначен с адекватним римским.

Неки од ових споменика су и ликовно украшени. Тако на једној ари видимо нагу брадату мушку фигуру у покрету. У десној испруженој руци држи делфина, а у спуштеној левници неки дугуљаста предмет, вјеројатно трозуб. Испод тога приказан је тритон. У лијевој руци подигао весло, а у десној спуштеној држи делфина. Те представе нам сасвим јасно говоре о својствима и карактеру тог воденог божанства. Уз то, готово на свим натписима сусрећемо посветну формулу *Vindo Neptuno*. Како ови налази потјечу сви са једног локалитета, смјештеног уз питоми планински поток, може се лако закључити да се ту налазило једно његово светиште. То све скупа значи да је ријеч о једном старом епихорском божанству извора и вода, па када се спроводила *interpretatio Romana*, њему је по својствима из римског пантеона најбоље одговарао Нептун. Код Римљана то је божанство сваке влажности, а особито текућих вода.²²⁾ У стара времена и код њих је био искључиво бог извора, односно слатких вода, а тек касније, када су Римљани чвршће ступили на море и када је под грчким утјецајем био изједначен са Посејдоном, постао је такођер заштитник мора и помораца. Његова праисконска друга била је Саласиа (такођер божанство извора – *salaces Nymphae*), а када је Нептун био изједначен са Посејдоном, она је била поистовећена са Тетидом. Ако сада повежемо својства овог божанства с нашим Биндом, видјет ћемо да су идентични само у неким цртама и то ако узмемо у обзир својства бога Нептуна из времена прије него што је био изједначен са Посејдоном, када је дословно био бог само извора и текућица.

Име Биндо, којим се назива ово наше домаће божанство, на осталим епиграфским споменицима, доста је ријетко. Овај облик познат нам је са

20. Krüger, *Diana Arduinna*, *Germania I*, (1947), p. 4 са сликом.

21. С. Patsch, ГЗМ. VIII. (1896). p. 113 – 140; WMBH. VI, (1899). p. 154 – 163, ГЗМ. X, (1898), p. 337 – 345; WMBH. VII, (1900). p. 33 – 43.

22. N. Turchi, о. с., p. 172.

једног натписа из Норику као женско име (Bindho).²³) Паулус је својевремено изнио тврдњу да је то чисто илирско име,²⁴) а уистину не налазимо га у латинском вокабулау, што нам све скупа даје потврду да се тај назив дословно односи на име тог домаћег божанства.²⁵)

У погледу аналогичности ових посвета с именом Bindus Neptun, морамо рећи да их не налазимо ни на једној страни. Међутим, сасвим је схватљиво да су и други европски народи имали своја божанства извора и вода која су такође у римско доба била изједначена са њиховим Нептуном, односно грчким Посејдоном. Тако, на примјер, код Гала култ вода био је врло развијен. Код града Нимеса њихов бог извора звао се »Ура«,²⁶) а код Pont du Gard: Nemausus,²⁷) затим Telo или Staupa како се називало у околици Весуна,²⁸) а Graselus код Malaucena,²⁹) итд.

У блиској вези с овим мушким божанством су друга бројна женска готова истих прерогатива, позната под заједничким називом Нимфе. Нема сумње да су и оне припаднице староилирског пантеона и да су играле веома значајну улогу у култном животу Илира. Опет се сусрећемо с појавом да не знамо њихова домаћа имена. Посвете на натписима су обично праћене разноврсним епитетима, како нам то доказују многи налази са читаве територије Далмације. Њих обично прати епитет Fontanae, доста чест и у приморском дијелу Далмације и у унутарњем, тј. задинарском. Пуна посветна формула, дакле, гласи Nymphis fontanis. Тај епитет би, у ствари, био у потпуности еквивалентна Силвановом епитету Silvester, гдје је, пак, овај његов епитет у неким случајевима пренесен и на Нимфе, па тако сусрећемо посвету: Nymphis silvest(r)u(m) cu(m) Silvano.³⁰) Сходно тој појави може се очекивати и обрнут случај, тј. да Нимфини епитети у њиховој култној заједници прелазе на Силвана, па имамо овај случај: Nymphae fontanae cum Silvano (sc. Fontano).³¹) Из ових примјера јасно се разабере уска повезаност ових божанстава од којих је створена и култна заједница. Ове констатације су за нас веома важне, јер преко ових епитета више се приближавамо идентификацији тих илирских божанстава, мада још нисмо сусрели појаву гдје се наводи неки ииндигени епитет.

О овоме питању Галија нам даје опет вриједне примјере који су у вези са interpretatio Romana. На примјер, у нарбоиском региону сусреће се велики број посвета на којима се сусрећу домаћи епитети, тако Proxumae,³²) Percernes, како читамо на неким натписима из Vaisena, те Volripae

23. CIL III, 5483, споменик из Gleichengerga у Норику.

24. С. Paulus, *Altitalische Forschungen* III, p. 376.

25. Скоро да је сувишно и напоменути да се данас опћенито Бинд сматра домаће божанство. О томе среди: Р. Марић, *Антички култови у нашој земљи*, Београд 1933. p. 9 – 10; исти аутор: *Бинд, илирски бог извора*, Годишњак Николе Чупића, књ. XLVIII, Београд 1939. p. 146 – 149; А. Mayer, *O fons Bandusiae...*, *Glotta*, 25. (1936). Њ 3 – 4, p. 173 – 182, итд.

26. CIL XII, 3076.

27. CIL XII, 3070, 3093, 3132, 5953.

28. CIL XIII, 948, 950.

29. *Revue épigraphique du Midi de la France*, III, p. 546, No. 1255.

30. *Bullettino dalmato*, XXX, (1907). p. 118, br. 3928 A.

31. Д. Рендић-Миочевећ, о. с., p. 22.

32. J. Venrdyces, о. с., p. 278.

из Rhépaniea,³³⁾ итд. Можемо одмах закључити само из ових неколико примјера да се с правом ова појава може очекивати и за илирски териториј, како ће и бити до неког сретнијег налаза.

Поред ових набројаних божанстава, имамо још неколико који нам говоре нешто конкретније о домаћем пантеону, као и о *interpretatio Romana*. Из Истре је познато неколико споменика на којима се спомињу нека домаћа божанства за која можемо закључити да је над њима била већ проведена *interpretatio Romana*. Међу њима су ова божанства: *Voria*,³⁴⁾ *Eia*,³⁵⁾ *Ica*,³⁶⁾ те *Melosocus*.³⁷⁾ У једном случају имамо *Eia Augusta*, по чему би се могло претпоставити да је облик *Eia* домаћег значења, којем је придодан римски епитет *Augusta*. Уосталом, за све ове набројане називе можемо извесно претпоставити да су индигена, али која се божанства крију под тим именима, какве су њихове функције, да ли су локалног карактера или опћа илирска, то су све питања која су доста сложена и на која је тешко дати неки одређенији одговор. Случај је много једноставније схватити када на споменицима налазимо појаву *interpretatio Romana*. Тако су из Фланоне позната два натписа посвећена некој богињи Ирији.³⁸⁾ У једном случају наводи се само њезино индигено име, а у другоме стоји уз римско, па имамо: *Iria Venus*. Ту је јасан одговор: Ирија је домаћа богиња, која је имала сличну функцију, као и римска Венера, па је зато с њоме и идентифицирана.

Из Нина потјечу два споменика посвећена локалној богињи под именом *Ansotica*. Познат нам је и њезин лик, јер је откривен рељеф који је приказује у друштву са Пријапом.³⁹⁾ На другом споменику она је такођер изједначена са Венером, како читамо на њему: *Veneri Ansoticae*. Даље, са два споменика из Ламбезиса у сјеверној Африци сазнали смо за још једно домаће божанство, а то је *Medaurus*.⁴⁰⁾ Он се, пак, обично идентифицира са илирским богом рата, док има и мишљења да би то био, у ствари, илирски Асклепије, како је својевремено тумачио *Tomaschek*.⁴¹⁾ Према томе тумачењу, значило би да су Илири имали једно божанство које је било заштитиик здравља, лијечништва и свих других сличних манифестација. До тога закључка споменути аутор је дошао на основи чињенице што су се споменици дотичног божанства нашли у светишту посвећеном богу Асклепија. И интересантно је поменути да је то божанство задржало домаће име и да није над њим извршена *interpretatio Romana*. Та појава се може тумачити чињеницом што је посвету подигао Илир, настањен далеко од свога завича-

33. Ibidem.

34. Н. Krache, *Die Sprache der Illyrier, I, Wiesbaden 1955. p. 83; CIL, V, 7.*

35. Н. Krache, о. с., р. 83; CIL V, 8.

36. М. Суић, *Западна граница Илира у свјетлу хисторијских извора*, Симпозијум II, АНУБиХ, књ. V, Балканолошки институт, књ. 2. Сарајево 1967. р. 41.

37. CIL V, 8127.

38. CIL III, 3032, 3033.

39. М. Abramčić, *Bericht über den VI. Internationalen Kongress für Archäologie*, Berlin 21 – 26 August 1939, Berlin 1940; Гласник Приморске бановине, год. II, бр. 11 – 12.

40. С. Picard, о. с., р. 22; С. Patsch, ГЗМ. XXVI, (1914). р. 193.

41. W. Tomaschek, *Beiträge zur Kunde d. indogermanischen Sprachen, IX*, (1885). р. 97; Peter, *Mythologische Lexicon*, 2,2481; С. Patsch, ГЗМ. XIV, (1902). р. 440; исти аутор: *Jahreshefte d. österreichischen archäologischen Institutes, VI*, (1903). Бл. 71; Р. Марић, о. с., р. 10 – 13.

ја, и то божанство је, дакако, упознао давно прије него што је дошао у Африку и, како видимо, остао му је вјеран и надаље. Другим ријечима, није било разлога да га дотични посветник идентифицира с било којим страним, па макар и адекватним било римским или неким локалним афричким. Он је добро знао кога представља то божанство, као и његову функцију, мада није ништа оставио да евентуално и ми то сазнамо.

Из ових наведених примјера, односно имена и епитета, мало ћемо, у ствари, што сазнати о свим тим илирским божанствима или њиховој религији. У случајевима када је на споменицима наведена *interpretatio Romana*, као што је био случај са *Iria Venus*, *Bindo Neptuno* или *Veneri Ansoticae* итд., ствар је колико-толико јасна, али се поставља питање што је које божанство које се ту наводи и какав је њихов положај или значај у опћој илирској религији. Да проблем буде замршенији, на примјер на два сасвим блиска подручја јављају се двије домаће богиње идентифициране с римском Венером. Или су Илирци имали велики број таквих богиња, тј. локалних божанстава сасвим истих особина, или је у овим случајевима ријеч само о разним локалним епитетима која се на натписима додају римској Венери. По томе би дошло у питање исто тако да ли је, на примјер, богиња Анзотика уопће име епихорске богиње или се под тим именом помиње само локално божанство које се код Либурна звала Анзотика, а код Истриана Ириа и сл. Већ смо навели готово идентичан случај у вези с питањем божанског пара *Vidas* и *Thana*. Према томе, сви ови споменути случајеви имају исту вриједност у питању *interpretatio Romana*. Можемо само додати да се с правом може очекивати неки сретнији случај у будућности да се пронађу такви споменици ове природе који ће својим садржајем бацити више свјетла на споменути проблем, будући да се већ неким налазима доказало да је *interpretatio Romana* у римској провинцији Далмацији провођена истим системом и методом, као и у свим другим римским провинцијама. У нашој компаративној анализи видјели смо да су примјери те појаве далеко бројнији и богатији у неким другим римским провинцијама, првенствено у Галији и Германији, али тај случај је свакако везан за ступањ археолошке истражености дотичних провинција наспрам нашој провинцији коју смо овдје узели као предмет обраде.

ZUSAMMENFASSUNG

»INTERPRETATIO ROMANA« IM BEZUG AUF DIE EINHEIMISCHEN KULTE IN DER RÖMISCHEN PROVINZ DALMATIA

In allen Gegenden wohin die Römer während ihrer Eroberungszüge gelangten, werden fast regelmässig Beweise sehr starker kultischer Wechselbeziehungen angetroffen. Einerseits scheiden klar in diesem Prozess alte Provinzen des Ostens aus, die vor der römischen Besetzung auf eine tausendjährige kulturelle und somit auch kultische Tradition zurückblicken konnten, von jenen in Europa und Nordafrika, die auf primitiven kulturellen und kultischen Fundamenten fussten. Besonders interessant ist dieser Prozess in den Letzteren zu beobachten, vor allem darum weil zu dieser Gruppe auch die römische Provinz Dalmatia gehört. Es geht, nämlich, hier um eine gut bekannte kultische Praxis, zu welcher unmittelbar nach der römischen Eroberung

betreffender Länder gekommen ist, nämlich einer Gleichstellung einheimischer Gottheiten zu jenen der römischen Götterwelt, die sog. *interpretatio Romana*.

Der Vorgang besteht darin dass die Römer bei den fremden Göttern stets versucht haben eine Parallellisierung einzelner Götter bei den unterjochten Völkern mit denjenigen aus ihrem Nationalkult und Religio durchzuführen. Bei fremden Kulturen und Göttern suchte sie Züge und Funktionen zu entdecken, womit diese denen des römischen Pantheons zu entsprechen schienen. Dieser Prozess war kompliziert, und zu ihm ist man mehr spontan gekommen. Die Unterworfenen haben dann oft mit Vorliebe die nun römisch interpretierte Gottheit weiter verehrt. Die also als *interpretatio Romana* durchgeführte Gleichschaltung erfreute sich mit der Zeit einer bevorzugten Praxis, womit dieser Prozess alle Kulte und Götter tief erfasste.

Zu diesem Prozess ist es aus mehreren Gründen gekommen.

Das römische Volk das diese Gleichschaltung praktizierte, war selbst religiös. Während seiner Eroberungszüge hielt es für notwendig die unterjochten Völker an sich zu ziehen, auf möglichst vielen Gebieten, so auch auf dem der Religion. Daneben, egal um welchen Gott es handelte, wurde angestrebt sie an das römische Pantheon heranzuziehen, womit die unterjochten Völker sich langsam an den römischen Gott gewöhnten, und somit sich diese Völker an das Herrenvolk gebunden wurden.

In der Provinz Dalmatia gab es viele Beispiele der römischen Auslegung einheimischer Götter. Damit wurde vor allem der sehr beliebte einheimische Wald- und Hirtengötterpaar Silvanus und Diana. Auf einer Inschrift aus Topusko wurden zwei Namen erwähnt, die sich auf diese zwei Götter zu beziehen scheinen: Vidasus und Thana. Mehrere Forscher sind jedoch der Meinung dass sich diese Namen nicht generell auf alle illyrische Provinzen beziehen können, also sich eher auf den Nordwesten der Provinz zu beschränken scheinen. Ein anderer Fall, weit ausgeprägter, ist an Istrien gebunden. Dort werden einige indigene Gottheiten angetroffen: Boria, Eia, Ica, Melosocus, und aus dem dalmatinischen Küstengebiet Ansotica. Dass es sich dabei um einheimische Götter handelt, zeigen zwei Beispiele der »römischen Auslegung«, besonders ausgeprägt: die Eia und Iria. Für Eia wurde neben dem einheimischen Namen auch das römische Epitheton erwähnt, also »Eia Augusta«. Ein noch besseres Beispiel zeigt ein Fall auf Flanona: die dortige Göttin wurde einmal nur Iria, und in anderem Fall Iria – Venus genannt. Sie wurde also mit der römischen Schönheitsgöttin gleichgestellt. Aus Nona stammt noch eine Inschrift auf welcher dieser Vorfall noch einmal auftaucht: die lokale Göttin Ansotica wurde ebenso der römischen Venus angeglichen.

Einen weiteren Fall stellt die männliche Quellgottheit Bindus Neptunus dar. Dieser wurde im Unatal bei Bihać angetroffen. Auf einigen Inschriften wurde also eine einheimische Gottheit gleichzeitig in der römischen Auffassung, also in der »interpretatio Romana«, angegeben, indem er dem römischen Neptunus gleichgestellt wurde.

Die angegebenen Beispiele stellen uns schriftlich überlieferte Fälle der »interpretatio Romana« dar. Der Prozess war aber zweifellos weitverbreitet, indem uns gut bekannt ist dass schon das illyrische Pantheon viele Götternamen kannte, die zweifellos einen weiteren Ansporn für die Verschmelzungstendenzen bildeten.

Др Павао Анђелић

BARONES REGNI И ДРЖАВНО ВИЈЕЋЕ СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ БОСНЕ

Међу свим јужнословенским земљама, Босна је, без сумње, најпогодније подручје за изучавање архаичних форми у организацији политичке власти и друштвеног система уопће. Сви државни организми, који су се, у дугом временском раздобљу од VII до XV стољећа, развијали у сусједству Босне, били су отворени снажним утјецајима са разних страна и подложни великим осцилацијама у карактеру политичке организације. Тако се, нпр., у Хрватској јединствена државна организација из времена народних владара, крајем XI вијека распада на готово самосталне феудалне области или домене у којима се централна власт угарских Арпадовића врло слабо осјећа. У XIV стољећу Анжувинци почињу са увођењем нове организације власти, конципиране на сасвим новим темељима. У српским земљама се у честим интервалима јављају снажни упливи западноевропског и бизантског државног система. У Босни је основни развитак текао споро, али, мање-више, органски и у јединственој узлазној линији, без драстичних колебања или скокова. Стога су бројне државноправне институције и организационе форме у Босни дуго задржале карактер архаичности, изворности и специфичности. При томе је сасвим разумљиво да су опћа друштвена кретања тадашње Европе кроз небројане поре продрале и у Босну; значајно је, ипак, да је н реципирање тих уплива у Босни показало одређене занимљиве специфичности.

Међу такве босанске специфичности спада и збор великаша, односно колегијум – *barones regni* *Bosnae*, који је представљао, не само посебан сталеж у феудалној хијерархији него је, као цјелина, сачињавао државно вијеће, највиши орган власти у босанској држави.

Појам ријечи барун довољно је познат у повијести читаве средњовјековне Европе. Као мали подсјетник, довољна је енциклопедијска дефиниција, коју је дао још Владимир Мажуранић у својим *Приносима за хрватски правно-повијесни рјечник*: »барун, м., талнјански *barone*, од средњолатинског *baro*, а ово од староњемачког *baro*, које значи *муж, човјек*; *Eittré* доказује, да је и у келтском језику *bar* = *јунак*. Од овога првотног значења развила се ријеч до ознаке за великана, достојанственика краљевој особи или двору блиска, а истом одатле назив прелази и на велике посједнике који нису дворани, великаше одлична рода, док напokon постаје пуким насловом, што га владалац с правом наслједства подјељује. Потекла је ријеч

из франачког државног сустава«. – Са овом основом и овим значењем ријеч барун је реципирана у све европске језике.

У угарском феудалном поретку, као што је познато, разликовали су се *barones naturales* (као најодличнији међу племством) и *barones regni* или *barones ex officio* (*palatin*, хрватски бан, *iudex curiae* и др.).¹⁾

Најстарији спомен ријечи барун – са латинском основом *baro* – код Лужних Славена долази у листини хрватског краља Звонимира из 1076. године.²⁾ У самој Босни, колико знамо, овај термин је засвједочен тек у XIII стољећу, за вријеме бана Нинослава.³⁾ Од тога времена ријеч се сусреће спорадично, али у XV стољећу, и сам термин и појам – постао је врло чест и готово устаљен.

Важно је напоменути да овај термин долази само у изворима на латинском и галијанском језику; у хрватски, односно српски језик улази тек од XVI стољећа,⁴⁾ а средњовјековни извори босанског поријекла на народном језику не употребљавају га никако.

Успркос тако касном реципирању, мислим да је и у хрваткосрпском језику овај термин најадекватнији и најпогоднији да означи сталешки и политички статус највишег господујућег слоја у хијерархији босанског феудалног друштва.

Идентификација збора великаша – баруна као државног вијећа и оштро издвојеног слоја највише аристократије – спада у битна питања државне и правне повијести средњовјековне Босне. То је у исто вријеме и кључ за разумијевање великог дијела друштвених кретања и специфичности које карактеризирају средњовјековну босанску повијест.

Улога збора великаша у политичким збивањима средњовјековне Босне била је врло активна и значајнија него у било којој другој државној заједници код Лужних Славена. Не би се могло рећи да досадашњи историчари нису запажали ове активности и да нису на њих често указивали. Међутим, иако се, у ствари, радило о сасвим јасно институционализираној организацији државног вијећа, историчари су тај феномен објашњавали као дјелатност неодређене, и, у случајној констелацији формиране, групе великаша. Има случајева да је употребљаван и релативно адекватан термин (нпр. збор велможа), али се нигдје није дала посебна дефиниција и указало на устаљену организацију тога збора.

Први, и до сада једини *повјесничар*, који је систематски приступио проучавању интезивне политичке дјелатности босанских великаша и уопће феудалаца, био је *Михаило Динић*. Као један од најбољих познавалаца босанске повијести уопће, Динић је недвосмислено доказао да се у основи ове политичке активности крије сасвим одређена организација; односно институција. Он је исцрпно описао и функцију те институције, али када је требало да је и коначно идентифицира, Динићу се, по нашем мишљењу, поткра-

1. Владимир Мажуранић, о. с., с. в. барун.

2. F. Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquum illustrantia, Zagrabiae* 1877, 104.

3. T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Chroaciae, Dalmatiae et Slavoniae*, IV, 239.

4. Рјечник хрватског или српског језика Југославенске академије знаности и умјетности, sub voce – barun.

ла грешка. Он је, наиме, закључио да су босански великаши радили у оквиру сабора, а да су формално право судјеловања у раду сабора имали сви племенити људи, дакле – сва властела и властеличићи.⁵⁾ Главно објашњење, како се методичном, педантном и акрибичном Динићу могла поткрасти оваква грешка, вјеројатно је околност да се ннје у пуној мјери користио богатим документарним материјалом који пружају спискови свједока на босанским повељама; он, наиме, није обраћао довољно пажње на фактор наслједности и практичне затворености круга највише аристократије у Босни. – Резултате Динићевих истраживања прихватили су сви хисторичари који су се, бар успутно, бавили овом проблематиком.

Будући да се ради о великом ауторитету јужнословенске историографије, ми ћемо се тијekom излагања осврнути и на најважније документе који су битно утјецали на формирање Динићевих закључака.

Кронолошки оквир наших разматрања обухваћа, углавном, вријеме од почетка XIV до друге половине XV стољећа. Постоје докази да су босански великаши – *baguni* наступали као посебно организирана политичка снага још у XI вијеку,⁶⁾ али оскудица извора не дозвољава да се њихова функција и структура проучава у детаљима и на широј основи.

Најважнији и најисцрпнији *извори за упознавање стварног састава збора великаша, без сумње, су спискови »свједока« на исправама, које су издавали босански владари. Тих исправа са поименичним набрајањем свједока има нешто преко 50.⁷⁾ Одавна је запажено да свједоци босанских по-*

5. Студија др Михаила Динића објављена је као посебно издање Српске академије наука у Београду 1955. г., под насловом *Државни Сабор средњовековне Босне*.
6. *Magnates Bosnae* спомињу се још у *Љетопису попа Дукљанина* у вези са догађајима X стољећа. Фердо Шишић, *Љетопис попа Дукљанина*, посебно издање Српске краљевске академије, књ. LXVII, Београд – Загреб 1928, стр. 312.
7. Ове повеље објављене су у слиједећим издањима:

Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, први део, Београд 1929: стр.: 7 – 9, 9 – 10, 43 – 45, 45 – 47, 72 – 74, 75 – 82, 83 – 85, 169 – 170, 170 – 171, 172 – 175, 177 – 178, 239 – 240, 419 – 420, 421 – 423, 424 – 426, 433 – 434, 490 – 495, 437 – 439, 554 – 557, 557 – 562, 503 – 504, 504 – 508, 512 – 513; Љ. Стојановић, о. с., други део, Београд 1934, 115 – 117, 118 – 120, 162 – 165. Шиме Љубић, *Листине о одношајих између јужнога славенства и Млетачке републике*, Загреб, IV, 280 – 282; V, 39 – 40; VII, 240. Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, – Viennae 1858, 224 – 225, 226 – 227, 247 – 250, 438 – 440.

L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig, 1914, 7 – 8, 14 – 15, 229 – 231, 21 – 22, 19 – 20, 23 – 24, 25, 26 – 27.

Др Људевнт Талоци, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву 1897*, 183 – 191.

Конст. Јиречек, *Споменик Српске краљевске академије XI*, Београд 1892, 32 – 33.

Ђ. Шурмин, *Хрватски споменици 1 (1100 – 1499)*, Загреб 1898, 83 – 84, 85 – 86, 95 – 98.

E. Fermeñdžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica, Zagrabiae* 1892, 87 – 89, 150 – 151.

Судјеловање свједока у доношењу одлуке могло је бити савјетодавно или конститутивно. Оне исправе, из којих се види да је судјеловање свједока било само консултативно, овдје нас не занимају; свједоци ових исправа узети су из редова дворског апарата или из састава дворског (владарског) савјета, број им је релативно мали, чланство у државном вијећу није било обавезно; њихова главна функција је посвједочење аутентичности исправе и одговарајуће одлуке, а писмено навођење њихове савјетодавне улоге у доношењу одлуке првенствено је образлагање претходног поступка. По садржају, то су: разне административне одлуке, разрјешнице у оквиру финансијског пословања, приватни уговори и сл.

Свечане исправе у својој експозицији, по правилу, наводе да је одлука донесена »пристан-

веља не посвједочују само аутентичност исправе; они су, како се то види и по самоме садржају, судјеловали и у доношењу одлуке о којој исправа говори, а у исто вријеме преузимали, заједно са издавачем (владаром) – одговорност за њезину реализацију.⁸⁾

Ови пописи свједока дозвољавају да се од прве половине XIV стољећа, па све до пада Босне, континуирано прати судјеловање појединих великашких родова у раду државног вијећа. На тај се начин и практично провјерава, како насљедност чланства у збору великаша, тако и затвореност тога круга феудалне аристократије.⁹⁾

Неколико десетина *дубровачких извора* сугласно свједоче да је најопћенитији латински термин за босанске великаше био назив баро (талијански – *багопе*)¹⁰⁾ и да је тиме био сасвим јасно дефиниран и опћи положај великаша у феудалној хијерархији и њихово чланство у државном вијећу.

То исто важи и за, иначе малобројније, *изворе угарског поријекла*.

Анализа овако бројних извора (којих би према оријентационој процјени могло бити око стотине) показује да је и састав и надлежност и политичка снага збора велможа био сасвим дефиниран појам, недвосмислено познат и јасан, како у Босни, тако и у сусједству. Овакву оцјену извора могуће је провјерити и конкретним хисторијатом бар двије трећине великашких родова, и то претежно праћењем њихова рада у државном вијећу кроз више генерација.

ком« потписаних »свједока«, који су уједно и »ручници« (јамци) за њезино извршење. По садржају ове се исправе односе на:

- подјеливање феудалних посједа,
- давање у феуд јавних служби,
- феудалне завјернице,
- међународне уговоре у форми повеља (заповиједи).

По формалној снази, на прво мјесто долазе феудалне даровнице, а затим завјернице и међународни уговори. Број свједока варира од 8 – 20, иако их је најчешће 12. Али, оно што је најважније сви »свједоци« ових повеља су из реда великаша – чланова државног вијећа. И већина пристава, гдје су они посебно издвојени, потјече из круга великашких родова. Забиљежени су и случајеви да је одлука донесена у сугласности са *багунима* (дакле члановима вијећа) – и то је наглашено у експозицији – али њихова имена нису поименично поменута. Важно је истакнути да у повеље, по правилу, нису унесена имена свих учесника у доношењу одлуке. Број поименично уписаних свједока зависио је од схваћања и захтјева заинтересираних странака, односно од опћег схваћања о томе колико је »свједока« потребно да би се осигурало извршење одлуке или доказала аутентичност исправе. Ово схваћање, а и одговарајуће инсистирање, овисило је од конкретних увјета, као што су: захтјев адресата, устаљени правни обичаји, вриједност предмета о коме се одлучује и сл. Било је феудалних даровница издатих само под именом владара или уз навођење свега 2 – 3 свједока, док су, с друге стране, запажени и покушаји да се у повељу унесу имена свих чланова вијећа који су учествовали у одлучивању.

8. М. Динић, о. с., 14 – 22.

9. О томе ће више бити говора касније

10. Бројни примјери из докумената наведени су код Динића (op.cit., стр. 7 и другдје). Међутим, није на мјесту Динићево мишљење да су се тако звала сва властела у Босни. Примјер Гргура Николића, на који се Динић позива, доказује управо супротно: Дубровчани, наиме, добро познају Николиће, а исто тако познају и статус баруна босанског краљевства, па то, као посебно важну околност, и истичу. Николићи су, свакако, један од истакнутих великашких родова и свој статус баруна задржали су бар неко вријеме и као вазали Косача. Друга је ствар што ми данас не можемо сазнати и стварни садржај тога вазалитета. Уосталом, слично је и са другим барунским родовима у Босни и Хуму (нпр. Радивојевићи –

Опћи српскохрватски назив за босанске великаше – баруне доживио је тијekom историје одређени развитак: у повељама бана Нинослава то су: »бољари«; у Твртково доба најчешће се јавља назив »властеле«: за Дабише преовлађује термин »властеле и велможани«, што се одржава и у вријеме свих каснијих краљева. Ипак, у посљедње вријеме (за Томаша и Стјепана Томашевића) све чешћи је термин – велможе. У изворима на народном језику, осим горе наведених израза, сусрећу се још и: господа русашка, велможе русага босанскога, господа.¹¹⁾ Споменици писани латинским и талијанским језиком по правилу их зову: *baroni, barones*. Овај назив толико се био усталио да је, од више десетина извора, могуће навести само њих неколико, гдје је ова ријеч (барун) употријебљена у нешто ширем значењу.¹²⁾ Од других латинских и талијанских назива, најчешћи су: *nobiles, nobili*, а затим – *proceres, magnates, zentilhuomini*.

Функција баруна као чланова државног вијећа у босанским исправама је формално означавања овим термином: свједоци, пристави, (*pristaldi*), ручници, ротници, *juratores*, добри људи, добри Бошњани. Они се: куну, присижу, јамче, свједоче, савјетују, договарају, зборе, пристају, дају вјеру господску и сл.¹³⁾

Специфични сувремени назив за збор баруна или државно вијеће је збор или станак. Повремено се сусрећу још и: *куп, зговор, свит*. Као што се види, овим терминима изражена је првенствено форма активности (вијећање, састајање), а не сам колегиј као институција, односно правна особа. У таквом смислу употријебљени су и латински, односно талијански изрази: *consilium, universale colloquium, collatio, adunacio, conseyo, consiglio, assunamento, concilio*.¹⁴⁾

Број чланова у колегију баруна, односно број великашких родова који су имали право судјеловања у вијећу велможа, био је ограничен и сувременцима у сваком случају познат. На такав закључак упућује и неколико недвосмислених изјава самих издавача свечаних исправа. Тако бан Твртко 1356. у експозицији феудалне даровнице, којом босанском бискупу потврђују посјед Дубницу, каже да је бискуп поднио тужбу у присуству његовом и (у присуству) свих његових баруна (*»... accedens ad presentiam nostram et omnium baronum nostrorum«*).¹⁵⁾

Влатковићи према Косачама, Динићићи према Златоносовићима, посљедњи Павловићи према Косачама итд.).

Појава термина барун и за властелу феудалних господара Косача и Павловића, о чему Динић говори, показује само да се и конституирање феудалних области (домена) и »држава« као политичких организација вршило по узору на организацију босанске државе или по некој прастарој схеми, која је била заједничка свим територијалнополитичким организацијама у овим крајевима. По тој схеми, односно узору, баруни Косача су чланови вијећа њихове области или »државе«.

Уза све то, не треба потпуно искључити ни могућност да се термин барун понекада употребљавао и у нешто ширем значењу. Недосљедност у титулатурама је довољно позната особина средњовјековног феудализма у Босни.

11. О овим називима опширније ће се говорити у бил. 70.
12. Види горе бил. 10.
13. О томе расправља и Динић *op. cit.* 14 – 22.
14. О томе исцрпно код Динића, *op. cit.* стр. 3 – 6.
15. *Thalloczy, Studien, 331 – 332.*

Исто значење има и навод из Тврткове повеље босанском бискупу из 1374. која је издата након савјетовања са братом, мајком и уз »једнодушну и једнаку вољу властеле наше земље« (ac nobilibus terre nostre upanimi et pagi voluntate).¹⁶⁾

У крајњој линији такво значење има и често употребљавани термин »сва Босна«.¹⁷⁾

Краљ Твртко II 1405. г., потврђујући продају Приморја Дубровнику и расправљајући о начину утврђивања ратне штете, изричито каже: »бив на купи з гдном херцегом Хрвојем сплицким и кнезом Доњих крај и с кнезом Павлом Радиновићем и с војводом Сандаљем и са всими властели и велможани русага босанског, зборив и бесједив...« И даље у истој повељи Твртко понавља »... имавше свит и цил зговор са Хрвојем, Сандалем и с ииними велможани краљевства ми са всим ако не биху у повељи именем писани...«¹⁸⁾

У тешкој политичкој ситуацији и сукобима до којих је дошло у Босни последије убојства кнеза Павла Радиновића 1415. г., у један мах је интервенирао чак и турски цар, позвавши на окуп све босанске великаше. Дубровачки извор о томе говори овако: »Међу босанским барунима влада највеће и смртно непријатељство због смрти покојног кнеза Павла. Због овога је Турчин Кришчија – Мехмед I – послао два своја изасланика да преговарају о миру међу реченим барунима, ради чега је наређени збор свих речених барона; овај збор није дао резултата, пошто баруни не вјерују једни другима. Кажу да је на томе збору закључено да се ухвати и свежу краља Остоја и кнез Драгиша Динићић. Кад су краљ Остоја и кнез Драгиша ово опазили, слиједеће ноћи су побјегли са споменутог збора и због тога се босанско краљевство налази у највећем метежу и размирицама...«¹⁹⁾

Године 1404 (читаво) вијеће баруна било је отишло у Сану, гдје се у то вријеме налазио Хрвоје Вукчић и краљ Остоја.²⁰⁾

Указујући на случајеве, гдје су се на једном мјесту састали, сви чланови вијећа (багипи), желимо то истакнути као доказ да је број чланова био сасвим ограничен и да, према томе, отпада Динићева тврдња по којој би »... сва властела босанска, па чак и властеличићи, имали... право личног учешћа (viritim) на станку«.²¹⁾ Било би наиме практично немогуће окупити дословно – сву босанску властелу и властеличиће којих је морало бити на стотине.

16. Ференцић, о. с., 40 – 42.

17. Динић (о. с., 5) о томе каже: »Сва Босна, сав русаг босански – понекада краће само Босна или русаг босански – то је, ако се не ради о самој земљи или држави, властела која окупљена на станку одлучује с владоцем о државним пословима«.

18. Стојановић, о. с., I, 240.

У тексту ове повеље, као и у припремним актима који су сачувани у Дубровнику, на више се мјеста спомиње судјеловање свих босанских баруна у доношењу одлуке. На таквоме quoгити инсистирају Дубровчани, а то наглашава и сам издавач повеље (Твртко II). Стога неће бити на мјесту Динићева интерпретација која ова мјеста објашњава луком грешком у администрацији и (дијелом) представничком улогом најмоћнијих великаша.

19. Пуцић М., *Споменици србски од 1395 до 1423*, Београд 1858, Примјетбе XVII.

20. N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades*, Paris 1899, I, 103 – 104.

21. Оп. cit. 8. Заправо, властеличићи као и остала властела нижега реда од баруна могли су судјеловати само на опћем сабору, који није доносио никаквих конститутивних одлука (о

Претпостављајући да су се у интервалима од 10-так година, готово сви чланови колегија баруна, бар по једанпут, могли појавити у улози свједока на повељама, покушали смо установити *колики број великаша и практично судјелује у раду државног вијећа*; може се очекивати да бисмо тиме, барем оријентационо, добили увид и у бројно стање чланова. Одмах треба упозорити да су ови подаци само груба оријентација, јер нам за прецизније пребројавање стоје на путу: мали број исправа, мањкавост спискова свједока и непознавање генеалогичке великашких родова (што доводи до пометње, јер се један род може појавити под више презимена). Ипак нам се чини да ни оваква прерачунавања нису без сваке вриједности.²²⁾

Тако се, по деценијама, добивају овакви просједи:

- у вријеме бана Нинослава (вријеме 1240 – 1250) – 20 »бољара« (2 повеље);
- за првог деценија владе бана Стјепана II (1322 – 1333) – 31 род (4 п.);
- крајем Стјепанове владе (1345 – 1351) – 16 родова (2 повеље);
- за бана Твртка, 1353 – 1357 – 24 рода (4 повеље);
- за бана Твртка, 1366 – 1374 – 21 род (4 повеље);
- за краља Твртка I, 1378 – 1390 – 23 рода (3 повеље);
- за краља Дабише, 1392 – 1395 – 32 рода (6 повеља);
- за Остоје и Твртка II, 1398 – 1405. – 23 рода (6 повеља);
- за Стјепана Остојића и Твртка II, 1419 – 1426 – 23 рода (6 повеља);

чему ће још бити ријечи). На збору баруна, у оном смислу како га и Динић описује, властеличима нема мјеста.

Једини примјер на кога се Динић, донекле, оправдано позива је повеља краљице Јелене о укидању царина у Сланом и на Маслинама код Стона од 13. маја 1397. г. Ова повеља је издана »саветом са... велможима... с војеводом Хрвојем и са кнезом Павлом и с војеводом Сандаљем и с тепчијом Баталом и с иними многим властели и властеличима нашега краљевства« (Стојановић, ор. cit. 240; Динић, ор. cit. 8). – Овдје само треба упозорити да се не ради о повељи која се доноси на збору великаша, него о управном акту који је донијела сама владарица, и то након проведенога поступка. У претходном поступку био је ангажиран ужи дворски (односно владарски) савјет, а не читаво државно вијеће. (Види и бил. 7)

Од остала три примјера, два изричито спомињу *баруне*, односно, *властелу* и *велможе* (што је уобичајени назив), док се за долазак Стјепана Вукчића на станак у Босни 1446 *con molta bella zente* не може тврдити да је и читава пратња судјеловала у раду станка (Динић, I. c.), а могуће је да се радило и о сабору.

Судјеловање на станку не искључује вазалну овисност неких баруна о господарима посебних области и русага. Такав је случај са Динићима, чији су сениори били Златоносовићи; са Радивојевићима, који су повремено били вазали Косача; са Владимирчићима, Боровинићима и Мозолићима, који су, без сумње, били у вазалном односу према Павловићима.

22. Овдје су узети подаци само из повеља највишега реда, у којима су имена баруна – чланова државног вијећа навођена у релативно дугом континуитету.

Ливно: - Чубретићи, (Миховиловићи, Бубањићи, Воихнићи), Галешаји су огранци старог жупанског рода Хливићана.²⁸⁾

Доњи крајеви: - Хрватинићи,²⁹⁾
- Лушци,³⁰⁾
- Станчићи,³¹⁾
- Влатковићи - Павловићи.³²⁾

У Доњим крајевима се јавља још неколико појединаца чије поријекло није могуће поуздано утврдити. Неки од њих сигурно припадају горе наведеним родовима или Хрватинићима, али то за сада није могуће и конкретно провјерити.³³⁾

Усора: - Билошевићи,
- Тихорадићи - Тихчиновићи - Дивошевићи - Златоносовићи - Треботићи - Ивахнићи - Твртковићи, све су то самостални огранци некада јединственог рода коме не знамо првотного имена.³⁴⁾ Не може се знати да ли су још и неки појединци (Усорани) припадници тих или неких других, ближе непознатих родова.³⁵⁾

Соли: У двије повеље бана Стјепана II (1326 - 1329) спомињу се солска властела: жупан Будош и челник Хлап. У каснијим повељама више нема

28. У списковима свједока на повељама јављају се само Галешаји (1332. и 1409), те Чубретићи (1461. г.). Повјесни извори дозвољавају да се овај род прати кроз више столећа, што захтијева посебну студију.
29. Судјеловање у раду босанског државног вијећа забиљежено је: 1332, 1345, 1353, 1357, 1373, 1378, 1392, 1393, 1394, 1395, 1397, 1398, 1399, 1405, 1419, 1420, 1421, 1426, 1434, 1450, 1451, 1461.
30. Ратко Луцац појављује се 1351, а 1366. г., као свједоци од Луцаца, наведени су: жупан Стјепко Вуковић и Милтен Хрватинић.
31. Младен Станчић је свједок 1380. и 1395. г. Не може се поуздано утврдити да ли је он потомак Станца Гапиловића, свједока од Доњих крајева 1353. г., или - Станца Војсалића, који је 1332. г., без посебне ознаке поријекла, уписан заједно са доњокрајском властелом. Овдје не треба мијешати Твртка Станчића, усорског војводу из 1444. и 1446. г., за којег сматрам да спада у усорску властелу.
32. Павао Влатковић, војвода из Доњих крајева, уписан је као свједок на Дабишиној повељи Хрвоју Вукчићу из 1392. г. Не може се поуздано знати да ли је тај Павао, син Влатка Јурјевића из 1373. г., и да ли припада роду Хрватинића. Г. 1393, на једној Дабишиној разрјешници, уписана је кућа (коча) Петра Павловића.
33. То су: жупан Породаш (1326 - 1329), Нинослав Новаковић (1353), Станац Гапиловић (1353), жупан Стјепан Вуковић (1366) и Владислав Дубравчић (1400. г.). Повијесни извори пружају нешто више података једино о Владиславу Дубравчићу, који је 1415. г., као војвода босанске војске, водио борбе са угарско-хрватским краљем Жигмундом. Његових посједа било је у: Доњим крајевима, Усори, Врбасу и Дубици.
34. О овоме разгранатом великашком роду припремам посебну студију.
35. »Усорани«, који се не могу сврстати ни у један бољи познати властелски род, су: Бранош Чепрњић из 1326 - 1329, Јурај Доброславић и Твртко Чекановић из 1367.

посебних представника ове области, а њезину властелу само спорадично распознајемо међу Усоранима.³⁶⁾

Подриње:

Већ у првој половини XIV стољећа доминантну улогу у Подрињу (заправо сливу ријеке Дрињаче) имају Треботићи, огранак усорског великашког рода. Његови десценденти су: Ивахнићи – Твртковићи – Влатковићи, а вјеројатно и Дињичићи.³⁷⁾ Не зна се да ли другом великашком роду из Подриња можда припадају: Гоисав Обрадовић из 1323, жупан Драгић Познановић из 1392. и Никола Кучлатовић из 1417.г.

Горња Босна (ужа):

- Боројевићи – Дабишићи,³⁸⁾
- Билханићи,³⁹⁾
- Бубанићи – Масновићи – Прибојевићи,⁴⁰⁾
- Црнуговићи,⁴¹⁾
- Хрватинићи,⁴²⁾

36. Нешто више се зна о челнику Хлапу и његовим потомцима: сам Хлап је 1332. г., без посебне ознаке подријетла, уписан на мјесту гдје су у ранијим повељама стајала имена солске властеле. Хлаповић Радослав и Шћитко свједоци су на повељи бана Стјепана II, издатој под Сребреником 1333. г. Хлаповић Прибислав је свједок 1345, и поновно свједок »од Усоре« – 1351. Вјеројатно је његов син Поручен Прибисалић, свједок »од Усоре« 1351. и 1367. г. Хлапов син је, свакако, и Stephanus Chelnic из 1345, који је идентичан са Стипојем Челничием »од Усоре« из 1351. и казнацом (опет »од Усоре«) – из 1367. г. Није искључено да овоме роду Хлаповића припада и Стипан Хлапчић, дворски на повељи из 1398. г.

Није сигурно да је Иван Будисалић, који на повељи из 1332. долази заједно са челником Хлапом, син жупана Будоша из двију ранијих повеља (1326 – 1329). Карактеристично је да и Будош и један од потомака челника Хлапа носе титулу жупана која је у роду наследила. Стога треба помишљати и на могућност да се овдје ради о јединственом роду солских жупана.

37. Подсјећам на бил. 34. Свједоци »од Треботића« изричито су споменути у повељама из 1326 – 1329. (у двије повеље), затим 1380. и 1392. г. .

38. У првој повељи бана Стјепана II споменути је кнез Дабиша, а у другој – Дабиша Боројевић. Год 1345. наведен је кнез (comes) Dabissa, а 1357. Владислав Дабишић. Није сигурно да ли од овога рода потјече Вукац Владисалић, свједок 1378. и пристав »од двора« 1395. г. Ово је тешко провјерити, јер је име Владислав често у Босни.

Дабишићи су, иначе, познати великашки род, који је заједно са Дабишом Котроманићем и Санком Милтеновићем био на челу устанка против бана Твртка, а на страни Тврткова брата Вука (1366. г.).

39. Свједоци: 1353, 1366, 1373, 1395, 1405, 1433.

40. Свједоци: 1354, 1355, 1357, 1378, 1390, 1393, 1395, 1399. и 1405.

41. Свједоци: 1354, 1366, 1373, 1378.

42. Ради се о горњобосанским (односно – средњобосанским) Хрватинићима, који се овдје први пут идентифицирају као посебан властелски род. Према подацима из повеља, могли су се до сада идентифицирати слиједећи чланови овога рода:

- Хрватин Стефанић, свједок из 1333. и 1345. г.
- Пурћа Хрватинић, свједок 1353, 1354, 1357, 1367, 1378. г.
- Стипоје Хрватинић, свједок 1353, 1355, 1392.
- Драгић Хрватинић, свједок 1392. и 1395.

- Прибинићи,⁴³⁾
- Радојевићи – Мирковићи,⁴⁴⁾
- Радосалићи – Тепчићи,⁴⁵⁾
- Шантићи,⁴⁶⁾
- Дружићи,⁴⁷⁾
- Шћитковићи – Мркојевићи.⁴⁸⁾

На жалост, за неке од горњобосанских властеоских родова није могуће одредити обла-

- Јурај Драгичевић, свједок 1400, 1408, 1417, 1419, 1420, 1421, 1426, 1436, 1444.
 Можда овоме роду припада и Остоја Стипојевић, свједок из 1444. и 1446. г.
 Ближе сједиште овога рода за сада није могуће одредити.

43. Прибинићи се јављају често као свједоци на повељама:
- Прибинић Брајко: 1353, 1357, 1366, 1373, 1380, 1392. г.
 - Прибинић Вукота: 1367, 1378, 1395.
 - Прибинић Радосав: 1378, 1392, 1394.
 - Вукотић Вукац: 1419, 1426.
 - Радосалић Радоје: 1392, 1395, 1399, 1404, 1405, 1408.
 - Радојевић Радич: 1417, 1420.
 - Радичевић Драгић: 1426.
44. Радојевићи су свједоци на овим повељама:
- Јурша Радојевић: 1353.
 - Мирко Радојевић: 1380, 1392, 1394, 1395 и 1400; дворски: 1382. и 1392.
 - Батић Мирковић, свједок: 1405, 1408, 1417, 1419, 1420.
45. Радосав, тепчија 1326 – 1329, имао је већ тада одраслог сина који је вршио дужност пристава:
- Вукослав Тепчић је свједок 1332. г.
- С обзиром на тенденцију наслеђивања високих функција у једној обитељи и на презиме Тепчић, које се дуго понавља, вјеројатно је Радосавов потомак и Ивахн Ивановић, који је 1353. г. споменут само по имену, а 1354. и 1357. већ носи титулу тепчије. Из овога рода је и Вучихна Тепчић, свједок са титулом жупана 1353, а са титулом тепчије – 1366. и 1367. г.
- Овом тепчијском роду могли би припадати и: Вук Тепчић из 1399, те Стипан и Остоја Тепчићи из 1409. г.
46. Из рода лашванских Шантића познати су:
- Ратко Шанта, свједок 1351. г.
 - Шантић Драгош, пристав од владања 1366. г.
 - Батало Шантић, тепчија, у времену од 1392 – 1400. споменут као свједок на листинама 11 пута.
 - Павло Шантић, свједок 1426.
 - Иван Шантић, пристав од »својте« 1446, свједок 1451. и 1461.
47. Од властеоског рода Дружића, који је имао своје сједиште у Гучој Гори, на подручју ранофеудалне жупе Лашве, као свједоци на повељама забиљежени су:
- Дружић (или Друшчић) Стјепан 1332, 1333. и 1345. г.
 - Дружић Степша 1355.
- Из других извора зна се за Милоша и његова сина Вука Дружића, који је 1415. г. ратовао против Хрвоја Вукчића и Босанаца, а на страни краља Жигмунда.
48. Вјеројатна генеалогичка линија овога рода из Лепенице изгледа овако:
- Шћит или Шћитко, умро прије 1326. г.
 - Вук Шћитковић, војвода босански, пристав 1326 – 1329, а свједок 1329.
 - Мркоје Шћитовљанин: 1345, 1351, 1354. и 1357. г.
 - Гргур Мркојевић: свједок 1367.
 - Радоје, син Гргура споменут је у једном дубровачком извору из 1382. г.

сти, односно жупе или котареве којима управљају и које заступају. Поред тога, остаје још неколико појединачних имена која није могуће уврстити у познате родове нити им нешто више сазнати о поријеклу. Такви су нпр.: кнез Драгош из 1322. и 1323, жупан Кркша из 1322, Будислав Чавловић из 1353, жупан Вукослав Нахојевић из 1367, жупан Туица 1392. и неки други.

Горња Босна (проширена): – Борач – Прача:
– Павловићи,⁴⁹⁾

Добровојевићи – Влађевићи,⁵⁰⁾

– Загорје: – Пурчићи,⁵¹⁾

– Неретва: – Обриновићи,⁵²⁾

– Рама: – Прибојевићи,⁵³⁾

– Ускопље: – Вучковићи,⁵⁴⁾

– Каменица или Криваја: – Милошевићи,⁵⁵⁾

Дрина и Херцеговина: – Косаче.⁵⁶⁾

Као што се види, поименични списак великашких родова, који су се кроз 140 година појављивали као чланови државног вијећа, приближава се броју 50.

-
49. Павловићи су врло активни у збору великаша, иако се показује извјесна неравномјерност. Тако је:
– Павао Радиновић свједок: 1380, 1382, 1390, 1392, 1394, 1395, 1397, 1399, 1400, 1404, 1405, 1408. г. Погинуо је 1415. г. судјелујући на станку у Кр. Сутјесци.
– Павловић Петар: учесник на станку 1415, 1417. и 1419. г.
– Павловић Радосав: 1426. г.
– Павловић Иваниш: свједок 1444. и 1446.
– Павловић Петар: свједок 1461. г.
Роду, односно братству Павловића припадају и:
– Владимирћи (Радосав из 1419. и Радивој из 1461. г.).
– Боровинћи (Твртко, свједок 1417, 1419, 1433, 1436. и 1446).
– Мозолићи (Радич, свједок 1446, 1450. и 1451. г.).
50. Добровојевић Влатко, свједок 1332.
– Добровојевић Влај: свједок 1353, 1354, 1357, 1366, 1367, 1378.
– Твртко Влађевић, свједок 1378.
51. Само у двије повеље бана Стјепана II из 1326 – 1329. споменут је као свједок од Загорја Познан Пурћић.
52. Обриновићи су властеоски род из босанске Неретве.
– Влатко Обриновић је свједок 1357. и 1366.
– Остојица Обриновић је пристав 1394. г.
Његов потомак је, свакако, кнез Петар Обриновић, који још првих деценија турске управе држи велики тмнар у Неретви. Петров син је Мехмед-бег Обриновић, турски намјесник у Херцеговини с почетка XVI стољећа.
53. Само у двије повеље бана Стјепана II из 1326 – 1329. г.
54. Само у једној повељи бана Стјепана из 1326 – 1329. г.
55. Прибић Милошевић судјелује у раду државног вијећа 1420, 1421. и 1426. г.
56. Чланови овога рода судјелују у раду збора великаша: 1378, 1380, 1382, 1392, 1394, 1395, 1397, 1399, 1400, 1405, 1415, 1421, 1426, 1446, 1451, 1461.

Успркос разликама између просјека судјеловања у раду вијећа по деценијама (23), те просјека учешћа у нешто дужим раздобљима (33) и поименично побројаних родова (око 50), сматрамо да смо се, ипак, донекле приближили стварном броју барунских родова: тај број није био мањи од 24 нити већи од 50. Да ли би се број 50 могао узети као број родова који су се у то вријеме појављивали (бар по једанпут) као чланови вијећа, а број 24 – као радни кворум – не би се за сада могло утврдити.

Само се по себи разумије да је кроз 140 година долазило и до одређених измјена: неки родови су изумрли;⁵⁷⁾ неки су силом деградирани у ред ниже властеле;⁵⁸⁾ запажено је да је политичка активност појединих родова бивала привремено суспендирана због узрока биолошке и политичке природе;⁵⁹⁾ неколико се родова успјело пробити – од статуса ниже властеле у ред моћних великаша;⁶⁰⁾ родови су се гранали и том приликом долазило је до различитих ситуација: у неким случајевима два или више огранака постајали су самостални носиоци функције чланства у вијећу велможа;⁶¹⁾ у другим случајевима »побочне« гране су остајале у сјени огранка којему је у то вријеме припадало старјешинство, па су тијekom времена изједначаване са нижом властелом.⁶²⁾ Не треба посебно истицати да све ове промјене нису битно утјецале на структуру државног вијећа гдје су доминирали принципи насљеђивања.

Уза све ове и сличне флукуације, јасно се уочава да је *круг великаша (велможа, бољара, баруна, државне господе), још у XIII стољећу постао насљедан и тиме чврсто затворен*⁶³⁾ – и као друштвени слој у феудалној

-
57. То су, свакако, неки од оних родова који се спомињу само по једанпут, и то у ранијим повељама.
 58. То се поуздано зна за хумску властелу Николиће и Милатовиће, који су постали вазали Косача.
 59. Инструктиван је примјер рода Дукојевића. Болеслав је кнез 1353, а казнац 1354. и 1357. г. С обзиром на ријетко презиме, вјеројатно је његов потомак кнез Иваниш Дукојевић, свједок на повељи из 1446. г. Други поучан примјер је род Рогата – Рогатић: Остоја Рогата је споменут међу *nobiles et iurani* у повељи бана Стјепана II из 1345. г. Вјеројатно је његова жена Јелена Остојиница, свједок на повељи из 1357. г. Син Остојин је Цријеп Рогатић, који је био у служби Твртковог брата Вука, а касније у служби Николе Алтомановића, али му нема трага у актима државног вијећа (повељама). Тек много касније (1405. г.) у вијећу се поновно јавља један његов потомак – Вук Рогатић (свједок 1405, 1419, 1426).
 60. Врло је вјеројатно да су се и Косаче и Јабланићи – Радиновићи – Павловићи пробали међу великаше – чланове државног вијећа у вријеме Тврткових борби против Николе Алтомановића.
На први поглед изгледа да се и Рестоје Милохна од канцеларијског службеника издигао у ред властеле, па се од 1442. г. назива »почтеним витезом« и кнезом. Међутим, треба подсетити да титула кнеза у то вријеме више није резервирана само за великаше – баруне, јер се тако титулирају и бројна нижа властела.
 61. Тако су, нпр., тројица браће Прибинића (Брајко, Вукота и Радосав) готово равномјерно судјеловали у раду вијећа.
 62. Од бројне родбине Косача, осим старјешина, само су се по једанпут јавила Сандајева браћа Вукац (1405) и Вук (1415). Неки рођаци Павловића (Боровинићи, Мозолићи, Владирићи) фунгирају као свједоци на повељама, дакле и учествују на зборовима великаша тек од 1417.
 63. Год. 1233. бан Нинослав се жали како његова властела држи жупе и села не поштујући ба novo старо право да њима располаже по властитој вољи (С. Ђирковић, *Историја Босне*, Београд 1964, стр. 62).

хијерархији, и као групација која је монополизирала све важније јавне службе, и као посебно организовани колегијални орган власти.

Продирање у круг баруна било је изузетно тешко: примјери на које за сада можемо указати свједоче да су понекада ратне заслуге или дворске службе могле послужити као пут до чланства у државном вијећу. Поучан је примјер блистава каријера Рестоја Милохне, јединог од највјештијих босанских дипломата у XV вијеку,⁶⁴ али ни за њега није сигурно да је постао и члан вијећа (велможа, барун). Указано је и на нагли успон Косача и Павловића. Ипак треба казати да дворске службе нису биле широко отворен пут до чланства у државном вијећу, и то из једноставнога разлога што је врло рано устаљена пракса да се и државни достојанственици и сви важнији часници двора узимају из великашких родова.

Колико је савременицима био познат и јасан специфични друштвени и политички статус босанских баруна – чланова државног вијећа, показују два занимљива примјера о којима има трага у Дубровачком архиву. Године 1404, за вријеме преговора између Босне и Дубровника о ликвидацији посљедица рата, био је са босанске стране постављен захтјев да се од амнестије изузму Дубровчани, који су 1403. г. убили једног босанског баруна (Вукосава Николића).⁶⁵ За Гргура Николића из истог, добро познатог великашког рода у Хуму Дубровчани једном (1412. г.) кажу да је он »један од баруна краљевства босанског« (Upus de baronibus regni Bospe).⁶⁶

Како је видљиво из датог прегледа, великаши, чланови вијећа заступају и одређени териториј на којему они врше јавну службу. За највећи број родова та подручја је могуће и сасвим конкретно провјерити, а значајно је да нам није познат ниједан род који није имао »свога« територија. Чини се да је управо ова наследна јавна служба битна разлика која је и одвајала великаше – баруне од остале властеле.⁶⁷ Разумије се и ови територији имали су различиту величину и политички статус.

У великом броју исправа, и то оних најсвечанијих, изричито је наглашено да чланови вијећа обављају своју функцију у име читавог рода («

64. Види биљ. 60.

65. N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades*, Paris 1899, 99.

66. Хисторијски архив Дубровник, Lett. di Levante 7, fol. 30'. Цитирано код Динића у дјелу Хумско-требињска властела, Београд 1967, 14, биљ. 49. Мислим да Динић није у праву када овај примјер узима као доказ да су Николићи, иако овисни о Сандаљу Хранићу, властела нижега реда, и да наводи Дубровчана да су Николићи *barones regni Bosnae* немају адекватног садржаја. Право конституирање Сандаљеве феудалне области (русуга или државе), а тиме и потчињавање Николића, почело је тек 1404. г., а отпор Николића може се пратити све до 1420. г. (Динић, *op. cit.* 8 – 10).

Чињеница да Дубровчани понекада називају барунима и властелу потчињену Косачама и Павловићима, па и Николићима, може се објаснити тенденцијом да се и у феудалним областима, по правилу, репродуцирају организационе политичке власти по узору на устројство централне власти у Босни. Чини ми се да ови случајеви управо свједоче како је наслов баруна, по схваћању савременика, био везан и за функцију у организацији јавне власти, а не само за »племенито« подријетло.

67. Из те јавне власти, у ствари, је и извирало право судјеловања у државном вијећу. Веза са управним подручјем често је видљива из самих повеља. Једино су неке службе у централном државном апарату са собом доносиле и чланство у државном вијећу. Такви су, нпр.: кнез босански, велики војвода босански, а затим, у одређеним раздобљима – тепчије, казнаци и неки други. Ипак, и овдје је круг врло рано затворен, јер су све те службе по правилу попуњаване из великашких (барунских) родова.

братијом»). То је већ давно запазио К. Јиречек, а поновно истакао и М. Динић.⁶⁸⁾

Највећи број великаша XIV и XV стољећа потјече из старих жупанских родова. Стварну везу није могуће увјек и конкретно документирати, али, с друге стране, врло је мали број оних родова за које се зна да у старијим нису били жупански.⁶⁹⁾

Међу члановима вијећа запажа се и диференцијација, заснована на стварној политичкој моћи и формалним положајима.

У старије доба, до реформи краља Твртка, политички најснажнију групу представљају државни достојанственици, који су, опет, по правилу и најмоћнији обласни господари. То су: велики војвода босански, неколико војвода, 3 или 4 казнаца, 3 или 4 тепчије и кнез босански. Другу, далеко бројнију, групу представљају господари мањих области, величине некадашњих жупа или котарева.

У XV стољећу диференцијација је оштрија; практично више н нема државних достојанственика (осим номиналних великих војвода). У први план сада избијају четири моћна рода обласних господара који постају готово самостални у односу на централну власт (краља). Остали баруни у тим областима постали су њихови вазали, али су неки од њих и даље сачували статус баруна.⁷⁰⁾

68. Динић, *Државни сабор*, стр. 17. У сваком случају треба рачунати на то да међусобни односи унутар властеоских родова нису довољно проучени, па су нам стога и врло често нејасни.

69. Распадањем ранофеудалног жупског система и жупански родови су доживљавали различиту судбину: неки од њих успјели су се домоћи ширих феудалних области, док су други деградирани на управнике малих остатака некадашњих жупа, који често нису били пространји од једног котара или сеоске општине. И за овај процес треба рећи да није проучен (нити проучаван).

70. Територије којима су управљали поједини великашки родови кретале су се од величине једне ранофеудалне жупе или само једног њезиног дијела – до пространих области, које су повремено премашивале и половину читаве босанске државе.

Политички статус феудалних области био је такођер врло различит, а тијеком времена доживљавао је и одређени развитак. Тако, нпр., род лепеничких Прибинића могао је управљати само мањим котаром – дијелом ранофеудалне жупе Лепенице, док су области Хрватинића и Косача у вријеме највећег успона биле праве државе. Разумљиво је, стога, да је и практична политичка моћ појединих родова била различита. Ипак, у формално-правном смислу, чланови вијећа су, како изгледа, били у доброј мјери изједначени.

Након уставне реформе из 1404. г. босанска држава је постала нека врста конфедерације: читаво подручје босанске круне подијељено је на готово самосталне »земље«, »русаре« или »државе«. Господари тих земаља: Хрватинићи, Косаче, Павловићи, Златоносовићи, Динићићи, Радивојевићи – постали су самостални исто толико као и краљ у ужој (средњој или горњој Босни). Ипак, формално јединство државне заједнице земаља босанске круне никада није било дошло у питање, а најважнија манифестација припадности јединственој босанској држави било је континуирано дјеловање државног вијећа, односно збора баруна. При томе је сасвим разумљиво да се група великаша, која је имала своје »државе«, на разне начине издвајала из круга осталих баруна.

Недавно је проф. др Сима Ђирковић у посебној студији указао на ову специфичну категорију у општој феудалној хијерархији и у организацији босанске државе (С. Ђирковић, *Русашка господа*, Историјски часопис, књ. XXI, Београд 1974, 5 – 17). Основни циљ студије – издвајање групе најмоћнијих велможа као посебне категорије у босанском феудалном друштву XV стољећа – у цјелини је постигнут. Међутим, Ђирковићев покушај да утврди и одговарајућу титулатуру, односно терминологију не би се могао у цјелини прихватити. Једино су изрази: *signori* и *gospoda* *gusagu* досљедно употребљавани само за ову категорију феудалаца. Изрази: *gospodin* и *dominus*, као и велможа, брзо су добивали на ширини, па

У посебном положају (у ово друго доба) били су баруни из тзв. Краљеве земље. Они су били непосредни вазали краљеви, али њихова политичка моћ није нарочито велика. Подручја којима су управљали била су малена, и у доброј мјери изједначена.

Чланови владарске куће у државном савјету нису увијек ни нарочито бројно заступљени, али свакако представљају посебну категорију.⁷¹⁾

У књизи М. Динића исцрпно је разрађена *надлежност станка, односно збора босанских баруна*, па стога и нема потребе да о њој на овоме мјесту и посебно расправљамо.⁷²⁾ Ми једино указујемо да све оне надлежности које је, на основу употријебљене документације, Динић приписивао државном сабору, у ствари припадају збору велможа, односно државном вијећу у ономе смислу како смо га покушали дефинирати.

Кратки *resumé* Динићевих резултата о надлежности станка (збора великаша) изгледа овако:

Станак:

- бира новог владара између чланова куће Котроманића;
- представља државу у вријеме интерегнума;
- одлучује о крунисању краља;
- има право смјењивања краља;
- доноси одлуке о давању јавних служби вишега ранга – у феуд;
- доноси одлуке о давању феудалних посједа (властелинства);

су употребљавани и за властелу нижега реда, што уосталом и Ђирковић напомиње. Што се тиче израза »господа русашка«, мислим да он по правилу означаје статус баруна, односно чланство у државном вијећу. То значи да су »господа русашка« исто што и *barones regni*. Овај термин обухваћа не само господаре пространих феудалних области (држава, земаља или русага) него и све остале чланове државног вијећа, односно »сав русаг босански« или »сву Босну«. Такво значење има, свакако, и по Ђирковићевим ријечима, податак из 1409 (»господа русага босанског« – *op. cit.* 7). Други примјер, узет из повеље Радосава Павловића од 1421. г., такођер има исто значење, што ће се видјети из мало опширнијег цитирања. Овдје, наиме, Радосав потврђује продају једног дијела Конаваља Дубровнику, коју је био извршио Сандаљ Хранић, уз одобрење државног вијећа (збора великаша). Радосав се очито, у први мах, није био сложио са одлуком већине, па је то учинио накнадно (»и то им все потврдих и устанитих до дни и до вика како им је краљевство босанско и велможе потврдили такође и ја војвода Радосав потврђују нека се и ја нахођу у записиех о потврђевања како и друга русашка гда и сваке врсте чловик« (Стојановић, *op. cit.* I, 575). И остали примјери, које наводи Ђирковић, па и онај из повеље браће Павловића од 1454, имају логичније значење, ако се израз »господа русашка« интерпретира као *barones regni* или синонимно као и израз »господари русагу« – које долази одмах иза њега. Ово понављање не би било усамљено у интитулацијама босанских владара и феудалаца тога доба, поготово ако се има у виду да у осталим примјерима овај дио интитулације гласи: »господин русашки и воевода русагу« (Стојановић, *op. cit.* I, стр. 36 – 37, и II, стр. 100 и 149). Указујем такођер на јасан примјер из 1422. г.: Дубровчани су молили Сандаља Хранића да пред »господом русашком« покрене расправу о неким инцидентима у Конављима. (Стојановић, *op. cit.* I, 326, 371).

71. О томе говори и Динић, *Државни сабор*, 9.

72. *Op. cit.* 23 – 54.

- одлучује о другим вазалним односима између владара и феудалаца;
- доноси одлуке о отуђивању државне територије;
- доноси све важније одлуке о вањској политици босанске државе.

Назив колегија као вијећа, односно институције или правне особе, изражен је углавном описно: бољари, властеле, властеле и велможе краљевства босанскога, господа русашка, сва Босна, добри Бошњани, велможе русага босанскога, господа русага босанскога. У латинско-талијанским споменацима такођер преовлађују описни називи: barones, barones et nobiles regni, proceres, baroni di Bosna, али се понекад јављају и адекватнији термини: università dey baroni, collegio.⁷³⁾

За данашњу употребу најповољнији су они термини који најбоље изражавају карактер институције и стварају најадекватније представе у поимању данашњег човјека. Стога смо се одлучили за термин државно вијеће, не одбацујући потпуно ни друге називе, као што су: збор великаша, вијеће велможа, збор или вијеће баруна, станак.

Ако бисмо хтјели укратко резимирати *битне карактеристике збора великаша* као државног вијећа, онда би то изгледало овако:

- државно вијеће је највиши орган власти у средњовјековној босанској држави;

- вијеће сачињавају представници одређеног броја властеоских родова; они су јасно издвојени слој у хијерархији феудалног друштва (великаши, велможе, баруни);

- великашки родови, из којих и потјечу чланови вијећа, по наследном праву управљају одређеним територијалнополитичким јединицама и на томе темеље своје чланство у државном вијећу;

- број родова из којих се регрутирају чланови вијећа јасно је дефиниран и савременицима врло добро познат;

- најчешћи апелатив, који је означавао чланство у вијећу за вријеме краљевства, је велможа, властел, а у латинским и талијанским изворима – bago, barone = barun;

- чланови вијећа, било појединачно, било у групи, представљају и управне јединице у којима врше јавну службу;

- државно вијеће или збор великаша није исто што и сабор.

О *ближем мјесту, значењу и поријеклу институције вијећа у државном уређењу средњовјековне Босне* казат ће своју ријеч правни повјесничари. Ми ћемо овдје истакнути само неколико карактеристика које се, по нашем мишљењу, непосредно намећу.

- У уставном уређењу босанске државе вијеће спада међу два најважнија органа власти; по својој снази, оно је и највиши орган државне власти;

- у основним цртама државно вијеће одговара сличним органима у готово свим феудалним државама Европе;

73. О називима опширније говори Динић у *op. cit.*, 3 – 5.

– по својој снази у односу на друге органе власти, босанско државно вијеће је јаче, него у било којој другој држави овога дијела Европе у то доба;

– у детаљима и формама рада босанско државно вијеће показује велику архаичност;

– институције, сличне државном вијећу, формирају се, као по некоме обрасцу, и у свим феудалним областима које тендирају ка већем ступњу политичке самосталности (као, нпр., у области Хрватинића, Косача, Павловића);

– основне организационе форме рада и добар дио терминологије преузет је из судске организације (добри Бошњани, свједоци, ротници, ручници, пристави и сл.);

– у организацији и раду вијећа запажају се и елементи развоја кроз период од 140 година (у којему се може нешто детаљније пратити рад вијећа); такви су, нпр.: јачање улоге дворског апарата, напуштање строго формалних оквира у раду, постепено напуштање судске и увођење управно-правне терминологије;

– проширивањем државног територија некада се проширивао и број представничких (великашких) родова чланова вијећа; но било је и случајева да и велики територији нису добили свога представника у вијећу (Требиње, дијелови Рашке, дијелови Хрватске);

– док у другим феудалним државама XIV и XV вијека снага сличних колегијалних органа власти углавном опада, босанско државно вијеће константно задржава своје врло истакнуто мјесто у државном уређењу.

Колегијум баруна и државни сабор

Ако смо, као што се надамо, успјели доказати егзистенцију вијећа велможа (односно државног вијећа или збора баруна), онда је тиме на другој страни (поновно) *отворен проблем постојања и физиономије државног сабора*. Практично сва документација, помоћу које је Динић описивао надлежност и функцију »државног сабора«, по нашем мишљењу, односи се на државно вијеће. Стога је и оправдано питање да ли је уопће и постојао сабор на којему су имали право судјеловања, осим »русашке« господе, још и нижа властела, властеличићи и сви »племенити људи«.

Треба одмах казати да су вијести о (таквом) државном сабору врло ријетке и у великој мјери неодређене. Ипак нам се чини да у саму егзистенцију сабора не треба сумњати.

Архивске вијести које би се могле односити на сабор су слиједеће:

Године 1354. млади бан Твртко издао је Влатку Вукославићу Хрватинићу »вјеру« (завјерницу) »В оно врме, кда приде госпоја бана мати с Угри својим сином с кнезом Влком, и кда би станак на Милах все земле Босне и Долних крај и Загорја и Хлмске земле.«⁷⁴)

Бан Стјепан II издао је између 1326 – 1329. г. у Моштрима (»на Моиштрих«) завјерницу сину кнеза Хрватина Кључкога »пред дједом ве-

74. Thallóczy, *Studien* 23. Мислим да је овдје ријеч о сабору због тога што се по њему врши датација повеље. Сабори су били ријетки и стога подесни за временску оријентацију, док су зборови великаша били чести и за хронологију неупотребљиви.

ликим Радославом и пред гостем великим Радославом и пред старцем Радомиром и Жунбором и Влчком и пред всом црквом и пред Босном«. ⁷⁵⁾

Вијести о крунисању краља Твртка II 1421. г. и Стјепана Томашевића (1461) као да указују на судјеловање сабора; то исто важи и за станак у мају 1446, на који је дошао и херцег Стјепан Вукчић »са миого кићенога племства« (*con molta bella zente*) и на којему су и краљ и херцег, један другоме, исказивали највеће почести.

Одређена логика ствари и све познате аналогije из сусједних држава говоре у прилог претпоставци да се крунисање босанских краљева вршило на великим зборовањима и уз одговарајући церемонијал. Разумије се, акт крунисања има увијек претежно манифестационни, а мање радни и конститутивни карактер.

Наведени примјери не пружају довољно података да се физиономија сабора и ближе одреди, али се ипак наслућује неколико особина које би се могле сажети овако:

- државни сабор се одржава релативно ријетко;
- карактер сабора је претежно манифестациони;
- конститутивне одлуке и за вријеме сабора доноси државно вјеће;
- на сабору, како изгледа, учествују представници Босанске цркве;
- право судјеловања на сабору имају сви »племенити« људи;
- неки индицији говоре да се за сабор претежно употребљавао термин »станак« или (талијански) *concilio*;
- према неким саборима се вршило и датирање исправа.

Оваква физиономија босанског сабора готово у цјелини одговара феудалним саборима других јужнословенских земаља.

На крају, још једанпут подвлачимо да и ове опсервације, као уосталом и читави чланак, има првенствени задатак постављања проблема. За доношење коначног суда бит ће потребне далеко опширније студије.

ZUSAMMENFASSUNG

BARONES REGNI UND DER STAATSRAT IM MITTELALTERLICHEN BOSNIEN

Unter den spezifischen Eigenschaften der staatlichen Einrichtungen im mittelalterlichen Bosnien, nimmt die Versammlung der Grosswürdenträger, beziehungsweise das Kollegium – die *Barones Regni Bosnae* – eine besondere Stellung ein, die einen klar abgesonderten Stand in der feudalen Hierarchie als Gesamtheit den Staatsrat und das höchsten Organ der Macht im Staate repräsentierte.

Das Quellenmaterial analysierend, mit welchem er zu den obengenannten Folgerungen gelangt ist, der Autor:

- analysiert das Wort »Baron« (*berone, baro*), besonders hinsichtlich seiner Bedeutung in den Quellen für die bosnische Geschichte des XIV und XV Jahrhunderts;

75. Thallóczy, *Studien* 11. Овдје се сабор може распознати по судјеловању достојанственика босанске цркве, којих на државном вијеху нема.

- weist auf die grosse Bedeutung des Kollegiums der Grosswürdenträger in Bosnien hin, und unterstreicht den Standpunkt der Historiker, die diesem Phänomen keine gebührende Aufmerksamkeit geschenkt haben; er hebt den Beitrag M. Dinić's hervor, dem es gelungen war die Wichtigkeit dieses Kollegiums zu erkennen und das Problem zu bearbeiten, welcher jedoch im Endbeschluss insofern fehlte indem er die Versammlung der Würdenträger mit dem Landtag identifizierte, also mit einer Institution bei welcher alle Adelige über das Mitbestimmungsrecht verfügten;

- weist auf die grosse Zahl der geschichtlichen Quellen hin, die eine solche Ansicht des Autors rechtfertigen. Das beste Quellenmaterial stellen die Urkunden der bosnischen Herrscher des XIV und XV Jahrh der, in welchen die Vertreter der Adelsgeschlechter die das Kollegium bildeten, als Zeugen aufgeführt wurden;

- nach einigen Bemerkungen terminologischer Eigenschaft, versucht der Autor die Anzahl der Mitglieder des Kollegiums festzustellen. Er kommt zum Beschluss dass es aus mindestens 24, und höchstens aus 50 Mitgliedern bestand. Es ist daher anzunehmen dass das notwendige Quorum 24 Personen bildeten.

- Es werden Adelsgeschlechter aufgezählt, deren Vertreter im Rat erschienen waren, Daraus ist auch zu ersehen welche Territorien vertreten wurden, und auch die Tatsache dass die Macht bestimmter Adelige in entsprechenden Gebieten erblich war.

- Als eine der wichtigsten Folgerungen aus dieser Betrachtung drängt sich die Feststellung auf dass der Kreis der bosnischen Grosswürdenträger bereits im XIII Jahrh. erblich geworden ist, sich von den übrigen Feudalherren hermetisch abgeschlossen hielt, als Sozialschicht in der feudalen Abstufung, sowie als eine Gruppe die alle wichtigeren öffentlichen Dienste monopolisierte, geformt hat.

- Im Abschluss des Artikels erwähnt der Autor die Herkunft der Feudalherren, die Differenzierung innerhalb der Gruppe, die Zuständigkeit des Kollegiums als staatlichen Organs, seiner Herkunft als rechtliche Institution, sowie das Verhältnis zwischen dem Kollegium der Barone und des Landtags.

ПРОГЛАШЕЊЕ БОСНЕ КРАЉЕВИНОМ 1377. ГОДИНЕ

Сачувани документи о догађају су малобројни, а махом и другоразредног квалитета. На ову тему објављено је неколико расправа и студија¹⁾.

Први до сада познати аутор који је, обрађујући прошлост јужнословенских земаља, покушао описати прилике око проглашења Босне краљевином био је бенедиктинац Мауро Орбини, у своје доба опат самостана свете Марије на Мљету. У дјелу *Il regno de gli Slavi*²⁾ он је, између осталог, Тврткову крунидбу датирао у 1376. годину и лоцирао у манастир »Milesieo«.

За Орбинијем се повео и Даниел Фарлати, који је у дјелу *Illyricum sacrum*³⁾ овај догађај, уз неке преинаке, описао на сличан начин.

Без дубљег критичког улажења у проблем, неки хисторичари с конца XIX и у првој половини XX стољећа прихватили су Орбинијев опис као аутентичан докуменат. Догодило се тако да је Н. Радојчић обреду крунидбе краља Твртка посветио читаву студију,⁴⁾ покушавајући да реконструира ток једног таквог чина, пројцицираног међу зидове манастира Христова Вазнесења у Милешеву.

О проглашењу Босне краљевином и крунидби, која је с тим у вези послјеје улиједила, сачували су се слиједећи писани подаци:

А) Аутентични извори

1. Радич трговац из Клиса, пише у Дубровник почетком новембра 1377. писмо из Подвисоког у којем Твртка I назива краљем Босне (Smičiklas, Cod. dipl. XV, 326).
2. У повељи издатој дне 10. априла 1378. у Жрновници, Твртко I говори о свом проглашењу за краља, и о крунидбама (Miklosich, Mon. Serb., Wien 1858, str. 186 – 190).
1. Фердо Шишић, *Студије из босанске историје*, ГЗМ XV (1903), стр. 325 – 327; Владимир Ђоровић, *Твртко I Котроманић*, Београд 1925; Михајло Динић, *О крунисању Твртка I за краља*, Глас СКА 147, Београд 1932, стр. 135 – 145; Никола Радојчић, *Обред крунисања босанског краља Твртка I*, Посебна издања САН СХLIII, Београд 1948; Сима Ђирковић, *Сугуби венац*, *Зборник Филозофског факултета VIII*, Београд 1964, стр. 343 – 370.
2. Mauro Orbini, *Il regno de gli Slavi*, Pesaro 1601, стр. 358.
3. Daniele Farlati, *Illyricum sacrum*, t. IV, Венеција 1769, стр. 63.
4. Никола Радојчић, *Обред крунисања босанског краља Твртка I*, Посебна издања САН СХLIII, Београд 1948.

3. У тексту, датираном дне 17. јуна 1378. у Трстионици, Твртко I понавља смисао повеле од дне 10. априла и. г. (Стојановић, Ст. срп. пов. I, Први дио, стр. 75 – 83).
4. У протоколу Вијећа умољених Твртко I се 10. августа 1378. назива *rex Rassie* (Gelchich, Моп. Rag., Lib. ref. IV, str. 156).
5. Дне 13. августа 1378. у Вијећу умољених Твртко I се назива *rex Bossine* (*ibid.* стр. 156).
6. Сутрадан, 14. августа, он се у истом Вијећу зове *rex Bossine et Rassie*, а у Малом вијећу *rex Bossine* (*ibid.* стр. 157).
7. У Малом вијећу Твртко I се дне 15. VIII 1378. зове *rex Rassie et Bossine* (*ibid.* стр. 157).
8. Потврда протовестијара Ратка 24. септембра 1378. о пријему дмитровданског дохотка у вези с навршеном годином Твртковог владања (М. Динић, О крунисању Твртка I за краља, Глас СКА CXLVII, Београд 1932, стр. 137).

Б) Индиректни извори

9. Опис догађаја код Маура Орбинија у дјелу *Il regno de gli Slavi*, Pesaro 1601, стр. 358.
10. Опис догађаја код Даниела Фарлатија у дјелу *Illyricum sacrum*, св. IV, Венеција 1769, стр. 63).

Од могућих аутентичних свједока трговац Радич из Клиса, је најближи догађајима – временом и простором. Но, он се брине о својим пословима. Ево што он каже: ... *lo qual corir parti di Bosna cola dita litera a die XVIII in otobrio, laqual litera et altre litere che portava, si fo robado in Porim et le dite litere si fo squarçade et lo corir torna in Souissochi, non sapiano la caxon de lo termene per qual ua. Et io steti in oste spetando lo pagamento de misser lo re, et como gonssy io Radich in Bossna mando questo dito corir a la uostra graçia, che uuy me abie per squassado et che uuy me deve dar termene in tanto, che esse manda per altra litera de Clissa, auendo sauer, che questo corir fo quello, loqual fo robado et ssi porta la litera squarçada, quello che a possudo asunar al presente. Pero ssapie ssignory, che questo ssie gusto impedimento che lo me fo comandato andar in oste per força.*

М. Димић је на темељу ових ријечи закључио да је краљ Твртко окруњен за краља Срба на Митровдан дне 26. октобра 1377. године. Но, он се у томе преварио, јер је писмо трговца Радича лоше превео утолико што је ријеч »oste«, које се у писму јавља у два наврата у одвојеном контексту, превео као »војска«, што је само један, и то споредан значај ове ријечи. Очито је да Радич том ријечи није мислио на војску, него на свој боравак у мјесту које му није домицил. Он се у Високом налази у гостињцу, у гостима, као гост, дакле изван своје властите куће и мјеста боравка. Таквим пријеводом ријечи »oste« Радичево писмо постаје јасно у свим својим појединостима. Радич је, наиме, дошао у Босну из Клиса да би од краља наплатио дуг. Он уопће није напуштао Босну у времену између 18. октобра и првих дана новембра, када је написао ово писмо, а о неком краљевом путу и избивању из Босне исто тако ништа не говори. Радич се само извињава Дубровчанима што им није могао вратити новац у одређеном термину и што се није правовремено због тога испричао, будући да је гласник са писмом у којем се он оправдавао био опљачкан на Пориму између Мостара и Коњица. За све то вријеме, тј. од 18. октобра до почетка новембра, Радич живи у гостињцу у Високом, чекајући да од краља добије дужни новац како би се можда и према Дубровчанима одужио.

Радич, дакле, не говори ни о каквом, најмање о неком изненадном путу изван Босне, у друштву с краљем. Он силом прилика мора да борави у Босни, далеко од Клиса, јер само на тај начин се нада да ће наплатити дуж-

ни иовац. Немогуће је да би Радич био укључен у неку војску, јер као Клишанин он тада није био краљев поданик. Садржај писма не може се, дакле, ни у ком случају свести на смисао како га је интерпретирао М. Динић.

Са овим писмом Радич наступа као свједок да се у те критичне дане око краља није ништа значајно догодило. У центру Радичеве бригае је тек наплата дуга и оправдавање пред Дубровчанима.

Слиједећи свједок догађаја је сам краљ Твртко I, који у двије верзије истоветног текста за једну повелу каже слиједеће: *...и сподоби ме (Христ) сугубим вијенцем, јако обоја владичствија исправлати ми: првије от испрва в богодаровании нам земли Босни, потом же Господу мојему Богу сподоблшу ме наслидовати пријестол моих прјеродител госпоре србске, ...мене же видешту землу прјеродител мојех по них оставшу и не имушту својего пастјера, и одох у србскују землу желаје и хоте укрјепити пријестол родител мојих, и тамо шдшу ми вјенчан бих Богом дарованим ми вијенцем на кралевство прјеродител моих...*

Укратко сажето, у текстовима од 10. априла и 17. јуна 1378. године Твртко I говори о двије крунидбе. Прва је извршена у Босни, након чега је он отишао у Србију, и »видјевши земљу остављену, без пастира«, желио је обновити краљевско пријестоље. Дошавши онамо, био је окруњен. Из текста се не може дознати да ли је круна, што ју је примио у Србији, била нека посебна, можда немањихка. С обзиром на сингулар у којем говори, то ће најприје бити она што је послужила и за босанско круњење. Назив »сугуби вијенац« можемо схватити сликовито: то су двије части које му је она доносила.

Слиједећи живи свједок догађаја је протовестијар Ратко, који дне 24. септембра 1378. потврђује у Дубровнику примитак дмитровданског дохотка за Твртка »бана Босне и краља Рашке«: *...quod solvitur Regno Raciae in festo sancti Demetrii, pro primo anno sui regni, qui complebitur in isto festo sancti Demetrii nunc proxime futuro...* Чинило би се као да Ратко тиме мисли на годишњицу Тврткова проглашења за краља, што би се навршила на дан светог Димитрија. Међутим, у наставку текста Ратко сличним ријечима говори и о стонском дохотку *quod solvitur dominio Bosne... pro isto anno presenti, qui complebitur in anno Domini MIII CLXXVIII (= 1379), Indictione II, in festo sancti Blasii de mense februaryi proxime futuri*. Изразом *complebitur* (= навршава се), Ратко очито мисли на дубровачку обавезу, а не на годишњицу Твртковог проглашења краљем, односно баном.

Краљ ће у почетку бити различито насловљен, што показује не само Раткова потврда него и наводи у протоколу Великог и Малог вијећа у Дубровнику. Једно савремено свједочанство, исказано десет година касније у далеком Турину, сличи на Раткову верзију титуле. То је изјава Јакова Бека,⁵⁾ херетика из Chierija, који је око 1377 – 1378. године пошао на студије у Босну,⁶⁾ али се на путу предомислио, па под изговором непогоде на мору повратио у свој град. Јаков је касније ухваћен и дне 21. аугуста 1387.

5. Ignatz Döllinger, *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters*, München 1890, стр. 268. Првобитно Döllingerovo читање је касније исправљено.

6. Ђуро Базлер, *Високо училиште Цркве босанске у мјесту Босна, Преглед 4*, Сарајево 1975, стр. 473 – 486.

године дао пред трибуналом туринске инквизиције изјаву која је слиједитим ријечима унесена у протокол: *...sunt decem anni vel circa, quod (Jacobus) fuit missus per Petrum Patritii in Sclavoniam pro doctrina praedicta integraliter addiscenda et perfecte a magistris ibidem commorantibus, in loco qui dicitur Bossena, qui locus subest cuidam domino, qui vocatur Banus de Bossena, et subest dictus Dominus regi Rascie...* Јаков Бек је, дакле, десетак година раније био послан у славенску земљу да би у мјесту (крају) које се зове Босна потпуније и савршеније изучио херетичку науку. Босном управља бан, а тај је подложен краљу Рашке. Јакову, или пак збору судца инквизиције, нису сасвим познате чињенице. Но, јасно произлази да Јаков Бек, слично протовестијару Ратку у септембру 1378. године, раздваја титулу бана Босне од краља Рашке – при чему Ратко мисли на једну особу, а туринска инквизиција чак на двије.

Изгледа да босанско краљевство није било правно прецизирано. Ратко добива дмитровдански приход на име »рашког« краљевства, титулирајући свога господара и баном Босне, у име чега истога дана прима и стонски доходак. У протоколима, међутим, видимо да је Твртко I нешто више од мјесеца дана раније (дне 13. августа 1378) био већ титулиран као краљ Босне – *Rex Bossine*.

Догађаје око Твртковог круњења Мауро Орбини је двије стотине година касније испричао на свој начин. Тада су и непосредне традиције биле већ знатно изблиједиле због измијењених политичких прилика у овим крајевима. Орбини каже: *Ora essendo Tuartco per la conquista di tanti paesi salito in gran superbia, gli venne capriccio d'incoronarsi, e intitolarsi Rè di Rascia. La qual cosa communicando con Lodovico Rè di Vngaria, che di ciò resto molto contento, et fù del 1376 incoronato dal Metropolitanò del Monasterio di Miliescuelo, et dalli suoi monaci nella chiesa di detto luogo: et si fece chiamar Stefano Mirce.* Твртко је, дакле, само краљ Рашке (Србије), и то већ од 1376. године. Чин крунидбе извршио би митрополит милешевски, а краљ би се затим звао Стјепан Мирче.

Приказ у дјелу *Il regno de gli Slavi* даје наслутити да су аутору могли бити познати неки документи, можда нека хроника или, пак, усмена традиција, који су се у међувремену изгубили. Због тога су његова причања, будући да су била сувисла и да су се дотичала неких другдје неисказаних појединости, касније прихваћена у пуном тексту као аутентични изворник. Но, управо због тога он је и постао камен спотицања.

Четири стотине година послје крунидбе Фарлати преписује Орбинија уз неке преиначе. Он каже дословце: *Anno 1376 concessò Ludovici regis affinis sui, titulum regis Bosine assumpsit, regalia insignia solemni pompa et apparatu tradente Metropolita, sive coenobiarca monasterii Basiliani Millescevensis, et Stephanus Mirce appelari voluit.*

Према тим ријечима Твртко I је дозволом Лудовика I Великог узео титулу краља Босне, и као такав свечано био окруњен у манастиру Милешеву. Чин крунидбе би извео митрополита, то јест предстојник манастира. Нови краљ назвао се потом Стјепан Мирче.

Узор (Орбини) и сљедбеник (Фарлати) не слажу се утолико што се код једнога Твртко круни за српског, а код другога за босанског краља. Фарла-

ти још и посебно образлаже титулу крунидбеног званичника: *coenobiarcha monasterii*, сматрајући га, дакле, игуманом.⁷⁾

Двије скупине података могу се тако срочити у двије тематски заокружене интерпретације. Свака од њих представља одређену цјелину. Повеле и документи из дубровачког архива одређују вријеме и ред којим је вршио Твртково проглашавање краљем одвојено за Босну и Србију, а Орбини и Фарлати навођењем нових података покушавају описати сам ток догађаја. Ти нови подаци су дјеломично противрјечни изворима. Тако се, према њима, Твртко I није прогласио у два наврата краљем иити је уприличио двије одговарајуће свечаности.

За чин проглашења и крунидбу нису биле вршене велике припреме, па изгледа да се обред није извео у присуству страних изасланстава. Свечаност као да је мимоишла прве сусједи: Дубровник и краља Лудовика I Великог. Дубровчани ће регистирати догађај, дакле признати ново стање, тек током наредне (1378) године, након што су за текућу (1377) годину дмитровдански доходак исплатили Ђури Балшићу.⁸⁾ Дубровчани као да су у самом почетку били према овом догађају скептични, да не кажем збуњени и у страху да он не изазове неку знатнију компликацију са Балшићима. Тврткови кораци били су сами по себи на граници реалности, већ с обзиром на многе потешкоће у првим годинама владања.

Што се другог сусједи тиче, Орбини и Фарлати говоре, истина, о сениорову пристанку (*concessu Ludovici regis*), што баш неће бити пуна истина. Да је он ово интимно и одобравао, због обавеза према мађарском племству, чуварима круне светог Стјепана, он свој пристанак не би могао јавно исказати. У наредних неколико година, колико ће му наине преостати до преране смрти 1382. године, Лудовик I неће се изричито о томе изјаснити.

На краљев позитиван став могла је особито утјецати његова жена Елизабета Котроманићка, можда охрабрена добрим односима између оба владара и успјесима што их је Твртко постигао против Николе Алтомановића. Твртко је успоставио сигурност на јужној граници Лудовиковог вазалског подручја, а поготово у простору око Дубровника.

Улогу Елизабете у овим догађајима ми нипошто не смијемо потцијенити. Она је, без сумње, штитила интересе куће Котроманића поред оних кућа Апјош. То је оно изразито феудалистичко схваћање политике, у којем су породични моменти били јачи од националних. Краљичини поступци изазивали су мржњу код једног дијела мађарског племства. Присјетимо се колико јој је то племство пришивало лоших људских особина, као што је брзоплетост, грамзљивост и честохлепље, што су онда и југославенски историчари, не удубљујући се одвише у суштину тих оцјена, олако прихватили као истину. Краљица је очито водила на двору политику која није поговарала људима у Будиму, што је проширило непогодан глас о њој као човјеку, па јој, на концу, донијело и трагичну смрт. Поврњеђени племићи нису јој могли опростити понашање у вријеме када је она била краљева супруга.

7. Није познато да ли је око тога времена у Милешеву уопће резидирао неки митрополит.

8. Михајло Динић, *О крунсању Твртка I за краља*, Глас СКА 147, Београд 1932, стр. 139.

Лудовик I није, дакле, дошао на свечаност, алн је није ни ометао. Можда није претјерано рећи да је он Тврткове кораке интимно и одобравао, па макар јавно и не признавао нову босанску краљевину. Коначно, и протовестијар Ратко говори још у септембру 1378. о Твртку као бању.

Судећи по одјеку што га је Твртково проглашење краљем изазвало на двору Марије Котроманић-Helfenstein, у Ueberkingenu код Ulma, тада већ удовице грофа Ulricha Helfensteina, земаљског кнеза (Landesvogt) и интимног пријатеља цара Карла IV, можемо претпоставити да је и ова жена на свој начин допринијела Твртковом успјеху.⁹⁾ Она је врло често боравила на двору у Прагу, а преко њега одржавала добре везе са двором у Будиму и на Wawelu. Марија је до смрти 1403. године у свим приликама, па и службеним документима, истицала своје босанско поријекло потписујући се подужом формулом: *Gräfin von Helfenstein, geborene Herzogin zu Bosnien*. Она је, штавише, послнје Тврткове крунидбе, преузела у свој грб и печат двоглавог немањићког орла, додавајући му анжујски љиљан Котроманића.¹⁰⁾ Изгледа као да је она у младости била посебно интимно повезана уз Јелисавету, кћерку краља Стефана Драгутина, а жену Стјепана I Котроманића. Можда јој је била рођена кћерка.

Котроманићи су се, дакле, у другој половини XIV стољећа могли похвалити пријатељима, стеченим удајом, који су били најмоћнији људи Европе. Лудовику I и Карлу IV свакако је конвенирало што су се ове двије жене на њиховим дворовима могле исказати с краљевским поријеклом, без обзира на то што је тиме био окрњен престиж мацарске круне.

Твртко је око овог доба усмјеравао своја експанзионистичка занимања према граници на југу, убацујући се у политичке прилике у Србији. Ако је повјеровати љетописцу фра Николи Лашванину,¹¹⁾ Тврткова војска извојевала је, осим тога, 1378. године и велику побједу над Турцима, када су они, можда на нечији позив, провалили с јаком војском у Босну да би разбили нову течевину. Велико турско ратничко гробље на Јабуци код Устиколне чини се као да потјече од те битке. Твртко је очито био у стању и да заштити оно што је тада већ стекао.

Три важна политичка центра која су иначе у позитивном или негативном смислу могла утјецати на проглашење Краљевине, била су стерилна: то су били Рим, Будим и Призрен.

Мало је изгледа да је затражен благослов и круна од папе Гргура XI, који се тек неколико мјесеци пред само проглашење, у јануару 1377, повратио у немирни Рим, и населио у Ватикану – доста неодлучно, јер ће овај, последњи папа француског поријекла, и опет помишљати на повратак у Avignon. Уосталом, прилике у Католичкој цркви биле су тада врло несрећне, па ће већ слиједеће године (1378) избити позната »западна шизма«, која ће потрајати до 1417. године. Према томе, није постојала могућност

9. Theodor Schön, *Die Gräfin Maria von Helfenstein, geborene Prinzessin von Bosnien auf der Burg Ueberkingen bei Geislingen*, Diözesan – Archiv Stuttgart IX, Nr. 21 (1. XI 1892), стр. 82 – 84; исти, Нр. 22 (15. XI 1892), стр. 85 – 87; Ljudevit Thalloczy, *Фенеалшко-биографички прилози из XIV стољећа*, ГЗМ V (1893), стр. 10 – 30.

10. ГЗМ V (1893), стр. 23, сл. 2.

11. ГЗМ XXVII (1915), стр. 273.

да се, и уз најбољу вољу, за новог краља набави круна из Рима или пак да папин легат изврши свечани чин.

Из Будима се није имао тко противити. Краљ, који се однедавна преселио на Wawel у Кракову, попуштао је у бризи за Маџарску, па је у питањима Босне тим лакше потпадао под утјецај жене која је можда настојала да на неки начин помогне своју матичну кућу. Котроманићи у то доба нису краљу били опасни; Твртко I му је, чак, био подобан с обзиром на активности јужно од Босне и око Дубровника. Ипак, у случају евентуалне промјене династије у Будиму он је могао очекивати сукоб с маџарским феудалцима као носиоцима политике, па и са самом круном. То ће се ускоро послитије Тврткове смрти и догодити, када се на пријестоље успне Жигмунд Луксембуршки.

Што се Призрена тиче, Твртко I искористио је политички вакуум у држави Немањића, када му послитије смрти краља Вукашина (26. IX 1371) и цара Уроша (4. XII 1371) нитко од наслѣдника није могао оспорити оно у феудализму толико важно родбинско право на основу чињенице да је он био унук једне Немањићке. По тој вези Твртко I био је међу постојећим кандидатима најближи сродник изумрле куће, дакле и кандидат с највише изгледа на попуњавање нетом упражњеног пријестоља.

Практични резултат части краља Срба огледа се у новом церемонијалу на властитом двору. Дотадашњи обичаји и схваћање власти у дому Котроманића били су дотад у знаку бановине, а сада се пружила прилика да се они промијене успоставом адекватних дворских части и у формулацијама повеља.¹²⁾ Чвршће повезивање директним посједом или пријатељским односима са регионалним династима у бившем немањићком краљевству остало је у границама пасивних сусједских односа, без непосредног мијешања и породичних испреплитања. Српско племство није се полакомило за новим двором, иако су прилике у Србији због надирања Турака биле тешке. Твртко I ће, међутим, и надаље бити окружен само босанским племићима.

*

Нова босанска круна, тј. »внјенац« (од лат. *corona*), чији облик надуђујемо на основу неколико рељефних приказа,¹³⁾ обликована је употребом мотива љиљана. Твртко I се овим очито настоји приказати као приврженник куће Апјоу. Не може се рећи да би то било атипично за односе и обичаје оног доба. Уосталом, са тим знацима он је импонирао и Дубровчанима као Лудовиковим поданицима. Љиљани на краљевској круни и грбу чине нам се, прије свега, као знак тежњи да нова власт олабави вазалске везе према Маџарској. Лудвик I је иначе у то доба фасциниран посједом пољског краљевства, а нова босанска круна, судећи по сачуваним ликовним приказима, изванредно нас подсјећа на пољску.¹⁴⁾ Чудновато је да ови »ан-

12. Сима Ђирковић, *Сугуби венац*, стр. 353 – 356.

13. Ђуро Базлер, *Конзервација јужног зида тврђаве у Јајцу, Наше старине VI*, Сарајево 1959, стр. 126 – 127; Павло Анђелић, *Бобовац и Краљева Сутјеска*, Сарајево 1973, неколико илустрација.

14. Tadeusz Dobrowski, *Sztuka Krakowa, Krakow* 1971, стр. 199, сл. 139.

жујски« мотиви – на тканинама и архитектонским детаљима грађевина у Бобовцу и Јајцу – нису до сада у историографији били особито истакнути као један од мудро осмишљених декоративних новума на двору Котроманића. Твртко као да је овим знацима хтио непосредно везати кућу Котроманић за кућу Анђу, имајући уз то, што се краљевства тиче, у виду оне круне што ју је Лудовик I носио у својству пољског краља, па ју је, штавише, сматрао и важнијом од мацарске.

Мало је изгледа да је круна Немањића донесена на мјесто извршења друге Тврткове крунидбе, оне за краља Срба. Он за ту прилику није могао да се користи ни историјским мјестом, наиме манастиром Жичом, који се тада налазио у туђем посједу.

*

Преостаје нам још питање мјеста и датума крунидбе Твртка I за краља Босне. То је, оvdје и основно питање.

Већ раније су неки истраживачи, тако Lj. Thalloszy,¹⁵⁾ посумњали у Орбинијево лоцирање ове свечаности у манастир Вазнесења Христова у Милешеву. Он је оvdје осјетио могућност корупције имена Миле, но своје сумње ипак није могао доказати због помањкања могућности да процес метаморфозе критичног топонима попраати од оног »Мел« у повељи Беле IV 1244. године,¹⁶⁾ па до Орбинијевог »Милешева« 1601. године. Орбини је, наиме, први историчар који је у односе Миле – Милешево унио фаталну помутњу. Он је, листајући старе кронике у резиденцији на Мљету, стварао у својим имагинацијама географске односе који нису увијек одговарали реалностима. Чињеница је да су у његово доба, поткрај XVI стољећа, Миле као топоним већ били заборављени. Будући да му је такво мјесто било непознато, он је, сматрајући податак погрешним, топоним преправио онако како је сматрао погоднијим, свакако и под утјецајем сазнања о херцештву Стјепана Косаче у XV стољећу.

Повијест Мила је због темељитих ономастичких промјена у подручју Височког поља, увјетованих промјенама у структури друштва и организацији босанске државе, посебно важна за схваћање неких догађаја у прошлости Босне.

У предфеудално доба на горњој Босни формирале су се између осталих жупа и двије које су за разумијевање историје старе босанске државе биле од особитог значаја: то су Босна и Врхбосна. Босна нас више занима, јер се на њеном подручју у раним стољећима средњег вијека стварало оно политичко језгро из којег ће се касније развити читава једна држава. Предалеко би нас одвело ако бисмо путеве тог развитка покушали оvdје образложити. За нас је тек важна чињеница да се првобитна жупа као организација рано губи, а умјесто тога се неколико мањих насеља унутар бивше жупе – у данашњем Височком пољу – јављају било са појединачним име-

15. Ljudevit Thalloszy, *Истраживања о постанку босанске бановине са нарочитим обзиром на повеље kórmenskog arkiva*, ГЗМ XVIII (1906), стр. 149.

16. Augustin Theiner, *Mon. Slav. Merid. I*, бр. 298; Тадија Смичиклас, *Cod. dipl. IV*, бр. 208, стр. 236 – 240.

нима (Миле, Моштре, Подвисоки), било под скупним именом као »мјесто Босна«, »*civitas Bosna*« и »*locus Bosna*«¹⁷⁾

Само име »Босна« спомиње се први пут средином X стољећа као »хорион«, тј. мањи териториј. У XIII и XIV стољећу, када се тај назив јавља у више наврата у смислу ознаке мјеста, он ипак не значи никакав град у средњовјековном смислу, дакле заједницу слободних трговаца и занатлија са властитом управом, него скуп мањих доманијалних насеља у којима су се налазила сједишта политичких и црквених власти.¹⁸⁾ Банови и краљеви су, како знамо, повремено навраћали у Моштре,¹⁹⁾ гдје је постојала нека резиденција, владарска или црквена, јер ту сједи и дјед Цркве босанске. Миле су 1244. године потврђене као власништво бискупа римског обреда,²⁰⁾ а после његовог пресељења у Ђаково (1247. године) ту су фрањевци, 1339/40. године, уз самостан светог Николе основали босански викаријат.²¹⁾ У Милама је Твртко I одржао свој инаугурални станак око 1354. године, након што је кратко прије тога ондје у цркви био сахрањен његов стриц и претходник на банској части, Стјепан II Котроманић.²²⁾

Миле са самостаном св. Николе никада нису постали град или неки значајнији привредно-политички центар него тек мјесто посвећених успомена куће Котроманић.

Старе владарске и црквене резиденције у Височком пољу почеле су поткрај XIV, а поготово током XV стољећа, губити свој значај када су се владари преселили у Трстионицу (Сутјеску) и Бобовац, а у подграђу Високог почело израстати знатно трговачко насеље Дубровчана. Једино је црква св. Николе због гробова бана Стјепана II и краља Твртка I задржала још за неко вријеме извјесни значај као меморијални споменик. Тако се од времена Твртка I државни центри све више помичу према Западу. То ће бити разлог што је током XV и XVI стољећа у подручју Високог поља дошло до знатних топономастичких преинака. Назив »Босна« као појам жупе (у предфеудално доба) или *civitas* (у феудално доба), лагано се гасио онда када су владари своје декрете издавали у Сутјеској и Бобовцу, а појам »Босна« се као такав почео идентифицирати с краљевином. Посљедњи владар који је једну своју повељу датирао у »Босни« био је краљ Остоја дне 28. децембра 1408. године. Стара жупа, у латинским документима називана касније и »*civitas*«, уградила је себе у читаву једну краљевину, чије су се резиденције по законима адхезионе силе босанског феудализма, растуриле на неколико страна.

17. *Provinciale Vetus* из друге пол. XI стол.; Була папе Inocenta IV од 20. VII 1246; Aug. Theiner, *Mon. Hung. I*, Рим 1859, стр. 486 (1317. год.); Gelchich, *Mon. Ragus., Lib. ref. V*, Загреб 1897, стр. 384 (1334. год.); Старине XXXIX (1938), стр. 315 – 317 (1408. год.); I Döllinger, *Beiträge zur Sektengeschichte*, стр. 268.

18. Јурај Кујунџић, *Црква св. Николе у Високом, Добри Пастир XIX – XX*, Сарајево 1970, стр. 180 – 181.

19. Тако бан Стјепан II 1323. године; краљ Твртко I 12. III 1380.

20. Мухамед Хацијахић, *О неким локалитетима из повеље Беле IV од 20. јула 1244. године*, АНУБИХ Радови XXXV, књ. 12, Сарајево 1969, стр. 292 – 293.

21. Доминик Мандић, *Фрањевачка Босна*, Рим 1968, стр. 50.

22. Павао Анђелић, *Гробови босанских краљева у Арнаутовићима код Високог*, ГЗМ 1962, стр. 165 – 171.

Дубровачка колонија у Подвисоком привукла је к себи мање насеобинске агломерације у непосредној близини, тако да су Миле у другој половини XV стољећа постале предграђе Високог, а у турско доба његова тима. Но, будући да се традиције старе Босне (жупе, civitasa и сл.) нису потпуно угасиле, у каснијим кроникама повремено се јавља њихово име. Код неких писаца тај појам се задржава још дуго времена, па и онда када се већ врло рано, у другим приликама, Високо намеће као присутна реалност. Тако се овдје око 1423/24. године, дакле петнаестак година после је Остојине повеле, појављује и нова институција височко-сребреничког бискупа,²³⁾ чија се резиденција налазила управо у самостану св. Николе у Милама. Тај бискуп изгледа да није могао носити традиционалну »босанску« титулу због бискупа у Ђакову, који се још од 1247. године сматрао босанским. Појам краљевине као широког територија тада се већ наметао и затирао традицију некадашње мале жупе, horiona, locusa и civitasa, па није чудо да људима у XVII и XVIII стољећу није више било јасно шта је у прво доба значила ријеч Босна, а шта Високо, шта су Миле, а шта Милешево. Појмови су се испрепелили и замрсили.

За Маура Орбинија Миле су већ заборављене на рачун Високог. Њега у XVIII стољећу у томе слиједе и други кроничари, углавном они који никада нису видјели Босну нити им је нетко могао рећи гдје се тај »град« налазио. Тако и Даниел Фарлати изналази да је Твртка I за босанског краља крунио у Милешеву неки *coenobiarcha monasterii*. Са овако искривљеним подацима још даље је отишао фрањевачки кроничар фра Бернадин Нагнановић (+ 1714), који у свом љетопису каже дословно: *ultimus (banus) fuit Stephanus Messiliensis, hic Mesilevi, fecit fratribus minoribus conventum, qui primus est, et fuit in Bosnia, et ibi fuit sepultus...*²⁴⁾ На исти начин говори и Кињалић у рукопису који се чува на Висовцу: *fecit fabricar (Stephanus) un Convento sol titulo di San Nicolo nella terra di Millesevo dove lui abitava per avere appresso de se sempre dei frati con somma satisfation sua Moglie...*²⁵⁾ Но, било их је ипак којима су појмови били јасни. Као примјер служи нам фра Јосип Јакошић, који, иако много млађи па још даљи од догађаја, у својим анализама 1740. године јасно види проблем: *S. Nicolaus Milosevo, alias Milo, nunc Visoki.*²⁶⁾

У Фарлатијеву »ценобијарху« можемо лако наслутити викара босанских фрањеваца који се у то доба у службеним пословима поставља са пуномоћјима бискупа. Босански викар Бартол упутио је, на примјер, папи Гргуру XI 1373. године упите за рјешавање црквено-правних проблема који су иначе у домени епископалних компетенција.²⁷⁾

Мауро Орбини прибјегавао је понекад комбинацијама које иначе нису биле особито чврсто утемељене. Тако он Стјепана I Котромана (Stefano Cotromanno) сматра Нијемцем, очито због оног тап, да би само неш-

23. Јурај Кујунџић, *Височка бискупија, Добри пастир XXV*, Сарајево 1975, стр. 133 – 140.

24. Јулијан Јеленић, *Два љетописа Босне Сребрене, ГЗМ XXX (1918)*, стр. 125.

25. Нова Ривија, Макарска 1926, стр. 12.

26. Рукопис се налази у Фрањевачком самостану у Будимпешти.

27. Dragutin Kniewald, *Вјеродостојност латинских извора о босанским крстјанима, Рад ЈАЗУ 270*, Загреб 1949, стр. 144 – 163.

то касније његовог блиског потомка, баиа Стјепана II, прогласио припадником »грчког обреда«! Ои Тврткову крунидбу датира у 1376. годину и тврди да је краљ приликом тог чина прихватио име »Stephanus Mircse«. Твртко I се, међутим, и од раније звао Стјепан, а име Мирче, које звучи помало влашки, није никада примио. Орбини је, ипак, са свим својим слободним комбинацијама прихваћен у дословном смислу. Придјевак СТЈЕПАН, што га је, како тврди Орбини, Твртко I примио на крунидби, убудуће ће носити сви босански краљеви. Да ли је то име било везано за крунидбу (*stephanos* = овјенчани, окруњени), или је прихваћено већ код самог проглашавања за краља – то би се можда могло установити. Име носе и српски владари још од Стевана Немање, који, међутим, није био окруњен, јер није био ни краљ. То није бизантски обичај. Georg Stadtmüller²⁸) ову појаву доводи у везу са земљама које су биле у вазалском односу према круни светог Стјепана. Он исто тако и владарско име Урош, што је маџарска ријеч и значи »моћни господар«, »велможа«, доводи у везу с феудалним обичајима из времена Арпадовића. Урошем су ословљавани имаоци великих земљишних посједа. То дакако не би биле једине ријечи посуђене из маџарске политичке терминологије, а удумаћене у Србији и Босни. Сјетимо се израза »gusag« (од маџ. *ugsag* = господство, држава), па »херцег«, што је преко маџарског приспјело из њемачког језика (од њем. *Heer ziehen* = водити војску, војсковођа).

Датум крунидбе није могуће прецизније одредити. Динић је покушао да Тврткову крунидбу стави управо на дан светог Димитрија, тј. 26. октобар 1377. године,²⁹) имајући у виду једну реченицу у признаници протовестијара Ратка од 24. септембра 1378. године. Ова потврда, међутим, говори о термину дубровачких обавеза који ће пасти на дан 26. октобра. Ратков избор ријечи не може се сасвим одређено схватити као датум крунидбе, што признаје и сам Динић који није обратио довољну пажњу на други документ, оно писмо трговца Радича из Подвисоког, с почетка новембра 1377. године. Да је Радич присуствовао крунидби, за коју Фарлати каже да је била изведена »*cum solemnī pompa*«, он би тако важан догађај у свом писму на неки начин изрекао, да не кажем и посебно нагласио, а не би преко тога прешао као да је био негдје у лову.

Дакле: Твртко I је и прије 18. октобра 1377. био већ краљ, чиме ипак није речено када је извршена крунидба – једна или двије.

Уважавајући уз све ово и топономастичке промјене које су се збиле у височком крају током средњег вијека, можемо са много вјеројатноће тврдити да је Твртко I окруњен за краља Босне у љето или рану јесен 1377. године у цркви св. Николе у Милама, над гробом бана Стјепана II.³⁰) У томе су га онда слиједили и други босански краљеви. Чин крунидбе могао је извршити викар босанских фрањеваца који је у то доба био најстарије и са знатним привилегијама овлаштено црквено лице на ужем територију Босне – дакле особа са компетенцијама које су практично биле равне бискупским.

28. Јурај Кујунџић, *Црква св. Николе у Високом, Добри пастир XIX – XX*, Сарајево 1970, стр. 171 – 184.

29. Georg Stadtmüller, *Ungarns Balkan-Politik im zwölften und dreizehnten Jahrhundert, Ueberlieferung und Auftrag, Festschrift für Michael de Ferdinandy*, Wiesbaden 1972, стр. 605.

30. Михајло Динић, *О крунисању Твртка I за краља*, стр. 137.

Мали су изгледи да је он приликом крунидбе за краља Срба могао добити на главу стару круну Немањића. У том случају она би се иначе већ негдје око Твртка и ликовно појавила. Коначно, и садржај његових повеља из 1378. године био би другачији. Он зацијело у вези с оним другим круњењем не би говорио о »богоданом вијенцу«, што се не чини као тек обична формула – позиата из ранијих докумената. Због тога изгледа да је он са већ готовом, оном за Босну искованом круном отишао некамо на териториј бивше немањићке државе (манастир Милешево био је врло погодно мјесто), па ондје уприличио још једну свечаност. Зашто, ипак, није тамо позвао бар Дубровчане, од којих је очекивао дмитровдански доходак?

Ниједан од Тврткових наслједника, међутим, није се посебно крунио за краља Срба. Сваки се задовољио једном крунидбом, оном у Милама. Нешто је, дакле, недостајало у цјелини новог краљевства – можда стабилност стечене позиције. Границе према југу ће и у XV стољећу задржати свој стари ток, али преко свега је висно Дамоклов мач Турака – да споме-немо само један од проблема.

Тешко је рећи да ли је титула краља Срба, а од 1390. године још и краља Хрватске и Далмације, требала Твртку због старог угледа ових круна, или су га мамиле привилегије што су их оне собом доносиле. У сусједству Републике св. Влаха он је у конкуренцији са српским династима израстао као сигуран ослонац мира на граници. Као такав, он је примио и дмитровдански доходак, који је прије тога био ускраћен Николи Алтомановићу.

Новоосновано краљевство је у духу владајућих прилика било засновано на односима између владарских кућа. За ту промоцију, упорно обиљежавану знацима анжуског љиљана, Твртко I је могао бити захвалан само Лудовику, Елизабети и Марији, као и сретној околности што се ленски сениор тада налазио у посједу пољског краљевства, па тако постао мање осјетљив за мацарске амбиције.

Твртку I због тога није ни било тешко одржати велику стечевину. Тешкоће ће наступити тек онда када ће на мацарско пријестоље засјести Луксембурговац Жигмунд, али ће тада носилац првог уједињења јужнословенских земаља већ бити међу мртвима.

ZUSAMMENFASSUNG

ERHEBUNG BOSNIENS ZUM KÖNIGTUM IM JAHRE 1377

Die Erhebung Bosniens zum Königtum 1377 wurde unter eigentümlichen Umständen vollzogen, und stellt heute noch ein Ereignis dar, das in einigen Einzelheiten eine Nachprüfung der erhaltenen Quellen bedarf. Dabei ist besonderes Augenmerk auf den bei M. Orbini angegebenen Ort der Krönung »Milescueo« zu richten, da in der älteren Historiographie diese Ortschaft meistens mit dem Kloster Mileševo am Lim als identisch gehalten wurde. Wenn man aber die Angaben einiger bosnischer Chronisten in Betracht zieht, die den Ort Mile bei Visoki auch Mileševo zu nennen pflegten, liegt eine Lösung nahe wonach die St. Nikolaus-Kirche in Mile, die vor der Mitte des XIV Jahrh. gebaut wurde, als Krönungs- und Bestattungskirche König Tvrtkos betrachtet werden sollte. Sie war der Sitz des Franziskaner – Vikariats für Bosnien, und somit

praktisch die Hauptkirche des Landes, nachdem der bosnische Bischof seit 1247 seinen Sitz nach Đakovo in Slavonien verlegt hatte.

Mauro Orbini hatte bei der Abfassung seines Kapitalwerkes »Il Regno de gli Slavi« (Pesaro 1601) bereits den verhängnisvollen Fehler gemacht, indem er die Kirche von Mile-Mileševo an der Bosna mit jener in Mileševo am Lim verwechselt, und somit mehrere Historiker in der neueren Zeit auf dem Irrweg geführt hatte.

St. Nikolaus in Mile, das heutige Dorf Arnautovići an der Peripherie von Visoko, war ein einfacher gotischer Bau vom Typ der Predigerkirchen. Soweit bekannt, wurden hier einige bosnische Herrscher gekrönt und begraben.

Др Мартин Целер

АКТИВНОСТ Ј. Ј. ШТРОСМАЈЕРА У ВЕЗИ С ИСТОЧНОМ КРИЗОМ

Седамдесетих година прошлог стољећа европска вањскополитичка сцена, из вишеструких разлога, доживљавала је брзе промјене и динамизирала се у односу на двије претходне деценије којима су у неким земљама континента печат дале посљедице револуције из 1848/49. Ток догађаја након 1870/71, чија је значајка експанзионистичка политика дунавске монархије, имао је једну нову повијесну димензију и квалитет. Капитализам слободне конкуренције улазно је постепено у свој империјалистички стадиј. Послије њемачко-француског рата са Париском комуном из 1871. појавили су се предзнаци органа власти, што су указивали далеко на будућност. Први ватикански концил закључен је исте године када су Гарибалдијеве трупе ликвидирале папску државу. Јунак на овом концилу био је »бискуп са турске границе« Јосип Јурај Штросмајер, који је овдје на вјерском пољу, захтијевајући демократизирање католичке цркве, обзнанио и заступао и демократске захтјеве католичких, али и осталих јужнословенских народа, као и других европских нација. Његово смјело иступање на овом концилу против догме о непогрешивости папе, у присуству самог врховног поглавара католичке цркве, учинило га је преко ноћи свјетски познатим, а поврх тога му је додијељена част *primus orator christianitatis*.

Неслагања европских сила у центру Балканског полуотока створила су најприје један привидно неразмрсив чвор. »Болесник са Босфора« спремао се да *polens volens* напусти ову регију. Образовала се нова констелација снага, која је, не на посљедњем мјесту и у узрочној вези, снажно утјецала на Штросмајерова хтијења и дјелатност. Тих година је под вањско и унутарњеполитичким утјецајима, код борбеног и многоструко активног бискупа видно сазријевала одлука у погледу одређења за аустрославенство или за југославенство, између којих се колебао. У овом процесу одлучио се на посљетку за уједињавање јужних Славена изван оквира дунавске монархије.

Овдје није мјесто за детаљно приказивање овог процеса у његовим фазама, али ће, ипак, бити указано на неке исказе повјесничара и историјске изворе. Већ у раздобљу оцртавања аустроугарског дуализма и обзнане »нагодбе« између Хрватске и Мађарске Штросмајер је са српским кнезом Михајлом водно тајну преписку, познату и изван југославенске историографије, у којој се говори о уједињењу јужних Славена изван оквира Хабс-

буршке Монархије, у једну славенску краљевину.¹⁾ То се, између осталог, наводи и у једном писму српског пуковника Антонија Орешковића, који је и доцније одиграо важну улогу у источној кризи и био веза између Штросмајера и српског кнеза Илије Гарашанина.²⁾ Речену тајну преписку је, по свој прилици, српски државник М. Блазнавац последње године живота кнеза Михајла предао угарском премијеру Андрашију (Andrássyju)³⁾ не би ли угарску владу потакао на саглашавање са српском анексијом Босне, пошто су и неки дијелови хрватске буржоазије Босну хтјели прикључити Хрватској.⁴⁾ Штросмајер је, након објелодањивања његових писама кнезу Михајлу, посве изгубио повјерење двора и слиједеће године ће му због тога по други пут измакнути столица загребачког надбискупа. Андраши је једном повјеренику Хрватске народне странке објаснио да се пред круну не смије иступити са приједлогом о наименовању Штросмајера за надбискупа, напосе откако су круни пала у руке Штросмајерова писма у којима шаље честитке кнезу Михајлу са жељом му да постане краљ Срба и Хрвата.⁵⁾

Умјесто Штросмајера, кога је након I ватиканског концила славила цијела Хрватска, загребачким надбискупом постао је један потпуно непознат војни духовник мађарског хонведа Јосип Михаловић из румуњског Баната, који се дотад био истакао својом оданашћу Мађарској. Михаловић је од Пија IX ускоро добио и кардиналски шешир,⁶⁾ док је ђаковачки бискуп стављен под полицијску присмотру.⁷⁾

И после Михајлове смрти, Штросмајер је – још увијек у истој намјери – одржавао контакт са српским министром вањских послова Јованом Ристићем, учеником њемачког повјесничара Ранкеа.⁸⁾ Између осталог, његов поглед остао је управљен на Београд, будућу пријестоницу »славенске федерације«, како је он често називао ову будућу државу. Штросмајерове посјете Београду биле су у овом раздобљу тријумфалне. Сваки пут дочекиван је срдечно, са бакљадом, напосе од стране »Омладине«.⁹⁾ Одржавани су говори, Влада и Српска патријаршија приређивали су пријеме, тако да

- 1) Усп. Новак, Виктор, *Једно спорно питање из српско-хрватских односа шездесетих година прошлог века*, у: Историски часопис, Београд 1948, св. 1-2, стр. 179 фф.; осим тога, усп. Милутиновић, Коста, *Први идеолози федералистичке мисли код јужних Словена*, у: РАД – ЈАЗУ, Загреб 1962, св. 330, стр. 117 и др. (даље цит. Милутиновић, *Први идеолози*);
- 2) Усп. Вучковић, Војислав, *Ристић, Штросмајер и Вагнерова афера (1870)* у: Југословенска ревија за међународно право, Београд 1955, св. 1, стр. 24 – 48; Шидак, Јарослав, *Студије из хрватске повијести XIX стољећа* Загреб 1973. (даље цит. Шидак, *Студије*), стр. 336;
- 3) Усп. Новак, Виктор, *Како и зашто је нестала преписка између кнеза Михајла и Штросмајера* у: Политика од 6 – 9. 1. 1935, цитат из бр. од 7. 1.; Шишић, Фердо, *Кореспонденција Штросмајер-Рачки*, 4 св., Загреб 1928 – 1931, св. I, нап. 1 (даље цит. Шишић, *Кореспонденција*);
- 4) Усп. Новак, *Како и зашто је нестала преписка*, Политика од 7. 1. 1935.
- 5) Шишић, *Кореспонденција*, св. I, стр. 104;
- 6) Разлику у усмјерењу, држању и значају између Штросмајера и Михаловића разрадио је В. Новак у једном упечатљивом дјелу: Новак, В., *Два антипода*, Загреб 1940.
- 7) Усп. Милутиновић, *Први идеолози*, стр. 119;
- 8) Преко Ристића је Ранке добио грађу за своја каснија дјела *Die serbische Revolution*, Берлин 1823 (1844. појавило се 2. издање) и *Serbien und die Türkei im 19. Jh.*, објављено 1879. у Лајпцигу;
- 9) »Омладини« је као културној појави одао признање Јован Скерлић (*Омладини и њена књижевност*, Београд 1906); о њеним политичким циљевима усп. Чубриловић, В., *Историја политичких мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, стр. 240 – 245 (даље: Чубриловић, *Историја*);

су српски државници били приморани да генералном конзулу дунавске монархије, повјесничару и каснијем заједничком министру финансија Бењамину Калају (Kállay) уручују умирујућа објашњења о овим панславистичким манифестацијама и да се дјеломично дистанцирају од оног што је Штросмајер чинио или званично изјављивао.¹⁰⁾ Тако је било нарочито након прве бискупове посјете послје Михајлове смрти 1868, кад је дуализам управо био одлучен. Послје једног повјерљивог извјештаја генералног конзула Калаја Бечу, Штросмајер је у говору истакао да би дао и последњу кап крви за задатак који Србија треба да обави на истоку.¹¹⁾ То је Штросмајер, уосталом, у свом животу казао у више случајева, такође кад се радило о одржању Хабсбуршке Монархије. Ипак, успркос Ристићевом дистанцирању и »изразу дубоког жаљења« због овација Београђана приликом Штросмајерове посјете, Штросмајер је, себи својственом толеранцијом и разумијевањем, правилно схватио и оцијенио изјаве Српске владе, која је страховала да дунавска монархија у томе не нађе повод за посебан притисак на Србију. Зато Штросмајер није озбиљно узимао изјаве српских политичара, о чему посебно свједочи преписка са Ристићем и Матијом Баном све до 80-их година која се чува у Ристићевој заоставштини у београдском архиву Српске академије наука.¹²⁾

Даљњи доказ Штросмајеровог рјешења јужнословенског питања изван оквира дунавске монархије јесте један значајни документ о политичким темељима јединствене јужнословенске државе који је он сам скицирао. О њему је претходно расправљао, како се то јасно каже код К. Милутиновића, са српским политичарима Јованом Ристићем и Михајлом Полит-Десанићем, као и са Ф. Рачким и другим вођима ХНС и они су га одобрили.¹³⁾ Тај документ, који потјече из 1874, сачуван је у два примјерка и пронађен је 1926. Од 9 тачака наводимо тачку 7, значајну за ову тему: »Тачка 7. Значај и најхитнија задаћа заједничке дјелатности на политичком плану јесте ослобађање оног јужнословенског дијела који живи у турском империју, почев од Босне и Херцеговине.«¹⁴⁾

Овај дио Штросмајерове дјелатности био је, дакако, конспиративан. И обимна политичка кореспонденција са енглеским премијером Вилијамом Гледстоном (Williamom Gladstoneom),¹⁵⁾ као и она са црногорским кнезом Николом,¹⁶⁾ носе коинспиративан карактер, исто као и најзначајнији

10) Усп. Новак, В., *Триумфалан боравак владике Штросмајера у Београду 1868*, у: Политика (Београд) од 4. 2. 1928. и Политика од 5. 10. 1962; усп. и Милутиновић, *Први идеолози*, стр. 120;

11) Усп. Милутиновић, *Први идеолози*, стр. 120;

12) Усп. нарочито писма бр. 6 и 7 1871, Штросмајер Рачком, картон 8, сигн. III 9/V – 442, у којима бискуп испољава потпуну сагласност са српском политиком према Босни; усп. исто и опис српске пропаганде у Босни, подузете са знањем и у сагласности Штросмајера: Војводић, Васо, *Рад Србије на политичкој пропаганди у Босни и Херцеговини (1868 – 1873)*, у: Историски гласник, Београд 1960, св. 1 – 2, стр. 3 – 51, 2 – 4, стр. 3 – 55; усп. исто и Шидак, Студије, стр. 27 ф. и Вукчевић, М., *О политици грофа Андрашија према нашем народу уочи источне кризе*, у: Гласник историског друштва у Новом Саду, св. V, 1957;

13) Усп. Милутиновић, *Први идеолози*, стр. 122;

14) Цитирано према: Милутиновић, *Први идеолози*, стр. 122; усп. и Шишић, Ф., *Југословенска мисао*, Београд 1937, стр. 129 ф.;

15) Објављена код Seton – Watson, *Südslavische Frage im Habsburgerreiche*, Berlin 1913, стр. 589 фф. (даље S. Watson, *Südslavische Frage*)

16) Највећим дијелом објављена у: *Записи*, Цетиње 1934, св. XIII, стр. 27 фф., 96 фф., 153 фф., 224 фф., 290 фф., осим тога потпуно у Штросмајеровој заоставштини у ЈАЗУ-архив Загреб;

вањскополитички документ, меморандум Руској влади из 1876.¹⁷⁾ Тајни су остали и разговори између Штросмајера и И. Гарашанина, вођени за вријеме кнежеве мисије код бискупа 1878.¹⁸⁾

Испитивањем југославенских и страних извора, није, чини се, у потпуности отклоњена посљедња сумња о томе да ли је Штросмајер смјерао на аустрославенско или југославенско рјешење. Насупрот Васи Богданову, Васо Чубриловић даје о томе одређенији закључак: »Ако је Штросмајер до аустро-угарске и угарско-хрватске нагодбе из 1867 – 1868. још и вјеровао у могућност преуређења монархије на федеративној основи, при чему би Хрватска окупила око себе јужнославенске земље у Аустро-Угарској, онда те вјере потпуно нестаје након нагодби... Иза 1878. Штросмајер све више заузима антиаустријски став.«¹⁹⁾ В. Богданов сумња у такво држање Штросмајера и мисли да су Штросмајерове унионистичке црквене тежње његово југославенство чиниле сумњивим и код Срба и код Хрвата,²⁰⁾ док југославенство Љ. Гаја из 1848. оцјењује позитивно.²¹⁾

Овдје се, уосталом, из повијесног контекста намеће успоредба између Штросмајерова става и јавне и тајне дјелатности Људевита Гаја, посебно у револуционарним годинама 1848/49-ој. Услјед повијесне ситуације, и тада већ се у револуционарној усталасаности поставило алтернативно питање: аустрославенство или југославенство. Међусобно независно о овом проблему успоређивањем Штросмајера и Гаја настали су у Берлину један дужи рад спреман за објављивање,²²⁾ и о »Аустрославенству и југославенству у хрватској националној политници 1848.« једна студија из пера московске повјесничарке И. И. Лешчиловске, објављена већ 1973.²³⁾ Дјелатност Људевита Гаја и његових истомишљеника, на основу досадашњих резултата истраживања, усмјерена је у револуционарним годинама – прије његовог политичког компромитирања – на оснивање једне јужнославенске државе изван Хабсбуршке Монархије (у најгорем случају привремено чак и под врховном влашћу Турске).

Након што је у невесињском устанку пукла прва легендарна пушка, Штросмајер је појачао своју тајну међународну дјелатност, е да би догађаје канализирао у складу са својим намјерама. При том је на унутарњој политичкој сцени особито наглашавао своју надлежност у својству босанског вјерског поглавара. Са споменутих меморандумом Руској влади почела је нова фаза те дјелатности, која је напосљетку довела до тога да је изгубио своју босанску бискупију.

17) Усп. Шишић, *Кореспонденција*, св. II, стр. 49 – 64;

18) Усп. Милутиновић, *Први идеолози*, стр. 125;

19) Чубриловић, *Историја полнт. мисли*, стр. 485 – 487;

20) Усп. Богданов, Васо, *Хисторија политичких странака у Хрватској*, Загреб 1958, стр. 628; Winter, Eduard, *Russland und das Papsttum*, Berlin 1960, два св., св. 2, Поглавље о Штросмајеру (даље цит. *Russland und Papsttum*), стр. 380 фф.;

21) *Ibidem*, стр. 405, 409;

22) Zöller, Martin, *Der Illyrismus – Wurzel und Vorläufer der Ideen J. J. Strossmeyers*, рукопис на катедри за повијест социјалистичких земаља Европе, Humboldt – Universität у Берлину;

23) У: Радови института за хрватску повијест свеучилишта у Загребу, Загреб 1973, св. 3, стр. 285 – 298;

Од 1247. постојала је уска веза између Босне и Ђаковачке бискупије, и од те године био је мали славонски град сједиште босанских бискупа. Касније, у доба Турака, подручје ове бискупије било је веза између Балканског полуотока јужно од Саве и подручја Војне крајине која су била ослобођена од Турака.²⁴⁾ До 1852. било је потчињено надбискупији из Kalocsе.²⁵⁾ Богослужење је, за турске владавине, до 1881. било у надлежности фрањевачког реда, који је у овој дјелатности био одговоран ватиканској Propaganda fide. Propaganda је 40-их година припадницима реда забранила путовања у Аустро-Угарску, поглавито у Хрватску, јер би тамо »били заражени херетичким духом«.²⁶⁾ Фрањевци, традиционално везани за народ – као просјачки ред који је у доба Турака обављао вјерску службу, били су, наиме, већином присташе илирског покрета. Њихови претпостављени и овдје су били против приклањања нижег клера покрету који је толико побудио духове с оне стране Саве. Та констатација је овдје нужна, јер је Штросмајер у окупационој кризи и послје ње доспио у сукоб са фрањевцима, пошто су они помагали да дунавска монархија запосједне Босну и Херцеговину, док је Штросмајер свим средствима покушавао да се ове области прикључе Србији. Противник Штросмајеров, загребачки надбискуп Михаловић, већ се био прихватио мађарске агитације за анексију Босне.²⁷⁾

Први значајан успјех Штросмајер је у својству бискупа остварио активирањем задужбинског фонда Јосипа II за образовање младих свећеника из Босне на теолошким училиштима Мађарске, тј. Хрватске.²⁸⁾ Овај потхват образложио је у једном писму званичној владиној инстанци слиједећим ријечима: »Одгој босанске омладине која се посвећује духовничком позиву значајан је посао, и у вјерском и у политичком погледу... Најлакши начин да се то оствари био би мој семинар.«²⁹⁾

-
- 24) Штросмајер је посебно у складу са реорганизирањем цркве по окупацији Босне и Херцеговине настојао иза 1878, али континуирано и прије тога да оправоснажи своју надлежност, као босанског бискупа, за тамошње католике, као и интересе цркве. Зато је дао да Augustin Theiner, као и Рачки, израде студију о повијести његове бискупије (усп. Шишић, *Кореспонденција*, св. I, стр. 11, св. II, 249, св. III, 415 ф.); сремску бискупију основао је још 1229. Гргур IX; осим тога, усп. Theiner, Augustin, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*, Рим 1863, св. I, стр. 297 фф.; Штросмајер је финансирао и накладу овог дјела као и повијести Tridentinuma (објављено у Загребу 1874); св. II дјела Monumenta... појавио се 1875. у Загребу;
- 25) О настанку и повијести Ђаковачке бискупије, која је измјенично припадала надбискупији у Kalocs и Pecsу – до 11. 12. 1852. овој другој – усп. Bösendörfer, Josp, *Аграрни односи у Славонији*, Загреб 1950, стр. 24 фф.;
- 26) Усп. Шишић, Ф., Ј., Штросмајер – Кореспонденција и документи, Загреб 1933 (даље Шишић, *Документи*), стр. 172, нап. 5 (О сукобу фрањеваца са викаром Рафом Баришићем садржи I. свезак (1849 – 1860) докумената које је сакупио Шишић... који јасно показују гравитирање босанског клера Ђакову и Штросмајеру (*Документи*, стр. 170, 172 ф., 177, 192, 204), све до правила према којем су се босански фрањевци образовали у Ђакову. (Усп. о томе књигу одличног познаваоца ове теме, Кеџмановић, Илија, *Баришићева афера*, Сарајево 1954);
- 27) Усп. о томе више код Павличевић, Драгутин, *Одјек босанског устанка (1875 – 78) у сјеверној Хрватској*, у: Радови свеучилишта у Загребу – институт за хрватску повијест, Загреб 1973, св. 4, стр. 167 (даље цит. Павличевић, *Одјек босанског устанка*);
- 28) Усп. о томе више код Шишић, *Документи*, стр. 173 фф., 236 ф., 239, 242, 254;
- 29) Шишић. *Ibidem*, стр. 176;

Тако се првих десет година развила жива дјелатност у ђаковачком сјеменишту, и Штросмајер је изградио у Босни широку мрежу повјереника³⁰⁾ Морао се, међутим, обавезати да ће Босанце држати одвојено, да би тако спријечио њихово мијешање са осталим Јужним Славенима у Ђакову. То, разумије се, није било изводиво, а Штросмајер то није ни желио. Деценијама су босански фрањевци, добро образовани, напуштали Ђаково испуњени националним духом који је тамо владао и који су са одушевљењем ширили у својој домовини. Мађарска влада покушала је још прије окупације Босне 1878. стати у крај овој »националној работи«. Доцније је образовање фрањеваца одузето Штросмајеру и обављало се у Мађарској, одакле су се ови годинама, да би дали израз своме незадовољству, солидаризирали са Штросмајером и слали му поздравне брзојаве.

Важан Штросмајеров корак на политичком плану био је приједлог поднесен средином 1860. министру вањских послова и доцнијем премијеру, грофу Рехбергу (Rechbergu), да се аустроугарском конзулату у Сарајеву прида веће значење.³¹⁾ У Штросмајеровом образложењу и у представи упућеној неколико седмица послјеје тога такође грофу Рехбергу, он још увијек јасно одаје своје аустрославенско усмјерење. 10. 11. 1860. писао је: »Да би на дан распада турског царства могли да се одупру руској пропаганди и ширењу мађарског и италијанског елемента, морају јужнославенске провинције Аустрије... одржати организацију адекватну свом унутарњем, правом, и спољашњем задатку.«³²⁾

Ф. Шишић је у свом дјелу *J. J. Штросмајер – Документи и кореспонденција*, често цитираном у овом раду, објелоданио 319 докумената и писама из првих година Штросмајерова бискуповања. При изучавању ових извора упадају у очи два основна тежишта. У деведесет и једном документу и писму из босанскохерцеговачке проблематике испољава се особито јасно бискупово занимање за ово подручје. 35 извора обрађује питања богослужја и веза са Србијом. Даљње комплексе образују вриједне, знатне задужбине³³⁾ и одликовања³⁴⁾ Штросмајера.

30) Постоји обиље литературе о овом времену која је писана про и contra Штросмајера. Од фрањеваца споменимо само: Гаврановић, Берислав, *Успостава редовите католичке хијерархије у Босни и Херцеговини* 1881 год., Београд 1935 (даље: Гаврановић, *Успостава*), који негативно оцјењује Штросмајерову дјелатност и покушава оправдати држање водећих фрањеваца; Кеџмановић, Илија, у свом дјелу о босанском фрањевцу, пјеснику и прелату фра Грги Мартићу (објављено у Београду 1961) реалније је приказао повијесну улогу Штросмајера;

31. Усп. Haus -, Hof - und Staatsarchiv (даље Н. Н. St. A.), Беч, заоставштина грофа Rechberga, P. A. - 526, лист 91, писмо од 23. 7. 1860;

32) Ibidem, писмо Штросмајера грофу Rechbergu од 10. 11. 1860, лист 123 а;

33) За вријеме свог првог путовања у Рим дао је 4.000 форинти илирском колегију Нl. Нуголупуса, у којем су живјели Јужни Славени који су оvdје студирали. (Кроз овај, у првом реду хрватски колегиј, прошли су Ј. Крижанић, Р. Бошковић, Рачки и др.). Осим тога, за потребе бискупије ставио је на располагање: 32.000 форинти за босански семинар, 50.000 форинти за болницу и друге свјетовне установе, 20.000 форинти за осјечку гимназију, 5.000 форинти за издавање повијесних извора до 1838. - укупно суму од 225965 форинти (извјештај великог жупана Пејачевића бану од 21. 2. 1858, усп. Шишић, *Документи*, стр. 383 - 385);

34) На приједлог министра културе грофа Lea Thuna цар га је наименовао за правог тајног савјетника, а 1. 9. 1858. папа му је додијелио титулу Episcopus Pontifico solio assistens и Conte Romano уз увјет да се у њемачком пријеводу не смије називати »грофом«;

Привидно театрални загрљај духовних достојанственика, изасланика карловачког православног патријарха 1850. у Ђакову, био је истински увод у контакте са српском браћом не само на подручју Монархије већ, прије свега, у Србији, која се била ослободила турског јарма.

Нespoјивост Штросмајерових политичких стремљења са егзистенцијом дунавске монархије није дакако ни код његових хабсбуршких антипода могла дуго остати незапажена и некритизирана. Тако је аустроугарски амбасадор у Ватикану, гроф Пар (Paar), писао да »би стварање самосталне јужнословенске државе, каква одговара бискуповим тежњама, била творевина исто толико некорисна за Русију колико непријатељска за Аустрију.«³⁵⁾ Напосе је званична Аустро-Угарска увиђала да Штросмајер стоји на путу остварења њених циљева. Тиме је Штросмајер и због своје политичке дјелатности пао у немилост под Пија IX. Кад је криза у источном питању након устанка у Босни и Херцеговини 1875 – 1878.³⁶⁾ сазрела и кад је предстојала српска и црногорска објава рата Турској, отпочео је Штросмајер своју офанзиву на вањскополитичком плану. Потискивање Турске са акцентом је ставило на тапет његов проблем јужнославеиске државе.

Штросмајеров став према драматичним збивањима тих година, његова активност на унутарњем и вањскополитичком подручју, као и на црквеном плану (изградња нове хијерархије) налази одраз у једном промишљеном, новијем раду Драгутина Павличевића.³⁷⁾ Са енглеским премијером В. Гледстоном започео је Штросмајер преписку од политичког значаја. Желио је потаћи Гледстона да се заложи за јужнославенско рјешење босанскохерцеговачког питања. Ступање Русије у рат против Турске 1877. наишло је на Штросмајерово одобравање. Утолико су више били запрепаштени он и Рачки кад је Пије IX, који је и сам потакао споменути меморандум Руској влади, 30. априла у Риму званично осудио руско уплитање у рат који је Бугарској донио слободу, тешко напао Русе и узео Турке у заштиту од кришћанске силе »која себе назива правовјерном, а у ствари је шиизматична«.³⁸⁾ Био је то тежак ударац намјерама и плановима израженим у меморандуму цару и влади, а требало је да они допринесу приближавању Русије и Ватикана. Започети преговори између римске курије и Руске владе након тога су 1877. били поново прекинути.

У констелацији снага које су споља утјецале на ток збивања, курија и Ватикан нису у досадашњој литератури о овом проблему заступљени адекватно. На основу откривених извора, улога курије као спољњег чиниоца била је знатнија но што је то досад приказано.³⁹⁾ У специфици активности

35) Н. Н. St. A., Беч, П. А. XI, св. 260 – *Angelegenheit der slaw. Liturgie 1870 – 1878*, Парово писмо од 28. 1. 1878;

36) Из мноштва радова о томе усп., међу другима, Чубриловић, Васо, *Босански устанак 1875 – 1878*, Београд 1930, и Екмечић, Милорад, *Устанак у Босни 1875 – 1878*, Сарајево, 1960;

37) Усп. Павличевић, цит. дјело, посебно поглавље: *Штросмајер и Рачки према босанском устанку у источној кризи*, стр. 165 – 181;

38) Дио говора Пија IX који се односио на Русију налази се у: Шишић, *Кореспонденција*, св. II, стр. 105, нап. 1; усп. Смичиклас, *Нацрт живота и дјела Ј. Ј. Штросмајера*, Загреб, 1906 (даље цит. Смичиклас, *Нацрт живота*), стр. 123 ф.;

39) Усп. Екмечић, Милорад, *Снољни фактор у процесу сазревања балканских револуција 1849 – 1878 год.*, у: ЈИЧ – Београд 1964, св. 3, стр. 3 – 37, гдје је, успркос упечатљивим доказима о утјецају спољњег чиниоца, улога Ватикана умањена. Усп. и Радонић, Јован, *Римска курија и југословенске земље*, Београд 1950, стр. 688 фф.;

Ватикана, његово се дјеловање и намјере често могу схватити тек посредно и индиректно, прије свега онда кад је требало разумјети револуционарне покрете и на темељу анализе, најчешће оштроумне, остварене у Риму судјеловањем стручњака из појединих области, подузети или предложити неопходне мјере, корисне за цркву и реакционарне режиме. Утолико се удио и улога Ватикана у »рјешењу« источне кризе од 1875 – 1878. могу оцијенити далеко већим но што се то досад радило.

Чиии се, с друге стране, да је у оквиру овог рада неопходно подузети истраживање Штросмајерових утјецаја на источну политику Лава XIII, који се, између осталог, дају утврдити и уз помоћ мемораидума Руској влади из 1876. године.

Почетком тридесетих година 20. вијека Фердо Шишић означаје овај мемораидум, чији је настанак напосљетку у вези и са Босном, као »несумњиво најзначајнији политички спис« Штросмајера.⁴⁰⁾ Затим даље излаже: »Ту се у пуном свјетлу показује снажио славенско чувство, и одатле су произашле његове бојазни и надања за будућност Славена као и његова генијална концепција европске политике, која нам се данас чини пророчанством, јер све се испунило. Она је посебан коментар оним сталиим Штросмајеровим изјавама Рачком у безбројним писмима да ће Аустро-Угарска пропасти као што се то десило 1918.«⁴¹⁾ Ако знанствено-повијесно дистанцирано посматрање и не допушта, као ни у многим случајевима, потпуну идентификацију са овим рјечитим величањем, оно, ипак, тачно одражава суштину политичких циљева Штросмајера.

Уз поштовање свих правила конспиративности,⁴²⁾ предат је мемораидум, о којем је Штросмајер расправљао са Рачким, Руској влади⁴³⁾ посредством руског државног савјетника у министарству просвјете, Аугустина фон Хесеина (Augustina von Heesena), њемачког протестанта, који је прешао на католичку вјеру и ставио се у руску државну службу. По изричитој бискуповој жељи представка је до његове смрти чувана као тајна и у првом реду је Рачком предата на чување, е да се у Бакову не би могао наћи никакав траг.⁴⁴⁾ На крају ове представке он је испољио спремност да сарађује на закључењу конвенције између Ватикана и Русије, али указује да до тога може доћи само у пуној дискрецији, и молио је »по стотину пута« да се не спомиње његово име.⁴⁵⁾

О генези мемораидума Штросмајер пише Рачком слиједеће: »Ја сам га (Heesena – М. З.) препоручио у Риму, напосе код кардинала Franchija. Потом су га он и Свети отац примили врло срдечно. Кардинал Franchi рекао му је након тога да Света столица показује велику спремност за зак-

40) Шишић, *Кореспонденција* св. II, предговор;

41) *Ibidem*;

42) Усп. *ibidem* св. II, стр. 45, 47, 48, 49. Кад је 1894. умро Рачки, Штросмајер је једини примјерак вратио у Баково. Тек након Штросмајерове смрти, доспио је овај примјерак у Загреб у академски архив, гдје се данас чува у Штросмајеровој заоставштини (усп. *ibidem*, стр. 64);

43) Усп. о томе и Zöller, Martin, *Anfänge der Beziehungen Josip Juraj Strossmeyers zu Russland*, у: *Wiss. Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, gesellschaftswiss. Reihe XVII* (1968) св. 2, стр. 234 – 242;

44) Усп. Шишић, *Кореспонденција*, св. II, стр. 48;

45) *Ibidem*, стр. 63 ф.;

ључење конкордата са Русијом. Истодобно му је наложио да поздрави мене и препоручи ми да руској влади пошаљем меморандум у којем би требало да јој са славенског стајалишта укажем на значај и корист конкордата«.46) Штросмајер је, дакле, на иницијативу најближе околине Пија IX саставио овај меморандум, који ће постати темељем источне политике Лава XIII. То потврђује и Хесеново писмо Штросмајеру од 23.8.1876. Он је писао да му је папа дао предност над свима и примио га у пријестолној дворани.47)

Пошто је меморандум у неку руку био израђен по папином налогу, смије се претпоставити да је Штросмајер једну копију дозначио и папи. Ако не Пију IX, онда свакако касније Лаву XIII. Темелне тезе политике Лава XIII према Русији и Славенима биле су антиципиране у Штросмајерову меморандуму од 16 страница. Чак ако су Лав и Штросмајер случајно – међусобно независно, у што се, међутим, може сумњати – имали исте идеје, не може им се оспорити знатна мјера профетског. Наравно, мотиви и стајалишта нису били исти у обојице. Папини су нам познати из одговарајућих поглавља обију цитираних књига Е. Винтера (E. Wintera).48) Мотиви Штросмајера у његову политичком, културном и црквено-вјерском агирању происходе из његова познатог политичког става.

О судбини меморандума упућеног Руској влади не зна се досад ништа. То треба да искористи повјесничар којем ће бити допуштено да га потражи у руским архивима. Са руске или совјетске стране не постоји досад о томе никаква публикација. Могу се, дакле, повући само попречне везе и слиједити посредне појаве. Закључци ће на тај начин остати dobrим дијелом само спекулативни.

Упада у очи, прије свега, то да је Штросмајер већ 1876. предвидио констелацију империјалистичких снага, каква се почела оцртавати 90-их година. Он је на једној страни видио Њемачку и Аустро-Угарску, а Русију и Француску и доцнију Triple-Entente на другој.49) Особито му је савез велесила Русије и Француске лежао на срцу, и то му је била најмилија мисао као и Лаву XIII касније. Представљајући дјелатност Лава XIII, Е. Винтер указује посебно на његов и ватикански допринос реализацији овог савеза из 1894.50) Тиме је Е. Винтер један важан, досад занемариван аспект у образовању овог блока оцијенио у складу са његовим значајем. Засад се може констатирати да су овдје Лав и Штросмајер дјеловали у значајној сагласности.

46) Ibidem, стр. 48;

47) Штросмајерова заоставштина, ЈАЗУ, Загреб, Коресп. са Heesenom;

48) Russland und Papsttum, нарочито поглавље: Ein vatikanischer Versuch der Wiederanknüpfung diplomatischer Beziehungen zu Russland, св. II, стр. 355 – 369 и Russland und die slawischen Völker in der Diplomatie des Vatikans, Берлин 1950. (даље цит. Winter, Russid. u. d. slaw Völker); пошто ова друга књига обухваћа само понтификат Лава XIII, значајна су у том погледу сва поглавља;

49) Штросмајер на више мјеста указује на неопходност сложности Русије и Енглеске. »Ако се рашчисте неријешена питања између ове двије државе, осигуран је мир за 100 година«, написао је 1885 (усп. Шишић, Кореспонденција, св. III, стр. 176);

50) Наводећи *Повијест дипломатије од В. М. Хвостова* (св. II, Москва 1947, стр. 123) и *Diplomatie des Vatikans zur Zeit des Imperialismus* од Е. Адамова (превео Lambsdorf, Берлин 1932), Е. Винтер указује на генезу тог савеза и на посебну улогу Ватикана у његовој реализацији; усп. Winter, *Russl. u. d. slaw. Völker*, стр. 47 – 62 и поглавље: *Der Anteil des Vatikans an dem russisch-französischen Bündnis*, стр. 63 – 87; у: *Russland und das Papsttum*, усп. истоимено поглавље, св. II, стр. 441 – 452;

22. 9. 1876. Штросмајер је Рачком, по примитку писма од кнегиње Ј. Трубецкаје,⁵¹⁾ написао слиједеће ријечи: »Ако Русија у случају рата не буде у стању да себи обезбједи такву неутралност која ће Аустрију чврсто држати у њеној руци, једног ће дана Њемачка стајати на челу Европе а против Русије, и она већ данас сања о томе. Оно што у меморандуму стоји о томе, завређује да буде прочитано трипут.«⁵²⁾ У представци је само неколико дана раније написао: »Увијек је постојао погански нагон ка тиранији, која се преноси на цијели свијет или поједине дијелове. Ако би ова неразумна тежња превладала код Нијемаца успркос њиховој високој учености и разборитости, значило би то пропаст за цијелу Европу; прије свега за саме Нијемце.«⁵³⁾ 1888. године Штросмајер пише: »Ако Русија и Француска не разбију њемачку хегемонију у Европи, паст ћемо као жртве.«⁵⁴⁾ Нама, савременицима, који смо доживјели како је ова прогноза постала реалношћу у њемачком експанзионизму у првом свјетском рату и у фашистичкој тиранији под водством крупне буржоазије у другом свјетском рату, која је тиранија нанијела толико срамоте имену њемачке нације, ова излагања више су но један споменавриједни аргументи. Ово изнеиашујуће и зачуђујуће Штросмајерово предсказање не може се, додуше, категоризирати као објективна научна анализа класних покретачких снага; ове Штросмајерове ријечи из 1876. ипак су на упечатљив начин антиципирале посљедице владалачких амбиција, шовинистичке идеологије каснијег њемачког империјализма, посебно у погледу на »мањевриједне« славенске народе.

»Славни руски народ« репрезентира код Штросмајера славенство. На путу испуњења његових великих задатака у Европи стајале су потешкоће које би била у стању да умањи или уклони конвенција коју би руско царство закључило са папством. При том су постојале двије потешкоће. Једну опћу представља необјашњиви страх Европе од ступања Славена у шира збивања, као да би они донијели са собом неку посебну тиранију. Католици Европе зачетници су ове неосноване бојазни, и зато би требало да се Руси приближе романским католичким народима, у првом реду Французима и Италијанима, и да их придобију за себе. Најбоље средство за то био би конкордат, који би уклонио резерве западноевропских католика.⁵⁵⁾

Повољан час за једну такву конвенцију јест 1876. година. Било би само паметно кад би Руси делегирали за преговоре у Риму представника који је католик. Осим тога је неопходно приближавање између западне и источне цркве. Посљедњу најдостојније репрезентирају Руси.

Штросмајер горе даље пише о другој, посебној тешкоћи која објелодањује његове односе са западнославенским народима. О Пољацима, са чијим је грађанским и племићким представницима такође одржавао обимну преписку,⁵⁶⁾ казао је да су из нужде увијек и стално били противници Руса.

51) Штросмајер је годинама водио обимну преписку са кнегињом, са којом је размијенио 59 писама, која се могу наћи у његовој заоставштини, ЈАЗУ, Загреб;

52) Шишић, *Кореспонденција*, св. II, стр. 65;

53) *Ibidem*, стр. 51;

54) *Ibidem*, св. III, стр. 374;

55) *Ibidem*, св. II, стр. 52 фф.;

56) Штросмајер је имао 50 пољских кореспондената; (усп. Штросмајерова заоставштина, ЈАЗУ, Загреб); међу њима су били: кнез Czartoryski, Sangusko, Ljubomirski, Chodzki, Gra-

Овај »полонизам« био би превладан конкордатом, јер постоји здравији дио Пољакâ, који би своју бољу срећу тражили у помирењу са Русима. Већ и сам овај аспект оправдао би конвенцију.⁵⁷⁾ Она би, међутим, допринијела и потискивању Мађарâ, »који би све славенско утопили у једној капи воде, кад би могли«.⁵⁸⁾

Захтјеви Чеха и Словака⁵⁹⁾ толико су оправдани и у таквој мјери конвенирају аустријској монархији, да је непојмљиво што се ни они не испуњавају.⁶⁰⁾

Русија је предодређена зато да потисне Турке из Европе.⁶¹⁾ Конвенција Русије са Ватиканом олакшала би и овај проблем, што се особито јасно показује на примјеру Босне и Херцеговине.⁶²⁾ »У слози и са дјелима узајамне љубави требају обје цркве бити претече коначне среће. Овдје, узвишени циљ који би могла реализирати конвенција.«⁶³⁾ То су посљедње ријечи у овој представи.

Папство је, међутим, најпослије, у овом питању стајало иза католичке Аустрије, која се спремила за даљњу експанзију у правцу југоистока. Сарадњу Ватикана са Аустро-Угарском у погледу Балканског полуострва, која није била без протурјечности, описује Е. Винтер у занимљивом поглављу *Das Vatikanum und die russisch-vatikanische Beziehungen*.⁶⁴⁾

Слиједећи један савјет Рачког, Штросмајер је Пију написао писмо. Рачки му је предложио миран тон. Штросмајер је у складу с тим молио папу да ревидира своју изјаву против Русије.⁶⁵⁾ До ревизије није дошло. Пије је умро 7. фебруара 1878, кад се источно питање све више заоштравало и у први план долазила судбина Босне и Херцеговине, иако је та судбина заправо већ била тајно ријешена. Још годину дана раније, 15. I. 1877, руски амбасадор у Бечу Новиков потписао је тајну конвенцију, по којој је Русија препуштала дунавској монархији обје негдашње турске провинције.

О смрти Пија IX не налазимо у преписци између Рачког и Штросмајера ни ријечи. О новом папи Лаву XIII Штросмајер није у прво вријеме знао ништа одређено, није га чак ни познавао. Гледстону је писао у понешто ироничном тону како је на концилу 1870. Лав XIII ћутао.⁶⁶⁾ У једном писму Штросмајеру Рачки је истакао да је на њега оставио добар дојам то што је Лав XIII првог дана свог понтификата извијестио цара Александра

bowski, Jablonowski, Gregorzewski, Stablewski, Kulczycki, Sapicha, кнегиња Carolyune Wittgenstein, затим гроф Tarnowski, Drokojowski и др.;

57) Шишић, *Кореспонденција*, св. II, стр. 55 ф.;

58) Ibidem, стр. 56 ф.;

59) Међу бројним славенским Штросмајеровим кореспондентима има и доста Чехословака. Најпознатији међу њима су: L. Rieger, J. Čermak, J. Jireček, Član-Martinić, Skrejsovski, J. Šafarik, Hurban, Sietor и др. (усп. Штросмајерова заоставштина у ЈАЗУ, Загреб);

60) Шишић, *Кореспонденција*, св. II, стр. 57 ф.;

61) Ibidem, стр. 58;

62) Ibidem, стр. 60;

63) Шишић, *Кореспонденција*, св. II, стр. 62;

64) Winter, *Russland und das Papsttum*, св. 2, стр. 340 – 354 (ватиканско-аустро-угарска сарадња, стр. 352 ф.);

65) Усп. Шишић, *Кореспонденција*, св. II, стр. 111 – 113, Штросмајерово писмо Пију IX од 25. 5. 1877;

66) Усп. Seton – Watson, *Die Südslawische Frage*, стр. 620;

II о своме избору.⁶⁷⁾ Цар му је на то »одговорио исто тако љубазно« и изразио жељу да ступи у пријатељске односе са Ватиканом.⁶⁸⁾ Штросмајер је чекао на један такав обрaт.

Винтеровом приказу напорâ Лава XIII да склопи савез са царом и руском владом не може се много додати.⁶⁹⁾ То важи и за његова излагања о Штросмајеровој улози и помоћи при реализирању овог плана од стране новог папе. Преостаје у првом реду да се утврди које је замисли Лав преузео од Штросмајера, који их је формулирао у свом меморандуму Руској влади.

»Након смрти Пија IX чинило се да је под новим понтификатом 1880. куцнуо „Штросмајеров час“, такође констатира Е. Винтер. »Бискупу са турске границе имала је припасти важна задаћа папиног савјетника.«⁷⁰⁾ Лав је ускоро позвао Штросмајера у Рим.⁷¹⁾ Овај је прије тога, у својству босанског бискупа, у Рим био послао већ три меморандума, између осталог са приједлозима за реорганизацију католичке цркве у Босни и Херцеговини.⁷²⁾ У својој првој представи поводом босанског питања, Штросмајер је још оптимистички предложио да се Босна у цијелости, са свим консеквенцијама, прикључи његовој бискупији. »Дође ли до било какве промјене, мени треба предати цијелу Босну«, писао је Рачком.⁷³⁾ Босна и Херцеговина имале су одвајкада значајну улогу у јужној Европи. Оне су биле »кључна« подручја. Ове области биле су у доба Турака, у вријеме црно-жутог клерикализма пред I. свјетски рат, између два рата, и поготово у другом свјетском рату, *terrae missionis* католичке цркве.

Увијек је фрањевачки ред играо важну улогу у овом мисионарском подручју. И папска курија се стално занимала за ово подручје, јер је и њеном иницијативом са овог тла требало да потекне раширени унионистички покрет. У једном реферату ватикански историограф Пресути (*Pressuti*) обзнанио је пред вјерском конгрегацијом планове курије у источној кризи, који су потом – 1880 – и тискани.⁷⁴⁾

У вањскополитичком погледу ове су се области показале за вријеме источне кризе концем 70-их година 19. вијека као најспорнији предмет европске дипломатије. На њима су се разбуктале супротности између великих сила, поглавито опречности између Хабсбуршке Монархије и Русије. Аустро-Угарска се само преко ових »турских« провинција могла »проширити« према југоистоку, и тиме је нужно морала наићи на отпор Русије.

67) Усп. Шишић, *Кореспонденција*, св. II, стр. 165 и Winter, *Russland u. d. Papsttum*, св. II, стр. 358;

68) Усп. Ibidem; такође Winter, *Russland u. d. Papsttum*, св. II, стр. 355;

69) Усп. Ibidem, стр. 365;

70) Ibidem;

71) Лав га је први пут примио у новембру. (Шишић, *Кореспонденција*, св. II, стр. 155 и 187);

72) Први је послао маја 1877, други октобра 1878, усп. Шишић, *Кореспонденција*, св. II, стр. 108, 186, а трећи почетком маја 1879. (Садржај код Гаврановића, Успостава, у додатку, стр. 295 фф.);

73) Шишић, *Кореспонденција*, св. II, стр. 108, писмо од 15. 5. 1877;

74) Усп. Pressuti, *Il Papato et la civiltà degli slav meridionali*, Рим 1880. Аутор полази од повијести славенске литургије и образлаже на крају захтјеве које су изнијели Штросмајер и његове присташе;

Као што је у хрватском простору показано максимално занимање за збивања у Босни, тако се исто може утврдити не само за Србију⁷⁵⁾ него и за Црну Гору.⁷⁶⁾ Помоћ је у многим видовима дошла и из ових крајева. Штросмајер је непосредно по почетку устанка приступио и активној, финансијској помоћи самим устаницима у устаничком подручју, као и помоћи за ублажавање невоља избјеглица са овог подручја. У новчаним потпорама био је испред свих. Снажни покрет солидарности међу јужним Славенима са борбом устаника, као и са босанским избјеглицама, описује Д. Павличевић у још једном раду о овој теми.⁷⁷⁾

Из Русије су стизали не само добровољци, одмах по избијању устанка,⁷⁸⁾ већ и солидарни прилози у предметима за одржавање миса, новцу и књигама, што су све сакупљали тамошњи славенски комитети и што је затим слао Свети синод. Потпора је стизала и од самог петроградског двора.⁷⁹⁾ Ове догађаје хабсбуршке власти гледале су дакако са растућом пажњом, док, напokon, ннје званично потпуно забрањено уношење црквених утензилија.⁸⁰⁾

Сами народи о чијој судбини се у Босни и Херцеговини радило, били су само објекти. Штросмајер, који се сматрао њиховим репрезентантом, почео је то осјећати. Гроф Пар био је у праву са својом напријед споменутом оцјеном да би једна независна јужнославенска држава, каквој је тежио Штросмајер, била непријатељски расположена према дунавској монархији. Штросмајер је потпуно јасно захтијевао да се Босна и Херцеговина 1878. прикључе слободној Србији, док ове области не уђу у заједничку државу Јужних Славена.⁸¹⁾ Тиме је постао велика запрека експанзивној политици Хабсбуршке Монархије на Балкану. Бискуп је одмах посвуда активирао своје везе. Још једном је своје идеје изложио Гледстону.⁸²⁾ Кад

75) Усп. о томе, између осталог, Војводић, Васо, *Рад Србије на политичкој пропаганди у Босни и Херцеговини* (1878), у: *Историски Гласник*, Београд 1960, св. 1 – 2, стр. 3 – 50, и 3 – 4, стр. 3 – 44;

76) Усп., између осталог, Ивовић, Јован, *Црна Гора и догађаји у Босни, Херцеговини и Санаџку 1878 – 1882. год.*, у: *Историски записи*, Цетиње 1948, св. 1 – 2, стр. 79 – 88, св. 5 – 6, стр. 338 – 356, 1949, св. 3 – 4, стр. 201 – 212; Вукчевић, М., *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874 – 1876*. Цетиње 1956;

77) Павличевић, Д., *Олборн за помагање и босански пребјези у сјеверној Хрватској тијekom бос. – херцег. устанка 1875 – 78*, у: *Радови института за хрватску повијест свеучилишта у Загребу*, Загреб 1975, стр. 219 – 248;

78) Усп. Јовановић, Ј., *Михаил Петровић Сажин (1845 – 1934) учесник у херцеговачком устанку 1875*, у: ЈИЧ, Београд 1973, св. 1 – 2, стр. 87 – 98;

79) Усп. Државни архив, Сарајево, 1881, зај. министарство финансија, акт. бр. 55, 88; даље уз 1881, акт. бр. 1146, 1229; 1882, акт. бр. 1158, 1588; 1883, акт. бр. 52;

80) Н. Н. St. A., Беч, св. 158. P. A. X., *Russland – Berichte aus St. Petersburg VI – XII*, 1902, лист 511;

81) Усп. Штросмајерово писмо Gladstoneу од 13. 2. 1878. у: Seaton – Watson, *Die südslawische Frage*, стр. 617;

82) У својој, овдје више пута цитираној књизи *Südslawische Frage* објавио је Seton – Watson (у додатку од стр. 581 – 630) често спомињају, значајну преписку између Gladstonea и Штросмајера, за коју каже да указује »на један од најзначајнијих извора из којих је Gladstone црпио информације за вријеме источне кризе... Она на згодан начин освјетљава двојицу великана свога времена.«

Штросмајер је при сређивању босанског питања полагао велике наде у Gladstonea и мислио да ће преко њега моћи утјецати на збивања. Треба споменути и многобројне петиције босанских личности, које су након 1878. скупљале потписе и слале листе Gladstoneу (усп.

је видио да не може успјети код великих сила са својим планом, предложио је Гледстону да обје провинције остану под турским суверенитетом »само да не би припале Аустро-Угарској.⁸³⁾ Као босански бискуп, предложио је курији да промњени хијерархију у овим крајевима након одласка Турака. На тај начин сукобно се и са водством фрањевачког реда, који је аустроугарској окупацији дао предност над српском.⁸⁴⁾ Клерикалци из Хрватске пружили су максималну подршку таквом наступу фрањевача.⁸⁵⁾

Лав XIII био је у почетку благонаклон према Штросмајеровим приједлозима поводом обију провинција, јер је у основи заправо хтио удовољити Славенима и Русији. Тада је аустроугарски амбасадор при Ватикану поново добио налог да по сваку цијену, ако је потребно чак и уз цареву укључивање, осујети све Штросмајерове акције у овом правцу. Нарочито се Мађарска влада бојала да би Штросмајер сад могао истаћи сва стара права Ђаковачке бискупије на Босну. Лав је био склон да му, у складу са реорганизацијом, ова права и потврди.⁸⁶⁾ »С обзиром на неуморност и вјештину реченог бискупа, могло би се рачунати са таквим корацима курије«, писао је премијер Андраши грофу Пару и позвао га да интервенира код папе.⁸⁷⁾ »Овдје добро познају бискупа Штросмајера«, писао је гроф Пар 29. 11. 1878. »Његове ултранационалне тенденције не наилазе на одзив.«⁸⁸⁾

У међувремену је намјера Лава XIII да Штросмајера наименује за кардинала курије⁸⁹⁾ мобилизирала особито Мађарску владу. Кад је опет неколико година након енциклике *Grande munus* запријетило Штросмајерово наименовање за кардинала, па је већ и дан био утврђен,⁹⁰⁾ мађарски премијер К. Тиса (K. Tisza) дао је поново знак за узбуну. »Најоштрије протестирамо!«, телеграфирао је. Аустрофилски оријентирана куријска и аус-

Државни архив, Сарајево, Предсједништво земаљске владе 1881, Gladstone, акт. бр. 12, 2829, 424, 446, 449, 3546, 2615). Аустроугарске власти су са великом пажњом регистrirале ову »рабoту«, јер су жеље што су их износили Босанци биле усмјерене ка рјешењу какво је Штросмајер имао на уму и, иако, против интереса дунавске монархије. У једној од ових петиција из 1881. стоји: »... Ми вас (Gladstonea – М. З.) сматрамо апостолом наше независности, бранитељем наших права и слободе. Аустро-Угарска је окупирала ова подручја, а да је становништво иије звало.« (Усп. Државни архив, Сарајево, 1881, Предсједништво земаљске владе, извјештај од 12. 12. 80, бр. 12). Революционар и касније познати јужнославенски социјалист Васо Пелагић написао је Gladstoneу отворено писмо у виду брошуре, које је тада, прокријумчарено и у Босну, побудило велику пажњу. Али у Сарајеву се и иначе могу наћи бројни трагови Пелагићеве дјелатности; усп. *ibidem*, акти Земаљске владе за БиХ, 1889 – бр. 1112, 1019, 1014; усп. и Пелагићеву биографију од Ристе Бесаровића, објављену 1953. у Београду у 2. издању, поглавље: О аустро-угарској окупацији, стр. 124 – 132; о Штросмајеровом писму Gladstoneу стр. 128, усп. и Милутиновић, К., *Васо Пелагић и босанско-херцеговачки устанак*, Сарајево 1953;

- 83) Усп. Штросмајерово писмо Gladstoneу од 13. 2. 1878, у: *Die Südslawische Frage*, стр. 617;
- 84) Усп. Шишић, *Кореспонденција*, св. II, стр. 195; ово важи за фрањевачке поглаваре фрга Мартића и угарског бискупа Вуичића, што Гаврановић у »Успостави« покушава уљешати (*Ibidem*, стр. 244 фф.) усп. исто и Павличевић, Д., *Одјаци босанског устанка*, стр. 16;
- 85) О политици хрватских клерикалаца, као и о односима између босанских Хрвата и тамошњих Срба и Муслимана усп. Gross, М., *Хрватска политика у БиХ 1878 – 1914*, у: *Хист. зборник*, Загреб, 1966 – 67, стр. 9 – 68;
- 86) Цит. према Гаврановић, стр. 290;
- 87) *Ibidem*;
- 88) *Ibidem*, стр. 295;
- 89) Усп. Шишић, *Кореспонденција*, св. II, стр. 156;
- 90) Усп. Н. Н. St. A., Беч, P. A. XI, лист 259, Ватикан – Рим V, лист 318;

троугарска дипломација трудила се све док папа и овај пут није попустио и Штросмајера опет скинуо са листе за наименовање кардинала.⁹¹⁾ Сам Штросмајер уопће није жудио да постане кардинал: »... Ја нисам овдје завршио своје послове, да бих могао преселити у Рим, гдје би моје присуство могло ту и тамо бити од користи. Осим тога, био би управо гријех, протражити новац за бескорисну титулу.⁹²⁾

У опћем превирању хрватски бан Пејачевић је 8. 3. 1881. написао заједничком министру финансија бечке владе Славњу (Slávuju) – њему су Босна и Херцеговина биле потчињене након аустроугарске окупације – да влада треба бити на опрези, јер Штросмајер жели осујетити њене планове. Са својим учеником др Рачким, предсједником Академије и врло »опасним субјектом«, намјерава путовати у Рим да се успне до титуле надбискупа, а Рачки до бискупа. »Тај фаризеј Штросмајер понизно ће се бацити пред Светог оца и покушати да својом опћепознатом суадом придобије папу, што би му могло и успјети.«⁹³⁾ Потом се у новом телеграму захтијевало од Пара да утјече на папу, не би ли овај одбио Штросмајера.⁹⁴⁾ Напокон, кад је у лето 1881. проаустријски и језуитски оријентирани професор теологије из Загреба Јосип Штадлер наменован за надбискупа новоосноване сарајевске надбискупије,⁹⁵⁾ па је требало да Штросмајер новом надбискупу свечано уручи булу са наименовањем, опет је дошло до просвјета са мађарске стране. Пар је поново протестирао код папе, и курија је Штросмајера замијенила другим бискупом. Тиме је за Штросмајера окончано босанскохерцеговачко поглавље. Отада је само симболички носио име бискупа Босне. У Босни и Херцеговини настат ће нови проаустријски клер, који је ускоро постао значајан потпорањ клерикализма и доспио у непремостив сукоб са Штросмајером. Када је 1896. Шарић постао сарајевским каноником и кад је отишао у Беч да се захвали цару, Фрањо Јосип (Franz Joseph) му је рекао: »Ви сте мој први плод у Босни.«⁹⁶⁾ Шарић је, као један од главних представника клерикалног фашизма, у 2. свјетском рату, као сарајевски надбискуп био сукривац за погроме Срба и за насилно преобраћање, које је и сам његов претходник Штадлер желио остварити мирним путем.

Босна и Херцеговина од дунавске монархије све до 1918. била је третирана као колонијално подручје, уза сав напредак који јој је донијела. И релативно брза изградња специфичне индустрије за експлоатацију природних богатстава и градња жељезница биле су полуколонијалног типа.⁹⁷⁾

91) Ibidem, лист 318 фф.;

92) Усп. Шишић, *Кореспонденција*, св. II, стр. 156;

93) Државни архив, Сарајево, акти Заједничког министарства финансија, П. Р., 1881, бр. 558, писмо од 16. 8. 1881;

94) Ibidem, бр. 583;

95) Оцјену о Штадлеру усп. код Е. Wintera, *Russland und das Papsttum*, св. 2, стр. 502 фф.; о босанским приликама, Штросмајеровој и Штадлеровој улози у реорганизацији тамошње католичке цркве усп. и Winter, *Russland und die slawischen Völker*, стр. 42 фф.; о Штадлеру усп. још: Engel – Janosi, F., *Österreich und der Vatikan 1846 – 1918*, 2 св., Graz (Веџ) Köln 1958, св. I, стр. 119;

96) Цит. према Симић, Сима, *Ватикан против Југославије*, Титоград 1958, стр. 27;

97) Усп. Хреља, Кемал, *Индустрија Босне и Херцеговине до краја првог светског рата, Београд 1961*; Sugar, Peter, *Industrialization of Bosnia – Herzegovina*, Seattle 1963; Хаџибеговић, И; *Промена у структурн аграрног становништва у БиХ (1878 – 1914)* ЈИЧ, Београд 1974, св. 1 – 2, стр. 106 – 119;

Тако је Штросмајер био у праву кад је 1878. рекао да ће Аустријанци и Мађари постати још омраженији него Турци, уколико не буду уважили потребе славенског становништва.⁹⁸⁾ Штросмајер и Рачки бринули су се и надаље о судбини Босне и Херцеговине⁹⁹⁾ и својим су пристајањем уз национални покрет Босанаца још више навлачили на себе мржњу Мађара. Тих дана Рачки је далековидо написао слиједеће ријечи: »Аустро-Угарска је слијепо умарширала у Босну. Она није могла нити хтјела бити поштена ни према својим народима нити према својим Бошњацима самим и сматрала се мудријом од свих других... Али ја се бојим да ће Босна, ако не одмах, онда у не тако далекој будућности, дати повода за велике компликације.«¹⁰⁰⁾

(Са њемачког Р. Сладојевић)

ZUSAMMENFASSUNG

DIE AKTIVITÄT J. J. STROSSMAYERS IM BEZUG AUF DIE OSTKRISE

In der allgemeinen Behandlung der politischen Aktivität J. J. Strossmayers zur Zeit der Ostkrise, widmet der Autor seine besondere Aufmerksamkeit der Klärung seiner Einflüsse auf die Ostpolitik der päpstlichen Kurie. Der Anteil und die Rolle des Vatikans in den Ereignissen während der Ostkrise war weit grösser, als es bis heute in der Literatur beurteilt wurde. Strossmayer hatte auf Anregung der nächsten Umgebung des Papstes Pius IX im Jahre 1876 ein Memorandum an die russische Regierung abgefasst, in welchem die Grundthesen der späteren Politik des Papstes Leo XIII gegenüber Russland und den Slaven aufgestellt wurden. Er hatte schon 1876 die Konstellation der internationalen Beziehungen und die Gefahr der deutschen Hegemonie in Europa vorhergesehen, die sich dann in den 90-er Jahren des XIX Jahrh. zu offenbaren begann.

Der Autor beschäftigt sich mit der Aktivität Strossmayers auf dem Plan der Annäherung zwischen der Katholischen und Orthodoxen Kirche, wovon er weittragende politische Nachwirkungen erhoffte, besonders in Bosnien und der Herzegovina. Der Artikel enthält Strossmayers Ansichten über die Regelung der jugoslawischen Frage und die austro-ungarische Besetzung Bosniens und der Herzegovina, ebenso die Organisation der Katholischen Kirche in diesem Land.

98) Усп. Laveleye, *Die Balkanländer*, Leipzig 1888, стр. 82;

99) Усп. о томе поглавље: Штросмајер и Рачки према окупацији, у: Шишић, *Југословенска мисао*, стр. 231 фф.;

100) Шишић, *Кореспонденција*, св. II, стр. 184.

Божо Маџар

КОНВЕНЦИЈА О ПОЛОЖАЈУ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ЗАКЉУЧЕНА 1880. ГОДИНЕ ИЗМЕЂУ АУСТРО-УГАРСКЕ И ЦАРИГРАДСКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ

Замршена државноправна ситуација створена окупацијом Босне и Херцеговине 1878. године условила је и битне промјене у организацији и положају Православне цркве у Босни и Херцеговини (ПЦ у БиХ). Јурисдикција Цариградске патријаршије остваривана је над целокупним православним становништвом, које је живјело под влашћу турског цара, па је тако и ПЦ у БиХ била подређена цариградском патријарху. Окупација 1878. године измијенила је политички положај Босне и Херцеговине, јер је стварну власт добила Аустро-Угарска, а суверенитет је задржала Турска. Новом окупатору нису одговарали затечени односи потчињености ПЦ у БиХ према цариградском патријарху и према Турској, при чему је патријарх именован митрополите, а султан вршио инвестируру путем берата. Аустро-Угарској је било јасно да у Босни и Херцеговини не може остварити пуну власт докле год највиша хијерархија ПЦ у БиХ не постане овисна од њене власти, јер се посредством црквене хијерархије могао најлакше остварити утицај над нижим свештенством и православним становништвом у Босни и Херцеговини. Требало је, дакле, остварити такву организацију ПЦ у БиХ која би одговарала политичким интересима Монархије, а то се могло само промјеном односа ПЦ у БиХ према екуменском патријарху и свођењем тих односа на формалне везе, као што је и турски суверенитет над Босном и Херцеговином био формалан. Нудила су се и друга рјешења која су такође одговарала Аустро-Угарској, као што су припајање ПЦ у БиХ Карловачкој патријаршији, која је била у сфери суверенитета Монархије, затим стварање аутокефалие ПЦ у БиХ и сл., али шири политички интереси Монархије нису тада дозвољавали раскид свих веза између ПЦ у БиХ са екуменским патријархом и Портом. У Бечу се проблем регулисања односа ПЦ у БиХ третирао као прворазредио политичко питање, везано не само за учвршћење окупационе власти у Босни и Херцеговини него и за шире стратешке интересе и политичка стремљења Аустро-Угарске. Тиме су се, с обзиром на то да се радило о Босни и Херцеговини као заједничкој територији обје половине Монархије, као и због значаја самог питања, бавили Заједничко министарство вањских послова и финансија, обје владе, па и сам цар је показивао велики интерес за рјешење овог питања.

О положају Православне цркве и њеном односу према цариградском патријарху расправљано је најприје у вези са молбом сарајевског митрополита Антима коју је он упутио цару посредством карловачког патријарха Прокопија Ивачковића 28. августа 1878. године, свега неколико дана после уласка аустроугарске окупационе војске у Сарајево.¹⁾ Забринут за свој материјални положај, односно за приходе које је до тада убирао од народа, Антим је најприје пожурио да изрази своју захвалност цару што је послје четири стотине година ропства и патње ослободио »... житеље красне и плодне ове провинције Босне...«, затим генералу Филиповићу, који је 19. августа »... после упорне седмочасне борбе крваве с непослушним Отоманцима унишао у Сарајево првенствујући варош Босне и заузео град и варош«. Ои даље у својој молби увјерава цара да православни народ моли за његово здравље и да од њега »... укупно све становништво, земљедјелци, трговци и сваке врсте рукодјелци очекују побољшање, благополучије и напредак...«²⁾ За себе је Антим тражио да га цар »као најпонижнијег служитеља учисли у ред оних вјерних поданика који живе под кријепким његовим скиптром...« и да му одреди пензију за »достојетно уживање архијерејско сагласно осталих митрополита, архиепископа и епископа...«³⁾ Обраћајући се Ивачковићу, Антим је тражио да прими његову молбу и уврсти га »... у круг возљубљене подручне вам у Христу браће архијереја...«⁴⁾ Антим је тако својом молбом покренуо два врло значајна питања везана за општи положај ПЦ у БиХ, а то су: плате митрополита и присаједињење ПЦ у БиХ Карловачкој патријаршији.

Просљеђујући ову молбу министру вањских послова Андрашју, предсједник Мађарске владе гроф Тиса је примијетио да се Антимов захтјев за регулисање плате може узети у обзир, а за захтјев за присаједињење Карловачкој патријаршији рекао је да је преурањен.⁵⁾ О Антимовој молби расправљало се и у оквиру Босанске комисије, која је у Бечу у кругу Министарства вањских послова неколико мјесеци водила послове Босне и Херцеговине. Ту је прихваћено становиште грофа Тисе, па је наложио Земаљској влади за Босну и Херцеговину да може митрополитима исплаћивати предујам, док се не регулише питање њихових плата. Не желећи да прејудицира коначно рјешење проблема ПЦ у БиХ, Комисија је такође оцијенила захтјев за присаједињење ПЦ у БиХ Карловачкој патријаршији као преурањен, па је генералном конзулу Васићу дала задатак да проучи све аспекте овога питања и да поднесе извјештај и предлоге за рјешење положаја ПЦ у БиХ, о чему би се консултовале обје владе.⁶⁾ С друге стране, аустроугарски посланик у Цариграду Зичи јављао је да је цариградски патри-

1. Архив Босне и Херцеговине (АБХ), Заједничко министарство финансија (ЗМФ) 20/БХ 1878. У спису се налази оригинал молбе митрополита Антима од 28. августа 1878. Упореди: Тодор Крушевац: *Сарајево под аустро-угарском управом 1878 – 1918*, Сарајево 1960. стр. 247.

2. АБХ, ЗМФ 20/БХ 1878. од 24. септембра 1878.

3. Исто.

4. Исто.

5. Исто, Тиса Андрашију, 19. септембра 1878.

6. Исто, записник XXV сједнице Босанске комисије одржане 10. јануара 1879. године. Генерални конзул Роберт Васић био је прије окупације на дипломатској служби у Босни и Херцеговини, затим генерални конзул у Скадру, одакле је посредовао у подгоричкој афери, и у херцеговачком устанку 1875. учествовао је у конзулској мисији за пацификацију устанка.

јарх Јоаким III, подстакнут вијестима у штампи, упутио упозорење босанским митрополитима због њиховог наводног покушаја одвајања од Цариградске патријаршије и прикључења Карловачкој патријаршији и припријетио им црквеним казнама.⁷⁾

Након анализе стања односа у Босни и Херцеговини, створених последице окупације, Васић је дошао до закључка да су односи ПЦ у БиХ према Екуменској патријаршији сведени стварно на формалне везе, али да се, без обзира на то, не смију кидати ни мијењати без споразума са цариградским патријархом. Политички и правни положај Босне и Херцеговине у Монархији, створен окупацијом, није био такав да би се могло одмах прићи укључивању православног свештенства Босне и Херцеговине у хијерархију источноправославне цркве у Аустро-Угарској. Зато је Васић предложио Андрашију да се захтјев за прикључење ПЦ у БиХ Карловачкој патријаршији рјешава касније, у вријеме када се буде расправљало о дефинитивним црквено-правним односима ове цркве.⁸⁾ Овако становиште је прихваћено и у Бечу су почеле припреме за привремено рјешење положаја ПЦ у БиХ, што је трајало све до закључења Конвенције између Аустро-Угарске и Цариградске патријаршије у априлу 1880. године.

На другој страни, из круга Карловачке патријаршије, вршена је врло жива агитација за проширење јурисдикције над ПЦ у БиХ. За српски народ у Босни и Херцеговини то је представљало велику опасност, јер се та агитација поклапала са доласком патријарха Германа Анђелића на чело Карловачке патријаршије, и то без одлуке синода и воље народа, само на основу царске одлуке о именовању. Тиме је задат тежак ударац дотадашњој аутономији Православне цркве у Војводини, јер је Аустро-Угарска посредством вишег свештенства остварила пуни утицај на ову цркву. У агитацију за прикључење ПЦ у БиХ укључио се и патријарх Герман, познат и као противник Милетића и Уједињене омладине српске. Акција је вођена преко органа православног клера у Војводини »Српски народ« из Новог Сада у коме се појавило неколико чланака којима се доказивало да је Карловачка патријаршија наследила Пећке патријаршије и да јој, на основу тога, припада право јурисдикције над ПЦ у БиХ.⁹⁾ Преко овога листа, дописима наводних кореспондената из Сарајева, предлагано је да православно становништво у Босни и Херцеговини покрене правни захтјев да се његова црква прикључи Карловачкој патријаршији. Цариградској патријаршији оспоравано је право на црквену управу у Босни и Херцеговини последице окупације од стране Аустро-Угарске, па је у вези са тим наведено: »Ако цариградски патријарх пристане да преговара и призна врховну власт

7. Haus-Hof-und Staatsarchiv Wien (HHStAW), Ф 28/16, Зичи Андрашију, извјештај број 96 од 13. XII 1878. Уз извјештај се налазе и три патријархова писма босанским митрополитима које је он послао преко посланика Зичија, али нису никада уручена, јер се у Бечу оцијенило да би то био преседан, односно признање зависности ПЦ у БиХ од Цариградске патријаршије.

Напомена: У једној кутији у HHStA у Бечу налази се грађа везана за преговоре за закључење Конвенције, али пошто није пагинирана, то није могуће дати потпуне сигнатуре. Најчешће се наводи само ознака кутије и број и датум извјештаја.

8. АБХ, ЗМФ 20/БХ 1878. Васићев извјештај Андрашију.

9. АБХ, ЗМФ 848/БХ 1879. од 20. марта 1879. Патријарх Анђелић је, приликом свог боравка у Бечу, добио сагласност да ради на припајању ПЦ у БиХ Карловачкој патријаршији.

Аустро-Угарске над Босном, онда о даљој црквеној управи Цариградске патријаршије нема говора, пошто Патријаршија не стоји ни у каквим везама са Аустро-Угарском и њена би дјелатност зато била неконтролисана.«¹⁰) Зато је тражено да се и политичка и црквена управа у Босни и Херцеговини дају у руке Аустро-Угарској монархији. Истовремено се упозоравало на потребу поштивања принципа који је владао у оријенталном црквеном праву, према којем се црквена власт мора поклапати са политичком.

На послу агитације за прикључење ПЦ у БиХ Карловачкој патријаршији ангажовани су и теоретичари црквеног права и црквени историчари, покушавајући да тај захтјев утемеље историјском и правном аргументацијом. У том циљу појавила се 1879. године књига професора теологије у Карловцима Емилијана Радића под насловом *Борба за право – прилог рјешењу црквеног питања у Босни и Херцеговини.*¹¹) На основу историјског развика доказивано је да је ПЦ у БиХ била увијек овисна од Српске православне цркве (матере цркве), и то све откако је Српска црква постала аутокефална, па до 1690. године. Тада је, након сеобе под Арсенијем III, настала промјена и Карловачка митрополија је, на основу привилегија Леополда I, добила право јурисдикције над Пећком патријаршијом. Тврдило се, наиме, да је Карловачка митрополија пристала да прими избјегле Србе тек пошто је добила право да буде насљедник Пећке патријаршије и да јој ни Аустрија ни Мађарска нису никада оспоравале право јурисдикције над партикуларним црквама које су припадале Пећкој патријаршији. Као други важан догађај, који је даље учврстио право Карловачке митрополије на црквену управу над подручјем Пећке патријаршије, навођено је укидање Пећке патријаршије 1766. године. Њено стављање под јурисдикцију Цариградске патријаршије хијерархија у Карловцима није признавала. Из свега тога црквена хијерархија Карловачке патријаршије излучила је закључак да она има право да представља сав српски православни народ у Аустро-Угарској Монархији, па, према томе, и право црквене јурисдикције над ПЦ у БиХ. То би, према мишљењу аутора поменуте књиге, било у складу са принципом националитета који је Аустро-Угарска примјењивала у организацији православне цркве на свом територију, при чему је сваки православни народ у оквиру Монархије имао своју православну цркву. Румуни су се одвојили од српске православне цркве у Угарској и створили своју црквену организацију, а то право би, према том принципу, имали и Срби у Монархији.

Даље је доказивано да са становишта црквеног права ПЦ у БиХ не може добити аутокефалност, јер јој Карловачка патријаршија не би дала *konsezns*, с обзиром на то да она на ову цркву има еминентно црквено и природно право, затим да је ПЦ у БиХ сиромашна, да нема школоваоног кадра, да нема услова за смјештај патријарха и сл. Становиште Карловачке патријаршије у односу на ПЦ у БиХ подржавала је у почетку и угарска влада. Гроф Тиса је доставио Андрашију кратку промеморију у којој је приказан историјски развика Српске православне цркве, на основу чега је доказивао право јурисдикције Карловачке патријаршије над ПЦ у БиХ.¹²)

10. Исто.

11. Ein Kampf um's Recht – Beitrag zur Lösung der orthodoxen Kirchenfrage in Bosnien-Herzegovina von Magister Hierodiakon Emilian Edler von Radic, Ppar 1879.

12. HHStAW, Ф. 28/16, Тиса Андрашију, 19. X 1879.

Идеја о прикључењу ПЦ у БиХ Карловачкој патријаршији, упркос живој агитацији, није наишла на подршку православног становништва у Босни и Херцеговини.¹³⁾ Генерал Филиповић покушао је да приволи Православну црквено-школску општину у Сарајеву да затражи да име цјелокупног православног становништва Босне и Херцеговине припајање Карловачкој патријаршији и раскид са Цариградском патријаршијом. Он је покушао посредством Саве Косановића да се таква одлука донесе на скупштини сарајевске црквене општине, али то није успио. Скупштина је одлучила да се Филиповићу усмено одговори да се неће дозволити отцјепљење од Цариградске патријаршије и потчињавање Карловачкој патријаршији и затражила да јој се призна право да бира митрополита из својих редова, што је био знак да не признају више митрополита Антима због његовог »отпадништва«. ¹⁴⁾ Схватило се и у Сарајеву и Мостару да аустроугарска власт жели да српски народ у Босни и Херцеговини преко карловачке црквене хијерархије доведе у лојалан однос. Отпору тим настојањима доприносила је и Србија, која је у проширењу јурисдикције Карловачке патријаршије видјела опасност и за себе, а не само за Србе у Босни и Херцеговини.

Став званичне аустроугарске политике према захтјеву Карловачке патријаршије био је благонаклон, али уз велику опрезност. Аустро-Угарској би, несумњиво, највише одговарало да путем једног патријарха, кога би постављао цар, као и преко лојалне црквене хијерархије обезбиди утицај на цјелокупно православно становништво у Монархији. Међутим, ситуација није била зрела за такво рјешење које би водило ка немновном сукобу са цариградским патријархом и султаном. Већ се било прочуло да ће цариградски патријарх упутити митрополите Ефеза и Никомедије у Босну да смијене митрополите који су покушали одвајање од Екуменске патријаршије.¹⁵⁾ Аустроугарски посланик у Београду провјеравао је истинитост ове вијести код председника Српске владе Ристића, што говори какав је значај томе питању поклањала аустроугарска дипломатија.¹⁶⁾ Требало је по сваку цијену сачувати цариградског патријарха као савезника, чија се црквена власт протезала управо на оним подручјима куда су водили правци освајачке политике Аустро-Угарске. Зато је Бечка влада и напустила идеју о припајању ПЦ у БиХ Карловачкој патријаршији и оријентисала се на такво рјешење које ће обезбиди интересе Монархије, како у окупираној Босни и Херцеговини, тако и у односу на њену политику процора према истоку. Шеф Земаљске владе генерал Виртемберг и министар Заједничког министарства финансија, који су били наклоњени идеји патријарха Анђелића и подстицали агитацију за припајање ПЦ у БиХ Карловачкој патријаршији, морали су напустити такав став.¹⁷⁾ Окупационој управи у

13. Војислав Богићевић: *Стање Српске православне цркве у БиХ од окупације 1878. до почетка борбе за вјерско-просвјетну аутономију 1896. године*, Гласник СПЦ број 3 – 4 из 1959. године.

Види: Из мемоара протопоп Недјељка.

14. Т. Крушевац: *Сарајево...* стр. 247. – На почетку свога рада скупштина ЦШО Сарајево била је закључила, под условом да сами бирају владике, да раскине са Цариградском патријаршијом, али је та одлука брзо измијењена.

14. Из мемоара протопоп Недјељка.

15. АБХ, ЗМФ 1211/БХ 1879. Тиса Андрашију, 7. априла 1879.

16. АБХ, ЗМФ 1820/БХ 1879. Херберт Андрашију, 23. априла 1879.

17. АБХ, ЗМФ 6141/БХ 1879. Телеграм Виртемберга Хофману 27. новембра 1878. Богићевић н. д.

Босни и Херцеговини журило се да ријешити проблем православне цркве и у унутрашњој организацији и у односу према Цариградској патријаршији. Генерал Јовановић је одмах након преузимања дужности помоћника шефа Земаљске владе тражио хитну замјену фанариотских митрополита, попис имовине црквеношколских општина и одређивање њиховог подручја, школовање православног клера, рјешавање материјалних проблема цркве и сл., упозоравајући да ће одлагање рјешења тих питања имати тешке последице за окупациону управу. Оба заједничка министарства (финансија и вањских послова) прихватила су становиште да Земаљска влада може рјешавати она питања из живота ПЦ у БиХ која нису у надлежности патријарха у Цариграду (црквено школске општине, материјална питања, образовање клера и сл.), али да је најважније питање, смјењивање митрополита, у надлежности патријарха, а не аустроугарске власти и да то управо и представља кључни проблем у односима Православне цркве у БиХ према Цариградској патријаршији.

У рјешавању проблема ПЦ у БиХ аустроугарска политика нашла је додирне тачке и заједничке интересе са цариградским патријархом. Најприје је та сарадња дошла до изражаја у спречавању претензија Кнежевине Србије да прошири црквену власт Српске православне цркве на ПЦ у БиХ, а тиме, наравно, и политички утицај. Србија је, наиме, добивши признање суверенитета на Берлинском конгресу, приступила аутокефализирању своје цркве, што је иначе било уобичајено да политичку независност прати и самосталност цркве. Већ почетком 1879. Аустро-Угарску су забринуле вијести о агитацији међу православним свештенством и народом у Босни и Херцеговини за прикључење ПЦ у БиХ Српској православној цркви. Министарство вањских послова из Беча извијестило је Земаљску владу у Сарајеву да се на послу агитације истичу: Саво Косановић, архимандрит у Сарајеву, који је о прикључењу Српској цркви разговарао и са руским конзулом, затим Васо Видовић и Божо Љубојевић из Босанске Градишке, Симеон Поповић из Приједора и Теофил Петрановић, учитељ у Ливну.¹⁸⁾ У часопису »Звијезда истине« у Цариграду појавила се notiца да се многи српски свештеници из Србије спремају да инкогнито уђу у Босну и да агитују за прикључење ПЦ у БиХ Српској православној цркви.¹⁹⁾

Своју забринутост изразио је и шеф Земаљске владе Виртемберг у извјештају упућеном Заједничком министарству финансија у Беч, гдје наводи: »Високом министарству је познато да се идеја прикључења босанске православне цркве на српску цркву живо расправља у круговима овдашњег православног свештенства, што се од српске и руске стране снажно подупире...«.²⁰⁾ Због иначе тешког стања у ПЦ БиХ он је опет пожуривао Министарство да се донесу одлуке о њеној организацији, па је, у вези са тим, упозорио: »Ако православно становништво опази да ми не можемо одлучи-

Виртемберг је, у вези са агитацијом у сарајевској црквеној општини за присаједињење ПЦ у БиХ Карловачкој патријаршији, писао Хофману: »Овдје се међу православним општинама агитује за присаједињење Карловачкој патријаршији. Склон сам да то прихватим«. Са овим се сложио и Хофман и поручио му да за то нема никаквих сметњи.

18. АБХ, Земаљска влада за БиХ (ЗВС) 2463/ през. 1879. од 21. октобра 1879.

19. АБХ, ЗВС 2721/през. 1879. од 22. новембра 1879.

20. АБХ, ЗМФ 5848/БХ 1879. Виртемберг Хофману 17. новембра 1879.

21. Исто.

ти да питање митрополита доведемо до краја, тада се бринем да ће идеја аншлуса на Српску цркву стално хватати корјена и ширити се...«²¹⁾ Виртемберг је указао и на политичке последице које би настале за окупациону власт ако би се православно становништво изјаснило за прикључење и јавно устало против омрзнутих фанариота.

Према захтјевима Српске православне цркве, заузет је у Бечу врло енергичан став. Иако званична Србија није јавно изнијела свој захтјев за проширење црквене власти ван граница државног територија, идеја проширења црквене власти на Босну и Херцеговину имала је доста присталица и у Кнежевини и изван ње. У захтјеву српског митрополита Михајла за добијање аутокефалности није се могло разабрати на које би се подручје протезала власт Српске аутокефалне цркве, као и да ли ће на челу те самосталне цркве стајати патријарх и синод, а то су управо питања која су Беч највише интересовала. Аустријски и угарски предсједници влада израдили су у вези са намјерама Српске православне цркве промеморију у којој су тврдили да би проширење црквене власти Српске православне цркве на православно становништво у Босни и Херцеговини значило стално пријетећу опасност за интересе Монархије и да ту намјеру треба енергично спријечити.²²⁾ Бечка влада, иначе, није била против аутокефалности Српске православне цркве у границама Кнежевине, јер се последице добијања пуног државног суверенитета такав корак и очекивао.

Промеморија је даље упозоравала да би такође требало свим средствима спријечити обнављање Пећке патријаршије на челу са српским патријархом, што би такође водило проширењу јурисдикције Српске православне цркве на ПЦ у БНХ. »Најприје би то била стална пријетња нашим интересима у окупираним земљама, најзад један директан захват у прерогативе Карловачке патријаршије, која би, ако би се уопште могао означити насљедник власти Пећке патријаршије, једина имала право на то.«²³⁾ О томе је извјештавао и аустроугарски посланик Херберт из Београда, оптужујући Српску владу да посезањем за црквеном јурисдикцијом иад подручјем бивше Пећке патријаршије, у ствари, вади оружје из свог историјског арсенала, желећи да парира утицају окупаторске власти коју је јавност у Србији иначе сматрала привременом.

Ни цариградски патријарх, како је изјавио посланику Зичију, није хтио оспоравати аутокефалност Православне цркве у Кнежевини Србији.²⁴⁾ Патријарх је морао поштовати црквене принципе, историјску традицију и турске законе и фермане, према којима се црквена власт Екуменске патријаршије протеже само на православне становнике који се налазе под влашћу султана, као и тамо гдје постоји његов суверенитет. Пошто је и Србија била до Берлинског конгреса под суверенитетом султана, морала је признавати црквену јурисдикцију екуменског патријарха, што је, истина, било сведено само на формалне везе, али, након добијања пуне државне независности, Србија је имала право да прогласи и самосталност своје цркве. Међутим, и патријарх је имао, као и Аустро-Угарска, свој интерес да се супротстави ширењу црквене власти Српске цркве ван граница Кнежевине, јер би тиме још више били угрожени његови интереси, прије

22. ННStAW, Ф. 28/16.

23. Исто.

24. Исто, Зичи Андрашију, извјештај бр. 87 од 7. X 1879.

свега материјални. Осим тога, он је обећао Аустро-Угарској да неће дати одобрење да се митрополит Михајло прогласи за српског патријарха, јер и на челу руске аутокефалне цркве стоји московски митрополит.²⁵⁾

Сарадња између Беча и цариградског патријарха на сузбијању српских аспирација била је тако потпуна. Патријарх је, чак, дао Зичију да погледа текст о проглашењу аутокефалности православне цркве у Србији, прије него је и послат у Београд. Одлуком Екуменског синода од 20. октобра 1879. године којом се проглашава аутокефалност Српске цркве под именом »Света самостална црква Српске Кнежевине«, Аустро-Угарска је била задовољна, јер је тиме отклонила бар једну препреку у рјешавању проблема ПЦ у БиХ.

Исто тако заједнички интереси на сузбијању руске панславистичке политике на Балкан довели су до сарадње између Беча и Цариградске патријаршије. Панславистичке тежње Русије биле су, у првом реду, усмјерене против турске власти на Балкану, а то је директно угрожавало интересе цариградског патријарха и концепт аустроугарске источне политике. О томе је Зичи из Цариграда извјештавао: »...Са Русијом је, у сваком случају, овдашњи Синод везан због исте вјере, али он зна добро да руска влада панславистичким тежњама у Македонији ради на томе да сасвим разори турско царство, чиме би дјелокруг Екуменског патријархата био још више ограничен, а различите православне цркве на истоку би потпале под власт Синода у Петрограду.«²⁶⁾ Порта је била сувише слаба да би се овим тежњама Русије могла сама одупријети, па је зато патријарх и тражио ослонац у Аустро-Угарској, која је била у стању да паралише ове намјере Русије. При том је патријарх наглашавао да Аустро-Угарска може у њега имати пуно повјерење. Овај моменат је аустроугарска дипломатија умјела максимално искористити, како у рјешавању проблема ПЦ у БиХ и паралисању врло изражених тежњи код интелигенције у Босни и Херцеговини за јачањем веза са Русијом, тако и у питањима своје источне политике.

Као што смо раније навели, Земаљској влади се веома журило да се ријеша проблем ПЦ у БиХ. Већ се у народу говорило да и нова власт штити омрзнуте митрополите који су, због своје лојалности турској власти, корупције и других злоупотреба, изгубили сваки ауторитет и код народа и код нижег свештенства. Влада се, стога, бојала да се из тог незадовољства не излеже буна, па је зато Јовановић већ 12. априла 1879. године тражио да се фанариотски митрополити замијене политички поузданим домаћим људима.²⁷⁾ Јовановић је кривицу за тешко стање српског народа, нарочито у погледу образовног и културног нивоа, бацао у првом реду на индолентност и неспособност грчких митрополита који су своје положаје искоришћавали у егоистичне сврхе и предњачили најлошијим примјерима међу нижим свештенством и народом.²⁸⁾ Предложени су и кандидати за нове митропо-

25. Исто.

26. Исто.

27. АБХ, ЗМФ 1498/БХ 1879. од 21. априла 1879. Јовановићев извјештај Хофману.

28. Исто, »... Die Schuld an diesen primitiven Zuständen trifft bekanntlich in erster Reihe den ganz indolenten und unfähigen grichischorientalischen Episkopat in dieser Provinz, welcher von jeher seine Stellung hier nur zu egoistischen Zwecken ausgebeutet hat und sowohl dem niederem Clerus als der Bevölkerung in jeglicher Beziehung mit dem allerübelsten Beispiele vorgegangen ist.«

лите, и то: умјесто дабробосанског митрополита Антима, предлаган је митрополит Петрановић из Котора, умјесто захумско-херцеговачког митрополита Игњатија, архимандрит манастира Житомислић Серафим Перовић и умјесто зворничко-гузланског митрополита Дионисија, архимандрит манастира Дужи Милентије Перовић. Влада је предвиђала и отварање четврте епархије у Бањој Луци, а за митрополита је предлаган Саво Косановић, за кога се каже »... да је способан, образован, и физички крепак, и да се нада да ће те своје особине и утицај у народу посветити са пуном оданошћу и нашим политичким интересима.«²⁹⁾

У одговору на Јовановићеве предлоге за потпуном измјеном црквене хијерархије у Босни и Херцеговини, из Беча је поручено да он не води рачуна о томе да ли је аустроугарска управа овлаштена да то спроведе, без обзира на то што је то у њеном интересу. Даље је упозорена Влада да приликом разматрања прилика у ПЦ БиХ и предузимања мјера мора размислити »... шта може бити правно допуштено, шта фактично изводљиво и политички опортуно.«³⁰⁾

Шеф Земаљске владе Виртемберг, убрзо након свог доласка, поднио је Бечу детаљну анализу о стању у ПЦ у БиХ. И он је смјену тројице митрополита оцијенио као хитан задатак и главни проблем у рјешавању односа са ПЦ у БиХ, али је, за разлику од Јовановића, сматрао да је то ствар дипломатије, па се ограничио само на рјешавање оних питања за која је Влада била овлаштена да их рјешава без сагласности са цариградским патријархом.³¹⁾ Међу таква питања он је убројио: 1. Попис и разграничење парохија, 2. Попис имања и прихода црквеношколских општина и свештеника, 3. Избор административних одбора у црквеношколским општинама који би били под надзором среских власти и 4. Оснивање семинарија за образовање православног клера.³²⁾ О свим предлозима које су дали Јовановић и Виртемберг, затим о захтјеву митрополита Антима и Дионисија за регулисање пензија, као и другим питањима ПЦ у БиХ, одлучио је цар 26. септембра 1879. године у Шенбруну.³³⁾ Он је прихватио предлоге министра Заједничког министарства финансија Хофмана да се и у Босни и Херцеговини православни митрополити плаћају из касе Земаљске владе, а средства за ту сврху обезбиједила би се на тај начин што би се црквени порез, тзв. владикарина, одакле су плаћани митрополити и патријарх, укључио у редовне пореске обавезе православног становништва. Хофман је изнио своје увјерење да ће такав начин плаћања вишег свештенства православно становништво радо прихватити, јер ће бити заштићено од злоупотреба које су редовно пратиле убирање владикарине. Земаљској влади је остављено да настави са сређивањем стања у ПЦ у БиХ у оним питањима гдје је овлаштена, али је упозорена да мора рачунати и на новчане издатке, уколико жели да има одријешене руке и постигне политичке предности.

Ово је био само један правац акције ка регулисању питања ПЦ у БиХ, а други, важнији и тежи, одвијао се у Цариграду, гдје је са васељенс-

29. АБХ, ЗМФ 1498/БХ 1879. Јовановић Хофману и обратно.

30. Исто.

31. АБХ, ЗМФ 4906/БХ 1879. Виртемберг Хофману, 30. априла 1879.

32. Исто.

33. АБХ, ЗМФ 4856/БХ 1879. Хофманов предлог цару од 27. септембра 1879.

ким патријархом требало дипломатским путем ријешити питање даљег облика јурисдикције патријарха над ПЦ у БиХ, а да се при том обезбиједи потпуни суверенитет Аустро-Угарске и у овој областн живота. Конкретно спровођење тог задатка ишло је преко аустроугарског посланика у Цариграду Зичија, а главна личност која је из Министарства вањских послова у Бечу дириговала том дипломатском акцијом био је Бењамин Калај, шеф политичке секције у том Министарству, а прије тога аустроугарски посланик у Београду. Као добар познавалац политичких прилика на Балкану и важан актер у конципирању аустроугарске источне политике, Калај је умио да оцијени огроман значај који имају односи Монархије са Цариградском патријаршијом и Портом, као и значај који има Православна црква у политичком животу Босне и Херцеговине.

Рјешавање питања именована митрополита у Босни и Херцеговини пожуривао је и цариградски патријарх, јер је одавно митрополит Антим тражио пензију, па се његово мјесто у Цариграду сматрало упражњеним. Посланик Зичи пише у октобру 1879. да га је патријарх питао за мишљење о намјери да се у Босни и Херцеговини именује један митрополит по ранијем поступку.³⁴) И не знајући о коме је ријеч, Зичи је схватио да је питање именована митрополита од великог принципијелног значења, па је, обећавајући патријарху добру вољу своје Владе, молио патријарха да ова ствар око именована митрополита мирује док не добије инструкције из Беча. У вези с тим, он пише: »По моме немјеродавном схватању о овоме принципијелном питању требало би одлучивати са два становишта и то: 1. интернационално правног и 2. политичког опортунитета...«³⁵) Код првог становишта Зичи је имао у виду два међународна акта, и то: Берлински уговор из 1878. године, члан XXV и Априлску конвенцију склопљену између Аустро-Угарске и Турске године 1879. у Цариграду, којом је детаљније разрађен чл. XXV Берлинског уговора. На основу првог става члана XXV Берлинског уговора; у којем се говори да ће Аустро-Угарска запосјести и управљати провинцијама Босном и Херцеговином, Зичи је извукао закључак да се ничим не ограничава право Земаљске владе за Босну и Херцеговину да суверено и према свом нахођењу управља овом земљом. Ни члан 2 Априлске конвенције, који говори о слободи испољавања свих религија које постоје у Босни и Херцеговини, као ни друге стипулације ове Конвенције, нису, према мишљењу Зичија, дозвољавале султану да се мијеша у вјерске послове тамошњег хришћанског становништва.³⁶) Свем овом разматрању је био циљ да се докаже да султан нема више права да издаје бераат приликом именована митрополита у Босни и Херцеговини, јер за то више нема основа у међународним и међудржавним уговорима. Зичи је предложио да се тако одговори патријарху, а о начину будућег именована митрополита да ће се договорити бечка влада и цариградски патријарх.

Оцјењујући ово питање са становишта политичког опортунитета, Зичи је упозорио да се у тражењу рјешења питања ПЦ у БиХ, било путем

34. АБХ, ЗМФ 5398/БХ 1879, Зичи Хајмерлу и обратно, 25. септембра 1879.

35. Исто.

36. Исто. Текст XXV члана Берлинског уговора и Цариградске конвенције између Аустро-Угарске и Турске од 21. априла 1879. године објављени су у *Sammlung der für Bosnien und die Herzegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen, I Band, Wien 1880.*

одвајања од Екуменске патријаршије или на други начин, мора водити рачуна о ауторитету патријарха, као и о његовим материјалним интересима. Коначан предлог Зичија састојао се у томе да Земаљска влада среди у земљи стање у ПЦ у БиХ, а да се избор митрополита врши на приједлог патријарха уз искључиву сагласност Земаљске владе, без било каквог султановог берата. Тиме би се, по мишљењу Зичија, постигла два врло значајна циља: коначно би се искључио сваки утицај Порте на послове ПЦ у БиХ, а такође би се »... одстранила и свака опасност за наш ауторитет од рђавог утицаја становништва.«³⁷⁾ Уз све то наставили би се добри односи између Аустро-Угарске и патријарха. Истовремено је дат и приједлог за рјешење материјалних питања митрополита и патријарха, и то управо онако како је сам патријарх предложио Зичију. Патријарх би се одрекао супсидије коју је у износу од 3.000 форинти годишње добијао из Босне и Херцеговине као дио владикарине, а тај износ би му исплаћивала Земаљска влада. Умјесто владикарине, завео би се црквени порез који би убирала Влада, која би преузела обавезу да плаћа митрополите.

У одговору из Беча³⁸⁾ Посланство у Цариграду је добило упуте да би било од огромног значаја да се проблем ПЦ у БиХ, кад се већ не може дефинитивно ријешити, доведе директним споразумом са патријархом у таквај стадиј, који би касније омогућио да се заведе коначан ред у овом тешком питању. Прихваћено је Зичијево становиште да новим митрополитима у Босни и Херцеговини није потребан никакав бераат и изнесени су и нови аргументи. Наиме, доказивано је да је путем берата хришћански митрополит у Турској добијао, у ствари, свјетовно овлашћење које му је служило у нецрквеним пословима у његовој дијецези, а специјално је то долазило до изражаја приликом убирања и утјеривања разних црквених давања од припадника дијецезе, при чему се користио ауторитетом султана, па, чак, и органа турске власти. Пошто се државноправни положај Босне и Херцеговине окупацијом промијенио и пошто право убирања свих давања становништва припада искључиво цару, не може нико други у ту сврху додјелјивати овлашћења.³⁹⁾ Ипак у Бечу се страховало да патријарх не именује новог митрополита у Сарајеву по старом начину, што би могло прејудуцирати даљи ток преговора и веома отежати успостављање односа између ПЦ у БиХ према патријарху какве је жељела Аустро-Угарска. Зато је Посланство упозорено: »... Једини пут да се у овом случају избјегну све тешкоће био би да патријарх привремено не именује никаквог митрополита у Босни и Херцеговини.«⁴⁰⁾ Тај захтјев је требало у строго повјерљивој форми саопштити патријарху и при том му обећати да ће се заузврат он материјално обештетити. Требало је иначе да преговори буду тајни и строго повјерљиви и што је могуће бржи.

Истовремено у Сарајеву се сазнало да је патријарх за новог дабробосанског митрополита именовао Саву Косановића. Вицеконзул Аустроугарског генералног конзулата у Сарајеву Холцингер писао је 6. октобра 1879.

37. АБХ, ЗМФ 5398/БХ 1879. од 25. септембра 1879.

38. Исто, барон Хајмерле Косјеку, отправнику послова аустроугарског посланства у Цариграду.

39. Исто.

40. Исто.

године у Беч: »Вечерас ме је посјетио српски архимандрит Сава Косановић, са којим ја уосталом одржавам понекад личне везе, и саопштио ми и то да је од цариградског патријарха службеним путем добио писмо којим се позива у сврху посвећења за митрополита. Стога намјерава да наредних дана тамо отпутује.«⁴¹⁾ Позив Косановићу да дође у Цариград дошао је посредством београдског митрополита Михајла, а он га је, по свему судећи, и предложио патријарху за новог митрополита.⁴²⁾ Косановић је био изненађен патријарховим позивом, јер је знао да га тамо сумњиче, али је још више страховао од окупаторских власти, бојећи се да не упадне у клопку. Он је послао писмо шефу царске канцеларије Тодору Демелићу у Беч, тражећи од њега мишљење да ли да иде у Цариград, иако му је Црквено-школска општина у Сарајеву одобрила 300 дуката за путни трошак.⁴³⁾ Ову, за аустроугарску дипломатију врло непријатну ситуацију, прекинуо је по налогу из Беча владин службеник Никола Бадовинац.⁴⁴⁾ Он је упозорио Косановића да његово именованје у Цариграду влада неће признати и одвратио га од путовања у Цариград, оставивши га у нади да ће бити именован када се преговори о ПЦ у БиХ, који су били у току, заврше. Према извјештају Бадовинца, и сам Косановић се чудило томе позиву с обзиром на то да је он у Цариграду означен као *persona non grata*. Убрзо је и патријарх обећао Зичију да за извјесно вријеме неће постављати нове митрополите у Босни и Херцеговини, што је у Бечу примљено са великим олакшањем јер је *status quo* омогућавао да се наставе преговори.⁴⁵⁾ О Косановићу је патријарх рекао Зичију да га је он заиста позвао, али да овај није дошао, јер га је Русија одвратила од тога пута. Разговор патријарха са Зичијем завршио се тиме да је Зичи упозорио да Царска и краљевска влада не жели ни у ком случају Саву Косановића за митрополита у Босни.⁴⁶⁾ Брзина којом је стигао позитиван патријархов одговор може се објаснити чињеницом да је Калај писао Посланству у Цариграду да понуди патријарху 31.500 пјастера ако се овај у писменој форми обавезе да неће именовати митрополите у Босни и Херцеговини до регулисања односа са ПЦ у БиХ, а ако се то питање дефинитивно ријешити, патријарху је обећано да може рачунати на још већу суму.⁴⁷⁾

У току готово једногодишњег расправљања у Бечу о питањима ПЦ у БиХ, сталном преписком између Сарајева и Беча, Беча и Цариграда и обратно, утврђени су и принципи за преговоре са патријархом. О тим принципима консултоване су и аустријска и угарска влада, послје чега је одржана конференција Заједничког министарског савјета 16. новембра 1879. у Бечу.⁴⁸⁾ Отварајући дебату, министар вањских послова Хајмерле је нагласио да је питање регулисања односа ПЦ у БиХ са цариградским патријар-

41. АБХ, ЗМФ 5296/БХ 1879. од 14. октобра 1879. Холцингер Хајмерлу.

42. Из мемоара п. п. Недјеља.

43. АБХ, ЗМФ 5432/БХ 1879. Телеграм Косановића Тодору Демелићу од 26. октобра 1879.

44. АБХ, ЗВС 3012/през. 1879.

45. АБХ, ЗМФ 5556/БХ 1879. од 2. новембра 1879. и ННStAW, Ф. 28/16, Зичи Хајмерлу, извј. бр. 103.

46. Исто.

47. ННStAW, Ф 28/16.

48. Исто, извод из записника са сједнице Заједничког министарског савјета у Бечу, одржане 16. новембра 1879.

хом од велике важности, јер се тиме жели супротставити Србији. Калај је упозорио да не долази у обзир аутокефализирање ПЦ у БиХ у постојећој ситуацији, јер би то водило расцјепу са патријархом и Портом, иако су и он и Хофман то сматрали као коначни циљ. Зато је као једини излаз у датој ситуацији предложио »привремено регулисање односа са нама пријатељским патријархатом, који је спреман да нађе *modus vivendi* са нама.«⁴⁹⁾ Пошто су расправљена три најважнија питања: 1. именовање митрополита, 2. односи митрополита са патријархом и 3. материјална питања, закључци Заједничког министарског савјета послати су на сагласност објема владама, а затим је израђена инструкција Аустроугарском посланству у Цариграду за преговоре са патријархом. Основни ставови ове инструкције садржани су у шест тачака:

1. Садашњи митрополити у Босни и Херцеговини задржавају се на својим функцијама, а евентуалне промјене предузеле би се само уз претходну сагласност са Патријаршијом у Цариграду.

2. У случају упражњавања, постојећа митрополитска сједишта попуњаваће се само путем именовања од стране аустроугарског цара.

3. Екуменски патријарх резервише себи право да за цијело вријеме трајања провизоријума шаље свето уље (миро) и да ће се његово име помињати у црквеним молитвама у свим православним црквама у Босни и Херцеговини (мнемозинон).

4. Посвећење у част митрополита (хиротонија) се изводи по литургијским прописима уз присуство већ постојећа два митрополита у Босни и Херцеговини.

5. Екуменски патријарх добијаће одштету на име дотадашњег црквеног прихода из Босне и Херцеговине од царске и краљевске владе.

6. Православни митрополити у Босни и Херцеговини добијају од Земаљске владе за Босну и Херцеговину годишњу плату која не може бити мања од годишњег прихода који су они убирали од припадника својих епархија. Тиме би се истовремено забранило митрополитима да врше даље убирање црквених пореза од вјерника.⁵⁰⁾

Тежиште у овој инструкцији, која ће касније представљати окосницу Конвенције склопљене између Аустро-Угарске и Цариградске патријаршије, дато је на тачку два. Аустро-Угарска је пошла са становишта да јој по Берлинском уговору припада цјелокупна управа у Босни и Херцеговини, како у свјетовној, тако и у црквеној области. Из тога је извела право пуног утицаја на врховну црквену хијерархију ПЦ у БиХ. Право инвеституре, које је султан вршио путем берата, прелази на тај начин на аустроугарског цара, који ће инвеституру вршити својом одлуком о именовању митрополита. Тиме би, стварно, црквена власт у Босни и Херцеговини била потпуно потчињена свјетовној власти Аустро-Угарске.

Преговоре са патријархом водио је, на царев захтјев, отправник послана Посланства у Цариграду Косјек, а не Зичи. Њему је Калај упутио и приватно писмо у коме му је дао и допунске инструкције, прије свега у

49. Исто.

50. Исто.

вези са тачком 4. и 5.⁵¹) Он је овластио Косјека да патријарху, умјесто 3.000 форинти, обећа још већу суму на име обештећења и препоручио му да с њим пажљиво поступа. Такође је затражио да ступи у везу са појединим члановима Синода и да их покуша придобити за аустроугарско становиште. »...Ви ћете знати наћи најбоља средства и пут, а ц. и к. влада је спремна, ако се другачије не би могло постићи, поједине од познатих придобити новцем.«⁵²) Калај је у свом писму поновно наглашавао провизорни карактер споразума који се жели постићи, али је упозорио Косјека да, уколико патријарх запита жели ли Аустро-Угарска у крајњој линији одвојити босанско-херцеговачку православну цркву од Цариградске патријаршије, да такву могућност категорички не одриче, него да избјегава директан одговор. Уз све што је Калај препоручивао, предвиђене су и мјере притиска, уколико патријарх не пристане на понуђене услове. У том случају требало је запријетити патријарху раскидом ПЦ у БиХ са Цариградском патријаршијом и њеним присаједињењем Карловачкој патријаршији.⁵³)

Упркос очекивањима, преговори су већ на почетку наишли на тешкоће због отпора на који су у Екуменском синоду наишли аустроугарски предлози. Патријарх је, у име Синода, тражио посредством Косјека да му се у вези са тачком 2. објасни какав утицај има Синод на избор митрополита. Пошто је била ријеч о кључном питању кроз које се манифестује суверенитет свјетовне власти, Беч није дозволио расправу о томе. Када је са Косјековим телеграмом упознат цар, он је кратко написао: »Не«. У том смислу је и отпремљен одговор барону Косјеку у коме је речено »... да се ни патријарху ни Синоду не може допустити било какав утицај на именовање митрополита.«⁵⁴)

Узалуд је патријарх објашњавао да му је немогуће увјерити Синод да прихвати уговор који противурјечи канону, Косјек је био упоран и упозоравао је патријарха на посљеднице које би за њега настале у случају одбијања предложених пропозиција.⁵⁵) Ставио му је до знања да би царска влада могла и на други начин да ријешити црквено питање у Босни и Херцеговини, али да жели на овај начин да пружи могућност патријарху да сачува своје интересе путем провизорног рјешења. Таквим рјешењем патријарх би ипак задржао своја канонска права и добио сигурну годишњу плату. Отпор чланова Синода јављао се због тога што би, у случају прихватања аустроугарског предлога да цар именује митрополите, изгубили могућност да и даље шаљу фанариоте на уносна митрополитска мјеста у Босни и Херцеговини.

Иако се патријарх залагао за аустроугарске предлоге, ипак није успио у Синоду. Умјесто прихватања аустроугарских пропозиција, Синод је израдио протупредлог аустријским захтјевима и предао га патријарху да га он уручи Косјеку.⁵⁶) Аустроугарски преговарач није хтио ни да прими протупредлоге Синода, прије свега због спорне тачке два, тј. начина избора мит-

51. Исто, приватно писмо Калаја упућено Косјеку у Цариград 11. XI 1879.

52. Исто.

53. АБХ, ЗМФ 6141/БХ 1879.

54. ННSIAW, Ф 28/16. Косјек Мин. вањ. послова Беч, извјештај бр. 1665 од 17. 12. 1879.

55. Исто, Косјек Мин. вањских послова, извјештај бр. 113 А – Ц од 23. 12. 1879.

56. Исто, извјештај број 114 Б од 26. 12. 1879.

рополита, истичући опет да само аустроугарски цар има право потпуне слободe у избору личности за митрополита, а да је право Синода и патријарха у именовану митрополита чиста формалност. Разишли су се да би обојица даље радили на прихватању аустроугарских пропозиција: патријарх путем убјеђивања чланова Синода да одустану од својих канонских права, а Косјек да такође придобија једног по једног члана Синода уз обећање добрих награда.

Протупредлози Синода изазвали су живе расправе у Бечу, при чему су ангажовани и најбољи стручњаци за црквено право.⁵⁷⁾ Дошло се до закључка да би прихватање протупредлога Синода било неопортуно и неполитички, јер би то касније неминовно изазвало сукобе и неспоразуме. Опет се дошло на старе позиције: или да ПЦ у БиХ задржи формалне канонске везе са Цариградском патријаршијом или да се од ње отцијепи и укључи у хијерархијски савез Аустро-Угарске, при чему се мислило на прикључење Карловачкој патријаршији. Друга алтернатива предвиђена је само за случај да даљи ток преговора буде неуспјешан.

Одбијене су готово све тачке из протупредлога Синода. У вези са захтјевом да и босанско-херцеговачки митрополити буду чланови Екуменског синода, речено је да се то не може дозволити, јер би то, наводно, стварало конфликте, а осим тога да митрополити и не би имали времена да често путују у Цариград, јер ће бити заузети својим пословима. Одбијен је и предлог да се са патријархом склопи конкордат, при чему је речено да се не може ићи на такво рјешење, јер је патријарх султанов поданик и он га може у свако доба смијенити, па је зато, као једина могућност, предложен привремени споразум све док траје суверенитет султана, а када он престане и црквена управа пређе у надлежност Аустро-Угарске Монархије, склопио би се посебан уговор са патријархом. О кључном питању, именовану митрополита, опет је наглашено да и по црквеном праву православне цркве митрополите именује земаљски господар, што је раније чинио султан путем берата, а поготову то право треба да припадне аустроугарском цару, који је уз то и хришћанин. Једину концесију коју су у том погледу обећали из Беча патријарху била је да би он прије посвећења био упознат са личношћу коју цар именује за митрополита, да би дао формални пристанак. У односу на ранији предлог, удвостручена је и плата патријарху, умјесто 6.000 одређен је износ од 12.000 круна, односно 58.000 пјастера.

Након ових расправа у Бечу, формулисани су у јануару 1880. године нови предлози у виду 7 тачака, који се у суштини није разликовао од раније датих предлога у шест тачака. За новог преговарача постављен је гроф Дубски, а када су преговори били при крају, прикључио му се и барон Кучера. Опет се наступило старим методом: комбинацијом обећања и пријетњи. Дубски је обећавао да ће Аустро-Угарска помоћи патријарху у супротстављању намјерама бугарске егзархије у Македонији и руској и румунској пропаганди, а пријетио је, уколико се не прихвате нови аустроугарски предлози, да ће царска влада ријешити проблем на други начин: оснивањем Пећке патријаршије, постављањем администратора на мјеста постојећих митрополита у Босни и Херцеговини и сл.⁵⁸⁾

57. Исто, Мин. вањских послова у Бечу Косјеку у Цариград, 14. 1. 1880.

58. Исто, Мин. вањских послова у Бечу грофу Дубском у Цариград, 30. 1. 1880. и обратно извјештај бр. 223 од 1. 2. 1880.

Под оваквим притиском патријарх је сам дао своју формулацију тачке два како би спријечио прекид преговора. Та формулација, која се у суштини није разликовала од аустроугарске, гласила је: »У случају попуне једног од три митрополитска мјеста у Босни и Херцеговини његово ц. и к. апостолско величанство ће именовати новог митрополита на упражњено мјесто тек онда када име свога кандидата саопшти екуменском патријарху у циљу испуњавања канонских формалности.«⁵⁹⁾ Уз велике тешкоће у Синоду су усвојени аустроугарски предлози, уз допуну тачке два коју је дао патријарх. И у Бечу су са задовољством прихватили патријархову формулацију тачке два, јер је тиме његово право у погледу именовања митрополита сведено на чисту формалност. Требало је само да Дубски објасни шта заправо патријарх подразумева под изразом *formalités*. Одмах је јављено телеграфски да се под тим изразом мисли на религиозну церемонију којом се кандидат за митрополита службено и црквено прокламује. У Бечу су са овим објашњењем били задовољни и очекивало се још само да патријарх потпише текст конвенције. Међутим, у посљедњем моменту турска влада је покушала да оспори право патријарху да потписује уговоре који спадају у право суверенитета Турске, али је и ту тешкоћу аустроугарска дипломатија савладала, па је 6. априла 1880. године Конвенција потписана.

Преговори за закључење Конвенције између Аустро-Угарске и цариградског патријарха вођени су у строгој тајности, без знања народа, нижег па чак и вишег свештенства у Босни и Херцеговини. У току преговора патријарх је два пута упозоравао Дубског да текст Конвенције остане у тајности за извјесно вријеме, јер би у случају публикавања и он и Синод били изложени бројним рекриминацијама од стране других православних цркава.⁶⁰⁾ Исто тако и Аустро-Угарска се бојала да јавно објави текст Конвенције, очекујући негативну реакцију српског народа у Босни и Херцеговини. Шаљући текст Конвенције, Калај је 21. априла 1880. године писао заједничком министру финансија Славију »... да привремено то обавјештење посматра као строго повјерљиво.«⁶¹⁾ Слави је затим упозорио шефа Земалске владе Виртемберга да му шаље текст Конвенције, али »... искључиво за лично знање...« и да је из политичких разлога за извјесно вријеме не објављује.⁶²⁾ Напоменуо је, ипак, да Конвенцију посматра као норму за односе са ПЦ у БиХ. Неколико мјесеци касније, 4. августа 1880, Слави опет пише Виртембергу да садржај Конвенције није за објављивање па зато треба да изостане и њено проглашење у цркви, а да ће се накнадно одредити вријеме и начин када ће и како овај докуменат бити објављен јавности.⁶³⁾

Тајну је, међутим, провалио мостарски митрополит Игњатије, који је једини од тројице босанско-херцеговачких митрополита добио од патријарха текст Конвенције на грчком језику. Днонисије и Антим нису добили текст Конвенције, јер су због покушаја одвајања од цариградског патријарха изгубили повјерење у Цариграду, а остало православно свештенство у Босни и Херцеговини »... због ниског ступња образовања није ни упозна-

59. Исто, Дубски Мин. вањских послова у Бечу, извј. бр. 17, Е од 24. 2. 1880.

60. Исто.

61. АБХ, ЗМФ 2566/БХ 1880. Калај Славију, 23. априла 1880.

62. Исто, Slavi Wirtembergu, 27. априла 1880.

63. АБХ, ЗВС 2372/пес. 1880.

вано са повјерљивим стварима.«⁶⁴) Мостарског митрополита Игњатија у свему томе највише је интересовало шта ће у конкретном случају бити са њим: да ли ће задржати свој положај и како ће убудуће добивати плату. Због тога је он тражио објашњење од окружног начелника Вуковића, који га је упозорио да је Конвенција још у тајности и да никоме не смије о њој ма шта рећи, што је овај и обећао. Игњатије је пошао на пут у обилазак своје епархије, а у Мостару је, као гром из ведре неба, пукао глас да је Конвенција потписана. У међувремену се сазнало да је Игњатије саопштио неколицини чланова Црквеношколске општине у Мостару садржај Конвенције. О томе је одмах извијештена Влада у Сарајеву, одакле је наређено да се, чим се Игњатије поврати, испита његова одговорност.⁶⁵)

Изнаенађење мостарских Срба било је тим веће пошто су они, прије него се и сазнало за Конвенцију, на основу вијести које су се појавиле у штампи у Трсту и Бечу, упутили упозорење цариградском патријарху Јоакиму III у коме је речено: »... Чујемо да се опет нешто преговара о нашој цркви; надамо се да нећете никаква корака учинити, што се наше цркве тиче, нити ћете икаква уговора на наш рачун, ма с ким било, склапати, без што нећете овај народ извјестити и с њиме се споразумјети. У противном случају, овамошњи народ неће да зна за никакве уговоре који склапају за њ, а без њега, а нарочито никако неће пристати да се одцијепи од матере цркве, Васељенске Цариградске патријаршије.«⁶⁶) Овај телеграм Црквеношколска општина у Мостару послала је у име »херцеговачког народа«, а потписао га је председник Јефто Бјелобрк.

Када је Игњатије саопштио неким члановима Црквеношколске општине садржај Конвенције, одмах је упућено ново писмо патријарху, и то у још оштријем тону.⁶⁷) Патријарху је стављено до знања да, упркос одредбама Конвенције, православни народ неће допустити да му се укине самоуправа коју је до тада имао у оквиру црквеношколских општина. Општина је нарочито оштро упозорила патријарха да неће дозволити да јој иновјерни владар именује архијереје и да се политичка власт мијеша у постављање свештеника и учитеља: Мостарски Срби су страховали да Аустро-Угарска не гурне ПЦ у БиХ у састав Карловачке патријаршије, јер се то сматрало као пут ка коначној анексији Босне и Херцеговине хабзбуршкој круни. Зато је у овом писму патријарху тражено да ПЦ у БиХ и даље остане у саставу Цариградске патријаршије, иако су имали тешко искуство са фанариотима. У погледу избора митрополита изразили су одлучност да неће одступити од свога права да они сами бирају митрополите, а да их патријарх само потврђује. И ову поруку патријарху писала је Црквеношколска општина у Мостару по овлаштењу свих општина у Херцеговини. Одговор патријарха на представке Црквеношколске општине у Мостару дошао је на-

64. АБХ, ЗМФ 5266/БХ 1880. Виртемберг Хајмерлу, 4. августа 1880.

65. АБХ, ЗМФ 7494/БХ 1880. од 29. октобра 1880.

66. Исто. Текст писма ЦШО у Мостару донио је и »Српски лист« из Задра у броју 38/80. Види: Ђоровић: *Мостар и његова српско-православна општина*, издање Београд 1933, стр. 85. и Х. Капишић: *Херцеговачки устаиак 1882*, Сарајево 1973. стр. 62 – 64.

67. Ђорђе Бекић: *Борба српско-православног општењства у Мостару против аустро-босанске управе 1880 – 1882. године*, Сарајево 1936. Овдје је текст друге представке ЦШО у Мостару нешто шири него у »Српском листу«. Оригинали ових представки ЦШО не налазе се сада у архиви ЦШО Мостар која се чува у Архиву Херцеговине у Мостару.

кон што је Конвенција била потписана, па је, да би смирио узбуђење, обећао да ће штитити самоуправу српског народа у Херцеговини и да је Конвенција привременог карактера, па према томе и страх од ње да је неоснован.⁶⁸) Мостарски Срби нису повјеровали овој византијској лукавости па су наставили борбу и против Конвенције и за одбрану црквено-школске самоуправе.

Одлучност и оштар тон представки, које је Црквено-школска општина у Мостару слала патријарху у Цариград, аустроугарска власт у Босни и Херцеговини схватила је као непријатељски акт уперен против њених интереса. Након истраге, Влада је закључила да је Игњатије само оруђе у рукама великосрпских агитатора, чије је огњиште Црквено-школска општина. Познавајући и одраније опозициони став који су према окупаторској власти заузимали мостарски Срби, Влада је предложила Заједничком министарству финансија да се Црквено-школска општина распусти, а митрополит Игњатије смијени. Окружном начелнику Вуковићу нарочито је пао у очи секретар Црквено-школске општине и учитељ на Православној школи у Мостару Јово Љепава, који је и састављао све дотадашње представке Општине. За њега је речено да је у вези са великосрпском револуционарном партијом и да му као агитатору не треба дозволити да обавља дужност учитеља и секретара Општине.⁶⁹)

Овај предлог Владе није прихватило Заједничко министарство, јер је у Бечу оцијењено да је боље не заоштравати ионако напете односе са ПЦ у БиХ, бар док Конвенција не уђе у живот. Обрачун са Црквено-школском општином и протјеривање Љепаве усљедило је нешто касније, убрзо након слања цару у Беч једне представке против окупаторског режима.

Конвенција о привременом регулисању односа ПЦ у БиХ имала је далекосежне посљедице не само за Православну цркву него и за цјелокупан политички живот српског народа у Босни и Херцеговини. Конвенцијом добијено право да поставља митрополите у Босни и Херцеговини и да их плаћа из државне касе, омогућило је Аустро-Угарској да потчини својој политичкој власти ПЦ у БиХ и да је преко црквене хијерархије држи у покорности. То се нарочито одразило у даљем ограничавању постојећих политичких права српског народа које је имао у оквиру црквено-школских општина, а која су се односила на аутономно рјешавање свих питања везаних за цркве и школе, укључујући ту и постављање учитеља и свештеника. Ограничење ове самоуправе, које је у ствари почело одмах након окупације, представљаће основни узрок сукоба између Срба у Босни и Херцеговини и аустроугарске окупационе власти и повод за отпочињање борбе за црквену и школску аутономију.

68. Бекић, н. д. стр. 27 – 28.

69. АБХ, ЗМФ 7494/БХ 1880. од 29. октобра 1880. Упореди: Капицић н. д. стр. 57 – 62.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE KONVENTION ÜBER DIE STELLUNG DER ORTHODOXEN KIRCHE IN BOSNIEN UND DER HERZEGOVINA, ABGESCHLOSSEN 1880 ZWISCHEN OESTERREICH - UNGARN UND DEM PATRIARCHAT VON KONSTANTINOPEL

Die oesterreich-ungarische Besetzung des Landes Bosnien und Herzegovina hatte, unter anderem auch die Aenderung des Verhältnisses der Orthodoxen Kirche in BuH gegenüber dem Oekumenischen Patriarchat und dem Sultan in Konstantinopel bedingt. Die neue Besatzungsmacht wollte die höhere orthodoxe Hierarchie, und über diese auch das serbische Volk in BuH, ihrem Einfluss unterwerfen, somit also in einem Lande das nach dem Berliner Vertrag der Türkei gehörte, die eigene Souveränität zu festigen.

Es wurde zuerst mit einer Agitation für den Anschluss der Orthodoxen Kirche in BuH an das Patriarchat in Karlovci begonnen, das besonders nach der Ernennung des Patriarchen German Andelić, Wien gegenüber in einem loyalen Verhältnis stand. Diese Idee fand aber keine Anhänger in den Kirchen – und Schulgemeinden von Sarajevo und Mostar, da ihre annexionistische Tendenzen erkannt wurden. Das Karlovitzer Patriarchat führte eine lebhaftige Agitation an, indem es sich als Nachfolger des erlöschten Patriarchates von Ipek fühlte, und somit eine Oberhoheit in BuH beanspruchte. In Wien wollte man die guten Beziehungen zum ökumenischen Patriarchen aufrechterhalten, der in der Realisation des Östpolitik einen wichtigen Verbündeten darstellte. Der Patriarch fand auch in der Mitarbeit mit Oesterreich-Ungarn seine Interessen, vor allem im Zurückdrängen des Einflusses der Serbisch-orthodoxen autokefalen Kirche, im Kampf gegen dem Panславismus und dem Einfluss Russlands auf die Balkanvölker. Aus diesen Gründen entschloss sich Oesterreich-Ungarn in der Angelegenheit der vorläufigen Lösung der Frage der Orthodoxen Kirche in Bosnien und der Herzegovina mit dem Patriarchen zu verhandeln.

Die oesterreich-ungarische Besatzungsverwaltung hatte bei den Verhandlungen zum Ziel, dem österreichischen Kaiser das Ernennungsrecht des Metropoliten in BuH einzuräumen, und die Rechte des Patriarchen auf rein kannonische Formalitäten zu beschränken, und das Privileg des Sultans auf die Erstellung der Ernennungsurkunde völlig aufzuheben. Von Anfang an versprach Oesterreich-Ungarn dem Patriarchen 12.000 Kronen jährlicher Apanage, als Ersatz für das verlorene Einkommen aus BuH, und den Metropoliten einen Gehalt welcher nicht kleiner als das Einkommen sein sollte das er als regulären Beitrag, die sog. Vladikarina, sonst bekommen hatte. Durch Bestechung einzelner Mitglieder des Oekumenischen Synods, wo auch sonst der stärkste Widerstand gegenüber diesen Forderungen bestand, durch Druck und Versprechungen gegenüber dem Patriarchen, ist es den oesterreich-ungarischen Unterhändlern gelungen, nach geheim geführten Verhandlungen in Konstantinopel, die einige Monate gedauert hatten, am 6. April 1880 die Konvention über das Verhältnis der Orthodoxen Kirche in Bosnien und der Herzegovina gegenüber dem konstantinopler Patriarchat zu schliessen. Alle österreichisch-ungarischen Forderungen wurden dabei akzeptiert.

Als man in Mostar erfuhr dass in Konstantinopel Verhandlungen im Gange wären, richtete die Orthodoxe Kirchen – und Schulgemeinde zwei schriftliche Warnungen an den Patriarchen von Konstantinopel gerichtet, in welchen er aufgefordert wurde keinen Vertrag, durch welchen die Rechte des serbischen Volkes auf Selbstverwaltung in der Kirche und Schule eingeschränkt wären, also das Recht auf freie Wahl der Geistlichen und Lehrer ohne einer Einmischung der staatlichen Behörden zu unterschreiben. Sie betonten besonders dass sie nicht gestatten würden dass ein andersgläubiger Kaiser den Metropoliten ernenne. Aus diesem Grund, beziehungsweise aus Angst vor einer Rückwirkung, hat die Besatzungsmacht die Verlautbarung der Konvention einige Monate verzögert. Der österr-ungar. Kaiser hat so im Bereich der Kirchenverwaltung jene Rechte bekommen, die auch sonst einen Herrscher eingeräumt sind, vor allem das Recht der Ernennung des Metropoliten.

In den neuentstandenen Verhältnissen, als die orthodoxe Hierarchie in BuH vom Kaiser ernannt und aus der Staatskasse bezahlt wurde, kam zu ihrer weiteren Loslösung von der niederen Geistlichkeit und dem Volk. Das hat zu einer allmählichen Aufhebung der Selbstverwaltung ind der Kirche und Schule, die das serbische Volk während der Türkenzeit inne hatte, geführt. Die Konvention hatte das Misstrauen zwischen der Besatzungsmacht und dem serbischen Volk in BuH weiter vertieft, was in der Folgezeit die Organisation der Opposition herbeiführte, die dann als Kampf für die Selbstverwaltung in der Kirche und Schule besonders zum Ausdruck kam.

Др Цтибор Нечас

АНЕКСИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И ЧЕШКА БУРЖОАСКА ПОЛИТИКА

Чешке банке, као и чешка индустрија су се у вријеме појаве империјализма почели занимати за пословне везе са тржиштима, која су се налазила у мање развијеним крајевима Аустро-Угарске и изван њених граница. Овој чешкој привредној експанзији поговодала је, између осталог, и агресивност аустроугарске спољне политике.

Упоредо са привредним размахом, почела је чешка финансијска и индустријска буржоазија вршити напоре у смислу достојнијег политичког статуса у земљи. У борби са њемачком и маџарском буржоазијом она је тражила савезнике у буржоазији других народности, посебно оних славенских. Ова настојања снажили су и међународни политички мотиви, означени све већим притиском виљемовске Њемачке на спољњу и унутарњу политику Хабзбуршке Монархије.

Све ове привредне и политичке околности нису могле остати без утицаја на став чешке буржоаске политике према продирању аустроугарског империјализма на Балкан, који ћемо покушати да одредимо према становиштима Карла Крамаржа, Вацлава Клофача и Лава Борског, становиштима што су их они имали у односу на анексију Босне и Херцеговине.

У предвечерје првог свјетског рата буржоазија чешког и руског народа је покушала да – у сврху подупирања својих усмјерења – искористи идеје славенске узајамности. Из тог настојања произишло је стварање неославизма, потицаног изјавама политичара у руској Думи и неким чланцима руске журналистике. Ове импулсе прихватио је заједнички орган буржоаских политичких странака у Чешкој – Чешко народно вијеће, које је између 12. и 18. јула 1908. године сазвало у Прагу Славенски конгрес. Најистакнутија личност на Конгресу, а и у даљем развоју неославизма, био је познати младочешки политичар Крамарж.

Већ у својим претходним публицистичким текстовима он је израдио чврсту спољнополитичку концепцију. Посебно је упозоравао на жестину њемачког *Draugä nach Osten*, који је у себи крио опасност како за економику, тако и за државни суверенитет Хабзбуршке Монархије. Гледао је зато с надом на царску Русију, која ће се након изгубљеног рата са Јапаном, наводно, одвратити од азијских области и усмјерити свој интерес према средњој и југоисточној Европи. Након револуције и пада самодржавља, могла

је поћи путем конституционалне монархије и постати тако савезник Аустро-Угарске. Посредник закључења аустријско-руског савеза требало би да буду славенски народи у Монархији. Упркос насиљу, што га је над Славенима посебно чинила Угарска влада, Крамарж је све вријеме имао у виду оздрављење Аустро-Угарске, која ће, наводно, једном постати праведнија према својим славенским народима и привлачнија за Славене изван њених граница, у првом реду за оне на Балкану.¹⁾

Таквим схватањем, Крамарж, у основи, није доносио много новог. Он је више, на измијењену објективну ситуацију, аплицирао елементе првобитног аустрославизма и национализма. Неославизам, у којем је Крамарж постепено освајао водећу улогу и све више водио главну ријеч, одговарао је својим економским пројектима интересима чешке финансијске и индустријске буржоазије и у основи се није разликавао са експанзионистичким циљевима бечких банкарских кућа и дијела угарске олигархије, те пољских магната. Требало је да буде један од дефензора балканске политике Хабзбуршке Монархије, што је дошло до изражаја приликом анексије Босне и Херцеговине.

О анексији је вођа неославена дознао веома касно, наиме у тренутку кад се враћао са свог љетњег кримског боравишта, и то на Засједању будимпештанске делегације. Одмах након доласка у угарску метрополу, потражио је министра иностраних послова и запитао га шта ће на његов дипломатски акт рећи Петровград. Барон Ерентал (Aehgenthal) га је умирио изјавом да је Руска влада са анексијом била унапријед сагласна. Поруку сличне садржине добио је Крамарж и из Русије. У писму од 8. X 1908, о становишту М. В. Чарикова, написао му је В. П. Сватковскиј – који је тада заступао руског министра иностраних послова – слиједеће: »Вријеме је тријумфа идеја на којима сте изградили извјесне наде за аустријске Славене, за славенизирање Аустрије итд. Не дозволите да Босна и Херцеговина доспије до стања које ће за аустријске и угарске Славене бити неповољно.«²⁾

На основи ових порука, Крамарж је закључио да су се оба министра иностраних послова о анексији договорила, те да је Руска влада на одговарајуће припајање окупираних земаља Аустро-Угарској Монархији дала свој пристанак. Сходно овој претпоставци неославизму је надаље одговарао експанзионистички чин аустроугарске спољње политике, те га је с тог становишта требало што топлије поздравити, а позитивном ставу према њему дати прихватљиво објашњење.

Испрва у штампи, а касније и на сједницама Чешког народног вијећа, Крамарж је сасвим отворено признавао: »Анексија Босне и Херцеговине у знатној мјери нарушава наше акције. То је, међутим, само пролазног карактера.«³⁾ Даље је доказивао да се прикључењем ових јужнославенских земаља Хабзбуршкој Монархији повећава број славенског становништва, што би, наводно, могло значајно ојачати моћ владара и ограничити политику угњетавања славенских народности. За даљи положај »аустроугарских«³⁾ Славена, посебно Чеха, могла би ова питања имати неупоре-

1) Kramář, K.: *Poznámky o české politice, Praha 1906.*

2) *Proees Dra K. Kramáře, a jeho přátel, II, Praha 1918.* с. 71 (даље скраћ. Proces).

3) *Proces I*, с. 31, II, с. 63 а 71 – 72 а III/1, с. 172 а 227.

диво значење у смислу зачетка новог раздобља унутарњеполитичког развоја Аустро-Угарске.

Ова се аргументација чинила Крамаржу довољно јака и за оправдање његовог будућег става у делегацијама, приликом којих је желио да изрази пуну подршку барону Еренталу. Лојална сагласност са аустроугарском спољном политиком била је у потпуном складу са интересима чешке финансијске и индустријске буржоазије, која је у анексији тражила почетак реализације властитих експанзионистичких планова.

Након експозеа министра иностраних послова о присаједињењу окупираних земаља, састали су се 8. октобра 1908. године, на иницијативу неославенског првака, сви славенски чланови делегације. Крамарж је на овом састанку изнио приједлог да славенски делегати своју сагласност изразе јединственим гласањем »да царство, у овом тренутку, према питању анексије, не испољи неке унутарње тешкоће.«⁴⁾ Том приликом требало је само да делегати истакну захтјев да славенско становништво стекне истинску слободу и равноправност.

Са овим захтјевом чешки делегати су се у суштини помирили. Јужнославенски посланици назначили су аспирације присаједињења ових земаља Хрватској. Пољски делегати наведеном приједлогу нису опонирали. Сматрали су, међутим, сасвим излишним да се у делегацијама ствара нека врста посебног славенског парламента. Након дуже дебате, сви су се присутни делегати сложили у томе да би било сасвим несврхисходно супротстављати се чињеничном стању које се и тако није могло измијенити.

Прекомјерно проаустријско Крамаржево понашање које је било главна гаранција мирном току састанка славенских делегата, изненадило је и највише владине кругове. И министар-предсједник Бек (Beck) на чији је приједлог овај скуп и био сазван, касније је то веома отворено изјавио.⁵⁾

У свом иступању као делегат Крамарж је 9. октобра 1908. отишао још даље. Узимајући ријеч, он је рекао да је Аустро-Угарска једностраним кршењем Берлинског уговора озбиљно комплицирала међународну ситуацију. Међутим, овај је гест, наводно, био само логична посљедица младотурске револуције, након које је морало бити расвијетљено и питање суверенитета над Босном и Херцеговином. У свом иступању он је даље тврдио да нико не може очекивати да се Аустро-Угарска Монархија након тридесетогодишње окупације одрекне ових јужнославенских земаља. Била је, напротив, њена дужност да прогласи анексију, да тако прекине било какву везу између Турске и окупираних земаља. Није при томе сметало што је овим експанзивним чином био оштећен народноослободилачки покрет јужнославенских народа: »Срби, једнако као и други народи, морају схватити нужност приклањања пред реалним факторима моћи. Морају, ипак, разумно рачунати с тиме да се држава, која је уложила толико стотина милиона, толико крви и рада, неће без крајњег притиска одрећи нечега што је освојила. Србија би могла гајити наде у Босну једино у случају кад би дошло до велике катастрофе.«⁶⁾ Свој парламентарни наступ закључио је жељом да

4) Den 10. a 11. X. 1908.

5) *Proces III/1*, с. 172 а 174 а III/2, с. 8 – 9

6) Den 10. X. 1908 а *Národní listy* 10. X. 1908.

се у односу на анексију не траже претешки правни наслови а њих заправо није ни било, пошто се искључиво радило о питању моћи и »неке врсте пристојности«, да Хабзбуршка Монархија не изгуби окупиране земље. Умјесто тога, било је, наводно, потребно да се пред свијетом стекне једино морално оправдање за анексију – дати тамошњем становништву уредну самоуправу и устав и не служити на Балкану њемачком *Drangu nach Osten*, већ проводити искључиво аустроугарску политику.

Од славенских делегата није се чуо аустрофилскији говор, од онога који је у будимпештанској делегацији одржао управо вођа неослависта. Његов наступ изазвао је дубоко разочарење у круговима руске, а посебно српске буржоазије. Петроградско »Слово« и »Новоје времја«, као и београдска »Правда«, пребацивали су Крамаржу крајње огорчено да је прибавио санкцију аустроугарској спољној политици, пишући о њему погрдно као о аустрофилу. Дио чешке штампе није хтио ни у чему да застане иза ове критике, те је веома спремно преузимао приговоре руских и српских листова, окривљујући, чак, вођу неослависта за издају славенске ствари.⁷⁾

Крамарж је, наравно, настојао да ове оптужбе побије. Руским и српским новинама послао је текст свог говора, а и чешку је јавност покушао обавијестити о свом становишту у коме, наводно, није било ничег протуславенског. У вези са српским напорима за сједињењем поново је упутио тврдњу да се Срби као посљедици хисторијског развоја и своје почетне слабости морају приклонити праву јачега. Аустројски су Славени тобоже саосјећали и схватали њихова разочарења, међутим сматрали су да је прече бринути се о томе како ће се славенско становништво одбранити од германизације, но да протестују против нечега што је већ готова ствар.⁸⁾

Ни ова објашњења нису, међутим, могла да зауставе разне протесте против става неославенског вође, који ни у слиједећем свом посланичком говору од 28. октобра 1908. није престао да подупире политику аустроугарског Министарства иностраних послова. Његов је дневник, истина, написао да је овим говором »одбио оне који су недавно хтјели да посумњају у његове славенске осјећаје«⁹⁾, а заправо он је у основи поновио своје раније закључке о правним и моралним темељима анексије, о ставу аустроугарских Славена према анексионом акту и о мисији Хабзбуршке Монархије на Балкану.

У овом посланичком говору било је ново једино то што је његов аутор дозволио себи опширне екстемпоре о задацима аустроугарске спољне политике. У њему је Аустро-Угарској приговарао због њене династичке политике, која је, наводно, била увијек екстензивна и која у својим напорима у свјетском опсегу није доносила никакве резултате. Умјесто тога, Хабзбуршка Монархија је требало да се окрене оној политици која неће прижељкивати да осваја свијет, већ би свој смисао требало да налази код куће, дакле у својој најближој околини, тј. на Балкану. Ова интензивна инострана политика требало би да буде потпуно несебична, да помаже искључиво економски и културни развој народа. Само са тог становишта требало је, на-

7) *Národní listy* 17., 21., 22. a 24. X 1908. a *České slovo* 13. – 15. X. 1908.

8) *Kramář, K.: Anexe Bosny, Den* 17. X. 1908.

9) *Den* 29. X. 1908.

водно, оцјењивати и анексију, која је могла да отвори далеке перспективе славенског покрета.

Својим наступима у будимпештанској делегацији Крамарж се слагао са анексионим актом, а затим је гласао за владин проглас о анексији. На пребацивања због овог поступка касније је одговарао тврђењем да је морао креирати чешку, а не српску парламентарну политику.¹⁰⁾ У ствари, он је, међутим, оцјењивао анексију са гледишта аустроугарских интереса и с обзиром на Русију, пошто је претпостављао, да ће обје земље измијенити своју инострану политику и отворити пут развоју славенске узајамности. Једностраност ове комбинације открила је већ анексиона криза, која је осујетила могућност аустро-руског зближења и водила још ужем зближавању Хабзбуршке Монархије Њемачкој.

Крамарж је био свјестан опасности која у овисности са овим развојем угрожава његов ауторитет у неославенском покрету. Због тога је, током цијелог раздобља анексионе кризе, одржавао везе са представницима руских неославена, којима је настојао да објасни разлоге свог парламентарног става.

Непосредно након својих парламентарних иступања, о овим разлозима био је запитан од стране самог предсједника руске секције на Прашком славенском конгресу, М. В. Красовског. Ништа мања нису била пребацивања од стране иницијатора Славенског конгреса генерала В. М. Влодимирова, чије је писмо посебно садржавало слиједеће ријечи: »Не због себе лично, већ због опште ствари морам са незадовољством поновити, да сте ви, Карло Петровичу, немало криви. Мени се чини да сте већ приликом првих знакова анексије били дужни сазвати наш свеславенски одбор, јер он није створен због параде. Да сте то учинили, избјегли бисте, Карло Петровичу, многе потворе, и све би то – упркос томе што се ток ствари сам по себи не би измијенио – ипак оставило неке трагове.«¹¹⁾

Сједница одбора одржана је 25. маја 1909. у Петрограду и била је неки мањи наставак Прашког славенског конгреса. Током сједнице јавили су се у пуној својој ширини спорни проблеми неославенског покрета. Било је то, поред руско-пољске напетости, посебно јужнославенско питање снажно актуелизирано анексионом кризом.

Српски чланови су наступили жестоком критиком Крамаржа и осталих славенских посланика, који су у будимпештанској делегацији гласали за присаједињење окупираних земаља Хабзбуршкој Монархији. Придодбили су на своју страну и дио руских неослависта, а одбору су изнијели приједлог необично оштре протуаустријске резолуције. Крамарж је српске захтјеве осудио, тврдећи да су политички тенденциозни, те да не спадају у програм неославенских савјетовања. Помоћу умјерених руских чланова одбора, била је прихваћена прокламација, у којој се славенским посланицима Царевинског вијећа препоручивало да истрају у стварању аутономије Босне и Херцеговине, те да свим осталим делегатима славенских народа

10) Westadt. J.: *Politické plány české Maffie v prvním roce války*. u: *Naše revoluce VI* (1929–1930), c. 391

11) *Proces I*, c. 32.

обрате пажњу на потребу културних веза са братским народом анектираних земаља.¹²⁾

Петроградска је, дакле, сједница завршила побједом Крамаржовог схватања, што он није заборавио да на одговарајући начин изрази како у својој кореспонденцији, тако и у каснијој публицистичкој дјелатности. Заборавио је, међутим, да дода да је овај »успјех« постигнут уз цијену даљег продубљавања спора са српским члановима одбора, који се на славенском конгресу у Софији претворио у отворени раздор.

У приступној бесједи на овом Конгресу 7. јула 1910. Крамарж је – на тему развоја неославенског покрета – нагласио да основу разговора треба да представљају принципи потпуне равноправности, слободе и братства. Изразио је жаљење због неприсутности Пољака и затражио да руско-пољска комисија поради на узајамном споразумијевању оба ова славенска народа. Даље је изјавио да Конгрес треба да се бави искључиво привредним и културним питањима, пошто је неупражњавање политике била главна девиза неославенског покрета.¹³⁾

Ову ндеју развио је касније у својој здравици на банкету славенских посланика, кад је увјеравао да се покрет не смије никада мијешати у унутарње ствари појединих славенских држава, а посебно не смије да поставља Славене насупрот властитим државама: »И овог смо пута имали у Софији прилику и дужност да неославенство сачувамо од опасности коју не треба потцјењивати и која би заиста угрозила цијели покрет, како се то умало није догодило у случају босанског питања, да је оно, наиме, постало садржином неославенства и предметом расправа његових присталица, политика појединих славенских држава и народа, јер би на тај начин поједини славенски народи могли доћи у сукоб са државом, у којој живе и тешко да би и даље могли дјеловати у оквирима неославенског покрета.«¹⁴⁾

Разлике између Крамаржовог и српског схватања славенског питања јављале су се током цијеле конгресне расправе. Већ приликом његовог отворања веома је радикално говорио београдски професор Р. Кошутић. Рекао је да се као српски делегат није у Прагу осјећао тако слободним као у Софији, гдје је могао да поздравља бугарску државну независност. У свом закључку он је изразио неспокојство због губитка Босне и Херцеговине и жажелио »да Бугари и Срби, руку под руку, корачају напријед, путем ослобођења браће која су у невољи.«¹⁵⁾ Још отвореније поменуо је анексију сарајевски журналиста Р. Радуловић. У реферату о ситуацији у којој се налази српски народ оцијенио је привредну и културну узајамност народа само као претпоставку њиховог ослобођења испод туђе доминације. У тој овисности позабавио се и експанзионистичким актом Аустро-Угарске на Балкану и његовим посљедицама за даљи развој српског народа: »Анексијом Босне и Херцеговине задан је тежак ударац српском народу, и у души људи, који су је проживјели, осјетио се утолико јаче, уколико је јасније на-

12) *Proces* II с. 8.

13) *Втори подготовителен Славјански сабор в Софија, Софија 1911, с. 53.*

14) *Kramář, K.: Po sofijském sjezdu, Národní listy 10. VIII. 1910.*

15) *Slavjanski sabor, с. 41 – 42.*

16) *Proces* I, с. 46 – 47.

растало сазнање о томе како су прикраћени у својим правима, те о недостатку одговарајуће снаге да их одбране.«¹⁶⁾

То, што су само у назнакама изrekli током званичног конгресног заседања изнијели су српски делегати сасвим отворено на банкету који је за славенске посланике приредио председник Бугарског парламента. Крамаржа је ова нетактичност толико наљутила, да је одмах приступио председнику и озбиљно га упозорио да ће, у случају даљих насртаја на рачун Хабзбуршке Монархије, аустроугарски Славени морати да напусте Конгрес.¹⁷⁾ Конфликт је, међутим, остао и надаље неублажен, стварајући у толикој мјери дубоку провалију, да је неославенски покрет у свом каснијем развоју није више могао савладати.

Анексија је тако веома рано открила највеће слабости неославенског покрета, чије су се политичке комбинације завршиле потпуним неуспјехом. Умјесто аустро-руског зближења, након анексионе кризе, између двије велике силе дошло је до веома снажне напетости: зависност Хабзбуршке Монархије према Њемачкој није била уклоњена, већ је, напротив, постајала све већа. Једнако се није успјело у томе да се разријеше главни спорови између појединих славенских народа, који су се – посебно у руско-пољским и српско-бугарским односима – све више заоштравали.

Крамаржова инострано-политичка концепција тако је напросто пропала, гасећи све наде које је у њу полагала чешка финансијска и индустријска буржоазија. Признавао је то, уосталом, и њен творац у свом посланичком говору 10. новембра 1910: »То, што се десило приликом анексије, представља катастрофу моје животне политике. Хтио сам да учиним све што је било у мојој незнатној моћи како бих припомогао да мој народ постане срећан и велик у слободној, снажној и од свих уважаваној Аустрији, у Аустрији, гдје и ми имамо суодлучујућу улогу, посебно у погледу спољне политике. Сада се, међутим, више не може ни помишљати на велику независну политику Царства, пошто се њено једино преостало изходиште налази у Берлину.«¹⁸⁾

Однос према јужнославенском питању постао је и битна разлучујућа ознака између неославенске и народно-социјалне спољнополитичке концепције.

Док је оснивач неославенског покрета био спреман да за рачун аустро-руског зближења игнорише захтјеве јужнославенског народноослободилачког покрета, народно-социјални вођа Клофач је, пак, ове захтјеве стављао на једно од челних мјеста у свом спољнополитичком гледању. Из тога су затим произишла и опречна становишта према анексији Босне и Херцеговине.

Клофач је, истина, присуствовао савјетовању делегата славенских посланика које је 8. октобра 1908. сазвао Крамарж, након експозеа министра иностраних послова, и поистоветио се са предложеном тактиком о јединственом ставу чешке делегације према анексионом предлошку, али је захтијевао да се у анектираним земљама осигура амнестија за политичке

17) *Proces II*, с. 92 – 93 а III/1, с. 62 – 66 а 74 – 75.

18) *Dotaz německých poslanců o chování se českého národa za války*, Praha 1918 с. 7.

кривце.¹⁹⁾ Одмах након савјетовања славенских делегата Клофач је кренуо у Београд, Сарајево и Софију, гдје се увјерио да је Крамаржово проаустријско понашање у вези с анексијом изазвало велико узбуђење. Утиске с тог балканског пута изнио је у дописима што их је објавио у »Чешкој ријечи«. Ти дописи изазвали су полемику са вођом неославена. Настојао је да у полемици ех post докаже како није прихватио експозе бар. Ерентала, већ да је само одговарао Србију од рата, а то, наводно, још није могло значити и његово прихватање анексије. Негирао је, надаље, тврдњу да се, тобоже, прикључењем Босне и Херцеговине, проводи славенска политика и јача Славенство, па је оштро осудио Крамаржову активност на савјетовању славенских делегата и његов говор: »Полазимо од претпоставке да се двојици господара не може истовремено служити. Ако допушта др Крамарж да га славе као апостола свеславенске узајамности, није никада смио предузети кораке који су морали грубо ранити срце сваког Србина.«²⁰⁾

Клофач је у овој полемици био у великој предности, пошто се дотада о анексији није званично изјаснио. У делегацијама се јављао за ријеч тек онда кад је прво изненађење ненаданог објављивања царских листина спласнуло, и кад је дошло до познате реакције славенског, а посебно јужнославенског свијета, на присаједињење окупираних земаља Хабзбуршкој Монархији.

Становиште према владином прогласу о анексији јавно је изразио на пленарној сједници делегата 27. октобра 1908. У њему је аустроугарску спољну политику оцијенио као апсолутистичку, зато се и није радовао због анексије и догађаја који су за њу били везани, »пошто су неприкладан одјек нашем узвику Мира и хљеба!²¹⁾ Снага једне земље није се, наиме, састојала у дужини њених граница и у просторном ширењу, већ у освајању нових тржишта и у осигурању европског мира. Међутим, ништа од свега тога анексиона политика није успјела да обезбиди. Умјесто побољшања трговинског биланса, изазвала је на Балкану бојкот аустроугарске робе, а грешке иностране политике морала је да плаћа, прије свега, чешка индустрија, што је народно-социјални делегат доказивао производним тешкоћама погона за израду фесова у Стракоњицама и текстилних творница у Орлицу. Посљедица преокрета у окупираним земљама била је пад Монархије у наручје Берлина, што је могло бити одлучујуће не само за аустроугарску већ и за европску безбједност. Аустроугарска дипломатија преузела је тако на своја плећа одговорност за свјетски мир.

Зато је говорник анексиону политику у цијелости осудио: »То није и не може бити политика далековидног извозника, то није и не може бити политика земље са славенском већином, то је политика њемачког *Dranga nach Osten* и политика мађарског шовнизма, која је, насупрот властитим интересима, издала традицију и Кошута и Деака, и која данас настоји да се што више додвори Берлину. То је политика којој се морамо супротставити ми Славени и против које се једнако мора поставити индустрија цијелог царства, пошто она не може никоме да импонира, већ неизбјежно изазива

19) Den 10. a 11. X. 1908.

20) Obžalovací spis proti V. Klofáčovi a R. Giuniovi pro zločin velezrady dle § 58 c tr. z., Praha 1919, c. 111 (даље скраћ. Obžalovací spis).

21) České slovo 29. a 30. X. 1908.

на Балканском полуострву многостран непријатељски однос према Аустрији. То је политика која је Аустрији одузела не само повјерење балканских Славена већ и повјерење цијеле Европе.«²²⁾ Из овог негативног става изводио је даље закључак, према коме би свако ћутање »аустроугарских« Славена, у односу на ову политику, било погрешно. Према њему, Хабзбуршка Монархија, која је била неправедна према славенским народима у својој земљи, није имала никакво право на земље славенског Балкана. Он, као Славен, са оваквом антиславенском политиком није могао да се сложи, те управо зато и није дао свој глас за буџет министарства спољних послова.

У далеко умјеренијем опозиционом тону говорио је касније на парламентарној дебати о анексионом приједлогу 16. децембра 1908. Предлагао је тада да чешке политичке странке приједлог о анексији и буџетски провизоријум не усвоје, те да тако изиуде прихватање својих захтјева.²³⁾

Однос према анексији осигурао је Klofачу, с прољећа 1909, на Засједању неославенског извршног одбора у Петрограду, коме је присуствовао сасвим неслужбено – као дописник новинског органа своје странке – и знатну популарност. Славенска журналистика га је тада, чак, називала јединим правим Славеном, док су оснивача неославенског покрета – због његовог проаустријског држања у делегатским тијелима – сматрали издајником. У приватним писмима, што их је Крамарж послао својој жени са пута у Русију, а касније изравно из Петрограда, може се прочитати његово огорчење посебно због агитације листа »Новоје времја« и тражења одговора на питање да ли је у упоређењу са Klofачем престао бити добар Славен, што је вршио своју дужност према властитој држави.²⁴⁾

А и вођа народних-социјала касније се сјећао петроградског састанка овим пакосним ријечима: »Кад је Крамарж говорио у Петрограду, Срби су демонстративно напустили просторију. Кружило је ово мишљење: да се Klofач куне да је Аустријанац, нико му то не би повјеровао, а да се Крамарж куне да је Славен – ни то му нико не би повјеровао.«²⁵⁾

Супротно намјери оснивача неославенског покрета, Klofач је на састанку Извршног одбора у Петрограду хтио да обавијести руске заступнике о јужнославенском питању, настојећи да својим изјавама придобије за српске захтјеве што више присталица. Премда није припадао званичним делегатима, био је од стране руског министра – предједника позван на свечану вечеру, на којој је свога домаћина подробно обавијестио о протуславенској политици Аустро-Угарске и о ситуацији која је на Балкану настала након анексије.²⁶⁾

У основи је Klofач напустио Крамаржову инострану политичку концепцију. За разлику од вође неославена, који у тзв. позитивној политици није уопште скривао своје аустрофилство, у својим спољно-политичким наставима био је много више у опозицији. Таква тактика је удаљавала његову

22) Ibidem

23) *České slovo* 29. XI. 1908; Dyk, V.: *Vzpomínky a komentáře*, Praha 1927, с. 124 – 125.

24) *Proces* II, с. 12, 63, 75 а 77, III/1, с. 59, 63 – 66 а 80.

25) *Dopis V. Klofáča Z. V. Tobolki* (24. VII. 1935), *Archiv Československé strany socialistické v Praze*, ČSNS, V. J. Klofáč, sign. II/142.

26) Šantrůček, B.: *Masaryk a Klofáč*, Praha 1928, с. 120 – 122.

политику од Русије и усмјеравала је, дапаче, у јужнословенском правцу, посебно према Србији.

Док су младочеси и народни-социјали своја спољно-политичка становишта могли тумачити преко својих аустроугарских делегација, напредна државноправна странка била је лишена ове могућности и своју је спољно-политичку концепцију могла износити само путем штампе.

За то се посебно побринуо искусни новинар и политичар Борски, који је детаљно студирао чешки државноправни програм. То га је довело до негативног става према Аустро-Угарској и до образлагања идеје о самосталној чешкој држави. У својој теорији он се надовезивао на ранију напредну штампу, која је чешки политички табор позивала на распламсавање енергичне борбе против бечког централизма, а посебно на стварање веза са европским политичким личностима и њиховим придобивањем за потпору чешких настојања. Прворазредно мјесто у тим разматрањима све је више заузимала ратна катастрофа, у којој се сагледавао једини прикладан тренутак за разбијање монархије и за обнову чешке самосталности.

Тек је отворени прелаз Аустро-Угарске према активнијој балканској политици назначио да је опасност европске конфлрације била много ближа него што се претпостављало. Проглашење бугарске независности и српски протест против анексије Босне и Херцеговине навели су Борског да напише чланак »Прича о малом народу«. У њему је доказивао да – слично као и балкански Славени – и чешки народ има право на самосталну државу, јер посједује богату историју и садашњост, а његова територија економски цвјета и насељена је релативно бројним становништвом. Чешки је народ био према овим изводима довољно јак да би се борио за властиту државу и могао самостално да живи.²⁷⁾

У чешкој буржоаској политици се у то вријеме није нашао нико ко би идеју чешке самосталности изнио изразитије него што је то учинио управо теоретичар државноправне напредне странке. При томе је било упадљиво што се јавио под непосредним дојмовима спољнополитичких немира на Балкану, те на тај начин посредно назначивао и пут ка рјешењу аустроугарског проблема.

Нарастајућа међународна напетост за вријеме анексионе кризе довела га је до увјерења да до таквог рјешења може доћи само у ратној катастрофи. Зато је настојао да интензивном публицистичком активношћу, прожетом јаким национализмом, сврати позорност чешке буржоаске политичке репрезентације на самосталну спољњу политику. Ова политика би припремила европске велике силе на обнову чешке самосталности и обратила пажњу европске дипломатије на чешко питање.

У чланку »Нужност чешке спољње политике« он је констатовао да је Аустро-Угарска анексионом кризом била постављена пред могући европски рат који би сигнализирало почетак краја Хабзбуршке Монархије. Био је озлојеђен чешком збуњеношћу и равнодушношћу, премда би у ратном конфликту било ријечи о будућности чешког народа. Након српског искуства из анексионе кризе, могло се очекивати да ће и чешки политичари смоћи храбрости и уздићи се до самосталног спољнополитичког дјелања. Мисија

27) Pokroková revue V (1908 – 1909), с. 4 – 5.

властите чешке спољне политике састојала се у самосвјесном демонстрирању значаја који би за европску сигурност имала егзистенција протугемачки оријентисане чешке државе.²⁸⁾

Борски, међутим, није остао само на интензивном образлагању нужности чешке спољне политике чешкој јавности, већ се са истом пропагандом обратио и иностранству које је хтио да информише о томе докле је дошло чешко питање.

Почетком 1909. г. послао је редакцији енглеског часописа *National Review* прилог у коме је поновио своје погледе на скори распад Хабзбуршке Монархије. Истовремено је наводио потребу нове оријентације енглеске спољне политике, која се дотада заснивала на одржавању Аустро-Угарске као велесиле, а чије је постојање задржавало њемачко царство у његовом напредовању према југоистоку. Монархија се, према њему, могла развијати једино као њемачка или славенска држава, што би одредило и њено савезништво са Њемачком или Русијом: »У првом случају, дакле, Аустрија је савезник непријатеља Енглеске, а у другом биће савезник – или бар – супарник Енглеске.«²⁹⁾ У недалекој будућности, међутим, Хабзбуршкој Монархији је пријетила опасност ликвидације како од стране Њемачке, тако и Русије. У оба случаја дошло би до епохалног развоја обију држава и свјетско господство Енглеске било би на тај начин сигурно угрожено.

Из ових је дедукција произлазило да енглеска спољна политика није требало да остане равнодушна према даљој судбини Аустро-Угарске, већ је, напротив, било потребно да се припреми на активнији захват у аустроугарски проблем. У наступајућем конфликту би, при томе, имала одговарајућу помоћ потлачених народа Аустро-Угарске. Због тога је и требало да изваже могућност егзистенције самосталне чешке државе, која би са својих 6 милиона становника и пола милиона војника представљала значајну снагу у Европи.

Редакција овај прилог није објавила и западноевропски читаоци се са његовим идејама нису никада упознали. Код аутора је то изазвало извјесно разочарење, јер му се чинило да иза енглеске агресивне политике – која је годинама тежила ка изолацији Њемачке не стоји никаква реална снага нити прекомјерна спремност за ратни сукоб.

Кад се, пак, чинило да је рат између Аустро-Угарске и Србије због анексије неизбјежан, Борски је отпутовао фебруара 1909. г. у Петроград, да у њему отпочне активан рад на стварању самосталне чешке државе. Током свог боравка у Русији успоставио је контакте са реакционарним неославенима, чијом је помоћу – испрва путем штампе – хтио да припреми терен за своје будуће акције.

Серију планираних чланака требало је да припреми прилог написан у вријеме кулминирајуће анексионе кризе. Аутор се у њему постављао изнад дјеловања Русије, која се дотле борила за ослобођење стратешки, економски и политички мање значајније Бугарске и Србије, док се према судбини »аустроугарских«³⁰⁾ Славена понашала сасвим равнодушно. Доказивао је да Хабзбуршка Монархија стоји на несигурним темељима, пошто није умјела

28) Borský, L.: *Před válkou o válce*, Praha 1920, с. 44 – 45.

29) Borský, L.: *Z civilního generálního štábu*, Praha 1924, с. 39 – 45.

ни могла да ријеши национално питање. Ниједан од аустроугарских народа није имао такву превагу и такве способности да може несметано и праведно владати, те је због тога подунавско царство губило било какву даљу животну шансу. Распад ове државне творевине највише би био од користи Русији, која би се тако ослободила непријатеља, отворила пут према Балкану и Јадранском мору стварајући на тај начин претпоставке за будућу руску доминацију у Европи. У очекивању аустро-српског, а можда и европског сукоба, ово је размишљање завршено позивом упућеним руској спољној политици да почне активно дјеловати против Хабзбуршке Монархије: »Према држави, која стоји на тако несигурним основама, Русија се непрекидно односи као према својем недодирљивом супарнику. Због ове мумије – истина древне и занимљиве – али ипак само мумије, Русија већ скоро шездесет година дозвољава успоравање свог дјеловања у Европи. Мумијом, која се не распада само зато, што се њени сусједи – из поштовања према њеној старости – плаше да је дотакну. Али, која ће се распасти чим Русија стекне ову храброст или кад на њу без своје воље буде принуђена.«³⁰⁾

До објављивања његовог чланка није дошло ни у овом случају. Исти дан, кад је требало да изађе у петроградском листу »Новоје времја«, била је завршена анексиона криза неутралисања аустро-српског ратног конфликта и он је престао бити актуелан.

Биланса тзв. катастрофалне политике у периоду анексионе кризе закључена је, дакле, на изглед прије пасивом, него активом. До катастрофе – ратног конфликта, из кога је требало да произиђе ликвидација хабзбуршког система и зачетка самосталне чешке државе, није дошло. Крајње радикални планови прогресивног теоретичара и новинара Борског остали су неостварени. Истовремено, покушаји да се они објаве у иностранству нису успјели: у Englesкој су наишли на незаинтересованост, а у Русији – усљед јењавања анексионе кризе – изгубили су своју актуелност.

Упркос свему, државноправна напредна странка није изгубила вјеру у пропаст Аустро-Угарске и у политичку самосталност чешког народа. Напротив, анексиона криза ју је поучила у томе да карта Европе није још достигла свој коначан облик. Зато се и није одрицала ни тзв. политике катастрофе, која се, међутим, након неутралисања аустро-српског конфликта почела понешто ослобађати од претјераног прецјењивања спољнополитичке ситуације, поклањајући већу пажњу појединим проблемима унутарњег догађања у Хабзбуршкој Монархији.

Карел Крамарж, Вацлав Клофач и Лев Борски су нам својом парламентарном и публицистичком дјелатношћу омогућили да пратимо ставове трију политичких партија чешке буржоазије према анексији Босне и Херцеговине.³¹⁾

30) Ibidem, с. 53 – 58.

31) Ставови, које је према анексији Босне и Херцеговине заузела младочешка национално-социјална и државноправна напредна странка, изражавају, наравно, само претежну реакцију чешке буржоаске политике према експанзионистичком акту аустроугарског империјализма на Балкану. Они се, стога, не могу идентифицирати са одјеком који је анексија Босне и Херцеговине, а посебно анексиона криза, имала – уз слутњу ратне опасности – у осталом чешком политичком животу, убрајајући у то не само социјалну демократију,

Младочешка странка, која је у свом каснијем развоју све више и изразитије постајала репрезентант горњих слојева чешке финансијске и индустријске буржоазије, високе чешке бирократије и конзервативног дијела чешке интелигенције, одрицала се некадањих опозиционих иступања надомјештајући их појачаиом лојалношћу према Хабзбуршкој Монархији и аустроугарској државној творевини. Њену спољнополитичку концепцију тумачио је Крамаржов новославенски покрет, који је према анексији заузео повољан став, пренебрегавајући потпуно национално ослободилачки покрет јужних Славена и поистовећујући се са продором аустроугарског империјализма на Балкан.

Народни социјали, који су окупљали дио радништва незадовољног социјално-демократским приступом националном питању, те сврставајући у својим редовима и разне малограђанске елементе, Клофачевим су ријечима одбијали анексију. Али, њихов је спољнополитички програм био промјенљив и још знатио нејасан.

Са оригиналном концепцијом тзв. политика катастрофе појавила се у вријеме анексионе кризе напредна државноправна страика под чијим се заставима концентрисала шаћица интелектуалаца одгојених у демократској и снажно националној атмосфери прашког универзитета. За разлику од Крамаржа, а у одређеном смислу и од Клофача, престајали су ови прогресивци да у Аустро-Угарској сагледавају најприкладнију основу за постизање економских, социјалних и политичких циљева чешке буржоазије, усмјеравајући своје наде према рату који би водио разбијању Хабзбуршке Монархије и обнови самосталне чешке државе.

(Са чешког Јан Беран)

ZUSAMMENFASSUNG

DIE ANNEXION BOSNIENS UND DER HERZEGOVINA UND DIE POLITIK DER TSCHECHISCHEN BOURGEOISIE

Der Neuslavismus, die offizielle aussenpolitische Konzeption der Jungtschechischen Partei, hatte sich auf das zaristische Russland ausserst einseitig orientiert, und dabei die allgemeine Entwicklung der Demokratie vernachlässigt. Unter anderem auch die Volksbefreiungsbewegung bei den Südslaven. Mit partiellen Verschiedenheiten hatten sie die Annexion Bosniens und der Herzegovina akzeptiert, und so zu den unlösbaren Gegensätzen gelangt, die später den Grund für seine Auflösung gebildet hat.

већ и различите културне организације. Ширину овог одјека покушао сам да назначим у ранијим прилозима (Прилог проучавању анексије Босне и Херцеговине и неких појава тзв. анексионе кризе у чешкој средини. У: Историски часопис VIII (1958), с. 183 – 192; Česká společnost a anexe Bosny a Hercegoviny. У: Sborník Matice moravské 78 (1959), с. 114 – 138 и рд.). Насупрот томе, у овом прилогу било ми је стало до тога да предочим подробнију анализу односа и ставова трију главних политичких странака чешке буржоазије.

Demgegenüber hatten die oppositionellen Strömungen im tschechischen bürgerlichem Lager keinesfalls so petrifizierte und hermetische politische Auffassungen gehabt. Hier kommen vor allem die Volkssozialisten mit ihrem Programm in Betracht, die angefangen hatten die Korrektheit der austro-ungarischen Balkanpolitik zu bezweifeln. Sie haben sich der Annexion entgegengesetzt, ihre aussenpolitische Konzeption war aber im allgemeinen labil und im hohen Grade unpräzise. Das Programm der Fortschrittlichen war wohl radikaler, für konkrete Gegebenheiten aber auch etwas abstrakter. Sie rechneten damit dass die Annexionskrise einen Krieg zur Folge haben könnte, welcher zur Absetzung der Habsburger führen würde.

Др Ибрахим Карабеговић

О ОСНОВНИМ ПРЕТПОСТАВКАМА РАЗВИТКА РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЈЕТСКА РАТА С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА РЕФОРМИСТИЧКИ ПРАВАЦ

Подаци о броју организованих радника у оквиру реформистичког радничког покрета у Југославији и Босни и Херцеговини показују нам да је у периоду између два рата огроман проценат радништва остао изван његовог утицаја. У исто вријеме је реформистички раднички покрет у неким западноевропским и средњоевропским земљама био веома јак.¹⁾ Имајући у виду ову чињеницу, нужно нам се намеће питање: зашто радничка класа, сиромашно сељаштво и други експлоатисани друштвени слојеви у Југославији између два рата нису масовније пришли ни реформистичком радничком, ни комунистичком покрету? Одговор на ово питање захтијева, макар и најопштију, анализу најнужнијих претпоставки за развитак и дјелатност радничког покрета у Босни и Херцеговини између два рата. Једна од најзначајнијих претпоставки је, без сумње, развијеност, карактер и структура привреде уопште и индустрије, као привредне гране од које највише зависи бројност радничке класе.

У периоду између два рата Југославија је спадала међу најзаосталије земље у Европи, а Босна и Херцеговина у оквиру Југославије међу њена најзаосталија подручја. Процент пољопривредног, односно сеоског становништва у Југославији, који је 1910. године износио 80%, 1921. године 78% а 1931. године 76%, један је од најбољих показатеља њене заосталости.²⁾ Из података које нам пружа попис становништва 1921. године види се да је у Босни и Херцеговини чак 86,37% становништва живјело од пољопривреде.³⁾ У том погледу стање у Босни и Херцеговини се није битније

1) Тако је, на примјер, 1. јануара 1931. године Лабуристичка странка у Великој Британији имала 2.500.000 чланова, социјалисти у Њемачкој 1.037.384, Аустрији 706.941, Белгији 600.064, Шведској 276.474, Данској 224.192, Чехословачкој 171.407, Мађарској 150.156, Француској 125.500, Бугарској 28.114, Румунији 12.246, Грчкој 3.100 чланова. – Julius Braunthal, *Geschichte der Internationale*, Band 2, Hannover, 1963, стр. 341 и 353. Из извјештаја Секретаријата СРИ Марсељском конгресу 1925. године види се да је у подацима за Енглеску и Мађарску уброяно заједно партијско и синдикално чланство. – Gesamtübersicht (Geordnet nach der Mitgliederzahl der SAI angeschlossenen Parteien). Tabelle 1, стр. 231. ▀

2) Вински др Иво, *Раст националног докотка и богатства Југославије*, Наша стварност, Београд бр. 2, 1960, стр. 188.

3) Извјештај о привредним приликама и раду Трговинске и обртничке коморе за БиХ у 1925. Сарајево 1926, стр. 36.

промијенило ни десет година касније. Тако је 1931. године у Босни и Херцеговини од пољопривреде, шумарства и риболова живјело преко 84,1%, индустрије, рударства и занатства 6,7% и осталих занимања 9,2% становништва.⁴⁾

Основ индустрије у Босни и Херцеговини чине дрвна индустрија, рударство, металургија и хемијска индустрија, које су подигнуте до првог свјетског рата. Од стања у овим гранама индустрије овисила је углавном бројност, структура и положај радничке класе. У том погледу се не смије занемарити саобраћај и дуванска индустрија.

Укупно је у Босни и Херцеговини 1938. године било 299 индустријских предузећа, од чега је 145 подигнуто до конца првог свјетског рата.⁵⁾ На наведене четири основне индустријске гране отпада следећи број индустријских предузећа: рудника 20 (од тога 16 рудника угља), предузећа дрвне индустрије 86, предузећа хемијске индустрије 15 и металургије 2.⁶⁾ Просјечан број радних мјеста у творницама које су подигнуте у периоду до првог свјетског рата износио је 138,4, док је исти просјек у творницама подигнутим од 1919. до 1938. године износио 80 радних мјеста. Из ових података можемо закључити да се радило, нарочито кад је ријеч о творницама подигнутим после 1919. године, углавном о мањим предузећима, са малим бројем најамних радника. Овај закључак потврђује и податак о просјеку улагања у једно предузеће прије и после рата. Тако је просјек улагања у једно предузеће, подигнуто 1919. године, износио 6.107,6, а просјек у периоду 1919 – 1938. године 1.851,5 хиљада динара.⁷⁾ Према томе, босанскохерцеговачка индустрија између два рата није омогућавала већу концентрацију најамних радника, а то је био један од најважнијих услова за организовање и дјелатност радничког покрета. То се најбоље види и из података о броју индустријских радника у појединим окрузима, срезовима и значајнијим индустријским насељима.

Према извјештају Земаљске владе Министарству унутрашњих дјела, у Босни и Херцеговини је 15. марта 1920. године било запослено у предузећима са преко 20 радника укупно 20.089 индустријских радника. У овај број су уврштени радници запослени у пиламама (нису урачунати радници на сјечи шуме), хемијској, металној и дуванској индустрији и рударству, управо у базној индустрији Босне и Херцеговине.⁸⁾ Из ових података се види да је индустријских радника било у окрузима бањалучком, 4.684, (од тога у срезовима Бања Лука 857, Босанска Дубица 705, Босанска Градишка 638, Босански Нови 430, Дервента 206, Котор Варош 130, Приједор 240, Тешањ 1.200), сарајевском 4.607 (од тога у срезовима Сарајево 922, Високо 1.874, Граду Сарајеву 1.173 итд.), травничком 4.353 (од тога у срезовима Јајце 570, Травнику 1.113, Зеници 1.895, Жепче 665 итд.), тузланском 3.159 (од тога у срезовима Тузла 2.779, Власеница 300 и Грачаница 80), бихаћком

4) Мијо Мирковић, *Економска структура Југославије 1918 – 1941*, Загреб 1950, стр. 21.

5) Др Кемал Хреља, *Индустрија и саобраћај у Босни и Херцеговини од 1929 – 1941. године*, Прилози бр. 2, Сарајево 1966, стр. 126 и 127.

6) Исто стр. 128.

7) Исто стр. 131; *Статистика индустрије Краљевине Југославије*, Београд 1941, стр. 65.

8) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево (у даљем тексту АБиХ), ЗВ, бр. 2082/1920 – Министарство социјалне политике – Повереништво за БиХ Министру унутрашњих дела (Исти извор наводи податке о 45 – 60.000 радника у БиХ прије рата).

2.970 (од тога у срезовима Босански Петровац 2.550, Сански Мост 400 и Кључ 20) и мостарском свега 444 индустријска радника. У исто вријеме је концентрација индустријских, пиланских и рударских радника у појединим градовима, индустријским насељима и рудницама изгледала овако: град Сарајево 1.173, Бања Лука 857, Тузла (са Креком, Лукавцом и Живиницама) 2.779, Травник (са Турбетом и Доцом) 1.113, Теслић (Босанско ДД за експлоатацију и дестилацију дрвета и пилана) 1.300, Зеница (рудник и жељезара) 1.895, Дрвар (Босанска шумска индустрија ДД Ото Штајнбајс и творница целулозе) 2.550, Илијаш (Бутацони и Вентурини ДД) 560, Јајце 570, Вареш 1.500, Какањ 785, Брежа 260, Босански Брод 152, Мостар 500, Завидовићи 700 радника.⁹⁾ Број радника се, наравно, зависно од привредног просперитета, кризе или проширења дјелатности повећавао или смањивао. Тако је, на примјер, 1923. године у Јајцу било 600, Бањој Луци око 2.000, Теслићу 2.700, Мостару 670, Босанској Дубици 1.000, Варешу 1.080, Добоју 200, Завидовићима 3.250, Брези 800, Какњу 830, Турбету 450, Доцу 130, Вишеграду око 500, Тузли 3.070, Зеници 750, Дрвару 4.400, Беговом Хану 800 радника.¹⁰⁾ Наведени подаци се углавном односе на индустријске раднике. Концем 1923. и почетком 1924. године у Босни и Херцеговини је, према подацима Средњег уреда за осигурање радника, било укупно осигураних 64.231 радник, не рачунајући у ову цифру пољопривредне раднике којих је било веома мало.¹¹⁾ Заједно са жељезничарима и рударима укупан број радника у Босни и Херцеговини, између два рата, кретао се између 65 – 85.000.¹²⁾ Кроз цијели овај период у Босни и Херцеговини постоји неколико крупнијих предузећа као што су: жељезаре у Зеници и Варешу, државни рудници у Зеници, Какњу, Брези, Креки, Мостару, солана у Тузли, жељезничка радионица у Сарајеву, пилане у Завидовићима, Дрвару, Добрљну, Турбету, Вишеграду, дестилација дрвета у Теслићу итд. Према подацима загребачког »Радничког тједника«, у Сарајеву се чак окупљало око 20.000 радника, у Тузли са околином око 6.500, Мостару 2.500, Завидовићима 3.000, Бањој Луци 3.500, Зеници 6.000, Травнику 3.000.¹³⁾ Ипак, и поред неколико релативно већих радничких центара, повољнији услови за дјеловање радничког покрета, због низа других негативних фактора, у Босни и Херцеговини нису постојали.

Један од значајних фактора који су негативно утицали на организовање и успјешнију дјелатност радничког покрета била је постојећа структура радничке класе у Босни и Херцеговини. Прве податке на основу којих се може доћи до одређених закључака о структури радника по индустријским гранама сакупила је Привремена радничка комора за Босну и Херцеговину. Према овим подацима, 1. јуна 1922. године у Босни и Херцеговини је било 64.713 најамних радника, од чега 6.900 жена. У овом броју није обух-

9) Исто.

10) АБНХ, ПУ, бр. 6222/1923. (Ове податке је прикупила служба Друге армијске области у Сарајеву).

11) У БиХ је било неколико хиљада тзв. печалбара – пољопривредних радника, који су радили за вријеме жетве и бербе кукуруза у Војводини и Славонији. – Положај пољопривредних радника, Београд 1931, стр. 5.

12) 15. година Средњег уреда за осигурање радника 1922 – 1937. Загреб 1938, стр. 161 – 171.

13) »Раднички тједник«, Загреб бр. 37/1941.

ваћен незнатнији дио радника које послодавци нису пријавили окружним уредима за осигурање радника и болесничким благајнама. Од наведеног броја најамних радника, у шумској индустрији је радило 20.458, рударству 7.068, на жељезници 12.002, и у осталим индустријским гранама 25.185 радника.¹⁴⁾ Приближно тачна слика структуре најамних радника у Босни и Херцеговини 30-тих година изгледала је овако:

Грана запослености	Запослених радника		
	Октобар 1937.	Октобар 1938.	Октобар 1939.
шумско-пиланских	22.277	23.699	20.691
грађевинских	12.818	12.593	14.100
металских	5.413	3.890	2.839
саобраћајних	3.912	3.865	3.272
кућне послуге	3.368	3.872	3.640
општинских радника	2.914	3.144	3.682
текстилци-кројачи	4.232	3.845	3.198
хемијска и папирна			
индустрија	2.558	2.323	2.390
дуванских	1.500	1.654	1.579
УКУПНО:	58.992	58.084	54.700 ¹⁵⁾

Као што се види, у овој табели се не налазе подаци о броју рудара и жељезничара, а њих је у Босни и Херцеговини између два рата било у просјеку 20 – 25.000.

Пошто су рудари и шумско-пилански радници сачињавали око половину најамних радника у Босни и Херцеговини, о њима ћемо изнијети и посебне податке. У рударству је 1921. и 1922. године било запослено преко 9.000 радника.¹⁶⁾ Према подацима Главне братинске благајне, у Босни и Херцеговини је било укупно запослено рударских и топионичарских радника:

1934.....	10.248
1935.....	10.359
1936.....	11.453
1937.....	13.011
1938.....	18.931
1939.....	20.691 ¹⁷⁾

14) Годишњи извјештај Привремене радничке коморе за БиХ за 1922. годину, Сарајево 1923, стр. 6 и 7; »Глас Слободе« бр. 52, 29. децембра 1922. године (Радници у Босни и Херцеговини).

15) »Раднички тједник«, Загреб бр. 31/1941.

16) Извјештај Привремене радничке коморе за БиХ за године 1923. и 1924. Сарајево 1925, стр. 12 и 13.

17) Годишњи извјештај Главне братинске благајне у Сарајеву за 1939, Сарајево 1940, стр. 6; Положај рударских радника, Београд 1936, стр. 14.

У шумско-пиланској, односно дрвној индустрији било је увијек више запослених него у рударству, али је тај број био несталан и зависио је од сезоне сјече шуме. У вријеме привредног просперитета 1928. и 1929. године у овој индустрији било је запослено у појединим сезонама чак и до 40.000 радника, а већ у 1935. години овај број је опао чак за 50% у односу на 1928/1929. годину.¹⁸⁾ У годинама пред други свјетски рат у овој индустријској грани у Босни и Херцеговини било је запослено:

јула 1936	19.975 радника
јула 1937	24.975 радника
јула 1938	26.004 радника
јула 1939	23.623 радника ¹⁹⁾

Велики проценат запослених радника у дрвној индустрији сачињавали су сезонски радници, који су радили на сјечи шуме, и то у периоду од априла до почетка новембра. Сезонских радника налазимо знатан број и у грађевинарству, на изградњи путева и жељезница. У огромној већини то су били неписмени сељаци којима је сезонски посао био прилика за допунску зараду. Ова категорија радника налазила се изван радничких организација, вежући се за раднички покрет само повремено, у тарифно-штрајкачким акцијама. Најближи овој категорији радника били су стално запослени најамни радници, већином из оближњих села, који су упоредо били у најамном односу и бавили се сеоском привредом. Знатан број таквих радника био је запослен у свим гранама босанскохерцеговачке индустрије, посебно у рударству, дрвној, хемијској индустрији и металургији. Иако не располажемо подацима који би нам пружили тачан увид у број ове двије категорије радника, на основу извјештаја локалних органа власти, нарочито оних из времена велике економске кризе, могу се, ипак, донијети одређени закључци о њиховом значају и заступљености у индустрији Босне и Херцеговине.

У једном од првих извјештаја Котарског уреда из Тешња након »Обзнане«, упућеног Земаљској влади у Сарајеву, котарски предстојник види главни узрок слабости комунистичког покрета у Теслићу у акцији социјалиста – звонаша, »а затим и великом броју домаћег радништва које му је рад у фабрици нузгредан, те није приступачан комунистичким утопијама«. ²⁰⁾ Из извјештаја великог жупана бихаћке области о првомајској прослави у Дрвару види се да су Први мај прославили само квалификовани радници, док су полуквалификовани радили »јер су тежаци«. ²¹⁾ Извјештавајући великог жупана сарајевске области о радничком збору у руднику Бреза, који је одржан 2. октобра 1926. године, поглавар среза височког, поред осталог, каже: »Колико се могло психички расудити, ефекат није био никакав. Радници су сељаци из околних села, па им се не свиђају класне радничке орга-

18) Извјештај о раду ОУЗОР-а у Сарајеву у години 1935, Сарајево 1936, стр. 3 (Привредне прилике у 1935); АБиХ, БУ, Пов. бр. 3527/1932. (Подаци о незапослености у Дринској бановини).

19) Извјештај Радничке коморе у Сарајеву за годину 1937, стр. 6, Извјештај за 1939, стр. 8.

20) АБиХ,ЗВ, През. бр. 2586/25.

21) АБиХ, ПУ, бр. 6578/1923. (Велики жупан Бихаћке области Покрајинској управи Сарајево. Извјештај о првомајској прослави).

низације, јер они верно чувају своје село«. (курзив И. К.)²²) Када је септембра 1928. године пиљана »Уна« обуставила рад и отпустила 1.500 радника, тиме су, према ријечима поглавара среза Босанска Дубица, биле угашене и све наде сељака из околице да ће се запослењем у овом предузећу »спасити од катастрофе«. (курзив И. К.)²³) Према статистичким подацима Радничке коморе за Босну и Херцеговину, у дрвној индустрији је радило крајем 1929. године 39.800, а у 1932. години свега 8.000 радника. Очигледно су већину отпуштених чинили сезонски радници.²⁴) Јануара 1932. године индустријско предузеће »Варда« у Вишеграду; које је запошљавало 500 – 1.000 радника, обуставило је рад. Неколико мјесеци касније рад је поново отпочео, али са само око 30 квалификованих радника.²⁵) Из извјештаја начелника среза травничког од 24. октобра 1932. године види се да је на подручју Фојнице било 1.000 незапослених сезонских радника.²⁶) Занимљив је у том погледу извјештај Дринског жандармеријског пука Банској управн Дринске бановине од 27. марта 1935. године, у којем се каже: »Међу дрварско-индустријским предузећима повољно је одјекнула вијест да је Италија опозвала своју ранију наредбу којом је забранила даљњи увоз дрвног материјала из Југославије. Иако на територији пука има велики број беспослених радника, ипак се то не осећа много из разлога тога што су то већином радници земљорадници, који чим престану радити у предузећима враћају се својим кућама гдје продужују земљораднички посао«. (курзив И. К.)²⁷) Осим око центара дрвне индустрије, знатан број сезонских радника налазио се и у рударским и другим радничким центрима. Почетком 1930. године у Какњу, Брези и Варешу радило је укупно око 6.000 радника, а од тога је половина било сезонских.²⁸) Кад је почетком новембра 1932. године жељезара у Зеници обуставила рад, отпуштено је 780 радника, већином са села.²⁹) Претходно је, наговјештавајући обуставу рада, у извјештају Банској управи начелник среза зеничког истакао да ће бити отпуштено 800 радника »већином тежака из околних села«. (курзив И. К.)³⁰) Приликом нове редукције радне снаге почетком 1934. године у Жељезари у Зеници »редуцирано је 608 неквалификованих радника, околних сељака са малим посједима.«³¹) (курзив И. К.) Исти случај се поновио и у току 1935.

-
- 22) АБиХ, ВЖСО, бр. 2253/26. (Поглавар среза Високо Великом жупану Сарајевске области. Извјештај за мјесец октобар 1926. године).
- 23) Архив Босанске крајине (АБК), бр. 12647/1928.
- 24) АБиХ, БУ, Пов. бр. 3527/32. (Подаци узети из извјештаја о незапослености у Дринској бановини за мјесец октобар 1932. године).
- 25) АБиХ, БУ, Пов. бр. 1229/32. (Начелство среза Вишеград Банској управи Сарајево од 1. априла 1932).
- 26) АБиХ, БУ, Пов. бр. 3527/32. (Начелство среза травничког Кр. банској управи Сарајево. Извјештај од 24. 10. 1932).
- 27) АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 227/36. (Извјештај Дринског жанд. пука Кр. банској управи у Сарајево од 27. 3. 1935).
- 28) АБиХ, БУ, Пов. бр. 45/30. (Годишњи извјештај среског начелства у Високом Банској управи од 30. 1. 1930. године).
- 29) АБиХ, БУ, Пов, ДЗ, бр. 3052/32 (Начелство среза Зеница Банској управи).
- 30) АБиХ, БУ, Пов. бр. 3527/32; БУ, Пов. бр. 2896/1933. (Начелство среза зеничког Банској управи Сарајево од 12. јула 1933).
- 31) АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 609/1934. (Начелство среза Зеница Краљевској банској управи Сарајево, 8. 3. 1934).

године.³²⁾ Извјештавајући Банску управу у Сарајеву о броју радника у срезу, срески начелник у Тузли истиче да тај број у љетњим мјесецима знатно опада, што се сигурно односи на сезонске раднике, који у љетним мјесецима раде на пољима.³³⁾ Оваквих и сличних извјештаја се може навести још, али је и ово довољно да бисмо се увјерили у велику присутност сезонских радника у индустрији Босне и Херцеговине и оне категорије стално запослених радника из оближњих села који су тешко кидали везу са селом и сеоском привредом. У наведене двије категорије радника било је и највише неквалификованих. Њихов је просјек у Босни и Херцеговини износио око 50% од укупног броја запослених.³⁴⁾ Није потребно посебно ни истицати да је оваква неповољна структура радништва у Босни и Херцеговини негативно утицала на организовање, масовност и идеологију радничког покрета. Сезонски и полусезонски радници, чија егзистенција није чврсто везана за индустрију, нерадо су се учлањивали у радничке организације. За раднички покрет они су били веома несигурна и непоуздана категорија радника, која је учествовала у акцијама радничког покрета само у изузетним и најповољнијим приликама. Ситносопственичка психологија ових радника, са њиховим сеоским навикама и схватањима, дијаметрално се разликовала од схватања квалификованих најамних радника чија је егзистенција искључиво зависила од најамног односа. У организованим акцијама економског и политичког карактера сезонски и полусезонски радници понашали су различито, зависно од карактера акције. У тарифно-штрајкачким акцијама они су често били и врло борбени, понекад су и ризиковали у борби са послодавцима, али су редовно избјегавали акције политичког карактера које су биле уперене против режима. Због тога је незнатнијем броју ове категорије радника, оних који су се повремено укључивали у радничке организације, више одговарао реформистички раднички покрет. Расположење ове категорије радника дјелимично је изражено у извјештају котарске испоставе из Вареша. Извјештавајући начелство сарајевског округа о стању радничких организација у Варешу, концем 1921. године, шеф котарске испоставе, поред осталог, каже: »Раднички се свијет и у овом мјесецу држао доста коректно и није видно задојен комунизмом, што је уосталом и разумљиво за овдашњи раднички свијет, који се скоро сав регрутира из домаћег живља, који не нагиње деструктивним идејама и коме јамачно није у интересу да се садашњи друштвени систем промијени у комунистичком смислу, јер би и његова приватна имовина била угрожена«. ³⁵⁾ Не може се, наравно, прихватити овакво једнострано објашњење због чега радништво у овом радничком центру »није видно задојено комунизмом«. Прије би се могло рећи да су прогони и терор послје доношења »Обзнане« били један од главних узрока опадања интресовања радника за радничке организације. На другој страни, квалификовани радници су и у економској и у политичкој

32) АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 227/1936. (Дрински жанд. пук. Банској управи Дринске бановине, 27. 2. 1935).

33) АБиХ, БУ, Пов. бр. 865/34. (Годишњи извјештај среског начелства у Тузли, Банској управи од 22. 2. 1934).

34) Др Ахмед Хаџировић, *Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1935 – 1941*. Сарајево, 1972, стр. 25. Податке и табеле упореди с наведеним и другим радовима А. Хаџировића, који се бави истом и сличном проблематиком између два рата.

35) АБиХ, ПУ, Пов. бр. 428/22. (Котарска испостава Вареш Начелству округа Сарајево, 31. 12. 1921).

борби били до краја опрезни, јер су у потпуности овисили од послодаваца, станујући најчешће у његовим становима, тзв. радничким колонијама. Тако су квалификовани радници у извјесном смислу били жртва постојећих заосталих економских односа, нерадничких схватања и сељачке психологије. Заосталим економским и друштвеним односима, који су негативно утицали на развитак радничког покрета, потребно је додати и јако изражене националне и вјерске супротности.

Осим наведених објективних околности, на развитак и дјелатност радничког покрета у Босни и Херцеговини утицало је и низ других негативних фактора. Међу њима су од посебног значаја биле идеолошке разлике и организациона поцијепаност, однос владајућег режима према радничком покрету, привлачност програма радничких партија, општереволуционарна ситуација итд.

Идеолошке разлике и размимоилажења, који су условили постојање више праваца у радничком покрету, размимоилажења и супротности у оквиру истог идеолошког правца знатно су кочили развитак радничког покрета у Босни и Херцеговини између два рата. Супротности и нетрпељивост између комуниста и социјалиста су, ипак, у највећој мјери негативно утицале на развитак и дјелатност радничког покрета уопште.³⁶⁾ Осврћући се на послеријатни развитак и стање у југословенском радничком покрету, Јово Јакшић је о томе писао: »Док су се социјалисти и комунисти међусобно борили око многобројних и префињених гледишта на разна политичка и филозофска питања, докле су се радници све више одвајали од покрета и приступали нерадничким партијама, покретима и организацијама...«³⁷⁾ Послије избора за обласне скупштине 1927. године, Антон Шмит је у једном чланку закључио »да је радничка класа у овој земљи политички апсолутно безутицајна и њен класни покрет, уколико га има, савршено је безначајан.«³⁸⁾ Богдан Крекић, такође истакнута личност из вођства СПЈ, констатовао је »страшне сломове« радничког покрета почетком 20-тих година у југоисточној Европи.³⁹⁾ Говорећи о тешком положају радничке класе, Богољуб Ђурић је на првомајском збору у Сарајеву 1925. године истакао »да је тим невољама највише крив раздор међу радничком класом.«⁴⁰⁾

Идејно и организационо подијељен, раднички покрет у Југославији између два свјетска рата сачињавало је више различитих политичких и синдикалних организација и група.⁴¹⁾ Комунистички покрет, који је дјеловао у

36) АБиХ, ПУ, Пов. ЈБ, бр. 913/22; (Начелство округа сарајевског Покрајинској управи Сарајево, 5. 10. 1921); АБиХ, ВЖСО, бр. 4812/23; (Поглавар среза Јајце Великом жупану Травничке области, 1. 5. 1923); АБиХ, БУ, Пов. бр. 255/34; Начелство среза зеничког Бањској управи Сарајево, 4. 1. 1934); АБиХ, ПУ, бр. 7453/23. (Извјештај среског поглаварства из Зенице Покрајинској управи Сарајево, 30. 6. 1923).

37) Јово Јакшић, *Пут до радничког покрета*. – »Раднички покрет«, Сарајево, св. 1–2, јануар – фебруар 1926. стр. 4.

38) Антон Шмит, *Проблем подизања радничког покрета*. – »Раднички покрет«, св. 1, јануар 1927, стр. 13.

39) »Раднички покрет«, бр. 4, април 1926, стр. 98 (Балканска синдикална конференција).

40) АБиХ, ВЖСО, бр. 1203/26. (Извјештај полицијске дирекције за БиХ, Великом жупану сарајевске области о првомајској прослави 1925. године).

41) Говорећи о стању синдикалног покрета у Југославији, Павле Павловић, у брошури »Јединство синдиката« каже: Овај микроскопски синдикални процент радништва дели се на седам оријентација и још више организационих подвојености«. – Павле Павловић, *Јединство синдиката*, Београд 1926, стр. 33; Урош Недимовић, *Независни синдикати у Босни и Херцеговини у периоду 1921–1924. године*, Прилози бр. 7, Сарајево 1971, стр. 94.

илегалним условима, све до доласка Јосипа Броза на чело КПЈ раздирале су унутрашње фракцијске борбе. Размимоилажења унутар КПЈ, односно НРПЈ о националном, синдикалном, организационом и другим питањима довела су концем 1924. године и до стварања опозиције и њеног искључења из КПЈ. Предвођена Животом Милојковићем, истакнутим левичаром у вријеме легалног периода дјеловања КПЈ, ова опозиција је у већ поцијепаном радничком покрету створила још једну групу – Социјалистичку радничку групу (СРГ) »Уједињење«. На другој страни је, иако формално уједињен у оквиру Социјалистичке партије Југославије, реформистички раднички покрет био поцијепан на више различитих струја које су довеле до коначног расцјеп партије 1928. године. Ипак, тек на примјеру синдиката може се видјети права слика уситњености и шаренила у југословенском радничком покрету у периоду од 1921. до 1941. године.

Класни синдикални покрет,⁴³⁾ који је у периоду до 1929. године био уједињен у оквирима неколико синдикалних централа (Главни раднички савез – ГРС, од октобра 1925. године Уједињени раднички синдикални савез – УРСС, Међусавезни синдикални одбор – Независни синдикати) био је под непосредним утицајем комуниста и Социјалистичке партије Југославије. Такозваним слободним синдикатима припадале су организације УРСС, Општег радничког синдикалног савеза Југославије (ОРССЈ) и Савези графичара и банковних чиновника. Организације савеза графичара и банковних чиновника познате су још под називом неутрални синдикати, јер су у периоду између два рата сачували своје организационо јединство, не улазећи у УРССЈ и друге синдикалне центре. Организације ранијег ЦРСВЈ, а од октобра 1921. године Међусавезног синдикалног одбора, које су биле под утицајем КПЈ, познате су и под називом Независни синдикати. Увођењем шестојануарског режима 1929. године, организације Независних синдиката су потпуно забрањене,⁴⁴⁾ а након те забране КПЈ се све више оријентисала на активност у УРСС-овим синдикатима. Осим класних синдиката, у Југославији између два свјетска рата постојале су и организације националних, режимских (жутих) и хришћанских синдиката.⁴⁵⁾ Од ових синдиката на територији Босне и Херцеговине дјеловали су Југословенски струковни савез (ЈСС), Хрватски раднички савез (ХРС), Југословенски национални раднички савез (ЈНРС) и Југословенски раднички савез (ЈУГОРАС).

Насупрот оном дијелу радника Хрвата који су припадали класном радничком покрету, унутар хрватског националног покрета у Босни и Херцеговини се још прије првог свјетског рата јављају двије концепције о радничком питању.⁴⁶⁾ Из грађанске концепције која се заснивала на хрватској

42) Види рад И. Карабеговића, *Сарадња Социјалистичке радничке групе »Уједињење« и Обласног одбора СПУ за БиХ (1925 – 1929)*, Прилози бр. 9/1, Сарајево 1973. године.

43) У писму ЦК КПЈ 1937. године Јосип Броз разликује класне и не класне радничке синдикате. АРП, Београд, КИ, 1937/91.

44) У Босни и Херцеговини су Независни синдикати забрањени 12. јула 1924. године. – АБиХ, ВЖСО, бр. 1369/24. (Полицијска дирекција за БиХ Великом жупану сарајевске области); АБиХ, ВЖСО, Пов. бр. 2476/1924.

45) Опширније о синдикалним правцима и њиховој оријентацији види: Др Ахмед Хашировић, *Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1935 – 1941. године*. Сарајево 1972, стр. 42 – 74.

46) Илијас Хаџибеговић, *Клерикализам према радничком покрету у Босни и Херцеговини почетком XX вијека*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, година XIX (1970 – 1971), Сарајево 1973, стр. 147.

националној идеји никла је концем маја 1906. године Организација радника Хрвата. Након проширења њене дјелатности на читаву Босну и Херцеговину 1907. године, ова радничка организација се назива Матица радника Хрвата, да би, последице реорганизације, у прољеће 1911. године добила назив Савез организација радника Хрвата за Босну и Херцеговину.⁴⁷⁾ Поборнику друге концепције надбискупу Штадлеру је био циљ да хрватски национални покрет у Босни и Херцеговини подреди клерикалном вођству и онемогући социјалдемократију, али је у тим настојањима доживио неуспјех.⁴⁸⁾ Коријени организовања радника Хрвата, окупљених на националној и вјерској основи у Босни и Херцеговини, између два свјетска рата, налазе се у поменутим концепцијама које су се појавиле још 1900. године, упоредо са класним организовањем радништва.

Југословенски струковни савез, као огранак Корощчеве Словенске људске странке, дјеловао је и у Босни и Херцеговини до половине 1923. године. Организације овог синдикалног радничког савеза угасиле су се истовремено са престанком дјелатности Хрватске пучке странке, која се ослањала на Југословенски клуб.⁴⁹⁾ Према правилима Југословенског струковног савеза, сврха му је била »узгајати чланове и скрбити се за побољшање њихових службених и господарских прилика на темељу позитивне религије«. ⁵⁰⁾ Орган СДС БиХ »Глас Слободе« окарактерисао је Југословенски струковни савез као радничко-кршћанско-социјалну организацију коју воде католички свећеници адвокати око Хрватске пучке странке.⁵¹⁾ У стварању организација и упоришта Југословенски струковни савез се углавном оријентисао на рударска насеља у централној Босни и нека мјеста у Херцеговини у којима је било радника Хрвата. За вријеме краткотрајног дјеловања, организације овог савеза су постојале стално или привремено у Зеници, Какњу, Брези, Сарајеву, Варешу, Мостару, Имотском и Љубушком.⁵²⁾ Најистакнутије личности Југословенског струковног савеза у Босни и Херцеговини били су др Аугуст Јуретић, чиновник Покрајинске управе у Сарајеву, Мијо Андрић, новинар из Сарајева, Звонко Шпрајнер из Сарајева, жупници Јосип Дивић и Стјепан Пргомет и капелан Ратимир Блажевић.⁵³⁾ У покушају да створи што већи утицај међу радницима католичке вјероисповијести, овај раднички савез је искористио дезорганизацију, поцијепаност и општу слабост класног радничког покрета након »Обзнане«, служећи се при томе антикомунистичком пропагандом.⁵⁴⁾ Али, осим малог броја нек-

47) Исто, стр. 149.

48) Исто, стр. 155 – 161.

49) Организације ЈСС у БиХ налазиле су се под директним утицајем Хрватске пучке странке за БиХ. Југословенски посланички клуб су сачињавали посланици Словенске људске и Хрватске пучке странке.

50) Члан 2, Правила ЈСС-а; АБиХ, ПУ, бр. 9427/24.

51) »Глас Слободе« бр. 23, 13. октобра 1921. године (»Југословенски струковни савез«).

52) АБиХ, ПУ, бр. 7329/22, бројеви 9427, 8202, 7453/23; АРП Београд, Збирка В. Кораћ (1214, 1220, 1245)

53) АБиХ, ПУ, бр. 7329/22 (Котарски уред Високо, Окружном начелству Сарајево 5. 5. 1922); ПУ, бр. 9427/23 (Среско начелство из Зенице Покрајинској управи у Сарајеву од 30. 11. 1921) и ПУ, бр. 9529/22. (Среско начелство из Зенице Покрајинској управи. Извјештај о скупштини ЈСС, која је одржана у Зеници 16. јула 1922. год.).

54) АБиХ, ПУ, бр. 9427/23. – Извјештај Котарског уреда Високо Окружном начелству Сарајево о скупштини ЈСС-а у Брези, која је одржана 27. 7. 1921. године.

валификованих сезонских и полусезонских радника, Југословенски струковни савез није успио остварити јачи утицај међу радништвом у Босни и Херцеговини.⁵⁵⁾

За разлику од Југословенског струковног савеза, који је окупљао раднике Хрвате на религиозној основи, Хрватски раднички савез (ХРС), као национални синдикат, имао је неупоредиво значајнију улогу у радничком покрету између два рата. Хрватски раднички савез је директни наставак Савеза организација радника Хрвата за Босну и Херцеговину, који је основан 1911. године.⁵⁶⁾

Активност на стварању организација Хрватског радничког савеза у Босни и Херцеговини почиње у другој половини 1921. године, да би пред парламентарне изборе 1923. године ова активност попримила облик кампање.⁵⁷⁾ У периоду до завођења шестојануарског режима, Хрватски раднички савез је остварио извјестан утицај у индустријским и рударским насељима централне Босне, гдје је био знатан број радника Хрвата.⁵⁸⁾ По својој програмској оријентацији, Хрватски раднички савез је био у потпуности везан за Хрватску сељачку странку. Са забраном ове странке, престала је и дјелатност овог савеза, али је са поновним оживљавањем њене активности 1935. године обновљен и Хрватски раднички савез. Тек након обнављања почиње нагли успон ове организације, тако да је до конца 1938. године у цијелој земљи достигла број од око 80.000 чланова.⁵⁹⁾ Хрватски раднички савез имао је сталне или повремене подружнице на територији Босне и Херцеговине у Турбету, Угљевику, Какњу, Витезу, Завидовићима, Беговом Хану, Тузли, Креки, Зеници, Варешу, Бусовачи, Сарајеву, Травнику, Мостару и Чапљини.⁶⁰⁾

Циљ Хрватског радничког савеза био је организовање радника Хрвата на националној основи, борба за постизање основних економских и социјалних захтјева, сузбијање класних радничких организација и, нарочито, борба против комунистичке идеологије.⁶¹⁾ На скуповима овог радничког са-

55) Поводом састанка ЈСС-а у Зеници 26. јуна 1921. године, Срески начелник каже: »Дојам овог покушаја „црне интернационале“ да се стабилизира у Зеници може се окрстити потпуним фијаском, јер нико неће овде да чује о каквом вођству по поповима« – АБиХ, ПУ, бр. 9427/23. (Извјештај среског начелства у Зеници Предсједништву Зем. владе о скупштини ЈСС одржаној у Зеници 26. јуна 1921. године).

56) АБиХ, БУ, Пов. бр. 1751/29. (Извјештај Фехима Мусакадића, полицијског чиновника од 14. јула 1930. године).

57) АБиХ, ПУ, Пов. ЈБ, бр. 913/22; (Начелство округа сарајевског Покрајинској управи Сарајево, 5. 10. 1921); ПУ, Пов. бр. 428/22. (Котарска испостава Вареш Начелству округа Сарајево од 31. 12. 1921. године.) У прогласу вођства ХРСС у Тузли, поводом парламентарних избора 1923. године, поред осталог, каже се да је радницима мјесто међу сељаштвом »које му је брат, савезник и друг«. – АБиХ, ПУ, Пов. бр. 473/1923.

Живља агитација ХРСС међу радницима Хрватима осјетила се пред изборе и у шумско-индустријском предузећу у Добрљину. – АБиХ, ПУ, Пов. бр. 6137/1923.

58) АБиХ, ПУ, Пов. бр. 428/22; АБиХ, ВЖСО, Пов. бр. 1654 и 1707/28; Пов. 2044/1928; »Глас Слободе« бр. 7, 18. фебруара 1926. (Лом међу зеничким радићевцима).

59) Опширније о ХРС-у од 1935 – 1941. Види у наведеној књизи Ахмеда Хаџировића, стр. 53 – 67.

60) АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 752, 932, 1144, 1246, 5085, 5179/1937; Пов. бр. 271, 307/38; Пов. ДЗ, бр. 803, 1136, 1604/38 и Пов. бр. 2165, 3812/38; А. Хаџировић, наведено дјело, стр. 66.

61) АРП Београд, КИ, 1938/24 – Извјештај Јосипа Броза Коминтерни од 3. 9. 1938; АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 4832/39.

веза у Босни и Херцеговини су се појављивале најистакнутије личности Хрватске сељачке странке (Прека, Шутеј и други).

Организације Хрватског радничког савеза у Босни и Херцеговини дјеловале су и за вријеме режима диктатуре под називом Народног радничког савеза. У другој половини 1928. године Хрватски раднички савез био је повезан са групом демократа око Шћепана Грђића. Приближавање групи припадника демократске странке Шћепана Грђића и истицање југословенства, највјероватније је био само маневар групе синдикалних функционера око Ивана Драгића у циљу обезбјеђења утицаја у ранијем Хрватском радничком савезу. На годишњој скупштини Хрватског радничког савеза, која је одржана 9. септембра 1928. године у Сарајеву, донесена је одлука да овај савез промијени име у Народни раднички савез и да се изабере нова управа. За предсједника новооснованог Народног радничког савеза изабран је Иван Драгић.⁶²⁾ Пред поменуту скупштину овај савез је имао подружнице на територији сарајевске области у Зеници, Завидовићима, Креки, Какњу, Брези и Травнику са око 370 чланова.⁶³⁾ Под паролом југословенства и »придобивања радника за националну ствар«, предвођен личностима слабих моралних квалитета, Народни раднички савез је кориштен у борби против класног радничког покрета, а његови функционери су настојали да уз помоћ владајућег режима потисну социјалисте из управа радничких социјалних установа.⁶⁴⁾ Краткотрајно постојање и дјелатност Народног радничког савеза је у најужој вези са инструкцијом Министарства унутрашњих дјела о потреби подупирања и помагања »националних« синдикалних удружења.⁶⁵⁾ Али, и поред отворене подршке, утицај овог савеза међу радништвом био је безначајан.

У вријеме отворене диктатуре и крњег парламентаризма, а у уској вези са оснивањем Југословенске националне странке, основан је и Југословенски национални раднички синдикат (ЈНРС), на чијем челу се налазио Стеван Вучковић из Загреба. Овај национални раднички синдикат основан је са циљем да буде протутежа класним радничким синдикатима који су

62) АБиХ, ВЖСО, Пов. бр. 1654/28. (Полицијска дирекција за БиХ Великом жупану сарајевске области. Извјештај о годишњој скупштини ХРС-а одржаној 9. 9. 1928. године). Иван Драгић је био до »Обзиране« истакнути комуниста, затим прелази ХРС-у, па социјалистима, а 1928. оснива НРС. Био је веома сумњива личност, склон проневијерама, лоших моралних квалитета, па према томе и непопуларан међу радницима. – АБиХ, ВЖСО, Пов. бр. 80/29; БУ, Пов. ДЗ. бр. 1515/37; БУ, Пов. ДЗ, бр. 2798/31. (Управа полиције у Сарајеву Банској управи у Сарајеву, 10. 10. 1931).

63) АБиХ, ВЖСО, Пов. бр. 1707/28. У полицијском извјештају Великом жупану каже се да НРС броји око 500 чланова. (АБиХ, ВЖСО, Пов. бр. 80/29).

64) АБиХ, ВЖСО, Пов. бр. 80/29 – Представка управе ГРС-а за БиХ Великом жупану од 1. 10. 1929.

У извјештају Босанског жандармеријског пука бану Дринске бановине о дјелатности Националних радничких синдиката у Завидовићу, од 8. 11. 1929, поред осталог, каже се: »Циљ овог савеза је чисто национално-хумани рад за заштиту радника и придобијању истих за националну ствар, а у исто време се бори и против утицаја комунизма на радништво«. – АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 182/30.

65) АБиХ, ВЖСО, Пов. бр. 2310/1929.

Одлуком Министарства унутрашњих дела Народном радничком савезу у Сарајеву исплаћено је 10.000 динара »из поверљивог кредита на име помоћи за остварење постављених циљева«.

– АБиХ, Пов. ДЗ, бр. 2822/33. (Управа полиције Сарајево Банској управи. Одлука Министарства унутрашњих дела).

засновани на интернационалној основи.⁶⁶) Главни пододбор Југословенског националног радничког савеза основан је маја 1931. године у Сарајеву на иницијативу Ивана Драгића, који је потиснут из Народног радничког савеза због проневјере друштвоног новца, и Војислава Скакавца из Сарајева.⁶⁷) Мјесни одбори Југословенског националног радничког савеза у Дрииској бановини постојали су 1932. године у Брези, Какњу, Креки, Зеници, Варешу, Турбету, Чајничу, Горажду, Рогатици, Босанској Јагодини, Травнику и Завидовићима са укупно 500 чланова, већином шумских и рударских радника.⁶⁸) Незнатан утицај имао је овај синдикални савез и у Врбаској бановини.⁶⁹) Највјероватније је већина чланства ранијег Народног радничког савеза пришла новооснованом Југословенском националном радничком савезу.

Југословенски национални раднички савез спадао је у ред оних националистичких група и организација које су основане за вријеме шестојануарског режима. То се може закључити на основу покушаја Југословенске акције да оствари сарадњу са овим синдикатом.⁷⁰) На основу једног полицијског извјештаја из 1933. године, види се да Југословенски национални раднички савез није био подржаван од званичних органа власти, већ од појединих националистичких организација и установа. У овом извјештају се каже да »име овог синдиката подржава неколико људи без икаквог занимања, који живе од разних помоћи, које овај синдикат добија од појединих установа на рачун националног имена овога такозваног синдиката«. (курзив И. К.)⁷¹) Концем 1936. и почетком 1937. године, упоредо са оснивањем организација Југословенског радничког савеза, организације Југословенског националног радничког савеза у Босни и Херцеговини су се фузионисале са ЈУГОРАС-ом.

По узору на корпоративне системе у Њемачкој и Италији, шеф Југословенске радикалне заједнице Милан Стојадиновић основао је 1936. године Југословенски раднички савез (ЈУГОРАС). Ова организације је требало да замијени све друге радничке синдикалне организације и да међу радничком класом осигура ослонац режиму. Један од главних циљева ЈУГОРАС-а био је да се домогне утицаја у радничким социјалним установама које су држали социјалисти. У државним предузећима радници су најчешће принудним средствима уписивани у овај раднички синдикат.⁷²) Једна од првих

66) О двојици водећих личности у ЈНРС – Стевану Вучковићу и Љубомиру Митићу, начелник среза зеничког каже да је њихово политичко убеђење блиско Љотићевом »Збору«. – АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 6826/36 (Начелство среза зеничког Банској управи Сарајево 18. 12. 1936, Др А. Хашировић, наведено дјело, стр. 67.

67) АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 2798/31. – Управа полиције у Сарајеву Банској управи од 10. октобра 1931. године.

68) АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 2410/32. – Управа полиције у Сарајеву Банској управи од 13. 9. 1932. године.

Према подацима до којих је дошао др Ахмед Хашировић ЈНРС је на територији БиХ имао 1935. године око 1.800 чланова, наведено дјело, стр. 68.

69) Др Ахмед Хашировић, наведено дјело, стр. 68.

70) Бранислав Глигорјевић, *Политички покрети и групе с националистичком идеологијом и њихова фузија у »Љотићевом збору«*. – Историјски гласник, 4/1965. – Посебан отисак, стр. 41.

71) АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 2728/33. (Управа полиције Бану Дринске бановине од 18. јула 1933. године).

72) Др Ахмед Хашировић, наведено дјело, стр. 69; АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 375/39. (Начелство среза зеничког Банској управи Сарајево, 23. 1. 1939),

оснивачких скупштина радничке секције Југословенске радикалне заједнице одржана је у Зеници 22. новембра 1936. године. Др Махмут Бехмен, адвокат из Сарајева, позвао је на овој конференцији раднике да се учлањују у ЈУГОРАС, а други говорник, поп Вељко Гргуровић је, поред осталог, критиковао комунизам и »начин дотадашњег шетног васпитања радника.«⁷³⁾ Оснивање мјесних секција ЈУГОРАС-а у разним мјестима Босне и Херцеговине најчешће је вршено под директним руководством предсједника општина и среских начелника.⁷⁴⁾ Милан Благојевић, срески начелник у Зеници, видео је у појави националиних радничких организација ЈУГОРАС-а и ХРС-а најбољу »отпориу снагу« у борби против класног радничког покрета и најпогоднији облик »просвећивања радничке социјалне класе у правцу позитивног моралног и материјалног прогреса.«⁷⁵⁾ (курзив И. К.) По мишљењу среског начелника у Зеници, који се истицао по својој вјештој тактици према радничком покрету, захваљујући највише »благотворном утицају ЈУГОРАС-а и ХРС-а сепаратистичке и друге антидржавне и антисоцијалне акције и покрети деструктивних елемената« нису примијећени у овом значајном радничком центру.⁷⁶⁾ Од посебног значаја је чињеница што су се на челу ЈУГОРАС-а налазили предсједници влада Милан Стојадиновић и Драгиша Цветковић. ЈУГОРАС је у Босни и Херцеговини имао веома повољне услове за развијање дјелатности, јер је већина индустријских предузећа и рудника било власништво државе.⁷⁷⁾

Оваква политика власти, појединих грађанских странака, па и цркве да спријечи чвршће организовање и omasовљење класног радничког покрета у Босни и Херцеговини имала је великог успјеха. Осим тактике супротстављања националистичких и клерикалиних радничких организација класном радничком покрету, један од главних разлога његове слабости између два свјетска рата је и чињеница што се већина радника и припадника других слојева, на које су због њиховог социјалног поријекла, рачунали и социјалисти и комунисти, привремено пасивизирала или пришла грађанским политичким странкама. Програми неких грађанских странака, због њихових ставова о националном и аграрном питању, били су за многе привлачнији од програма постојећих радничких партија.

Забрау револуционарног радничког покрета и прогоне партијских и синдикалних организација након »Обзнане« искористиле су све тадашње грађанске страике у Босни и Херцеговини. Радници су се претежно опредјељивали на основу националне и вјерске припадности оним грађанским странкама које су и саме биле организоване на тој основи. Тако су Земљорадничка и Хрватска тежачка странка у Тузли и околини покушале да искористе неуспјех штрајка рудара »да што више радника придобију у своје редове.«⁷⁸⁾ Један од истакнутих функционера у реформистичком радничком

73) АБих, БУ, Пов. ДЗ, бр. 6359/36. (Начелство среза зеничког Банској управи, 23. 11. 1936).

74) АБих, БУ, Пов. ДЗ, бр. 251/38. (Извјештај среског начелника из Зенице Краљ. банској управи од јануара 1938); АБих, БУ, Пов. ДЗ, бр. 1.575/37. (Извјештај банског савјетника – шефа одсјека јавне безбједности Краљевској банској управи о стању радн. покрета у Зеници, Сарајево 3. априла 1937. године).

75) АБих, БУ, Пов. ДЗ, бр. 6.329/37. (Начелство среза зеничког Краљевској банској управи од 29. 11. 1937).

76) АБих, БУ, Пов. бр. 3812/38. (Начелство среза зеничког Банској управи, 1. 10. 1938).

77) Опширније о ЈУГОРАС-у види наведено дјело А. Хашировића, стр. 68 – 73.

78) »Глас Слободе« бр. 31/1921. (Из Креке и Тузле).

покрету у Бањој Луци запазио је да се послје рата »велики број радника Срба, класно неваспитаних опојио буржоаским фразама о ослобођењу« и пришао младој буржоазии да јој помогне у њеним класним интересима.⁷⁹⁾ Двије године након »Обзнане« извјештач о стању у социјалистичком радничком покрету констатује да социјалистички покрет у Херцеговини не постоји, да је у коријену угушен и да »буржоаска класа триумфује над развалинама његовим«.⁸⁰⁾ Разумљиво је да се ова констатација не може односити и на левичарски раднички покрет, чије су организације, посебно у Мостару, испољавале сталну активност. Интересантна су у том погледу запажања у једном чланку који је фебруара 1923. године изашао у »Гласу Слободе«. Као главни узроци слабости радничког покрета, наводе се измијењене послјератне економске и политичке прилике. Аутор овог чланка закључује да због рјешења аграрног питања, стварања домаће буржоазии и чињенице да »велика већина народа ову државу сматра својом« социјалистички покрет »не може више рачунати на опозициона расположења народа« као прије рата.⁸¹⁾ Апели социјалиста да радници не ступају у грађанске партије, да их напуштају и приђу социјалистима мало су помогли.⁸²⁾

Најбољи показатељ слабости радничког покрета у Југославији и у Босни и Херцеговини је податак да се на изборима 1923, 1925. и 1927. године за социјалисте и за комунисте изјашњавало 1,7 – 3,3% гласача.⁸³⁾ Један од истакнутих функционера у реформистичким синдикатима између два свјетска рата у Босни и Херцеговини Мато Марић запазио је да су радници у Зеници на фебруарским изборима 1925. године »листом гласали за буржоаске партије«.⁸⁴⁾ Један од савременика запазио је да су националне, вјерске и друге супротности толико затровале духове радника и »растуриле их по разним грађанским странкама«, што је »безмало потпуно онемогућило да се створи самосталан раднички покрет«.⁸⁵⁾

У периоду послјне успостављања шестојануарског режима стање се у том погледу још више погоршало. Уз жестоке прогоне комунистичких организација често ни социјалисти нису били поштеђени. Због обостраног утицаја у синдикалном покрету, а нарочито у културним и спортским друштвима, полицијске власти често нису биле у могућности да разликују социјалисте од комуниста.

Највећи дио радништва слиједио је и даље политику грађанских странака. Тако је Управа полиције у Сарајеву могла почетком 1935. године констатовати да је социјалистички покрет у Сарајеву некад постојао, али да сада социјалисти у граду не показују никакав успјех међу радницима, »јер су се ови поцијепали и приступили другим разним политичким групама«. У истом извјештају, износећи стање радничког покрета у Завидовићи-

79) Душан Балабан, *Стање радничког покрета у Бањој Луци*. – »Глас Слободе« бр. 31, 3. августа 1922.

80) »Глас Слободе« бр. 7, 15. фебруара 1923. (Социјалистички покрет у Херцеговини).

81) »Глас Слободе« бр. 26, 3. јула 1924.

82) »Глас Слободе« бр. 34, 24. августа 1922. (Радницима Тузле и околице!)

83) Недим Шарац, *Успостављање шестојануарског режима 1929. године са посебним освртом на Босну и Херцеговину*, рукопис докторске дисертације одбрањене на Филозофском факултету у Сарајеву марта 1974, стр. 209

84) »Глас Слободе« бр. 9, 26. фебруара 1925. године. (Раднички покрет у Зеници).

85) »Глас Слободе« бр. 1, 1. јануара 1925. године. (Стање радничког покрета у БиХ).

ма, каже се да социјалиста међу радницима има незнатан број.⁸⁶⁾ При анализи основних претпоставки развитка радничког покрета у Босни и Херцеговини не могу се, наравно, занемарити терор и прогони. Непосредно након проглашења »Обзнане« многи истакнутији радници и раднички функционери, који нису били поријеклом из Босне и Херцеговине, протјерани су, па су многа индустријска и рударска насеља и радничке организације остале без искусних агитатора и вођа.⁸⁷⁾ Видјели смо да су и власти уочиле да је недостатак способних радничких агитатора један од важних узрока неактивности радништва.

Непосредно послје је штрајка рудара и проглашења »Обзнане« представници власти из разних крајева Босне и Херцеговине извјештавају о мртвилу радничких маса. Готово у свим овим извјештајима се као разлог наводе строге мјере против радничких организација. Срески начелник из Травника већ почетком 1921. године »не опажа никакву большевичку агитацију« у свом срезу, јер је радништво након строгих мјера »сада посве мирно«. ⁸⁸⁾ Рудари у Брези од посљедњег штрајка »немају вољу да се организују«. ⁸⁹⁾ Слично стање је и у Зеници, гдје су радници углавном заинтересовани за побољшање свог економског положаја.⁹⁰⁾ Рударски радници у Тузли и околини одбијају да ступе у синдикалне организације, »јер су им још у живој успомени догађаји из године 1920. (Хусинска буна), па су се бојали да ће бити опет заведени у вратоломне и недозвољене политичке акције«. ⁹¹⁾ (курзив И. К.) Притисак бијелог терора уз »издају социјалпатриотских и центрумашких вођа«, је и за комунисте један од главних разлога што се радници налазе већим дијелом ван синдикалних организација.⁹²⁾ Колико су репресалије имале снажано дјејство и колико су оставиле јак утисак, најбоље нам говори извјештај Среског поглавара из Високог у којем се каже: »Утисак који сам добио као и до сада на свим покушајима организовања радника јест тај да се радници у Брези и Какњу неће уопће да организују на никаквом темељу и то од страха да их не стигну прљаве посљедице које су их стигле задњи пут ради комунистичке организације«. ⁹³⁾ (курзив И. К.)

86) АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 1.081/1935. – Извјештај Управе полиције у Сарајеву о политичким странкама у граду од 12. 2. и Извјештај среске испоставе Завидовићи од 20. 2. 1935.

87) Сматра се да је од проглашења »Обзнане« до 1923. године око 40.000 радника прошло кроз затворе и да их је око 1.000 изведено пред суд. Већ почетком 1921. године протјерано је из Сарајева 18 радничких функционера и 300 радника, већином најбољих квалификованих жељезничара, из Зенице 300 радничких породица, Тузле 280, Јајца 46, Бање Луке 120, Дрвара 80, Завидовића 40, Теслића 12, Дервенте 4, Босанског Брода 8, Мостара 6, Коњица 7, Добоја 9, Лукавца 6, итд. Радило се већином о страним радницима. – Извјештај Извршног одбора Централног Међусавезног синдикалног одбора за Земаљску конференцију Независних синдиката. Београд 1923, стр. 28 и 41.

88) АБиХ, ЗВ, Пов. бр. 1.878/21. (Извјештај среског начелника из Травника Земаљској влади о антидржавној акцији).

89) АБиХ, ПУ, Пов. бр. 9.427/23. (Извјештај Котарског уреда Високо Окружном начелству Сарајево о скупштинама ЈСС, Високо, 12. 4. 1922).

90) АБиХ, ПУ, Пов. бр. 3.138/22. (Среско начелство у Зеници Окружном начелству Травник, 2. 3. 1922).

91) АБиХ, ПУ, бр. 8.469/22. (Начелство округа тузланског Покрајинској управи од 12. маја 1922. године).

92) АИС, Фонд Коминтерне (фотокопије), кут. 4, рег. бр. 34 – 65. (Политичка ситуација и непосредни задаци КПЈ. Одлуке конференције КПЈ од 9 – 12. маја 1923. године).

93) АБиХ, ВЖСО, Пов. бр. 1.826/24 (Поглавар среза Високо Великом жупану Сарајевске области од 14. 7. 1924).

Није тешко закључити да се под »прљавим посљедицама« подразумевају прогони и осуде радника, отпуштање с посла, деложирање из радничких колонија итд.

Како, ипак, објаснити слабљење радничког покрета у тако кратком временском размаку и његову потпуну дезорганизацију и деморалисаност, када се зна да је у 1920. години у Југославији било партијских и синдикално око 260.000 организованих чланова. У поређењу са стањем непосредно пред први свјетски рат, број организованих радника је осјетно порастао. Према подацима Богдана Крекића, који је одлично познавао стање у синдикалном покрету, у свим југословенским земљама су синдикалне организације 1913. године имале 24.515, 1920. године око 200.000, а 1924. године око 28.000 чланова.⁹⁴⁾ Пред Вуковарски конгрес и Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста) имала је око 60.000 чланова. Само у Босни и Херцеговини у синдикатима је пред Вуковарски конгрес било организовано око 25.000 чланова, а у Партији преко 6.000.⁹⁵⁾ Социјалисти су у периоду од 1929. године у оквиру Партије првих година имали око 10.000, а пред забрану СПЈ је бројала око 3.000 чланова. Тај број у Босни и Херцеговини није никад прелазео цифру од 250 чланова, а у синдикатима, изузевши године непосредно пред други свјетски рат, било је организовано 3 – 4 хиљаде чланова. Како се види, бар што се тиче Босне и Херцеговине, социјалисти нису никад достигли ни приближан број партијски организованих који су имали прије првог свјетског рата, а да би достигли предратни број синдикално организованих, морали су чекати петнаестак година.⁹⁶⁾ Потребно је, међутим, узети у обзир чињеницу да се у годинама пред почетак другог свјетског рата УРСС не може више сматрати као искључиво реформистичка синдикална централа, јер је Комунистичка партија Југославије у то вријеме у његовим синдикалним савезима и организацијама имала снажан утицај.

У том погледу је у КПЈ, све до 1938. године, стање било још неповољније. Према једном податку, у Босни и Херцеговини су у првој половини 1924. године стварно дјеловале само три партијске организације (Сарајево, Мостар и Вареш) са око 45 чланова, док се у оним које су биле у формирању (Зеница, Травник, Јајце, Коњиц, Тузла, Бања Лука, Дервента, Добој, Теслић, Завидовићи, Какањ) рачунало са још око 70 до 80 чланова.⁹⁷⁾ Са овим подацима се слажу и подаци из писма организационог секретаријата КПЈ од 30. септембра 1925. године, у којем се каже да је почетком 1924. године у сарајевској области било 130 чланова НРПЈ и 76 чланова КПЈ.⁹⁸⁾ Према извјештају ЦК КПЈ о организационом стању, КПЈ је почетком 1932. имала 300 до 500, почетком 1933. године 1.400, половином 1934. године 2.081 и концем 1934. године 2.828 чланова. Према истом извору, у

94) Богдан Крекић, *Балканска синдикална конференција*. – »Раднички покрет«, бр. 4, Сарајево, априла 1926, стр. 98.

95) *Историјски Архив КПЈ*, том VI, Београд 1951, стр. 108 – 109.

96) Главни раднички савез за БиХ је 1910. године имао 6.068 чланова. – *Синдикални покрет 1903 – 1912. године у Србији, Хрватској, Словенији и БиХ*, »Рад«, Београд 1950, стр. 120.

97) Архив Института за историју Сарајево (у даљем тексту АИС) фонд. Коминтерне, (фотокопије), омот 52, бр. док. 82/21 – 29. – Записник са сједнице ИО ЦВКПЈ од 17 – 19. марта 1924. Извјештај Обласног секретаријата Сарајево (П. Николића).

98) АИС, фонд. Коминтерне, омот 80, бр. док. 120/1 – 7.

Босни и Херцеговини је 1934. године било 80 чланова КПЈ, од чега у Сарајеву 25.⁹⁹⁾

Наведени подаци показују да оба главна идејна правца у радничком покрету нису у периоду између два свјетска рата никад достигла ни приближан број синдикално и партијски организованих из периода 1919 – 1920. године. Масовније прилажење радничком покрету непосредно након стварања Краљевине СХС у великој мјери је резултат ондашње револуционарне ситуације. Уопште, а посебно у заосталој средни, раднички покрет поприма масован карактер само у изузетним, односно револуционарним ситуацијама. Чим се владајући режим и политички и привредно стабилизује, раднички покрет се враћа у своје пређашње оквире. Постојање јаке, идејно и организационо способне радничке партије, са револуционарним, реалним и привлачним програмом, међутим, може и у вријеме опадања револуционарне плиме масовније привући радништво, сиромашно сељаштво и средње друштвене слојеве. У овакву партију оспособиће се КПЈ у годинама пред почетак другог свјетског рата, нарочито послје доласка на њено чело новог руководства, које је предводио Јосип Броз. Разумљиво је да при томе треба имати у виду и измијењене друштвено-политичке, па и економске услове у нашој земљи и свијету, а с тим у вези и промјену тактике Коминтерне и оријентацију на стварање општенародног антифашистичког фронта.

Бујање радничког покрета у вријеме револуционарне плиме редовно је праћено спонтаношћу, стихијом, лабавом организацијом и недовољном идејном изграђеношћу. Тешко би, иначе, у једном чврсто органнзованом покрету, са јасном идејном оријентацијом и прилагођеним илегалним условима рада дошло до таквог наглог осипања чланства и деморализације, као што се то десило у југословенском радничком покрету убрзо након »Обзнане«. У низу наведених негативних карактеристика радничког покрета Босне и Херцеговине видну улогу је имала појава бирократизације најужег слоја радничких синдикалних и партијских функционера, који су високим платама и чиновничким положајима били више везани за владајући режим него за интересе радничке класе. Корумпираност, чести лични сукоби и слаби морални квалитети неких радничких функционера, као појаве које су нарочито карактеристичне за реформистички раднички покрет, дјеловале су негативно у многим радничким центрима и организацијама.

Без претензија да смо изнијели све битне претпоставке за развитак радничког покрета, сматрамо да се и на основу показане анализе може доћи до следећих закључака: извјесно неповјерење у радничке партије и њихова вођства, разочараност и деморализација која је наступила након револуционарног полета и изневјерених очекивања и нада општа је карактеристика радничког покрета у Југославији, па и у Босни и Херцеговини првих година након доношења »Обзнане«. Многобројне тешкоће које су се појавиле приликом обнове радничког покрета, као посљедице тешког стања у којем се он нашао, још су се више компликовале настојањима више различитих струја да привуку радништво на страну својих схватања и погледа. Осим деснице, центраста и комуниста за утицај међу радништвом бориле су се и неке грађанске политичке странке (Хрватска сељачка странка, Ради-

⁹⁹⁾ АИС, фонд. Коминтерне, КИ, МФ 46/257 – Организационо стање КПЈ, 16. 2. 1935. године.

кална странка и Југословенска радикална заједница). Фаворизирањем једне струје на штету друге и режим је водио политику што дужег држања радничког покрета у стању завађености и поцијепаности. Додамо ли још последице које су произилазиле из заосталости и структуре привреде, уситњености индустрије, националних и вјерских супротности и културне заосталости, биће нам јасније зашто ни реформистички раднички покрет у Босни и Херцеговини никад није могао попримити масовнији карактер.¹⁰⁰⁾

Може се, према томе, у потпуности прихватити констатација Едварда Кардеља да је социјалдемократија, по правилу и прије свега, производ развијеније социјално-економске структуре друштва, односно јаче развијеније капиталистичке привреде.¹⁰¹⁾ Ако смо у почетку југословенски реформистички раднички покрет упоредили са западноевропском социјалдемократијом, показали смо само колико су гријешили наши социјалисти када су се и програмски оријентисали по узору на ову развијенију средину и друштво.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE GRUNDVORAUSSETZUNGEN DER ENTWICKLUNG DER ARBEITERBEWEGUNG IN BOSNIEN UND DER HERZEGOVINA ZWISCHEN DEN ZWEI WELTKRIEGEN, BESONDERS HINSICHTLICH DER REFORMISTISCHEN RICHTUNG.

In der Zeit zwischen den zwei Weltkriegen hatten die Hauptführer der Arbeiterbewegung in Bosnien und der Herzegovina – kommunistische wie reformistische – in ihren politischen und gewerkschaftlichen Organisationen eine sehr kleine Anzahl von Mitgliedern vereinigt. Nach dem erhöhten Zustrom der Mitgliedschaft in alle Organisationsformen der Arbeiterbewegung, zufolge des starken Einflusses der Kommunistischen Partei Jugoslaviens in den Reihen der Arbeiterklasse und anderer Sozialschichten im Laufe der Jahre 1919 und 1920, gleich nach der Verlautbarung der »Obznana«, kam es zu einer raschen Schwächung, Zersplitterung und Demoralisation. Sollte der Terror der Verhaftungen und anhaltenden Verfolgungen denen die revolutionäre Arbeiterbewegung ausgesetzt war, als einer der Gründe seiner Schwäche angenommen werden, so stellt sich die Frage warum zu gleicher Zeit die reformistische Richtung, die mit ständiger Unterstützung der Behörden rechnete, eine unwichtige Rolle spielte. In der Suche nach der Antwort auf diese Frage geht der Autor von der Analyse der Grundvoraussetzungen für die Entwicklung der Arbeiterbewegung in Bosnien und der Herzegovina aus.

Die Entwicklung und die Struktur der Wirtschaft im Allgemeinen, besonders aber der Industrie als dieses Zweiges, von welchem zum grossen Teil die Zahl und Struktur der Arbeiterklasse abhängt, ist nach Meinung des Autors, eines der wichtigsten Voraussetzungen für die Entwicklung der Arbeiterbewegung. Mit einer Reihe von Angaben in diesem Artikel wird gezeigt dass während dieser Zeit Bosnien und die Herzegovina in industrieller Hinsicht ungenügend entwickelt war, und zu den wenig entwickelten Regionen Jugoslaviens gehörte. Das Ausbleiben grosser Industrieunternehmen mit einer grösseren Konzentration der Arbeiterklasse, und die unzureichende Struktur der Wirtschaft, in welcher die Ausbeutung des Waldbestandes und die grobe Holzbearbeitung einen der wichtigsten Industriezweige bildete, hatte sich in der Struktur der Arbeiterklasse spürbar gemacht. Aus vielen Berichten der Behörden über die wirtschaftliche Lage und über das Verhalten der Arbeiterschaft ist zu entnehmen dass cca 50% der Beschäftigten Un-

100) Ову проблематику радничког покрета и узроке његове слабости одлично је учио Георгиј Димитров у чланку »Основни моменти синдикалног покрета на Балкану«. – Красниј интернационал Профсојузов, бр. 2 – 3, фебруар – март 1924. године.

101) Едвард Кардељ, *КПЈ у условима шестојануарске диктатуре*. – 40 година, – *Зборник сјећања...*, књ. 2, (1929 – 1935), Београд 1960, стр. 13.

qualifizierte waren, die sich hauptsächlich aus Saison- und Halbsaisonarbeitern in der Holzindustrie, dem Bergbau und Metallurgie zusammensetzten.

Es muss auch auf ideologischen Unterschiede und organisatorische Spaltung, besonders aber auf grosse Gegensätzlichkeiten zwischen den Kommunisten und Sozialisten, als einer der wichtigsten Ursachen der Schwäche der Arbeiterbewegung in Bosnien und der Herzegovina zwischen den zwei Weltkriegen hingewiesen werden.

Zwischen der erwähnten Ursachen der Schwäche der Arbeiterbewegung in Bosnien und der Herzegovina hat der Autor besonders den Prozess der Bürokratisierung der engsten Schicht der Gewerkschafts- und Parteifunktionäre hervorgehoben, die - relativ hoch entschädigt und im Beamtenposten gut situiert - sich mit dem Regime eng verbunden hatten. Auserdem hatten sich die Bestechlichkeit, persönliche Auseinandersetzungen und unzureichende moralische Qualitäten einiger Arbeiterfunktionäre - was besonders für die reformistische Arbeiterbewegung charakteristisch ist - in vielen Arbeiterzentren und Organisationen negativ ausgewirkt.

Др Никола Бабић

СЕЛО У ПОЛИТИЦИ КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ПЕРИОДУ ОД 1919. ДО 1929. ГОДИНЕ

У разматрању политике КПЈ према селу и сељаштву, у првој деценији њеног постојања и дјеловања, морају се имати у виду ставови и према такозваном аграрном и према сељачком питању, односно према проблемима аграрних односа и друштвено-политичке оријентације сељаштва, те борба Партије да оствари свој утицај на сељаштво. У нашој историографији, до сада, та питања нису добила адекватно објашњење. Зато ће и у овом раду бити могуће те факторе освијетлити само у најосновнијим оквирима, односно указати на оцјене КПЈ о положају села уопште, о економском положају сељаштва и о развоју класних односа на југословенском селу у том периоду. То, уосталом, н јесу најбитније претпоставке из којих је произлазила и политичка оријентација, борба сељаштва и његова улога у друштвеном прогресу, односно у борби против капиталистичког система, заједно са радничком класом. У тим оквирима могуће је показати пропагандне и практично-политичке мјере и акције које је КПЈ у цјелини подузимала у борби за сељаштво као првог и најважнијег савезника пролетаријата.

Цјелокупна политика КПЈ према селу и сељаштву темељила се и позадуго носила обиљежје ставова формираних у међународном радничком покрету, односно социјалдемократији прије првог свјетског рата. Зато је нужно указати на њихове најбитније карактеристике, што ће онда олакшати приказивање и разумијевање еволуције политике КПЈ према селу и сељаштву у поменутом периоду.

I

Већ су идеолози и оснивачи научног социјализма Маркс и Енгелс јасно осјећали и указивали на то да се у борби за социјализам мора изаћи из оквира индустријског пролетаријата и у њу укључити и сељаштво. Маркс је, анализирајући искуства француске револуције 1848 – 1851. године, у *Осамнаестом бримеру Луја Бонапарте* указивао на то да је за остварење пролетерске револуције иужно остваривање савеза пролетаријата са сеља-

штвом, с којим би пролетерска револуција стекла »хор без кога би се њено соло пјевање у свим сељачким земљама претворило у лабудову пјесму«.¹) Он је непосредно пред смрт учио руски језик како би на извору свестраније сагледао проблеме аграрних односа и сељаштва уопште, у тада највећој европској сељачкој земљи. Енгелс се живо занимао првобитним облицима приватне својине и писао о *Сељачком рату у Њемачкој*, о положају сељаштва у Француској и Њемачкој и другим проблемима села. Обојица су, опет, стално пратили сељачке немире у Пољској и Ирској и уопштавали њихова искуства.

Међутим, послје смрти Маркса и Енгелса, у међународном радничком покрету се мијењају гледишта на питање села и сељаштва, као и на бројна друга питања, под утицајем јачања догматизма и ревизионизма. Један од најистакнутијих теоретичара Друге интернационале Карл Кауцки, у свом обимном дјелу: *Аграрно питање*, објављеном 1899. године, налази више подсмјеха и потцјењивања за земљишну реформу, сељачко газдинство и друге проблеме сељаштва, него озбиљног свестраног и објективног третмана тих значајних питања тога времена. Социјалдемократија периода Друге интернационале декларисала се, углавном, као поборник аграрне реформе, а не аграрне револуције. Аграрни проблем, сам по себи, социјалдемократи су стално и упорно апострофирали као главну запреку економског развоја, па према томе и развоја радничке класе, и само с тог аспекта заговарали његово рјешење. Зато је борба социјалдемократије за рјешење аграрног питања била сужена, лишена сваког радикализма и ослона на сељачке масе. Под утицајем догматског схватања о »чистој класној борби« и несхватања потребе да у сељаштву треба тражити савезника у борби за социјализам, па, на првом мјесту, и за рјешење аграрног питања – социјалдемократија је борбу за његово рјешење водила изоловано од антифеудалних и других покрета самих сељака. Тиме не желимо рећи да интересовања за село и сељаштво нигдје није било. И на југословенском подручју су, на примјер, Социјалдемократска партија Србије и Социјалдемократска странка Хрватске и Славоније вршиле извјесне политичке продоре на село, али су они били спорадични, везани за изборе или усмјерени међу пољопривредне раднике. Међутим, несхватање аграрног и сељачког питања у свој њиховој комплетности и повезаности са класном борбом радника одводило је социјалдемократе од интензивнијег и систематског политичког рада на селу, па су сељачке масе остајале под утицајем грађанских политичких снага и клерикализма, у чијој политици је доминирала национална и вјерска подвојеност и искључивост.

Крајем деветнаестог и првих деценија двадесетог вијека показало се да револуција не мора да избије најприје у високо развијеним капиталистичким земљама, гдје је радничка класа била најбројнија и најбоље организована у социјалдемократским и синдикалним организацијама, које су биле захваћене опортунизмом и реформизмом. Показало се, наиме, да европски запад нема монопол, па чак ни првенство у друштвеном преображају, како се раније мислило. Када се то има у виду, онда се тек може цијенити колико је била неизграђена и незрела политика социјалдемократије у питању села и сељаштва у аграрним земљама какве су, углавном, биле и све југословенске земље.

1) К. Маркс, Ф. Енгелс: *Избрана дела*, том I, Београд 1951, стр. 91.

У њима се морала много енергичније заговарати аграрна реформа и друге мјере које ће највише одговарати потребама сељака и много више радити на подизању свијести сељака и њиховом оспособљавању да прихвате социјалистичке идеје о преображају друштва.

Питање да ли сељаштво може учествовати у револуционарном процесу спада међу најзначајнија питања на којима се подвојила руска социјалдемократија већ почетком 20. вијека, а и бројне друге социјалдемократске партије током и после првог свјетског рата. Лењин је бескомпромисно критиковао опортунизам Друге интернационале и њен третман сељаштва у цјелини као реакционарне или, у најбољем случају, инертне снаге. Он је писао бројне реферате, резолуције и радове о аграрном и сељачком питању, а једну од својих најљепших брошура посветио је *Сеоској сиротињи*. Он је у обесправљеним сељацима видио прве и најбоље савезнике пролетаријата и у својим радовима разрадио учење о савезу пролетаријата са полу-пролетерским елементима града и села. На томе учењу болшевици су сељаке увели у непосредну револуционарну борбу и после октобарске револуције приступили великом социјалистичком експерименту – додјели земље сељацима на једној шестини површине свијета.

После првог свјетског рата, готово све социјалистичке и комунистичке партије измијениле су, односно усвојиле нове програме, уносећи у њих одредбе које се реалније и објективније односе и на сељаштво. Коминтерна је, убрзо после оснивања, пришла организовању Сељачке интернационале као међународне организације револуционарних сељачких покрета. Али, ова краткотрајна, реалнија политичка оријентација према селу и сељаштву није још задуго елиминисала дугогодишњу потцјењивачку политику Друге интернационале у многим радничким партијама, па ни у Комунистичкој партији Југославије.

II

За свестраније разумијевање збивања на селу – његовог економског и политичког живота, па онда и за разумијевање и оцјену одређене политике према селу, првенствено је важно познавање структуре сељаштва у оквиру опште структуре становништва. Када је створена прва југословенска држава – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца – била је то »по својој структури аграрна земља осим неких области које су имале аграрно-индустријски карактер (Словенија, Војводина, један дио Хрватске, Сјеверна Србија)«. ²⁾ Према попису становништва 1921. године, од пољопривреде је живјело 78,9% цјелокупног становништва, а њоме се бавило 80,4% активног становништва. За десет година – према попису из 1931. године – број становништва које је живјело од пољопривреде смањило се само за 2,4%, а број оних који су се њоме бавили за 4,1%. ³⁾ Тенденција смањења пољопривредног становништва није била много изразитија ни у последњој деценији постојања Краљевине Југославије – до 1941. године. Аграрна структура, затечена у Краљевини СХС, представљала је право шаренило –

2) Др. Богдан Стојсављевић: *Сељаштво Југославије 1918 – 1941*, Загреб 1952, стр. 7.

3) Исто, стр. 35-38.

од феудалних и полуфеудалних, преко слободних ситносопственичких, до савремених капиталистичких аграрних односа. С обзиром на такво стање, на појачане захтјеве за земљом и на политичку ситуацију која је одисала изразито револуционарним расположењем сељака и »Влада је морала без оклијевања одредити (...) барем своју аграрну политику«,⁴⁾ а све иоле озбиљније политичке снаге и ту аграрну и цјелокупну своју политику према сељаштву. Најприје се »у циљу смиривања прилика у земљи и придобијању сељаштва за монархију« већ 6. јануара 1919. године појавио Проглас регента Александра, у којем је истакнута његова жеља »да се одмах приступи праведном рјешењу аграрног питања и да се укину кметства и велики земљишни посједи«,⁵⁾ те да се земља подијели »међу сиромашне земљораднике правичном накнадом досадашњим власницима њеним«. ⁶⁾ У начелу су све грађанске и већи број сељачких политичких странака прихватиле овај принцип из регентовог Прогласа и нарочито се залажући за »правичну накнаду« ранијим власницима земље, претвориле аграрну реформу у друштвено-политички комплот у којем је основни циљ сваке партије био одбрана капиталистичких и велепосједничких интереса и бескрупулозно богаћење појединаца на рачун сељачкоаграрних интересената.⁷⁾ Убрзо последице регентовог Прогласа, 25. фебруара 1919. године, донесене су Претходне одредбе за припрему аграрне реформе, на основу којих се она и спроводила у дјело, јер Закон о аграрној реформи, који је то питање требало да ријешити дефинитивно, није никада ни донесен. Заправо, тек 19. јула 1931. године донесен је Закон о ликвидацији аграрне реформе, којим је буржоаска држава овај проблем скинула с дневног реда. Зато су на снази и били неједнаки критерији аграрне реформе у појединим југословенским земљама, а аграрна политика у цјелини зависила је највише од страначких интереса и компромиса.

До поткрај 1928. године одузет је велепосједницима, уз одштету, дио од око 526.000 јутара земље и подијељен на преко 200.000 породица у Словенији, Хрватској и Војводини; у Босни и Херцеговини су кметски и полукметски односи били, углавном, ликвидирани уз »велике отштете беговима«, али питање беглука није било потпуно ријешено; у Македонији је дио турских чифлука и слободне земље раздијељен српским колонистима, а ликвидација чифлучких односа македонских сељака није спроведена; у Далмацији је недоследност аграрне реформе оставила и даље колонатске односе, а за дио одузете земље плаћене су велике одштете власницима.⁸⁾

Значајније мјере у томе правцу нису ни касније подузимане. За добивену земљу сељаци су плаћали »закупнину која је износила за оранице осмоструки износ, а за ливаде и пашњаке десетоструки износ чистог катастарског прихода. Ову закупнину је убирала држава. Велепосједнику је исплаћивала три четвртине, а у име трошкова задржавала је једну четврти-

4) Др Миливоје Ерић: *Аграрна реформа у Југославији 1918 – 1941*, Сарајево 1958, стр. 143.

5) Исто, стр. 153.

6) Цитирано према М. Ерићу, на истом мјесту.

7) Види о томе опширније М. Ерић: цит. дјело, стр. 172 – 234.

8) Подаци из Резолуције о привредном и политичком положају Југославије и о задацима КПЈ, усвојеној на Четвртном конгресу КПЈ, новембра 1928. године – Историјски архив Комунистичке партије Југославије (у даљем тексту Историјски архив КПЈ), том II, Београд 1949, стр. 147 – 149.

ну.«⁹⁾ Само неколико ових чињеница указује на прави смисао, карактер и циљеве буржоаске аграрне реформе. Та њена својства у основи је добро оцијенио Четврти конгрес КПЈ, одржан у новембру 1928. године, указујући да је буржоазија аграрној реформи поставила сљедеће задатке: »да избјегне аграрну револуцију и одвуче сељаштво од савеза са радничком класом; да уништи супротности између полуфеудалних односа и капиталистичких продукционих односа (колонат, кметство, итд.); да спроведе дјелимично отуђивање велепосједа са отштетом ради повећања ситних и средњих сопственика и подизања продуктивних снага у пољопривреди; да ублажи заоштрене односе на селу, гдје постоји глад за земљом, помоћу сеобе земљорадника из пасивних крајева у плодне области; да уклони велепосједнике несловенских нација и да их замијени српским велепосједницима и капиталистима; да ријешити национално питање у Македонији и Војводини вјештачком колонизацијом; да придобије један дио добровољаца у циљу стварања од њих ослонаца за фашизам на селу и да присили сељачку сиротињу да продаје земљу«.¹⁰⁾

Поред низа крупних проблема, створених око подјеле феудалних и других велепосједа, те црквене, општинске и државне земље, сељаци су у буржоаској Југославији били извргнути читавом низу других облика и форми експлоатације. Он почиње ниском продуктивношћу и неадекватном вриједношћу уложеног рада, које су се највише изражавале у чињеници да су сељаци са мањим посједом имали и лошију земљу и слабије оруђе за њену обраду; те ниским откупним цијенама пољопривредних производа, производа кућне радиности, дрва и другог, чиме су сељаци систематски експлоатисани од трговаца, фабрика, монопола и сл. – па иде даље преко експлоатације приликом откупа земље, закупнине земље, низа одредаба о лову на штету сељака, сервитутних права у Словенији, закупа на пашњаке брдско-планинским сточарима, сегрегације шума и пашњака у Босни и Херцеговини, на Косову и у Санџаку, ревизије сегрегације шума у Хрватској, оштрих казни за шумске штете; – и досеже до експлоатације сељака коју је вршила држава путем кулука, високих пореза, царина, трошарина, такса и монопола. Томе су се придруживали високи прирези општина и области на поједине дажбине држави и, напokon, разни црквени порези и дажбине.

Сељачки дугови, и високе камате на њих, представљали су посебну врсту оптерећења, особито за сиромашне и средње сељаке. Они су и расли сразмјерно степену експлоатације села. Почетком тридесетих година, на примјер, број задужених домаћинстава пењао се и преко 700.000, а дугови су достизали суму од око 6 милијарди и 900 милиона динара.¹¹⁾ Осим тога, највише су се задуживали беземљаши, затим ситни, па средњи сељаци, и то не ради проширене репродукције, већ због сталног дефицита и прехране. Тежак проблем представљала је и латентна глад која је пратила село у пасивним крајевима.

9) Др. Богдан Стојсављевић: цит. дјело, стр. 26 – 27.

10) Као у напомени бр. 8.

11) Види детаљније податке о сељачким дуговима – Б. Стојсављевић: цит. дјело, стр. 79 – 82.

Овакво стање на селу у свим југословенским земљама наводи на логичан закључак да је сељаштво кроз читав период постојања југословенске буржоаске државе представљало велику потенцијалну револуционарну снагу у борби за друштвени преображај. Али слојевито и национално хетерогено, оно није било способно за самостално политичко организовање и дјеловање. Његова спремност за ту борбу зависила је, прије свега, од свеукупних друштвено-политичких прилика и способности и оријентације политичких снага које су остваривале утицај на сељаштво. За грађанске политичке странке било је важно да обезбиједи утицај на свом политичком простору, а за револуционарни раднички покрет било је нужно настојање да се сељаци отргну испод утицаја буржоаских и по идеологији њима сличних такзованих сељачких демократских партија, да се сачувају од утицаја тоталитарних и сепаратистичких покрета, да се оријентишу на борбу за своје најнепосредније захтјеве, за ослобођење од капиталистичке експлоатације, и да се ангажују у револуционарној борби за свестрани друштвено-политички преображај.

Крајем првог свјетског рата и у првим годинама постојања Краљевине СХС у свим југословенским земљама развио се снажан сељачки револуционарни покрет, осим у Македонији, »где је доласком српске војске ликвидирао у заметку«. ¹²⁾ Тај покрет је због традиционалне глади за земљом и под утицајем октобарске револуције био спреман, прије свега, да се бори за земљу и за боље услове живота сељака. Сељаци су и сами започели са насилним раскидањем остатака феудалних и полуфеудалних односа, одбијали су разне обавезе и давања, присвајали велепосједничку земљу и подузимали друге стихијне акције све до отворених побуна, директно се сукобљавајући са велепосједницима и органима власти. Само у Србији и Црној Гори није у први план истицана подјела земље, а сви други захтјеви сељачких покрета у читавој Југославији били су готово исти.

Међутим, тим покретима, чији је радикализам режим ублажио и обећањем аграрне реформе, као и због традиционалне потцјењивачке политике социјалдемократа, убрзо су се наметале разне грађанске и сељачке политичке партије, те је на тај начин и спријечена аграрна револуција и други видови класне борбе сељаштва. Словенска људска странка имала је задуго значајан утицај на сељаке и поред не много напреднијих *Samostoјne kmetijske* и нешто касније *Kmetijsko-delavske* странке у Словенији. Хрватска републиканска сељачка странка претендовала је од својих почетака да буде општенародна странка хрватског сељачког народа, да би, одустајући 1925. године од свог републиканског програма и уско сарађујући са хрватском буржоазијом, постала типична грађанска странка. Она је остваривала знатан утицај и на сељачке масе, у првом реду хрватске, у Босни и Херцеговини и Војводини. Сељаци у Србији дијелом су се окупљали послуже првог свјетског рата око Савеза земљорадника који се у најбитнијим питањима друштвено-политичког живота Краљевине Југославије није много разликовао од осталих српских грађанских странака. Извјесно вријеме ова организација је имала велику подршку сељака Срба у Босни и Херцегови-

12) М. Ерић: цит. дјело, стр. 145.

ни и, донекле, у Војводини. Сељаци Муслимани били су углавном под утицајем Југославенске муслиманске организације, која их је више окупљала на вјерској и грађанској идеологији, него на програму који би третирао њихове интересе. Повремено је осниван и читав низ мањих сељачких странака и организација, али свима њима, као и поменутиим већим странкама, увијек су као савезници биле ближе разне грађанске политичке странке него раднички покрет. Снажан утицај на сељаштво остваривале су и поједине вјерске организације, чији је антикомунизам премашивао или ишао у корак са антикомунизмом реакционарних грађанских снага.

Раднички покрет у појединим југословенским земљама изашао је из првог свјетског рата идеолошки поцијепан, релативно млад и малобројан у односу на број становништва. Револуционарни талас у Европи 1917 – 1920. године и тежак социјални положај свих радних слојева снажно је утицао и на њихову револуционарну оријентацију. То револуционарно гигање манифестовало се и у стварању Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста), односно Комунистичке партије Југославије, и масовних радничких организација под њеним утицајем. Али концентрисан по градовима и индустријским центрима, окруженим масом сељаштва, и са социјалдемократским погледима на село и сељаштво, револуционарни раднички покрет и његова партија нису у то вријеме из својих »градских острва« могли остварити значајнији утицај на то сељачко море. Другим ријечима, КПЈ није могла да рачуна на подршку сељаштва, док не успије да политичким и пропагандним радом не овлада његовом свијешћу и док га у пракси не увјери у исправност своје политике.

Већ у периоду припрема за Конгрес уједињења – с краја 1918. до априла 1919. године – револуционарно оријентисане снаге радничког покрета у југословенским земљама, под утицајем социјалдемократске политике, нису поклањале већу пажњу револуционарним покретима и акцијама сељаштва. Под доста снажним дојмом да ће све проблеме радништва и сељаштва ријешити »наступајућа свјетска револуција«, оне су чак утицале на смиривање покрета сељака. Осим тога, остајући и даље на социјалдемократским позицијама о националном јединству и једном »српско-хрватско-словеначком народу« и поздрављајући државно уједињење у томе смислу, те револуционарне снаге су се удаљиле и од националних покрета у појединим југословенским земљама у којима је, опет, сељаштво представљало велику потенцијалну снагу. Истина, у револуционарном радничком покрету јасно је истицао да је новостворена држава класна, буржоаска држава, чија изградња не спада међу задатке класно свјесног пролетаријата и против које се треба борити. Међутим, и на самом оснивачком конгресу и у прве двије године легалног дјеловања у Социјалистичкој радничкој партији Југославије (комуниста), односно у КПЈ евидентне су двије контраверзне оријентације. На једној страни се јавља револуционарни занос који је настао више стихијно у тадашњој револуционарној ситуацији у Европи и као резултат чињенице да је раднички покрет у Југославији врло брзо израстао у политичку снагу која је угрожавала основе буржоаског режима, а на другој страни опортунизам, колебљивост и балансирање на тактици компромиса – остаци социјалдемократског идејног и политичког наслеђа – неутралишу или ублажавају прву оријентацију.

Под утицајем првог фактора, Конгрес уједињења је оцијенио да се класне борбе пролетаријата и буржоазије развијају »у велике социјалне ре-

волуције» и да су тиме створени услови »за остварење комунистичке привреде преношењем свију средстава за производњу у руке друштвене цјелине«; осудио је опортунизам Друге интернационале и одлучио да СРПЈ (к) приступи у Трећу комунистичку интернационалу »с циљем да се уништи капитализам и оствари комунистичко друштво«; одбацио је било какву сарадњу са буржоазијом и захтијевао демократске изборе за уставотворну скупштину. Под утицајем другог фактора, чини се компромис већ при утврђивању имена партије; не схвата се револуционарни смисао националног питања и повезаности националноослободилачке борбе са борбом пролетаријата против капитализма, империјализма или хегемонизма у једној вишенационалној држави; не третира се довољно аграрна проблематика и запоставља се политички рад партије на селу.¹³⁾

IV

Потцјењивање проблема села и секташтво у идејно-политичкој дјелатности на селу, које је СРПЈ (к) преузела од социјалдемократије, не значе да је она потпуно дигла руке од ових питања. Прије свега, бригу о њима наметала је савремена ситуација, у којој аграрни проблем и политичка кретања на селу, настала у вези с њим, заузимају врло значајно мјесто и намећу се свим политичким структурама као један од најважнијих стратегијских и тактичких задатака. Отуда се већ на Конгресу уједињења уочава и потреба рјешења аграрног питања и потреба политичког рада на селу. У Резолуцији о аграрном питању истакнуто је да »... пролетаријат захтијева корјенито уклањање свих још постојећих феудалних остатака«, односно »беспощедно уклањање свих социјалних остатака прошлости, пуну и дефинитивну експропријацију и посљедњих остатака феудализма«, те »не признаје феудалним посједницима права ни на какву накнаду«. Захтијева се да се сељацима, кметовима и колонима »бесплатно, на рачун крупних капиталиста, капиталистичких удружења и банака, стави на располагање пољопривредни инвентар и средства за подизање кућа и пољопривредних стаја«. Идеја о социјализацији великих посједа сматра се утопијом због тога што се социјализам не може дјелимично остварити у оквиру капиталистичког друштва, него »само експропријацијом политичке и економске моћи буржоазије и потпуном ликвидацијом капиталистичког покрета«. Зато се захтијева подјела велепосједничке земље сељацима преко сељачких вијећа »која образују сви они који на тим имањима фактички раде«. Од такве подјеле, ипак, се изузимају велики посједи настали »у процесу капитализације земљорадње«. У другом дијелу Резолуције говори се о политици партије на селу. Због увјерења да је немогуће »уједињење пролетаријата и сељака у једну класу« као и због процеса диференцијације на селу у којем по оцјени Конгреса »сељачки пролетерски елементи (...) прилазе варошком пролетаријату«, а на другој страни »иаступа уједињавање сеоске буржоазије с варошком«, синдикалним и политичким организацијама пролетаријата ставља се у задатак »да на оне прве, пролетерске сељачке еле-

13) Види о томе детаљније Подлогу уједињења, Практични акциони програм и друге документе Конгреса уједињења. – Историјски архив КПЈ, том II, Београд 1949, стр. 1 – 26.

менте, распрострају свој утицај, да их око себе групишу и уведу у борбу против капитализма и за остварење социјализма». У том циљу Конгрес налаже да се на селу оснивају партијске, а тамо гдје има већи број најамних радника и синдикалне организације, које у агитацији и пропаганди међу сељацима не смију »прећуткивати ниједан битан принцип социјализма и ниједан класни захтјев пролетаријата. Свако практично питање које живот села истиче мора се посматрати кроз призму економског материјализма и рјешење његово доводити у пуну сагласност с крајњим циљем пролетерске класе. Село и односе на селу треба проучавати ради правилније оријентације и свако питање обрађивати у штампи ради успјешније пропаганде и агитације», закључује се у Резолуцији.¹⁴⁾ Поред објашњења и разраде ових задатака Конгреса у партијској штампи, Извршни одбор СРПЈ (к) подузима и друге мјере. У циркуларном писму свим партијским организацијама, од 11. новембра 1919. године, дају се подробније директиве за рад на селу нарочито међу »пролетаризованим сељацима, односно међу сеоском сиротињом«, за отварање читаоница, растурање штампе и формирање повјереништава;¹⁵⁾ у »Руководним начелима у општинским изборима«, почетком 1920. године основна девиза партије је: »сва власт радном народу у вароши и на селу, организованом у радничка и сељачка вијећа«, јер ће тек тада и »мјесне комуне претворити у своје органе«;¹⁶⁾ а у посебном прогласу »Радном народу села«, априла 1920. године, објашњавајући му да у Краљевини СХС остаје »стално последњи«, »вечито понижен« и да не очекује никаквог добра од нових господара и њихових партија«, СРПЈ (к) позива сељаке да ступе у њене организације и да се солидаришу са радницима који су заједно с њима изабљивани од истог експлоататора.¹⁷⁾ Тако је крајем 1919. и првих мјесеци 1920. године био наступио један интервал интензивнијег рада на селу, који је наговјештавао озбиљније схватање значаја села »за успјех пролетерске револуције у изразито аграрној земљи каква је била Југославија«. ¹⁸⁾ У Србији, Македонији, па и у Хрватској и другим крајевима створене су биле бројне сеоске организације КПЈ, а у Бањој Луци је покренут недјељни лист »Народни глас«, специјално намијењен »сељацима и полупролетаријату«.

Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста) истакла је, неоспорно, радикалне захтјеве за рјешење аграрног питања, а и њена оријентација на политички рад на селу представљала је логично и исправно опредјељење. Али и једно и друго остали су само начела партијске политике, јер у то вријеме није било довољно ни спремности ни воље за практично спровођење ових програмских задатака у живот. Ипак се њена активност претежно сводила на захтјеве за укидање феудалних односа, а нису организоване значајније акције радника и сељака, путем којих би се извршио притисак на режим да ефикасније и радикалније рјешава аграрне и друге проблеме села, иако је за такве акције постојало расположење и спремност

14) Види Резолуцију – Историјски архив КПЈ, том II, Београд 1949, стр. 21 – 22.

15) Циркулар ИО СРПЈ(к) упућен мјесној организацији Сопот – Архив Предсједништва ЦК СКЈ, Београд (у даљем тексту А ПЦК СКЈ), ЦК КПЈ 1919/6.

16) Руководна начела у општинским изборима – А ПЦК СКЈ, Београд, ЦК КПЈ 1920/1.

17) Проглас СРПЈ(к) »Радном народу села« – А ПЦК СКЈ, Београд ЦК КПЈ 1920/4.

18) Преглед историје Савеза комуниста Југославије, (СКЈ), Београд 1963 (изд. латиницом), стр. 57.

сељака. Осим тога, партија се »својим схватањима о капиталистичким великим посједима«, како то исправно констатује др Миливоје Ерић у књизи *Аграрна реформа у Југославији 1918 – 1941. год.*, »изоловала од покрета и тежњи сељачких маса и дозволила да те масе и даље воде буржоаске странке заваривајући их да ће им дијелити велепосједничку земљу.«¹⁹⁾

На Вуковарском конгресу КПЈ, јуна 1920. године, аграрно питање, село и сељаштво третирани су много мање него на Конгресу уједињења, под утиском да је »економска и кроз (...) ову политичка криза (краљевине СХС – Н. Б.) само дио свјетске економске и политичке кризе«, те да ће се разријешити, као и у читавом свијету »Свјетском социјалистичком револуцијом.«²⁰⁾ У Програму партије, усвојеном на овом Конгресу, само се спомиње »социјализација великих посједа«,²¹⁾ за разлику од оснивачког конгреса, који ту идеју сматра утопијом, та социјализација се уско повезује са социјализацијом капиталистичких индустријских, трговачких, саобраћајних и других предузећа, банака и рудника. Што се спровођења аграрне реформе тиче, Конгрес је истакао као задатак енергично залагање »на потпуном рјешавању аграрног питања одузимањем свих великих посједа и уступањем са одговарајућим инвентаром и без икакве накнаде сељачким вијећима која образују они који земљу стварно обрађују«, и вођење најенергичније акције »за откривање свих превара и злочина буржоазије при рјешавању аграрне реформе.«²²⁾

У јесен 1920. године, током предизборне кампање за Уставотворну скупштину, јача поново активност КПЈ на селу, али је у њој дошло до изражаја »непознавање основних проблема села и сељаштва«,²³⁾ што је ту активност увелико сужавало. Није показано разумијевање ни за отворене побуне сељака које су избиле као посљедица њиховог дубоког незадовољства економским положајем и политичким стањем. Остајући само на начелима и пропаганди тих начела у штампи и изборној борби у другој половини 1920. године, остављајући за собом дилеме шта у датом моменту практично чинити, не подузимајући никакве организоване акције за реализацију аграрне реформе, КПЈ је дочекало »Обзнану« и крај своје легалне дјелатности.

Под режимом »Обзнане« до законске забране рада КПЈ, 2. августа 1921. године, онемогућена је било каква масовнија активност и у граду и на селу. У том седмомјесечном раздобљу једино је пленум Централног партијског вијећа у два маха – у априлу и јуну²⁴⁾ поред бројних проблема који су Партији били наметнути забраном, разматрао и проблеме села. На априлској сједници утврђен је став да КПЈ треба »индиректно« да помаже формирање и јачање лијевих крила у сељачким партијама, искоришћујући их тактички »у борби против реакције капиталистичко-монархистичких клика«, те да такву тенденцију треба подржати и у Хрватској републиканској сељачкој странци, у којој »леви елементи показују тежњу да воде борбу

19) М. Ерић: цит. дјело, стр. 211.

20) Резолуција »Политичке ситуације и задаци Комунистичка партије у Југославији« – Историјски архив КПЈ, том II, Београд 1949, стр. 39.

21) Програм КПЈ – Историјски архив КПЈ, том II, Београд 1949, стр. 34.

22) Као у напмени бр. 19.

23) Преглед историје СКЈ, стр. 66.

24) Исто, стр. 75.

против целокупног данашњег постојећег државног и друштвеног поретка». На јунској сједници потврђена је ова оријентација и прихваћена одлука Друге конференције Балканске комунистичке федерације о стварању револуционарног пролетерског и сељачког фронта. Међутим, задуго ће то остати само ставови руководства које је ономогућено да их примијени у пракси послје доношења Закона о заштити државе.

V

Унутрашњи политички живот у Југославији, од 1921. до завођења шестојануарске диктатуре 1929. године, развијао се у оквирима крњег парламентаризма. Путем централистичког државног уређења српска буржоазија на челу с двором била је упорна у очувању своје хегемоније. Борбу буржоазије потлачених нација, односно опозициону борбу грађанских, па и сељачких политичких партија за подјелу власти, она је неутралисала или разбијала мањим уступцима и подмићивањем, а тамо гдје је ова борба попримала обиљежја националног покрета, поред ових мјера, режим се није устегао ни притиска и силе, користећи се при томе недоследношћу и неодлучношћу водећих буржоаских снага тих покрета.

У овом периоду, карактеристичном по извјесној стабилизацији капитализма у европским и југословенским размјерама, као и по одступању у међународном радничком покрету и отрјежњавању од илузија о свјетској пролетерској револуцији, КПЈ забрањена »Обзнаном« и Законом о заштити државе, развијала се и дјеловала под изванредно тешким условима. Мјере режима против револуционарног радничког покрета, које су КПЈ и њено руководство изненадиле и по форми и по размјерама, изазвале су оштру кризу, прије свега, у њој самој, због чега је дошло до осипања чланства и престанка рада читавих организација, нарочито оних малобројних на селу. Био је потребан период од неколико година да се проријеђе организације среде и преоријентишу на илегални рад и да се подзму озбиљнији кораци на стварању могућности за легалну или бар полулегалну активност КПЈ и за покретање неких листова под њеним утицајем. Убрзаније преодлијевање кризе ометале су несугласице у врховима Партије, настале појавом двоструког руководства – у земљи и иностранству – и њихових разлика о компетенцијама. Али, много дубљи карактер и теже последице за активност Партије имала су идејно-политичка разилажења у ставовима према националном, синдикалном, организационом, па и сељачком питању, на којој основи се снаге у Партији подвајају у десну и лијеву фракцију, чија је борба током двадесетих година са теоретских и практичних расправа о овим најактуелнијим питањима политичке и револуционарне борбе прерасла у беспринципијелну полемику и сукобе.

Борба за радно сељаштво двадесетих година још увијек је у КПЈ схватана више као средство политичке борбе, него као стална и чврста оријентација за остваривање стратешких циљева Партије. У вези с тим јављао се у расправима и хватао коријена у пракси стаљинистички третман сељаштва као трансмисије, привременог савезника и привремене резерве револуције, те као аморфне социјалне масе са »двје душе«. Рецидиви таквих

схватања били су присутни у партијској политици све до оријентације на народнофронтовску политику КПЈ, средином тридесетих година.

Остваривање утицаја на сељаштво, поред свих поменутих фактора, зависило је, у доброј мјери, и од политике КПЈ у националном питању. Превазилазећи унитаристичко схватање о »једној држави и једној нацији«, у овом периоду у Партији су, под снажним утицајем Коминтерне, били присутни и ставови да треба ићи на »развијање Југославије као империјалистичке творевине«, односно на »издвајање Хрватске, Словеније и Македоније из састава Југославије и стварање од њих независних република«; актуелизоване су наизмјенично идеје о балканској, балканско-подоунавској или свјетској федерацији совјетских република и слично, – а то је широким народним слојевима, притиснутим социјалним и националним угњетавањем у самој Југославији, било далеко и непознато. Недовољно јасни ставови о националном питању и уређењу државе значили су за КПЈ губљење савезника у националним покретима угњетених нација, у којима је сељаштво представљало најмасовнију структуру. Па ипак је КПЈ – уочавањем националне проблематике, повезивањем борбе за рјешење националног питања са борбом радничке класе за социјални преображај, као и истицањем у први план своје политике непосредних захтјева сељаштва и изграђивањем јаснијег става према сељаштву као савезнику радничке класе – постепено изналазила своје сопствене путеве револуционарне борбе.

Ову еволуцију политике према селу и сељаштву могуће је пратити анализом докумената партијских конференција и конгреса, те летака, прогласа и разних упутстава, а они током двадесетих и прве половине тридесетих година и представљају главни вид дјелатности на томе плану. Већ од почетка илегалне дјелатности у Партији се уочава елементарна потреба јединства радника и сељака и борбе за сељачке масе, као и истицање у први план агитације и пропаганде непосредних интереса тих маса. Али притиснута фракционаштвом, секташтвом и малобројна, што јој онемогућава масовну, конкретну политичку активност на селу, она не постиже значајније резултате.

На Првој земаљској конференцији КПЈ, јула 1922. године у Бечу, преовладало је и прихваћено у Резолуцији о политичкој ситуацији и задацима Партије схватање деснице да партијске организације треба да »обухватају само стварну елиту комунистичког радништва и служе као инструмент за пропаганду у маси.«²⁵⁾ У дискусији о коминтерниној Резолуцији о јединственом фронту радничке класе неки делегати су истицали да је она прилагођена приликама индустријски развијених земаља и да би, примијењена у Југославији, подразумијевала организационо јединство са реформистима и центрумашима који »с полицијом изводе јединствени фронт против радника«, што је по њима неодрживо. Они су сматрали да у Југославији, под паролом јединственог фронта, треба остварити јединство радника и сељака. Али је и у овом питању усвојен став деснице да треба прихватити коминтернину верзију резолуције.²⁶⁾

25) Види *Преглед историје СКЈ*, стр. 96 и Јулијана Врчинац: *Рад и закључци Прве, Друге и Треће конференције КПЈ*, Историја XX века, Зборник радова I, Београд 1959, стр. 339.

26) Исто, стр. 248.

У оцјени политичке ситуације, на Другој земаљској конференцији – маја 1923. године у Бечу – истакнуто је да аграрни проблем представља за Партију »једну од најважнијих области рада«, а за буржоазију »једну од тешкоћа консолидације«. Оцијењено је да пролетаријат није обратио довољно пажње аграрном питању када је он био акутан – 1918. и 1919. године – односно »када је сиромашно пролетерско сељаштво било способно да проблем реши најрадикалнијим путем – у најпогодније време када држава није још располагала добрим апаратом силе«, али да ни Партија, последице формирања, није томе питању посветила одговарајућу пажњу – није имала свој аграрни програм и план рада на селу. На основу тих оцјена; Конференција је заузела становиште да је за Партију врло важно да у радикалном рјешавању аграрног проблема у корист сељака без земље узме највиднијег учешћа и да на тај начин прошири свој утицај на сиромашне сељачке масе. Због тога се у »Непосредним задацима«, као приоритетно, истиче и: »Стварање аграрног програма партије, развијање пропаганде на селу и израда упутстава за рад комуниста на селу.«²⁷⁾ Иако позитивна, ова оријентација је била осакаћена за масовни рад једне малобројне политичке организације, због њене опредијељености да своју активност усмјери, готово искључиво, на »сиромашно пролетерско сељаштво«.

Проблематика села и сељаштва први пут је свестраније разматрана у дискусији последице Друге и на Трећој земаљској конференцији КПЈ, почетком јануара 1924. године. Јасније су освијетљени карактер Југославије као аграрне земље, имовински аграрни односи у њој и изигравање аграрне реформе од стране буржоазије; анализиран је положај сељака и указано на процес осиромашавања сеоског становништва, те на његово опозиционо и револуционарно расположење у таквој ситуацији; оцијењено је да је побједа радничке класе могућа »само под условом да њену борбу против капиталистичког угњетавања потпомогну и у њој суделују широке сељачке масе«, па се зато заговара »да наспрот блоку феудалаца и буржоазије буде остварен блок радника и сељака«. Да би се таква политика реализовала, Конференција сматра да треба: »стално истицати пароли радничко-сељачке владе«, која би требало бити »идеја водиља« цјелокупне партијске политике; предложити заједничке акције сељачким партијама и организацијама у свим случајевима »у којима су тангирани интереси радника и сељака«; подупирати сваку опозициону и револуционарну тенденцију и струју међу сељацима и ступити у везу са љевичарским елементима у сељачким партијама, не напуштајући своје принципијелно гледиште о томе да треба отргнути »сеоске пролетере и ситне сељаке (...) испод уплива богатих сељака и сеоске буржоазије«. Међу конкретне захтјеве за рјешење аграрног питања у Резолуцији су истакнути експропријација »свих феудалаца« и велепосједа изнад 30 ха без икакве накнаде и подјела земље радном становништву тамо гдје је и одузета; укидање »свих плаћања терета, закупнина, обавеза, хака итд.«; конфискација све црквене, самостанске и вакуфске земље и укидање свих црквених дажбина; да се сељацима поврати новац који су велепосједницима морали платити као закуп, хак и слично и да велепосједници врате новац који им је држава исплатила у виду откупнине земље; да земља која је сељацима дата у закуп на четири године одмах буде проглашена њиховом својином; да се укину сви прописи који су у неким крајевима да-

27) Исто, стр. 259 – 260.

вали привилегију искориштавању земље само старосједиоцима и богатим сељацима; да се осигура исхрана пасивних крајева непосредним порезом на богаташе и буржоазију; да се сељацима осигурају јефтини кредити за набавку пољопривредних машина и алата; да се енергично сузбије лихварство, сиромашни сељаци ослободе свих пореза, укине кулук; те да се амнестирају сви осуђеници и укину друге казне сељацима због учешћа у ранијим аграрним немирима.²⁸⁾ Конференција се изјаснила за утврђивање још потпунијег аграрног програма КПЈ, па је формирана и комисија за рад на том програму.

Сасвим је уочљиво да је Трећа конференција КПЈ учинила значајан корак напријед у изграђивању става према сељаштву као савезнику радничке класе и у уочавању потребе борбе за разрјешавање најкрупнијих проблема села као пута за остваривање тог савеза и свог утицаја на село. Такав став омогућио је Партији јачи продор на село и повезивање са сељачким масама. Нарочито је на том плану кориштена легална дјелатност Независне радничке партије Југославије, у чијој штампи је објављена и за јавност прилагођена резолуција Треће конференције КПЈ о аграрном питању и о раду на селу, као и низ чланака који су разрађивали поставке те резолуције. Руководства и организације НРПЈ су и у практичној активности спроводили ту политику КПЈ, коју је пленум Земаљског вијећа на одређен начин легализовао у својој Резолуцији о аграрном питању, усвојеној на сједници 13 – 14. априла 1924. године.²⁹⁾

Особито је у овој Резолуцији разобличена политика режима и буржоаских партија према селу и сељаштву, истакнути су захтјеви за рјешење аграрног питања подударни захтјевима, КПЈ само прилагођени за легално публиковање, а отворено је наговјештен појачани политички рад на селу. Таква активност убрзо је резултирала одлучнијим и борбенијим иступањем сељака у Хрватској, Словенији, Босни и Херцеговини, и одржавању масовних и успјешних радничко-сељачких конференција и зборова и манифестовању њиховог јединства, па чак и у стварању лијевих крила у неким организацијама Хрватске републиканске сељачке странке.³⁰⁾

И ови скромни успјеси КПЈ на повезивању с масама и уопште у њеној револуционарној активности изазвали су подозрење, а затим и оштро реаговање буржоаског режима. Оно се манифестовало у отвореном подстицању разних националистичких профашистичких организација против револуционарног радничког покрета и у забрани свих легалних и полулегалних организација и институција које су дјеловале под утицајем КПЈ, средином 1924. године, што је за дуже вријеме омело активност Партије и на селу. Због тога је и на забрану Хрватске републиканске сељачке странке као нову мјеру политичког терора, крајем 1924. године, реаговао само ЦК КПЈ својим летком »Радницима, сељацима и свим угњетеним народима Југо-

28) Резолуција о аграрном питању у Југославији и о раду на селу – Историјски архив КПЈ, том II, стр. 77 – 82.

29) Исто, стр. 302 – 307.

30) Преглед историје СКЈ, стр. 119 – 120.

славије»³¹⁾ у којем се указује да најновији терор великосрпске буржоазије, »послије насилничког напада на Независну Радничку Партију«, прераста и у формално објављени »рат хрватском народу и радницима и сељацима Југославије, сељаци се позивају на отпор том терору у савезу са радничком класом и осталим угњетеним народима Југославије. Овако отворено ступање у одбрану ХРСС подузето је због увјерења да радничке и сељачке масе у њој још увијек виде најснажнију легалну опозицију режиму и чиниоца који може утицати на ублажавање привредне и аграрне кризе. Али је већ четврти дан послје изјаве представника ХРСС у Народној скупштини о признању Видовданског устава и централистичког режима, (27. 3. 1925), ЦК КПЈ оштро осудио такву политику странке као »курс капитулације пред монархијом и хегемонијом« и критички оцијенио недовољно ангажовање КПЈ, која је далеко више могла учинити на формирању једне револуционарне левнице у тој странци.³²⁾

Трећи конгрес КПЈ, маја 1926. у Бечу, углавном је потврдио Резолуцију о аграрном питању у Југославији и о раду на селу, коју је усвојила Трећа партијска конференција. У својој Резолуцији о аграрном и сељачком питању³³⁾ утврдио је да аграрни проблем у Југославији у раздобљу између та два партијска скупа »није изменио ниуколико своје основне битне ознаке«, да аграрно питање није ријешено ни у једној од области у којима је постојало, да се владајућој буржоазији у нерјешавању аграрног питања и сузбијању свих прогресивних сељачких захтјева сада придружила и Хрватска сељачка странка, те да цјелокупно искуство, од стварања Краљевине СХС, показује »да се аграрно питање не може решити другим путем него отвореном револуционарном борбом сељаштва у савезу и под вођством револуционарног пролетаријата«. Оцјењујући »да аграрно и сељачко питање у држави СХС игра једну од прворазредних улога у политичком животу земље«, а да се КПЈ све до тада у највећој мјери задржавала »на одређивању свога теоретског става«, Конгрес је утврдио сљедеће практичне задатке Партије у том домену дјелатности: спровести у дјело резолуцију из 1924. године; пропагирати и практично организовати у сеоским мањинама револуционарни начин рјешења аграрног питања; посебну пажњу посветити рјешавању аграрног проблема у крајевима гдје живе сељачке масе потчињених нација; разголитити у масама лажи буржоаске аграрне реформе и осујетити доношење аграрног закона који је режим припремио да би санкционисао тренутно стање; паролу јединственог фронта радника и сељачка пропагирати и практично проводити не као маневар, него као најважнији и трајан задатак, помоћи и организовати рад синдиката пољопривредних радника и разних сеоских културних, просвјетних и других организација; удокити раду на селу помоћи јачање левичарских струја у »земљорадничким покретима«; партијским организацијама и повјереницима на селу посветити највећу пажњу и читав партијски рад, као и агитацију и пропаганду

31) А ПЦК СКЈ, Београд, – ЦК КПЈ 1925/2. Овај летак је у очигледној вези са прогласом Сељачке интернационале у Москви »Сељацима цијелог свијета«, са сличним садржајем и захтјевом да прогресивни сељачки покрети дигну глас против терора великосрпске буржоазије у Југославији. – Види фотокопију летка у Архиву Предсједништва ЦК СКЈ – Крестинтерна 16.

32) Види Тезе о политичкој ситуацији створеној послје избора и о задацима Комунистичке партије Југославије, од 31. марта 1925 – А ПЦК СКЈ – ЦК КПЈ 1925/7.

33) Историјски архив КПЈ, том II, стр. 119–126.

конкретизовати према специфичним потребама појединих области. Конгрес је нарочито нагласио нужност да КПЈ »ни једно важно питање на селу не пропусти без покретања сељачких маса, без подстицања и организовања акција, зборова, митинга, манифестација итд., колико год се за то могућност укаже; да, једном речи, пређе на стварни рад у сељачким масама и освоји их за комунистичку аграрну и сељачку политику«. ³⁴⁾

Заједно са Резолуцијом Треће земаљске конференције ово је у тадањим друштвено-политичким условима био и доста реалан и доста еластичан програм партијске политике на селу. Недостајала је само његова практична реализација, баш у то вријеме – у другој половини двадесетих година, када је наступајућа аграрна криза наметала све тежи положај свим слојевима сељаштва великим падом цијена пољопривредних и порастом цијена индустријских производа и наглим порастом сељачких дугова праћених зеленашким каматама. Међутим, у условима фракцијске идејно-политичке поцијепаности која је појачана послје Трећег конгреса и крутог политичког става према сељачким покретима и политичким партијама, који је наметала и Коминтерна, мало је шта реализовано од програмиране партијске политике на селу. Такво стање и гледање илуструју добрим дијелом и леци ЦК КПЈ и СКОЈ-а – »Сељаци и радници уједините се у заједничкој борби« и ЦК КПЈ – »Браћо сељаци«, из друге половине 1928. године. ³⁵⁾ У првом се летку сељаци и радници позивају на револуционарну борбу против режима, раскринкава се Сељачко-демократска коалиција и истичу се захтјеви за самосталну радничко-сељачку републику и федерацију радничко-сељачких република на Балкану, те конкретније да се организује неплаћање пореза и других намета, као и сељачких дугова. И другим летком, на сличан начин, позивају се сељаци у заједничку акцију са радничком класом како би остварили своја права на земљу и слободу. Ту активност би, како се каже у овим лецима, требало да организују тајни радничко-сељачки одбори. Нема већих разлика у ставовима и начину организовања активности на разрјешавању аграрног и сељачког питања, које препоручује Четврти конгрес КПЈ, новембра 1928. године у Дрездену. У Резолуцији о привредном и политичком положају Југославије и о задацима КПЈ овим питањима је посвећено поглавље: Аграрна криза и положај сељаштва и дио поглавља Стратегија, тактика и задаци КПЈ, под насловом Изградња савеза радника и сељака. ³⁶⁾ У првом поглављу углавном се констатује да ни у то вријеме буржоаска аграрна реформа није дала никакве значајније резултате, да је диспаритет у цијенама пољопривредних и индустријских производа поражавајући за сеоску привреду у цјелини, да су катастрофалне посљедице смањења жетве и извоза довеле до глади ширих размјера и да је презадуженост и пореска преоптерећеност довела до несносног положаја највећи дио сеоског становништва. На основу претходних ставова и ових оцјена Конгреса, утврђена је основна програмска парола КПЈ: »Изградња савеза радника и сељака« са захтјевом да »Цела Партија треба да буде свесна да је најважније питање садашњости борба између буржоазије и пролетаријата за сељаштво« и да се због тога читав партијски рад на селу треба да креће у три правца: по партијској линији, по синдикалној и по ванпар-

34) Исто.

35) А ПЦК СКЈ – ЦК КПЈ 1928/14 и 1928/15.

36) Историјски архив КПЈ, том II, стр. 147 – 149 и 159 – 162.

тијској линији (тј. по линији Сељачке Интернационале). Доста реално је уочавано да ће Партија моћи да изгради савез радника и сељака »само ако буде знала да продуби и прошири свој рад на селу, да мобилише сељачке масе у борби за конкретне делимичне захтеве и да повеже ту борбу с борбом за радничко-сељачку власт«. Таква активност требало би да садржи стално праћење и раскринкавање буржоаске аграрне реформе и борбу за рјешење аграрног питања на принципима које је већ истакла КПЈ; борба против изгладњивања становништва, прекомјерним извозом и беспштедном спекулацијом прехранбеним артиклима; борба против банака, лихвара и шпекуланата, за поништење сељачких дугова и за обезбјеђење бескаматних или јефтиних пољопривредних кредита, борба против капиталистичких картела и државних монопола, пореске преоптерећености и огромног државног буџета, те против рата, фашизма и бијелог терора. Па иако је уочавано да још »не постоји непосредна револуционарна ситуација«, реализам програмиране активности у борби за рјешење аграрног и сељачког питања губио се у нереалној процјени цјелокупне ситуације у Југославији тога времена, у наглашеној оријентацији на »полупролетере и сиромашно сељаштво«, у покушајима стварања »тајних радничко-сељачких одбора« и »сељачких обранбених чета«, умјесто кориштења свих могућих легалних облика и форми политичког рада на селу, што би било далеко једноставније и корисније за једну партију која је била малобројна, недовољно организована и недовољно јединствена усљед фракцијских борби.

* * *

Процес убрзанијег ослобађања од догматског приступа питању села и сељаштва, као и многим другим питањима партијске политике, захвата снажније КПЈ током тридесетих година и непосредно уочи априлског рата 1941. године. У сукобу са режимом шестојануарске диктатуре, уз погрешан курс на оружану борбу која је више личила на махање црвеном марамом слабашиног и невјештог тореадора пред разјареним биком, КПЈ је претрпјела велике губитке. Али су управо те поуке и нови револуционари кадрови, који су прошли сурову школу робије, били они пресудни фактори који утичу на оријентацију Партије на масовни пропагандни, политички и практични револуционарни рад у синдикатима, међу омладином, па и на селу. У активности КПЈ током 1932 – 1934. године видимо само наговјештаје тог новог курса; 1935 – 1937. године он се још јасније обликује; а та јасно формулисана народнофронтска политика КПЈ од 1937. године отворила је пут масовној политичкој активности и стварању партијских организација на селу. Уочи рата КПЈ прима у своје редове доста кадрова сељачког поријекла, који су непосредније осјећали проблеме села, реалније процјењивали конкретну ситуацију одређеног краја и организовали одговарајуће политичке акције, што је далеко убрзаније доприносило јачању утицаја Партије на сељачке масе. Сељаштво, на тај начин, постаје врло значајан фактор у револуционарно-демократском покрету, у оквиру којег се реализују дотадашње паролe о савезу радника и сељака. Потпуно незадовољно својим економским и политичким положајем, разочарано у грађанску политику, оно је постало потенцијална снага револуције. Само још један корак на угрожавању елементарних слобода и голе егзистенције – фашистичка окупација и национална издаја буржоазије – учинио је да се сељаштво масовно

укључи у ослободилачки рат и социјалистичку револуцију под руководством КПЈ.

Овај процес представља врло значајан и интересантан историјски феномен, који захтијева своје потпуније научно објашњење. Његове токове у Хрватској врло успјешно је приказао Иван Јелић у својој књизи *Комунистичка партија Хрватске 1937 – 1941.*³⁷⁾ али остаје акутна научна потреба да се он истражи, обради и оцијени у оквиру читаве Југославије.

ZUSAMMENFASSUNG

DAS DORF IN DER POLITIK DER KOMMUNISTISCHEN PARTEI JUGOSLAVIENS IN DER ZEIT VON 1919 BIS 1929

Im Artikel wird die allgemeine Politik der KPJ gegenüber dem Dorf und dem Bauerntum, seit ihrer Gründung 1919, bis zum Jahr 1929 erörtert. Damit werden die Standpunkte der KPJ in Anbetracht der Agrarverhältnisse und der sozial-politischen Einstellung des Bauerntums, sowie die propagandistischen und politischen Massnahmen und Aktionen überhaupt, die von der KPJ im Kampf für das Bauerntum als ersten und wichtigsten Verbündeten des Proletariates, in Betracht gezogen.

Die Politik der KPJ dem Dorf und Bauerntum gegenüber, wird während dieser Zeit durch Standpunkte die bereits in der internationalen Arbeiterbewegung, bzw. in der Sozialdemokratie vor dem Ersten Weltkrieg, gebildet wurden, gezeichnet. Es wird auf ihre wichtigsten Eigenschaften hingewiesen. Um die Oekonomie und das politische Leben der Dörfer allseitiger zu verstehen, und eine bestimmte Politik gegenüber dem Dorf zu gestalten, wird vor allem die Kenntnis der Struktur des Bauerntums im Rahmen der gesamten Bevölkerung vorausgesetzt. Der Autor trägt sie in diesem Artikel in ihren Elementarzügen, und parallelisiert sie mit einer Darstellung der Einflüsse verschiedener bürgerlichen Parteien auf das Bauerntum vor.

Schwere ökonomische Lage des Grossteils der Dorfbewölkerung in allen jugoslavischen Ländern, ebenso wie die Politik der nationalen Unterdrückung, machten das Bauerntum im jugoslavischen bourgeoisen Staat zu einer potentiell revolutionären Kraft im Kampf um die soziale Umwandlung. Im ersten Dezennium ihres Bestehens und Wirkens entfaltete die KPJ ihre Politik gegenüber der Dorfbewölkerung aufgrund der Erkenntnisse die einerseits die Rolle des Dorfes und des Bauerntums in der ideologisch-politischen Tätigkeit unterschätzte, was als ein Erbe der Sozialdemokratie zu betrachten ist, andererseits aber in der Akzeptierung des Bauerntums als eines wichtigen Verbündeten. Die KPJ entfaltete ihre Tätigkeit jedoch in den schweren Umständen der Illegalität, sie war gering an Zahl und ohne eines gründlicheren und reiferen Programmes der Aktion im Dorf. Aus diesem Grunde wurde das Programm sehr langsam realisiert, und die Agitation und Propaganda wurden praktisch auf Parolen über die Grundprinzipien des revolutionären Kampfes beschränkt.

Durch diesen Prozess hatte die KPJ trotz allem ihren eigenen Weg im Kampf um ein festiges Bündnis der Arbeiter und Bauern geschlagen. Eine solche Eistellung hatte dann während der Volksfront-Politik der KPJ in den dreissiger Jahren, sowie unmittelbar vor dem Aprilkrieg 1941, weit wichtigere Resultate gebracht. Auf ihren Fundamenten wurde das Bauerntum für eine masenhafte Anteilnahme im Befreiungskrieg und in der sozialistischen Revolution vorbereitet.

37) Иван Јелић: *Комунистичка партија Хрватске 1937 – 1941*. Загреб 1972 – Види поглавље: *Politika Комунистичке партије Хрватске на селу*, стр. 151 – 169 и *Јачање односа на селу*, стр. 276 – 298.

У својој дјелатности од 1918. године Хрватска републиканска сељачка странка константно је полагала велике наде у изборне резултате. Тежак, односно неравноправан положај хрватског народа и непрекидно опозицио- нарство Странке на одређен начин су непрестано актуелизирали те наде. Мада је већина политичких странака у начелу настојала да путем избора оствари највећи дио непосредних циљева и у том правцу прилагођавала своју активност у предизборним превирањима, за ХРСС су избори и 1920. и 1923, а 1925. нарочито, били прилика за афирмирање, односно, реафирми- рање своје програмске основе и дефинитивно потврђивање права хрватског народа да уреди државу на темељима »сељаштва« и »хрватства« и у окви- рима заједничке државе. Небројено пута од завршетка рата, од стране Стјепана Радића и осталих утицајних фактора ХРСС, изражавана је нада и увјерење да ће баш слиједећи избори бити коначна потврда оправданости захтјева које је странка истицала у свом програму и у својој организираној дјелатности. Вишегодишњим егзистирањем низа неријешених и нерјеша- ваних питања и проблема, проширивао се фронт грађанских опозиционих снага, који је у току 1923 – 1924. године добио и одређенији садржај и облике. Сукоб између носилаца власти и њихових опоната све се драстич- није испољавао, а тиме је, у ширем кругу опозиције грађанских политич- ких странака, расло и увјерење, у ствари, илузија да ће тзв. слободни избо- ри сами по себи разријешити постојеће проблеме.

Мр Томислав Ишек
ХРВАТСКА РЕПУБЛИКАНСКА СЕЉАЧКА СТРАНКА НА ПАРЛАМЕНТАРНИМ ИЗБОРИМА 1925. ГОДИНЕ С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА БОСНУ И ХЕРЦЕГОВИНУ

Општа друштвено-политичка ситуација Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца крајем 1924. и почетком 1925. године била је специфична. Министарски савјет је 23. 12. 1924. године донио одлуку да на Хрватску репу- бликанску сељачку странку примијени Обзнану.¹⁾ Тим актом владајући кру- гови покушали су да разбију постојећи фронт антицентралистичких и анти- хегемонистичких снага грађанске опозиције. Примјеном Обзнане (1. јану- ар 1925. године) Хрвати (у Хрватској и Босни и Херцеговини), доведени су у још тежи положај. Подаци из којих се види да је ХРСС на темељима свог политичког програма окупила претежан дио хрватског народа, да је

Општа друштвено-политичка ситуација Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца крајем 1924. и почетком 1925. године била је специфична. Министарски савјет је 23. 12. 1924. године донио одлуку да на Хрватску репу- бликанску сељачку странку примијени Обзнану.¹⁾ Тим актом владајући кру- гови покушали су да разбију постојећи фронт антицентралистичких и анти- хегемонистичких снага грађанске опозиције. Примјеном Обзнане (1. јану- ар 1925. године) Хрвати (у Хрватској и Босни и Херцеговини), доведени су у још тежи положај. Подаци из којих се види да је ХРСС на темељима свог политичког програма окупила претежан дио хрватског народа, да је

1) Видјети рад: Т. Ишек, »Примјена 'Обзнане' на ХРСС и посљедице за њене присташе у Босни и Херцеговини«. Часопис за савремену повијест, 1/1971. год., стр. 27 – 55.

водство странке било ухапшено, а велики број присташа дошао под удар закона, да су изборне листе странке потврђене – сами по себи указују на многоврсност проблема Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Те чињенице и спознаја да је улога ХРСС на изборима од 8. фебруара 1925. до сада третирана само фрагментарно и спорадично,²⁾ довољан су разлог да се нешто шире размотри положај и улога Радићеве странке на овим изборима са посебним освртом на Босну и Херцеговину.

Од првих година заједничке државе вођство ХРСС је полазило од фикције фактора већине. Та већина требало је да се, у првом реду, постигне путем избора. Изборна већина, по замислима врхова ХРСС, пружила би могућности за споразум којим би се народи у Краљевини СХС дефинитивно ослободили кризе у којој су се налазили од формирања државе. Непремостиве потешкоће које су притискивале владу Љубе Давидовића, увјериле су, не само водство ХРСС, него и друге странке, да се у постојећим политичким релацијама неће моћи подузети ни један корак, а тиме и промијенити било шта у односима Пашић – Прибићевићевог режима и опозиције.³⁾

Избори – већина – споразум – формула којом је ХРСС поткрај 1924. године много оперирала – није била, ни у ком случају, производ непосредне изборне борбе. Још 14. јула 1923. године у »Стрељани« у Загребу за Радића су избори били »један једини излаз«. Тада је он најављивао да код слиједећих избора ХРСС може »у Мацедонију, у Србију и Војводину послати људе, који су тамо служили који све познају тражећи споразум не са српским краљем, него са српским народом«.⁴⁾

Сељаштво у Краљевини СХС, које у односу на стање и расположење до 1924. г.⁵⁾ није ни у току 1924. г. нимало побољшало свој политички, а ни економски положај,⁶⁾ и даље је представљало опасност по режим. Легална грађанска опозиција управо у току 1924. г. отишла је најдаље у конфронта-

2) Чулиновић Ф., *Југославија између два рата*, I, стр. 446 – 503; Шехић Н., *Прилог изучавању фебруарских избора 1925. у Босни и Херцеговини*. Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине. VII/1967, стр. 221 – 242; Пуриватра А., *Југославенска муслиманска организација у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Сарајево, Свјетлост, 1974, стр. 280 – 282; Јовановић Н., *Политички сукоби у Југославији 1925 – 1928*, Београд 1974, стр. 51 – 57; Глигоријевић Б., *Демократска странка и политички односи у Краљевини СХС*. Београд 1970, стр. 440 – 453.

3) Оријентацију и тенденције радићеваца прозрели су и босански земљорадници знатно prije избора. Њихов орган »Тежачки покрет« (бр. 110, од 11. 10. 1924) писао је да присташе С. Радића »рачунају да ће изаћи још јачи па тада ће (након избора – м. оп.) моћи више од свога програма да остваре... Зато не желе да себи вежу руке за касније, па веле, да су они – као несумњива већина Хрвата – приправни на споразум и да га могу одмах склопити – али да на српској страни нема још већине за тај споразум. Ту српску већину донијеће нови избори, па зато треба ићи на изборе, и тек иза њих стварати споразум«.

4) »Дом«, бр. 30 од 18. 08. 1923; Ђв., Радић С., *Политички списи. Аутобиографија (чланци), говори, расправе*. Приредио З. Кулунџић, Загреб, Знање, 1971, стр. 421 – 422.

5) У резолуцији III земаљске конференције КПЈ о аграрном питању и о раду на селу оцјењивало се да је положај пољопривредних радника очајан, глад у многим крајевима хроничан, те да ће услед тога и националног угњетавања »сељаци ради очувања својих угрожених животних интереса, морати ступити у отворени сукоб са уједињеним велепосједницима и буржоазијом«. ИА КПЈ, том II, 79.

6) »Ако сељачке расходе 1913. г. упоредимо са сељачким расходима из 1924. добићемо слиједећу слику:

цији са протагонистима режима корупције, непарламентарних метода и ортодоксног централизма. Ако се дода да је ХРСС у међувремену окупила око себе не само сељаштво него и остале дијелове друштва, да је дјелатношћу предсједника и донесеним одлукама највиших политичких инстанци, а још више предвиђеним акцијама након избора постајала потенцијална опасност по супарнике, онда ће курс двора и реакције Пашић – Прибићевић (П-П) режима, испољен уочи предизборне кампање уопште у цијелој земљи, посебно према ХРСС, бити ако не оправдан, онда разумљив.

С обзиром на вријеме када је влада подузела мјере против ХРСС (званично 1. 01. 1925. г.), не би било могуће извући никакав други закључак, осим једног: све што је одлучено и спроведено, требало је да послужи као ефикасно изборно средство борбе. Очито је било да се режим, нападајући најопаснијег противника – ХРСС, бранио од цијеле опозиције, јер је елиминирање радићеваца значило истовремено, у највећој мјери, онемогућавање опозиције. Било је јасно да се режиму, са преосталим дијеловима опозиције без ХРСС, није било тешко обрачунати. Режим је, имајући пред собом крајње ограничен циљ – осигурање владајуће позиције – пренебрегао, и те како, важан, у ствари, незаобилазан фактор: да је ХРСС у таквом опсегу остварила политички утицај на хрватски народ и у толиком степену представљала сељачко-грађанске масе које су слиједиле вођство, гледајући на његова обећавања као израз својих неостварених идеала, да би персекуција Странке имала значење напада на хрватски народ у цјелини. Био је то добро смишљен, али одвећ тешко изводљив план. Због тога је главни атак доживјело водство Странке, које је ухапшено 1. јануара 1925, а С. Радић четири дана доцније. Странка је забрањена, зборови такође, домови и читаонице затворени, архива заплијењена, а прогони присташа настављени са несмањеном жестином. Покушаји владе да онемогући успјех ХРСС на предстојећим изборима, били су унапријед осуђени на неуспјех из два разлога: 1. и поред тога што је организација Странке била у сталном успону, водство је на страницама »Дома« и календара »Божихница« (за 1925. г.) објавило »Упуте за ваљану организацију ХРСС«, ⁷⁾ које су досљедним спровођењем још више допринијеле чврстости како мјесних, тако и котарских организација; 2. примјена Обзнане имала је сасвим супротан ефекат од онога који је очекиван одозго до доле – од централне до локалних органа власти. Присташе су се са још више повјерења у своју странку збили у партијске редове. С. Раднћ је са увјерењем говорио да »ми нисмо више само странка, у којој су само изборници, него ми смо покрет, у ком су жене и дјевојке, старци и дјеца. *Наша организација је велики народни покрет*« ⁸⁾ (курзив Т. И.). На великој годишњој скупштини (14. 09. 1924) у За-

	1913	1917	1920/21	1924/25
Круна				
Један пар чизама стајао је	12	200	200	250
То је једнако килограма пшенице	50	83	84	145

Пре рата је, дакле, за куповину једног пара чизама било потребно 50 кгр. пшенице, а после рата (1924/25) 145 кгр., тј. 95 кгр. више или готово 300%«. Према: Филиповић Ф., *Избрани списи* I, 67.

7) »Божихница« за 1925. г., стр., 141 – 142.

8) *Иб.*, 227.

гребу он је говорио о више аспеката друштвено-политичког живота и дјелатности Странке од мартовских избора 1923. године. Изнесено мишљење о низу питања имало је програмско агитационо изборно обиљежје. Потврдио је да »мирним путем морамо доћи до побједе«, да се споразум међу народима »мора стварати узајамним повјерењем« које »настаје заједничким радом«, а споразум са Србима морамо извојштити«. Направио је изванредно значајну дигресију, изјавивши »да онај који све у шакама држи, не ће то лако изпустити, особито ако је курјак, а то су били они који су до сада имали власт. Они су били прави курјаци не само према нама, него и према Србима«. Задржавши се на осјетљивом питању прорачуна за 1925. г., социјалном питању, сељачкој управи, обећао је да ће аграрну реформу будући хрватски сабор у Загребу »рјешавати дефинитивно, па ћемо ми Хрвати то сами моћи уредити«. Док су се 1920. г., нарочито 1923. г. С. Радић и водство Хрватске (пучке – републиканске) сељачке странке борили за бираче, очи трећих избора (који још нису били ни заказани), они су бројне чланове и присташе позивали да дјелатношћу кроз организације ХРСС оживотворе »вјечне ауторитете« које је »створио сељачки народ већ у старо вриеме у души својој« отворено признајући да »них није могао до данас оживотворити у једној цјелини«⁹⁾ (курзив и спец. Т. И.).

С. Радић и Главни одбор ХРСС нису се ограничили само на декларативне иступе него су перманентно радили на припремама за изборе. У току новембра 1924. г. одржан је већи број сједница након којих је на »темељу писама из Македоније и Црне Горе« закључено да се Странка појави на изборима у том дијелу државе »под именом Радићева републиканска сељачка странка, да се одмах изврши именовање чувара кутије, потписника кандидационих листа и представника у бирачким одборима. У Словенији ступиће заједно са словеначким републиканцима као 'Федерација ХРСС'. Под истим именом наступиће се у Босни и Херцеговини и Далмацији«¹⁰⁾. Од те »Федерације ХРСС« није било ништа, јер је само који дан касније др Мачек изјавио дописнику »Јутарњег листа« да ХРСС неће иступити на изборима са осталим странкама опозиције» нити »склопити изборне споразуме«¹¹⁾. Чињеница да су руководећи људи ХРСС дефинитивно одлучили (већ 20. 11. 1924) да странка самостално иступи на фебруарским изборима 1925. била је вишеструко значајна.

Треба подсетити да се раднички покрет у Југославији овог времена борио са великим објективним тешкоћама и многим субјективним проблемима. Оснивање легалне политичке странке радничке класе – Независне радничке партије Југославије (НРПЈ) – јануар 1923. г. – и њена дјелатност до забране – јули 1924. г. – били су, и те како, значајни, али је вријеме било и сувише кратко да би се што радикалније промијенило у погледу њене веће акционе способности.

Унутар редова Комунистичке партије Југославије ипак су, нарочито у току 1924. г., биле све присутније снаге које су стајале на становишту да је Краљевина СХС »држава у којој владајућа класа једне (српске) нације уг-

9) Ријеч је »о Богу на висини...«, ауторитету моралном, »о сувереном народу на земљи« – ауторитету политичком и напокон и »о отцу и матери у дому« – ауторитету социјалном – »Божићница« за 1925, стр. 215, 217 и 226.

10) »Југославенски лист«, 226, 1 од 15. 11. 1924; »Правда«, 258 од 13. 11. 1924.

11) Њ., 270, 1. од 20. 11. 1924.

њетава остале нације«, те да је потребно стварати »радничко-сељачки блок, као први услов за успешну борбу у интересу широких маса радног народа против националног угњетавања.^{11a)}

Земаљско вијеће НРПЈ донијело је (24. 11. 1924. г.) одлуку којом се водству ХРСС предлагало »заједничко иступање НРПЈ и ХРСС у овим изборима као Савеза Радника и Сељака са циљем борбе за ослобођење потлачених народа Југославије и за радничко-сељачку републиканску власт«. У овом поновљеном позиву ХРСС на сарадњу (први је упућен по паду Давидовићеве владе) критикована је дотадања оријентација странке и наглашено »да до остварења савеза радника и сељака може доћи само путем напуштања политике сарадње са буржоаским странкама и компромиса са монархијом«. Подвлачило се да је »заједничко иступање НРПЈ и ХРСС у овим изборима могуће и потребно у интересу радног народа града и села свију нација Југославије ради борбе за одбрану њихових угрожених права... а на борбеној платформи Радничко-Сељачкога Републиканског Савеза...«¹²⁾ Оријентација и тактика ХРСС били су дијаметрално супротни овим приједлозима, па је став ХРСС био негативан.¹³⁾ Тако је због упорног негирања друштва као класне творевине од стране С. Радића и осталих из водства, пропала још једна, могло би се рећи, по могућностима реализације, реална прилика да незадовољне хрватске масе већ тада крену правим путем свог социјалног и националног ослобођења. Но, не треба губити из вида ни то да је у то вријеме било илузорно очекивати, од било ког вођства тадањих грађанских странака, па ни од ХРСС, да се напречац одрекне основне оријентације; сарадње са другим буржоаским странкама. Иако су се чланови и присташе ХРСС, по незадовољству и потенцираном опозиционом ставу према режиму, донекле издвajaли од већине присташа осталих странака, ипак они нису могли у том моменту бити у прилици да се уложају и схвате све оне крупне промјене које су се дешавале у редовима НРПЈ, нити су били способни да докуче истинитост и далекосежност предвиђања развоја односа основних друштвених снага.¹⁴⁾ Тим више што унутар НРПЈ спор између »љевице« и »деснице« није био дефинитивно окончан, а странка »није никада успела да окупи више од 2.000 чланова.«¹⁵⁾

Водство ХРСС – Мачек, Предавец, Крњевић и Кошутић – у одредбама за изборе (1. 12. 1924.) на индиректан начин одбацило и помисао на било какву сарадњу са комунистима. Организације су добиле упуте да »радничтву, које је било или које је и сада комунистичко, ваља увек пријатељски, али одлучно нагласити да је *пацифизам ХРСС* миого здравији и *човјека достојнији начин борбе* него ли је покољ и *револуција*«. (курзив Т. И.) За руководеће људе НРПЈ се тврдило да су »још увијек централисти

11a) »Преглед историје Савеза комуниста Југославије«. Београд 1963., стр. 115.

12) »Борба«, бр. 13, стр. 1 од 5. 12. 1924. »Оковани радник«, бр. 20 до 27. 11. 1924. »Југославенски лист«, 278, 1 од 29. 11. 1924.

13) »Борба«, 15, 1, од 19. 12. 1924.

14) У резолуцији НРПЈ о националном питању експлиците је записао: »Буржоазија је неспособна да ријеши национално питање. Она је данас још једино способна да створи међусобни компромис ради одржања своје класне владавине«. »Борба«, бр. 15, стр. 3 од 19. 02. 1924; о стању у КПЈ вид: Марјановић Ј, *Радничка класа и КПЈ на изборима за Народну скупштину*. »Историјски гласник«, 1950, бр. 1 – 2, 29 – 62.

15) Марјановић Ј., о. с., 38.

исто тако као и Прибићевић и Пашић«, а радницима поручивало »да ХРСС таквих комунистичких гласова ни не жели, ни не тражи, ни не треба«. ¹⁶⁾ Водећи људи ХРСС нису се удостојили ни да пошаљу прави одговор који се очекивао до 28. новембра 1924. г. Након више од десет дана ишчекивања (10. 12. 1924.) Предсједништво ХРСС је у »Дому« објавило кратку notiцу (»Стање међу комунистичким првацима у Београду«), којом се само осврнуло на позив од 24. новембра. С обзиром на то да се у крилу НРПЈ рачунало, па и инсистирало, на чињеници да је ХРСС члан Селјачке интернационале, из које је, по ставу НРПЈ, произлазила обавеза сарадње са странком радничке класе, водећи људи ХРСС још једном су се потрудили да истакну и формалну и суштинску разлику између ове двије странке. ¹⁷⁾

Сличан став водство ХРСС испољило је и према дојучерашњим опозиционим савезницима, ЈМО нпр., о чему ће бити доцније ријечи. Док се према НРПЈ руководила суштинским (класним) разликама – које није хтјела никада признати – мотиви изолирања у односу на остале, сличне – па и опозиционе – странке били су тактички: одвојити се од свих, елиминирати их и остати једини фактор наспрам владајућем режиму у реализацији споразума.

Поткрај новембра 1924. г. један од дугогодишњих сарадника С. Радића Винко Ловрековић основао је нову »Хрватску самосталну селјачку странку« са програмом од седам тачака, у чијем се привременом водству нашло и неколико Хрвата из БиХ (Никола Михаљевић, Мато Терман, Иван Верон, Иван Шимић и Драган Голуб. ¹⁸⁾ Мјесец дана доцније у јеку предизборне кампање »посланици који се купе око дра Хорвата и Јалжабетића издали су... као резултат свог вишедневног вијећања овај комуникеј: '...оснивамо под именом *Независне хрватске републиканске селјачке странке* (курзив Т. И.) једну нову странку. За наш програм узимамо у цијелости програм до садање ХРСС. Ми се одлучно оградајуемо против приступа у Селјачку интернационалу, јер ми од иностранства, а нарочито од болшевичке Русије не тражимо ни моралне, ни материјалне помоћи, ни ти би је примили«. ¹⁹⁾

У Хрватској, те Босни и Херцеговини, током новембра и децембра 1924. године, одржан је велики број поузданичких састанака затвореног типа и јавних скупштина. На основу извјештаја са тих скупова може се закључити да је вјеровање бирача – Хрвата у обећања водећих људи странке било и даље веома изразито. Непромијењен друштвено-економски и политички положај, а нарочито шушкање са »Обзанома«, пријетње органа власти од највиших до најнижих у смислу угрожавања егзистенције хрватског ди-

16) »Сл. дом«, 49, 5 од 3. 12. 1924.

17) У саопштењу Предсједништва ХССС понављало се да је странка постала чланом Селјачке интернационале без промјене програма и тактике. Конкретни приједлози вођства НРПЈ оцијењени су као »провокаторски« у толикој мјери »да се то не може доста оштро ожигосати«. Стојећи на становишту да су, уласком у Интернационалу, програм и тактика ХРСС остали неизмијењени, изречено је увјерење и жеља да би најбоље било да аутори позива ХРСС »агенти провокатори позову своје присташе (комунисте и радикале уопште – м. оп.) нека ни један од њих не гласају за ХРСС«. »Сл. дом«, 50, 6 од 10. 12. 1924.

18) Види Програм Привременог водства ХССС од 23. 11. 1924 – »Слободни селјак«, бр. 1, стр. 1 – 2, од 6. 12. 1924; »Југославенски лист«, 274, 1 од 25. 11. 1924; »Правда«, 269, 2 од 26. 11. 1924. и »Оковани радник«, бр. 20 од 27. 11. 1924.

19) »Југославенски лист«, 301, 1 од 31. 12. 1924.

јела становништва – имали су за последицу све видније збијање редова Хрвата око ХРСС. Уз рјеђе испољавана признања да се доста тога из програма странке није реализирало, перспектива је хрватским масама, гледано кроз спровођење агитације и пропаганду, а под претпоставком да ХРСС стварно постане фактор споразумијевања, изгледала више ружичаста него црна. Док су остале странке у предизборној активности покушавале привући бираче разним (новим) обећањима, водство и агитатори ХРСС су манипулирали непромјењивим аргументима из такође, немијењаног програма. У наоко ситним, али и те како за све важним и психолошки непроцјењиво значајним програмским и изборним ставовима о пореским олакшицама за крух, брашно, со, млијеко и петролеј, замагљеним ставовима према војсци, федерализму, републиканизму, самоопредјељењу, непомирљивом критиковању свега што је произлазило из централнстичког Устава ХРСС, стицала је међу Хрватима симпатије које су водству странке давале довољно аргумената да и даље инсистира на раније одређеној стратегији и тактици странке. Свјесно организационе снаге хрватског сељачког народног покрета, вођство ХРСС се није обазирало ни десно ни лијево. Све је подређено настојањима да се створи већина путем бирача и заступника у којој би ХРСС осигурала улогу »primus inter pares« на путу остварења »сељачке државе.«

Предсједништво ХРСС разрадило је поједине одредбе, не желећи тиме да било шта препушта случају. Иако су »чувари кутија или 'представници листа' за сва 'гласачка мјеста' (двојица); представник или његов заменик већином послани водству ХРСС у Загреб још пред годину и пол«, због могућих промјена позване су »све... организације, да... за свако гласачко мјесто најкасније до 8. просинца« пошаљу њихове генералије. Чак се ишло дотле да су »пријатељи нашега сељачкога републиканскога покрета« (гдје још нема организација ХРСС) замољени да »они јаве чуваре изборних кутија«. ²⁰⁾ Тако конципирана активност захтијевала је и знатна материјална средства. У другој половини новембра мјесеца све мјесне, општинске и котарске организације обавијештене су да им је »сада прва брига да одмах пошаљу своју готовину за изборни фонд«, због тога што ће »овај пут износити много више, најмање око два милијуна круна, јер се поставља више кандидата и јербо се овај пут највише ради у Босни и у Војводини, а у те крајеве већ сама жељезница стајати ће врло много«. ²¹⁾ За тренутак одбачена је непосредна сарадња са дојучерашњим савезницима из тзв. Федералистичког или Опозиционог блока, а приједлози од стране НРПЈ одбачени су са примјетном дозом несхватања и ароганције. Двор и владајуће странке су оклијевањем и неблагоприятном примјеном Обзнане према ХРСС показале: 1. како им је главни циљ да, под сваку цијену, обезбиједи позицију власти; 2. да одустају од лишавања могућности једног цијелог народа (хрватског) да, ипак, узме учешћа на изборима и 3. да, ипак, нису напустили идеју о слабљењу позиција ХРСС, као најјаче странке легалне

20) »Слободни дом«, бр. 47 од 3. 12. 1924.

21) »Некоје су организације питале (не наводи се које) могу ли мјесто новаца за изборни фонд примити житак, брашно, јаја итд.« па је одговорено да »ту ствар мора просудити сама организација... главна је ствар, да сваки присташа и свака присташица даде барем нешто за изборни фонд«. Ив., 47, 4 од 19. 11. 1924; »Југославенски лист«, 270, 1 од 20. 11. 1924.

опозиције, која би евентуално и сама директно утјецала на даљи развој општих кретања Краљевине СХС.

Трећи по реду избори у Краљевини СХС заказани су за 8. 02. 1925. године. Као и 1923. г., и овог пута погажен је Устав,²²⁾ јер је П – П влада у Народној скупштини остала у мањини, а краљ јој је, ипак, повјерио изборни мандат. Радикали, предвођени Н. Пашићем, потпомогнути самосталцима С. Прибићевића, ушли су у изборну борбу с једним јединим циљем: без обзира на начин и средства, оправдати мандат и продужити постојећи курс владавине. Националне и националистичке страсти су максимално разбукутаване, а легална опозиција, посебно ХРСС, стављена у крајње незавидан положај. Отворено подвајање свих политичких фактора у овим изборима, уплитањем краљеве личности (Ко гласа за радикале гласа за краља) пружио је радикалима невјероватне могућности у вршењу политичког насиља. То су овом приликом осјетили нарочито присташе ХРСС, које су (након комуниста 1920. године) дошле под удар Обзанае. У којој мјери је тај чин имао најужи циљ: елиминирати ХРСС као најопаснијег фактора легалне грађанске опозиције, види се из чињенице да је водство ХРСС, и послеје одлуке Судбеног, односно Банског стола,²³⁾ који су одбацили приједлог државног тужиоца да се покрене кривични поступак против најужег руководства те странке, задржано и даље у затвору.

Ни аспирације дојучерашњих сљедбеника С. Радића да користећи се својим стеченим положајем дођу до непосреднијег утицаја у свакодневним политичким комбинацијама (вид. биљ. 18 и текст уз биљ. 19), ни непрекидна настојања извјесних кругова и појединаца да на перфидан начин, ипак, оживе покушаје на формирању »Хрватске народне странке« дра Шурмина,²⁴⁾ или пак споменуте »Хрватске самосталне сељачке странке«²⁵⁾ а ни све јачи терор власти, појачан нарочито од 1. 01. 1925. год., нису нимало утицали на дефинитивно опредјељење већине Хрвата. Терор приликом избора био је свакодневна појава. Крајње намјере »државнотворни« нису ни покушавали да скрију. Једна тако уважена личност, као што је био др Мочило Нинчић није крила ни пред мађарским послаником »да ако не победе на изборима, поништиће (их) просто«.²⁶⁾ Др Спалајковић, једна од веома утицајних фигура Народне радикалне странке, није се устручавао да у Травнику говори о гуменим и челичним куглицама,²⁷⁾ а Н. Пашић је у Би-

22) По чл. 69 Видовданског устава Народна скупштина се бира на четири године. (Вид. Устав Краљевине СХС – Зборник закона и уредаба за БиХ, Сарајево, 1922, стр. 153).

23) Судбени сто је одлуком од 12. јануара 1925. омогућио пуштање ухапшеног вођства ХРСС (осим С. Радића), а 21. јануара Бански сто је пресудио »да нема законских разлога, да се држе у хапсу др Мачек и другови«. »Тежачки покрет«, бр. 121, стр. 6 од 31. 01. 1925; Димитријевић М., *Ми и Хрвати*, 162 – 3; Филиповић Ф., *Изабрани списи*, I, 96.

24) Нотицу о покушају раскола и оснивања »Независне ХРСС« под водством др Шурмина и др Дежмана (27. 12. 1924) донио је »Сл. дом«, бр. 1, стр. 14 од 1. 01. 1925. То је био наставак прорежимски оријентираних хрватских политичких кругова започет још 1923. Матковић Х., ХЗ, XIX – XX, 74: Од истог аутора: С. Прибићевић и Самостална демократска странка до шестојануарске диктатуре, 166.

25) Орган Хрватске самосталне сељачке странке »Слободни сељак« (бр. 4, стр. 2. из 1924) прокоментарисао је састанак бивших Радићевих присташа и заступника (27. 12. 1924) окупљених у »Хрватској независној странци« као потпуно признање раду и акцији нашег предједника, брата В. Ловрековића.

26) Државни архив у Будимпешти. Фонд Министарства спољних послова (OLKUM), рес. пол. 16, 42. Хоријев извјештај од 31. 01. 1925.

27) »Политика« од 6. 02. 1925. – према: Марјановић Ј., о. с., 39.

јељини изјавио »...да краљ може одлучити како хоће, али он... вели да радикална странка неће одустати од своје одлуке, да ову државу одржи онакову какова, јест, па и крвљу, ако то буде потребно«²⁸⁾ Систем пресије, прогона и других облика терора, који је несмањеном жестином провођен до самих избора, да би 7. фебруара досегао кулминацију,²⁹⁾ имао је супротан ефекат од онога како су његови протагонисти очекивали. Умјесто да су снага и утицај ХРСС били сузбијени или бар ограничени, кохезиони елементи њених организација су се чак повећали, без обзира на веома отежане, готово немогуће услове рада. Све присташе и чланови ХРСС улозорени су, и прије званичне примјене Обзнане, на крајње намјере режима, којима је био циљ да изазову »разкол међу заступницима ХРСС, да они до 13 сирјечња 1925. године поставе свуда своје кандидатске листе, а догле застрашити све присташе ХРСС тако да код избора не гласају за оне листе ХРСС и за оне носиоце, који су већ јављени у 'Дому'«³⁰⁾ Организациони замах у странци, алиас покрету, увјетовао је нове односе. »Скрајња пожртвованост или неустрашивост«³¹⁾ знатно су били више цијењени од »говорничке вјештине«³²⁾ кандидата или агитатора уопште. Непрекинута активност једних и крајња ангажираност, односно интензитет дјелатности, других, изненада су наметнули, наоко ситан, али не и безначајан проблем: како ускладити третман још увијек способних, али још више заслужних посланика и оних нових који су долазили, изузетно агилних, али не толико и искусних. Предсједник странке С. Радић ријешио је ту дилему на њему својствен начин. Снагом свог личног ауторитета, користећи се правима неприкосновеног вође, он је, полазећи од сазнања да су се »некоји наши сељачки прваци тако развили«, свима ставио до знања »да би била неопростива погрешка тобоже ради поштивања старости и пријашњих заслуга оставити све кандидате без промјене«. Није пропустио да подвуче да »ми старе сељачке прваке можемо, а буду ли тога вредни, и хоћемо и надаље поштивати«, али и да посебно нагласим да »нема и не може бити таквих заслуга, ради којих би се смјела наша народна фронта ослабити«³³⁾ У настојањима да што више учврсти редове странке, да се странка ослободи од оних присташа и истакнутих првака који своју дјелатност не заснивају на темељима сељачке странке (вид. изнесене случајеве у вези са текстом биљ. 18, 19 и 25) и да намакне извјесна средства толико потребна за организациони и пропагандни рад, »Слободни дом«³⁴⁾ је објавио »Десет точка предсједника ХРСС о заступничким дневницима«. На наоко једном не толико значајном питању предсједник и његови истомишљеници одлучили су да прочисте своје редове. Аргументи су били бизарни, али јаки. У Народну скупштину посланици су маја, јуна, септембра, октобра и новембра мјесеца дошли само једанпут, двапут или најчешће никако, јер и није било потребе. Обична рачуница је говорила да је један заступник мјесечно примао 36.000 круна (дневница 1.200). За 6 мјесеци 200.000, а сви посланици скупа преко 60 милиона. У овом контексту подвучено је да се по резонима у ХРСС »нитко не смије обогаћивати политиком уобће, а заступничким мандатом напосе«³⁵⁾ и иста-

28) »Сл. дом«, без броја од 22. 04. 1925, стр. 2.

29) Глигоријевић Б., *Српска национална омладина. Историјски гласник*, 2-3, 1964, стр. 25-26 и 35; Шехић Н., о. с., 226.

30) »Сл. дом«, 1, 3. од 1. 01. 1925.

31) *Ив.*, 1, 5 од 1. 01. 1925.

кнута да питање дневница »није било једино мјерило код постављања кандидата ХРСС, али је било у данашњим приликама... главно.«³²⁾

Противрјечност услова рада и резултата дјелатности која је добила свој пуни израз у коначним резултатима самих избора³³⁾ може се објаснити колико до краја довршеним припремама за изборе, (прије Обзнане),³⁴⁾ толико и већ поменути негативним учинком ригорозних мјера власти (након Обзнане).

Ако се задржимо само на бројкама, онда ћемо неминовно извући закључак да се 8. 02. 1925. у односима »државотворних« и опозиционих снага није ништа битно измијенило. Најинтересантније и најважније је уочити и истаћи да је ХРСС, и поред свих упорних настојања П-П режима да ову политичку странку елиминира као фактор, не само сачувала позиције него их и ојачала. Терор и фалсификати осигурали су »националном блоку« »Пирову« побједу. По броју палих куглица, та »већина« била је, у ствари, мањина, што је на својеврстан начин показивало степен незадовољства маса са званичном политиком режима, указивало на снагу национално-селячког фронта у држави и евентуалне правце даљих политичких комбинација. Инспираторима изборне П-П спреге постало је јасно да она није добијела очекиване резултате. Позиција и владе и опозиције објективно је била слична, тј. парадоксална. Ниједна страна, сама за себе, није била у стању да дјелује. Првих дана након избора свима је било јасно да су »особито радикали у незгодном положају... Стицај прилика их је присилио на коалицију с Прибићевићем... То није успјело, па је тако Прибићевић постао не само непотребан него и на сметњи. Стога би се радикали радо ријешили Прибићевића... а на то (их) прилике силе да помишљају на колаборацију са опозиционим блоком или бар с једним дијелом његовим.«³⁵⁾ (курзив Т. И.). Големи успјех ХРСС свео је остале политичке елементе међу Хрватима на ниво безначајности, изазвао још већи полет хрватског селячког (народног), могло би се рећи и националног покрета. Структура 120 кандидата ХРСС који су се појавили на њеним изборним листама у

32) *Ib.*, 51, 4–5 од 17. 12. 1924.

33) ХРСС је добила укупно 532.872 гласа, односно 67 мандата. У поређењу са резултатима из 1923. године (473.733) број гласова био је знатно већи за готово 60.000, али је број мандата био мањи (70:67). Томе је допринио комплициран (Донтов) систем одређивања мандата и утврђивања изборних резултата, по коме је било могуће од мањине створити већину. О Донтовом систему вид., »Политичка енциклопедија«. Београд 1975. стр. 175–176. Радикалима је за 1 мандат било довољно 6.423 гласа, ХРСС – 7.953, СЛС – 5.451, ЈМО 8.813, а земљорадницима 24.274 гласа. Листа тзв. »Националног блока« (НРС – СДС) добила је од 2.437.597 бирача 1.040.492 гласа, односно 164 мандата или 52,1%. Бројеви и постоци се у изворима не слажу потпуно, што је и разумљиво, али то битно не утиче на доношење одређених закључака. Упоредити: »Статистика избора народних посланика Краљевине СХС одржаних 8. фебруара 1925«. Београд 1926; *Ib.*, Београд 1928; »Правда«, Сарајево 42, 2 од 21. 02. 1925. Марјановић М., *Стјепан Радић*, Београд 1937, 157; С. Радић, *Политички списи*, 103; Филиповић Ф., *Избрани списи*, 1, 97, Ф. Чулиновић, *Југославија између два рата*, књ. I, 453–457; Туђман Ф., *Форум* 6/1971, 933.

34) »Слободни дом« је 17. 12. 1924. (бр. 51, стр. 2) објавно »Даље одредбе и објаве предједништва ХРСС за изборе« донесене два дана раније у Загребу из којих се видјело да су довршене све кандидатске листе ХРСС, и то с малим изннмком према предлозима котарских организација« у којима се не може више ништа мијењати.

35) »Правда«, 43, 1 од 22. 02. 1925. Непосредно уочи избора »Тежачки покрет« је у поводу »Обзнане« оцијенио да су »прогони Радића и његове странке до сада само ојачали углед и уплив Радићев«, а тиме и ХРСС у цјелини (бр. 121, стр. 7 од 31. 01. 1925).

више од 200 мјеста, као изабраних заступника, потврђује изнесену оцјену карактера странке, односно покрета.³⁶⁾

Социјална структура изабраних заступника углавном је одговарала структури кандидата. Повјерење бирача добило је 37 сељака, 12 адвоката, 4 књижевника, по два професора универзитета, економа, те по један новинар, инжењер, адвокатски приправник, професор, »школани господар«, трговац, задружни чиновник, учитељ, приватни чиновник, »господар«.³⁷⁾ Резултат избора дао је нове импулсе покрету којим је руководила ХРСС, тако да је у многим мјестима Хрватске и Босне и Херцеговине дошло до »манифестација и до сукоба с оружанишћом и с орјунашким елементима«.³⁸⁾

* * *

Није нимало случајно што у постизборном периоду управо на ширем подручју Хрватске и Босне и Херцеговине долази до отворених чарки опозиционих снага са елементима који су најурдније помагали »национални блок«. Узроци таквог стања су вишеверсни, а ми ћемо истаћи само два: 1. Босна и Херцеговина била је у то вријеме крајње политизирана, јер ни у једном дијелу државе бирачи нису тако масовно изашли на биралишта,³⁹⁾ и 2. ХРСС је, осим у Хрватској, једино у Босни и Херцеговини успјела да до завидног нивоа организира мрежу својих организација и спроведе агитацију, односно пропаганду под веома тешким условима примјене Обзнане. У вези с тим не треба испустити из вида да су и у Босни и Херцеговини, а можда још и изразитије него у Хрватској, рецидиви дјелатности подручних органа власти потенцијали ангажираност бирача на партијској, односно конфесионално-националној основи. 426.708 бирача дало је своје гласове за 13 политичких странака и групација, од тога само пет странака, односно (групација) добило је више од 400.000 гласова (Народна радикална странка, ЈМО, ХРСС, Савез земљорадника и Национални блок). Таква концентрација бирача одговарала је у потпуности агитацији и пропаганди коју је диктирала Народна радикална странка, а остале странке свесрдно прихватиле: окупљање маса под паролом заштите вјерских, односно националних интереса. Радикалском позиву »Срби на окуп«, одговорила је ЈМО позивом Муслиманима да гласају само за њу, а ХРСС је отишла и корак даље рачунајући не само на гласове Хрвата него и Муслимана. Тиме су ове странке још једном потврдиле сву своју ограниченост и невјероватно много допринијеле стварању још већег јаза међу становништвом Босне и Херцеговине, коме су својом дјелатношћу и до тада, и те како, кумовале.

36) Међу предложеним кандидатима било је: 75 сељака, 11 адвоката, 5 трговаца, 3 радника, 3 посједника, 3 »школана господара«, 3 књижевника, 3 приватна чиновника, 2 умировљена универзитетска професора, 2 умировљена гимназијска професора, 2 бранитеља, 2 одвјетничка дјеловођа и по један обртник (несељац) ветеринар, помораш, инжењер, новинар, свећеник. По националности 113 су били Хрвати, 3 Нијемца и по један Србин, Чех и Украјинац. »Сл. дом«, 2,4 од 28. 01. 1925.

37) Статистика избора народних посланика одржаних 8. фебруара 1925. Београд 1925, 152 – 157; у два случаја – код адвоката и књижевника – не слажу се бројеви кандидата и изабраних заступника због разлике третмана у два извора.

38) Новак В., *Магнит кристал*, 935, Хорват Р., *Хрватска на мучилишту*, 235 – 236.

39) Од укупно уписаних 515.602 бирача у БиХ, на биралишту се појавило чак 426.708 лица или 72,7%, Статистика избора... 60 – 70.

ХРСС се, ипак, својом дјелатношћу разликовала од других странака не само у БиХ него и шире. Но, ми ћемо се задржати на неким особености-ма њене активности на подручју Босне и Херцеговине.

Из досадањег излагања о дјеловању организација, ХРСС могла се уочити континуираност рада. Док се већина организација осталих политичких партија, како оних већих, тако и оних мањих, у току године, периодично активирала, у сеоским мјесним или котарским организацијама ХРСС стриктно се проводио »Ред« који је прописало водство Странке. То се види из многобројних извјештаја који су се обавезно слали у Загреб, а које је објављивао »Слободни дом«, као и полицијских извјештаја. Не треба испустити из вида ни чињеницу да су организације ХРСС врло често одржавале поуздане састанке (ненајављене и без присуства органа власти).

Од 6. 11. 1924, када је именована изборна П-П влада, односно 10. 11, када је краљ распустио Народну скупштину и расписао нове изборе, активност ХРСС на свим нивоима је знатно појачана, упркос настојању органа власти да то спријече, нарочито од дана објављивања Обзнане.

Иако је мрежа организација Радићеве странке у Босни и Херцеговини до овог времена била веома распрострањена (осим у источној Босни)⁴⁰⁾ два фактора су, непосредно пред изборе, условила појачану активност агитатора и уопште одговорних људи ХРСС. Курс званичног режима, диктиран од највиших инстанци (Двора и владе, односно Министарства унутрашњих дела), ригорозно спровођен, пријетио је да у великој мјери декомпонира цијелу организацију тако да би био доведен у питање успјех на изборима. Предсједништво Странке, Главни одбор на челу са С. Радићем из тог разлога, а и руководство својом изборном политиком, односно тактиком, подузели су низ мјера да организације Странке, уопште, па тиме и у Босни и Херцеговини, неутрализирају намјере органа власти и да бираче што боље припреме за излазак на изборе. Већ 12. 11. 1924. на страницама »Слободног дома« присташе и симпатизери ХРСС могли су да се упознају са »Одредбама и објавама водства ХРСС о изборима«. Водство Странке није ништа препуштало случају. У току новембра мјесеца по тим одредбама требало је обавити више припремних радњи од којих је свака била везана роком.⁴¹⁾ Те опште одредбе, логично је, важиле су и за организације ХРСС из Босне и Херцеговине. Но, и поред тога, с обзиром на специфичности Босне, скретала се пажња »гдје нема уређених обћина, као нпр. у Босни (да) су тако листине свију села једнога котара похрањене код котарске области (среског начелства).⁴²⁾

40) У »Изборним обавијестима за све организације и присташе ХРСС« десетак дана након расписа избора, С. Радић је дао оцјену услова рада организатора и степена организираности ХРСС: »У БиХ захватио је хрватски сељачки републикански покрет католичка села и готово су свуда проведене организације ХРСС уз највеће запреке и уз најстрашније прогоне од области и од жандара«. »Сл. дом«, 47,3 од 19. 11. 1924.

41) Припреме за изборе укључивале су уношење бирача у изборне листе, упознавање водства котарских организација са упутама о рекламацијама изборних листина (до 18. новембра); све мјесне организације требало је да обаве послове око рекламација (од 23. новембра), да одбори мјесних организација одреде чуваре кутија и провјере да ли је организација одабрала двадесетак младића који ће пазити на орјунаше (од 30. новембра 1924) »Слободни дом«, 46,1 од 12. 11. 1924.

42) Ib.

Средином децембра 1924. год. »двадесетак мањих експедиција ХРСС кренуло је... у одређене крајеве, гдје је требало обавити још доста посла. Свака је имала на челу по једнога или по два народна заступника. Све су добро извршиле свој посао без икакве сметње, јер им области уобће нису ушле у траг. Кретали су се посве слободно и радили увiek јавно, али далеко од оружничких постаја у тзв. у најзабитнијим заселцима... Половица од ових експедиција радила је међу муслиманима, који се посвема окрећу к републици, тј. к човјечности, миру и слободи«.43) Све котарске организације на терену, према даљим одредбама водства ХРСС за изборе (од 1. 12. 1924), биле су дужне да до 28. децембра одрже своје сједнице на којима је требало »иајприје извести да ли су све мјесне организације истину тако уређене, да никакви орјуици и други насилници не могу спречити слободнога приступа на биралиште и слободнога гласовања. Гдје није та ствар уређена мора ју уредити котарска организација«. Осим ове начелне обавезе, одлучено је да се »сви одбори мјестних, обћинских и котарских организација (...) сматрају сада као изборни« те да се »мјестни одбори састају два до три пута на тједан, а кад је то могуће сваки дан, а котарски одбори нека се на сваки начин састану у снечњу 1925. још два до три пут«.44)

Организационе припреме ХРСС, без обзира на све теже и теже услове, текле су, тако рећи, без застоја. Број одржаних састанака, и поред појачаног надзора полицијских органа, није се смањивао. Извјештаји званичних органа власти нису више ни приближно тако исцрпни, прије свега због тога што се, по одлуци водства, пришло организирању тзв. поузданих састанака. Опширне информације замјењују штурџи подаци и претпоставке »повјерљивих особа«. Према оцјени неких извора, међу радићевцима се није опајало »никакво живахније гџбање«.

»Објашњење« је било да »они (радићевци – м. оп.) изјављују да су све приправе за изборе довршили и да им не треба никакве агитације«.45) Но, на страницама »Слободног дома« и даље се сусрећемо са врло кратким нотџцама о одржаним састанцима сеоских мјесних и котарских организација. Ту се није радило само о раније основаним организацијама него и о миогим новооснованим, управо у жеку предизборне кампање. Из тих вијести види се да је број заступаних села био приличан (од 20 до 30): Садржај већине састанака био је директно везан за предизборну активност, што је само један доказ више да је оно што се одлучивало и захтјевало од централе у Загребу стриктно и спровођено на терену.46) Док је »Слободни дом« до одлуке владе да Обзнану примијени и на Радићеве присташе и објављивао вијести о дјелатности организација и појединаца, већ у првом броју из 1925. год. налазимо обавијест да »свих случајева (доприноса за изборни фонд – м. оп.) »Дом' не јавља једно ради малога простора, а друго да наши људи немају можда и за то неприлике« (курзив Т. И.).47) Несумњи-

43) »Слободни дом«, 52,4, од 24. 12. 1924. Треба истаћи да је ова оцјена предизборног успјеха експедиција ХРСС међу Муслиманима у БНХ била више резултат жеља него стварног стања, што се потврдило и у изборним резултатима.

44) *Ив.*, 49,5, од 3. 12. 1924.

45) »Југославенски лист«, 274, 2, од 25. 11. 1924.

46) Вид. »Сл. дом«, бр. 46,5 од 12. 11. 1924; 47, 6 од 19. 11; 48,6 од 26. 12; 50,5 од 10. 12; 51,11 од 17. 12. 1924; бр. 1, стр. 11 од 11. 01. 1925.

47) *Ив.*, бр. 1, стр. 12 од 1. 01. 1925.

во је оваква одлука резултирала из чињенице да је даљњу активност ХРСС готово немогуће пратити на уобичајени начин, без обзира на то што је од 28. 01. 1925. »Слободни дом« почео поново да излази.

Поред организационог рада, други фактор који је дао посебан печат предизборној активности ХРСС је њен однос према муслиманском дијелу становништва. У суштини није се радило уопште о присуству неких нових момената тактике ХРСС. Оријентација ка Муслиманима у Босни и Херцеговини представљала је, поред идеја федерализма, ублаженог републиканизма и др., само један од већ познатих и присутних елемената константне пропаганде ХРСС, који је у периоду предизборне агитације добио веома много на значају. Досадашње праћење ставова С. Радића и дјелатности ХРСС потврђују да је континуираност било основно обиљежје односа ХРСС према Муслиманима Босне и Херцеговине. Општеполитичко стање, посебно положај ХРСС само су га потенцирали. Иако су и ХРСС и ЈМО, као најбројније странке хрватског, односно муслиманског народа, од мартовских избора 1923. г. непрекидно, биле, као фактори тзв. Федералистичког или, пак, Опозиционог блока, упућене једна на другу у вријеме предизборних припрема, веома лако се пренебрегавала заједничка опозициона активност. Обје странке су, за рачун сопствених страначких циљева, запостављале интересе народних маса које су окупљале и за чије представнике су се издавале.

Да је пропаганда ХРСС уочи фебруарских избора 1925. г. остала на нивоу мартовских избора 1923, да се и овог пута од стране ХРСС рачунало са вјерским осјећањима муслиманског становништва у Босни и Херцеговини, потврђује податак да је поновно растуран летак »Ислам и Република« као и 1923. г.⁴⁸⁾ Иако се С. Радић, заједно са осталим из водства Странке на основу резултата избора 1923. г., могао увјерити да неког већег одзива код Муслимана у односу на ХРСС није било, ипак се иста заблуда понављала и пред изборе 1925. г. Колико је предсједник Радић био тврдоглаво упоран у своме ставу да уз подршку босанскохерцеговачких Муслимана, односно гласова Хрвата и Муслимана, који ће пасти у кутије ХРСС, и заступника дође до већине, која ће бити квалифицирана да прави потом споразум, види се у »опазци« коју је 1925. г. дописао уз потпуно неизмијењени чланак доњовакуфског посједника Тахира Даутбеговића, носиоца листе ХРСС у Фочи – »Ислам и Република« из марта 1923. год. С. Радић је из субјективног увјерења, односно жеље, али и из пропагандистичких разлога поручивао: »Селачки републикански покрет захватио је у Босни и Херцеговини и многа муслиманска села, а мјестимице и муслиманско грађанство«.

Као и приликом претходних избора (18. 03. 1923), и 8. 02. 1925. године водство ХРСС је одлучило да Странка на изборима иступи самостално. Иако С. Радић априла 1923. без Спахе није ни намјеравао да започне пре-

48) Примјерке тог летка растурали су у Добоју, Зеници, Какњу и Сарајеву проф. Х. Хашић, затим проф. Зилчић, а већи број летака заплијењен је код бившег посланика ЈМО И. Дуповца и М. Челића. Архив Босне и Херцеговине, Велики жупан сарајевске области (даље АБиХ, ВЖСО), 1925/Пов., бр. 173, fol./13. Атиф Пуриватра у биљешци бр. 39, на стр. 287 цитираног дјела наводио да је Дуповац посланик ЈМО. Међутим, он је био срески кандидат на листи ХРСС за Високо и Сарајево, *Ib.*, бр. 164. Листа није била потврђена. Власти су због растурања тог летка наредиле 3. 01. 1925. опсежне претраге, а 23. 01. издале и »пожурницу«.

говоре са Народном радикалном странком (који су довели до »Марковог протокола«), и мада је у току 1923, а нарочито 1924. оствареиa солидна сарадња са ЈМО, као једним од опозиционих партнера, ипак му ни на памет није падало да пред изборе и практично потврди ту оријентацију. У ствари, радило се увијек и само о незајажљивој жељи да се и у односу на противнике и партнере оствари и осигура положај који ће у даљој активности омогућити побољшање услова у борби за власт. Интереси народа су били ту само добар параван. Јер, како другачије објаснити »препреку«, односно одговор С. Радића Муслиманима, који су питали: »Иде ли Спахо с Радићем и је ли то исто гласовати за Спаху као и за Радића«, ријечима: »то није исто, јер Спахо није ни за републику ни за сељачко право«. Он се не устручава да каже »да нама републиканцима ништа не смета, што се њихова (тј. Муслимана – из Босне и Херцеговине – м. оп.) организација зове муслиманска«, али признаје да »је лудо и кукавно, што се та организација не зове х р в а т с к а (седамнаест муслиманских заступника написали су на својим домовницама да су Хрвати) него тобоже југословенска«. Иако би се помислило да је закључак недискутабилан, јер »не може... бити никаквога посебнога изборнога споразума са ЈМО«, С. Радић остаје досљедан познатом »авијатичарском стилу«. Из свега извлачи закључак да »зато не треба, па и не смије бити никаквога непријатељства према тој организацији«, јер »Спахо је поштени и наображен политичар«. Пошто су по њему »за сву будућност Босне и Херцеговине ови... избори одлучни«, а »потребно је да сељачки републиканци добију апсолутну или барем релативну в е ћ и н у«, он препоручује, а и нада се да, ако и »муслимани који су у души сви републиканци, буду већином гласали за ХРСС, онда ће ХРСС имати преко двадесет заступника, а ЈМО десетак. За једно бит ће преко тридесет од 48, и у том случају биће и Хрватству и Исламу и сељачком народу у Босни и Херцеговини осигурана подпуна равноправност и слобода.«⁴⁹⁾ Шеф ЈМО др М. Спахо одмах је реагирао оквалифициравши, у једном интервјуу, Радићеве изјаве о раширености сељачког републиканског покрета у многим муслиманским селима, те мјестимично међу муслиманским грађанством, као нетачне. Он је подсјетио да су сличне заблуде С. Радића проузроковале 18. 03. 1923. г. губитак трећег мандата у бихаћком округу, јер је ХРСС припало 2.300 муслиманских гласова. Међутим, др Спахо је сматрао отимање гласова у изборној борби н о р м а л н о м појавом и дошао је до идентичног закључка, као и С. Радић, сматрајући да такви ставови и ЈМО и ХРСС неће уопште бити сметња да обје странке након избора наставе заједничко дјеловање »за потпуну равноправност и слободу.«⁵⁰⁾ У једном свом говору (28. 11. 1924) др Спахо је обећао да ће »Муслимани и надаље ићи са Давидовићем, Корощцем и Радићем«, те да ће се Блок »борити и надаље за споразум Хрвата, Срба и Словенаца... против корупције и тражити да се корупционаши изведу пред суд«. Интересантна је опаска поглавара среза Високог да »Радићу није нитко клицао премда га је (Спахо) опетовано спомињао и савез с њиме истицао.«⁵¹⁾ На својој сједници од 10. 12 1924. Цен-

49) »Опазка Предсједника ХРСС С. Радића« уз текст летка »Ислам и Република« који је тајно ширен у БиХ за вријеме предизборне агитације. АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов. 173, fol./16, Ib., »Сл. дом«, 47,3 од 19. 11. 1924, »Југославенски лист«, 270, 1 од 20. 11. 1924.

50) »Југославенски лист« 271 од 21. 11. 1924; »Правда«, 265,1 од 21. 11. 1924.

51) АБиХ, ВЖСО, 1924/Пов. 2970, fol./2.

трални одбор ЈМО, ипак, није ставио на дневни ред питање о републиканству своје организације чиме није, наводно, »удовољио жељи огромне већине својих бирача«. ⁵²⁾ На основу таквог става др Спахе и Централног одбора ЈМО, орган ХРСС је писао да су Муслимани из Босне и Херцеговине »почели нагло остављати Спаху, јер некоји његови необуздани посланици лудо говоре против републике, а још луђе против Радића. Зато је у Мостару једна трећина муслимана пристала уз ХРСС, а у осталој Херцеговини преко половица муслимана, па ће на кандидационим листама ХРСС бити, готово сви кандидати муслимани, а једнако и носилац листе«. ⁵³⁾ Без обзира на демантије од стране ЈМО, одговорни из ХРСС настављали су несмањену пропагандистичку активност која је била усмјерена и ка Муслиманима БиХ, односно, њиховој странци. На страницама »Слободног дома« истицао је да се 17 посланика (од њих 18) осјећа Хрватима, да чак 90% Муслимана Босне и Херцеговине пристаје уз политику ХРСС или се осјећа Хрватима, да др Спахо својим ставовима удаљава Муслимане од хрватства због чега би након избора »могао бити политички мртвац«. ⁵⁴⁾ Донедавно, тако рећи, јединствени у опозицији према режиму са приближавањем избора и ХРСС и ЈМО, саме за себе и једна наспрам другој, све више и више су се одвајале, очевидно још више подвајајући своје бираче, хрватске и муслиманске масе уопште. Без обзира на јасно испољене тенденције да се избори максимално повезивала у Опозиционом блоку није се потпуно прекидала. У Фојници је 21. 01. 1925. г. на збору ЈМО др М. Бехмен »... прочитао апел опозиционог блока... рекао (је) да би говорио о забрани ХРСС, али да не сме од полицијског изасланика, јер да би растурио збор, а ипак је рекао да неће бити укинута кутија ХРСС, а ако и буде, да ће Хрвати знати у чију ће кутију гласати«. Према мишљењу самог поглавара фојничког среза, примјетно је било »међу радићевцима и муслиманима уверење да ће на изборима од 8. III победити опозициони блок...«. ⁵⁵⁾ Не треба заборавити на чињеницу да су извјесни Муслимани појединци, и из редова ЈМО и ХРСС, интензивном активношћу утицали на формирање представе о могућностима постојања неке одређене и реално ефикасне сарадње ових двију политичких странака. ⁵⁶⁾ У ствари, радило се о гласноговорницима класних интереса кругова којима су припадали. Због објективно тешког друштвенopolитичког и економског положаја маса уопште, Хрвата и Муслимана, посебно, односно дуговременог опозиционог става њихових политичких организација (ХРСС и ЈМО), стицао се утисак да су то »прави борци« за промјену постојећег стања.

52) Тако је писао Спахић Мехмед у чланку »Босанскохерцеговачки муслимани за републику«. »Сл. дом«, 51,3 од 17. 12. 1924.

53) Према: »Југославенски лист«, 286,1 од 11. 12. 1924. Вид. »Сл. дом«, бр. 50 од 10. 12. 1924, и бр. 51,3 од 17. 12. 1924.

54) »Сл. дом«, 51 од 17. 12. 1924. Ив., Пуриватра, о. с., 81, Вид. уз биљ. 43 и коментар у тој биљешци.

55) АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов. 2980, fol./102.

56) Замјеник кандидата »Муслиманске организације« у Рогатици Рагиб Чапљић, трговац »говори да је он Хрват Муслиман, да се његова партија бори заједнички са Хрватима ексистирајући вечито то да су они у овој држави пасторчад«, АБиХ, ВЖСО, 1924/Пов. 3205, fol./5. Кандидат ХРСС за срез Вишеград Зихно Буљина, ременар, био је раније »жестоки и јавни комуниста« а према извјештају поглавара ни он у Фојници ни Чапљић у Рогатици не уживају углед »поштених грађана«, Ив., fol./2.

Прваци опозиционих странака су се свим силама трудили да оставе тај утисак. Тако је непосредно пред изборе предсједник ЈМО др М. Спахо, и поред испољаване неусаглашености између ХРСС и његове странке, те партнјске изолираности страике у предизборној активности, изјавио новинарима да ће странке опозиције (ЈМО, ХРСС и СЛС) изаћи на изборе сложено и неустрашиво, »а послје избора *наставит ћемо* акцију која је већ унапред осигурана«⁵⁷⁾ (курзив Т. И).

Водство ХРСС и њени агитатори нису рачунали само на Муслимане и нису дјеловали само међу њима (в. текст уз биль. 43) него су наде за испуњење и зборне већине усмјеравали и ка српским сељацима из Земљорадничке странке. »Слободни дом« је најпохвалније оцијенио дјелатност учитеља Крсте Милетића и лијечника др Бранка Чубриловића, те свих организација ХРСС, нарочито омладинске у бањалучком окружју. То је за њих била довољна гаранција да ће се »ова сељачка слога проширити до избора и на сву Босну и Херцеговину«, па је изражено увјерење да ће »избори дне 8. вељаче изниети сигурно јаку хрватско-србску сељачку већину до којих 30 заступника, у којој ће први пут одкад постоји Босна бити народни заступници сељаци Срби, те сељаци муслимански и католички Хрвати.«⁵⁸⁾ Колико су то биле далеко више жеље и надања него одраз реалног односа ових двију странака, могло се уочити на терену. У Калиновику, на једном скупу тежачке странке, чуле су се ријечи које су стремиле ка истом циљу којем је тежила и ХРСС, само су они у погледу сарадње са Радићем били више него искључиви.⁵⁹⁾

Управо у Босанској крајини, гдје се вођство ХРСС надало да би могло рачунати на хрватско-српску већину, дошло је до окретања леђа Радићевом покрету. Присташе новоосноване ХССС (Винка Ловрековића) започели су баш у Бањој Луци окупљање противника Радићевог курса, проширујући га и на друге крајеве Босне, посебно Сарајево.⁶⁰⁾ Само мјесец дана након оснутка ХССС у њеном органу, уз истицање да она »проповједа братску љубав међу свима племенима уједињеног и јединственог народа... да је љубав и оданост краљу Александру и династији Карађорђевића наша дужност, а и потреба једне стварне корисне политике«, оцијењено је да »Босанска крајина прва од свих у Босни са успјехом ради на узвишеној идеји споразума и равноправности«⁶¹⁾ али ван оквира Радићеве политике.

Организације Комунистичке партије Југославије дјеловале су на терену Босне и Херцеговине у складу са општом оријентацијом странке и раније испољаваним становиштима. Уочи избора кружило је једно упутство радницима: »Пошто у БиХ неће нигдје бити наших листа то смо закључили да тамо сви наши другови гласају за ХРСС«. Предвиђало се, такође, ако »у случају, да у задњи моменат буду листе ХРСС суспендоване тада да сви

57) »Правда«, 28,1 од 4. 02. 1925.

58) »Сл. дом«, 50,5 од 10. 12. 1924.

59) »...сви сељаци тежачи (треба) да (се) уједине у једну странку и то сељачку, јер нити може бити Велика Србија, а нити Велика Хрватска. Напада Радића, да врлуда својом политиком и да нема сигурног политичког правца, те да тежачка странка неће никада са њим заједно« АБиХ, ВЖСО, 1924/Пов. 3717, fol./42.

60) »Слободни сељак«, бр. 2, стр. 2/1924. Вид. текст уз биль. 19.

61) Ив., бр. 4, стр. 2.

наши другови бојкотују изборе».⁶²⁾ Како ни у централи ХРСС у Загребу, тако ни у »филијали« – Босни и Херцеговини није било никаквог организираног контакта у овом правцу. Док су комунисти покушавали да у име изборне побједе демократских снага (сељака и радника) искористе нерасположење тих маса, С. Радић и водство ХРСС, руководећи се ускопартијским интересима, а заклањајући се за интересе сељаштва и радништва, настојали су да искључиво сами у потпуности искористе њихово незадовољство.

Хрватство је било и остало за С. Радића и ХРСС најмериторније мјерило свега постојећег. Осјећало се то како на ширем, тако и на ужем плану. »Даљње одредбе« Предсједништва странке (15. 12. 1924), из којих се видјело да су кандидатске листе ХРСС завршене (бн.л. 34) нису дале ни наслутити како је текла њихова припрема и са каквим се тешкоћама суочило водство у Загребу. Уз напомену да сваки присташа ХРСС мора добро знати да ни једна странка не поставља своје кандидатске листе као странка, него је по изборном закону свака кандидатска листа у цијелој жупанији означена својим носоцем или прваком, Предсједништво је истакло за поједина окружја Босне и Херцеговине слиједеће кандидате:

- за Херцеговину: С. Радића, књижевника;
- за Бихаћ: Ибрахима Пајазетовића, котарског ветеринара;
- за Бању Луку и Сарајево: Павла Радића;
- за Травник: Иву Челана, тежака;
- за Тузлу: др Јураја Крњевића, одвјетника.⁶³⁾

Без обзира на чињеницу да у БиХ до ових избора водство није имало експресних случајева, да су организације у фази појачаног притиска власти биле веома компактне, да су опште припреме биле веома солидно провођене, истицање кандидата, ипак, није прошло без проблема. Предсједник ХРСС је још маја 1924. г. дао свим котарским организацијама подробне упуте о будућим кандидатима изборних листа ХРСС. Иако су од свих организација »само четири предлагале да код њих буде њихов досадашњи заступник«,⁶⁴⁾ водство ХРСС, и С. Радић лично, морали су да интервенирају у неколико случајева у Сарајеву и другим дијеловима Босне. Сам С. Радић је подсетио да »народни заступник иема заступати само један крај или чак, можда само оно мјесто из којег је родом или гдје живи него да он мора имати (на уму) свеобћу добробит читавога народа«. Међутим, реакције на терену, међу самим Хрватима (овог подручја), биле су у тоталном раскораку са жељама С. Радића. Они су били »веома незадовољни саста-

62) АБХ, ВЖСО, 1925/Пов., 691, fol./2. Иако се у круговима КПЈ знало да је водство ХРСС нерасположено да, у случају забране листа Радићеве странке, упути своје бираче да гласају за НРПЈ, плашећи се да би то повећало утицај комуниста међу Хрватима (вид. Архив радничког покрета Београд, фонд Комунистичке интернационале – даље: АРПЈ КПЈ – 1925, 3, Извјештај ЦК КПЈ о политичкој ситуацији у Југославији; Глигоријевић Б., *Демократска странка*, 445 – 446), ЦК КПЈ је стао на становиште да позове бираче да у окружјама у којима не буде листа НРПЈ, а буду постављене листе ХРСС гласају за ове последње, а бојкотирају листе осталих грађанских партија (вид. АРПЈ, КИ, 5, ЦК КПЈ. Политичка ситуација у Југославији с освртом на изборну кампању и резултате избора).

63) »Сл. дом«, 51,2 од 17. 12. 1924. О поступку са листом ХРСС у сарајевском окружју вид. АБХ, ВЖСО, 1925/Пов. 164, fol. 22

64) »Сл. дом«, 1,3 од 1. 01. 1925.

вом кандидатске листе. Њима је, према извјештају Великог жупана сарајевске области министру унутрашњих дјела, особито криво што су Хрватима – католицима из Сарајева за област сарајевску претпостављени неки Муслимани, па и Хрвати из друге (травничке) области. Највиђенији чланови ХРСС изјављују јавно да за овакву кандидатску листу неће гласати.⁶⁵⁾ Сљедствено томе, предсједник ХРСС саопштава даје: »И за изборе 8. 02. 1925. држао сам се овога правила што сам више могао, те су готово сви наши заступници кандидирани на другом мјесту, него су били 1923, а нарочито су многи сељачки прваци из банске Хрватске кандидирани у далматинској Хрватској, Босни и Херцеговини, те Бачкој и Банату«. И поред тих упута и упозорења »да је само онај прави присташа сељачке странке... који код избора гласује за саму странку, а не за ову или ону особу«,⁶⁶⁾ (спац. Т. И.) Предсједништво ХРСС је морало да у сарајевском случају интервенира врло брзо и енергично. Наиме, неке организације из Сарајева упутиле су појединим члановима Предсједништва ХРСС писма »којима се тражи да носиоцем кандидатске листе за окружје сарајевско буде Милан Перић«. Сам Перић је писао опширно у истом смислу »позивајући се на 25 присутних представника мјесних организација и на вољу народа уобће«. ⁶⁷⁾ Пошто свађа око тога није јењавала, В. Мачек и Ј. Крњевић су, у име Предсједништва странке, донијели одлуку да се: »1. Разпуштају све градске организације у Сарајеву осим организације Ново Сарајево, која дјелује сасвим правилно; 2. Нитко од сарајевске господе нема право у име водства ХРСС обилазити по народу и представљати се као поузданик или чак поузданик ХРСС; 3. Више мјесних организација па нити све мјесне организације једног котара не могу дефинитивно поставити нити кандидата ХРСС за поједини котар, а још мање носиоца ХРСС за циело окружје, него могу ставити само своје предлоге, које водство ХРСС редовно уважаје, али може и одклонити...«⁶⁸⁾ Овај став (3) не би се могао усагласити са оним мјестом »Даљњих одредаба и објава предсједништва ХРСС за изборе« од 15. 12. 1924. из којега се види да се »нису нимало могли уважити приједлози појединих мјесних организација ХРСС, осим кад је већина мјесних организација у којем котару, макар и свака за се, ставила један те исти предлог«. ⁶⁹⁾ (спац. у тексту, курзив Т. И.) Наведен примјер је својерстан доказ одлучности предсједника ХРСС и досљедности Предсједништва странке да, у изузетно деликатним условима (атака органа власти и појаве цијепања странке) истрају у својим намјерама. Са листе потенцијалних кандидата ХРСС неки су се, захваливши се, сами повукли, а неке је морао од кандидатуре искључити сам С. Радић. И примјери из Босне и Херцеговине иду у прилог тврдњи да се С. Радић досљедно држао упута организацијама странке од 21. 05. 1924. – о потреби, боље рећи нужности, »господарске самосталности кандидата«, односно става према заступничким дневницама. Иван Радић, Стјепанов синовац, био је један од оних који се сам захвалио на кандидатури. У претходним изборима, као један од

65) АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов. 164, fol. 22.

66) »Сл. дом«, бр. 1, стр. 3 од 1. 01. 1925.

67) Веома лошу оцјену сарајевских радићеваца дао је конкурентски »Слободни сељак«, бр. 2, стр. 2 из 1924.

68) »Сл. дом«, 48,5 од 26. 11. 1925.

69) Љ., 51,2 од 17. 12. 1924.

најагилнијих агитатора, он је служио примјером по ангажираности и оствареним резултатима. Не на основу тога, него због слабог имовног стања (без икаква иметка и живећи само од својих руку) сматрао је да има право на све дневнице. Убрзо је увидио да је тиме дошао у сукоб са темељним ставовима странке и предсједника.

Мато Шпиоњак, својевремено горљиви присташа Хрватске тежачке странке, касније један од најнеустрасљивијих пропагатора Радићеве идеје у Босни и Херцеговини, нарочито у Посавини, доживио је судбину да га лично предсједник ХРСС искључи као евентуалног кандидата »јер се је дао сам прогласити носиоцем за тузланско окружје и јер је странци напратио своје дугове, те мандат желио добити само ради дневница«. ⁷⁰⁾

Примјерима дјеловања централних и подручних органа власти на де-струирању ХРСС, гдје год су постојале њене организације, оснивања од стране »државотворних« нових хрватских странака, које је требало да привуку на своју страну незадовољне присташе ХРСС и Хрвате уопште, случајевима дисидентских акција дојучерашњих Радићевих сабораца треба придодати и неријетке случајеве неформалне новостворене радикалско – ХССС – дисидентске спреге. Акција предсједника »Хрватске сељачке самосталне странке« добила је подршку истакнутијих радикалских првака. Радикалски кандидат Стј. Мартинчевић (за срез Прозор) лијепио је у Фојници по ноћн плакате (децембар 1924) у циљу подршке дјелатности Винка Ловрековића. Након што су их власници кућа поскидали, »срески главар Мусакадић позвао је себн тројицу угледнијих грађана и осудио их на 20 дана затвора...«, а идентичан случај десио се у Сарајеву. ⁷¹⁾ Органи власти су на много начина покушавали да одлуку бирача усмјере ка Народној радикалној странци. Извјесни кандидат Пајић из Фојничког среског поглаварства говорио је у мјесту Раство (7. 12. 1924) сељацима, углавном Хрватима и Муслиманима, »да морају сви гласовати за радикале, да ће се добро пазити у коју кутију се куглица баца, па који не буде бацио у радикалску кутију већ у Спахину и Радићеву, пријетио им је мукама, дапаче и вјешањем. Напротив, који даду глас за радикале, да им он опрашта све глобе нарочито... за шумске штете: надаље... да могу слободно сјећи у државној шуми, гдје год хоће, па ако од лугара буду и пријављени да ће их он ослободити«. ⁷²⁾ Не треба ни истицати да поменутом, Пајићу који је више »агитатор него званичник«, ⁷³⁾ то није бно први примјер злоупотребе власти, ⁷⁴⁾ а ни да је наведени случај усамљен.

70) Ив., 1,4 – 5 од 1. 01. 1925/Предсједник ХСС је случај Ивана Радића пропратио ријечима да на тај начин он »може постати ваљан, па и узоран господар, а кад би се био ослонио само на незаслужене дневнице, да би лако могао постати обични политички користољубац«, па му је поручио да ће га с озбиром на »његове способности у ширењу наука... водство овдје још требати у народном послу«.

71) »Југославенски лист«, 295,2 од 21. 12. 1924. »Због тога што је исте плакате на којима је био насликан Радић и бољшевик – које су лијепили четници (1. 1. 1925) – тргао са зграда око поште у Сарајеву кажњен је затвором Филип Грубишић, савјетник градске штедионице«.

72) »Правда«, бр. 289 од 21. 12. 1924.

73) »Југославенски лист«, 295,2 од 21. 12. 1924.

74) У поводу сједнице котарске организације у Фојници (5. 10. 1924) на којој је било заступљено девет од десет мјесних организација »Дом« је писао како се П – П влада увијек »бринула« за овај Радићев котар – »шалаући му чиновнике и службенике радикале, да затворима, глобама економски што прије упропасти народ, који је усљед неродице задњих година ионако осиромашио«. »Сл. дом« 48,6 од 26. 11. 1924.

Однос различитих фактора према ХРСС у цјелини у току предизборне активности, а нарочито након примјене Обзнане, без обзира на нереализиране константе њеног програма и јалову дјелатност, резултирао је у одступању од раније донесене одлуке да се странка неће обраћати ни својим изборницима, тј. бирачима уопште,⁷⁵⁾ нити босанскохерцеговачким, посебно.

У Загребу и Сарајеву штампан је (1. 02. 1925) проглас у форми летка: »Хрватски сељачки народе« са листом кандидата ХРСС у Босни и Херцеговини, у коме истакнути прваци ХРСС Павле Радић, Рудолф Херцег, Никола Прека и Хакија Хацић позивају »Хрвате католике и муслимане« да на дан избора »сви као један безувјетно и мимо све запреке дођу на биралиште«, и да своје куглице баци у кутију једнако правности, поштења и законитости, у кутију народне владе и човјечанске правце у кутију републиканске слободе.⁷⁶⁾ ХРСС је у својој агитацији и пропаганди остала досљедном и у оријентацији и у заблудама. С једне стране »играло се« на сигурну карту: бранило се оно најосјетљивије како за појединца, тако и масу – осјећање равноправности, законитости, правце, поштења и слободе, а с друге стране упорно се, са илузијама, а не реално, вјеровало у афирмацију заблуде да у Хрвате спадају не само католици, него и муслимани.

Непосредно пред изборе, организације ХРСС на терену спровеле су, под веома тешким условима, посљедње припреме. Готово да није било бирачког мјеста, а да кутије ХРСС нису имале своје чуваре. Подаци о чуварима кутија ХРСС, на индиректан начин, иду у прилог тези по којој се ова странка може третирати и као хрватски народни покрет или, у најмању руку, као организација у којој су заступљени готово сви слојеви хрватског народа.⁷⁷⁾ Од 27 чувара кутија у Сарајеву уз жељезничаре, конобаре, зидаре, коларе, електричаре, собосликере, коваче, чебеџије, налазили су се по један приватни чиновник, бивши полицијски агент, правник, грађевинар и инжењер, дакле лица која се нису могла напречац навести на пропаганду ХРСС, него су се нашла у њеним редовима и на тим мјестима из увјерења. Један од њих »инжењер Михо Јуричевић (који ради са овдашњом дирекцијом државних жељезница)... добија и све лифериције машинерија за сва рударска предузећа у Сарајеву«,⁷⁸⁾ таквим политичким држањем довео је свој положај у питање. Закон о заштити државе подједнако је погађао све присташе ХРСС, без обзира на њихову социјалну припадност. Није тешко схватити тај однос власти, јер није била ријеч о заблудама режима, него о настојању највиших кругова у држави да под сваку цијену представе дјелатност ХРСС антидржавном, а њене активисте елементима опасним по

75) »Сл. дом«, 46,1 од 26. 11. 1924. Руководи се, изгледа, овом одлуком, Н. Шехић је изнио тврдњу да »уочи избора 1925. ХРСС не објављује посебан изборни проглас«, Прилог проучавању фебруарских избора 1925. у БиХ, стр. 231.

76) АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов., 327, fol. 3. или 387, fol. 11.

77) Интересантно је поређење, нпр., структуре активиста организација у Фојници и Сарајеву. Док је у Сарајеву социјални састав имао занатлијско-ситносопственичка обиљежја, у фојничком срезу је преобладајуће њихово сељачко поријекло. Због тога при генерализирању случајева у средини, каква је била босанскохерцеговачка, гдје структура становништва није била још довољно издиференцирана, треба водити рачуна о специфичностима сваке средине. Вид. АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов., 387, fol. 7.

78) АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов., бр. 377, fol. 3.

државни поредак.⁷⁹⁾ Испољавајући у великој мјери непознавање карактера и специфичности дјелатности ХРСС, тенденциозно тумачећи податке којима је располагала, власт је, одозго до доље, била увелико неспособна да ефикасно дјелује. Министар унутарњих дјела Б. Максимовић је надмено дијелио лекције београдским властодршцима како »о свему томе (о дјелатности тзв. »борбених одреда« ХРСС – нап. Т. И.) немају појма« признајући да је »у Босни и Херцеговини у неким крајевима та борбена организација такође спроведена, нарочито у самој Херцеговини...« Први човјек »Одељења јавне безбедности« није се устручавао да призна својим потчињеним да у хрватским крајевима »када се појави жандармерија у већем броју или када кроз село промарширају већи одреди војника, сељачко становништво без разлике узраста и доба, дочекује их са непрестаним узвицима: живела сељачка република!... ти поклици врло често се чују и међу војницима... овим (извиђањима) не постиже се ништа, него се све то понавља у још већим сразмерама.«⁸⁰⁾

Ако се дјелатност ХРСС рекапитулира у цјелини или на ужем подручју, у Босни и Херцеговини, у контексту општих друштвено-економских и политичких односа у земљи, а посебно положаја Хрвата, неће нимало зачудити резултати које је постигла 8. 02. 1925. у Босни и Херцеговини.⁸¹⁾ Без обзира на то како се проматрају, да ли из микро или макро перспективе, они су потврда једног реалног стања односа. Хрватско становништво је изразило готово безгранично повјерење у С. Радића и водство ХРСС. И од стране свештенства усмјеравани су католици да гласају за ХРСС.⁸²⁾ Пораз свих осталих који су мимо радићеваца покушавали да говоре или дјелују у име Хрвата из 1923. г. 8. 02. 1925. само је потврђен.⁸³⁾ У цијелој Босни и Херцеговини, па чак и у Сарајеву, гдје су трзавице у водству биле најучљивије, број гласова за ХРСС је показивао знатан скок.⁸⁴⁾

Мада у погледу оцјене успјеха ХРСС не треба ни у ком случају занемарити ефекте добре организираности њених присташа, затим утицај пропаганде водства и осталих фактора, ригорозне мјере које је власт подузимила у БиХ, умногоме су директно и индиректно имале утицаја на получене резултате. Режим је на том терену очито изгубио много. Не треба забо-

79) Министар унутрашњих дјела је »чуваре кутија«, разна културно-пјевачка или тамбурашка друштва идентифицирао са »одељењима за заштиту слободних избора«. То је за њега био несумњив доказ »да се приступило непосредним мерама, да се садањи уставни поредак у држави нагло сруши и превратници узму државну власт у своје руке«. – АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов. 445, fol. 18. Вид. опширније чланак: »Примјена „Обзнане“ на ХРСС и последице за њене присташе у Босни и Херцеговини«, Часопис за савремену повијест, 1/1971, стр. 27 – 55.

80) Ibid., бр. 445, fol. 18.

81) У кутије ХРСС пало је 83.387 куглица, односно 19,5% (од 426.708 бирача који су изашли на изборе) на основу којих је странка добила десет мандата. Статистика избора народних посланика од 8. фебруара 1925. Београд 1926, 60 – 70 и 140 – 157.

82) »Фрањевци су са олтара у цркви наређивали да свако мора доћи на гласање знајући да ће сви гласати за ХРСС, па су тиме и директно агитирали за опозицију.« АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов. 602, fol. 25.

83) Хрватска пучка странка добила је 1.782 гласа или 0,5% свих бирача, а Хрватска сељачка странка (Ивана Маринчића) 321 глас или 0,1%. Ibid., или Статистика избора посланика..., XLI

84) У Сарајеву су радићевци добили 8.488 гласова, према 5.812 колико су добили 1923. АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов, 486.

равити ни улогу цркве, мада је она од стране власти била пренаглашена, највише стога што је нижој инстанци служила као »објашњење« и оправдање пред вишом, а било је случајева и коректног држања цркве.⁸⁵⁾ Један привидан неспоразум око тумачења става власти пред изборе и на сам дан избора увјетовао је и различите оцјене њене улоге. Опозиција је нападала поступке појединаца, жандармерије, бирачких одбора и стављала веома крупне приговоре раду званичних органа. Ови су се, опет, бранили да нигдје није било терора, да су све странке слободно дјеловале (изузимајући, наравно, забрањену НРПЈ, односно КПЈ и ХРСС). Велики жупан сарајевске области у допису Министарству унутрашњих дела у поводу приговора раду органа власти писао је да »ништа боље... не показује неоснованост овог тврђења него факат да су најјаче опозиционе странке у сарајевском изборном округу: ЈМО и ХРСС имале за своје кандидатске листе много више гласова него што су их имале прошлих избора 18. 03. 1923.«⁸⁶⁾ То је било прозирно »објашњење« које су опозиционе странке, не само у сарајевском округу него диљем Краљевине вјешто искористиле да придобију присталице. У ствари, странке су привидно слободно дјеловале. Истакле су своје листе, али је притисак на њихове присташе од стране »државотворних« појединаца, група, па и »виших« инстанци био толики да су многи и многи били »тјерани« у табор опозиције.

И остали »примјери« великог жупана сарајевске области управо потврђују изнесену тврдњу.⁸⁷⁾ Од 71 дозволе за ношење оружја, 15 их је одузето од »најистакнутијих агитатора ХРСС приликом провођења одлуке Министарског савета од 23. 12. ... о растурању странке«. (курзив Т. И.) Осталих 56 дозвола »одузето је од лица за која су срески поглавари поднели извештај да се може десити, да у насталој изборној борби оружје на зло употребе«. Ако се зна у којим срезовима сарајевског округа су постојале јаке организације ХРСС (Фојница, Високо, Сарајево), а у којима их није ни било (Фоча, Горажде, Чајниче и Вишеград), онда напомена »да је ово одузимање оружаних листова извршено само у три среза ове области... док у четири... (среза – Т. И.) за поменуто време ниједан оружни лист није одузет«⁸⁸⁾ добија сасвим друго значење него што му га је аутор намијенио. Дода ли се томе чињеница да су мета власти били »најистакнутији агитатори ХРСС«, онда се могу процијенити посљедице њихове дјелатности међу хрватским бирачима. Представници опозиционих странака су на састанку у Београду (12. 02. 1925) констатирани да је идеја народног споразума међу

85) Док је поглавар сарајевског среза у свом допису великом жупану оцјењивао да ХРСС готово »сав успех што га је постигла (у његовом срезу) има приписати јавној и тајној агитацији римокатоличког свештенства (fol. 35), дотле је из испоставе среза височког јављено истом адресату да »ни једно свештеничко лице није учествовало у агитацији за опозиционе странке јавно, а да је у ту агитацију умијешало вјеру. О тајној агитацији није ни један случај био дојављен, а изгледа да је није ни било«. (fol. 38) АБиХ, ВЖСО, 1925/Пов. 602.

86) У предизборном периоду од 5.594 одузета је 71 дозвола за ношење оружја; смијењено је 10 часника по организованим општинама, 19 сеоских старјешина (кнезова и муктара). Осим ове 19-це ХРСС-оваца, смијењено је још 26 сеоских старјешина. Случајеви за вријеме гласања у мјестима Челебић и Обре говоре сами за себе. Ib., бр. 486. (fol. 2 – 5)

87) Као биљ. 83.

88) Као биљ. 83. И извештај Испоставе среза височког у Варешу великом жупану сарајевске области од 11. 01. 1925. више него јасно указује на закључак да је позадина свих мјера базираних на „Обзнани“ била деструкција ХРСС, а тиме и онемогућавање опозиције у цјелини. Ib., 417.

Србима ухватила дубоке коријене. Из тога су извукли закључак да би, без обзира на изборни терор, неисправне бирачке спискове, гласање у име мртвих, уношење у спискове хиљаде бјелогардејаца,⁸⁹⁾ избори 8. 02. 1925. омогућили побједу те политике.⁹⁰⁾

У односу на Муслимане из Босне и Херцеговине, ХРСС није постигла ништа. По броју гласова које је добила, ЈМО је у трци за бираче оставила све остале странке: радикале, демократе, земљораднике и ХРСС. Један од најважнијих предуслова који су радићевци жељели да остваре – већину као предуслов с п о р а з у м у, остао је и даље само жеља. Искључивост којом су се странке руководиле у свакодневној дјелатности одузимала је сваку реалну снагу декларативним изјавама о њиховој компактности и одлучности у даљој борби опозиције.

На основу анализе планова и дјелатности ХРСС у цјелини или посебно у Босни и Херцеговини, може се генерално закључити да су пасивна резистенција, пацифизам, антикомунизам, »папирната револуционарност« и друге »особине« хрватских политичких фактора, прије свих ХРСС, испољене у току дужег времена егзистирајуће политичке кризе, а нарочито објавом Обзнане, имале исто полазиште и исходиште: хрватско питање тумачити и рјешавати као уставно, не изазивајући покрете маса који би имали, можда, за последицу промјену имовинских односа. У овим координатама дјелатности налази се објашњење *тактике* ХРСС и свих осталих заинтересираних фактора. Њихов класни положај детерминирао им је и *стратегију*. Друкчијим ставом дошли би у ситуацију да руше буржоаски поредак. Водства Народне радикалне странке, као корифеја централистичког *покрета*, с једне стране, и ХРСС, као најистуренијег дијела опозиционих снага, с друге стране, била су свјесна да треба тражити нове путеве међусобних односа. Не дуго након 8. фебруара 1925. г. започео је нови заједнички курс попуштања међу овим до избора најнепомирљивијим странкама.

RÉSUMÉ

LE PARTI PAYSAN REPUBLICAIN CROATE AUX ELECTIONS PARLEMENTAIRES DE 1925, AVEC UN POINT DE VUE PARTICULIER SUR LA BOSNIE-HERZEGOVINE

Dans son activité de 1918 le HRSS¹⁾ avait de grandes espérances concernant les résultats des élections. Les dirigeants du parti, particulièrement son leader Stjepan Radić, accentuaient bien des fois que c'était précisément les élections suivantes (celles de 1920, ainsi que celles de 1923 et de 1925) qui confirmeraient la justification des exigences que le Parti avait soulignées.

La position et le rôle du HRSS – parti bourgeois d'opposition le plus nombreux – reflétaient, d'une manière indirecte, la complexité et la contradiction des problèmes du Royaume des

89) Сељачка Интернационала, Москва 1924, св. 6.

90) Вид. »Политика« бр. 6037 од 13. 02. 1925.

Serbes, Croates et Slovènes, à la veille des élections de l'assemblée du 8 février 1925. Les hommes du gouvernement essayaient en vain de décomposer le front des forces anti-centralistes de l'opposition bourgeoise en élargissant sur les partisans du HRSS et sur les Croates en général la »Proclamation«, c'est-à-dire la Loi de la défense de l'Etat (le 1er janvier 1925). Cependant, tout un peuple (le peuple croate) n'a pas pu être privé du droit de vote.

Les chefs du HRSS rêvaient d'une possibilité de réaliser une majorité aux élections et de conclure, ensuite, un contrat avec les représentants du peuple serbe. Ces éléments, ainsi que le fait que la participation du HRSS à ces élections avait été traitée, du point de vue historique, d'une manière fragmentaire, ont été les motifs d'une analyse de son rôle dans ces élections avec un point de vue particulier sur son activité en Bosnie-Herzégovine. Mais l'analyse doit également sa réalisation au fait que le Parti, en dehors de la Croatie, n'avait son activité que dans ces régions.

Malgré des conditions de travail très difficiles, les dirigeants du HRSS ont fait à temps tous les préparatifs pour les élections. L'application de la »Proclamation« n'a fait que rapprocher les Croates dans le Parti. Les chefs du Parti ont décidé de se présenter aux élections indépendamment de tous les partis en rejetant toute idée d'un travail commun avec le Parti ouvrier indépendant Yougoslave (NRPJ).

La coalition de minorité »Pašić – Pribičević« (P – P) a fait tout son possible pour remporter un succès aux élections. Cela s'est manifesté dans les déclarations des dirigeants du Parti radical populaire en Bosnie-Herzégovine ainsi que dans la terreur qui a régné avant les élections, et particulièrement le 8 février.

La division des partis était la principale particularité de la campagne électorale et la composante nationale et religieuse, sa caractéristique. Le Parti de Radić se différenciait des autres par la continuité de son activité. Les erreurs au sujet des Musulmans de Bosnie-Herzégovine de 1923 se sont répétées en 1925. Les désirs l'ont emporté sur la réalité. Quoique, sur le plan de la lutte tactique, les partis d'opposition aient été presque exclusifs sur le territoire de Bosnie-Herzégovine, ils ont essayé de garder en apparence, sur un plan général, de bons rapports.

Le HRSS a remporté le 8 février 1925 un grand succès électoral. Il a eu 532.872 suffrages, c'est-à-dire 67 mandats, et parmi ceux-là 83.387 en Bosnie-Herzégovine, donc 10 mandats.

Les relations entre le gouvernement »P – P« (Pašić – Pribičević) et les corryphées de l'opposition bourgeoise du HRSS n'ont pas changé après ces élections. Les questions générales et particulières ne pouvaient être résolues ni par les uns ni par les autres. Les deux partis ont dû chercher des chemins nouveaux pour leurs relations mutuelles.

¹) Initiales du Parti paysan républicain croate (note du traduct).

Мр Рафаел Брчић

ОСНОВНА ОБИЉЕЖЈА КОРЕКЦИЈЕ ЊЕМАЧКО-УСТАШКЕ ПОЛИТИКЕ ПРЕМА СРБИМА У »НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТскоЈ«*

Југословенска историографија о другом свјетском рату на југословенском простору најчешће је корекцију њемачко-усташке политике према Србима третирао као усташку корекцију; да је у усташкој политици дошло до заокрета због устанка у Хрватској и Босни и Херцеговини, гдје су, као и у Србији, основну устаничку масу од почетка сачињавали припадници српске националности. При томе су се, међутим, најчешће губили из вида успостављени окупациони системи и њихово функционисање, а посебно суштина квислиншке »Независне Државе Хрватске« у њиховом оквиру; затим односи и супротности њемачког и италијанског окупатора око тзв. НДХ, као и односи једног и другог према њој, те колико је усташки план »чишћења нехрватског елемента« могао у пракси да се проводи самостално, каквим интензитетом и шта је све иа то утјецало.

Од свега тога је тек понешто анализирано у радовима југословенских историчара.¹⁾ И ја сам дао одређен прилог.²⁾ Овим радом покушавам ука-

* У раду под горњим насловом знатно је проширена и разрађена тематика од оне коју сам у виду реферата изложио на научном скупу »Семберија 1942. године« (Бијељина 5 – 7. XII 1975), под насловом »Корекција њемачко-усташке политике према Србима у НДХ и њене рефлексије у Семберији«.

1) Фердо Чулиновић, *Окупаторска подјела Југославије*, Београд 1970; Младен Цолић, *Такозвана Независна Држава Хрватска 1941*, Београд 1974; Расим Хурем, *Криза народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године*, Сарајево 1972; *Ослободилачки рат народа Југославије*, 1, Београд 1957; Фрањо Туђман, *Окупација и револуција*, Загреб 1963, и нека друга дјела.

У погледу чланака и студија види критичку расправу Ивана Јелића, *Наша историографија о народноослободилачкој борби у Хрватској 1941. године*, Војноисторијски гласник бр. 1, 1971, и II дио те расправе у: »Часопис за савремену повијест« бр. I – II, 1971, у којој се аутор критички осврће на резултате истраживања и проучавања окупационог система у тзв. НДХ, тј. политике окупационих сила, усташког покрета и тзв. Независне Државе Хрватске.

2) Види ове моје радове: *Њемачко-италијанске супротности око Босне и Херцеговине у свјетлу окупације 1941. године*, »Прилози« бр. 3, 1967; *Разлози и правци појачаног ангажовања њемачког окупатора у НДХ 1942 – 1943. године* (с посебним освртом на значај привредног потенцијала БиХ), »Прилози« бр. 4, 1968; *Прилог разматрању окупационих система у Босни и Херцеговини 1941. године*, на и. мј; бр. 5, 1969; *Окупациони системи у Босни и Херцеговини 1941. године*, »Војноисторијски гласник« бр. 1, 1970; *Реаговање оку-*

зати на основна обиљежја корекције њемачко-ушашке политике према Србима у тзв. НДХ 1941/1942. године, односно одговорити на питање због чега је дошло до заговарања корекције, како и гдје се испољавала и у што се претворила.

У склопу њемачко-италијанског окупационог система у Југославији посебан је статус имало подручје »Независне Државе Хрватске«, у чијем су се саставу налазиле Хрватска (Далмација, Хрватска и Славонија са Сремом) и Босна и Херцеговина.³⁾ Цијело то подручје било је подијељено демаркационом линијом⁴⁾ на интересне зоне – њемачку сјеверно, и италијанску зону јужно од ње. Како су нацисти у свему водили главну ријеч у Осовини Берлин – Рим, они су под изговором »заједничког вођења рата и интереса Осовине« врло брзо успјели да свом финансијском капиталу обезбиједе несметану експлоатацију природних и привредних богатстава, не само у својој већ и у италијанској зони утицаја – на примјер, бокситне рудаче у Херцеговини, Далмацији и југозападној Босни, и људског потенцијала за потребе своје ратне индустрије.⁵⁾

Хитлерова Њемачка је, углавном, креирала политику Осовине у окупираној Југославији, а нарочито у тзв. НДХ, гдје је своје планове и интересе сама рјешавала и обезбјеђивала, а италијанском партнеру редовно »сугерисала« да своје односе рјешава и усклађује са ушашком државом. При томе је стално истицано да је тзв. НДХ »савезник« Осовине и да су њену »самосталност« признале обадвије осовинске силе.⁶⁾ Због таквих односа често су на површину избијале њемачко-италијанске супротности у Југославији и у тзв. НДХ. Њих је снажно оцртао италијански министар

патара и квислинга на устанак у Босни и Херцеговини, зборник: »1941. у историји народа Босне и Херцеговине« – материјали научног скупа у Дрвару 7 – 9. X 1971, Сарајево 1973; Њемачки и италијански планови у Босни и Херцеговини у свјетлу докумената 1942 – 1943, зборник: АВНОЈ и НОБ у Босни и Херцеговини 1942 – 1943. године – материјали научног скупа у Сарајеву 21. и 22. XI 1973, Београд 1974.

- 3) О територијалном опсегу и разграничењу тзв. НДХ опширније види у радовима: Фикрета Јелић – Бутић, *Политика ушашког покрета 1941 – 1945* – докторска дисертација, Библиотека Филозофског факултета у Београду, одељење: *Историја народа Југославије*; Фердо Чулиновић, *Окупаторска подјела Југославије* – поглавље НДХ, *op. cit.*; Цолић Младен, *op. cit.*; Рафаел Брчић, *Окупациони системи...* *op. cit.*
- 4) Демаркациону линију утврдио је лично Хитлер 24. априла 1941. године послје завршених разговора министара вањских послова Трећег Рајха (Јоаким Рибентроп) и Краљевине Италије (Галеацо Ђано), 21 – 22. априла 1941. у Бечу; тај документ се зове *Aufzeichnung des Gesandten Schmidt (Büro RAM) – Ergebnis der deutsch-italienischen Besprechungen über die Neugestaltung des jugoslawischen Raumes*, а објављен је у зборнику докумената *Akten zur deutschen auswärtige Politik, Band XII*, књ. 2, 524 – 526, односно у Зборнику докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије (даље наводим: Зборник), том XII, књ. 1, док. бр. 27. Копија оригиналног документа налази се и у прилогу књиге др Ферде Чулиновића, *op. cit.*
- 5) Рафаел Брчић, *Разлози и правци...* *op. cit.*; Антон Милетић, *Прилог проучавању експлоатације природног и привредног потенцијала Босне и Херцеговине од стране Трећег Рајха*, зборник АВНОЈ и НОБ у Босни и Херцеговини 1942 – 1943. године, Београд 1974, стр. 254 – 267; Др Никола Живковић, *Експлоатација националног богатства Босне и Херцеговине у току 1941. године од стране Немачке*, зборник 1941. у историји народа Босне и Херцеговине, Сарајево 1973, стр. 63 – 70; исти, *Ратна штета причињена Југославији за време другог светског рата од стране Немачке*, Београд 1975.
- 6) Петнаестог априла 1941. године Хитлер и Мусолини су у својим телеграмима потврдили признање НДХ, пошто су претходно добили телеграм истог садржаја од Павелића из Карлова. (Политички архив Министарства спољних послова (даље: ПА/АА) Бон, Kroatien, Band 1).

вањских послова гроф Ђано, рекавши: »По завршетку рата на Балкану остале су многе супротности које су до тада биле дефиниране једино у канцеларијама министарстава вањских послова. Новостворена хрватска држава била је највећи камен спотицања. У Бечу су нам обећали све, али, у њој су се Нијемци понашали као једини прави господари.«⁷⁾

»Независна Држава Хрватска« је била саставни дио нацистичког политичко-економског система, саставни дио будућег великог простора (Grossraum-a) у оквиру »новог поретка« у Европи; њен је дефинитивни статус остављен да се прецизира касније, после је побједоносно завршеног рата. Посебно је у тој творевини Босна и Херцеговина била значајна за Трећи Рајх и његову ратну привреду због својих, прије свега, богатих рудних и шумских ресурса, од којих су најважнији: жељезна рудача, богате насlage угља и боксита, те велики шумски комплекси, затим цинк, олово, дрвна индустрија (углавном полуфинални производи), металургија, хемијска, војна и индустрија соде и соли и још неке.⁸⁾

Војно-привредне интересе и политички престиж у усташкој држави нацисти су »осигурали« успостављањем својих многобројних институција, организација и органа – политичких, војних, привредних, полицијских, културних и других.⁹⁾ Сви су ти органи, организације и институције заједно представљали њемачки окупациони систем, док су њихове конкретне мјере у пракси били обавезни у свему да помажу органи власти и оружана сила тзв. НДХ. Наиме, све је у тој квислиншкој творевини од почетка било тако организирано, да је комплетна структура усташке државе представљала продужену руку на првом мјесту њемачког и у много мањој мјери италијанског окупатора. Због тога је Трећи Рајх и могао да у усташкој држави остави мање окупационе војне снаге – једну дивизију (718-ту) и три батаљона за обезбјеђење важнијих објеката (Landeschützen), док су Италијани оставили цијелу Другу армију, чије су дивизије под изговором да »стационарају у савезничкој и пријатељској држави« de facto наставиле окупацију. Отуда разлог да италијански окупатор, изузев на анектираним дијелу Далмације и Хрватског приморја, није имао широку мрежу институција, организација и органа. Њихову су улогу и функцију надокнађивале бројне команде војних јединица.

До избијања народног устанка у Хрватској и Босни и Херцеговини, 27. јула 1941. године, оружана сила тзв. НДХ била је ограничена на одређен број батаљона, онолико колико је њемачки окупатор сматрао да је довољно да се, уз властите војне снаге, може осигурати јавни ред и мир и обезбиједити несметана експлоатација привредних богатстава и људског потенцијала за потребе Трећег Рајха, док је у италијанској окупационој зони било ограничено присуство већих јединица НДХ у III, а забрањен сваки покушај успостављања гарнизона у II, која се још звала и демилитари-

7) Тајни архиви грофа Ђана, Загреб 1952, стр. 417.

8) Др Никола Живковић, *Ратна штета...* op. cit.; Антон Милетић, op. cit.; Р. Брчић, *Разлози и правци...* op. cit.

9) Шире о томе у мом чланку *Окупационни системи...* op. cit.; упореди: Фердо Чулиновић, op. cit. – поглавље НДХ, стр. 165 – 275.

зована зона.^{9а)} Прва зона је обухватала оно подручје јадранске обале и острва које је италијански окупатор био анектирао.

Од почетка окупације и тако успостављеног њемачког окупационог система у усташкој држави постојале су одређене разлике између војних и политичких представника њемачког окупатора у њој. Оне су се састојале у гледањима на њен развој, политику, мјере које треба предузети о разним питањима, итд, али те разлике нису никада доводиле у питање суштину успостављеног стања нити су мијењале основни циљ, иако су често попримале и оштрији призив.^{9б)} Свима њима је увијек пред очима стајало једно: извући што више материјалног богатства и људског потенцијала с овог, као и осталих подручја Југославије.¹⁰⁾

Сматрајући да су тако успостављеним окупационим системом обезбиједили своје војно-привредне интересе и политички престиж, нацисти су повукли гро својих инвазионих снага и оставили усташама »одријешене«
руке у многим питањима око уређења и функционисања њихове »власти«, очекујући да ће се све одвијати у жељеном правцу.

Једно од значајних питања из домена усташке политике био је однос према »нехрватским елементима«, у првом реду према Србима. Као што је познато, усташка скупина на челу са Павелићем је још у емиграцији имала план »чишћења нехрватског елемента«
у будућој »Великој Хрватској Држави«, а његова реализација је требало отпочети »доласком«
усташа на власт.^{10а)} Тај план су прихватиле и водеће усташе у земљи, али се он није могао радикално водити док се не добије сагласност од нациста, којима су се усташе, па и сâм Павелић, врло рано приклонили, јер су им нацисти нудили већу »самосталност«. По мишљењу водећих усташа, та је сагласност добијена лично од Хитлера приликом Павелићеве прве посјете

9а) Римски уговори од 18. маја 1941. године, Зборник, том XIII, књ. 1, док. бр. 20, 21, 22 и 23; о томе види и мој рад: *Реаговање окупатора и квислинга на устанак у Босни и Херцеговини*, зборник 1941. у историји народа Босне и Херцеговине, стр. 454 – 457.

9б) Славко Одић, *Двије линије исте политике – Сукоб између Kaschea i Glaise von Horste-paia у провођењу политике Reicha у НДХ*, »Вјесник у сриједу«, год. VI, бр. 245 од 9. 1. 1957; упореди мој рад: *Окупациони системи...* ор. cit. стр. 46 – 47.

10) Р. Брчић, *Њемачки и италијански планови...*, ор. cit. стр. 131 – 155; Исти, *Разлози и правци*, ор. cit. 287 – 296.

10а) Усташе су план »чишћења«
направили још у емиграцији, а створили су га Павелић и група његових најближих сарадника: др Миле Будац, др Мирко Пук, др Младен Лорковић и Еуген – Дидо Кватерник. Нема докумената из којих би се видио датум настанка тога плана, међутим, на основу литературе усташких идеолога прије 1941. и за вријеме другог свјетског рата (Младен Лорковић, *Народ и земља Хрвата*, Загреб 1939; Крунослав Драгачковић, *Повијест Хрвата Босне и Херцеговине*, Сарајево 1942, Мијо Бзик, *Усташка победа*, »Главни усташки стан«
(»ГУС«), Загреб 1942; С. М. Штедимлија, *Православље у Хрватској*, »Домовина«, I, Загреб 1942, и неки други – види се да су усташе у емиграцији разрадили план »чишћења«
на основу »теорије«
о »хрватском поријеклу Босне и Херцеговине«
(а упоредо с тим и »чишћења«
других крајева будуће »Хрватске државе«
од »нехрватског елемента«). То веома зорно показује књига Младена Лорковића у којој њен аутор »научно«
поткрепљује тезу о хрватском карактеру Босне и Херцеговине, и коју је снабдио и картама-о размјештају »хрватских«
(хрватских и муслиманских) и српских насеља, обиљеживши их посебним бојама. Довођењем усташке гарнитуре на власт у тзв. НДХ, те су ознаке у Лорковићевој књизи биле »упуство«
за усташе у расељавању, односно истребљењу српског народа.

Трећем Рајху, 7. јуна 1941. године, када га је Хитлер примио у Бергхофу код Салцбурга. Том приликом Хитлер је разговарао с Павелићем и о бројној »српској мањини« у тзв. НДХ. На питање »колико има Срба у Хрватској«, Павелић је одговорио: »... око два милиона...«, на што је Хитлер »савјетовао« да, ако жели да »... хрватска држава доиста буде трајна, мора 50 година водити политнку националне нетолеранције...«, иако је то »...врло опасна ствар.«¹¹⁾

Такав Хитлеров »савјет« био је у складу са његовим гледањима на Србе уопште у Југославији послвије догађаја од 27. марта 1941. године, а свој темељ имају у »Подухвату 25« (Unternehmung 25) о нападу и разбијању Југославије и као државе и као политичке концепције, док је све остало стриктно слиједило одлуку о безобзирном нападу на ову земљу и њену »српску владу« на челу са Душаном Симовићем.^{11а)}

Мјесец дана прије Павелићеве посјете, Хитлер је похвалио настојања свога министра вањских послова Јоакима Рибентропа и посланика у Загребу Зигфрида Кашеа »...да се смањи веома бројна српска мањина у Хрватској«. Међутим, интересантно је напоменути да су обје ове Хитлерове изјаве о ставу Трећег Рајха према Србима у тзв. НДХ услиједиле послвије »успјешних« разговора Кашеа и Павелића, на основу којих је Рибентроп указао Хитлеру на могућност да се у НДХ усели око 200.000 Словенаца-депортираца из Доње Штајерске и јужне Корушке, умјесто толиког броја Срба, који би се преселили у Србију.¹²⁾ У разговорима у Бергхофу – гдје је Хитлер с иронијом слушао Павелићева објашњења о готском поријеклу Хрвата и »образложења« да су Муслимани »најчишћи« дио хрватске нације – Хитлер се залагао за комбиновано пресељавање, рекавши да је то »...додуше тренутачно болно, али је ипак боље од трајне штете...«, позивајући се лпри томе на праксу нациста у Пољској.¹³⁾

Тешко је прецизно одредити у којој су мјери Хитлерове изјаве »стимулативно« дјеловале на Павелића и његове усташе да се појача терор над Србима у тзв. НДХ. Наиме, злочини су отпочели одмах по довођењу усташа на власт, али нису имали велике размјере све до 5. јула 1941. године, када је требало отпочети усељавање депортованих Словенаца и исељавање Срба из НДХ у окупирану Србију,¹⁴⁾ на основу ставова заузетих на

11) L. Hory – M. Broczat, *Der kroatische Ustascha – Staat 1941 – 1945*, Stuttgart 1964, стр. 97 – Забљешка са разговора Хитлер – Павелић у Бергхофу, 7. јуна 1941, објављена у збирци докумената (на енглеском језику): Documents on German Foreign Policy – XII, бр. 603, стр. 979.

11а) Богдан Кризман, »Хитлеров подухват 25«, Загреб 1953. – Одлуку о нападу на Југославију Хитлер је донио 27. марта 1941. године и сâм је ту своју одлуку назвао »подухват 25« – Unternehmung 25. Два дана касније услиједило је »Посебно наређење уз Директиву 25« фелдмаршала Кајтела (Keitel) (Зборник, том II, 2, прилози, док. бр. 4, стр. 488), да би 3. априла биле донесене »Привремене смјернице«, које су 12. априла стигле командантима њемачких јединица у Југославији (Зборник, том II, 2, стр. 543), итд.

12) Као напомена 11. – Рибентропова биљешка од 16. маја 1941, објављена у истом зборнику (ДГФП), том II, бр. 525; заједно са извјештајем Ринтелена од 25. 5. упућеног Министарству иностраних послова Трећег Рајха; Рибентропова биљешка је објављена и у збирци Нирнбершких докумената под ознаком: НП – 4996.

13) Као напомена 11.

14) Опширније о депортацији и усељавању Словенаца у НДХ види мој рад: *О исељавању Словенаца у Босни 1941. године*, »Прилози« Института за историју Сарајево, 9/1, 1973, 301 – 315.

конференцији у Загребу, 24. јуна, којом је у присуству њемачких и усташких представника руководио посланик Каше.¹⁵⁾ С друге стране, сви потези и све мјере њемачког окупатора, послје 27. марта 1941, ишли су на кажњавање »српске владе«, односно српског народа уопште. Нацисти су на знатно умањеном српском подручју – Старој Србији – успоставили своју окупациону војну и политичку власт и оставили јаке војне ефикасности, успоставивши фелдјандармерију, полицију и друге; грађанске слободе су биле ограничене разним мјерама принудне власти. Један дио Србије препустили су Бугарима, Косово је ушло у састав италијанске велике Албаније, дио Санџака је у почетку предвиђен да уђе у састав тзв. НДХ, али то италијански окупатор није дозволио; Војводина је распарчана: у Банату њемачки, у Бачкој и Барањи мађарски окупатор, док је Срем у октобру 1941. препуштен усташкој НДХ. Све то и Хитлерово »веће разумјевање« за »независност и самосталност« Павелићеве квислиншке творевине, наспрот Мусолинију, који је Римским уговорима »...дирнуо у срце сваког Хрвата«¹⁶⁾ (читај: сваког усташе – прим. Р. Б.), створило је код Павелића увјерење да, водећи усташку политику, истовремено проводи и нацистичку (политику) према Србима. То је најбоље изражено у акцији провођења усељавања депортованих Словенаца у тзв. НДХ, коју су проводиле усташке власти под надзором нациста.¹⁷⁾ У том смислу биле су извршене све припреме. Основано је »Државно равнатељство за понову« при влади тзв. НДХ у Загребу и три његова главна центра: у Бањалуци, Сарајеву и Осијеку, док се цијела организација депортација (усељавање Словенаца и прогон Срба) спуштала и ниже, преко управнополитичких области (великих жупа) до котарских предстојништва.¹⁸⁾ У том међувремену, као што је познато, уследио је напад Трећег Рајха на Совјетски Савез, и то у тренутку када су нацисти са подручја НДХ већ били повукли све своје војне снаге, оставивши сса 12.000 војника. – Све је то могло дати Павелићу и његовим усташама нови импулс у већ започетим акцијама прогона и убијања српског становништва широм тзв. НДХ, посебно у Босни и Херцеговини гдје су Срби били најбројнији. Препустивши усташама видно мјесто у депортацијама, за нацисте се тада, у јуну и јулу 1941. године, није постављало питање докле ће трајати »одријешеност« усташке политике према Србима, јер је та политика имала своју ширу димензију – била је истовремено њемачко-

15) Кашеов телеграм о резултатима конференције њемачко-усташких представника у вези са комбинованим пресељавањем (Словенаца и Срба) од 4. јуна 1941. године објављен је у зборнику докумената Documents German Foreign Policy, том XII, бр. 589, и у Зборнику, том XII, књ. 1, док. бр. 58.

16) Како то пише усташки »историчар« Јере Јареб: *Пола стољећа хрватске политике* («Хрватска ревија», бр. 1–4, Buenos Aires 1960).

17) Тај надзор посланик Каше је повјерио SS-Sturmabführeru Вили Бајзнеру (Weisner), који је дошао у Загреб са Другом њемачком оклопном армијом, 10. априла 1941. године, као вођа уреда Држ. тајне полиције. Касније је његов уред, по налогу из Берлина и Београда преименован, због обзира Трећег Рајха према »независности« усташке државе у институцију: »Der Chef der Einsatzgruppe der Sicherheitspolizei und des SD, Einsatzkommando Agram.« О његовој улози у депортацијама Словенаца Каше је 11. јуна те године писао Рибентропу слиједеће: »Приликом разговора о исељавању Словенаца именовано сам Бајзнера за референта. Унаточ мојих ранијих приговора на начин обављања његових задатака (односи се на рад ЕК – Einsatzkommando Zagreb – прим. Р. Б.) поново сам га ангажовао и указао му своје повјерење...« (ПА/АА, РАМ, Банд 13,209211).

18) Хисторијски архив Загреб (даље: ХАЗ), Државно равнатељство за понову, Окружница бр. 26 – Птк – 1941.

-ушашка политика према Србима уопште. Масовни злочини у Србији и тзв. НДХ то најбоље потврђују.

* * *

План истребљења Срба настављен је свом жестином и у условима широко распламсалог устанка у Хрватској и Босни и Херцеговини. Свакодневне акције, диверзије и напади устаничких снага на оружане постаје, комуникације и разне објекте, нацисти су врло брзо оцијенили као нешто што опасно може угрозити њихове војно-привредне интересе. Прве њихове оштре узроке за избијање устанка показују да га је проузроковала »крута и сурова противсрпска политика усташа«, па војни и политички органи њемачког окупатора најприје критикују ушашке поступке, а убрзо послије тога захтијевају одређени заокрет.¹⁹⁾ Сличне критике упућиване су на адресу усташа и од стране војних и политичких органа Рајха у окупираној Србији и од Штаба њемачке више команде Југоистока. Павелић и његове ушаше, понесени већ постигнутим »результатима«, иако нису својевољно ништа хтјели мијењати, осјећали су да нацистички протусрпски став нема раннју тежину, те да ће у складу с тим и они морати нешто мијењати. Шта и када, препустили су времену, које је, чинило им се, за њих радило.

Како је, међутим, и италијански окупатор, иако привидно, имао исто мишљење о узроцима избијања устанка,²⁰⁾ а незадовољан својом позицијом у тзв. НДХ, јер није ни издалека добио онолико колико је очекивао, почео је отворено да напада ушаше због почињених злочина, приписујући им »неспособност да сами управљају државом«; то су италијански окупатори нацистима јавно предочавали и захтијевали истовремено властито јаче војно и политичко ангажовање у НДХ. Врло смишљеном политичком тактиком и према ушашама и према Нијемцима, Италијани сада под изговором »заштите интереса Осовине« и снажном пропагандом да долазе ради »заштите Срба од усташа« – пошто су претходно добили »сагласност« усташа и приводе Нијемаца – предузимају велику војну и политичку акцију и убрзо су, током септембра и октобра 1941. године, реокупирали најприје II демилитаризовану, а затим и III зону и избили на демаркациону линију. У међувремену су успјели остварити читав низ контаката са четничким и прочетничким елементима (бившим великосрпским политичарима и другим »виђенијим« личностима) из Далмације, Лике и Босне и Херцеговине. С њима и њиховим истомншљеницима ишли су на то да склопе »спразуме« са свим оним вођама српских устаника који пристају да се не боре против

19) Зборник, том XII, 1, док. бр. 110, 113, 114, 123, 125, 132, 137, 141, 150. – То су њемачки документи из периода август – септембар 1941. године, а потичу од њемачког генерала у Загребу, њемачког посланика у Загребу, официра за транспорт при њемачком генералу у Загребу, опуномоћеног (посланика) Министарства иностраних послова Трећег Рајха у Србији (Феликс Бенцлер), команданта оружаних снага Југоистока, команданта Србије и др.

20) Италијани су се, наиме, тако изјашњавали пред Нијемцима и ушашама, док су заправо прије Нијемаца били начисто да је устанак организовано припреман од стране КПЈ и да је отпочео не само против усташа већ и против окупатора, (Буро Станисављевић, *Појава и развук четничког покрета у Хрватској 1941 – 1942, Историја XX века*, IV, Београд 1962, стр. 37 и даље; упореди: Перо Морача, *1941. година у Југославији*, Београд 1973; Рафаел Брчић, *Реаговање окупатора и квислинга... оп. cit*; Мишо Лековић, *Реаговање Италијана на устанак у Босни и Херцеговини (Реокупација демилитаризоване зоне), 1941. у историји народа Босне и Херцеговине*, цит. зборник).

италијанске војске, која ће их штитити, наоружавати и давати редовно намирнице њима, њиховим породицама и свима онима који се из збјегова врате кући и наставе миран живот.²¹⁾ Циљ је био да се устаничке снаге поцијепају а устанак уопште разбије изнутра. Али, не само то. Италијански окупатор је имао и друге циљеве и намјере да овлада већим дијелом тзв. НДХ, у првом реду Босном и Херцеговином, која му је била веома интересантна као сировинска база за реализацију »планова привредног препорода Далмације«, тог сиромашног »италијанског гувернаторија«.²²⁾ Усташама је то убрзо постало јасно, па су реаговали на тај начин што су затражили помоћ од њемачког окупатора да се заустави италијанска експанзија.

Из сачуваних докумената могу се пратити њемачки приговори на италијанску реокупацију II и III зоне, али они све до касне јесени 1941. године немају шири карактер, свде се углавном на критике њемачког генерала у Загребу, Глез-Хорстенауа, и њемачког посланика Зигфрида Кашеа.²³⁾ Другачије стоје ствари са њемачким »приговорима« на усташке поступке према Србима. Они долазе из саме тзв. НДХ, затим њемачких војних и политичких представника у окупираној Србији и из Штаба њемачке више команде Југоистока. Посебан значај имају »приговори« из окупиране Србије, јер се темеље на страху да ће већина »прбјега« – Срба из НДХ испред усташког ножа завршити у редовима устаника у Србији. Наиме, бројне избјеглице најчешће долазе без икакве најаве, па нема ко да их прихвати и организовано смјести. А како су властитим очима гледали шта се десило њиховим рођацима и комшијама, чија је имовина одузета или разграбљена, редовно су тражили спас код »комуниста у шумама и брдима«. О њима је шеф управног штаба војног команданта Србије, SS-Gruppenführer dr Harald Tugner, извјештавајући више инстанце Рајха, писао:

»Већина је ових људи на своје очи видјела како убијају њихове породице, па нису имали шта да изгубе. Будући да су били протјерани без икакве најаве, нису могли бити прихваћени, ни смјештени, те су се придружили комунистима по шумама и брдима. Како је хрватско подручје стекло независност под заштитом њемачког Рајха, и зато што чете у Хрватској (њемачке чете у НДХ – прим. Р. Б.) нису спријечиле ова злодјела, сматра се да су за њих у крајњој линији одговорни и Нијемци . . .«²⁴⁾

У таквим гледањима на њемачке »тешкоће« и у Србији и у тзв. НДХ, које су настале због усташких злочина над Србима, односно »довеле до избијања устанка«, њемачки кругови у Србији у први план стављају »српске тешкоће«, које долазе из тзв. НДХ, јер је међу избјеглицама у Србији највише било оних који су побјегли испред усташа. Према расположивим подацима, само је до 3. септембра 1941. године пребјегло у Србију 104.000 Срба из тзв. НДХ, и они су по мишљењу Нијемаца утицали »на пораст броја побуњеника у Србији . . .«²⁵⁾ Међутим, за њемачке војне и политичке ор-

21) Исто.

22) О томе шире у мом раду, *Њемачки и италијански планови* op. cit.

23) Зборник, том XII, док. бр. 171, 198, 239; Архив ВИИ, Њем. архива (ЊА), Микроотека, Т – 501, Р – 250/1263 – Њемачки генерал у Загребу опуномоћеном команданту у Србији, 21. октобра 1941. године.

24) L. Hory – M. Broczat, op. cit. 108. – Докуменат се налази у РА/АА фонд Pres. Stab Reichsführer SS, Микрофилм у ВИИ, ЊА, Филм Минхен – 3, снимљен у: Institut für Zeitgeschichte у Минхену.

25) L. Hory – M. Broczat, op. cit. 108 – 109.

гане у окупираној Србији највећи проблем представљала је чињеница да се устанички покрет у Србији током љета и ране јесени концентрисао најснажније у западној Србији, а како је истовремено био снажан и у источној Босни, тј. с обје стране ријеке Дрине, сматрали су да је ту главно жариште немира, које је проузроковало једно неподношљиво стање, јер увелико ремети њемачке војно-привредне интересе и политички престиж. То стање је било тим теже што су устаничке снаге и са једне и са друге стране биле међусобно повезане и прелазиле тамо и амо, и одвојено или заједничким снагама угрожавале интересе Трећег Рајха. Заиста, у рану јесен читаво ово подручје представљало је јединствену цјелну, ослобођену територију са врло развијеним политичким и другим, у то вријеме постојећим органима и организацијама, на ослобођеној устаничкој територији.²⁶⁾ Нацисти су убрзо схватили озбиљност ситуације у којој су се нашли, па су најприје преко агената покушали да пронађу и похватају вође покрета. Због тога је у Београд послан SS-Standartenführer Везенмајер (Veesepmeyer), али је његова акција остала готово без икаквог резултата. О његовој мисији јављао је њемачки посланик при војном команданту Србије, Феликс Бенцлер, слиједеће:

»Веома је тешко пронаћи централу завјереничке клике, јер издајница нема, а и подмићивање је прилично безизгледно . . . Добро камуфлирани хрватски помоћници (ушашки агенти послани с Везенмајером ради препознавања – прим. Р. Б.) које је Везенмајер већ послао у акцију нису имали правог успјеха...«²⁷⁾

Суочени са тешкоћама које су им донијеле устаничке снаге и њихове свакодневне акције, њемачки окупатори у Југославији су све више долазили до сазнања да се битка против »комунистичких партизана« не може добити само војно-полицјским акцијама, јер су оне редовно мањих размјера, већ је нужно »повести веће војне операције«. А да би ово посљедње било могуће с обзиром на ограничен број властитих трупа, требало је најприје прићи стварању »антикомунистичког фронта политичким средствима«, што је, даље, подразумевало »уважавање српских националних интереса и имати већу сусретљивост према националним групама . . .«²⁸⁾ На томе се отпочело радити врло опрезно, јер се поставило питање колико ће промјена курса отежати опстанак тек оствареног антисрпског курса у окупираној и раскомаданој Југославији, а посебно у ушашкој НДХ. Али, како је борба против устаничког покрета постала за Нијемце најважнији проблем, то је од могућности његовог рјешавања све више овисио и њемачки став према Павелићевом режиму. Ипак, због општег курса о »посебном статусу« тзв. НДХ и нарочито због италијанских претензија на њено подручје, Нијемци су промјену свога курса према Србима уопште покушати да проведу најприје у Србији. У том смислу, а због немогућности ангажовања нових властитих војних ефектива, као и мишљења да постојећим снагама не могу стати на крај устаничким јединицама, они прибјегавају стварању

26) Шире о томе види рад Здравка Антонића, *Везе и сарадња народноослободилачког покрета у источној Босни и западној Србији*, »Ослобођење« Сарајево, октобар 1975. (фељтон у 8 наставака).

27) РА/АА, Büro StS: Jugoslawien, Band 3 – Телеграм Феликса Бенцлера од 8. августа 1941. године упућен Министарству иностраних послова Трећег Рајха.

28) L. Nory – M. Broczat, op. cit., 109 – 110.

квислиншке владе у Србији, на чије чело доводе Милана Недића, кога су сматрали не само »енергичним непријатељем комунизма«²⁹⁾ него су полагали и наду да ће он као министар војске бивше Краљевине Југославије придобити дио официра из редова четника. У том погледу помишљали су и на могућност зближавања Недића и Драже Михаиловића, с тим да Недић буде »вођа«, али је, на крају, Недићевој влади било забрањено свако контактирање са Михаиловићем и његовим присташама. Међутим, ова њемачка мјера имала је само политичко-тактички маневар, била је то, у ствари, »демонстративна реакција« да се »умири« усташка влада у Загребу, која је потпомогнута њемачким послаником Зигфридом Кашеом с великим неповјерењем пратила зближавање њемачких војних и политичких власти у Београду са »националним српским снагама«.³⁰⁾

Послије међусобних оптужби Славка Кватерника и Милана Недића,³¹⁾ Нијемци су оцијенили да се »заокрет политике према Србима«, тј. корекција може једино остваривати и проводити унутар уских граница, што је, опет, само по себи унапријед наговјештавало сумњу да ће таква политика нациста, као уосталом и италијанских фашиста на њиховом окупационом подручју, све више попримати карактер импровизације, која не може задовољити опште потребе.

Познато је како су се ствари одвијале. Њемачки окупатор је остварио дјелимичан резултат једино у Србији, гдје је ујесен 1941. године, уз помоћ четника Драже Михаиловића и Недићеве »српске страже«, успио одбацити главне партизанске снаге и присилити их да напусте западну Србију. Међутим, тиме њемачки војно-привредни интереси нису били трајније обезбијеђени. Напротив, снажно ширење устанка у Босни и Хрватској, посебно у источној Босни, која је била у саставу њемачке окупационе управе у Србији, захтијевало је улагање знатно већих напора, него што се то у први мах могло и претпоставити. Наиме, снажан устанички покрет у сусједној области – преко Дрине – представљао је најнепосреднију опасност за њемачке интересе и у Србији и у тзв. НДХ. Због тога одговорни кругови њемачког окупатора почињу размишљати о потреби предузимања великих операција против устаничких снага властитим војним јединицама. Поред назначених проблема, таква потреба је, што се тиче источне Босне, имала одређену тежину и у чињеници да је политичку нестабилност у НДХ по избијању устанка пратила једнако снажно и слабост њене оружане силе – домобранства и оружних снага. Свакако, присуство Врховног штаба НОПОЈ у источној Босни актуелизовало је такве намјере њемачког окупатора тако да је требало »на вријеме интервенисати« против снага НОП-а.

29) PA/AA, Büro StS, Jugoslawien, Band 3 – Телеграм Феликса Бенцлера од 29. 8. 1941.

30) L. Hory – M. Broczat, op. cit., стр. 115

31) Кватерник је означио Недића да је непријатељ Нијемаца; да се усташка влада прибојава да »српски устанак« може ојачати и у Хрватској, јер њемачке instance у Београду потпомажу »српске интересе«. (PA/AA, Büro StS: Jugoslawien, Band 4 i Kroatien Band 2, лист 164 – Кашеов телеграм МИП Трећег Рајха од 1. и 2. 9. 1941). На другој страни Недић је напао усташе и усташку владу да су они криви за све недаће у вези с устанком и да Недић не признаје усташе нити усташку НДХ и да само »Мачекова партија« (ХСС) може нешто урадити на побољшању српско-хрватских односа и интереса, а да Кватерник »може у најгорем случају још једино рачунати на хрватске официре« (PA/AA, Büro StS: Jugoslawien, Band 4 – Бенцлеров телеграм од 10. 10. 1941. године).

Све до касне јесени Нијемци су били далеко од помисли да у источној Босни треба предузети веће војничке акције. Били су начисто да се морају предузети енергичне мјере, али какве, са коликим и чијим снагама, то се није могло сагледати. Јер, властитих снага није било довољно, а устанички покрет није био само ту развијен и опасан већ се и те како снажно осјећао и у другим дијеловима тзв. НДХ, посебно јужно од ријеке Саве. Троугао Сарајево – Зеница – Тузла сматран је најопаснијим подручјем устаничке дјелатности. Због тога је затражено да се гро снага 718. њемачке дивизије и готово све снаге тзв. НДХ, које су већ биле ангажоване у Босни,³²⁾ помјере више на исток, у источну Босну. Међутим, показало се да ни то није довољно, па се настојало пронаћи ново рјешење. Сервирао га је Хитлер »Директивом 39а«, 16. децембра 1941. године, која је својим садржајем изненадила и »забринула« све њемачке војне и политичке представнике у Југославији, а нарочито оне у тзв. НДХ. Наиме, због опште ситуације Трећег Рајха на источном фронту, гдје је пред Москвом први пут послје 22. јуна заустављена офанзива нацистичких армија, »Директива 39а« је предвиђала да се »...све њемачке снаге са Балкана ослободе за руски фронт, изузев оних трупа које обезбјеђују индустријска подручја значајна за снабдијевање њемачке војске; да се у Хрватску упуте снаге Друге италијанске армије... Ако у најкраћем року устанички покрет у Хрватској (тзв. НДХ – прим. Р. Б.) не буде сузбијен, потребно је на прољеће повести ратне операције...«³³⁾ До реализације те директиве, као што је познато, није дошло, јер је командант Југоистока на основу извјештаја о комплетној ситуацији у источној Босни и у другим дијеловима тзв. НДХ, гдје је устаничка активност паралисала свако озбиљније кориштење привредног потенцијала,³⁴⁾ као и све видљивијег италијанског настојања да овладају подручјем сјеверније од демаркационе линије, – успио убиједити Хитлера и Врховну команду оружаних снага Трећег Рајха (ОКВ) да то није добро, јер то представља губитак њемачког политичког престижа и лишавање богатог сировинског подручја за властиту ратну индустрију. На основу тога је осам дана касније »Директива 39а« измијењена у том смислу да њемачке трупе наставе окупацију и да се почетком 1942. године у источној Босни поведе заједничка велика војна операција против НОП-а и цијело ово подручје умири.³⁵⁾ Био је то први случај од почетка другог свјетског рата да се мијења једна Хитлерова директива, а то је важно подвући, јер је до њене измјене дошло углавном због снажне устаничке активности у источној Босни.

До прве заједничке (уз учешће снага оба окупатора – њемачког и италијанског), а тзв. друге по реду непријатељске офанзиве дошло је у јануару 1942. године. Она је окупаторима и квислинзима донијела скромне резултате. Устанички покрет није био разбијен, него је, напротив, још више ојачао у јужном дијелу источне Босне, затим у Црној Гори, Херцего-

32) Од укупних оружаних снага тзв. НДХ у вријеме избијања устанка у Босни и Херцеговини четири петине су се већ првих дана нашле ту, тј. у Босни и Херцеговини између Саве и линије која је означавала границу између I и II италијанске окупационе зоне.

33) Walther Hubatsch, *Hitlers Wisungen für Kreigsführung 1939 – 1945. Dokumenten des Oberkommando der Wehrmacht, Frankfurt a/M 1962*, стр. 175; шире о томе види мој рад *Окупационни системи* оп. cit.

34) Исто.

35) Исто.

вини,³⁶⁾ а успјешно се развијао и у западним дијеловима тзв. НДХ – у Бос. крајини, Лици, Банији, Кордуну, Горском Котару, Славонији, Фрушкој гори.³⁷⁾ Конкретна посљедица за тзв. НДХ у погледу ангажовања снага њемачког окупатора огледала се у томе што је подручје источне Босне, тј. простор омеђен ријекама Савом – Босном – Дрином и демаркационом линијом, остао под влашћу њемачког војног команданта у Србији, коме су биле потчињене и цивилне и војне власти тзв. НДХ, као и њена полиција и оружништво у источној Босни.³⁸⁾

У то вријеме пада и напор војног команданта Србије, генерала Бадера, да приволи владу тзв. НДХ да се четници у источној Босни ангажују против НОП-а, а за узврат да се Јездимиру Дангићу преда управа у срезovima Бијељина, Зворник, Власеница, Сребреница, Рогатица и Вишеград. Влада НДХ је то успјела »спријечити«, углавном због тога што на њемачкој страни није било већег интереса за Дангића, јер се већ у току преговора с њим сазнало да је он исту сарадњу понудио и Италијанима. На крају, Нијемци су га ухапсили, али су то држали у великој тајности пред Италијанима.³⁹⁾

Врло слабо учешће италијанске војске у операцијама у источној Босни и мршави резултати самих операција присилили су Нијемце да понуде Италијанима и команду над свим јединицама у наставку операција. Како је било педвиђено и учешће оружане силе тзв. НДХ, операције су званично назване Трио. Међутим, с италијанским војним командантима вођени су дуги разговори и преговори око њиховог ангажовања, јер су се редовно спотicali око питања третмана четника, тј. да ли их ангажовати у борби против НОП-а или не. Тај проблем је све више оптерећивао њемачко-италијанске и италијанско-усташке односе, који су свога одраза имали у готово свим каснијим акцијама оба окупатора против снага НОП-а.⁴⁰⁾

На проблем четника Нијемци су гледали шире, као на »српско питање« у цјелини. А пошто су га усташе својим поступцима толико заостриле на подручју НДХ, нацисти су своју политику и према усташкој држави морали кориговати. Свакако, развој и снага НОП-а на том подручју били су најзначајнији фактор од којег је овисио и однос нациста према усташама.⁴¹⁾

Иако није наш задатак да се упуштамо у обраду италијанских ставова у вези са корекцијом, треба нагласити да код италијанског окупатора нема србофобства, нема подршке усташким злочинима, те у складу с тим ни ин-

36) *Ослободилачки рат народа Југославије*, I, Београд 1957.

37) Исто.

38) Види моје радове: *Окупациони системи...*, ор. сит. и *Њемачко-италијански планови...*, ор. сит.

39) Антон Милетић, *О сарадњи команданта четничких одреда источне Босне Јездимира Дангића са Немцима* (август 1941 – април 1942), »Војноисторијски гласник« бр. 2/1972, стр. 135-148.

40) Шире о томе у мом раду: *Њемачки и италијански планови...*, ор. сит. и раду Мише Лековића: *Неки аспекти италијанско-усташких односа и њихов одраз на операције НОВ и ПОЈ*, »Југословенски историјски часопис« (ЈИЧ), бр. 4/1965, стр. 83 – 96.

41) Фикрета Јелић-Бутић, *Политика усташког покрета 1941 – 1945*, докторска дисертација (одбрањена на Филозофском факултету у Београду почетком 1975. године), Библиотека одјељења Историја народа Југославије.

ицијативе за попуштање усташког терора над Србима. Италијански окупатор је својом војном офанзивом и великом политичком акцијом, коју је омогућила четничка издаја, готово онемогућио усташке злочине на свом окупационом подручју. Према томе, иницијатива за попуштање усташког терора над Србима могла је потећи и потекла је од нациста. У пракси се најприје огледала у критици усташких поступака, а одмах затим испољавала се и у гласним размишљањима шта би најбоље било да се предузме. На први поглед чини се врло интересантим да су такве критике и сугестије »шта учинити« долазиле од њемачких војних и полицијских органа у Србији, посебно од шефа њемачке службе безбједности, који је, послје неуспјеха преговора са Даигићем, истакао да је »...пропуштена повољна прилика...«, јер су се четници као помоћници у борби против НОП-а већ били показали, а могли су се и много више искористити.⁴²⁾ Међутим, ту нема ничег интересантног, напротив логични су потези њемачког окупатора у том правцу, јер је цијела источна Босна била у војно-привредном погледу у склопу јединствене надлежности њемачке војне управе у Србије и Команде Југоистока, под чијом се надлежношћу налазио и њемачки генерал у НДХ, Едмунд Глез фон Хорстенау, као што се је и цијела тзв. НДХ налазила у њемачком јединственом војно-привредном и политичком систему Југоистока, на челу са војном командом Југоистока (Виша војна команда) и војно-привредним штабом Југоистока. Отуда није никакво чудо што су војни и политички органи Трећег Рајха у Србији настојали да то подручје, по потреби и издвоје из оквира тзв. НДХ и припоје »Недићевој Србији« или га предају на управу, на примјер, Даигићу. По истом принципу је војни командант Србије своју врховну власт над источном Босном пренио на команданта њемачке 718. дивизије генерала Фортнера.⁴³⁾

Сарадња са четницима била је остварена код оба окупатора. Међутим, код италијанског је била много јаче изражена. Подржавајући четнике у мањој или већој мјери, Италијани су сузбијали амбиције усташа, а шире гледано и Нијемаца, док су, цијепањем устаиничких редова на партизане и четнике, повећавали властито утицај. За њих је сарадња са четницима представљала »реалну политику«, јер су у борби против НОП-а знатно мање напрезали своје војне силе. Колико је стварно у томе било реалног, показало се касније, али остаје чињеница да су Италијани у то чврсто вјеровали и под сваку цијену настојали да ту сарадњу дуго времена, све до капитулације, проводе. Због тога су током цијеле 1942. године па и касније били за посебан третман четника, тражећи да буду разлучени од партизана, иако су знали да је то тешко усагласити са њемачким гледиштима. О усташким ставовима Италијани иису много водили рачуна, изузев онда када су иза њих стајали отворени њемачки захтјеви. Супротна њемачко-италијанска гледишта на четнике дошла су до изражаја већ у разговорима у Опатији,

42) РА/АА, Вop, Вiго RAM: Kroatien 1941/42, лист 442 – 449, препис без потписа; извјештај потиче из Реферата IV D-4 (Gestapo) RSHA – Главног уреда службе безбједности, а датиран је са 17. 2. 1942.

43) Према томе, није се радило ни о каквој посебној забринутости генерала Бадера »због односа усташких власти према Србима у источној Босни...« – како то наводи Р. Хурем у својој књизи *Крива народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године*, стр. 191, нити је Павелић одредио Думанчића за »цивилног комесара« ист. Босне. То је учинио њем. посланик С. Каше (Архив ВИИ, ЊА, к. 276, бр. рег. 6/3, 16. 10. 1941).

почетком марта 1942. године. Према мишљењу генерала Валтера Кунца (тада је био вршилац дужности команданта Више команде Југоистока), италијански став према четницима означавао би »политику попуштања«, а то није у складу с утврђеним циљевима »уништења свих устаничких снага«.44) Као што је познато, то је мишљење и превагнуло, па је одлучено да у планираном наставку операција у источној Босни неће бити никаквих преговарања са четницима, јер су и они дио »устаничких снага«. Шта се крило иза ознаке »све устаничке снаге«? У почетку су тако означавани и партизани и четници. Међутим, иако је убрзо постало јасно шта су једни, а шта други, њемачки окупатор много дуже од италијанског употребљава исту ознаку. Током 1942. године то чини мање због свог србофобства, а више због својих »обзира према усташкој НДХ«, коју подржава и стално подвлачи њену »независност и самосталност«, јер у томе види могућност сузбијања италијанских претензија, односно очувања свога војно-политичког престижа.45) У вези с тим, нацистима је била прихватљива усташка крилатица о устанку и устаницима, односно о НОП-у и снагама НОП-а. Наиме, да је »устанак српска ствар«, нешто што је »увезено из Србије«, итд. Та крилатица је имала и свој наставак, тј. када је уперена на комунисте, нацисти су се њоме и тада много користили, а огледала се у томе да су и »комунисти Срби«, да међу »комунистима нема Хрвата«, изузев понеки појединац који је »подријетлом све друго а не Хрват«, итд.46)

За њемачког окупатора је још значајно подвући понашање и када је био доведен у ситуацију да заговара подржавање четника у борби против НОП-а, то не може радити отворено, јер су четници у највећем броју припадали Дражи Михаиловићу, а он је почетком 1942. године био наименован од избјегличке владе у Лондону за министра рата и унапријеђен у чин генерала »југословенске војске у отаџбини«. Због свега тога није могла доћи у обзир шира сарадња са четницима. О томе је исцрпно писао и шеф штаба генерала Бадера, али је његов став да су »сви устаници непријатељи Нијемаца« имао и друго значење. Наиме, он је, као и још неки представници њемачког окупатора у Југославији, сматрао да је »Дража Михаиловић главни покретач устанка«. Његово мишљење дијелио је и њемачки посланик у Загребу Зигфрид Каше, који је све до краја рата остао поборник њемачке политике подржавања усташке НДХ и један од најдоследнијих поборника њемачког и усташког србофобства.47)

44) Шире о томе у мом раду: *Њемачки и италијански планови...*, оп. cit.; упореди: L. Nory – M. Broczat, оп. cit., стр. 125 – 127.

45) Шире о томе у мом раду: *Разлози и правци...*, оп. cit.

46) Фикрета Јелић-Бутић оп. cit.

47) Зигфрид Каше је много касније, у децембру 1943. године, у свом трактату: »Ситуација у Хрватској и приједлози за даље развијање њемачко-хрватских односа«, за »српско питање« рекао да је најделикатније и да он практично не види право рјешење, поготово у ситуацији када се њемачке јединице у борби против НОП-а широко ослањају на сарадњу са четницима, и »када ми сами (Нијемци – прим. Р. Б.) од НДХ захтијевамо територијалне уступке у корист Србије...« У недостатку бољих рјешења он подвлачи да је »... наредио да се православни у Хрватској више не називају Србима, него православни грађани Хрватске...« (Архив ВИИ, ЊА, Микротека Т-501, Р-265/1114-1142 – Извјештај посланика Кашеа Министарству иностраних послова Трећег Рајха, 2. 12. 1943. године). Шире о овом Кашеовом трактату види: Мухарем Кресо, *Њемачко схватање ситуације у Југославији уочи II засједња АВНОЈ-а новембра 1943, АВНОЈ и НОБ...* цит. зборник, стр. 503 – 517.

Практична примјена њемачко-усташке корекције политике према српском становништву у тзв. НДХ најприје је, изгледа, успједила од стране органа власти НДХ, који су предузели акцију преговора са четничким групама у Херцеговини. Било је то почетком марта 1942. године, непосредно после разговора у Опатији, када је »повјереник за обални појас код Друге италијанске армије« Вјекослав Вранчић водио разговоре у циљу склапања споразума са четничким вођама Доброславом Јевђевићем, Новицом Краљевићем и Радмилом Грђићем. Судићи по извјештају њемачког генерала у Загребу Глез-Хорстенауа, излази да је иницијатива потекла од самог Павелића, који је Вранчића упутио у италијанску зону »са далекосежним пуномоћјима у корист српског становништва« и овлаштењима да у »широким размјерима проведе поновна постављења и да исправи раније погрешке...«⁴⁸⁾ Према истим подацима, та је акција вођена и уз сагласност команданта Друге италијанске армије, генерала Марија Роате, док из свега тога Глез-Хорстенау извлачи закључак да »хрватска влада почиње да увиђа велике погрешке у својој националној политици.«⁴⁹⁾

Нема сумње да је Павелић могао послати Вранчића у мисију, о којој говори Глез-Хорстенау. Међутим, не стоји тврдња да је ту акцију иницирао Павелић нити Глезов закључак да »хрватска влада почиње да увиђа велике погрешке у својој националној политици«. Наиме, италијански окупатор је до тога тренутка у цијелој својој интересној зони потиснуо власт НДХ и, захваљујући издаји четничких вођа, остварио сарадњу са многим четничким и прочетничким групама, а све у циљу цијепања устанничког покрета изнутра. Цивилним органима власти тзв. НДХ није дозвољавао никакву самосталну акцију о било ком питању; то се односило и на Нијемце – привредне и друге њемачке инстанце у италијанској окупационој зони, а било је случајева да су италијанске војне команде ометале рад њемачких инстанци и сјеверно од демаркационе линије (Доњи Вакуф, Приједор и још нека мјеста).⁵⁰⁾ О некој Павелићевој иницијативи за Вранчићеву акцију у усташким документима тога времена нема ни помена. Тек много касније, у другој половини 1943. године, о томе пише сâм Вранчић,⁵¹⁾ у једној сасвим другој ситуацији и за Осовину и за усташку НДХ, када су, после капитулације Италије, за све своје тешкоће усташе окривљавале искључиво Италијане.⁵²⁾ Поставља се питање: одакле такво писање њемачког генерала у

48) Фикрета Бутић – Иван Јелић, *Прилози за проучавање историје НДХ у раздобљу 1942 – 1943. године*, »Путови револуције« ИХРП Хрватске у Загребу, бр. 1 – 2, Загреб 1963, стр. 339 – 356; Р. Хурем, *Споразуми о сарадњи државних органа НДХ и неких четничких одреда у источној Босни 1942. године*, »Прилози« бр. 2, Сарајево 1966, стр. 285 – 325; Р. Брчић, *Њемачки и италијански планови...*, ор. сит.

49) Исто.

50) Архив ВИИ, ЊА, Микротека, Т-501, Р-264/1087-1093 – Извјештај њемачког генерала у Загребу начелнику штаба Врховне команде, фелдмаршалу Кајтелу, од 26. марта 1942; Т-501, Р-267/608 – 623 – Извјештај њемачког генерала у Загребу команданту оружаних снага Југоистока о војно-политичкој ситуацији у НДХ и њеним односима са Краљевином Италијом, од 14. децембра 1941. године (објављен и у: Зборник, том XII, књ. 1, док. бр. 279).

51) Вјекослав Вранчић, *Урога против Хрватске*, Загреб 1943.

52) Слична писања наставиле су усташе и у емиграцији после другог свјетског рата: Јере Јареб, ор. сит.; Еуген – Дидо Кватерник, *Усташка емиграција у Италији и десети травань*. Један прилог нашој новијој повијести, »Хрватска ревија«, год. II, бр. 3, Buenos Aires 1953; Стјепо Перић, Давид Синовчић и неки други.

Загребу? – Оцјењујући ситуацију у зиму 1941/1942. године и сагледавајући властите слабости у многим питањима развоја и политике усташке НДХ у склопу војно-политичких и привредних интереса Трећег Рајха у Југославији, при чему су на првом мјесту испитивани слабост усташког водства и немоћ оружаних снага тзв. НДХ у гушењу устаничког покрета, војни и политички представници њемачког окупатора покушавали су доћи до таквих рјешења помоћу којих ће сачувати статус ове квислиншке творевине и истовремено обезбиједити њемачки престиж снажно уздрман народним устанком и неочекиваним широким захтјевима италијанског окупатора послје велике војно-политичке акције италијанске Друге армије. У тражењу таквих рјешења, која је требало да брзо и ефикасно постигну жељени циљ, стајале су многе препреке на путу. На њих је из дана у дан указивао њемачки генерал у Загребу, као и други војни и политички представници Трећег Рајха у НДХ, Србији и Вишој команди Југоистока.⁵³⁾ Овдје ћу се осврнути на извјештаје њемачког генерала у назначеном периоду, јер они најбоље показују шта се крије иза Вранчићеве акције, и објашњавају »усташку корекцију« према Србима.

Извјештавајући о ситуацији у НДХ крајем 1941. године и дајући своје мишљење шта се може очекивати од усташке државе, Глез је, подвукавши да је с тим његовим мишљењем сагласан и посланик Каше, овако закључивао: »Политички, војно и привредно, Хрватска крајем 1941. одаје слику која мало ружичастог нуди за убудуће.«⁵⁴⁾ Када је измијењена Хитлерова »Директива 39а«, он извјештава да »Хрвати (усташка НДХ – прим. Р. Б.) виде ...спас хрватске независности и Павелићевог режима...«⁵⁵⁾ Говорећи о држању италијанске војске, Глез без икакве резерве сматра да се то држање своди на »препуштање иницијативе противнику«, тј. устаницима, због тога што се на италијанској страни такође сматра да је још могуће »политичко рјешење.«⁵⁶⁾ Из таквог држања италијанских војних команди Глез поставља питање: »да ли би он као савезник (италијански окупатор – прим. Р. Б.) био вољан, да раније или касније предузме икакву офанзиву за гушење устанка у Хрватској...«⁵⁷⁾ Анализирајући могућност јачег ангажовања оружаних снага НДХ и шта је потребно учинити да се оне оспособе, које снаге да војнички организује – Италија, на што има право по одредбама Римских уговора од 18. маја 1941. године, или Трећем Рајху, – Глез сматра да њемачки притисак мало шта може измијенити, јер све зависи од тога »колико ће више него до сада доћи до изражаја њемачка помоћ и сарадња (усташке власти – прим. Р. Б.) са Нијемцима.«⁵⁸⁾

53) Поред два цитираних Глезова извјештаја у напомени 50, види и ове његове извјештаје: Архив ВИИ, ЊА, Микротека, Т-501, Р-264/1127 – 1130, Р-266/150 – 164, Р-268/419 – 420, Р-264/1138 – 1151 од 26. јануара, 25. фебруара, 6. марта и 19. маја 1942. године.

54) Архив ВИИ, ЊА, Микротека, Т-501, Р-267/608 – 623 – Извјештај њемачког генерала од 14. 12. 1941. – Шире о гледањима њемачког генерала на ситуацију у НДХ крајем 1941. и током 1942. године види: Gert Fricke, *Kroatien 1941 – 1944. Der »Unabhängige Staat« in der Sicht des Deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram, Glaise v. Horstenau, Freiburg 1972*, стр. 68 и даље.

55) Архив ВИИ, ЊА, Микротека, Т-501, Р-264/1123 – 1126 – Извјештај њем. генерала начелнику генералштаба ОКВ (хитно – стр. пов), 26. 3. 1942.

56) Као напомена 55.

57) Као напомена 55.

58) Као напомена 55.

У једном другом извјештају, строго повјерљивом,⁵⁹⁾ који се односи, углавном, на сређивање прилика у источној Босни послје завршених операција у јануару 1942. године, најприје се констатује да, по жељи генерала Бадера, област Дрина – Сава – демаркациона линија треба да остане »до даљњег« војишна просторија, на којој њемачки војни командант има сву власт у својим рукама, а власт НДХ само у лицу »цивилног комесара«, па констатује да су ово рјешење »Хрвати радо прихватили«, јер то – по мишљењу Глеза, »...ни у ком случају не тангира суверенитет хрватске државе, а на другој страни одговара не само нашим (њемачким – прим. Р. Б.) војним потребама, него пружа могућност да се Хрватима помогне при учвршћењу власти у тој области и да се елементима православне вјероисповијести, који су вољни за сарадњу а ипак су нешто угрожени од извјесних хрватских кругова, донекле зајамчи мир и сигурност...« Говорећи о плановима Павелића на унутрашњем сређивању прилика, Глез истиче значај сазивања »Хрватског државног Сабора« и констатује да Павелић настоји да »...своју младу и хипотекама бремениту државу изведе из стадијума једне кржаве и ужасне револуције на праве и сређене путеве...« Даље се говори о присуству италијанског окупатора, смјени команданта Друге армије (умјесто Амброзија дошао је Роата) и смјењивању »шефа фашистичке милиције генерала Козелића при усташком покрету, којег је, на захтјев италијанског посланика у Загребу Казертана (Rafaello Casertano), замијенио државни савјетник Балестра ди Мотола« (Mottola).

У исцрпном аналитичком извјештају од 25. фебруара 1942. године⁶⁰⁾ Глез најприје анализира унутрашњополитичку ситуацију у НДХ у вези са сазивом Хрватског државног сабора за 23. фебруар, па каже да Сабор, према жељи Павелића, треба да представља »само једну прелазну појаву и да према повјерљивом саопштењу поглавара државе нашем посланику уступи мјесто професионалном сталешком представништву«, чији су вођи већ именовани из редова усташа – најближих Павелићевих сарадника. Интенције у вези с оснивањем сталежа и њихових представништава имају за циљ – сматра Глез – да омогуће »заобилажење проблема вјероисповијести и националности«. Што се тиче православног живља, Глез наводи да га је Каше обавијестио да »влада има намјеру да сада више не тражи излаз у ...присилном покатоличавању, већ у постепеном оживотворењу православне цркве која би била одвојена од београдске патријаршије а под једним посебном патријархом са сједиштем у Хрватској«. Глез даље наводи да се »неповољан правни положај православних није ни мало побољшао«, затим да је за даљи опстанак НДХ, откако је потиснута с мора, »постало још значајније посједовање Босне до Дрине, без обзира шта се и како мислило о корисности подјеле цјелокупног подручја на безброј ситних жупанија и недостатку самосталног централног ауторитета власти управо у Босни«. По његовом мишљењу, »све су народности са незнатним изузетком сложне у свом одлучном противставу према усташком покрету као јединственој пар-

59) Архив ВИИ ЊА, Микротека, Т-501, Р-264/1127 – 1130 – Извјештај њем. генерала ОКВ – одјељењу за иностранство, К-ди копнене војске, Команданту Југоистока и на знање К-дту корпуса у Србији, 26. 1. 42.

60) Архив ВИИ, ЊА, Микротека, Т-501, Р-266/1150 – 1164 – Извјештај њем. генерала у Загребу о ситуацији у Хрватској у другој половини фебруара 1942. године, упућен ОКВ-и (одјељењу за иностранство, Команди КОВ – одјељењу војних аташеа, К-дту Југоистока и опуномоћеном њем. генералу у Србији, 25. фебруара 1942.

тији и носиоцу државности«. Та мржња према усташама – констатује даље Глез – »не може заиста бити већа«, а изазивају је саме усташе својом надменошћу, самовољом, грамзљивошћу и корупцијом, при чему не престају злочини, пљачка и убиства. Не прође ни тједан, а да се »кришом од Нијемаца« не спроведе нека »акција чишћења« у којој се читава села »присиљавају да вјерују да је највећи број заплијењених пушака криви губитак непријатеља«, док, у ствари, »побједници – усташе враћају се са богатим товаром плијена...« За Павелића каже да не затвара очи пред овим тешким злочинима, да у низу случајева интервенише, али ипак »некажњена злодјела многоструко премашују број кажњених. Човјек стоји потпуно немоћан пред једним покретом, на који се једино, не рачунајући Трећи Рајх, ослања власт и чији се припадници много више награђују слаткишима него заслуженим корбачем...«⁶¹⁾ У даљњем тексту овога исцрпног извјештаја садржани су приједлози и мишљења у вези са сређивањем прилика у источној Босни, гдје поред православних живе и Хрвати и Муслимани и гдје се »православни начелно не могу стрпати у исти лонац са устаницима различитих боја«. Иза тога слиједи оваква Глезова констатација: »...радништво у војно-привредним предузећима око Сарајева састоји се знатним дијелом од православних, који су вољни да раде«. Иначе, подручје источне Босне њемачки генерал сматра »спорном облашћу« због одређених ставова њемачких кругова у окупираној Србији, те о тим комбинацијама даје своје мишљење. Он каже, ако ту област опуномоћени командујући њемачки генерал у Србији жели неутралисати и изузети од усташке власти, »...та жеља се заиста може схватити«, јер усташка власт »није срећна у својим методама«. Што се пак тиче идеје да се управа препусти четничком вођи Дангићу, (о чему је већ раније било ријечи), њемачки генерал сматра да би се »о једном таквом рјешењу могло размишљати када би у Загребу, слично као у Београду, водила пресудну ријеч нека њемачка инстанца која би стајала изнад свих партија (странака). Међутим, при садашњој конструкцији хрватске државе, која се изграђује (попут Мађарске) као искључива хрватска национална држава и која не признаје мањине, немогуће је поставити противнике те државе за чуваре јавног реда. Исто тако не може се ни помислити на издвајање источне Босне из оквира те државе, коју смо ми створили и признали, већ и због њених других територијалних губитака. А ако би уз те губитке (приморје и острва) отпала још и источна Босна, било би најбоље хрватску државу сасвим ликвидирати...« Говорећи о италијанском окупатору, Глез констатује да он, изузев четника, на цијелом подручју тзв. НДХ не ужива никакво повјерење. На поступке италијанске војске »влади пристижу читаве ријеке притужби«. Док се четници у пуној ратној спреми »шепуре у мјестима окупираним од Италијана, догле Италијани сваког Хрвата код ког се нађе нешто што личи на оружје, одмах стављају уза зид. У Херцеговини се чак десило да су Италијани предали једну хрватску војну колону возила на милост и немилост четницима. Хрватска независност се гази ногама.«⁶²⁾

Резимирајући своје наводе у овом исцрпном извјештају, њемачки генерал подвлачи »грешку« учињену априла 1941. године, наводећи да је

61) Исто.

62) Исто.

63) Исто.

»нова хрватска држава« препуштена италијанској хегемонији. А када је касније та иста држава (курзив – Р. Б.) новим италијанским захтјевима »непрестано сагјеривана у шкрипац«, Нијемци су морали »из познатих разлога« остати равнодушни на све позиве усташке владе: »У помоћ!« Наводи даље да су Нијемци у изградњи »младе државе« могли учествовати само ограничено, а у формирању њене армије само »прикривено« (од Италијана – прим. Р. Б.), па према томе »врло непотпуно«. У извјештају се даље каже: »На жалост, наш спутани положај спречавао нас је да енергично интервенишемо тамо гдје су конкретно прављене тешке грешке... У вези с тим треба се подсетити да смо у почетку завођења Новог реда и поретка у југословенском простору пропустили да извршимо јединствено поравнање политике према Србима, услијед чега је с ове и оне стране Дрине долазило до примјене супротних принципа, који не представљају 'срећно' рјешење са гледишта политике Рајха. Али, ма колико да смо изгубили тле због ових различитих прилика у Хрватској, ипак је јасно да би још и данас претежна маса Хрвата, укључујући и националне мањине, одушевљено поздравила снажно и енергично иступање Њемачке и њених опуномоћеника, док бисмо потпуним испуштањем Хрватске изгубили још увијек најбољег пријатеља на Балкану...«⁶⁴) Будући да је са Глезовим ставовима и мишљењима био сагласан и њемачки посланик у Загребу, а то значи и војна и политичка линија Трећег Рајха у квислиншкој НДХ, изложеним ставовима и мишљењима њемачког генерала није потребан никакав коментар, посебно због тога што су сви ови наводи Глез-Хорстенауа стизали у Врховну команду оружаних снага Трећег Рајха (ОКВ) и у Министарство спољних послова преко иностраног одјељења при ОКВ.

Непосредно послје је њемачко-италијанских разговора у Опатији, који нису довели до усаглашавања ставова у погледу третмана четника, а прије преговора у Љубљани, Глез је 6. марта 1942. године изложио своја гледишта о свим кључним питањима везаним за тзв. НДХ. Тако у погледу предузимања војно-политичких мјера против устаника, он најбоље рјешење види у ангажовању још једне њемачке дивизије у НДХ, сјеверно од демаркационе линије. У том случају би било »непотребно довлачити италијанске снаге на ово подручје«. Уколико то није могуће, он се изјашњава за војно-политичко рјешење, што га је предложио генерал Кунце (Kuntze) у Опатији.⁶⁵) Ако се, пак, прихвати италијанска намјера да своје три дивизије стави на располагање на простору демаркациона линија – ријека Сава, Глез предлаже да се одвијање војних акција против НОП-а »не предузима од Сарајева према Бањалуци, већ обрнуто«, јер би италијански пробој из Херцеговине преко Сарајева нужно »довео до трајног запосједања Сарајева по Италијанима«, а посљедице једне такве измјене ситуације, коју »ми према досадашњим искуствима, кад би се Италијани нашли у граду (Сарајеву – прим. Р. Б.) не бисмо више могли преиначити, биле би крајње неповољне за хрватску државу и за наш престиж на Балкану«. Даљња посљедица – према Глезу – за њемачке интересе састојала би се »у пребацавању устаничког покрета преко Саве и доњег тока Дрине, а то је опасност које не би било код супротног правца (Бањалука – Сарајево)«. Јер би, операције правцем Ба-

64) Исто.

65) Исто. – Наиме, да се »... не смију стварати никакви споразуми са устаничким формацијама – ни четничким ни комунистичким« – То је суштина Тачке Х Опатијског споразума (Зборник, том XIII, књ. 2, док. бр. 25 – италијанска документа 1942. године).

њалука – Сарајево »...далеко прије потисле устанике према југоистоку«. На крају, јасно је изражена сумња да би »сада могло доћи до озбиљнијег ангажовања Италијана уопште«. ⁶⁶⁾

Још је остало да, прије разговора у Љубљани, видно привредне прилике у тзв. НДХ како су на њих гледали њемачки представници. О томе је Глез-Хорстенау 26. марта 1942. године упутио специјални извјештај начелнику штаба ОКВ, фелдмаршалу Кајтелу (Wilhelm Keitel) у Фиреровом главном стану, ⁶⁷⁾ а тај извјештај, уз друге податке, са привредног аспекта говори такође о корекцији њемачко-ушашке политике према Србима. Пошто је најприје истакао властиту одговорност коју као војник има у оквиру општег вођења рата, због чега није могао у службеним извјештајима да се дотиче привредне ситуације у тзв. НДХ, и што због њеног могућег изрођавања у опасност и за њемачку војну ситуацију на Балкану мора поново да изнесе на видјело италијанског савезника, јер се понекад сумња у његову објективност, – Глез подвлачи потребу да се таквим мишљењима супротстави, те наводи: »Извјесно је да у Хрватској... многе ствари стоје на лабилним темељима, тако да је овој младој држави тешко да усмјери своју привреду у једном правцу који би се прилагодио нашем државном систему«. При томе он најприје указује на несрећне »основне смјернице њене унутрашње политике, која је у првом реду произашла из ...освете једне мањине према једном дијелу народа који се није могао истријебити« – при чему подвлачи недопустиве грозоте усташа, које су у многим областима биле 50% узрок избијању народног устанка. Међутим, он најтежу препреку за неку »разбориту хрватску привредну политику« види у ставу Италије о том питању, јер »ова млада земља мора хранити 300.000 италијанских окупационих снага«. Поред тога, »...искључено је да се у једној младој држави усмјери планска привреда када је 790 км границе отворено према гладној и безобзирној пљачкашкој сили као што је Италија«. Талијански војници односе све (»чак и дрвене подове, оквире за прозоре и клозетске шоље«), а све се то може упоредити са Млечанима, који су својевремено цијелу земљу »од Триглава до Дубровника« претворили од »цвјетног врта у крашку пустињу«. Инфлација је велика, а политика цијена је немогућа, јер »Италијани плаћају сваку суму која се од њих тражи и при томе знају да већ утврђене њемачке послове покваре набијањем цијена«. ⁶⁸⁾ Сваки пропис или уредба из области планске привреде и рационарања, који дођу из Загреба, проводе се у пракси »јужно од демаркационе линије само формално, или се на разне начине стављају ван снаге. Разумљиво, при томе, италијанске окупационе снаге, насупрот њемачким, дјелују као нека усисна пумпа«, иза које стоји још већа, »сама Краљевина Италија«, јер за њу не постоје никаква ограничења на увоз и извоз. »Ако привредна биједа и невоља... и даље потраје у већем дијелу Хрватске, онда ће мало или готово ништа користити све наше војне мјере које се крвљу плаћају«. За устанике наводи

66) Архив ВИИ, ЊА, Микротека, Т-501, Р-268/419 – 420 – Приједлози њемачког генерала за рјешавање питања која се односе на НДХ у периоду 1 – 8. марта 1942. године, докуменат датиран 6. марта 1942.

67) Исто, Т-501, Р-264/1087 – 1093 – Извјештај њемачког генерала у Загребу начелнику ОКВ, од 26. марта 1942.

68) Односи се на закључене уговоре о робној размјени између Трећег Рајха и НДХ по утачењима »мјешовитог међудржавног одбора«, који је засјео у децембру 1941. године у Бечу.

да се сваког часа јачају људима, који, услијед привредне биједи, »немају шта да изгубе, него само да добију«. Ми треба да рачунамо с тим – наводи даље њемачки генерал – »да на овом простору који за нас представља важан бедем у односу на Балкан, можда баш у једном донста непожељном времену, морамо употријебити још јаче снаге«. Можда би се рјешење могло наћи – како је то Глез изложио у свом извјештају од 14. децембра 1941. године⁶⁸⁾ – што би се НДХ »уз обезбјеђење наших (њемачких – прим. Р. Б.) економских интереса војнички и политички препустила Италији. На жалост, питање је би ли апенинска краљевина била увијек довољно снажна, да стварно овлада тако створеном ситуацијом, односно не би ли то довело до потпуног расула јавног реда на територији преко Саве коју би заузела Италија...« – Цијела ствар је јасна и са војног аспекта, па – по мишљењу Глеза – треба ићи на директне разговоре са Италијанима. Он се, на примјер, »не усуђује да код италијанског колеге Оксидија... додирне ову тему или макар да је само наговјести, јер би већ другог дана Дуче (Мусолини – прим. Р. Б.) дознао да ја идем на то да се ослабе италијанске позиције«. На крају, Глез наводи да се одлучио на овакав начин изношења ситуације, не само због тога што он тако гледа на ствари већ и због молби Славка Кватерника и министра спољних послова тзв. НДХ Лорковића, које су му недавно упутили, као и због идентичних ставова посланика Кашеа, које ће овај изнијети на свом претпостављеном мјесту.

О привредној ситуацији у тзв. НДХ с аспекта интереса њемачког окупатора (војно-политичких и привредних) говоре и многи други документи њемачких политичких и војних представника у НДХ, затим у окупираној Србији и у Војно-привредном штабу Југоистока. О тим интересима, који су и проузроковали одређени заокрет у политици нациста у НДХ, односно утицали на корекцију политике односа према Србима, – налазе се неки подаци и у документима усташких вођа, као, на примјер, Славка Кватерника, Владимира Лакса, и неких других. Међутим, не у њиховим директним документима, већ у изјавама тих и других функционера НДХ, које су дали њемачком генералу Глезу, посланику Кашеу, војно-привредном њемачком официру у Загребу (потпуковнику Шарту – Schardt) и још неким другим личностима. Истине ради, треба примијетити да је у изјавама неких функционера усташке власти било и додворавања својим господарима Нијемцима. На примјер, када је у прољеће 1942. године Славку Кватернику изражена похвала »хрватском жељезничком особљу« за напоре уложене у оспособљавање жељезничког саобраћаја у Босни, Кватерник је у присуству њемачког генерала и неких других њемачких личности изјавио: »Код 40% православних«. Ту је изјаву генерал Глез-Хорстенау овако прокоментаришао: »Он (Кватерник – прим. Р. Б.) је тиме изрекао оштру осуду политици националне нетолеранције режима«,⁶⁹⁾ док је лично сматрао да и Србе треба више користити за њемачке потребе.

Напријед образложена »Вранчићева акција« ипак је значајно утицала на исход разговора у Љубљани, 28 – 29. марта 1942. године, гдје је новоименовани командант Друге италијанске армије, генерал Роата, укази-

68) Као напомена 54.

69) Исто, Т-501, Р-264/1038 – 1051 – Извјештај њем. генерала у Загребу Врховној команди оружаних снага Трећег Рајха – одјељењу за иностранство, К-ди КОВ, К-дту Југоистока и војном заповједнику у Србији, од 19. маја 1942. године.

вао на акцију усташа за споразумијевање са четницима у Херцеговини, као на чињеницу која »оправдава сличне поступке и приликом операција које треба повести у источној Босни«. Међутим, представник НДХ на тим разговорима, генерал Владимир Лакса, није изразио спремност у том смислу, као што то нису учинили ни Нијемци. Очито, ријеч је о супротстављању италијанским настојањима. Али, иако је за држање представника власти НДХ на разговорима у Љубљани била битна чињеница да је та власт већ започела акцију за споразумијевање са четничким групама – »својевољно« или с одобрењем Нијемаца, за Италијане свеједно – Лаксина моментално неслагање у вези са споразумијевањем оба окупатора са четницима у источној Босни није имало никакав значај. Усташе су биле за споразумијевање и договарање са четницима на цијелом подручју НДХ јужно од ријеке Саве, јер је то за њих (по сугестији Нијемаца) било мање опасно него италијанско-четничка сарадња, која је могла угрозити »опстанак НДХ«. Од те италијанско-четничке сарадње и Нијемци су зазирали, јер су се плашили да планирана војна операција од Херцеговине и Сарајева према Бањалуци не угрози потпуно њихове војно-привредне интересе и политички престиж. Управо због тога су – опет по наговору Нијемаца – ставови представника владе НДХ (Лакса) у разговорима у Љубљани били нестабилни и недоследни, јер Лакса изражава жељу да у евентуалним разговорима са четницима буде присутан и представник владе НДХ »као неслужбени посматрач«. Такав курс у »политици НДХ« добиће своју пуну потврду у каснијим споразумима владе тзв. НДХ преко локалних управних власти и војних команди, уз обавезно присуство њемачких обавјештајних официра (Абвера – Abwehга), са неким четничким групацијама у источној и централној Босни, те у Босанској крајини сјеверно од њемачко-италијанске демаркационе линије.⁷⁰⁾

Тај нови моменат у политици њемачког окупатора у тзв. НДХ имао је одређени значај и у односу према српском становништву, док су, свакако, и усташе видјеле неку нову могућност за своје политичке интересе. Наиме, споразуми са четницима требало је, по мишљењу усташког водства, да представљају значајан корак »умирења подручја НДХ«, што је и њемачком окупатору одговарало у потпуности. С друге стране, без обзира на извесне потешкоће кроз које је народноослободилачки покрет у појединим дијеловима тзв. НДХ пролазио у првој половини 1942. године, његово ширење и јачање био је онај пресудни фактор који је утицао на такво држање усташког водства. Јер, у немоћи да се иоле озбиљније носе са снагама НОП-а, усташка НДХ као продужна рука њемачког окупатора била је присиљена на извјесно попуштање, – сјеверно од демаркационе линије због притиска њемачког, а јужно од ње италијанског окупатора. Оба окупатора су из истих разлога, али сваки са становишта својих интереса, били за усташко-четничку сарадњу сјеверно од демаркационе линије,⁷¹⁾ јер је иа

70) Фикрета Јелић-Бутић *Политика усташког покрета 1941 – 1945*, оп. cit.; Фикрета Бутић – Иво Јелић, оп. cit.; Расим Хурем, *Споразуми...*, оп. cit.; Славко Мићановић, *Мајевички четници*, »Гласник архива и Друштва архивских радника БиХ«, бр. IV – V/1964 – 1965, стр. 270 – 275; Петар Качавенда, *Крзна четничког покрета Драже Михаиловића у другој половини 1942. године*, Историја радничког покрета – Зборник радова I, Београд 1965, стр. 272 – 280.

71) Р. Хурем, *Споразуми...*, оп. cit.; исти: *Крзна НОП-а...*, оп. cit., 206 и даље.

томе подручју требало повести заједничке војне операције против снага НОП-а. У складу са својим гледиштима на »српско питање«, а у помањкању властитих војних снага уопште у Југославији, и посебно у тзв. НДХ, Нијемци су гурали усташке власти на споразумијевање са четницима у италијанској зони у циљу слабљења већ успостављене италијанско-четничке сарадње и очувања свог војно-привредног и политичког престижа. То се јасно види из раније цитираних Глезових аналитичких извјештаја. Нијемцима је то било потребно и због тога што им није успјело приближити Дражу Михаиловића и Милана Недића, односно Недића и Павелића, због чега за њемачког окупатора није могла доћи у обзир шира акција споразумијевања, већ само на ужим граничним подручјима. Из свега је видљиво да је њемачки окупатор био онај фактор који је споља утицао на ту сарадњу, а народноослободилачки покрет унутрашња снага која је, без обзира на константни идеолошки и војно-политички сукоб усташа и четника, натјерала исте на тактику међусобног приближавања, јер се НОП пред оба противника поставио као њихов класни и политички непријатељ.

На усташко-четничку сарадњу утицали су још неки моменти. Међу њима, свакако, значајно мјесто заузимају напори појединих четничких група да преваладају властиту кризу која их је задесила у прољеће 1942. године, а изражавала се у томе што четници, као цјелина, нису били у стању да воде било какву значајнију војну акцију против НОП-а, који је и за окупаторе и за усташе и четнике представљао непријатеља број један. Четништво се кроз све врсте споразума укључило у окупациони систем и тако се готово изједначило са квислиншком усташком НДХ.

Политичка средства у пацификацији устаничких подручја, последице предузетих војних операција у прољеће 1942. године кроз тзв. трећу непријатељску офанзиву, дошла су нешто видљивије до изражаја једино у сјеверном дијелу источне Босне – на Требави, Мајевици и Семберији. Међутим, то је било релативно кратког вијека, јер се већ у лето 1942. године на том подручју појавила Шеста источnobосанска бригада, која је у доброј мјери измијенила ситуацију у корнст НОП-а. Све усташко-четничке споразуме на том подручју организовали су њемачки официри, док су органи власти НДХ стављали само потписе и изражавали вољу да »поступак према Србима у источној Босни добије у пракси садржај посебне пажње.«⁷²⁾ Резултат свега тога огледао се у појачаној усташкој пропаганди међу српским становништвом, која је иступала с апелима за повратак кућама уз обећање »осигурања мирне егзистенције«. Уз то се усташка пропаганда темељила првенствено на оптужбама НОП-а, као главног кривца за сва зла која су задесила српско становништво и овог подручја. У пракси је низ видљивих примјера »потврђивао« ову усташку пропаганду; она је имала и одређеног ефекта. Међутим, то се односило углавном на појединце, а не већину становништва, јер је становништво добро знало ко су усташе и да су до јуче на сва звона извикивали да су »немире у НДХ« изазвали Срби, који су и »криви за све недаће настале појавом 'српског' устанка.«⁷³⁾ Народ је овдје, као и у другим подручјима, пратио збивања и на разне начине се о њима обавјештавао. Тако је био обавјештен и о »поступцима« усташа и њемачког

72) Исто; упореди: Фикрета Јелић-Бутић, *Политика усташког покрета...*, оп. cit.

73) Као напомена 70.

окупатора према устаничким масама са других територија, гдје су у прољеће 1942. вођене војне операције против НОП-а – Козара, Фрушка гора, Банија, Кордун и неке друге, и гдје се терор спроводио не само над српским становништвом већ над свим припадницима НОП-а, без обзира на националну припадност.

Корекција њемачко-ушашке политике према Србима није требало да се испољава једино кроз споразуме власти НДХ са четничким групама, односно кроз договоре који су били на снази, иако нису довели до потписивања уговора – каквих је случајева било на подручју Мајевице и Семберије, на примјер, већ и кроз друге планиране видове. Свакако, најзначајнији вид било је оснивање »Хрватске православне цркве«, чије је утемељење и »законски регулисано«. ⁷⁴⁾ Њемачки окупатор је дао иницијативу, а ушашке власти су је извршиле онако како је то у оквиру њемачких интереса одговарало и ушашкој политици, те су ушаше својим »законским актима« озваничиле ову нову вјерску заједницу. Полазна основа за то налазила се већ у сазиву »Хрватског државног сабора«, у који су ушаше увукле и неколико посланика српске националности (свега три), да покажу »добру вољу« према српском народу. Међутим, суштина сазивања Сабора и сâм Сабор требало је да послужи као »прелазна појава« у својеврсном »заобилажењу проблема вјероисповијести и националности« при стварању »сталеза и сталешких представништава«, о чему је и Глез исцрпно извјештавао своје претпостављене. ⁷⁵⁾ Ту је, даље, смјењивање »војсковође« Славка Кватерника и његовог сина Еугена – Диде, шефа Ушашке надзорне службе, који је и у очима Нијемаца окарактерисан као најокрутнији ушаша у прогањању, убијању и мучењу српског становништва. ⁷⁶⁾ Због таквог односа према Србима – истицали су нацисти – Дидо Кватерник није могао остати шеф ушашке полиције. Међутим, разлог за његово смјењивање постојао је и код самих ушаша, у међусобином сукобу појединих ушашких група, од којих је Дидина била тако јака, да је угрожавала и самог Павелића, али, како је овај имао велику подршку посланика Кашеа, што је значило и цијелог Рибентроповог ресора, морао је отићи »слабији«. Славко Кватерник је смијењен због »слабог здравља«, због чега је упућен на »опоравак«, док је стварни разлог његовог смјењивања лежао у његовој самовољи и »неспособности у организовању и руковођењу оружаним снагама НДХ«. То је било пресудно, јер је то била оцјена највише војне инстанице (ОКВ) и Рибентроповог министарства Трећег Рајха. За смјењивање оба Кватерника треба још подвући да је успједило и због одређених уступака Трећег Рајха Италији. ⁷⁷⁾

Финална мјера њемачког окупатора у »стишавању« ушашке самовоље у 1942. години састојала се у завођењу њемачке војне управе на подручју НДХ између ријеке Саве и демаркационе линије, у октобру те године, када је била формирана »Команда њемачких трупа у Хрватској«, чији је командант генерал Рудолф Литерс (Lütters) имао сву извршну власт у сво-

74) Фикрета Јелић-Бутић, *Политика ушашког покрета...*, *op. cit.*; упореди: Фердо Чулиновић, *Окупаторска подјела Југославије*, *op. cit.* – поглавље НДХ, стр. 308 и даље.

75) Као напомена 60 и 69.

76) Исто.

77) Р. Брчић, *Њемачки и италијански планови...*, *op. cit.*

јим рукама.⁷⁸⁾ Власт тзв. НДХ огледала се, као раније у источној Босни и на ширем подручју Козаре током тзв. треће непријатељске офанзиве (ту је била формирана »Команда њемачких трупа западна Босна«),⁷⁹⁾ једино у лицу »цивилних комесара« владе НДХ при њемачким војним командама на војишним просторијама. Такви »цивилни комесари« владе НДХ пост-ојали су и при италијанским војним командама.

Све ове и друге војно-политичке мјере њемачког окупатора, које су обавезно пратили одговарајући »усташки закони«, одлуке и наредбе, нису предузимане у смислу корекције политике према Србима, – за то од средине 1942. године више није било времена – већ због врло тешке ситуације оба окупатора, посебно њемачког, и усташке НДХ у коју их је довео све снажнији развој народноослободилачког покрета, чије се средиште од краја 1941. године налазило на подручју НДХ – у Босни и Херцеговини, са све запаженијим развојем у осталим дијеловима ове квислиншке творевине (Далмацији, Хрватском приморју и Горском Котару, Лици, Кордуну и Банији, Славонији и Срему), и у другим крајевима Југославије.

Корекција о којој је ријеч, једино је дошла до неког изражаја у источној Босни, гдје су живјели измијешани Срби и Муслимани уз много мањи број Хрвата. Она је овдје, као што је већ констатовано, била дјело њемачког окупатора, а одговарала је и усташкој политици, посебно у погледу очувања те и других територија од италијанске експанзије, односно источне Босне од настојања војних њемачких кругова у окупираној Србији који су се бавили мишљу да ту област издвоје из састава НДХ и припоје квислиншкој Недићевој Србији.⁸⁰⁾ Усташама је одговарала, јер се властитим снагама нису могли супротставити устаничким снагама у цјелини, па су, после четничке издаје и цијепања устаничких снага на партизане и четнике, по сугестији Нијемаца, прихватили сарадњу са четницима. Међутим, предвиђања се нису остварила у довољно жељеној мјери, јер је код српског становништва био отпочео процес диференцијације тако да су се многи већ били укључили у НОП и, јер је, мимо њемачко-усташких очекивања, убрзо дошло до одређене конфронтације између усташа и једног дијела грађански оријентисаних Муслимана, што су четници искористили за нове одмазде над муслиманским становништвом. С друге стране, својим суровим поступцима према до тада њима наклоњеном српском становништву четници су, и не хотећи, сами много придонјели да се широке масе и тог дијела српског народа у источној Босни све више дистанцирају од њих и прилазе на страну НОП-а. При томе, дакако, не треба губити из вида чињеницу да су комунисти, скојевци и многи други активисти народноослобо-

78) Исто; упореди: Фабијан Трго, *Четврта и пета непријатељска офанзива*, »Неретва Сутјеска« – зборник радова научног скупа у Сарајеву 30. јуна и 1. и 2. јула 1968. године, Београд 1969, стр. 9 – 15.

79) За вријеме операција у тзв. III непријатељској офанзиви у прољеће 1942. године била је формирана »Команда њемачких трупа западна Босна«, чија се надлежност простирала на ширем појасу Козаре. Та је област такође била проглашена војишном просторијом и сву је власт у својим рукама, као и у источној Босни, имао њемачки војни командант, генерал Штал (Stahl). (Шире о томе види: Душан Лукач, *Устанак у Босанској крајини*, Београд 1967, стр. 450 и даље; Раде Башић, *Козара љета 1942*, »Свјетлост« Сарајево 1956; исти, *Борбе на Козарн 1941. и 1942. године*, 1957.

80) Издавање источне Босне из састава НДХ спријечили су ОКВ и Министарство иностраних послова Трећег Рајха. (Види: Глезове документе наведене у напмени 60 и 67).

дилачког покрета на овом, као и у многим другим подручјима Босне и Херцеговине, својом политичком акцијом највише придонијели раскринкавању суштине усташко-четничке спреге, те тако значајно утицали на народне масе све три националне групе да временом све више прелазе на страну НОП-а под руководством Комунистичке партије Југославије. Онај дио муслиманског грађанства, оптерећен грађанском идеологијом, који није био задовољан својим положајем у НДХ и, посебно, својим положајем у условима усташко-четничких споразума, а како је још увијек вјеровао у коначну побједу Трећег Рајха, почео је да се отворено изјашњава за отцјепљење Босне и Херцеговине од усташке НДХ, али под окриљем Трећег Рајха. Тој групацији муслиманског грађанства највише је одговарало да »властитим снагама« обезбиједи егзистенцију Муслимана.⁸¹⁾ Не улазећи шире у те планове, јер је о томе доста писано, треба подвући да се на основу таквих жеља, приједлога и настојања једне групе муслиманског грађанства родила код Химлера (министра унутрашњих послова и државне безбједности и полиције – СД и Сипо Трећег Рајха) идеја да покуша све Муслимане у НДХ привући на позиције националсоцијализма, тј. да повеже »...идеологију СС-а са фанатичним и борбеним духом ислама...«, гдје би »...што се тиче крви и расе и даље управљао Сјевер, а што се тиче духа и обичаја Исток«. На тој основи Химлер је обећавао стварање више муслиманских СС дивизија и »отварао« могућност остварења заговаране аутономије Босне и Херцеговине.⁸²⁾

У осталим дијеловима Босне и Херцеговине остварена усташко-четничка сарадња није имала карактер њемачко-усташке корекције политике према Србима. Та сарадња, у условима све развијенијег НОП-а и оштрих усташко-италијанских супротности, које су, шире гледано, биле њемачко-италијанске супротности, због италијанског односа према усташкој НДХ и четницима и нарочито према снагама НОП-а против којих – по мишљењу усташа и Нијемаца – нису довољно ефикасно и снажно наступали, – није ни могла имати неки значајнији призив корекције политике према Србима, јер тако нешто њемачки окупатор није ни тражио у оноликој мјери, као у источној Босни. Наиме, Нијемци су полазили од тога да се сарадња са четницима може остваривати »само на ужим просторима«, тј. тамо гдје су по њиховом мишљењу постојали изгледи да се српско становништво може дистанцирати од НОП-а. Али, како су свакодневне акције снага НОП-а широм тзв. НДХ угрожавале војно-привредне интересе њемачког окупатора, нацисти су у тражењу најбољег »рјешења« и сами »морално« помагали усташе и њихову политику према Србима, што је опет и за њемачког окупатора и за усташе било неопходно у рјешавању заједничког непријатеља – НОП-а и заједничког њемачко-усташког италијанског проблема. Тај проблем је своју горњу тачку досегао већ почетком љета 1942. године, када су снаге Главне оперативне групе Врховног штаба НОП и ДВЈ снажним продором кренуле у срце њемачких војно-привредних интереса, тј. у централни дио тзв. НДХ – у Босну и Херцеговину. То је условило предузимање читавог низа нових војних и политичких мјера од стране њемачког оку-

81) О томе шире види у раду Расима Хурема: *Покушај неких грађанских муслиманских политичара да Босну и Херцеговину издвоје из оквира Независне Државе Хрватске*, »Годишњак« Друштва историчара БиХ, год. XVI, 1965, стр. 191 – 221.

82) L. Nory – M. Broczat, op. cit., стр. 158 – 159.

патора у цијелој НДХ. Све су те мјере имале карактер корекције ранијих њемачких гледања на усташку НДХ и њен унутрашњи развој, јер НДХ није испунила ниједан од три основна задатка постављена од стране Трећег Рајха: лиферант радије снаге за њемачку ратну индустрију и трупа за источни фронт, и као сировинска база.⁸³⁾ Истина, до таквог става нацисти су дошли званично тек почетком јесени, али је чињеница да су многе инстанце њемачког окупатора у Југославији и тзв. НДХ и раније указивале на потребу промјене њемачког курса у НДХ. Тако је њемачки генерал у Загребу већ крајем 1941. године истицао потребу да »... хтјеле то или не више команде, Нијемци у Хрватској морају појачати своје окупационе трупе, ако се желе заштитити властито војно-привредни интереси...«⁸⁴⁾ Уз неке друге њемачке личности и он је предлагао предузимање великих операција за »чишћење« Козаре, јер су, поред осталог, погони јесеничке жељезаре у Словенији озбиљно угрожени пошто су топионице остале без љубијске жељезне рудаче,⁸⁵⁾ док Војно-привредни штаб Југоистока обавјештава ОКВ – управу војне привреде и наоружања да жељезничка пруга Суња – Костајница – Босански Нови – Приједор неће бити поправљена прије августа 1942. године, тако да ће транспорт жељезне рудаче из Љубије морати да сачека,⁸⁶⁾ а посланик Каше наводи да је љубијска жељезна рудача извожена и у ратна предузећа Трећег Рајха у »савезничким земљама« – у Румунији, Мађарској, Словачкој и Чешко-моравском протекторату.⁸⁷⁾ Још је тежа ситуација била са бокситом у Херцеговини, Далмацији и југозападном дијелу Босанске крајине у љето и јесен 1942. године, о чему су такође сачувани многи документи, настали у Војно-привредном штабу Југоистока, штабу њемачког војно-привредног официра у Загребу, њемачког генерала и њемачког посланика у Загребу, Штабу више команде Југоистока,⁸⁸⁾ затим транспортном одјељењу Војно-привредног штаба Југоистока и његових истурених команди у Моштару, Сарајеву, Приједору, Славоиским Броду и неким другим мјестима, које су обезбјеђивале транспорт вагона и камиона натоварених бокситом, угљеном, жељезном рудачом, дрветом разних врста и облика, гранатама и разним другим артиклима потребним њемачкој ратној привреди.⁸⁹⁾ Готово цијело бокситно подручје је удруженим снагама пролетерских бригада и домаћих НОП одреда и батаљона, већ крајем љета, ушло у састав велике слободне територије, партизанске »Титове државе« – како су је назвали Нијемци послје оснивања АВНОЈ-а у Бихаћу новембра 1942. године, али не толико због тога колико због снаге НОВ и ПОЈ, чије су дивизије и брига-

83) Архив ВИИ, ЊА, кут. 70А, бр. рег. 1/1 – Изјава генерала Александра Лера, команданта Југоистока дата југословенским истражним органима.

84) Архив ВИИ, ЊА, Микротека, Т-77, Р-895/5510 – 5515 – Извјештај њемачког генерала у Загребу о војнополитичкој ситуацији у Хрватској и Босни, од 16. новембра 1941. године; Упореди: Ernest Wishaupt, *Die Bekämpfung der Aufstandsbewegung im Südostraum*, стр. 84 – 85 (Архив ВИИ, ЊА, к. 70, бр. рег. 18/1 – 105).

85) Шире о томе види радове: Славко Одић, *Неостварени планови*, Загреб 1961, стр. 92 и даље, и мој рад: *Разлози и правци...*, ор. cit.

86) Архив ВИИ, ЊА, Микротека, Т-77, Р-1293/345 – 364 – Извјештај Војно-привредног штаба Југоистока Врховној команди оружаних снага Трећег Рајха – Управи војне привреде и наоружања од 6. јула 1942.

87) Архив ВИИ, ЊА, кут. ИО 9 – Записничко саслушање њемачког посланика у Загребу – изјава од 16. априла 1947. године.

88) Архив ВИИ, ЊА, Микротека, Т-77, Р-1294, Р-1295, Р-1296, Р-983 и др.

89) Исто, Т-77, Р-1294, Р-1295, Р-1296, Р-1297, Р-1298, Р-981, Р-983.

де прекинуле готово сваку експлоатацију и транспорт привредних ресурса на ослобођеној територији, нарочито веома значајне бокситне рудаче. НОП је тада довео у питање опстанак њемачко-италијанског окупационог система и усташке НДХ у њиховом склопу, у већем дијелу њене територије, угрозивши посебно војно-привредне интересе њемачког Рајха који су ујесен 1942. године запали у веома тешку ситуацију. Та је ситуација имала и своју ширу војно-привредну и војно-политичку тежину с обзиром на општу ситуацију Осовине Берлин – Рим на источном фронту и у Африци.

На основу раније споменутих извјештаја њемачких инстанци у Југославији и посебно заједничког извјештаја посланика Кашеа, те генералâ Лера (Löhг, командант Југоистока) и Глез-Хорстенауа од 1. октобра 1942. године,⁹⁰ који је упућен Хитлеровом главном стану, услиједиле су Хитлерове одлуке да се »приђе бржем унапређивању и развијању хрватске фашистичке војске под руководством њемачких војних органа...«⁹¹) затим јачем искориштавању сировина, повећању производње оних артикала који су значајни за њемачку ратну индустрију, те сређивању прилика у самој НДХ, која није испунила ниједан од три већ поменута основна задатка.⁹²) На основу тога, услиједиле су и мјере владе тзв. НДХ – смјењивање оба Кватерника и неких других личности на истакнутијим функцијама, као и читав низ нових »законских« аката у духу њемачких тражења. У вези с тим Хитлер је – по изјави генерала Лера – дошао до »убјеђења да се незадовољавајуће прилике у Хрватској држави могу из основа поправити само на тај начин ако се униште све оружане снаге ондје и на италијанској окупираној територији, уколико те снаге нису регуларни хрватски или италијански војници«. Предвиђао је да се »консолидација хрватске државе може постићи само војним подухватима против партизана и сматрао да ће се, након сређивања прилика у њој, она оспособити за самосталан живот«, и да ће се послје тога »све њемачке трупе опет повући и употребити на другим фронтovima«.⁹³)

Таква резонавања нису почивала на реалној основи – то се касније јасно видјело – нити су нудила било какво зрнце у погледу корекције политике према Србима. А доношењем одлуке о протреби »подузимања мјера против НОП-а«, чију су оружану силу и све његове структуре још увијек у највећем броју сачињавали припадници српске националности, уз свакодневно све већу бројну заступљеност и других, није могла доћи у обзир та корекција, већ једна сасвим друга: *корекција гледања њемачког окупатора на усташку НДХ и све у њој и око ње*. А то је значило, на првом мјесту, поново обезбједити војно-политичке и војно-привредне интересе њемачког окупатора, које је у једној врло тешкој унутрашњој (и спољној ситуацији) на тлу тзв. НДХ нарушио народноослободилачки покрет, за њемачког окупатора »непријатељ број један« у цијелој Југославији. Према припадницима НОП-а, без обзира на националност и вјерско осјећање, и

90) Њемачки централни архив (НЦА) Потсдам, Мин. иностраних послова (МИП) 09.01, сигн. 61143, стр. 1 – 10 – Извјештај о ситуацији у Независној Држави Хрватској и приједлог мјера за сређивање прилика у њој. (Фотокопија у Институту за историју Сарајево).

91) Као напомена 90; упореди Лерову изјаву на саслушању наведену у напомени 87.

92) Исто.

93) Исто

без обзира да ли су активни учесници у редовна партизанске војске или само помагачи НОП-а, није требало имати никаквог обзира, јер су сви народи Југославије »људи нижег ранга«, тј. ниже расе, а њихова привреда само »допунска«, која треба да служи процвату и унапређењу више националсоцијалистичке њемачке привреде. Управо због таквих ставова, није требало водити никаквог рачуна о животима становника Југославије, а још мање о интересима појединих народа, јер је окупирана Југославија и њени народи требало да задовоље »само један захтјев« њемачког окупатора – да за његове ратне потребе дају што више свог привредног блага и људског потенцијала.⁹⁴⁾ А како су сви народи Југославије, мање или више, већ били укључени у НОП или су га активно помагали, њих је, као и сâм НОП, требало потпуно уништити.

Колико су такве намјере биле реалне, познато је. То су показали наступајући догађаји на југословенском ратишту. Међутим, за нашу тему је значајно подвући да су нацисти, ипак, у нечем остали досљедни. И даље су подвлачили »независност« и »самосталност«, »државотворност« и »снагу« усташког водства у овој квислиншкој творевини; Хитлер и Рибентроп нису прихватили мишљења и сугестије својих генерала – Лера и Глез-Хорстенауа да се распусти усташка влада – већ Кашеа и самог Павелића, – иако су им друге њемачке политичке и војне личности често преносиле аргументоване изјаве многих функционера усташке НДХ да је њена »независност« гола фикција, а да моћ оружаних снага НДХ (домобранство), без помоћи и подршке њемачких шљемова одавно не представља ништа друго него једну слабо организовану, неодјевену и ненаоружану војску, чији припадници постепено, али непрекидно и у све већем броју захтијевају одлазак кући, или се без борбе предају партизанима. Остали су досљедни у својим ставовима према усташама, јер нису ни помишљали да напусте своје србофобство, антисловенство и антикомунизам, а у томе су им усташе били и остали до краја једина права »продужна рука«.

ZUSAMMENFASSUNG

GRUNDCHARAKTERISTIK DER KORREKTION DEUTSCH-USTASCHER POLITIK GEGENÜBER DEN SERBEN IM »UNABHÄNGIGEN STAAT KROATIEN«

Die Bearbeitung des Problems der Korrektionspolitik gegenüber den Serben stellt einen wichtigen Beitrag in der Erörterung des deutschen Okkupationssystems in Jugoslawien während des Zweiten Weltkrieges dar. Im vorliegenden Artikel wird diese Korrektion im Gebiet des quislingschen Gebildes des »Unabhängigen Staates Kroatien«, dem in diesem System ein spezifischer Status, Stellung und Rolle zugeteilt wurden, in Betracht gezogen. Im sogenannten USK wird dieser Vorgang gegenüber den Serben als eine Fortsetzung der breiteren Korrektionspolitik betrachtet, die im Frühherbst 1941 als Folge der neuentstandenen Lage, nach dem Ausbruch und der raschen Ausbreitung des Volksaufstandes, wie auch auf Grund der allgemeinen militär-politi-

94) Архив ВИИ, ЊА, кут. ИО 9 – Саслушање Франца Нојхаузена; види даље: Андреј Митровић, »Ergänzungswirtschaft« – једна теорија у њемачкој јавности о јединственом привредном подручју југоисточне Европе и Трећег Рајха, реферат на научном скупу »Југославија и Трећи Рајх 1933 – 1945«, одржан у Београду октобра 1973. године.

schen Bewertung der Lage, von den höchsten deutschen Besatzungsorganen in Jugoslawien Befürwortet wurde. Im Bereich der USK kam sie aber anfangs nur auf kleineren Gebieten und in bestimmten Formen zum Ausdruck, um erst im Herbst 1942 in eine generelle Berichtigung der Standpunkte gegenüber dem USK umzuwandeln, weil dieser von den drei Elementarverpflichtungen, die für das Dritte Reich wichtig waren (die Abgabe der Arbeitskräfte, der Truppen für die Ostfront, und der Rohstoffe) keine voll erfüllt hat.

Die in Betracht genommene Frage erstreckt sich über die Zeit zwischen dem Ausbruch des Aufstandes, und der Mitte des Herbstes 1942. Sie stellt die Forderung der deutschen Besatzungsmacht in der Situation dar, die mit mehr oder weniger zusammenhängenden Komponenten belastet war, und sich oft zu Hindernissen in der Lösung, nicht nur dieser sondern auch vieler anderer Fragen entpuppte. Nämlich, in den Bedingungen der entwickelten Volksbefreiungsbewegung und des gesamten Potentials der Besatzungsmacht, sowie der Quislinge, sie zu vernichten – alle diese Komponenten (die Politik des deutschen Okkupators überhaupt; sein antiserbischer Kurs; die italienische Okkupationsmacht und ihre Präntensionen; Zwistigkeiten zwischen den Italienern und den Ustaschen; häufige deutsch-italienische Missverständnisse; das Bündnis der Italiener und der Tschetniks; jenes der Ustaschas und der Tschetniks, die vom deutschen Besatzer eingeleitet wurde; und, zuletzt, die Volksbefreiungsbewegung als direkter Gegner aller aufgezählten Faktoren), führten zu einer Zuspitzung der Gegensätzlichkeiten ütrlichkeiten bei beiden Okkupatoren, wobei der deutsche mehr zu erdulden hatte da seine militär-wirtschaftlichen Interessen und sei politischer Prestige dabei stärker ins Schwanken gebracht wurden. In der Suche nach bestmöglichen Lösungen für die Aufrechterhaltung der sonst unsicheren Positionen, haben sich die Spitzen des Dritten Reiches entschlossen, wegen der schweren inneren (im USK) und einer verschlimmerten äusseren Situation (Ostfront, Afrika), eine radikale Vernichtung des »Titoischen Staates«, d. h. der Volksbefreiungsarmee und der Volksbefreiungsbewegung im »Herzen des USK« zu vernichten, und somit die Verhältnisse im USK »in Ordnung zu bringen«. Das alles – wie in diesem Artikel gezeigt wurde – hatte auch den kleinen Raum für die Korrektur des nazistischen, ursprünglich vertretenen und in der Praxis bereits realisierten antiserbischen Kurses in Jugoslawien, welchen auch die »regierende« Garnitur der Ustaschas unterstützte, annulliert.

In diesem Beitrag wurde besonders betont, dass auch dieser »kleine Raum« für die Berichtigung des antiserbischen Kurses niemals konsequent durchgeführt wurde, da er ebenso Angehörige anderer Nationen (Kroaten, Muslimanen, Montenegriner, Slowenen, Juden usw.) beziehungsweise alle Angehörigen der Volksbefreiungsbewegung erfasste, was auch zu verstehen ist da dieser Kurs, breiter betrachtet, im nazistischen Antislavismus, Antikommunismus, Serbophobie und Rassismus wurzelte. Im jugoslawischen Gebiet hatten die Nazisten in dieser Hinsicht nur mit einer Unterstützung der Ustaschas und ihrem »Staat« rechnen können. Die Korrektur hatte aber nie mit der serbischen Bevölkerung als einer Ganzheit gerechnet. Sie hatte sich nur auf jene Gebiete beschränkt, welche sie aus dem Machtbereich der Volksbefreiungsbewegung zu entreissen glaubte, bei welchen Bestrebungen sie sich auch auf die Hilfe einiger Anführer der Tschetniks, sowie der »Obrigkeit« des USK verlassen hatte.

Миле Коњевић

ОДНОС ИЗВРШНОГ ОДБОРА ХРВАТСКЕ (РЕПУБЛИКАНСКЕ) СЕЉАЧКЕ СТРАНКЕ ПРЕМА ЈНОФ (НФ) 1944 – 1945.

Од почетка окупљања присташа ХСС у народноослободилачком покрету наметнуло се и питање њихова организирања. Наметнуле су га, с једне стране, страначка традиција и предидејљеност, и, с друге, потреба популаризирања такве оријентације како би се у народноослободилачку борбу привукле све прогресивне снаге друштва.¹⁾ У раздобљу провођења линије класног заоштравања »лијево скретање« је могуће пратити и код присташа ХСС, а налазило је свој израз у републиканским стремљењима, односно захтјевима у погледу трансформирања странке у ХРСС. Напуштањем линије класног заоштравања, та стремљења, као и захтјеви у погледу друштвеног преображаја, потиснути су у други план. Ради проширења политичке платформе ЈНОФ, односно политичке основице народноослободилачког покрета, као основни циљ истицана је борба за национално ослобођење. Као резултат такве оријентације услиједио је бржи прилив демократских и родољубивих снага у народноослободилачки покрет, укључујући оvdје и велики број присташа ХСС. Тада се поново јавља проблем њихова страначког положаја. У првој фази поједини функционери дају тон страначкој припадности присташа ХСС, позивајући их да се на демократским традицијама странке окупе у народноослободилачком покрету. При томе се наметнуо Божидар Маговац, који је, увјетујући своју сурадњу у народноослободилачком покрету, путем гласила »Слободни дом« покушао координирати и усмјеравати дјелатност присташа ХСС. Како је при том настојао сачувати ХСС ради остваривања коалиције с КПХ, његова политичка платформа се умногоме подударала са циљевима водства Странке. Стога с Маговчеве стране није ни могло доћи до радикалније осуде Мачекове оријентације. Такво схваћање улоге ХСС истовремено је било запрека јачању јединства хрватског народа у оквиру ЈНОФ Хрватске.

Све то показује да су, уочи засједања ЗАВНОХ-а у Топуском, сазрели увјети за радикалнији политички курс ИО ХСС у смислу његове безрезерв-

1 Оцјене о појединим тенденцијама у ХСС преузете су из ранијих ауторових радова. То се нарочито односи на појаве у вези с диференцијационим процесима у њезиној основици. У том погледу успор.: Миле Коњевић, *Формирање и рад Извршног одбора Хрватске (републиканске) сељачке странке на ослобођеном територију 1943 – 1945* (рукопис), Хисторијски институт Славоније и Барање Славонски Брод, нерегистрирано, 1 – 96. Оvdје су (биљ. 2) наведени и други ауторови радови на ту тему.

не подршке народноослободилачком покрету, а исто тако и безрезервне осуде Мачека и водства ХСС. Без обзира на вербална изјашњавања у том смислу, Маговац је препрека таквој оријентацији. Зато руководство народноослободилачког покрета у Хрватској тражи могућност за уклањање Маговца с водеће позиције у ИО ХСС. То је извршено на његовој сједници одржаној 29. травња 1944. године у Горњем Таборишту.²⁾ Том приликом је усвојена резолуција у којој је осуђен Мачек и његова политика. За Мачек-ков проглас од 10. травња 1941. године каже се да није био погубан само за ХСС »него и за сам опстанак хрватског народа и за даљњи заједнички живот са браћом Србима«. Пошто се спомиње оснивање ИО ХСС, констатира се учешће његових чланова у раду ЗАВНОХ-а и АВНОЈ-а, те њихов удио у доношењу »повјесних одлука«. Све те одлуке »код којих су судјеловали изабрани представници Хрватске у цијелости одобравамо јер су њима положени темељи изградње демократске и федеративне Југославије, заједнице равноправних народа на основу начела самоодређења народа, по којем хрватски народ добровољно приступа у државну заједницу са народима Србије, Словеније, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Македоније остварујући вјековне тежње и политичке циљеве у слободној републици Хрватској«. Даје се повјерење и подршка ЗАВНОХ-у и подржава захтјев да се он прогласи »највишим законодавним и извршним народним представничким тијелом и врховним органом државне власти у федералној јединици Хрватској«. ИО ће појачати рад »тако да и посљедњи поштени присташа Хрватске сељачке странке приступи у редове Народно-ослободилачке борбе«. Потом се изражава увјерење да ће Савезници признати тековине народноослободилачког покрета што ће »недовољено довести до признања нашег Националног комитета (народне владе) као једине законите владе Југославије«. ³⁾ Са сједнице су послани телеграми Титу, Рибару, Назору, ЦК КПХ, Српском клубу вијећника ЗАВНОХ-а и Другом конгресу УСАОЈ-а. У телеграмима их ИО обавјештава о свом раду, декларирајући се као »легитимно водство« ХСС. Рибара посебно извјештава да је до избора новог предсједника сједницом руководио добни предсједник Петар Фиолић. У телеграму Назору наводи се да су чланови ИО »све уложили око још јачег расламсавања народног устанка«. ЦК КПХ истовремено упућују »борбене другарске поздраве«. ⁴⁾ Ова сједница је имала велики одјек међу

2 Тој сједници је присуствовао Иван Рибар и у вези с тим забиљежио: »Бождар Маговац није присуствовао састанку, а знао сам од Фрола и Гажија да је био противан његову одржавању и избору новог водства. Иако је изабран за потпредсједника, он није никада сарађивао с члановима изабраног Извршног одбора, не признавајући их за представнике Хрватске сељачке странке. Одвојен, служио се интригама против њих код Централног комитета Комунистичке партије Хрватске и Националног комитета Југославије (...). Везе његових позданика на ослобођеном територију с Кошутићем и осталим, који су остали уз Мачека, откривене су биле, и против њега је на Вису замјетнут војно-судски поступак« (Иван Рибар, *Успомене из НОР-а*, Београд 1961, 204 – 205);

Уклањањем Маговца с водеће позиције у ИО ХСС, он је изгубио положај у вези с којим је градио све своје планове. Истовремено губи уредништво »Слободног дома«, а на трећем засједану ЗАВНОХ-а остаје само члан његова Предсједништва. Слиједи оставка на положај потпредсједника НКОЈ-а коју је Предсједништво АВНОЈ-а уважило, именујући на ту функцију Фрању Гажија, новог предсједника ИО ХСС (Усп. »Слободни дом«, 2. 9. 1944); О дјелатности Маговца у том раздобљу усп. и оцјену Владимира Бакарића (Други конгрес Комунистичке партије Хрватске, Загреб 1949, 66 – 67).

3 »Слободни дом«, 3. 5. 1944.

4 Исто.

присташама ХСС у народноослободилачком покрету, а повољно је примљена и у његовим политичким тијелима и организацијама.⁵⁾ Сједницом у Горњем Таборишту завршила је етапа у раду ИО ХСС, која је била у сјени Маговчеве дјелатности. Непосредно послје тога услједила је њихова интензивна политичка активност, нарочито у вези с предстојећим засједањем ЗАВНОХ-а у Топуском, конференцијом ЈНОФ Хрватске, популаризацијом резолуције од 29. травња и организационим учвршћењем ИО. У вези са засједањем ЗАВНОХ-а у Топуском 8. и 9. свибња 1944. године сједница ИО ХСС има велики значај, јер је омогућила његов нормалан рад, односно лишила га страначких и групашких тенденција. Тиме ЗАВНОХ постаје много јединственији, а у његовој структури све мање се наглашава удио присташа ХСС.⁶⁾

На трећем засједању ЗАВНОХ-а говорили су чланови ИО ХСС, као вијећници, и заступали стајалишта у смислу резолуције од 29. травња. Првчић је осудио Мачека, а одао признање КПХ због руководеће улоге у народноослободилачком покрету.⁷⁾ Тако је поступио и Павао Крче.⁸⁾ Фрањо Гажи је подсетио на споменуту резолуцију ИО и заложиио се за њезину популаризацију. Затим је изјавио: »Ја обећавам, да ћемо народу тако дуго објашњавати, док год цијели народ не буде једна војска, једна борба, једна заједница, која се не ће поклонити никоме, која ће устрајати у борби до коначне побједе.«⁹⁾ Међу паролама истакнута је и: »Живјела слободна република Хрватска!¹⁰⁾ Резултате трећег засједања ЗАВНОХ-а коментирао је и »Слободни дом«, наводећи да су донијете одлуке »којима се оживотворују вјековне тежње хрватског народа за слободном и смиренном државом Хрватском, која по начелу самоодређења народа постаје равноправан члан уз народ Србије, Словеније, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Македоније у демократској федеративној Југославији.«¹¹⁾

5 Одговарајући на телеграм ИО ХСС, Централни комитет КПХ наводи да тој сједници припада »велики значај«. Она је »одлучно расчистила многа питања и отклонила неке запријеке, које су ометале још веће учешће присташа ХСС у народноослободилачкој борби«. Затим се изражава увјерење да ће та одлучност допринијети »појачаној мобилизацији присташа ХСС, учвршћењу братства Хрвата и Срба и јачању Народноослободилачке фронте Хрватске«. На крају се подвлачи да се у борби за »национално ослобођење кује (...) савез радника и сељака, који представља кичму« ЈНОФ (»Слободни дом«, 1. 7. 1944); И »Вјесник« поздравља резолуцију ИО ХСС од 29. травња, оцјењујући да она значи раскид с »реакционарним и самозваним водством у Загребу«. Ријеч првака ХСС уочи засједања ЗАВНОХ-а, истиче »Вјесник«, »добива особито значење (...) Народноослободилачка фронта Хрватске још једном је положила испит зрелости и граничне чврстоће« (Вјесник Јединствене народноослободилачке фронте Хрватске 1941 – 1945, том I Загреб 1970, 112).

6 На сједници ИО ЗАВНОХ-а од 7. свибња 1944. године за вијећнике су примљени слиједни чланови ИО ХСС: Мате Алиновић, Фрањо Гажи, Томо Феричина, Ловро Крањец, Мартин Јендрић, Иван Косак, Мартин Грубишић, Марко Магков, Марко Шеничњак, Томо Чиковић, Иван Рехоровић, Виктор Чоља и Виктор Тот. Истом приликом брисан је Иво Смолић с обзиром на то да је приступио усташама (Усп. *Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске, Зборник докумената 1944*, II, Загреб 1974, 595. – даље: ЗАВНОХ II).

7 Исто, 608 – 609.

8 Исто, 611 – 612.

9 Исто, 614.

10 Исто, 615.

11 »Слободни дом«, 6. 6. 1944.

Непосредно након засједања ЗАВНОХ-а, одржана је, 18. свибња 1944. године, конференција »представника свих политичких странака и уобће народних организација, као и родољуба из свих крајева Хрватске у циљу учвршћења« ЈНОФ. Реферат о задацима ЈНОФ поднио је Карло Мразовић, истичући да је циљ конференције »да се даду одређени облици организацији (. . .) и да се она (ЈНОФ – М. К.) организационо учврсти«. Одговарајући на питање што је ЈНОФ, Мразовић истиче да она треба да буде »свенародна политичка организација свих странака, присталица разних политичких струја, људи изван странака, да се ту народ окупља, да народ, који је своју борбу повео, буде у могућности да ту борбу што успјешније проводи и даље, да народ изграђује јединствену организацију«. Сви учесници су то поздравили. Тако је поступио и Фрањо Гажи у име ИО ХСС.¹²⁾ Затим је изабран ИО ЈНОФ и његови органи. За предсједника је изабран Владимир Назор, за потпредсједнике Фране Фрол, Раде Прибићевић и Андрија Хебранг за тајника. ИО је бројио 25 чланова, а у његовом саставу било је 6 чланова, односно присташа ХСС (Фрол, Гажи, Маговац, Александар Кохариновић, Станко Шкаре и Анте Вркљан), 6 чланова изван странака, 4 представника КПХ, 4 представника Српског клуба вијећника ЗАВНОХ-а, 2 представника УСАОХ-а, 2 представника АФЖ и 1 представник НОВ.¹³⁾ Коментирајући конференцију ЈНОФ, »Слободни дом« је подвукао Хебрангове ријечи: »Стварајући Извршни одбор ЈНОФ Хрватске, ми не тежимо за тим, да се ликвидирају све странке и политичке групе у Хрватској и да се њихове присталице одрекну својих схваћања. Ми настојимо да ујединимо њихове снаге и ускладимо њихово дјеловање.«¹⁴⁾ »Вјесник« истовремено истиче да се ИО ЈНОФ састоји од »представника свих група и политичких странака, које судјелују у Народно-ослободилачкој борби. Састав Извршног одбора, равноправно учешће комуниста, присташа Хрватске сељачке странке, чланова Српског клуба и других родољуба најбоље свједочи о ширини Народно-ослободилачке фронте Хрватске.«¹⁵⁾ Фрол је путем »Слободног дома« покушао одговорити на питање што за присташе ХСС у народноослободилачком покрету значи формирање ИО ЈНОФ. »За присташе Хрватске сељачке странке«, каже он, »има оснута Јединствене Народно Ослободилачке Фронте Хрватске нарочито значење, јер се њоме учвршћује политичко јединство хрватског народа, које је потребно да се остваре кроз народноослободилачку борбу вјековне тежње хрватског народа.«¹⁶⁾

Нема сумње да конференција ЈНОФ Хрватске представља завршетак једне и почетак наредне етапе у њезину развоју, а тим више што јој је претходило низ важних конзултација ради јаснијег дефинирања политичке платформе на тадашњем ступњу развоја народноослободилачког покрета. У том контексту сједница ИО ХСС, Треће засједање ЗАВНОХ-а и конференција ЈНОФ, нарочито по својим резултатима у погледу остваривања политичког јединства народа, представљају заокружену цјелину. Ти скупови су истовремено придонијели стварању предувјета за ангажирање ширих

12 Исто.

13 Исто.

14 Исто.

15 Вјесник Јединствене народноослободилачке фронте Хрватске, 141 – 143.

16 Исто.

друштвених снага не само у борби за национално ослобођење већ и за друштвени преображај.

Споразум Тито – Шубашић такођер је привукао пажњу присташа ХСС у народноослободилачком покрету. Његов текст, према саопћењу радио-станице »Слободна Југославија«, објавио је »Слободни дом« 15. септембра 1944. године.¹⁷⁾ У наредном броју листа споразум је и коментариран. Том приликом каже се да је »хрватски сељачки народ окупљен у широким редовима народноослободилачке фронте Хрватске, правилно схватио значај, смисао и вриједност овог споразума, гледајући у њему свој велики успех и побједу«. Коментатор при том првенствено мисли на међународну афирмацију народноослободилачког покрета, закључујући да споразум »не ставља у питање ни једну од извојеваних тековина наше трогодишње ослободилачке борбе, не мијења начела и циљеве борбе«. На основу тога процењује се да присташе ХСС у народноослободилачком покрету подржавају споразум Тито – Шубашић.¹⁸⁾ Очито је да су чланови ИО ХСС били информирани о догађајима и плановима у вези са споразумом. Тако је »Слободни дом« регистровао да су Гажи, Фрол и Златан Сремец »прошлих дана« (према Танјугу: »ових дана«) били примљени код Тита. Разговор је, како се истиче, протекао »у духу срдчности и сугласности по најважнијим питањима ослободилачке борбе«.¹⁹⁾ Потом је услиједио чланак Фрање Гажија »Стварање нове Југославије и Хрватска сељачка странка«, у којем истиче складност њезиних стремљења са циљевима народноослободилачког покрета, наводећи Титове ријечи да ИО ХСС »мора бити центар за разбијање реакције (. . .) Данас мизерије«, наводи Гажи Титове ријечи, »не могу бити карице у ланцу судбоносних повјесних догађаја«.²⁰⁾ У истом броју »Слободног дома« је и чланак Анте Вркљана »Шпекулације с домобранством« којом представља одговор на контрареволуционарне концепције водства ХСС.²¹⁾

У овој фази развоја руководство народноослободилачког покрета гледа у ИО »легитимно водство« ХСС, па су и контакти с појединим првацима загребачког водства у сјени такве оријентације. За све то вријеме кругови око Мачека траже могућност за споразум Тито – Мачек, понашајући се као да не постоји ИО ХСС на ослобођеном територију. Као реакција на такво понашање, услиједио је појачан рад ИО у правцу разоткривања планова загребачког водства. То је нашло одраза и у оријентацији гласила »Слободни дом«. Тако Фрањо Гажи објављује чланак »Радићевци или мачековци« у којем истиче: » . . . ми смо начинили неписани, али зато искрени споразум јединства и братства Хрвата и Срба, споразум међусобног помагања сељака и радника – за бољи живот једних и других«.²²⁾ У чланку »Дошло је вријеме да се расчисте рачуни« Станко Шкаре указује на Кошутићево неискрено држање. Он је раније, наводи Шкаре, давао другачије упуте супротстављајући се одласку присташа ХСС у партизане, а заговара-

17 »Слободни дом«, 15. 7. 1944.

18 Исто, 1. 8. 1944.

19 Исто, 17. 8. 1944.

20 Исто, 2. 9. 1944.

21 Исто.

22 Исто, 22. 10. 1944.

јући њихов одлазак у домобране.²³) Политику ИО ХСС подржао је и Владимир Бакарић у чланку »Политика сурадње и Народно-ослободилачке фронте је победиједила«. Он је расцјеп у ХСС прихватио као свршену ствар, а ИО као представника основне и најјаче оријентације њезиних присташа. Странка је, наводи Бакарић, »стекла борбених традиција, које су својим демократским и слободарским духом оплемењивале хрватски народ. Поновно оживљавање тих традиција ми смо прижељкивали и сматрали, да би било добром основицом за један заиста искрени и дуготрајни споразум наших странака на корист нашег народа, његове слободе и боље будућности«. Бакарић је том приликом изразио и мисао да ХСС »није онако јединствена, као што је била у годинама прије овога рата. Она нити не игра онакву улогу (главну) руководећу, као што ју је играла прије рата«. Зато мисли да је сурадња присташа ХСС с комунистима у оквиру ЈНОФ »коначна, чврста и да нема стварних изгледа, да би могла добити неки други правац«. Наиме, водство у Загребу је изгубило своје позиције и приступило усташама, а треће групације или политике нема.²⁴)

Складно развоју народноослободилачког покрета све више долази до изражаја његова револуционарна суштина. У његовој завршној фази истовремено долази до концентрације контрареволуционарних снага. При том су грађанске политичке странке носиоци реакционарних и контрареволуционарних концепата са циљем да очувају стари друштвени поредак и поврате своје изгубљене позиције. Водство ХСС на челу с Мачеком игра запажену улогу у том контрареволуционарном табору. Стога политичке снаге народноослободилачког покрета заоштравају борбу против тога водства и дијела ХСС који га слиједи. Тада политичка дјелатност ЈО ХСС на ослобођеном територију поприма велико значење. Истовремено, резултати диференцијационих процеса, закономјерност страначког живота, те принципи организације и политичке праксе говоре о еволуцији Странке према републиканској оријентацији. У том смислу Мачеково водство је заиста одбачено унутарстраначким процесима. Како оно не признаје такав ток догађаја, може се рећи да је Мачек представник једне струје која је изгубила подршку присташа и стварно се гасила. Победиједила је најпрогресивнија оријентација у ХСС која је остала вјерна народу, узимајући учешће не само у његовој борби за национално ослобођење већ и у борби за револуционарни друштвени преображај.

ИО ХСС, након уклањања Маговца с водеће позиције, готово у цијелости подржава политичку платформу ЈНОФ. Његово гласило »Слободни дом« постаје трнбина преко које присташе ХСС у народноослободилачком покрету обрачунавају с контрареволуционарном оријентацијом Мачекових присташа. Почетком 1945. године, поново се актуализира подјела на радићевце и мачековце, од којих први остају вјерни програму ХСС из 1924. године, када Радић учлањује ХРСС у Селјачку интернационалу. При том се

23 Исто, 12. 11. 1944; Кошутић је касније демантирао да је давао такве савјете, наводећи да је његова порука онима »у шуми« била да »остану Радићевци и да се слажу са свима, који се тако боре против непријатеља«. Затим наводи да никога није наговарао да иде у домобране нити говорио да ће ХСС помоћу њих осигурати власт, »јер је то у прогивности с демократским начелом Х. С. С., јер би то довело до грађанског рата у земљи, и јер би то било на штету великих тековина НОП-а« (Исто, 16. 1. 1945).

24 Исто, 19. 11. 1944.

истиче Радићев »демократски, републикански, човјечански и свеславенски програм«. ²⁵) Тиме републиканска стремљења постају све изразитија како међу члановима ИО, тако и међу присташама ХСС. Дана 17. сижечња 1945. године ИО осуђује изјаву краља Петра о споразуму Тито – Шубашић, наводећи да у њој види »подле намјере реакције, којој припада и др Мачек«. У вези с тим одбацује краљев приговор »како се тобоже сва власт налази у рукама једне странке«. Истовремено се истиче да се у АВНОЈ-у и НКОЈ-у налазе присташе различитих странака и политичких увјерења, а међу њима и сједбеници ХСС. О свом стајалишту према краљевој изјави ИО је телеграфски обавијестио Тита и Рибара. ²⁶) На то се надовезује чланак Дане Сикирице »Реакција не мирује« у којем наводи да је »сав хрватски народ (...) одлучно осудио краљеву изјаву и протународни рад клике реакционара, међу које спада и др. Владко Мачек, некадашњи председник Х. С. С. и др. Јурај Крњевић, некадашњи главни тајник Х. С. С.«. ²⁷) Слиједе написи у истом тону и то Мартина Сучића »Хрватски сељаци су свјесни издаје покварене господе« ²⁸) и Фране Фрола »Хрватски народ уз Тита«. ²⁹) У члаку Ивана Кузмића »Стварамо нову Југославију« истиче се да је Мачекова политика ишла у три правца: »у сурадњи с избјегличком владом, у сурадњи с окупаторима и усташама и у помагању окупатора паролом 'чекања'«. ³⁰)

Када је 7. ожујка 1945. године формирана привремена влада ДФЈ, у њу су ушли представници обнју оријентација ХСС. Представници ХСС Шубашић и Шутеј сачињавали су с Миланом Гролом опозициону групу у влади. У исто вријеме у влади су били и чланови ИО ХСС Фрол и Вркљан. ³¹) Поводом формирања привремене владе, Фрањо Гажи је у изјави за »Политику«, коју преноси и »Слободни дом«, подвукао да је то примљено »с највећим одушевљењем у читавом хрватском народу«. ³²) Услиједило је и формирање прве хрватске владе којој је ИО ХСС такођер дао пуну подршку. ³³)

Узевши у цјелини, може се рећи да је држање ИО ХСС, након сједнице у Горњем Таборишту, било у знаку подршке ЈНОФ и да је та подршка умногоме придонијела њезиној консолидацији у Хрватској. То је имало у виду и Предсједништво АВНОЈ-а када је, на приједлог врховног команданта маршала Тита, одлучило »да се за заслуге у Народно-ослободилачкој борби и учвршћењу братства и јединства народа Југославије« одликује 19

25 »Слободни дом«, 16. 1. 1945.

26 Исто, 26. 1. 1945.

27 Исто, 6. 2. 1945.

28 Исто.

29 Исто, 8. 3. 1945.

30 Исто.

31 Бранко Петрановић, *Политичке и правне прилике за време привремене владе ДФЈ*, Београд 1964, 87 – 89.

32 »Слободни дом«, 15. 3. 1945.

33 У владу су ушли и чланови ИО ХСС, и то Фрањо Гажи, потпредсједник, Анте Вркљан, министар просвјете, Томо Чиковић, министар пољопривреде и шумарства, Александар Кохаровић, министар народног здравља и Јурај Драушник, министар социјалне политике (Исто, 19. 4. 1945); Бакарић наводи да је Хебранг био мишљења »да ХСС треба да формира ту владу, и то не ХСС мачековски, него овај наш. Таква је увјерења и оставио код тих наших политичких пријатеља па се десило то да су и они поставили питање треба ли то да буде тако« (Вјесник, 13. и 14. 4. 1975).

чланова ИО.³⁴) Његову улогу у оквиру ЈНОФ позитивно је оцијенио и Тито у говору одржаном 27. ожујка 1945. године у Београду.³⁵) Поводом прве годишњице сједнице у Горњем Таборишту, Фрањо Гажи је објавио чланак »Повијесна годишњица« у којем констатира да је тада изабрано ново водство ХСС »као једини њезин легитимни представник«.³⁶) Непосредно након ослобођења земље, започеле су припреме и за трећи састанак ИО.

Трећа сједница ИО одржана је 29. и 30. липња 1945. године у Загребу. Том приликом је шире анализирана политика у протеклом раздобљу, а нарочито од доласка Мачека на чело странке. У вези с тим Фрањо Гажи је нарочито подвукао његово држање у одлучним данима. Мачек, рекао је, никад није сазвао Главни одбор ХСС. »То је његова темељна крвница, а ријеч да би се само 'посвадили' не може се другачије тумачити, већ тиме, да није хтио чути што народ мисли и захтијева, па ни онда, кад је године 1941. политичка напетост нарасла до врхунца, а његови чини прешли границу на изборима датог му повјерења. Он није за то тражио одобрење од народа, премда је у нашем програму написана и особито наглашена ријеч 'Референдум' (...). Његов позив на покорност и сурадњу с усташким крвницима имао је кобне последице, стављајући у забуну нарочито онај сељачки свијет, који није довољно прожет свијешћу, да сам спозна опасност, која му са те стране пријети«. Мачек је проговорио »макар да је баш тада требао зашутјети, а шутио је пак кад је требао говорити«. Затим му се приговара због држања у вријеме приступања Југославије Тројном пакту, што није опозвао Крњевића и што је упућивао позиве за окупљање присташа ХСС у домобранству, означавајући га као »праву хрватску војску«. И у вријеме Кошутићевих контаката с народноослободилачким покретом Мачекови сурадници су истицали да иза овога стоји 150.000 домобрана »који би с њим прешли на страну народноослободилачког покрета«. Осврћући се на процес раслојавања странке, Гажи је подвукао да је 1943. година у том погледу била »судбоносна прекретница«. И Вркљан је осудио Мачека и водство ХСС, наводећи да су давали упуте: »далеко од црвених, од партизана; идите у домобрану – то је наша војска«. Станко Шкаре се посебно осврнуо на појаву и значај гласила »Слободни дом«, које је почело излазити 15. септембра 1943. године.³⁷)

На крају рада ИО, одражавајући значај извршених промјена и стремљења међу присташама у народноослободилачком покрету, мијења назив у ИО ХРСС, што значи да је у томе садржана и промјена назива странке. Резултати дводневног засједања нашли су израз у закључцима ИО који садрже слиједеће констатације: (I) поздрављају се резултати народноослободилачког рата и прикључење дијелова Хрватске матици, (II) остварена је сувереност народа у новим друштвеним увјетима (»Народ је господар у

34 Том приликом одликовани су орденом народног ослобођења првог реда Фрањо Гажи и Павао Крце, а орденом братства и јединства Филип Лакуш, Стјепан Првчић, Антун (Туна) Бабић, Дане Шкарица, Никола Сикирица, Станко Шкаре, Флоријан Сучић, Иван Кузмић, Јаков Гргурић, Мато Сорић, Томо Гажи, Петар Фиолић, Јурај Антолић, Фрањо Борић, Ловро Крањец, Томо Чиковић и Буро Балај (»Слободни дом«, 16. 1. 1945).

35 »Напријед«, 4. 4. 1945.

36 »Слободни дом«, 26. 4. 1945.

37 Исто, 8. 7. 1945.

свом селу, опћини, котару, окружју и цијелој држави; судови су народни, жене су изједначене у правима с мушкарцима. Народне скупштине сеоске, опћинске, котарске и окружне слободно бирају своју истинску народну власт«), (III) истичу се задаци у периоду обнове земље, (IV) »Док су се следбеници науке браће Радића борили у редовима народноослободилачког покрета и подносили највеће жртве за слободу свога народа, др Влатко Мачек, окружен најужим својим сурадницима, водио је политику чекања и шпекулирања и тиме помогао окупатора и његове помагаче. Своје издајство и сурадњу с њима потврдио је и бијегом из наше домовине« и (V) представници ХРСС налазе се у савезној влади, влади Хрватске, влади Босне и Херцеговине, АВНОЈ-у, ЗАВНОХ-у, ЗАВНОБиХ-у и Главном НОО Војводине гдје »судјелују у изградњи наше државне власти и уживају наше пуно повјерење«. Истовремено се изражава повјерење и ИО ХРСС, који је састављен од представника странке из свих федералних јединица у којима живе Хрвати. Он »поновно узима и у формалном смислу своје старо име, којега се стварно никада није одрекао«. Одбор ће и даље радити у оквиру и на политичкој платформи ЈНОФ Хрватске.³⁸⁾ Са сједнице су послани поздравни телеграми између осталих, Титу и Рибару. Тито се захвалио на поздравима с пленума »који је још једном потврдио исправност пута, којим је најчистији дио водства ХСС пошао у најтежим данима ослободилачке борбе наших народа, одбацујући од себе све оне, који су у повјесним часовима заборавили на интересе и славну традицију борбе хрватског сељачког народа (...). Ви сте тиме извршили свој дуг према читавом хрватском народу«. Рибар је у одговору на поздраве истакао: »Овај поздрав подсећа ме на вашу прву повјесну сједницу пред више од годину дана када сте утврдили народну политику Ваше странке на линији Народноослободилачке борбе«. ³⁹⁾ Насупрот томе, присталице Мачека су осудиле рад ИО као и промјену назива странке. У летку »Хрвати – грађани – сељаци!« каже се да »комунистички слуге« Гажи, Бабић и други »самовољно основаше неки ИО и ставише се на чело неке нове комунистичке странке (...) окаљавши на тај начин успомену нашег вође и учитеља Стјепана Раднћа«. На крају се кличе Мачеку и наводи да је он »прави насљедник« Радићев и »прави вођа« хрватског народа.⁴⁰⁾

Након народноослободилачког рата, револуција се наставља, а тиме и обрачун с контрареволуцијом с обзиром на то да отпор у рату поражене буржоазије није престао. Он се одвија у новим увјетима које карактеризирају терористичка дјелатност мањих оружаних група и политичка настојања грађанских странака и група да буржоазији поврате изгубљене друштвене позиције. У тој борби ХРСС заузима важно мјесто с обзиром на то да развија широки фронт против утјецаја Мачекова водства и политике ХСС. С обзиром на констелацију грађанских политичких снага, непосредно након ослобођења, обрачун с »мачековштином« био је један од увјета побједне социјалистичке револуције у Хрватској.

Средином 1945. године обрачун с »мачековштином« је у пуном јеку. У том погледу карактеристичан је чланак »Тко данас ровари против теко-

38 Исто.

39 Исто, 15. 7. 1945.

40 ИХРПХ, Фонд ХСС, летак: »Хрвати – грађани – сељаци!«

вина наше борбе«⁴¹) Услиједио је чланак Владимира Бакарића »О неким данашњим задацима наших активиста« који из »Наприједа« преноси и »Слободни дом«. Бакарић је и том приликом осудио секташење према ХРСС. »Такав секташки став и рад су«, како наводи, »највећа опасност по тековине Народнослободилачке борбе (...) Ова ХРСС није никаква резерва реакције, нити је под њеним утјецајем (...) Зато јачање ХРСС не значи цијепање Фронте, него напротив њено јачање (...) Спречавање рада активистима ХРСС је само вода на млин реакције«. Осим тога, треба имати у виду, закључује Бакарић, да ће у процесу обнове земље и друштва бити потребан »сваки човјек добре воље«.⁴²)

Први конгрес ЈНОФ 5, 6. и 7. коловоза 1945. године имао је значајно мјесто у политичкој активности ХРСС. Раздобље уочи и у вријеме конгреса праћено је снажним превирањем међу присташама грађанских странака у оквиру Народног фронта које се јавља као посљедица друштвено-економског садржаја револуције. Тада процес еволуције на линији потпуног прихватања програма Народног фронта доводи и до »прихватања даљњег друштвеног кретања у правцу социјализма«.⁴³) Иначе, у раду конгреса представници ХРСС су активно учествовали. У његовом радном предсједништву био је предсједник ИО Фрањо Гажи.⁴⁴) Он је поздравио конгрес у име »хрватског сељачког народа« и осудио Мачека, истичући: »Није водство ни Мачек ни Мачекова странка него је странка хрватски сељачки народ«.⁴⁵) Учествојући у раду конгреса, Тито је подвукао да демократија »без крупних социјалних реформи није демократија (...) Даље, наш народ је нашао за паметније да се разне групе и партије којима је збиља у срцу демократија, уједине као што ево доказује ова наша Народна фронта Југославије«. Затим се заложио за федеративно уређење земље и републикански облик власти.⁴⁶) На конгресу је усвојен и програм Народног фронта, према којем се он конституира, не као коалиција, већ као савез радника, сељака и интелегенције »у коме су сви његови чланови, без обзира на своје уже партијско припадништво, били обавезни да уплаћују члански улог и спроводе у дело сваку одлуку фронтоских форума«.⁴⁷) Представници ХРСС су подржали такво концепирање Народног фронта, па је Фрол, у име ИО, изјавио да у цијелости прихвата његова »темељна програматска начела«⁴⁸) Представници ХРСС ушли су у руководећа тијела Народног фронта. Гажи је изабран за потпредсједника, а Сремец за другог тајника. У Извршни одбор ушли су Фрол и Првчић, док су чланови пленума за Хрватску били Шкаре, Вркљан и Бабић.⁴⁹)

Избори за Уставотворну скупштину расписани су за 11. студеног 1945. године. На то је ИО Народног фронта покренуо изборну кампању, а 11.

41 »Глас Славоније«, 5. 7. 1945.

42 »Слободни дом«, 22. 7. 1945.

43 Петрановић, н. дј. 179.

44 »Борба«, 6. 8. 1945.

45 »Слободни дом«, 12. 8. 1945.

46 »Напријед«, 11. 8. 1945.

47 Петрановић, н. дј. 183.

48 »Слободни дом«, 12. 8. 1945.

49»Напријед«, 11. 8. 1945.

рујна је упутио и изборни проглас народима Југославије.⁵⁰⁾ У изборну кампању укључио се и ИО ХРСС. Он се обратио јавности изборним прогласом у којем је подржао политичку платформу Народног фронта и позвао бираче да гласају за Тита и републику. Потом су услједили састанци на којима је објашњавана политичка платформа ИО ХРСС у оквиру Народног фронта.⁵¹⁾ Средишња манифестација ХРСС у склопу предизборне кампање била је Главна скупштина. Заказана је за 16. рујна у Загребу. Уочи републиканске скупштине на загребачком радију говорио је Сремец, чији је говор пренијела и штампа. »Дошло је врнјеме«, рекао је, »да се опет састану радићевци, да се разговоре и договоре«. Наиме, одговарајући на питање зашто је сазвана скупштина, Сремец је рекао: »...да Извршни одбор Хрватске републиканске сељачке странке изложи свој досадашњи рад у народноослободилачкој борби и протумачи свим сљедбеницима науке браће Радића и цијелом свијету, зашто чланови и присташе Извршног одбора Хрватске републиканске сељачке странке нису слиједили пут бившег водства, него се одазвали позиву Комунистичке партије у борбу и ставили се под водство Тита«. При том подсећа да су већ прије рата »прави радићевци« са жаљењем гледали »како се крњи политичка баштина Стјепана Радића, демократске традиције итд (...) Почело је скретање с Радићеве линије«. ⁵²⁾ Заказану Главну скупштину ХРСС неки су означавали и као њезин конгрес. У очекивању скупштине »Напријед« пише да ће она »оповрћи све лажи непријатеља нашег народа, који с једне стране тврде да код нас влада 'једнопартијски систем' и диктатура, а с друге стране настоје створити сами своје посебне политикантске групе«. На крају се изражава увјерење да ће скупштина учврстити јединство Народне fronte у Хрватској.⁵³⁾ Дан прије одржавања скупштине у Загребу се манифестирало »у почаст Хрватске републиканске сељачке странке«, а на Јелачићеву тргу је говорио Јурај Драшњанин.⁵⁴⁾

Дана 16. рујна прије подне одржана је на игралишту »Младости« Главна скупштина »хрватског сељачког народа«, на којој су уз многе узванике били руководиоци КПХ и представници хрватске владе. Скупштину је отворно Антун (Туна) Бабић и рекао: »Дошли смо да покажемо своју свијест, да покажемо да хоћемо републиканско државно уређење, дошли смо да покажемо за што смо кроз ове четири године давали своје животе, да покажемо читавом свијету, да нисмо узалуд лили крви. Дошли смо, да покажемо, да стојимо уз Извршни одбор ХРСС и уз вођу који нам је помогао да се овдје сакупимо, да покажемо да смо ми уз нашега маршала Тита«. Затим је прочитан Титов телеграм »свим учесницима конгреса ХРСС«, у којем изражава наду »да ће на овом конгресу добити одлучан одговор они, који и данас због својих личних интереса, или интереса реакције желе поцијепати хрватско сељаштво и желе га скренути с правилног пута којим је оно пошло оног момента, када се почео сврставати у редове бораца против окупатора и његових помагача у земљи«. И на крају жели да ХРСС буде »снажан ступ у Народној fronti«. Пошто су говорили Назор и Бакарић,

50 О томе опширније: Петрановић, н. дј. 186 – 205.

51 »Слободни дом«, 17. 10. 1945.

52 »Глас Славоније«, 9. 9. 1945.

53 »Напријед«, 8. 9. 1945.

54 »Слободни дом«, 18. 9. 1945.

скупштину су поздравили Стефан Атанасов, у име Отачествене фронте Бугарске; Јанез Хрибар, у име Народне фронте Словеније; Михајло Јовић, у име »српског сељачког народа«; Иван Гошњак, у име Југославенске народне армије; Раде Прибићевић, у име Срба у Хрватској; Тодор Филипов, у име македонског народа и Марко Белинић, у име синдикалних организација. Од првака ХРСС говорили су: Гажи, Првчић, Сучић, Борић, Вркљан, Шкаре и други. Сви су осудили Мачека и водство ХСС, а њихове мисли најбоље одражава резолуција, која је том приликом усвојена. »Главна скупштина«, истиче се у резолуцији, »изасланика из свих крајева« ДФЈ, »гдје живе Хрвати«, једнодушно одобрава »досадашњи рад Извршног одбора Хрватске републиканске сељачке странке«. Водство ХСС ставило се »отворено у службу фашистичких нападача и домаћих издајца или је потајно радило на корист непријатеља хрватског народа«. Указујући на оријентацију присташа ХСС према народноослободилачком покрету, у резолуцији се истиче: »Прави Радићевци (...) су отворено ушли у борбене редове« у које их је позвала КПЈ. Цио народ је увјерен да је пут ИО »једини прави пут«. Пошто се тражи федеративно уређење и републикански облик власти, истиче се: »Послије рата, у мирно доба обнове и изградње наше домовине, остаје и остат ће Извршни одбор ХРСС-е раме уз раме са својим савезницима у обнови и изградњи наше домовине«. На крају резолуције изражава се увјерење да ће хрватски народ »извршити своју дужност и дати свој глас оним својим правим народним представницима који су у најтеже доба доказали, да знају бранити и чувати интересе хрватског народа«. ⁵⁵⁾

Скупштина ХРСС повољно је примљена у политичкој јавности, што показује и публицитет који је добила у средствима јавног информирања. У листу »Напријед« она је оцијењена као »манifestација републиканске мисли«. ⁵⁶⁾ Резолуција је затим добила подршку на скупштинама у Осијеку, Бјеловару, Валпову, Новој Градишки, Новској, Карловцу, Вировитици, Жупањи, Ђурђевцу, Копривници, Вуковару, Крижевцима и низу других мјеста. ⁵⁷⁾ Таква оријентација ХРСС наишла је на противљења и реакцију опозиционих кругова у странци и Мачекових присташа. Тако Кошутић и Јанчиковић не оспоравају толико удио ХРСС у народноослободилачкој борби колико не признају водство које се залаже за републикански облик владавине и прихваћа политичку платформу Народног фронта. Наводно је и Шубашић тражио споразум с ИО ХРСС »јер двије странке, тј. два Х.С.С. не смију бити у хрватском народу«. ⁵⁸⁾

У исто вријеме грађански политичари у емиграцији настоје онемогућити изборе, рачунајући на интервенцију савезника која би буржоазији осигурала несметану изборну побједу. ⁵⁹⁾ Укорак с њима ишла је и опозиција у земљи. Након одлуке да не учествује у изборима, услиједиле су оставке Шубашића и Шутеја. Тада Мачекове присталице у земљи настоје окупити и покренути у акцију расположиве снаге. Удова Стјепана Радића покреће у Загребу »Народни глас«, у којем подржава Мачекову политику, поставља-

55 Исто: »Глас Славоније«, 18. и 19. 9. 1945.

56 »Напријед«, 22. 9. 1945.

57 »Слободни дом«, 25. 9. и 9. 10. 1945.

58 »Слободни дом«, 24. 10. 1945.

59 Петрановић, н. дј. 193.

јући се опозиционо према Народном фронту и оријентацији ИО ХРСС. Стога се група око Марије Радић у основи слаже с групом којој су на челу Шубашић и Шутеј, мада је иступала против њезине »споразумашке политике«. ⁶⁰) У једном летку Мачекових присташа истиче се да је »сељачка политика данашњих властодржаца (...) тако дуго добра и пуна обећања док не прођу избори«. Они осуђују позивање на Радића, наводећи да се само парадиром с мртвим Радићем, и да је то доказ »страха и нервозе да избори добро прођу«. У вези с тим Мачек поручује »да се (народ – М. К.) суздржи од гласања и да чека развој догађаја. Они се ругају политици чекања али се је боје« – истиче се у летку. ⁶¹) И Крњевић, у летку »Браћо Хрвати«, позива присташе ХСС да не гласају »за своју пропаст« (за листу Народног фронта – М. К.) већ за »кутију без листе«. ⁶²)

Избори су протекли супротно очекивању грађанске опозиције с обзиром на то да је савезна листа Народног фронта однијела увјерљиву изборну побједу. ИО ХРСС био је задовољан изборним резултатима, видећи у њима коначну побједу своје политичке оријентације. То је дошло до изражаја на његовој пленарној сједници, одржаној 26. студеног 1945. године на коју су позвани, »без посебног писменог позива«, и изабрани заступници ХРСС. ⁶³) ИО је узео учешће и у политичким акцијама које су услиједиле послније избора. То се односи како на рад владе, тако и на рад Уставотворне скупштине.

Према томе, политичка дјелатност ИО ХСС, односно ХРСС попријема, током 1944. и 1945. године, велико значење, нарочито у конфронтацији с контрареволуционарном оријентацијом Мачекових присташа. Такво његово држање умногоме придоноси консолидацији ЈНОФ Хрватске и јачању републиканских стремљења, а добило је свој пуни израз на сједници одржаној 29. и 30. липња 1945. године. Након завршетка народноослободилачког рата, обрачун с контрареволуцијом се наставља, а тиме и конфронтација с експонентима контрареволуционарне буржоазије. У томе ХРСС заузима истакнуто мјесто с обзиром на то да отвара широки фронт борбе против утјецаја Мачекове политике и дјеловања других опозиционих група у оквиру ХСС. Разоткривање суштине те политике, као и њених носилаца, имало је знатан удио у побједи социјалистичке револуције. На том путу ИО ХРСС је без резерви прихватио програм и статут Народног фронта, залажући се за федеративни уређење, републикански облик власти и друштвени преображај.

60 Исто, 201.

61 ИХРПХ, Фонд ХСС, Лецн.

62 Исто.

63 »Слободни дом«, 16. 11. 1945.

ZUSAMMENFASSUNG

DAS VERHÄLTNISS DES EXEKUTIVKOMITÉES DER KROATISCHEN (REPUBLIKANISCHEN) BAUERNPARTEI ZU DER J. N. O. F. (N. F.) 1944 – 1945

Gemäss Entwicklung der linken Komponente im Differenzierungsprozess der Kroatischen Bauernpartei, und dem Beitritt ihrer Parteigänger in die Reihen der Volksbefreiungsbewegung, kommt auch die Tendenz ihrer organisierung zum Vorschein. Dabei haben sich einige Anhänger, die schon früher diese Partei verlassen haben, oder im Zuge des Verlassens waren, direkt in politische Strukturen der Volksbefreiungsbewegung transformiert, so dass über sie als ehemalige Parteiangehörige gesprochen werden kann. Der Volksbefreiungsbewegung sind, aber, auch solche beigetreten, die sich für Anhänger der Kroatischen Bauernpartei (HSS) erklärt haben, wobei die Tradition des Parteilebens und das Benehmen der Parteiführer auf ihre organisatorische Verbindung Einfluss geübt haben. Als Folge dieser bestrebungen wurde das Exekutivkomitee der Kroatischen Bauernpartei (IO HSS) auf dem befreiten Territorium ins Leben gerufen.

Die Tatsache dass sich die HSS in eine profaschistische, eine von Maček geführte und eine die im Rahmen der Volksbefreiungsbewegung wirkte, gespalten hatte, stellt eine neue Qualität im Prozess ihrer Zersplitterung dar. Die politische Orientierung der Anhänger der Volksbefreiungsbewegung kam zum Ausdruck nach der Entfernung des Einflusses Božidar Magaš's, als nicht nur breitere republikanische Tendenzen, ja auch eine vollere Unterstützung der Politik des J. N. O. F. geschaffen wurden. In diesem Fall handelt es sich eigentlich nicht um Dissidenten der Partei, sondern um eine Masse der Mitglieder die Linie der Partei verlassen haben indem sie sich für eine Unterstützung der politischen Plattform der J. N. O. F. entschlossen haben, um eine soziale Umgestaltung anzustreben.

Sich innerhalb der Volksbefreiungsbewegung organisierend, hat das Exekutivkomitee der Kroatischen Bauernpartei (IO HSS) diese Gliederung als legitimen Nachfolger der Partei bezeichnet, und somit den Liquidierungsprozess der Maček'schen Strömung beschleunigt. Bei der Dritten Sitzung, Ende Juni 1945, ändert das Komitee die Benennung, und wird seither »Exekutivkomitee der Kroatischen Arbeiter- und Bauernpartei«, IO HRSS, genannt. Sein Parteiblatt »Slobodni dom« (Freies Heim) wurde zur Tribüne der Abrechnung mit den kontrarevolutionär orientierten Anhänger Maček's. Die Front gegen die Kontrarevolutionäre erweiternd, hat das IO HRSS das Programm und das Statut der Volksfront angenommen, und sich dabei für die föderative Verfassung, republikanische Regierungsform, und eine soziale Umgestaltung eingesetzt. Diese Richtlinien hat dann die Jahreshauptversammlung, die am 16. September 1945, in Zagreb abgehalten wurde, bestätigt. Sie hat zugleich die Wahlplattform und die Liste der Volksfront unterstützt. Danach hat das Exekutivkomitee der HRSS auch in anderen politischen Aktionen der Volksfront teilgenommen.

ПРИЛОЗИ

Шефик Бешлагич

СТАРИ ГРАД ЈЕЛЕЧ У ПОДРИЊУ

Село Јелеч смјештено је у долини мале ријеке Говзе и око ушћа њене притоцице Крупице, у сјеверном подножју Зеленгоре.¹⁾ Говза извире испод Орловца (1956 м) и Тодора (1949 м), висова Зеленгоре, на удаљености од око 14 км југозападно од Јелеча, а улијева се у Бистрицу, лијеву притоку Дрине, код Миљевине, око 3 км сјевероисточно од Јелеча. Од Јелеча почиње поље око 3 км дуго према југу, уз ријеку Говзу, у коме се налази насеље Говза. Крупица извире из једне стијене у селу Драче, око 4 км западно од Јелеча. Управо изнад њеног ушћа издиже се камена громада Градина. Смјештен у плодним долинама уз Говзу и Крупицу, окружен шумовитим брежуљцима и брдима, Јелеч оставља угодан дојам на сваког посјетиоца.

Занимљива су имена Говзе и Јелеча. Према мишљењу Владислава Скарића, који се бавио испитивањем наших географских имена, назив ријеке и села Говза је изведено од ишчезлог славенског придјева *гобз*, са значењем *плодан*, *обилан*. У околини Стоца, у Херцеговини, постоји насеље Го-

1 – Исто име (Јелеч) има и један средњовјековни утврђени градић у Србији, југоисточно од Новог Пазара, на путу који је водио од Раса у Бањску. Види: К. Жиречек, *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, (превод Ђ. Пејановића), Сарајево 1951, 121 и *Енциклопедија Југославије* 4, Загреб 1960, 481.

жак, што је исто што и Говжак, а вјероватно је назив добило по томе што се ту некада населио неки човјек из Говзе.²⁾ Име Јелеч налазимо у повељи угарског краља Беле IV из 1268. године (Јелес), гдје означава шумовит крај – nemus, quod vulgo dicitur Jeles.³⁾

Јелеч је данас веће село са 156 домаћинстава и 723 становника који се претежно баве земљорадњом.⁴⁾ Знатан број жена и дјевојака ткају ћилимчиће, а извјестан број млађих мушкараца раде у Руднику угља у оближњој Миљевини. У турском периоду Јелеч је био касаба и војводадук, познат по својој својеврсној привреди, а у средњовјековном предтурском периоду је представљао једно од значајнијих утврђених и трговачких мјеста у овоме подручју. Из тога његовог прошлог времена преостали су нам неки споменици, а извјесне податке нам пружају историјски извори и резултати досадашњих проучавања, па је потребно и могуће да се барем у скромнијем виду посвети пажња досада запостављеном културном наслеђу овога мјеста и његове ближе околине.

Јелеч у илирско-римском времену

О Јелечу и његовој околини немамо података који би говорили о животу у предисторији. Врло је вјероватно да су Илири били настањени на Градини, али у томе правцу досада нису вршена истраживања. У Горњем Оцркављу, селу близу ушћа Говзе у Бистрицу, нађен је 1957. год. један римски жртвеник, са латинским натписом, који се односи на неког Грка који је, као ослобођеник, био у служби неког Римљанина, власника имања у томе крају. Споменик се сада налази у Земаљском музеју у Сарајеву, заведен под инвентарским бројем 672. Проучио га је и објавио Вељко Пашквалин. Датран је у III вијек н.е.⁵⁾ На подручју Оцркавља, а на земљишту Веселина Зечевића, нађен је 1934. год. такођер један римски споменик. То је фрагмент надгробног жртвеника – сируса, са исклесаном представом крилатог генија и знатно оштећеним натписом на латинском језику. О њему је писао Димитрије Сергејевски.⁶⁾ Споменик, вјероватно, потјече с краја II или почетка III вијека н. е. Налаз се данас чува у Музеју у Фочи. У Оцркављу су примијећени и комадићи римске цигле и керамике. То све јасно говори о присутности Римљана у Оцркављу и уопште о животу овога краја у античком времену.

2 – Вл. Скорић, *О географској номенклатури Босне и Херцеговине*, Гласник Географског друштва, св. 13, Београд 1927, 46.

3 – М. Вего, *Насеља босанске средњовјековне државе*, Сарајево 1957, 51.

4 – Резултати пописа становништва и станова у Босни и Херцеговини, Сарајево 1971, 42.

5 – В. Пашквалин, *Три римска натписа са подручја Босне и Херцеговине*, Гласник Земаљског музеја XIII (Археологија), Нова серија, Сарајево 1958, 154 – 156.

6 – Д. Сергејевски, *Споменик СКА LXXXVIII*, Београд 1938, бр. 17.

Према Барском родослову попа Дукљанина, који вјероватно потјече из XII в., с обје стране горњег тока ријеке Дрине простирала се средњовјековна жупа Дрина.⁷⁾ Докле је она све допирала, и да ли је Јелеч у њу био укључен, није сасвим јасно. То подручје је освојио босански бан Твртко 1373. год. у рату против српског обласног господара Николе Алтомановића. Нешто касније се у историјским изворима спомиње жупа Говза (некада се пише Гобза, односно Гобса), којом управљају босански феудалци Хранићи – Косаче. Тој жупи је припадао Јелеч, у коме је био трг – *Gobsa mercatum*, за који неки научни радници кажу да је био главни трг у горњем току Дрине.⁸⁾ Јелеч и трг је 1410 – 1411. год. држао Вук Хранић, брат обласног господара Сандаља Хранића. Вук је умро 1425. год, а његове земље у горњем Подрињу је наслиједио брат му Вукац, отац Стјепана Вукчића, каснијег Херцега од светог Саве. Јелеч је тада имао свој утврђени град (мјештани га данас зову Градина) и насеље у његовом подножју – Подјелеч.⁹⁾ У нађеним подацима из Дубровачког архива каже се да је 1420. год. Вукота Немио, из Подјелеча, био човјек Вука Хранића, а 1427. год. се то исто каже за његовог сина Радоњу – *homines comitis Vochas Cranich*.¹⁰⁾ Једаи податак из Дубровачког архива говори о томе да су Турци 1425. год. код Подјелеча опљачкали робу дубровачких трговаца.¹¹⁾

Подручје сјеверно од Сандаљеве области држао је кнез Павле Раденовић. Након загојетног убијства Павла Раденовића 1415. год., у којему је главну улогу имао Саидаљ Храић, те земље је наслиједио Радослав Павловић. Између Хранића – Косача и Раденовића, односио Павловића, често је долазило до спорова, па и ратовања. Тако је након смрти Сандаља 1435. год. дошло до сукоба између његовог наслједника војводе Стјепана Вукчића – Косаче и војводе Радослава Павловића, што је проузроковало и извјесне промјене у Подрињу. Јелеч, донедавио посјед Сандаљеве браће Вука и Вукца, тада је прешао у руке Радослава, али га је већ 1438. год. Стјепан Вукчић вратио у посјед Хранића – Косача. Наиме, један Дубровчанин је 1438. год. због неког престапа тужио Раденка Обијачића, из Подјелеча, ранијег човјека Радослава Павловића, а сада човјека Стјепана Вукчића. Из тужбе се види да је присвојени Јелеч повратио Косача.¹²⁾ Одмах сјеверно од Говзе простирала се средњовјековна жупа Бистрица. Она је обухватала подручје слива ријеке Бистрице. Припадала је области Павловића, али је неко вријеме била посјед Хранића – Косача. У Бистрицу Радослава Павловића долазили су 1423. год. дубровачки посланици.¹³⁾ У годинама 1444, 1448. и 1454. спомиње се град Островица који се налази у жупи Бистрици, као посјед војводе, односно Херцега Стјепана.¹⁴⁾ Исто тако се у

7 – М. Вего, н.д., 93.

8 – Исти, н.д., 51.

9 – М. Динић, *Земље херцега светог Саве*, Глас САН CLXXXII, Београд 1940, 162 и 217.

10 – Исти, н.д., 162.

11 – Вл. Ћоровић, *Историја Босне*, Београд 1940, 433. биљ. 2.

12 – М. Динић, н.д., 168 – 169.

13 – Јорга, *Нотес II*, 217; К. Жиречек, н.д., 63.

14 – М. Динић, н.д., 232 – 233; Thallozy, *Studien*, 361, 397 – 398.

овој жупи спомиње град Прилеп, а такођер и град који носи исто име као и жупа – Бистрица.¹⁵⁾ Ови градови досада нису убицирани. М. Динић, на примјер, није сасвим сигуран да ли се и град Бистрица налази у истој жупи са градовима Прилепом и Островицом, али по мјесту гдје се у документима спомиње, не искључује та могућност. М. Вего је тражио рушевине града Бистрице, али их није нашао.¹⁶⁾ Прилеп се налазио негдје између Јелеча и Дрине. Спомиње се 1454. год. као посјед Херцега Стјепана. Постоји податак да је Дубровачко вијеће умољених својом одлуком од 23. II 1392. год. примило Брајана и Вукца Обадића, браћу de Prilip de Bistriza за дубровачке грађане.¹⁷⁾ Из једне повеље, издате у граду Соколу на Дрини 1409. год., види се да је, осим града Островице код Дрине, била и маља жупа Островица, која је била у саставу жупе Бистрице и да је у тој жупици постојало село Кричева Драга, као посјед удовице банице Ане и војводе Сандаља Хранића, које је том повељом даровано кнезу Алекси Паштровићу, из Бијеле код Коњица.¹⁸⁾ Проучавајући стећке у сливу ријеке Бистрице, ја сам 1960. год. код села Варош, гдје се ова ријека формира од рјечица Драженице и Троглава, евидентирао остатке дотле непознатог средњовјековног града, у народу названог »Стјепанград«. Снимио сам га и публицирао, изразивши претпоставку да би он могао бити Бистрица или Островица, који се спомињу у историјским изворима.¹⁹⁾ Јелеч је, како смо то већ рекли, рачунат у Говзу, али постоји и податак да је сврставан у Бистрицу. У једном документу Дубровачког архива наведен је Радивој Остојић, из Подјелеча у Бистрици.²⁰⁾ М. Вего се пита да ли се под именом Бистрица можда мисли на Јелеч?²¹⁾ По свој прилици се под Бистрицом подразумијева шире подручје у које спада и Говза са Јелечом, будући да се Говза улијева у Бистрицу.

Већина босанскохерцеговачких средњовјековних утврђених градова настала је у XIV и XV в., па се то може рећи и за град у Јелечу. У литератури је речено да се Јелеч као утврђени град (*castrum*) први пут спомиње 1444, односно 1448. год., а да се 1454. године спомиње и као насеље.²²⁾ Међутим, раније смо навели да се у дубровачким архивским документима већ 1420. год. каже да је Вукота Немио из Подјелеча, да не узимамо у обзир и друге податке, као нпр. онај да су дубровачки трговци 1425. год. опљачкани код Подјелеча. То навођење Подјелеча (*sotto Jellez*) јасно говори и о постојању Јелеча као утврђеног града, те би одсада, мислим, требало као први његов спомен, и као града и као насеља, узимати годину 1420.

Како је изгледао град Јелеч када су њиме господарили Павловићи или Хранићи, није нам познато. Свакако је морао имати куле, обрамбене зидове, табије, цистерну, улаз, површине и објекте за наставку људи и за

15 – М. Динић, исто тамо.

16 – М. Вего, н.д., 88.

17 – М. Динић, н.д. 232; М. Вего, н.д., 97.

18 – L. Thallozy, *Studien*, 352; М. Вего, н.д., 88.

19 – Ш. Бешлагић, *Трново – средњовјековни надгробни споменици*, Наше старине XI, Сарајево 1967, 124 – 127 и 134.

20 – М. Динић, н.д., 217.

21 – М. Вего, н.д., 144.

22 – Х. Шабановић, *Путопис Евлија Челеби*, Сарајево 1967, 406, нап. 64; Х. Крешевљаковић, *Јелеч*, Нови бехар IX, Сарајево 1935, 347; *Енциклопедија Југославије* 4, Загреб 1960, 481.

смјештај стоке итд., попут свих других оновремених градова. Сада се једино може рећи да је по својим димензијама спадао у мање утврђене градове. Подножјем кршевитог брда, на коме је подигнут град, протичу Крупица и Говза, које га опасују са јужне и источне стране. Са лијевих страна тих ријека постепено се издиже стари пут који са источног подграђа продужава за Ратај и Миљевину, а једним својим краком се одваја и пење на град, завијајући са његове сјеверне стране. Пред улазом у град налази се раван која се зове Столови. На њој су двије живе стијене нешто оклесане да би послужиле као камене столице, оријентиране више ка граду и насељу. Висина једне од њих износи око 90, ширина око 100 и дебљина око 80 цм, а димензије друге су 80 × 60 × 60 цм. Данас су дјеломично оштећене. По тим каменим столицама, односно столовима, како се оне често у народу називају, локалитет је и добио своје име – Столови. Град се протезао ка југу. Са свих страна, осим са ове од Столова, брдо се стрмо спушта ка рјечицама и насељу. Доста зида смо нашли око самог улаза у град, још више га има у његовом другом дијелу, ближе главној кули, и то дебљине више од 1 м. На та обадва мјеста зид се протезао правцем запад – исток, окомито на осу града. Сасвим на југу је главица којој се данас тешко прилази. На њој се виде остаци зидова ваљкасте куле, која је доминирала градом. Идући гребеном од улаза до главне куле, наилазимо на обрушено камење и на креч. Остаци зидова се виде и са јужне стране, гледајући од насеља.

Сјеверно од града, од Столова, постепено се издиже пространо пошумљено брдо Трнавица.

У XV в. се у околини Јелеча налазио још један утврђени град. Звао се Дурош, односно Дуоис и био је у посједу Херцег Стјепана.²³⁾ Ни овај град до данас није пронађен. Један од висова Зеленгоре (око 20 км зрачне линије југозападно од Јелеча) зове се Думош (1879 м), па би ту негдје требало и тражити остатке тога града.

Осим напријед наведених старих градова, подручју средњовјековне жупе Бистрице потребно је прибродити још један, досада у литератури незабиљежен град. Он се налазио у близини села Доњи Будањ, источно од Миљевине, око 6 км зрачне линије сјевероисточно од Јелеча. Управо је то кота 829 м на брду које је у специјалкарти 1:100.000 означено као Кулина, с лјеве стране ријеке Бистрице, око 2 км зрачне линије југоисточно од Доњег Будања. Уочио га је и прије 20 година прегледао др Павао Анђелић. Ријеч је о једном мањем граду у Подрињу. И данас постоје остаци његових зидова. У вези с овим, потребно је рећи да је М. Динић у историјским изворима око половине XV в. установио постојање једног града са именом Будош и изразио претпоставку да је био негдје близу Нишкића. Уколико је добро убициран, овај град само по свом имену донекле подсјећа на наш Будањ.^{23а)}

Како видимо, Јелеч је у првој половини XV в. као утврђени град, затим као насеље, а посебно као један од тргова имао одређени значај, који се у односу на друга насеља у горњем Подрињу прилично истицао. М. Вего каже да је Јелеч био главни трг у горњем току Дрине.²⁴⁾ Тај непосредни

23 – М. Динић, н.д., 236; М. Вего, н.д., 37.

23-а – Захваљујем др П. Анђелићу на уступљеним подацима. Види: М. Динић, н.д., 177 – 178.

24 – М. Вего, н.д., 51.

предтурски период је карактеристичан по наглom развоју рударства и трговине у Босни. Подрињем су непрестано крстарили караване са разноврсном робом која се извозила и увозила највише путем Дубровника. У извозу су главно мјесто заузимали рударски и сточарски производи, а увозила се највише сô. Вјероватно се из Јелеча и његове околине извозило доста кожа, како оних које су биле једноставно посолъене и осушене, тако и оних штављених.²⁵⁾ Јелеч је имао изванредне услове за штављење кожа; располагао је са доста стоке, воде, шишке и руја, па се оправдано може претпоставити да је имао и ступе и направе за учињање кожа и да је ту кожу извозио, тим више што је познато да је Јелеч у турском периоду био један од важних центара табачког обрта. Преко Дубровника се овамо добављало и разноврсно финије платно. Хранићи – Косаче су за такве тканине имали много интереса. Познато је, нпр., да је Сандаљ Хранић од Дубровника добио »велику количину платна« на поклон. Том приликом је и његов брат Вук, господар Јелеча, такође добио »два комада финог платна.«²⁶⁾

Године 1438. спомиње се Шаин Жуњевић као трговац из Подјелеча, који је имао везе са бројним дубровачким и страним трговцима, а за кога се каже да је »најјачи трговац из Херцегове земље...« С. Ђирковић у својој књизи о Херцегу напомиње да у Србији има један Јелеч, због чега није сасвим сигуран да је у овоме случају ријеч баш о босанском трговцу. Међутим, Херцегова земља се није протезала до Јелеча у Србији, а осим тога споменут је Подјелеч, за који знадемо да постоји у Подрињу, а није нам познато да Подјелеч постоји и у Србији. Вјероватно ће се једном утврдити да је овај Шаин заиста из нашег Подјелеча, што ће бити важна околност у прилог мишљењу М. Вега да је Јелеч био »главни трг у Подрињу.«²⁷⁾

Дванаест година касније у дубровачким архивским документима се спомињу још три личности из Подјелеча – Вукић Радељковић, Рашоје Вучићевић и Вук Сладић. Није познато ко су прва двојица, али се може претпоставити да су трговци, као и Шаин Жуњевић. За трећег се каже да је златар (aurifex), што је посебно важна околност за процјену тадашњег привредног значаја Јелеча.

Споменимо и то да из истих историјских извора дознајемо за још двије личности из Подјелеча. Тако се 1432. г. спомиње Радашин Прибудинић, а 1450. г. неки Прибитко.^{27а)}

О насељу у Јелечу говоре и остаци његовог гробља. Општенародни обичај у Босни је био да се клешу и постављају стећци као надгробни споменици, поготово имућнијим људима, па се тако чинило и у Јелечу. По стећцима које сам евидентирао 1975. год., види се да су некрополе биле у непосредној близини града и његовог подграђа.

Једна некропола је била на Рујишту, источном подграђу, покрај самога пута. Од ње нам је до данас преостао само један дјеломично оштећен стећак у облику релативно великог сандука, без постоља и украса, и један у облику мањег сљеменака, који је помакнут са некрополе, снесен ка Крупици и усправно у земљу усађен покрај пута, да би служио као камен са кога

25 – Д. Ковачевић, *Трговина у средњовјековној Босни*, Сарајево 1961, 175.

26 – Иста, н.д., 180.*

27 – С. Ђирковић, *Стефан Вукчић и његово доба*, Београд 1964, 145, М. Динић, н.д., 217.

27-а – М. Динић, н.д., 217 и 173.

се узахивало на коње. Ни овај примјерак нема украса нити натписа на својим страницама.

Друга некропола је била на обали Говзе, недалеко мјеста гдје се у њу слива Крупица. Говза је позната као плаховита ријека, понекад изненада надође и све око себе ваља и носи, па је временом и ту некрополу разровала и њене стећке плавила и помицала. Од те некрополе затекао сам 9 читавих и неколико фрагмената стећака. Сви ти споменици су релативно великих димензија, добро су клесани, али су данас дјеломично деформисани, оштећени и ситним камењем и земљом затрпани. Према основним облицима, ту се налазе 4 сљеменака са постолјима и 5 сандука од којих један такођер има постолје. Како се данас види, немају украса, нити натписа. Они се налазе на десној и лијевој обали Говзе, на потезу од ушћа Крупице до моста. На десној обали Говзе, код ушћа Крупице, налази се преваљен и оштећен огроман сљеменак са постолјем. Идући узводно ка мосту, наилазимо на један окрњен сандук, нешто ближе мосту, на самој обали, налазе се два огромна сандука, а готово испод самога моста један сљеменак са постолјем, добро изглодан водом. На другој страни, идући ка мосту, најприје видимо један овећн сандук са постолјем, затим два сљеменака са постолјима, а онда један сандук – сви у секундарном положају и дјеломично затрпани. (Прилаже се скица распореда тих стећака.)

По свим околностима се може закључити да је ова друга некропола првобитно имала већи број споменика.

Јелеч је имао и своју трећу некрополу. Она је била на брежуљку званом Главница, око 250 м југозападно од централног дијела насеља близу моста на Говзи, покрај сеоског пута. Ту сам нашао један преостали стећак у облику сандука, без особености. Осим тога, из стране Главнице до пута, због одроњавања земље, појавила су се два камена саркофага у којима су били сахрањени покојници. Један је сасвим извучен и сада се налази покрај пута, а други је својим мањим дијелом још у земљи, али је већ знатно оштећен и угрожен. Ови саркофази су били обликовани тако да су својим укупним изгледом подсећали на крупног у платно замотаног покојника. Састојали су се од два дијела. Доњи већи дио је издубљен тако да се у њ може положити покојник, због чега је код груди доста широк, према ногама се постепено сужава, а за смјештај главе има полукружан испуст. Горњи дијелови су плићи, изнутра су издубљени, а извана заобљени и сведени готово на сљеме. Те поклопце овдје нисам нашао, вјероватно су уништени. Ови доњи дијелови, нађени у Јелечу, били су дугачки око 200, шупљина им је била дугачка око 180, а највећу ширину су имали око 85 цм.

Сахрањивање у каменим саркофазима није био тако чест обичај у средњовјековној Босни. Досада је установљен у околини Травника, Јајца, Зенице, Сарајева и Фоче. Изгледа да су на тај начин сахрањивани само имућнији, тј. угледнији људи, који су у ту сврху могли ангажовати посебне мајсторе и добро их наградити. Врло сличан камени саркофаг сам прије десетак година нашао код села Пуховац у околини Зенице. Костур у њему је припадао старијем мушкарцу и био је добро сачуван. Код груди и око лубање сам нашао фрагменте текстила.²⁸⁾ Петнаестак година прије тога нађена су 3 камена саркофага код Хан-Биле, у околини Травника, које су истражи-

ли стручњаци Земаљског музеја из Сарајева. Уз један костур нађени су лијепо везена чипкаста капица и 5 новчића. По нађеним новчићима и по особинама капице, могло се претпоставити да је ту сахрањена угледнија личност из XV в.²⁹) Саркофаге врло сличног облика, само не од камена него од дрвета, нашао сам у околини Калиновика, свега око 20 км зрачне линије далеко од Јелеча.³⁰) Изнад гробова са каменим и дрвеним саркофазима нисмо нашли стећке, али то не значи да се они никада нису стављали.

На Главици у Јелечу постоји и један стећак, али испод њега није вршено истраживање. Вјероватно је ту првобитно било још стећака, а можда у земљи и данас постоји који камени саркофаг. Околност да се ти камени саркофази налазе на истој некрополи са стећцима, упућује на исто или приближно вријеме сахрањивања. Како стећке најчешће датирамо у XIV и XV в., то и за ове камене саркофаге у Јелечу можемо рећи да потјечу из тога доба.

Стећци постоје и у ближој, као и даљој околини Јелеча. Мање их има у теже приступачним планинским предјелима јужно од Јелеча, гдје су насеља врло ријетка, а више у сјеверним, жупнијим предјелима, посебно у Бистрици.

На подручју планине Зеленгоре најближи су слиједећи локалитети са стећцима:

1 – Село Врбница се налази на око 10 км зрачне линије југоисточно од Јелеча. На Главици испод сеоских кућа, на мјесту гдје је и савремено сеоско православно гробље, налази се скупина са 20 стећака, од чега 5 плоча, 13 сандука и 2 сљеменака. Споменици су осредње обрађени, данас су доста утонули у земљу и обрасли шумом. Украшена су 2 примјерка, и то 1 сандук и 1 сљеменак. На њиховим страницама су исклесани мотиви аркада, штит са мачем, стилизовани крст (двоструки кракови са круговима на крајевима) и представа мушкарца са коњем.

2 – Код Љубиног гроба, недалеко Бијелог језера и љетног сточарског насеља, око 13 км зрачне линије јужно од Јелеча, налази се осамљен стећак у облику сандука. Споменик је добро клесан и очуван. На његовим страницама нема украса.

3 – На локалитету Плоче, код Лучких колиба, покрај пута, око 2 км југоисточно од Љубиног гроба, налази се некропола са 23 стећка, од чега 16 у облику плоча и 7 у облику сандука. Обрађени су неједнако, углавном слабо. Само једна плоча има украсе. На њеној водоравној страни је исклесан крст чији се кракови завршавају као кружни вијенци.

У југоисточном крају некрополе има десетак гробова који су обиљежени само аморфним каменовима.³¹)

У Бистрици – око Вароши, Мрежице, Осије и других насеља, а поготово у крају који је познат под именом Јабука, постоји више мјеста са стећцима, али ја ћу овдје саопштити податке само о најближим локалитетима, о оним у близини ушћа Говзе у Бистрицу:

29 – И. Чремошник, *Средњовјековна капа из Биле код Травника*, Гласник Земаљског музеја, Сарајево 1952, 111 – 119.

30 – Ш: Бешлагвић, *Калиновик*, Сарајево 1962, 100 – 104.

31 – Исти, *Стећци, каталожско-топографски преглед*, Сарајево 1971, 276.

1 – У Доњем Будњу, код Миљевине (око 5 км сјевероисточно од Јелеча), на мјесту Брдо, недалеко цесте за Фочу, налази се мала скупина са 3 стећка, од којих су 2 у облику сандука, а 1 у облику сљеменеџака. Споменици су добро клесани, али су данас дјеломично оштећени. Немају украса нити натписа.

2 – На мјесту гдје је и савремено православно гробље Доњег Будња налазе се 2 осамљена стећка у облику сандука. Доста су оштећени и на њиховим страницама нема украса.³²⁾

3 – Према једној биљешци М. Вега, стећци се налазе и у селу Доње Оцркавље (око 3 км сјеверно од Јелеча) уз посјед Вељка Нинковића. Није познато колико ту има споменика и каквих су особина.³³⁾

У ближој околини Јелеча постоји још један занимљив средњовјековни споменик. То је тзв. Ђелија у селу Ратајима код Миљевине, око 3 км сјеверно од Јелеча.

На Главици, око 150 м сјеверно од мјеста гдје је донедавно била Ченгића кула, у непосредној близини остатака зидова некадашње цамије и мањих остатака муслиманских надгробних споменика, налази се овећа ваљкаста жива стијена у којој је усјечена правоугаона просторија. У просторију се улази кроз правоугаона врата од 1,75 × 0,75 м. У супротном дијелу је усјечена не дубока ниша која се завршава на свод са готичким луком. У каменом поду између улаза и нише налази се правоугаоно удубљење дужине 1,95 м.

Изнад улаза је у два реда урезан ћирилки натпис који је због премазивања кречним малтером само дјеломично читљив.

Овај својеврстан споменик су још прије 85 година уочили Јово Чокић и Коста Херман.³⁴⁾ Његов натпис је објавио М. Вего 1964. год.³⁵⁾

Народно предање каже да је на мјесту некадашње цамије у Ратајима раније био православно манастир, а да је у сусједној Ђелији живио и умро св. Василије Острошки. Како се знаде, св. Василије је умро у Острогу код Никшића 1671. год.

Према М. Веги, наведени натпис у транскрипцији гласи:

А СЕ ПИСА 1492 ЉЕТА РАДОЈА

Вего мисли да би се посљедња ријеч могла читати и РАДОЊА, па, како се писар првог херцеговачког санџакбега Хамзабега звао Радоња, не искључује могућност да је аутор натписа у Ратајима управо тај Радоња.

Мислим да народно предање о постојању православног манастира у Ратајима има извјесног основа. У близини тога манастира је могла бити Ђелија неког монаха – испосника. Правоугаона јама је, вјероватно, гробница тога испосника.

32 – Исти, н.д., 275.

33 – М. Вего, н.д., 51.

34 – Ј. Чокић, *Ђелија у селу Ратаји*, Гласник Земаљског музеја, Сарајево 1889, књ. III, 75 – 77; К. Hörmann *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegowine I*, Wien 1893, 491 – 492.

35 – М. Вего, *Нови и ревидирани натписи из Херцеговине*, Гласник Земаљског музеја XIX, Н. с., Сарајево 1964 (Археологија), 203; Исти, *Зборник средњевјековних натписа Босне и Херцеговине III*, Сарајево 1964, бр. 188.

Чини се да анализа напријед изложеног материјала дозвољава могућност формулирања једног мишљења о процесу развоја управног система оновременог феудалног друштва на овоме подручју који би, можда, могао бити карактеристичан и за читав териториј средњовјековне босанске државе.

Изгледа да је у ранофеудалном добу Бистрица била једна од великих босанских жупа, какве су биле, нпр. Дрина или Рама, која је захватала слив ријеке Бистрице, лијеве притоке Дрине. Административни центар те жупе, са резиденцијом жупана, вјероватно је био у утврђеном граду у горњем току ријеке који се звао истим именом као и ријека, односно као и жупа – Бистрички град или само Бистрица. У окриљу те велике жупе постепено су се формирали њени саставни дијелови, нека врста малих жупа, са својим административним центрима. Тако су настали Говза и Островица, а вјероватно и још неке јединице које није могуће данас именовати. Осим већ наведених градова – Јелеча који је убициран, Бистрице за који смо рекли да је вјероватно исто што је каснији Стјепанград код насеља Варош, и Островице за коју још не знамо гдје је била, на подручју ове жупе су створени и други градови – Прилеп и Дурош (Dunos, Думош) који још нису убицирани, те Будањ чији положај нам је тек од данас познат. У каснофеудалном систему, непосредно пред долазак Турака, стара жупа Бистрица није више постојала због тога што се у међувремену раздробила на неколико управних јединица – кнежија, котарева или градских дистриката, тј. каштеланија, које су се са својим господарима, кнезовима, на челу, већ увелико осамосталиле.

Турци су свој управни територијални систем заснивали углавном на затеченом средњовјековном босанском, па се тако подручје многих нахија подудара са подручјем средњовјековних жупа. У нашем случају Бистрица је постала једна нахија, најприје у саставу кадилука Благај, а нешто касније у саставу кадилука Фоча. Занимљива је околност да су Турци нахији Бистрици прикључили и стари трг Устиколину на Дрини. Говза, Островица и друге мале босанске управне јединице, како се види, нису постале нахије, што значи да су Турци више водили рачуна о оној старијој босанској подјели која, иако више није стварно егзистирала, ипак је живјела у свијести народа.

Овако доста слободно изложена теза о развоју средњовјековне босанске управе у овоме подручју тражи своју потврду у даљем проучавању и истраживању самога терена.

Турски период Јелеча

Ове крајеве Босне, заједно са Јелечом и другим Херцеговим градовима у Подрињу, Турци су дефинитивно освојили 1465. год. и убрзо их претворили у вилајет Херсек (Херцегова земља), прикључивши га раније формираном босанском санџаку. Мало касније је од освојене територије у Херцеговини створен посебан херцеговачки санџак (1470. г.), са сједиштем

35-а – Х. Шабановић *Босански пашалук, Сарајево* 1959, 117 и 140.

у Фочи.³⁶) Вилајет Херсек је у судскоадминистративном погледу био подијељен на два кадилука: Дрину и Благај. Дотадашње средњовјековне жупе најчешће су претваране у турске нахије, па је тако жупа Бистрица постала нахија Бистрица, најприје у саставу кадилука Благај, а од 1470. год. у саставу кадилука Дрнна, чије је сједиште било у Фочи. У нахији Бистрици били су утврђени градови Прилеп, Островица, а вјероватно и Бистрица. Јелеч је такођер био у нахији Бистрици.³⁷)

У турском периоду Јелеч је не само наставио да живи него се у извјесном погледу и развио, постао касаба и добио на свом значају.

Утврђени град је и даље имао своју функцију, само су га Турци прилагодили својим новим потребама. Већ 1477. год. Јелеч се спомиње као трг (пазариште).³⁸) Насеље је у тим новонасталим друштвеним условима захтијевало и морало је имати своје уобичајене јавне објекте и институције. Тако је настала чаршија, подигнута је џамија, саграђени су хан и хамам, а потом је основана и медреса.

На мјесту данашње џамије била је стара џамнија у Јелечу. Није прецизно утврђено када је та стара џамија подигнута. Народно предање каже да је њен оснивач неки Газн Синан-бег. Х. Крешевљаковић мисли да би тај Синан-бег могао бити Синан-паша Боровинић, потомак кнеза Твртка Боровинића, херцеговачки намјесник и каснији велики везир, а да је џамија подигнута око 1.500 год.³⁹) Међутим, Х. Шабановић мисли да би оснивач џамије прије могао бити Синан-бег, који је управљао Херцеговином од 1474 – 1475. год. и да је џамија већ постојала када се Јелеч 1477. год. спомиње као пазариште.⁴⁰)

Та стара џамија је изгорјела у првом свјетском рату; остала јој је само камена мунара. На темељима старе подигнута је 1920. год. нова џамија, са унутрашњим димензијама 11 × 11 м и са арапским натписом који говори о тој обнови. Уз џамију је засновано муслиманско гробље, на којему међу нешто старијим сачуваним нишанима видимо један са арапским натписом из 1268. год. по хиџрету, односно 1851/52. год. н. е., који се односи на Хусејина, сина Мухамедова, имама те џамије.⁴¹) У год. 1558. имам џамије је био Алаудин бин Халифе. Имамске дужности су најчешће обављали чланови породице Имамовић, по чему је та породица и добила своје презиме.⁴²) Имамовићи у Јелечу и данас постоје.

У Јелечу је постојао и један хамам који је 1664. год. био у добром стању. По мишљењу Х. Крешевљаковића, и тај хамам је саградио Синан-паша Боровинић. У XVII в. је у Јелечу постојао и један хан.⁴³) Данас нема никаквих остатака тих објеката.

36 – М. Динић, н.д., 247; Х. Шабановић, *Босански пашалук*, Сарајево 1959, 45 и 137.

37 – Х. Шабановић, н.д., 140.

38 – Х. Шабановић, *Путопис Евлија Челеби*, Сарајево 1967, 407, нап. 66.

39 – Х. Крешевљаковић, *Јелеч*, Нови бехар IX, Сарајево 1935, 347.

40 – Х. Шабановић, исто тамо.

41 – Захваљујем М. Мујезиновићу, оријенталисти, на подацима који су тек припремљени за штампу.

42 – Х. Крешевљаковић, н.д., 347.

43 – Исти, *Бање у Босни и Херцеговини* (1462 – 1916), Сарајево 1952 (друго издање), 106; Х. Шабановић, н.д., 407.

Почетком XVIII в. у Јелечу је Бећир-паша Ченгић саградио медресу, доста једноставну мању зграду, која је такођер страдала у првом свјетском рату 1914. год. Зграда је касније обновиена и служила је за мектеб. Данас је то руина. Посљедњи мудериси у Јелечу су били Осмаи еф. Чолпа и Јусуф еф. Шалака.⁴⁴) Из натписа на плочи која је уграђена у обновиену зграду каже се да је завјештач медресе био Дервиш-бег Ченгић, син Салих-бегов.⁴⁵) Међутим, по Х. Крешевљаковићу, медресу је подигао Бећир-паша Ченгић, родом из сусједних Ратаја, који је 1732. год. био херцеговачки мутесариф, а за кога се знаде да је са неколико хиљада Босанаца и Херцеговаца погинуо 1737. год. у боју под Озијом.⁴⁶)

На свом другом путовању кроз Босну 1664/65. год. чувени турски путописац Евлија Челебија био је и у Јелечу и о томе нам оставио своје драгоцјене биљешке. Он каже да је Јелеч касаба и војводство херцеговачког санџака, да има »двје махале са 200 сиротињских плочама покривених кућа«. За град каже да представља лијепо утврђење на високом бријегу, које се, међутим, током времена руинирало, па да га је »вилајетско становништво властитим средствима поправило и обновило... Град је тада имао свога заповједника (диздара), затим вратара (беваба) и 20 војника без плате, који и преко ноћи стражаре. Челебија каже да је и он са својих 12 слугу стражарио на смјену до зоре. Као разлог толике приправности, овај путописац је навео да је у мјесту несигурно и врло опасно стање због тога што је Котор »сасвим близу Јелеча«.⁴⁷) У покушају објашњења овог Челебијиног истицања опасности због близине Котора, мислим да долази у обзир само однос са Котором у Црногорском приморју. Тада је, наиме, управо бјеснио Кандијски рат између Турске и Млетачке Републике (1645 – 1669), а како је утврђени град Котор већ одавно у рукама Млечана, као њихово врло важно упориште, то је заиста могла пријетити опасност и Јелечу, иако он није баш »сасвим близу Котора«.

У прилог оваквом објашњењу говори и чињеница да су у то вријеме, као усталом и током дужег временског периода, нарочито у другој половини XVII в., которски хајдуци, у служби Венеције, нападали турске караване, палили и пљачкали многа насеља у Херцеговини и Босни. Тако је, на примјер, забијежен податак да су хајдуци из Котора и Далмације између 15. и 22. априла 1663. год. напали Херцеговину и, »вијући барјак, пренијели преко 150 товара плијена преко дубровачке територије.« О акцијама которских и других црногорских хајдука у овим крајевима у другој половини XVII в. говоре и наше народне пјесме, а о томе постоје и документи у Дубровачком архиву. У то вријеме, око 1664. год., највише се спомиње истакнути хајдучки харамбаша Бајо Пивљанин, од чијег је залијетања дубоко у позадину страховало чак и Сарајево.⁴⁸)

Челебија је забиљежио да варош испод града има малу џамију, хан (свратиште) код каменог моста, хамам (јавно купатило) и десетак дућа-

44 – Х. Крешевљаковић, исто тамо.

45 – Захваљујем оријенталисти М. Мујезиновићу на уступљеним подацима који се тек припремају за штампу.

46 – Х. Крешевљаковић, исто тамо.

47 – Х. Шабановић, н.д., 406 – 407.

48 – С. Назечић, *Из наше народне епике* I, Сарајево 1959, 24 и 42 – 43.

нчића. Похвалио је пастрмке печене на младом маслу, чиме је био почашћен (вјероватно је ријеч о пастрмкама из Крупице које су и данас добро познате). Полазећи даље на свој пут, Челебија је у Јелечу за своју пратњу добио »педесет наоружаних хрватских момака«. ⁴⁹⁾ Необичан је и занимљив овај податак о хрватским момцима, чије значење, према ономе што досада знадемо, није могуће сасвим сигурно објаснити. Консултујући се са нашим оријенталистима, дознао сам да се из неких турских докумената, који још нису довољно проучени, може претпоставити да су неки турски функционери у својој служби, уз наоружане војнике Босанце, Маћаре, Арнауте итд., имали и Хрвате. ⁵⁰⁾ Како је дошло до тога да се наведена група наоружаних хрватских момака нашла баш у Јелечу, тешко је објаснити. Чини се највјероватнијим претпоставкама да су из Фоче, или неког другог центра, овамо распоређени баш због опасности од Млечана.

За нас су занимљиви и неки Челебијини подаци о његовом непосредном даљем путу. Након 4 сата тешког пута на запад од Јелеча он је стигао до мјеста гдје су покопани преци Али-паше Ченгића, а одмах потом у »ошак неког паше Ченгића« у нахији Загор, чије дворе описује као тврђаву са око 300 соба и стајом у коју се може смјестити 2.000 коња. Сутрадан, након одмора и конака, Челебија је стигао у касабу Јелашца, гдје је рођен Смаил-ага Ченгић. ⁵¹⁾ Како је познато, нахија Загор је постала од средњовјековне жупе Загорје (подручје између Трескавице и Зеленгоре). У тој нахији су Ченгићи имали неколико својих ошак (Борије, Јелашца, Мјеховина, Кута, Хотовље, Виховићи и др.). Ченгићи су некада били најбројнија беговска породица у Босни, која је Турској дала велики број политичких и војних руководилаца, између осталих 8 санџакбегова, међу којима је најзначајнији био Али-паша, који је у XVII в. 5 пута обављао дужност херцеговачког санџакбега, а једанпут и дужност везира. Напоменимо и то да је Смаил-ага позната личност југославенске књижевности, да је Рустем-бегов син и да је рођен 1778. или 1780. год. у Јелашцима. ⁵²⁾

По мишљењу Х. Крешевљаковића и Х. Шабановића, Евлија Челебија је у Загору био гост у конаку Рустем-бега Ченгића, сина Алипашиног, у селу Боријама. ⁵³⁾ До прије 20 година су се у томе селу видјели остаци Ченгића куле. А што се тиче навода о гробљу гдје су по мишљењу путописца покопани преци Али-паше Ченгића, могу рећи да је заиста ријеч о старом муслиманском гробљу недалеко Борија, у шуми покрај цесте Калиновиц – Фоча (око 8 км далеко од Калиновика), гдје је некада било и турбе, које сам прегледао приликом евидентирања стећака у околини Калиновика 1955. год. Тада је ту било неколико усправних и много више преваљених и оштећених нишана. Међу усправним се истицао један лијепо клесан у облику четворостране призме са пирамидалним завршетком (150 цм висине, 40 цм ширине и 17 цм дебљине) који је на својим страницама имао пластично исклесане мотиве штита, топуза, сабље, полумјесеца, полујабуке и фриза од цикцак линија. Тај нишан сам објавио и рекао да потјече из XVI

49 – Х. Шабановић, н.д., 407.

50 – Захваљујем др А. Ханићу на уступљеним, а још необјављеним подацима.

51 – Х. Шабановић, н.д., 408.

52 – Х. Крешевљаковић, *Ченгићи*, Сарајево 1959, 1 – 31.

53 – Исти, н.д., 6; Х. Шабановић, н.д., 408.

v.⁵⁴) У непосредној близини Јелеча доскора је постојао још један споменик из турског периода. То је стамбено-обрамбена кула која је по својим особинама била један од највиших и најљепших споменика те врсте у Босни и Херцеговини. Објекат се налазио у селу Ратајима, око 3 км сјеверно од Јелеча. По народном предању, кулу су саградила крајем XVII в. браћа Ахмет-паша и Осман-паша Ченгић, а у народу је позната под именом Ченгића кула. Имала је 9 спратова. Срушила се од дотрајалости 1967. год.

Уз Борије у Загору, Ратаји се сматрају најстаријом постојбином бегова Ченгића. Ту се родио и Бефир-бег, који је саградио медресу у Јелечу.⁵⁵)

Након успостављања турске управе, Јелеч се постепено развио у доста јак центар табачког обрта, за који се може рећи да је постао главна вриједност и карактеристика цјелокупног живота ове варошице кроз дуги временски период. Када је, заправо, почело штављење кожа у Јелечу, није познато. Раније сам рекао да су у Јелечу постојали сви услови за штављење кожа, затим да се из Подриња извозило доста тих производа и да је Јелеч био један од важнијих тргова тога подручја. Због тих околности оправдано се може претпоставити да је процес штављења кожа, макар и у скромнијем обиму, био познат у Јелечу и у предтурском периоду и да је баш то било од великог значаја за обнављање и унапређење тога обрта у турском периоду.

Табачки обрт у Босни и Херцеговини проучавао је и о њему писао Х. Крешевљаковић, а у томе оквиру једино је он писао о табацима у Јелечу. Захваљујући његовим истраживањима, ми смо у могућности да и овом приликом о томе нешто кажемо.

Табхане, специјалне радионице за учињање кожа, у Јелечу су биле уз рјечицу Крупицу. У неколико тих табхана радило је по 9 мајстора, а сваки од њих је имао до 15 радника, тако да је у Јелечу у тим пословима могло бити ангажовано најмање 200 особа. У прво вријеме је израђивана овчија и козја кожа, и то претежно бијела, а касије су се коже бојиле, а прерађивале и говеђе. Израђене коже су се извозиле претежно у Сарајево и Дубровник, а послје 1878. год. и у Будимпешту.⁵⁶)

Х. Крешевљаковић је установио да се више породица бавило овим пословима, тако породице: Ђозе, Цијићи, Шљиве, Заметице, Омерагићи, Казазовићи, Уште, Мердаи, Шахбази, Нишићи, Тузлаци, Палалије, Куртовићи, Хаџићи, Дрињковићи и Хусићи. Неки Куртовићи су били веома познати као добри стручњаци, због чега су добили надимак Табе, а по томе се њихови потомци прозвали Табовићи.⁵⁷)

Осим у Јелечу, табхане су постојале још у 15 босанскохерцеговачких мјеста – Сарајеву, Високом, Рогатици, Вишеграду, Чајничу, Фочи, Коњицу, Мостару, Стоцу, Ливну, Травнику, Јајцу, Бањој Луци, Тешњу и Новој Касаби. Најдуже се овај обрт одржао у Високом.⁵⁸)

54 – Ш. Бешлагић, *Стећци и нишани у Војном музеју ЈНА*, Вјесник Војног музеја ЈНА, Београд 1962, 51.

55 – Х. Крешевљаковић, *Куле и оаци у Босни и Херцеговини*, Наше старине II, Сарајево 1954, 82.

56 – Х. Крешевљаковић, *Јелеч*, Нови бехар IX, Сарајево 1935, 348.

57 – Исто, тамо.

58 – Х. Крешевљаковић, н.д., 346.

Познато је да су табаци били организовани у свој еснаф који је дјеловао по својим посебним прописима. Тако је учење заната трајало 3 године, а потом се обављала посебна свечаност на којој је ученик проглашаван способним за самосталан рад, добио је тзв. тестир. Та свечаност, звана долалма, у Јелечу је била другачија него у другим табачким центрима. На њој се облигатно пекао вџ на ражњу. Њена оригиналност се састојала у томе што се у вола стављао ован, у овна пијетао, а у пијетла јаје. Тек када је јаје било печено, скидао се вџ са ражња.⁵⁹⁾

Јелеч у новије доба

Аустроугарском окупацијом у Босни опћа ситуација у овом обрту била је слабија, па и у Јелечу. Године 1892. јелечке табхане је замијенила модерна творница кожа, која је само неко вријеме добро пословала.

Почетком XX в. Јелечаци су се преоријентирали на ткање ћилима, углавном са женском радном снагом. Отворили су погон Сарајевске творнице ћилима који је дјеловао двадесетак година.⁶⁰⁾ Данас се по кућама ткају ћилимчићи за потребе Босна-фолклора и Витекса.

У међувремену се у Јелечу смањивао број становника. У XVIII в. је мјесто задесила страшна куга, а епидемије те болести, тзв. »мубаређије« забележене су и 1813. и 1814. год. Послије аустроугарске окупације, неке породице су одселиле у Турску. Од касабе са 200 кућа у XVII в. у Јелечу су 1879. год. биле свега 83 куће са 889 стаиовника.⁶¹⁾

Данашњи Јелеч нема табхаана, али има четвороразредиу основну школу, неколико трговина, цесту, електрично освјетљење и све услове да се развије у турнстичко мјесто и подручје, са ловом на високу дивљач, са спортским риболовом и Зеленгором, која је позната са својим планинским пашњацима, са језерима, а посебно са својим споменицима из народноослободилачког рата.

59 – Исти, н.д., 348. Опширније о табачком обрту види: Х. Крешевљаковић, *Еснафи и обрти у БиХ* (1463 – 1878), Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена, књ. XXX (1935. год.), ЈАЗУ, Загреб 1935, од 127 – 131.

60 – Х. Крешевљаковић, *Јелеч*, Нови бехар IX, Сарајево 1935, 349.

61 – Исти, н.д., 347.

RÉSUMÉ

LA VILLE FORTIFIÉE DE JELEČ À PODRINJE

L'auteur a d'abord précisé que l'agglomération de Jeleč se trouve sur le cours de la rivière Bistrica, affluent gauche de la Drina.

Ensuite il parle un peu de Jeleč et de ses environs pendant l'époque illyrienne et romaine, en mentionnant, entre autre, qu'on a trouvé, près de cette agglomération, des pierres tombales et des restes de matériaux de construction qui indiquent la présence des Romains et celle des hommes en général à l'époque antique.

On s'est basé sur l'époque médiévale. Dans la deuxième moitié du XIVe siècle, ces régions sont tombées, après le seigneur régional serbe Nikola Altomanović, sous l'emprise du ban Tvrtko. Dans l'Etat bosniaque, ces régions se trouvent sous le gouvernement des seigneurs régionaux de la famille féodale Kosača - Sandalj, et ensuite sous celui de Herceg Stjepan. Les Turcs ont pris Jeleč en 1465. L'auteur a décrit les restes de la ville fortifiée à Jeleč en donnant des données fondamentales sur les stèles funéraires¹⁾ qu'il avait trouvées dans trois endroits différents à Jeleč. Dans le voisinage se trouvent des stetchaks, et cela dans plusieurs localités, sur lesquels il y a aussi des données fondamentales. A Rataji, à 3 km au nord de Jeleč, il y avait, d'après les traditions populaires, un monastère orthodoxe, et il y a encore aujourd'hui la cellule des pénitents dans un rocher naturel, avec un caveau et une inscription cyrillique au-dessus de l'entrée datant de 1429. D'après l'examen de tous les matériels rassemblés, l'auteur pense que Bistrica a été, au début de la période féodale, un des grands évêchés bosniaques, dont le centre administratif était à Bistrica, près de la source de la rivière Bistrica. A l'intérieur de cet évêché, les parties dépendantes formèrent peu à peu des petits évêchés avec leurs centres administratifs. Une de ces parties a été Govza, avec la ville fortifiée de Jeleč. Dans cette région, on a trouvé récemment les restes d'une vieille ville près du village de Budanj, et dans des sources écrites sont mentionnées les villes pas encore cadastrées d'Ostrivica, de Prilep et de Duroš.

Jeleč a été, dans la période qui précède l'occupation turque, un des centres commerciaux importants du haut Podrinje. Sa fonction économique est devenue plus importante pendant la période turque pendant laquelle il était devenu un bourg et un des 15 centres de l'artisanat du cuir de Bosnie-Herzégovine. Les Turcs y ont construit une mosquée, un caravansérail et une medresa. Jeleč a été affaibli économiquement par l'occupation austro-hongroise.

¹⁾ Pierres tombales des Bogomiles connues aussi sous le nom de stetchaks /note du traducteur/

Др Мирослава Деспот

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ТРГОВИНЕ ХРВАТСКЕ С БОСНОМ И ХЕРЦЕГОВИНОМ 1873 – 1880.

Позната је чињеница да је стање у Босни и Херцеговини, уочи избијања устанка, а и каснијих година, било више него критично, и да је изазвано, осим осталих разлога, и све већим и јачим угњетавањем домаћег живља. Такове прилике логично су погоршале и постојеће трговачке везе, па нам такво стање потврђују уз остало и бројни прилози тада објелодањени у сувременој штампи Хрватске. У неким од тих прилога поједини аутори обрађују наведени проблем и на много широј основи, протежући га и на читав постојећи аустро-угарски териториј. У једноме читамо и ово »Нису само политички, ван су битни народно-господарствени интереси, које наша монархија има на истоку чувати. Аустро-угарске државнике скапчјају с истоком многоврстне трговачке везе; нарочито наши трговци раде са Босном у велико са житом и дрвом. Од дуго времена пако постао је сваки трговачки промет са Босном готово немогућим, те је нашим трговцем запретила највећа опасност, да својим обвезностим према страним кућам у иностранству никако неће моћи задовољити. Стога су, како се чује, некоји чланови нашега сабора¹⁾ одлучили, повести о тих одношајих риеч у сабору буди интерпелацијом на владу буди изравним предлогом, да земаљска влада²⁾ управи представку на министра вањских послова...«³⁾ Значи да је то питање било веома ургентно, па је управо из тог разлога око двадесетак загребачких трговаца, који су од ранијих времена били трговачким везама повезани с Босном, а понешто и с Херцеговином поднијели »... предсједничтву сабора молбу, да у интересу промета и трговине као и мира на граници посредује код заједничке владе, како би се озбиљно поремећени одношаји у сусједној Босни на непосредној међи у ред довели...«⁴⁾ Стање у наведеним покрајинама постаје временом све критичније »... Војска се слабо хранила и одијевала; плаћа за њу и за чиновништво стизала је све неуредније или је уопће није било. Десетину, која је то била још само по имену, утјеривали

1 Хрватског сабора у Загребу.

2 Формирана у Загребу 1869. Њени списи се данас налазе у Архиву Хрватске у Загребу.

3 О стању у Босни. Уводник. Народне Новине, Загреб, 1873, 217, 22. IX Народне Новине даље кратица Н. Н.

4 »Загребачки трговци« Н. Н. 1873, 218, 23. IX.

су силовити закупници, па и они су се све теже прихваћали тог посла, јер је закупнина достигала најзад за њих недохватну висину. Положај кметова, које је такав развој најтеже погађао, погоршавао се још и тиме што се њихови господари на много мјеста нису више задовољавали трећином, него су им, према једној хроници, одузимали и »половину, оли два дила, а кмету третину«. Год. 1874. подбацила је и љетина, па су цијене живежних намирница расле, а кршевитим крајевима запријетила је глад. У таквим је приликама у јесен међу главарима у Херцеговини опет поникла мисао о устанку.«⁵) Како су се прилике све више погоршавале, то је онда и као логична посљедица избио и устанак, заузимајући постепено све више маха, ширећи се и ван херцеговачког простора. Устаници су, као што је познато, имали велик број присташа, а са симпатијама је устанак праћен и у Хрватској. Занимљиво је овом приликом нагласити чињеницу да су и у једној необјелодањеној дисертацији такођер наведени као разлог избијању устанка у Босни и Херцеговини големи терети, које је тамошње становништво било присиљено давати у све већој и већој мјери. Ауторица овог необјелодањеног рада изријеком каже и ово »Im Jahre 1875 kam es zu einem förmlichen Aufstand in der Herzegowina. Der christliche Bauernstand, der die Lasten am drückendsten empfand, lehnte sich gegen die Grundherrn auf.«⁶)

Љетн. године 1875. непосредно након избијања устанка а и касније јавност у Хрватској поново покреће питање успостављања трговачких веза с устаничким крајевима. Због тога је и овога пута, као и раније, објелодањен један овећи »неслужбени« новински прилог у коме најприје читамо неке опће напомене о посљедицама по нашу трговину након избијања устанка, а осим тога је наглашено да је, напосе, отежавајућа околност та што сада настаје немогућност продаје стоке и због избијања сточне куге у Босни. Та строга забрана временом се протегла и на грађанску Хрватску и Славонију, изазивајући веома тешке и неугодне посљедице. Анонимни аутор наведеног »неслужбеног« прилога се залаже да се та строга забрана ипак укине, утолико прије што је у нашим крајевима сточна куга готово посвема нестала, па је и због тога даљи извоз нашег блага био могућ, а што је било још много важније да он као такав ни у ком погледу није никоме наносио ама баш никакову штету. Аутор, осим тога, истиче да и онако »...три посљедње године није због куге из земље одлазило ван само гдјекорје блашче, блага је дакле што престала и неприкладна за тегљење, што отељена отада и одрасла премного за домаћи потрошак и господари га имаду превише на продају...«⁷) Исти аутор, осим тога, потцртава и другу чињеницу, и то слиједећу, да се од часа када је устанак у Босни започео могло »...знати, да ћемо од њега осјетити посредно у нашој трговини, да ће наине многи производак, који с оне стране⁸) к нам долазе, престати долазити, а с наше стране да ће обични извоз бити сметен и прем није велик, да ће се

5 Јарослав Шидак, Мирјана Грос, Игор Караман, Драгован Шепић, *Повијест хрватског народа* г. 1860 – 1914. Загреб 1968, 91. У томе дјелу види и новију литературу о устанку 344 – 345.

6 Maria Modschlein, *Finanzaufwand der Occupation von Bosnien und der Herzegowina in den Jahren 1878 – 1880, Wien 1940, 15.* Рукопис дисертације налази се у Universitätsbibliothek, Wien, сигнатура Д. 5.785.

7 *Наша трговина и босански устанак.* Незванично. Н. Н. 1875, 207, 11. IX.

8 Из Босне.

ипак штета осјетити.«⁹) Нешто даље понешто резигнирано установљује и ово »Тај наш трговински губитак једне и друге врсти неодољив је због устанка и није му могућа помоћ, те због тога проти њему неће бити ни приговарања.«¹⁰)

Даљи ток стања изазвао је, међутим, нове и далеко штетније последице, јер су поједини трговци из Хрватске, судећи према појединим сувереним новииским извјештајима, били и директно све јаче оштећени. Управо због тога је и интервенирало и наше главно војно заповједништво, и то посредством угарског министарства вањских послова да оно »злом намјером« учини штету спријечи. Министарство »...вањских послова задовољило је највећом спремношћу овај представци¹¹), те је ц. и кр. послаништву у Цариграду, као и главиоуму консулату у Сарајеву припослало потребите напутке, којим начином да штите властичтво наших држављанах, што се налазе у Босни и да му осјегурају накнаду, ако би се оштетило.«¹²) Наведене примједбе односиле су се на трговачку робу коју су трговци из Хрватске прије самог избијања устанка отпремили у Сарајево, те је она сада, то јест непосредно након избијања устанка била извргнута оштећивању и посредној пљачки. Свакако је постојала насушија потреба што брже и ефикасније рјешавања овог проблема.

На трговачке последице изазване устанком осврћу се и поједине бечке новине. Један такав чланак прештампан је почетком године 1876. у краљевичком »Приморцу«. У њему његов анонимни аутор устаиовљује да је услијед последица устанка у већој мјери страдао мали трговац, а застала је и трговина дрвима, па због тога »Сисак, Осијек, Костајница, Јасеновац, Градишка, Брод и остали градови имаду тужну будућност пред собом.«¹³)

Прилике су се и даље заоштравале, па је велика криза, која је такођер услиједила као једна од последица устанка »...и на крају уродила руско-турским ратом г. 1877/8«¹⁴), који је за зеленим столом службено завршен на Берлинском конгресу у љето године 1878. На њему је, што је и опћепозната повијесна чињеница, рјешавано и питање окупације Босне и Херцеговине, па је том приликом и донесена одлука да Аустрија наведени териториј што прије окупира. Уочи самог засједања Берлинског конгреса осјећа се и у Загребу становита и схватљива нервоза. У томе часу се веома активно ангажирала загребачка трговачко-обртна комора¹⁵), желећи управо у трговачком погледу изнијети неке своје више него корисне захтјеве. Том приликом је Комора саставила и једну овећу споменицу у којој »...разлаже, да је за нашу монархију нуждно, да заузме Босну и Херцеговину, ако неће да се њезиној трговини и обртности ако не затвори, а оно врло сузи пут на изток,

9 *Наша трговина и босански устанак*. Незванично. Н. Н. 1875, 207, 11. IX.

10 *Наша трговина и босански устанак*. Незванично. Н. Н. 1875, 207, 11. IX.

11 Крајишког војног заповједништва у Загребу.

12 *Наша трговина и босански устанак* Н. Н. 1875, 268, 23. XI. о приликама у тадањој Босни види и чланак »Последице босанског устанка на нашу трговину« *Обзор*, Загреб, 1875, 269, 24. XI.

13 »Приморац«, Краљевца, 1875, 5, 11. I

14 Шидак, Грос, Караман, Шепић, о.с. 95

15 Основана године 1852.

с једне стране, а с друге опет колико би монархија добила, када би се утијелила и уредила те две покрајине.«¹⁶⁾

Сматрамо да је вриједно изнијети на видјело овај захтјев Загребачке трговачко-обртне коморе, јер управо и из њега веома увјерљиво произлази колико је била важна и значајна и економска позадина читавог најављеног војностратешког и политичког потхвата. Тај потхват је, свакако, након довршене окупације у знатној мјери почео утјецати и на наш даљи економски развој који би било потребно свестраније и детаљније обрадити.

Међутим, с обзиром на наведену споменицу која је у француском пријеводу директно одаслана у Берлин треба изнијети на видјело да је она стигла правовремено, па је могла свакако послужити као користан прилог дискусији која је крајем липња године 1878. вођена око питања окупације Босне и Херцеговине. Споменицу су израдили тадањи свеучилишни професор Блаж Лорковић,¹⁷⁾ Јосип Мишкатовић¹⁸⁾ и Клемент Божић.¹⁹⁾ Већи дио текста, судећи према навод налазимо потврду и у једном савременом напису у коме је речено да су на изради споменице »...радили... уз комору и некоји струковњаци, нарочито свеучилиштни професор г. др. Лорковић,²⁰⁾ који је на темељу вијећањах и договарањах исту израдио, те је израдак његов уз мале промјене прихваћен.«²¹⁾

У споменици је на првоме мјесту наглашена важност и значај такозваног толико комплицираног источног питања. Затим њени састављачи прелазе на питање саме окупације, третирајући је напосе са економског гледишта. При томе заузимају и неке политичке ставове које би вриједило помно и савјесно проучити, то више што је ријеч о веома деликатним питањима. Говорећи, међутим, о становитим економским моментима, састављачи споменице изријеком кажу и ово »....подписана тргов-обрт. комора, вршећ по најбољем знању законом јој означене дужности, будним прати оком не само правац развоја оних интересах, којих свестрано промицање изпуњује најважнији дио њена дјелокруга, него и оне догођаје, који по нарави и замашности својој тичу се у већој или мањој мјери оних интересах, те јих могу унапред потиснути или натраг бацити. Такви велики догођаји недвојбено су они, којих течај народ хрватски већ три године из најближе близине мотри, који се развијају на његовој и на границах аустро-угарске

16 »Босна и Херцеговина напрема нашој монархији«, Република – Троједна краљевина, Н. Н. 1878, 146, 27. VI. О најављеној споменици објелодањен је и већи прилог у »Agrarzeitung« под насловом »Die kroatischen Handelsinteressen im Oriente« Agrarzeitung, Загреб, 1878, 108, 10. V

17 Блаж Лорковић (Новиград код Карловца 1839 – Загреб 17. II 1892), правник, економиста, свеучилишни професор и ректор. Стручњак за национално-економска питања. Аутор бројних прилога о националној економији.

18 Јосип Мишкатовић (Церник 6. III 1836 – Загреб 2. X 1890) хрватски новинар и политичар. Године 1861. народни заступник, већ се тада истиче као новинар. Испуњава претежно сам од године 1862. и даље вањскополитичку рубрику Позора. Поткрај живота се повлачи из политике и ради у Земаљском архиву (Архив Хрватске) у Загребу.

19 Клемент Божић, преводилац с турског језика у пруском конзулату у Сарајеву 70-тих година 19. стољећа.

20 Спационирано у оригиналном тексту.

21 »Босна и Херцеговина напрема нашој монархији« Рубрика – Троједна краљевина, Н. Н. 1878, 146, 27. VI.

монархије и о којих је подписана комора увјерена, да ће оставити дубоких траговах у *економичном*²²⁾ (курзив М.Д.) и политичком животу понај-прије народа хрватскога, али и свих народа аустро-угарске монархије. Ко-ликих и каквих има интереса ова монархија код предстојећега реишења источних замршајах бранити, о том се је много писало и говорило, да ли увiek зрело, промишљено и у смислу добро схваћених потребојах свих народа х монархије, у то се просуђивање комора неупушта.«²³⁾

Заговарајући даље »пробитке трговине и обртности пучанства хрватских земаљах« (курзив М.Д.) можемо у првом реду поставити питање да ли се та дефиниција односи на »троједницу« или је тај појам и шире захваћен. Свакако би требало и ову чињеницу дубље проучити и сазнати кога заправо загребачка трговачко-обртна комора сматра »пучанством хрватских земаљах«? Сигнализирајући овај проблем, остављамо га и даље отвореним питањем на које би, свакако, требало временом дати и што ег-зактнији одговор.

У наставку текста наведене споменице читамо и ово »Заговарајућ пробитке трговине и обртности пучанства хрватских земаљах, које је најдужу, најужаснију водило борбу против османлијству, која је борба његову просвјетну и економичну културу јако оштетила и сваки напредак кроз стољећа заустављала, тврди подписана комора, да особиту позорност вис. кр. министарства изискују интереси господарски, и да вис. влада имала моћну риеч своју уложити, да ове очува и повреду истих унапред заприечи припо-могнув до уређивања сталних, трајних и потребојах дотичних народах одговарајућих одношајах.«²⁴⁾ Како је управо овдје ријеч о пучанству »хрватских земаљах«, а судећи и даље према појму »краљевина Хрватска«, који је изнесен на два даљња мјеста, изгледа, по свему, да су састављачи споменице подразумевали под раније изнесеним појмовима и читаву Босну и Херцеговину, третирајући је као »хрватску земљу«, па треба и због тога изнесени став коморе темељито проучити и добити тек онда одговор на ово толико осјетљиво и нерашчишћено питање.

У даљњем тексту споменице њени састављачи подробно расправљају о економским приликама и међусобним трговачким односима великих европских држава, укључивши и Русију с особитим обзиром на источно тржиште. Изнесени су и занимљиви подаци о економском стању у Босни, које је, вјерујемо, приопћио Божић, као један од веома добрих познавалаца и тих прилика.

Занимљив је завршетак споменице у којем је речено да је »...нагласит подписаној комори, да би интереси аустро-угарске монархије најбоље зајамчени били, кад би се Босна и Херцеговина припојила краљевини Хрватској (курзив М.Д.) с којом, те земље веже некадањи заједнички државни живот, за тим околност та, да у нових покрајинах живи народ по вјери, језику, обичајих и повјестних успоменах сасма истовјетан са народом хрватским...«²⁵⁾

22 Свакако је уочљива чињеница да су на првоме мјесту истакнути господарски моменти, а тек иза њих политички.

23 »О припојењу Босне и Херцеговине«. Споменица загребачке трговачко-обртничке коморе (свих народах-спационирано у тексту!) Н. Н. 1878, 147, 28. VI¹

24 О припојењу Босне и Херцеговине... Н.Н. 1878, 147, 28. VI.

25 О припојењу Босне и Херцеговине... Н. Н. 1878. 147. 28. VI.

Након подуљих дискусија, вођених на Берлинском конгресу, напoкон су турски опуномоћеници били привољени да прихвате окупацију, те је она започета крајем српња 1878. У коловозу исте године заузето је Сарајево, па је на тај начин наступио моменат у коме је било могуће примијенити и неке корисне приједлоге који су били наведени у споменици Загребачке трговачко-обртне коморе.

У рујну исте 1878. године засједао је и Хрватски сабор у Загребу, па је 28. рујна управљена Земаљској влади адреса, у којој је изнесено да »Задатак, који је монархија преузела окупацијом Босне и Херцеговине, могао би се трајно осигурати само онда ако се устрој за добивене покрајине мало по мало тако удеси, како би се временом могао припојити на устрој краљевине Хрватске, Славоније и Далмације у њихову државноправном одношају према краљевини Угарској.«²⁶⁾ Наравно, и та адреса – попут свих ранијих – тражила је и реинкорпорацију Далмације, сједињење Крајине и рјешење ријечког питања. Но та је адреса побудила велику зловољу мађарској штампи, која затражи чак и Мажуранићев одступ, сматрајући да је Хрватски сабор прекорачио своју дјелатност, мијешајући се у питања босанскохерцеговачка.

Међутим, окупација Босне и Херцеговине и даље је у средишту пажње. О њој веома исцрпно пише Лазар Хеленбах (Lazar Hellenbach).²⁷⁾ У овећој брошури износи исцрпно и привредну позадину читавог потхвата, те правилно уочава и ове појединости »Wenn wir nunmehr aus der inneren, äusseren und wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte der letzten Jahrzehnte uns einen Schluss auf die gegenwärtige Lage zu ziehen erlauben, so kommen wir auf folgende Resultate. Die Occupation Bosniens ist eine Nothwendigkeit zu Folge äusserer Verhältnisse, jedoch in staatsrechtlicher Beziehung eine Unbequemlichkeit, in wirtschaftlicher eine Calamität, deren Grund aber nicht in Bosnien, sondern nur in unseren *mangelhaften Zuständen* (kurziv Hellenbach – допунска примједба М. Д.) zu suchen ist. Die bis über die Grenzen der Möglichen hinaus gespannten nationalen Empfindungen Ungarns haben einen unbrauchbaren Organismus, eine unerlaubte Unterordnung der materiellen Interessen und grosse Lasten geschaffen...«²⁸⁾ Аутор је уочио бит проблеме који се управо и састојао у томе што је Хрватска од времена Угарско-хрватске нагодбе и даље била све јаче стиснута »угарским загрљајем«, који је све више јачао, и то не само с обзиром на економски развој, него се то све више осјећало и у политичком и друштвеном животу Хрватске. Хеленбах је, осим тога, правилно уочио и то да прави проблем није била заправо Босна, него наше свеукупно нутарње стање и политичке прилике. На ову чињеницу надовезује још и слиједиће »Gerade im Interesse seiner natio-

26 Рудолф Хорват, *Најновије доба хрватске повијести* – написао, Загреб 1906, 288.

27 Lazar Hellenbach (Дворац Пазола, Словачка 3. IX 1827 – Nizza 24. IX 1887), политичар, публициста и писац филозофских списа. У Хрватску долази 1851, политички је веома активан од 1861. па даље. Члан је Хрватског сабора 1861, 1865 – 1868. Припадао је групи политички умјерених униониста, а био је познат по томе што се при рјешавању хрватско-угарских односа готово увијек борио за економску-финанцијалну самосталност Хрватске. У Хрватском сабору је заступао либерална начела, залажући се за слободу штампе, говора и избора. Писац је бројних брошура и овећих филозофских радова. Брошура о којој је ријеч у тексту има наслов »Die Occupation Bosniens und deren Folgen. Als Manuscript gedruckt,« Wien 1878.

28. Hellenbach, *Die Occupation...*, о. с. 43.

nalen Existenz darf Ungarn in Bezug auf die Ereignisse im Orient das Tisch-tuch zwischen sich und den Südslaven nicht zerreißen, und muss in Bezug auf die innere Organisation in wirtschaftlichen Dingen den nationalen Standpunkt aufgeben; denn, wird dieser Krankheitsstoff nicht rechtzeitig ausgeschieden, so geht der ganze Organismus daran zu Grunde.«²⁹) Те ријечи су имале свој пророчански призив, а предсказивале су године 1878. пропаг једног државног устројства, које је онда, као што и знадемо, и услиједило 1918. године.

Почетком 1879. године с времена на вријеме сазнаје јавност у Хрватској и остале потанкости о приликама у Босни. За успостављање бржих и бољих трговачких веза брине се и овога пута Загребачка трговачко-обртна комора, па је Угарском министарству пољодјелства, обрта и трговине поднијела овећу представку, молећи у њој да се из трговачких разлога »Херцеговина и Босна ставе у царински савез са осталима покрајинама аустро-угарске државе.«³⁰) Загребачка трговачко-обртна комора је, осим тога, сматрала да би једном требало ријешити »... у каков ће дефинитивни државно-правни одношај ове покрајине са нашом државом доћи. Но она (тј. комора-допунска примједба М. Д.) није по својем устроју властна упушћати се у разматрање, који би политички сустав служио на ухар ових двиух покрајинах, или којим правцем да се код утаначења наших државних одношаја према поменутиим земљама пође, но дужна је у интересу трговачкога промета и с њим скопчаног индустријскога развитка не само Хрватске, него циеле аустро-угарске државе изјавити са другима трговачким и обртничким коморама,³¹) да садашњи прометни одношаји запињу понајвећма из разлога, што се ове земље наиме Босна и Херцеговина, налазе још увек у прелазном стању, а ово дјелује тим штетносније на јавни промет.«³²)

Регулирање таковог »штетносног« стања настаје веома брзо и то у часу када од 1. сирјечња 1880. и Босна и Херцеговина постају саставним дијелом заједничког аустроугарског царинског подручја, па се на тај начин постепено сређују и привредне прилике. Но то свакако није било успјешно рјешење, па је оно тек стварањем СР Босне и Херцеговине доживјело и доживљава тек данас свој правилан напредак и развој.

29 Hellenbach, *Die Occupation...* о. с. 50.

30 »Наша трговина у Босну и Херцеговину«. Рубрика – Народно господарство, Обзор, Загреб 1879, 75, I. IV.

31 Сењска и славонска, последња је имала сједиште у Осирјеку.

32 »Наша трговина у Босну и Херцеговину.« Рубрика – Народно господарство, Обзор, Загреб 1879, 75, I. IV.

ZUSAMMENFASSUNG

EIN BEITRAG ÜBER DIE HANDELSBEZIEHUNGEN KROATIENS MIT BOSNIEN UND DER HERZEGOVINA 1873 - 1880

Nach dem herzegovinischen Aufstand im Jahre 1875. verschlechtern sich zusehends auch die Handelsbeziehungen zwischen Kroatien und dem aufständischen Territorium. Wegen solcher Handelszustände interviert bei der kroatischen Regierung (gegründet im Jahre 1869) auch die zagreber Handelskammer aber ohne Erfolg. Die Zustände werden noch schlechter nach der Occupation, welche wie bekannt im Jahre 1878 seitens Österreich durchgeführt wird. Ein besonderes Augenmerk über die wirtschaftlichen Folgen der Occupation treffen wir in einer zeitgenössischen Broschüre des bekannten Politiker Hellenbach an. Der genannte konstatiert und wir glauben mit Recht, dass die Occupation Bosniens als Folge äusserer Verhältnisse entstanden ist und in wirtschaftlicher Hinsicht »eine Calamität« war, welche mit der Zeit noch grössere Folgen haben wird. Er sieht voraus sogar wegen ökonomischer Gründe, und national-politischer Verhältnisse die bevorstehende Katastrophe Österreich-Ungars vor. Jedenfalls waren die Folgen des Aufstandes, wie auch der Occupation, sehend von wirtschaftlichen Standpunkte eine sehr komplizierte Angelegenheit, welche dann auch mit der Zeit politisch-nationale Folgen hatte, die erst nach dem Zweiten Weltkriege mit Erfolg gelöst wurden.

Др Цевад Јузбашић

Др Нусрет Шехић

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА 1875 – 1914. У РАДОВИМА ЈУГОСЛАВЕНСКИХ ИСТОРИЧАРА У ПОСЉЕДЊИХ ДЕСЕТ ГОДИНА*

I. Устанак 1875 – 1878.

Устанак у Босни и Херцеговини 1875 – 1878. године био је догађај од преломног историјског значаја. Отуда сталан интерес историчара за новим освјетљењима ове важне и занимљиве тематике¹⁾

У овом периоду објављени су нови извори о устанку, а низом радњи обрађена су одређена питања везана за овај крупан догађај. И. Кеџмановић објавио је изјаве избјеглица из Босне и Херцеговине у Хрватској и тако је пружена могућност ширем кругу читалаца да упознају социјалне и економске узроке устанка.^{1а)} Грађу о дјелатности одбора за помоћ босанскохерцеговачким устаницима у Обровцу (Сјеверна Далмација) публиковао је Х. Ђурић.²⁾ Објављивањем сјећања дон Стјепана Крешића, С. Марковић ставио је на шири увид податке о босанском устанку на подручју Лив-

* Текст о устанку 1875 – 1878. године, као и дио о Босни и Херцеговини под аустроугарском управом, који је обиљежен поднасловима бројевима 3, 5 и 6, написао је др Н. Шехић, док је др Ц. Јузбашић обрадио материју означену бројевима 1, 2 и 4.

Прилог је објављен на енглеском језику у књизи *The Historiography of Yugoslavia 1965 – 1975*, Београд 1975. 324 – 339.

Кратике: АНОИ (*Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, Загреб), АНУБИХ (Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине), Гласник АДА (Гласник Архива и Друштва архивиста БиХ, Сарајево), Годишњак БиХ (Годишњак Друштва историчара БиХ, Сарајево), ПР (Преглед, Сарајево), ВВМ (Весник Војног музеја ЈНА, Београд), Прилози ИРП (Прилози Института за историју радничког покрета у Сарајеву), Монографије САН (Српска академија наука, Београд) ХЗ (Хисторијски зборник, Загреб), ЛИЧ (Југословенски историјски часопис, Београд), ИРП (Историја радничког покрета, Београд) ПИС (Прилози за историју социјализма, Београд) ИЗ (Историјски записи, Титоград).

1. Н. Шехић, *Осврт на југословенску историографију о устанку у Босни и Херцеговини 1875-1878. године*, Настава историје, 4, 1975, 226-231.
1. а) И. Кеџмановић, *Изјаве босанских избјеглица о разлозима њиховог бјекства из Босне у августу и септембру 1875. године*, Научно друштво СРБиХ, Грађа XII/9, Сарајево 1964, (Приказ М. Перовић ЛИЧ, 1-2, 1966, 183).
2. Х. Ђурић, *Архивска збирка Владимира Деснице – Прилози раду обровачког одбора и устанку у Босни 1875-1878*, АНУБиХ, Грађа XVII/13, Сарајево 1971, 186 + (2). Приказ: Д. Којовић, Преглед, 12, 1971, 696-699).

на.³⁾ О помоћи херцеговачким устаницима из Далмације говоре забиљешке П. Чингрије, које је објавио Р. Петровић.⁴⁾ О току борби у устанку на подручју Приједора и околине, као и о односу раје и Муслимана у Кључу у току 1876/77. Х. Шкапур пише на основу извора турске провенијенције.⁵⁾ Краћи прилог о реаговању јавности у Србији, Хрватској, Словенији и у Италији на устанак у Босни и Херцеговини објавио је Х. Ђурић.⁶⁾ Д. Павличевић подробно анализира одјек устанка у Хрватској и утврђује да је одатле устаницима долазила значајна и разноврсна помоћ.⁷⁾ Исти аутор у посебном прилогу анализира утицај устанка на привредне прилике у Хрватској и с тим у вези констатује да се он негативно одразио на развој трговине и општу сигурност на граничном подручју.⁸⁾ Павличевић освјетљава односе бана Ивана Мажуранића и А. Старчевића према устанку и констатује да су, изузев А. Старчевића, готово све виђеније политичке личности у Хрватској имале позитиван став према овом догађају и помагале устанике на разне начине.⁹⁾ И прилог Ф. Потребнице указује на помоћ избјеглицама из Босне на подручју Хрватске.¹⁰⁾ О ставовима Народне странке у Далмацији према устанку и питању окупације Босне и Херцеговине пише у оквиру једне шире студије Р. Петровић.¹¹⁾ Ј. Грабовач анализира држање политичких фактора у Далмацији према босанскохерцеговачком устанку.¹²⁾ П. Луковић пише о учешћу добровољаца из Словеније у херцеговачком устанку и о акцијама устаника у горњој Херцеговини и у Васојевићима 1875/1876. године.¹³⁾ М. Радоичић у поводу 90-годишњице устанка објавио

3. С. Марковић, *Успомене дон Стјепана Крешинћа из босанског устанка 1875-1878. године*. Гласник АДА X-XI, 1970/71, 411-464.
4. Р. Петровић, *Забилешке др Пере Чингрије о херцеговачком устанку 1875-1878. године*. Гласник АДА, IV-V, 1965, 357-367.
5. Х. Шкапур, *Приједор и околина у босанском устанку 1875-1878. године*. Годишњак БиХ, XVIII, 1970, 283-307; од истог аутора, *Један прилог о односу раје и муслимана 1876/77. године у Кључу*. »Зборник крајишких музеја, Бања Лука, Бихаћ, Дрвар, Јајце и Приједор«. III и IV, 1968/69.
6. Х. Ђурић, *Домаћа и страна јавност према устанку у Босни и Херцеговини 1875-1878. године*. Преглед, 10, 1973, 1251-1261. Од истог аутора, *Једна интересантна личност из времена босанског устанка*. Преглед, IV 1973, 745-750.
7. Д. Павличевић, *Одјек босанског устанка (1875-1878) у сјеверној Хрватској*. Радови, Свеучилиште у Загребу, Институт за хрватску повијест, 4, 1973, 121-196. Резиме на њемачком језику; од истог аутора, *Одбори за помагање и босански пребјези у Сјеверној Хрватској тијekom босанско-херцеговачког устанка 1875 - 1878*, исти издавач, Радови 7, 1975, 219 - 248. Резиме на њемачком језику.
8. Д. Павличевић *Одраз босанскохерцеговачког устанка 1875-1878. године на господарске прилике у Хрватској*, Часопис за савремену повијест, 1, 1971, 91-100. Резиме на енглеском језику.
9. Д. Павличевић, *О држању бана Ивана Мажуранића према босанскохерцеговачком устанку 1875-1878. године*. Тражења, Славонска Пожега, 3, 1970, од истог аутора, *Анте Старчевић, Према босанско-херцеговачком устанку 1875-1878 и Источном питању*, Ревииа, 6, Осипек, 1971, 111-120.
10. Ф. Потребница, *Два писма Ивана Вардијана упућена 1878. године Ивану Кукуљевићу Сакцинском о издржавању учитељског течаја босанских пребјеглица у Пожеги*. Тражења I, Славонска Пожега 1969. 67-69.
11. Р. Петровић, *Национално питање у Далмацији у XIX стољећу* (Народна странка и национално питање 1860 - 1880), Свјетлост, Сарајево 1968, 473 + (3).
12. Ј. Грабовач, *Далмација према ослободилачком покрету херцеговачкобосанске раје*. Могућности, 10. Сплит 1964. 1020-1035.
13. П. Луковић, *Добровољци из Словеније у херцеговачком устанку 1875-1878. године*. ВВМ, 1964, 10, 89-118; *Напади устаника на турске карауле у горњој Херцеговини и у Васојевићима 1875-1876.*) ВВМ 8-9 1963, 179-203.

је књигу у којој је сабрао текстове различите провенијенције, а односе се на развој устанка у Херцеговини и односе устаника са Црном Гором. Књига има много фотоса истакнутих устаничких вођа.¹⁴⁾ У својој анализи устаничког кретања у Санџаку В. Шалипуровић доноси значајне податке и за развој прилика у Босни за вријеме побуне.¹⁵⁾ Неке даље везе са идеолошким предисторијом устанка имају и радови М. Екмечића о Бакуњину и Н. Стипчевића о Мацинију и В. Јовановићу.¹⁶⁾ Преводом на српскохрватски језик Евансовог путописа о Босни у устанку 1875. омогућено је ширем кругу читалаца да се упознају са упечатљивим свједочанством једног савременика о почетку устанка.¹⁷⁾

Живот и рад В. Пелагића, социјалистичког мислиоца и борца, чија је јавна дјелатност знатним дијелом била везана за Босну у устаничким данима, обрађен је у монографијама и краћим прилозима Р. Бесаровића и М. Папића.¹⁸⁾ Публиковано је такође ново издање Пелагићевих списа у три књиге. У трећој књизи објављена је његова историја босанскохерцеговачког устанка и други списи који садрже Пелагићеве погледе и мишљења на низ питања и догађаја босанскохерцеговачке историје као и исцрпну библиографију радова и других написа о В. Пелагићу.¹⁹⁾

II БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА ПОД АУСТРОУГАРСКОМ УПРАВОМ 1878 – 1914.

1. Публиковање извора

Период од 1965. до 1975. године обиљежен је плодном активношћу на публиковању извора који се односе на доба аустроугарске управе у Босни и Херцеговини. Главни организатор и носилац ове активности био је Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву.

14. М. Радоичић, *Херцеговина и Црна Гора 1875-1878. године*, Савез удружења НОР, Невесиње 1966, 246.
15. Вукоман Шалипуровић, *Устанак у западном делу Старе Србије 1875-1878*. Издање »Вести« Титово Ужице, 1968, 151.
16. М. Екмечић, *Бакуњин као побуњени интелектуалан*, Филозофија, Београд 1971, 1-2, 42, и чланак др Никше Стипчевића, *Бузепе Мацини и Владимир Јовановић*. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд 1972, 3-4.
17. А. Еванс, *Кроз Босну и Херцеговину пешке током побуне августа и септембра 1875*. Веселин Маслеша, Сарајево 1965, 192 + (1).
18. Р. Бесаровић, *Васо Пелагић – живот и рад*, Свјетлост, Сарајево 1969. Треће нешто допуњено издање 200; од истог аутора, *Трећи период дјеловања Васе Пелагића у свјетлу докумената аустроугарске окупационе управе*. – Гласник АДА, VII-IX, 1968/69. 11-127; *Дјеловање Косте Угринића у свјетлу докумената аустроугарске окупационе управе у Босни и Херцеговини*, Гласник 1964-1965, IV-V, 1965, 189-208. – Митар Папић, *Пелагић и о Пелагићу*, НИП, Задругар, Сарајево 1969, 198; од истог аутора, *Васо Пелагић – поводом јубилеја*, Преглед, 4 – 5, 1969, 451 – 464.
19. В. Пелагић, *Изабрана дјела I-III*, Избор и редакција С. Мићановић (I), М. Папић (II) и Р. Бесаровић (III), »Веселин Маслеша«, Сарајево 1971, 389 (I), 242 (II) и 289 (III).

Б. Гаврановић је објавио документа аустроугарског министарства иностраних послова која се односе на окупацију Босне и Херцеговине 1878. године.¹⁾ Опсежан елаборат о финансијској проблематици Босне и Херцеговине у првим годинама окупације публиковао је Ф. Хауптман (F. Hauptmann).²⁾ Он је такође приредио и објавио изворну грађу аустроугарске провенијенције која се односи на покрет Муслимана за вјерску и вакуфско-меарифску аутономију.³⁾ У вези са аутономном борбом босанскохерцеговачких Срба И. Кеџмановић је публиковао један меморандум руском цару из 1902. године.⁴⁾ Х. Капиџић је отпочео са објављивањем најзначајнијих извора за аграрне односе у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске управе. Публиковани документи потичу из првих година окупације.⁵⁾ Х. Капиџић је наставио и са публикавањем аустроугарских докумената која се односе на аустроугарску политику и прилике у Босни и Херцеговини пред први свјетски рат.⁶⁾ Исти аутор је такође објавио аустроугарске изворе који освјетљавају политику управе на плану научне дјелатности и пружају податке о положају и раду научних институција у Босни и Херцеговини.⁷⁾ Р. Бесаровић је публиковао грађу, претежно аустроугарске провенијенције, о култури и умјетности у Босни и Херцеговини.⁸⁾

К. Исовић је наставио са издавањем архивске грађе која се односи на раднички покрет.⁹⁾ Такође публикована је и хронологија радничког покрета Босне и Херцеговине.¹⁰⁾

- 1) Б. Гаврановић, *Босна и Херцеговина у доба аустроугарске окупације 1878. године* АНУ-БиХ, Грађа XVIII-14, Сарајево 1973, 386.
- 2) Ф. Хауптман, *Меморандум шефа финансијског одјељења босанскохерцеговачке Земаљске владе Пленкера о финансијској проблематици Босне и Херцеговине у првим годинама аустроугарске окупације*, Гласник АДА, VIII – IX, 1968/69, 511 – 575.
- 3) *Борба Муслимана Босне и Херцеговине за вјерску и вакуфскомеарифску аутономију*. Сабрао и уредио Ф. Хауптман, Архив СР БиХ, Грађа III, Сарајево 1967, 674. (приказ М. Хаџијахић, Преглед 3. 1968, 295 – 299, Х. Капиџић, Годишњак БиХ XVII 1969, 449 – 455 и Н. Шехић, Прилози ИРП Сарајево 6, 1970, 265 – 269).
- 4) И. Кеџмановић, *Једна епизода из борбе Босне и Херцеговине за црквено-школску аутономију – Меморандум босанскохерцеговачких Срба руском цару*, Гласник АДА IV – V, 1965, 369 – 396.
- 5) *Аграрни односи у Босни и Херцеговини (1878 – 1918)*, Редактор: Хамдија Капиџић, Архив БиХ, Грађа V, Сарајево 1969, 192. (Приказ И. Хаџибеговић, Годишњак БиХ XIX, 1973, 315 – 317).
- 6) Х. Капиџић, *Аустроугарске централне власти и омладински покрет у Босни и Херцеговини непосредно послје сарајевског атентата*, Гласник АДА, IV – V, 1965, 397 – 461; исти, *Исписи из бечких архива о предисторији првог свјетског рата*, Гласник АДА, X – XI 1970/71, 465 – 537; исти, *Исписи из бечких архива – Прилози политичкој историји Босне и Херцеговине*, Гласник АДА XII – XIII, 1972/73, 275 – 310.
- 7) *Научне установе у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске управе*, сабрао и уредио Х. Капиџић, Архив БиХ, Грађа VI, Сарајево 1973, 556; Х. Капиџић, *Извјештај др Карла Пача о Могорјелу*, Гласник АДА VII, 1967, 571 – 618.
- 8) *Култура и умјетности Босне и Херцеговине под аустроугарском управом*. Редактор Р. Бесаровић, Архив БиХ, Грађа IV, Сарајево 1968, 790 + (2) (Приказ Б. Чулић, библиотекарство, Сарајево 1969, 1 – 2, 75 – 78 Х. Капиџић, Гласник АДА VIII – IX, 1968/69, 575 – 582).
- 9) *Генерални штрајк у Босни и Херцеговини 1906. године*, Избор редакција и превод К. Исовића, Архив СРБиХ, Грађа том II, књ. 2, Сарајево 1966, 614 (Приказ И. Хаџибеговић, Прилози ИРП Сарајево, 3, 1967, 267 – 275 А. Хаџириновић, Прилози за историју социјализма, бр. 4, Београд 1967, 627 – 633); *Раднички покрет у Босни и Херцеговини 1907. године* приредио К. Исовић, Архив БиХ, Грађа VII, Сарајево 1975.
- 10) *Хронологија радничког покрета Босне и Херцеговине до 1941. године*, Свјетлост и Институт за историју радничког покрета Сарајево, 1971, 611 + (1).

2. Општа проблематика

У бројним радовима поклоњена је велика пажња изучавању различитих проблема историјског развоја Босне и Херцеговине од окупације до првог свјетског рата.

Питање формулисања основних интенција аустро-угарске босанске политике у вези са бакланском политиком Двојне Монархије предмет је једне расправе Ф. Хауптмана.¹¹⁾ Исти писац је наставио и своја истраживања улоге Заједничког министарства финансија у склопу институција Монархије, освјетљавајући његов значај у формирању аустроугарске политике према Албанији уочи критске кризе. У оквир ове проблематике спада и рад Х. Капицића, који третира питање припрема 1895/96. године за евентуалну аустроугарску окупацију горњег Полимља и продирање до албанског етничког подручја.¹²⁾ На аустроугарску балканску политику у доба кризе 1912/13. односи се и један чланак Џ. Јузбашића.¹³⁾

Проблематика државно-правних односа и положаја Босне и Херцеговине била је предмет пажње неколико аутора. О контраверзама између мјеродавних фактора у Монархији након окупације око утврђивања и озакоњења основних принципа управљања Босном и Херцеговином писао је Џ. Јузбашић.¹⁴⁾ Дискусије о државноправном положају Босне и Херцеговине на заједничком министарском вијећу у вези са покушајима анексије приказао је Х. Капицић, а у посебном раду исти аутор је резимирао своја истраживања проблематике државноправног положаја Босне и Херцеговине за цијело раздобље аустроугарске управе.¹⁵⁾ Карактер правног положаја Босне и Херцеговине, као и њен правни систем били су предмет пажње М. Имамовића.¹⁶⁾ У историјско-правну тематику спада и рад В. Спаића о нас-

- 11) Ф. Хауптман, *Антрашијева политичка баштина и босанска политика Аустро – Угарске након окупације*, Радови Филозофског факултета у Сарајеву VI, 1971, 445 – 460. Резиме на њемачком језику.
- 12) Ф. Хауптман, *Улога Заједничког министарства финансија у формирању аустроугарске политике према Албанији уочи критске кризе*, Радови Филозофског факултета у Сарајеву, IV, 1968, 35 – 45. Резиме на њемачком језику. Х. Капицић, *Припреме за аустроугарско продирање у албанско етничко подручје из Новопазарског Санцака*, Радови Филозофског факултета у Сарајеву, VI, 1971, 415 – 430. Резиме на њемачком језику.
- 13) Џ. Јузбашић, *О неким питањима аустроугарске политике према уређењу привредних односа у Македонији и на Балкану за вријеме кризе 1912/13. године*, Прилози ИРП Сарајево, V, 1969, 165 – 196. Резиме на енглеском језику.
- 14) Џ. Јузбашић, *О настанку паралелног аустријског и угарског закона о управљању Босном и Херцеговином из 1880. године*, Радови, АНУБиХ XXXII/11, 1967, 163 – 196. Резиме на њемачком језику; Од истог аутора, *О проблему утврђивања и озакоњења основних принципа управљања Босном и Херцеговином на почетку аустроугарске окупације*, Прилози ИРП Сарајево, IV, 1968, 83 – 87. Резиме на енглеском језику.
- 15) Х. Капицић, *Дискусија о државноправном положају Босне и Херцеговине за вријеме аустроугарске владавине (Покушаји анексије)*, Гласник АДА, IV – V, 1965, 133 – 188; Од истог аутора, *Положај Босне и Херцеговине за вријеме аустроугарске управе (државно-правни односи)*, Прилози ИРП Сарајево, IV, 1968, 59 – 81. Резиме на енглеском језику.
- 16) М. Имамовић, *Правни положај Босне и Херцеговине 1878 – 1908. године*, Преглед, 12, 1971, 583 – 598. Од истог аутора, *Правни систем и законодавство Босне и Херцеговине*, Анали Правног факултета у Београду, 1 – 3, 1972, 239 – 247. Резиме на руском, енглеском и француском језику; *Сеоске општине у Босни и Херцеговини 1878 – 1914*, Зборник »Обичајно право и самоуправе на Балкану и у сусједним земљама«, Посебна издања Балканолошког института, 1, 1974, 243 – 254. Резиме на француском језику; *Питање политичког представљања домаћег становништва у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске управе*, Правна мисао, Сарајево бр. 7 – 8/1975, 36 – 42.

љедноправним обичајима у Босни и Херцеговини након аустроугарске окупације.¹⁷⁾ Освјетљавање појединих питања у вези са устанком у Херцеговини 1882. године и даље привлачи пажњу истраживача.¹⁸⁾ О борби Муслимана и Срба за вјерско-просвјетну аутономију објављено је више радова. Неки од њих представљају краће прилоге¹⁹⁾ или третирају наведена питања у склопу шире проблематике.²⁰⁾ Детаљније је анализиран програм покрета Муслимана, као и преговори које је њихово водство водило 1901. године са представницима Земаљске владе у раду Н. Шехића. Исти аутор је обрадио и мјере Калајевог (Kállayevog) режима на сузбијању поменутог покрета.²¹⁾ В. Богићевић је посветио један свој рад анализи облика сарадње српске и муслиманске опозиције почетком XX вијека у борби за политичку аутономију Босне и Херцеговине.²²⁾

У оквиру изучавања националних односа у Босни и Херцеговини обрађена је посебна пажња проблему националног идентитета босанскохерцеговачких Муслимана, и то специјално у радовима В. Јокановића, Е. Реџића и М. Хаџијахића.²³⁾ При томе су поменути аутори третирали и одређена питања из политичког развитка Муслимана у доба аустроугарске владавине. Тако је М. Хаџијахић дао један шири преглед политичког и културног развоја Муслимана у поменутом временском раздобљу, кори-

-
- 17) В. Спаић, *Насљедноправни обичаји у Босни и Херцеговини након аустроугарске окупације*, Радови АНУБиХ, XXXII/11, 1967, 53 – 101. Резиме на француском језику.
 - 18) Н. Kapidžić, *Der Aufstand in der Herzegovina im Jahre 1882 mit Hinblick auf die Einflüsse aus Bulgarien*, *Etudes Balkaniques*, II – III, Софија 1965, 179 – 192. Б. Бабић, *О једној доbroљачкој чети у херцеговачком устанку 1882. године*, *Историјски записи* 1 – 2, 1970, 141 – 146.
 - 19) Х. Темерлић, *Алибег Фирдус – Борба Муслимана за вјерско-просвјетну аутономију*, у књизи: *Југословенски народи пред први светски рат*, посеб. издања САН ЦДВИ/61, Београд 1967, 877 – 885. Резиме на њемачком језику; И. Кеџмановић, *Аутономна борба Срба Босне и Херцеговине*, у истој књизи, 341 – 349. Резиме на француском језику.
 - 20) В. Ћ. Деган, *Међународноправно уређење положаја Муслимана са освртом на уређење ноложаја других вјерских и народносних група на подручју Југославије*, Прилози ИРП Сарајево, 8, 1972, 55 – 104. Резиме на енглеском језику.
 - 21) Н. Шехић, *Покрет Муслимана за вјерску и вакуфско-меарифску аутономију у свјетлу преговора са Земаљском владом за Босну и Херцеговину 1901. године*. Прилози Института за историју у Сарајеву 9/1, 1973, 97-161. Резиме на енглеском језику; од истог аутора, *Мјере Калајева режима у Босни на сузбијању аутономног покрета Муслимана*, *Годишњак БиХ XX*, 1974, 137 – 181. Резиме на енглеском језику.
 - 22) В. Богићевић, *»Цулуси – хумајун хазретни шерифи«*. Прилог борби Муслимана и Срба за политичку аутономију Босне и Херцеговине, *Годишњак БиХ XVII*, 1969, 315 – 340. Резиме на њемачком језику.
 - 23) В. Јокановић, *Елементи који су кроз историју дјеловали позитивно и негативно на стварање бошњаштва као националног покрета*, Преглед 1968, 8, 137 – 163 и 9, 241 – 263; Е. Ređić, *Kálays bosnische Politik. Kálays These über die »bosnische« Nation* ООИ 5, 1965, 367 – 379; Ђд истог аутора, *О посебности босанских Муслимана у његовој књизи Токови и отпори*, Свјетлост, Сарајево 1970, 80 – 123, (критика К. Суљевић Преглед 9, 1970, 266 – 274, М. Хаџијахић, *Од традиције до идентитета*, (Генеза националног питања босанских Муслимана) Свјетлост, Сарајево 1974, 262. (приказ Н. Дураковић, *Опредјељења*, Сарајево 1974, 10 – 11, 202 – 205 М. Имамовић, Преглед 7 – 8, 1975, 975 – 978. и Ф. Слипичевић, Прилози Института за историју у Сарајеву, 10/2. 1975).

стећи се уз то и новим подацима.²⁴⁾ Кратак осврт на националне односе у овом периоду дао је и Н. Бабић.²⁵⁾

Хрватска политика у Босни и Херцеговини од окупације до првог свјетског рата први пут је цјеловито изложена у студији М. Грос²⁶⁾. Овај рад послужио је М. Грос као основ за синтетичке текстове о хрватској политици у Босни и Херцеговини у оквиру њених других дјела.²⁷⁾ Осим тога, М. Грос је, обрађујући хрватску политику великоаустријског круга око престолонаследника Фрање Фердинанда, уједио приказала и политику тог круга према Босни и Херцеговини.²⁸⁾ Политички развитак босанскохерцеговачких Хрвата био је предмет истраживања и Л. Ђаковића, који је објавио посебан чланак о питању оснивања Хрватске католичке удруге у Босни и Херцеговини. Овај рад је из оквира његове докторске дисертације о формирању политичких странака код босанскохерцеговачких Хрвата.²⁹⁾ Исти аутор се у једином краћем прилогу бави и контактима између ђаковачког бискупа Ј. Штросмајера и сарајевског надбискупа Ј. Штадлера.³⁰⁾

Прилике пред анексију и политичка кретања код босанскохерцеговачких Срба обрађиване су у радовима М. Имамовића, М. Трнинић и В. Богићевића. М. Имамовић је из оквира своје дисертације о правном положају и унутрашњем политичком развоју Босне и Херцеговине за вријеме аустроугарске управе објавио посебан рад о оснивању и програму Српске народне организације 1907. године.³¹⁾ О улози листа »Отаџбина« као политичке трибине Петра Кочића и његове радикално-опозиционе групе пише М. Трнинић,³²⁾ док се В. Богићевић бави афером која је настала поводом чланка »Барут мирише« објављеног у истоименом листу.³³⁾

24) Ibidem.

25) Н. Бабић, *Босна и Херцеговина у концепцијама грађанских политичких снага и Комунистичке партије Југославије до 1941. године*, Прилози ИРП Сарајево, 3, 1967, 7 – 45, Резиме на енглеском језику. Исти рад објављен је и у књизи Н. Бабића, *На путовима револуције – Чланци и расправе*, Свјетлост, Сарајево 1972, 9 – 63.

26) М. Грос, *Хрватска политика у Босни и Херцеговини од 1878. до 1914*, ХЗ XIX – XX, 1968, 9 – 68. Резиме на њемачком језику.

27) Ј. Шидак, М. Грос, И. Караман, Д. Шепић, *Повијест хрватског народа 1860 – 1914*, Загреб 1968, 193 – 196, 257 – 259, 297 – 302. М. Грос, *Повијест правашке идеологије*, Загреб 1973, 322 – 325, 356 – 359, 381 – 383, 409 – 410.

28) М. Грос, *Хрватска политика великоаустријског круга око Фрање Фердинанда*, Часопис за савремену повијест, 2, 1970, 9 – 74, Резиме на њемачком језику.

29) Л. Ђаковић, *Оснивање »Хрватске католичке удруге« у Босни и Херцеговини*, Годишњак БиХ, XV, 1966, 135 – 158. Резиме на њемачком језику. Од истог аутора, *Формирање политичких странака код босанскохерцеговачких Хрвата*, Сарајево 1969, 353, (Рукопис докторске дисертације).

30) Л. Ђаковић, *Из кореспонденције Штросмајер-Штадлер 1891 – 1900. године*, Годишњак БиХ XVI, 1967, 267 – 275.

31) М. Имамовић, *Оснивање и програм Српске народне организације у Босни и Херцеговини 1907. године*, Историја XX века, Зборник радова XII 1972, 85 – 105. Резиме на њемачком језику: од истог аутора, *Правни положај и унутрашњополитички развој Босне и Херцеговине од 1878 до 1914. године*, Београд 1971, 573. (Рукопис докторске дисертације).

32) М. Трнинић, Ђурић, *»Отаџбина« – Кочићева трибина*, Радови АНУБиХ XXXVIII/13, 1970, 283 – 341. Резиме на њемачком језику;

33) В. Богићевић *Афера »Барут мирише« 1908. године*, Годишњак БиХ, XV, 1966, 79 – 108. Резиме на њемачком језику.

Развитак Јевреја у доба аустроугарске управе приказан је у оквиру једне јубиларне публикације посвећене 400-годишњици доласка Јевреја у Босну и Херцеговину.³⁴⁾

Анексија Босне и Херцеговине 1908. године и политичка збивања у вези с њом и даље су предмет изучавања југословенских историчара. Тако се А. Раденић позабавио експанзионистичким и ратним плановима аустроугарских милитаристичких кругова против Србије.³⁵⁾ О држању Црне Горе и њеног јавног мњења за вријеме анексионе кризе и о припремама за дизање устанка у источној Херцеговини пише Р. Јовановић³⁶⁾. Н. Мартиновић се такође бави реоговањем црногорске јавности на анексију, а Ј. Миличевић и Ј. Јовановић пишу о расположењу јавности у Београду и о акцијама против анексије.³⁷⁾

Збивања у Босни и Херцеговини од завршетка анексионе кризе до атентата Богдана Жерајића приказао је М. Живановић на основу извјештаја дипломатских представника Француске у Аустро-Угарској.³⁸⁾

Аустроугарска политика на плану употребе званичног језика и писма и особито улога језичког питања у дјелатности Босанскохерцеговачког сабора предмет је обраде у књизи Ц. Јузбашевића³⁹⁾, О утицају балканских ратова на рад Босанскохерцеговачког сабора пише Р. Фестић⁴⁰⁾ О приликама у Босни и Херцеговини непосредно прије избијања првог свјетског рата, посебно о расположењу становништва и плановима Србије за покретање устанка расправља М. Екмечић у својој опсежној студији о ратним циљевима Србије 1914. године.^{40а)}

34) *Споменица 400 година од доласка Јевреја у Босну и Херцеговину*, Сарајево 1966, 364. У овој публикацији пишу: Х. Камхи, *Јевреји у привреди Босне и Херцеговине*, 55 – 70; Т. Крушевац, *Друштвене промене код босанских Јевреја за аустријског времена*, 71 – 97; Ј. Хахамовић, *Ашкенази у Босни и Херцеговини*, 141 – 153; Ј. Конфорти, *Јевреји у унутрашњости Босне и Херцеговине*, 131 – 140; Х. Камхи, *Јеврејска публицистика у Босни и Херцеговини*, 167 – 172. и А. Пинто, *Јеврејска друштва у Сарајеву*, 173 – 188. (Приказ публикације М. Папић, Библиотекарство, Сарајево 1966, 4, 99.).

35) А. Раденић, *Аустроугарски планови против Србије у вези са анексијом Босне и Херцеговине*, у књизи: *Југословенски народи пред први светски рат*, посеб. изд. САН, CDXVI/61, Београд 1967, 789 – 817. Резиме на њемачком језику

36) Р. Јовановић, *Црна Гора и источна Херцеговина за вријеме анексионе кризе (1908 – 1909)*, у књизи: *Југословенски народи пред први светски рат*, посеб. изд. САН, CDXVI/61, Београд 1967, 289 – 313. Резиме на француском језику.

37) Н. Мартиновић, *Отпор народа у Црној Гори против анексије Босне и Херцеговине*, у књизи: *Југословенски народи пред први свјетски рат*, посеб. изд. САН, CDXVI/61, Београд 1967, 497 – 512. Резиме на њемачком језику. Ј. Миличевић, *Јавност Београда према анексији Босне и Херцеговине*, у истој књизи, 549 – 573. Резиме на њемачком језику. Ј. Јовановић, *Мисија д-ра Радована Кошуте у Русији поводом анексије Босне и Херцеговине*, *Годишњак БиХ*, XVII, 1969, 439 – 447.

38) М. Ж. Живановић, *Извештаји дипломатских представника Француске у Аустро-Угарској о догађајима у Босни и Херцеговини од завршетка анексионе кризе (марта 1909) до атентата Богдана Жерајића (јуна 1910)*, *Историјски часопис* XVIII, 1971, 451 – 490.

39) Ц. Јузбашевић, *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред први свјетски рат*, Сарајево 1973, 133. (Приказ М. Имамовић »Одјек« бр. 20, Сарајево 15 – 31. октобар 1974, 21).

40) Р. Фестић, *Одраз балканских ратова на рад босанског Сабора*, *Годишњак Правног факултета у Сарајеву*, XVI – XVII, 1968/1969, 411 – 425.

40а) М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, СКЗ, Београд 1973, 550.

Х. Крешевљаковић је посветио посебну монографију Сарајеву у доба аустроугарске управе, а у оквиру монографија о Зеници и Рогатици приказан је економско-друштвени развитак односно политичка збивања у тм градовима у поменутом раздобљу. У ову тематику спада и прилог Љ. Младеновић о освајању Сарајева 1878. године.⁴¹⁾

Извјестан број раније публикованих чланака и расправа Х. Капицића, посвећених прошлости Босне и Херцеговине под аустроугарском управом, сабран је и поновно објављен у посебној књизи⁴²⁾

3. »Млада Босна« и сарајевски атентат 1914.

Атентат на аустроугарског надвојводу Фердинанда 28. јуна 1914. године, а посебно позадина тог догађаја и даље привлачи пажњу историчара, што потврђују нове монографије, расправе и други прилози о том питању.

Д. Љубибратић, који је савременик догађаја објавио је поводом педесетогодњице сарајевског атентата књигу о »Младој Босни« и сарајевском атентату у свјетлу догађаја који су слиједили од анексије Босне и Херцеговине 1908. године. Књига садржи исцрпну библиографију о догађајима везаним за сарајевски атентат и организацију »Млада Босна«.⁴³⁾ Постојећој литератури о сарајевском атентату придружило се обимно дјело из пера В. Дедијера, у којој су, поред нових података, дата и нека нова тумачења тог догађаја.⁴⁴⁾ Раније објављена библиографија о сарајевском атентату Н. Тришића допуњена је новим библиографским јединицама и објављена у посебном издању.⁴⁵⁾ Књига С. Мићановића о сарајевском атентату упознаје читаоца на популаран начин о том догађају и оцртава главне актере догађаја.⁴⁶⁾ Краћим прилозима обрађени су разни аспекти прилика и догађаја који су у најужој вези са сарајевским атентатом. Тако Б. Кризман освјетљава околности у којима је Хрватски сабор дочекао вијест о сарајевском атентату.⁴⁷⁾ О становишту Seton Watsona према сарајевском

41) Х. Крешевљаковић, *Сарајево за вријеме аустроугарске управе* (1878-1918), Архив града Сарајева, 1969, 154. (Приказ Х. Ђурић, Библиотекарство, Сарајево 1969, 3-4, 143-144). В. Косорић, *Рогатица под аустроугарском управом*, у књизи *Рогатица*, Свјетлост, Сарајево 1966, 207 + (1); М. Бјеловитић, *Зеница и њена околина - Економско-географска студија*, Дјела АНУБиХ, XXXI/18, Сарајево 1968, 214. Љ. Младеновић, *Освајање Сарајева 1878. г. - Свједочанства очевидаца*, Прилози за проучавање историје Сарајево, II, 1966, 253-264.

42) Х. Капицић, *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом*, (Чланци и расправе), Свјетлост, Сарајево 1968, 397 + (3). (Приказ Ц. Јузбашевић »Ослобођење«, бр. 7390, Сарајево 28.12.1968. и Ј. Јовановић, Гласник АДА, VIII-IX, 1968 (69, 587-592).

43) Д. Љубибратић, *Млада Босна и сарајевски атентат*, Музеј града Сарајева 1964, 301 + (3).

44) В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Просвета, Београд 1966, стр. 1066 + (6). (Приказ Б. Кризман, Преглед, Сарајево 9, 1967, 261-277).

45) Н. Ђ. Тришић, *Сарајевски атентат у свјетлу библиографских података*. Допуне (1954-1964), Бранко Чулић, Музеј града Сарајева 1964, 527 + (4).

46) С. Мићановић, *Сарајевски атентат*, Свјетлост, Загреб, 1965, 224. Кол. Библиотека Времплов (Приказ: В. Тришић, Гласник АДА VI, 1966, 369-370).

47) Б. Кризман, *Хрватски сабор и сарајевски атентат 1914. године у: Југословенски народи пред први свјетски рат*. Посебна издања САН, CDXVI/61, Београд 1967, 351-367, Резиме на енглеском језику.

атентату и догађајима који су из њега произашли пише К. Милутиновић⁴⁸⁾.

У поводу шездесетогодишњице сарајевског атентата у Сарајеву организиран је Округли сто на тему о »Младој Босни« на коме су изнесене извјесне оцјене о постојећој литератури на тематнку »Млада Босна« и сарајевског атентата и иницирани одређени проблеми у вези са даљом обрадом омладинског покрета и сарајевског атентата.⁴⁹⁾

Учесници и савременици догађаја везаног за сарајевски атентат и даље налазе повода да својим монографијама, већим и мањим прилозима, освијетле и допуне постојећу литературу која се односи на дјелатност »Младе Босне« и на сарајевски атентат. Указује се у тим прилозима и на одређене промашаје или погрешке у објављеној литератури. Такав значај имају радови Ц. Ђ. Поповића.⁵⁰⁾ О личности Б. Жерајића, који се сматра духовним претечом сарајевских атентатора В. Машић пише на основу својих сјећања.⁵¹⁾ Књижевна дјелатност припадника омладинског револуционарног круга »Млада Босна« обрађена је у исцрпној студији П. Палавестре.⁵²⁾

4. Привредна историја

Бројни прилози посвећени су специјално економским темама, мада је ова проблематика налазила мјесто и у другим радовима. При томе је главна пажња усредсређена на питања из области економске политике. Ф. Хауптман је документовано приказао Калајеву индустријску политику и освијетлио методе којима је крајем XIX вијека стварана индустрија у Босни и Херцеговини.⁵³⁾ О развтку индустрије у доба аустроугарске управе писао је и К. Хреља,⁵⁴⁾ док је оснивање и дјелатност Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину било предмет истраживања Б. Мађара.⁵⁵⁾

48) К. Милутиновић, *R. W. Seton Watson and saraјevski атентат*, Радови АНУБиХ, XXXV/12, 1970, 239 – 283. Резиме на енглеском језику.

49) *Округли сто о Младој Босни*, Преглед, Сарајево 7 – 8 1974, 711 – 854.

50) Ц. Ђ. Поповић, *Око сарајевског атентата – критички осврт и напомене*, Свјетлост, Сарајево 1969, 242 + (2). Од истог аутора су и слиједећи радови: *Сарајевски Видовдан 1914. Доживљаји и сећања*. Београд 1969, 119 (Приказ: Ј. Литричин, ЈИЧ 3 – 4, 1970, 225.); *Владимир Гађиновић и сарајевски атентат* *Годишњак БиХ*, XV, 1966, 109 – 134. Резиме на њемачком језику; *Аписов повјерљиви рапорт*, Преглед, Сарајево, 7 – 8, 1964, 81 – 95; *Млада Босна*, Преглед, 4, 1965, 368 – 373.

51) В. Машић, *Жерајићев атентат и оснивање »Књижевног југа«*, Задарска ревија, Задар, 3, 1965, 229 – 231.

52) П. Палавестра, *Књижевност Младе Босне*, I – II, Сарајево, 300 + (3) и 414 + (1)

53) Ф. Хауптман, *Босанске финансије и Калајева индустријска политика*, Гласник АДА XII – XIII, 1972/73, 59 – 84.

54) К. Хреља, *Развој индустрије у Босни и Херцеговини до другог свјетског рата*, *Acta historico-economica Jugoslaviae*, I, Загреб 1974, 17 – 35. Резиме на њемачком језику. (Приказ Ф. Мирошевић, *Настава историје*, 4, 1974, 258 – 259).

55) Б. Маџар, *Почеци организовања босанскохерцеговачке привреде и оснивање Трговачке и обртничке коморе у Босни и Херцеговини*, Гласник АДА X-XI, 1970/71, 345 – 368; од истог аутора, *Дјеловање Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину од оснивања 1909 до краја аустроугарске управе*, Гласник АДА XII-XIII, 1972/73, 201-238

Интересовање престолонаследника Фрање Фердинанда у годинама пред први свјетски рат за питања у вези са експлоатацијом босанско-херцеговачких шума предмет је једног рада Б. Беговића.⁵⁶⁾ Ц. Јузбашевић је обрадио аустро-угарску политику у вези са изградњом железница у Босни и Херцеговини до краја Калајеве управе, при чему окосницу његове студије чини анализа сукоба између интереса Аустрије и Угарске.⁵⁷⁾ Проблемима око финансирања великог програма изградње железница пред први свјетски рат посветио је једну своју расправу Ф. Хауптман.⁵⁸⁾ Тежиште једног посебног рада Ц. Јузбашевића је на освјетљавању карактера аустроугарских економских супротности у Босни и Херцеговини почетком XX вијека и њеном привредном положају у Монархији.⁵⁹⁾ Из оквира ове тематике је и рад Л. Таковића о сукобу између аустријских и угарских интереса око питања финансирања откупа кметова.⁶⁰⁾

Аграриом питању у Босни и Херцеговини, које је било централи економски и друштвено-политички проблем земље, посвећено је неколико радова, као и политичким и социјалним гигањима која су била у вези са аграријом односима. Тако је Х. Капицић сажето приказао политику аустроугарске управе у односу на рјешавање аграријом питања и освијетлио мјере које је она предузимала на том подручју.⁶¹⁾ Ф. Хауптман је посветио једну расправу проблему уређења земљишних односа у вези са аустроугарском колонизацијом политиком и почацима насељавања страних сељака у Босни и Херцеговини, а у другом раду исти аутор је анализирао положај босанскохерцеговачког феудалног земљопосједника – ага с обзиром на развитак капиталистичке привреде.⁶²⁾ Развитак задругарства и политика

56) Б. Беговић, *Аустријски престолонаследник Франц Фердинанд и босанскохерцеговачке шуме у свјетлу архивске грађе*, Гласник АДА, XII – XIII, 1972/73, 85 – 120.

57) Ц. Јузбашевић, *Изградња железница у Босни и Херцеговини у свјетлу аустроугарске политике од окупације до краја Калајеве ере*, АНУБиХ, Дјела XLVIII/28, Сарајево, 1974, 285. Резиме на њемачком језику; (приказ Б. Којић АХОИ II 1975, 144 – 152) од истог аутора, *Питање железничке везе Монархије са Истоком у аустроугарској политици градње прикључних железничких линија у правцу Босне послје Берлинског конгреса*, Прилози ИРП Сарајево, 7, 1971, 49 – 82. Резиме на енглеском језику; *Проблеми аустроугарске саобраћајне политике у Босни и Херцеговини послје окупације и изградња железничке линије Босански Брод – Сарајево*, Годишњак БиХ XIX, 1973, 96 – 138. Резиме на француском језику; *Аустроугарски планови изградње стратешких железница на Балкану уочи кретске кризе и изградња железничке пруге према Боки Которској, Требнју и Дубровнику*, Прилози ИРП Сарајево, 8, 1972, 11 – 31. Резиме на енглеском језику.

58) Ф. Хауптман, *Финансирање босанскохерцеговачког железничког програма из године 1913*, Радови Филозофског факултета у Сарајеву, I 1963, 119 – 137. Резиме на њемачком језику.

59) Ц. Јузбашевић, *Извјештај Хермана фон Саутера о односима Босне и Херцеговине и Монархије у свјетлу аустроугарских економских супротности*, Годишњак БиХ XVIII, 1970, 45 – 104. Резиме на њемачком језику.

60) Л. Таковић, *Привилегована аграрна и комерцијална банка за Босну и Херцеговину*, Гласник АДА, VI, 1966, 143 – 170.

61) Х. Капицић, *Аграријом питање у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске управе (1878 – 1918)*, Радови АНУБиХ, XLIX/16, 1973, 315 – 339. Резиме на њемачком језику. Исти рад је објављен и у Годишњаку БиХ XIX, 1973, 71 – 96, а у нешто краћем облику и у књизи Југословенски народи пред први свјетски рат, САН, посеб. изд. CDXVI/61, 1967, 93 – 117.

62) Ф. Хауптман, *Регулирање земљишног посједа у Босни и Херцеговини и почеци насељавања страних сељака у доба аустроугарске владавине*, Годишњак БиХ XVI, 1967, 151 – 171. Резиме на њемачком језику; од истог аутора, *Босанскохерцеговачки ага у процијепу између привредне активности и рентијерства на почетку XX стољећа*, Годишњак БиХ XVII, 1969, 23 – 40. Резиме на њемачком језику.

окупационе управе према земљорадничким задругама предмет је обраде Н. Илијића,⁶³⁾ док је М. Имамовић дао кратак преглед нормативне дјелатности власти на подручју регулисања аграрних односа од 1878. до 1914. године. Исти аутор је посветио један свој рад и третману аграрног питања у програмима грађанских политичких странака у Босни и Херцеговини.⁶⁴⁾ Настављајући проучавања економских узрока иселјавања из Босне и Херцеговине, Х. Капићић је објавио рад о емиграцији у сјеверну Америку почетком XX вијека.⁶⁵⁾ Аграрним немирима на почетку XX вијека посветили су пажњу Т. Крушевац и Т. Грбеља.⁶⁶⁾

5. Раднички покрет

У већем броју радова и прилога обрађени су различити аспекти историје радничког покрета у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом. Више аутора обрађује организовани раднички покрет у Босни и Херцеговини и посебно политичку активност Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине. Н. Бабић анализира настанак организација радничког покрета Босне и Херцеговине, политичку дјелатност Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине, с посебним акцентом на њене ставове према рату, револуцији и југословенском питању.⁶⁷⁾ Развој и политичку активност Социјалдемократске партије Босне и Херцеговине са становишта њене националне политике шире у својим радовима освјетљава Е. Реић. Исти

-
- 63) Н. Илијић, *Развитак задругарства у Босни и Херцеговини од 1900 – 1941. године*, Научно друштво СРБиХ, Грађа XIII/3, Сарајево 1964, 272. Од истог аутора, *Став аустроугарске управе према земљорадничким задругама у Босни и Херцеговини*, у књизи: Југословенски народи пред први свјетски рат, САН посеб. изд. CDXVI/61, Београд 1967, 261 – 287. Резиме на француском језику.
- 64) М. Имамовић, *Регулисање аграрних односа у Босни и Херцеговини 1878 – 1914*, Анали Правног факултета у Београду, 2, 1973, 139 – 150. Резиме на руском, енглеском и француском језику; Од истог аутора, *Аграрно питање у програмима грађанских политичких странака у Босни и Херцеговини до 1911. године*, ЈИЧ, 3 – 4, 1973, 150 – 162. Резиме на њемачком језику.
- 65) Х. Капићић, *Економска емиграција из Босне и Херцеговине у САД почетком XX вијека*, Гласник АДА VII, 1967, 191 – 220.
- 66) Т. Крушевац, *Селачки покрет – штрајк у Босни 1910. године*, У књизи Југословенски народи пред први свјетски рат, САН посеб. изд. CDXVI/61, Београд 1967, 369 – 405, Резиме на њемачком језику; Т. Грбеља, *Немири сеоског становништва на ливњанском подручју 1906. године*, Прилози Института за историју у Сарајеву 9/1, 1973, 365 – 371.
- 67) Н. Бабић, *Рат, револуција и југословенско питање у политици Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине*, »Веселин Маслеша«, Сарајево 1974, 229. Резиме на њемачком језику, (Приказ, Р. Брић, Часопис за савремену повијест, Загреб 3/16, 1974, 160 – 163; В. Беговић, Социјализам, Београд 1, 1975, 101 – 113, Д. Боровчанин, Опредјељења, бр. 4, Сарајево 75, 91 – 100). Од истог аутора су и радови: *Оснивање организација радничког покрета Босне и Херцеговине и њихова друштвено-политичка оријентација*, Прилози ИРП Сарајево, 7, 1971, 11 – 47. Резиме на енглеском језику; *Социјалдемократска странка и југословенско питање*, Прилози ИРП Сарајево, 8, 1972, 33 – 54. Резиме на енглеском језику; *Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине у борби за друштвени преображај уочи првог свјетског рата*, Годишњак БиХ, XIX, 1973, 163 – 191. Резиме на француском језику.

аутор испитује и однос аустријске социјалдемократије према Босни и Херцеговини.⁶⁸⁾

Економски положај радничке класе у Босни и Херцеговини и акције радника на побољшању друштвено-економских позиција третиран је у више расправа и краћих прилога. И. Хаџибеговић испитује структуру, број радника, као и њихове организоване акције до мајских штрајкова 1906. године. Истн аутор освјетљава улогу страних радника у организовању радничког покрета у Босни и Херцеговини и пише о првим радничким организацијама.⁶⁹⁾ У најужој вези с тим су и прилози који доприносе освјетљавању социјалног законодавства и мјера аустроугарске управе у тој сфери.⁷⁰⁾ Поједини радови третирају одређене струковне организације радника. Тако дјелатност типографских радника као и њихове акције на повезивању са одговарајућим струковним организацијама предмет су обраде Б. Миличића и В. Оштрића.⁷¹⁾ У више радова С. Кесић указује на специфичности настанка и развитка радничког покрета у Босни и Херцеговини, Србији и Хрватској, као и на међусобне везе поменутих радничких покрета.⁷²⁾ И. Хаџибеговић освјетљава однос клерикалне групе око надбискупа Ј. Штадлера према радничком покрету и појави социјалистичких идеја у Босни и Херцеговини почетком XX вијека, као и настојање да се окупљају радници на искључиво католичкој основи.⁷³⁾ Мајски штрајк радника БиХ 1906. годи-

68) Е. Реџић, *Припремање, оснивање и дјелатност Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине са посебним освртом на њено становиште према националном питању на I и II конгресу*. Прилози Института за историју у Сарајеву, 9/1, 1973, 163 – 226. Резиме на енглеском језику; Од истог аутора су и: *Национално питање у политичкој активности Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине од II конгреса до конгреса Уједињења*, Прилози Института за историју у Сарајеву 10/2, 1974, Резиме на енглеском језику. *Аустријска социјалдемократија и питање Босне и Херцеговине*, Прилози ИРП Сарајево, 2, 1966, 7 – 25. Резиме на енглеском језику.

69) И. Хаџибеговић, *Положај радништва у Босни и Херцеговини до мајских штрајкова 1906. године*, Прилози ИРП Сарајево, 3, 1967, 47 – 74. Резиме на енглеском језику. Од истог аутора: *Улога страног радништва у организовању радничког покрета у Босни и Херцеговини 1878 – 1906. године*, Прилози ИРП Сарајево, 5, 1969, 145 – 163. Резиме на енглеском језику.

Прве радничке организације у Босни и Херцеговини, Материјали научног скупа »Прво радничко друштво у југословенским земљама« – Осиек 1867, Славонски Брод 1969, 275-289.

М. Гаврић, *Нанад на наднице рудара Креке крајем XIX вијека*, Прилози ИРП Сарајево, 1, 1965, 9 – 28.

70) И. Хаџибеговић, *Социјална заштита радника у Босни и Херцеговини до 1906. године*, Годишњак БиХ, XVI, 1965, 243 – 255; од истог аутора: *Увођење обавезног социјалног осигурања у Босни и Херцеговини 1909 – 1910. године*, Гласник АДА, VIII – IX, 1968/1969, 185 – 204.

71) Б. Миличић, *Политичко организовање графичких радника Босне и Херцеговине 1903 – 1941*. Прилози Института за историју у Сарајеву, 1974, 10/2, 215 – 234, Резиме на енглеском језику; Од истог аутора, *Графички радници Сарајева 1903 – 1941. године*, Сарајево 1975, 100; В. Оштрић, *Везе и сурадња типографа у Босни и Херцеговини и Хрватског типографског друштва до 1903. године*, Прилози ИРП Сарајево, 7, 1971, 163 – 182.

72) С. Кесић, *Српска социјалдемократија према радничком покрету Босне и Херцеговине до 1908. године*, ИРП Београд, Зборник радова 2, 1965, 7 – 37. Резиме на руском језику. Од истог аутора: *Неке акције међународног радничког покрета и њихов одјек у радничким покретима Хрватске, Србије и Босне и Херцеговине*, ПИС, 6, Институт за савремену историју Београд, 1969, 113 – 133. Резиме на њемачком језику; *Хрватски и српски раднички покрет и стварање првих синдикалних организација у Босни и Херцеговини*. Историјски институт Славоније, Слав. Брод 1969, 291 – 315.

73) И. Хаџибеговић, *Клерикализам према радничком покрету у Босни и Херцеговини почетком XX вијека*, Годишњак БиХ, 1970 – 1971, 139 – 162. Резиме на француском језику.

не приказује Р. Петровић на основу извјештаја италијанског конзула у Сарајеву.⁷⁴⁾ Искрпне податке о првомајским прославама у Босни и Херцеговини доноси у свом раду Т. Грбеља.⁷⁵⁾ Радничка штампа и неки аспекти културне активности у радничком покрету третирају су у радовима И. Карабеговића, као и у краћим прилозима других аутора.⁷⁶⁾ О друштвено-економским претпоставкама развита социјалистичког синдикалног покрета у Босни и Херцеговини са назнаком његових основних обиљежја пише Н. Шарац.⁷⁷⁾

6. Културна историја

Културни и просвјетни живот под аустроугарском управом предмет је обраде релативно мањег броја истраживача који су у својим монографијама, расправама и чланцима освијетлили поједине аспекте ове области. У опсежној књижевно-историјској студији први пут је М. Ризвић цјеловито обрадио књижевно стварање босанскохерцеговачких Муслимана.⁷⁸⁾ Позоришни живот у Босни и Херцеговини приказан је у студији Ј. Лешића, као и у неким другим краћим прилозима.⁷⁹⁾ О почецима музичког школства у Сарајеву пише Р. Бесаровић. Исти аутор објавио је и прилог о оснивању Српске централне библиотеке у Сарајеву.⁸⁰⁾ Х. Диздар освјетљава мелодрафски и етнографски рад чешког сликара и музиколога Лудвига Кубе у Босни и Херцеговини.⁸¹⁾

74) Т. Грбеља, *Првомајске прославе у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске управе*, ЈИЧ, 3 – 4, 1972, 29 – 64. Резиме на француском језику.

75) Р. Петровић, *Италијански приказ генералног штрајка у Босни и Херцеговини 1906. године*, Годишњак БиХ, 1966 – 1967, Сарајево 1969, 419 – 426.

76) И. Карабеговић, *Глас слободе од 1909 – 1929. године и његов значај за проучавање историје радничког покрета у Босни и Херцеговини*, Прилози ИРП Сарајево, 1966, 2, 27 – 74. Резиме на руском језику; И. Карабеговић и И. Хашибеговић, *Улога Гласа слободе у ширењу социјалистичких идеја у Босни и Херцеговини од 1909. до 1919. године*, Прилози ИРП Сарајево, 1971, 7, 183 – 197; Н. Бабић, *Радничка штампа у Босни и Херцеговини до 1941. године као историјски извор*, Прилози ИРП Сарајево, 1968, 4, 633 – 638. Резиме на енглеском језику. П. Митровић, *Из културне историје радничког покрета Босне и Херцеговине до 1918. године*, Прилози ИРП Сарајево, 8, 1972, 291 – 304.

77) Н. Шарац, *Развој и обиљежја социјалистичког синдикалног покрета у Босни и Херцеговини до конгреса уједињења 1919. године*, Преглед, 9, 1969, 197 – 206.

78) М. Ризвић, *Књижевно стварање муслиманских писаца у Босни и Херцеговини у доба аустроугарске владавине I – II*, Дјела АНУБиХ, XLVI, 2/1, Сарајево 1973, 316 – 306. Резиме на енглеском језику. (Приказ, С. Ђорђевић, *Књижевна историја*, Београд, 1974, VI 24, 765 – 766; М. Имамовић *Живот*, 4, 1974, 481 – 485, Сарајево, М. Маглајлић, *Израз*, Сарајево, 1975, 1, 95 – 99).

79) Ј. Лешић, *Позоришни живот Сарајева 1878 – 1918*, Свјетлост, Сарајево, 1973, 365 (Приказ, Р. Бесаровић, *Гласник АДА XII – XIII*, 311 – 316); Од истог аутора: *Путујућа позоришта и њихов утицај на нозоришни живот Мостара за вријеме аустроугарске управе*, *Гласник АДА VI*, 1966, 63 – 142; Ристо Бесаровић, *Од Саломоновог позоришта до Друштвеног дома*, *Гласник АДА XII – XIII*, 1972 – 1973, 239 – 258.

80) Р. Бесаровић, *Почети музичког школства у Сарајеву*, *Гласник АДА X – XI*, 1970 – 1971, 326 – 344; *Трагом једне иницијативе. Оснивање Српске централне библиотеке у Сарајеву*, Библиотекарство, Сарајево 1965, 3, 1 – 25 (Исти рад објављен у књизи: Р. Бесаровић, *Из културне историје Босне и Херцеговине (чланци и расправе)* Свјетлост, Сарајево 1966, 26 – 60).

81) Х. Диздар, *Чешки мелодраф и сликар Куба и његов рад у Босни*, *Гласник АДА, IV – V*, 1964 – 1965, 229 – 339.

Босанскохерцеговачка периодика под аустроугарском управом пред-мет је доста исцрпне обраде више аутора. М. Ризвић аутор је монографије о »Бехару«, првом часопису босанскохерцеговачких Муслимана,⁸²⁾ а Љ. Томић-Ковач монографије о мостарском часопису »Зора«.⁸³⁾ Т. Крушевац објавио је више прилога о штампи и часописима из тзв. првог аустријског периода окупационе управе у Босни и Херцеговини.⁸⁴⁾ Сличну проблематику третира и В. Хунски.⁸⁵⁾ Р. Бесаровић пише о покретању листа »Нада«,⁸⁶⁾ а Х. Ђурић Кочићевог листа »Развитак«.⁸⁷⁾ О часопису »Преглед« у поводу шездесетогодишњице његовог излажења пише М. Папић.⁸⁸⁾

Историја школства, школска институција, као уопште просвјетна политика у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом друкчађена је у монографијама В. Богичевића и М. Папића, као и у неким другим прилозима.⁸⁹⁾ Расправу о настанку и дјеловању Института за истраживање Балкана у Сарајеву написао је Х. Капицић.⁹⁰⁾ О неким општим карактеристикама културног развика у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом расправља Р. Бесаровић.⁹¹⁾

82) М. Ризвић, *Бехар, књижевно историјска монографија*, Свјетлост, Сарајево, 1971, 629 + (6) – Осврт М. Имамовић, Гледишта 11 – 12, Београд 1971, 1638 – 1644. (Приказ, М. Хацијахић, Преглед, 3, 1972, 409 – 412); А. Наметак, *Из историје Бехара*, Библиотекарство, Сарајево 4, 19 – 21, 1966.

83) Љ. Томић-Ковач, *Зора, књижевно-историјска монографија*, Сарајево Свјетлост 1971, стр. 661 + (1).⁸ (Биљешка Ј. Јовановић, Библиотекарство, Сарајево 1972, 1, 53 – 56).

84) Т. Крушевац, *Видићева »Просвјета« 1885 – 1888*, Гласник АДА IV – V 1965, 209 – 228; Од истога аутора: *Периодика босанска у првом аустријском периоду »Напредак«*, Библиотекарство, Сарајево, 3 – 4, 1968, 1 – 10; *Периодика босанска у првом аустријском периоду*, Годишњак БиХ, Сарајево XVIII, 1969, 341 – 365; *Периодика босанска у првом аустријском периоду »Ватан«*, Библиотекарство, Сарајево, 1 – 2, 1969, 1 – 8; *Листови Дон Фрање Милчића (Херцеговачки Босињак, Нови Херцеговачки Босињак, Глас Херцеговца)*,

Прилози, Институт за историју у Сарајеву, 9/1, 1973, 333 – 363.

85) В. Хунски, *Неки моменти у вези с покретањем часописа и листова који су излазили за вријеме аустроугарске окупације*, Библиотекарство, Сарајево, 4, 1973, 33 – 40. Резиме на енглеском језику.

86) Р. Бесаровић, *Покретање »Наде«*, Преглед, 9, 1973, 1117 – 1135.

87) Х. Ђурић, *Покретање Кочићевог »Развитка«*, Библиотекарство, Сарајево, 4, 1966, 7 – 9.

88) М. Папић, *Шездесет година часописа Преглед*, Прилози ИРП Сарајево, 6, 1970.

89) В. Богичевић, *Историја развика основне школе у Босни и Херцеговини у доба турске и аустроугарске управе (1463 – 1918)*, Завод за издавање уџбеника Босне и Херцеговине, Сарајево 1965, 274. М. Папић, *Школство у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске окупације (1878 – 1918)*, Веселин Маслеша, Сарајево 1972, 198 + (5). (Биљешка: Дика Дервишевић, Библиотекарство, Сарајево, 1 – 2, 1973, 85 – 87; Од истога аутора: *Стазама просвјете и културе*, Завод за издавање уџбеника, Сарајево 1966, 214. (Приказ Р. Бесаровића, Гласник АДА 1966, 391 – 395); *Просвјетна политика Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини*, САН, Београд, Посебна издања, CDXVI/61, 1967, 703 – 724. Резиме на енглеском језику; *Из прошлости српско-хрватског језика и правописа у Босни и Херцеговини*. Преглед, 4, 1973, 419 – 442.

90) Х. Капицић, *Институт за истраживање Балкана у Сарајеву 1904 – 1918 (намјена и планови)*, Радови Филозофског факултета у Сарајеву II, 1964, 7 – 51. Резиме на њемачком језику. (Приказ: Ј. Јовановић, Библиотекарство, Сарајево 1966, 1, 85 – 86). Капицићева расправа објављена је и у његовој књизи, *Босна и Херцеговина под аустроугарском владавином (чланци и расправе)*, Свјетлост, Сарајево 1968, 310 – 371.

91) Р. Бесаровић, *Специфичности културног развика у Босни и Херцеговини 1878 – 1918*, у књизи Р. Бесаровић, *Из културне и политичке историје Босне и Херцеговине*, Свјетлост, Сарајево 1966, 7 – 25.

ДИСКУСИЈА

ПРОБЛЕМИ ЕТНИЧКОГ РАЗВИТКА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

У Академији наука и умјетности Босне и Херцеговине одржани су 19. XI и 8. XII 1975. састанци историчара који раде на Историји народа Босне и Херцеговине. Састанци су били посвећени разматрању проблема етничког развитака у Босни и Херцеговини. С обзиром на значај ове тематике, Редакција »Прилога« је одлучила да публикује поднесене реферате и дискусију.

УВОДНО ИЗЛАГАЊЕ

Др Бранислав Ђурђевић

НЕКЕ ОПШТЕ НАПОМЕНЕ О ПРОБЛЕМУ ЕТНИЧКОГ РАЗВИТКА У ИСТОРИЈИ НАРОДА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Историјска наука мора прићи прошлости објективно научно. Она не може тенденције развитака у садашњој епохи приписивати прошлим епохама које нису имале те тенденције. Кад је ријеч о југословенским народима, стоји против једностраног и поједностављеног социолошког прилаза као глогов колац чињеница да се старија историја свих југословенских народа одиграла под јаким страним утицајима, па чак дуго под туђинском влашћу неколико империја које су испољавале различите историјске тенденције. Развитак југословенских народа био је изложен таквим несагласностима, да није могуће ни у глави, а немоли у стварности, једном неисторијском, једностраном теоријом, каква је апсолутно-социолошка, објаснити њихову стварну историју.

Оно што се развија, што представља континуитет у историји јесу људи, односно народи и нације. Та основна чињеница је у неку руку заповијена апсолутно-социолошким и једнострано културно-морфолошким

тумачењем историје. Ту чињеницу могле су да бришу сасвим апстрактна схватања историје, као што је био Контов захтјев да се конституише историја без имена народа или као што је био покушај недавно преминулог енглеској историчара Арнолда Тојнбија да конституише сасвим апстрактну историју цивилизација. Иначе, стварна историографија није никад могла да не води рачуна о субјектима историје, о човјеку и о народима и нацијама. Народе и нације и с њима повезане државне творевине стварна историографија, чак и она која скреће апсолутно-социолошкој или једностраној културно-морфолошкој теорији, морала је узети у обзир, макар само као оквир материјалног, друштвеног и културног развика.

Етничку компоненту у историји није могуће свести само на етногенезу, на стварање етничких оквира у раној историји за каснију друштвену историју, већ је етничка компонента у развиту конститутивни фактор историје. Али се ми морамо чувати да не упаднемо у замке романтичарских схватања историје, према којима се народи и нације развијају, као такве, према којима се развија дух народа и из њега се објашњава материјални и друштвени развика.

Као што свако зна, историографије југословенских народа у прошлости много су патиле од субјективистичког става, од националистичких приступа, баш кад је ријеч о односима међу југословенским народима, а и иначе према другим народима са којима су југословенски народи долазили у додир или живе са њима. У томе оне нису биле изузетак у свијету. Ни данас, као што свако зна, наша историјска наука није имуна од субјективистичких, националистичких прилаза појединим питањима у историји југословенских народа.

Сада смо се окупили да продискутујемо нека основна питања у вези са изградом Историје народа Босне и Херцеговине, питања која су у нашој историографији, а и иначе у нашем животу, уносила највише једностраности и страсти. Мислим да смо способни да тим питањима приђемо једино на основу научних аргумената.

Историјска наука се не смије, нарочито, повиновати оним захтјевима дневне политике који би историјској науци постављали прагматичке задатке, супротне објективном научном прилазу прошлости.

Међутим, историја не може бити сама себи довољна, не може се понашати као да је свијету стало само до историје ради историје. Историја, као објективна наука, има као свој задатак и то да покаже који су историјски коријени наших данашњих проблема, шта значи историјско наслеђе у нашој садашњици, једном ријечју, да покаже гдје смо сада у развиту, докле смо дошли у њему. Свако од нас зна да питања о којима данас расправљамо представљају оно што се од нас као одговор у раду на Историји народа Босне и Херцеговине у овој земљи очекује са највише интересовања. Одговори на питања о којима на овом нашем састанку расправљамо спадају у наше најодговорније задатке.

* * *

На тло садашње Босне и Херцеговине у позној историји сеобе народа населиле су се словенске масе, сродне са сусједним јужнословенским масама.

ма које су населиле Балкан и Подунавље. Тада је створена природно-етничка основа, која је, поред свих промјена, била стална компонента у историји земље која је данас Босна и Херцеговина.

Саобразно историјским промјенама, морамо установити оно што је повезивало народе Босне и Херцеговине и оно што их је растављало у току њихове историје. То није увијек било једно исто. Тенденције развитка и опште, па и у погледу развитка етничких односа, у Босни и Херцеговини нису биле исте у средњем вијеку, у турском периоду, у новије и најновије доба. Међутим, не смијемо при томе заборавити ни природно-етничко јединство три народа која су се у току историје образовала на тлу Босне и Херцеговине.

Кад је ријеч о основним правцима етничког развитка јужнословенских народа до краја XVIII вијека, прилично давно сам рекао оно што сам имао да кажем, судјелујући у раду на другој књизи *Историје народа Југославије* заједно са покојним Ј. Тадићем и проф. Б. Графенауером у редакцији Увода и говора који носи наслов *Сазревање услова за почетак националних покрета и ослободилачке борбе југословенских народа* (Београдско изд., Београд 1960, 3 – 8 и 1301 – 1307). То сам поновио опширније и образложио у раду *Основна историјско-етничка питања у развоју јужнословенских народа до образовања нација* (Преглед 7 – 8/1960, 1 – 13) и у својој књизи *Улога цркве у старијој историји српског народа* (Сарајево 1964).

Наводећи те своје радове, хтио сам, прво, истаћи да ми не можемо развитак етничких односа у историји народа Босне и Херцеговине гледати ван оквира етничко-историјских процеса на спрскохрватском језичком подручју нити ван страних утицаја, нарочито не ван утицаја цивилизација Истока и Запада на том подручју, гдје су се они сукобљавали. Али нисам мислио само то да истакнем у вези са тим мојим радовима, него да укажем на друге елементе које сам унио у те своје радове.

Указао сам на то да процес етничког развитка, који се у оквирима друштвене и политичке историје одиграва, има своју природну и своју културноисторијску страну. Без схватања да је ријеч о природно-историјском процесу, и то у пуном смислу тога појма, не може се објаснити етнички развој ниједног народа, ниједне земље. Посебно је то немогуће кад је ријеч о историји народа Босне и Херцеговине.

У основним природно-етничким одликама јединствена народна маса која се повезала са историјски насталом земљом, која се у појединим периодима ширила, а другим смањивала, али остајала историјска цјелина, представља сталну природну потку у историји Босне и Херцеговине. Ми морамо показати како се та етничка маса историјски развија, како чини етничку структуру средњовјековне Босне, како се у току историје преображава, везујући се са своја два дијела за етнички сродне сусједне народе и стварајући посебан јужнословенски народ на тлу Босне и Херцеговине, народ који је настао исламизацијом, али не смијемо изоставити из вида ни природно-етничко јединство у основним одликама народа Босне и Херцеговине које, поред свих историјски насталих модификација, постоји. У XIX вијек, када се у јужнословенском свијету развија национална свијест, Босна и Херцеговина улази са сложеном унутрашњом етничком структуром

која садржи у својој природној страни у основи јединство, а у својој историјској страни различитост три народа Босне и Херцеговине.

У напријед споменутим радовима објаснио сам шта значи народ у феудалном смислу. Мислим да без усвајања те категорије као историјске модификације категорије народа као таквог, као постојане категорије, нећемо моћи изаћи на крај с проблемима етничког развитака у историји Босне и Херцеговине. С тим у вези указао сам на то да се категорије народ прије капитализма и нација у капиталистичком друштву морају посматрати и са становишта супротности села и града, како се она појављује у културноисторијској области. У својим напријед цитираним радовима нагласио сам да се у историји прије капиталистичког развитака разликује градски и врхунски културни живот од народне, сеоске културе. Штавише, у империјама у многим регионима врхунска култура се појављује у односу на народну културу, а нарочито на сеоску културу, и етнички туђа. Образовање нације значи у извјесном смислу спајање градске и врхунске културе са народном културом у етничкој цјелини у којој се образује нација.

Уз материјал сте добили нешто прерађени текст мога предавања о улози патријархалне културе у историји народа Босне и Херцеговине за вријеме турске власти, што ће бити публиковано у споменици посвећеној академику А. Бенцу. У том прилогу наглашавам важност те компоненте, чак и у новије вријеме, али указујем на једностраност која је дошла до изражаја у досадашњем обрађивању тога питања у нашој науци.

С тим у вези потребно је нагласити да ми у рјешавању ових проблема морамо искористити етнографски и лингвистички материјал, што представља својеврсну тешкоћу у нашем раду, будући да смо ми навикнути да се служимо историјским материјалом у ужем смислу.

Мислим да није овдје потребно истицати велику важност утицаја цивилизација Истока и Запада на етничко формирање јужнословенских народа уопште, а посебно у формирању народа Босне и Херцеговине. Заправо, образовање народа Босне и Херцеговине може се растумачити једино тако ако се схвати да су различити историјски утицаји, а нарочито утицаји свјетскоисторијских цивилизација, прожели основну јединствену природно-етничку потку од које су се образовала три народа Босне и Херцеговине.

Не могу овдје улазити у све девијације које настају апсолутно-социолошким тумачењем изворне марксистичке историјске теорије, материјалистичког схватања историје. Не бих овдје изложио опширној критици постмарксистичко схватање историје по којем је смјена пет друштвено-економских формација основна законитост развитака човјечанства, законитост којом се све тумачи у развиту народа и нација. То сам расправљивао у другим својим радовима који су, надам се, вама познати. Оно што треба истаћи у вези са оним што ми данас расправљамо јест чињеница да је постмарксистичким једнострано социолошким тумачењем Марксових гледишта ишчезла у доброј мјери суштинска разлика између докапиталистичког развитака евроазијског Истока и Запада у друштвеној и нарочито културно-историјској страни, што је Маркс подвлачио и што одговара стварном развиту. У постмарксистичком тумачењу у извјесној мјери ишчезава и разлика између развитака европског Истока и Запада.

Са постмарксистичким теоријским схватањем које једноставно и једнострано у старом вијеку види робовласничке цивилизације, у средњем ви-

јеку феудалне цивилизације и у новом вијеку до социјалистичке револуције буржоаску цивилизацију, па чак не може да изађе на крај са модерном цивилизацијом и њеним општечовјечанским основним карактером, ми нећемо ријешити проблеме који стоје пред нама. То тумачење је очигледно схематско, јер узима у обзир само друштвене облике у којима се цивилизације појављују, и то друштвене облике онако како су они схваћени у једној схематској теорији развитка човјечанства, односно народа и нација. Оно не узима довољно у обзир садржајну страну у развоју културе. Јасно је да постмарксистички историчари могу само у теорији сводити свестрани развој људског рода, односно народа и нација, који се у развоју културе изражава, на једнострано схваћени друштвени развој, а да у писању конкретне историје не могу ни постмарксистички историчари заобићи стварне одлике појединих цивилизација, макар им и не давали пуни историјски значај, стављајући их у своме објашњењу у схематику свога историјског схватања.

Цивилизације представљају, прије свега, ступањ развоја у природној историји човјека, у његовом свестраном развоју. Природна историја људског рода се изражава у овим ступњевима развоја: дивљаштво, варварство, историјске регионалне цивилизације и модерна свјетска цивилизација која се управо развија као таква. Модерна цивилизација је нов ступањ у природној историји људског рода. Већ једноставна културноморфолошка систематика ће лако показати не само да су историјске цивилизације регионалне, а да модерна цивилизација постаје свјетска, него и то да се историјске цивилизације учвршћују претежно у духовној области људског живота, а да у модерној цивилизацији више долази до изражаја материјална страна развоја, начин производње као такав. Преткапиталистички, односно прединдустријски развој је карактерисан »епохама економске формације друштва«, у којима начин производње даје могућност да се образује друштвена сила која може изграђивати цивилизацију, али начин производње као друштвена снага, сам по себи, не осигурава тај напредак. Техничка могућност за изградњу цивилизација коју даје начин производње у том ступњу развоја може се остварити само друштвеном силом, ванекономском принудом. У модерној индустријској цивилизацији, међутим, начин производње, као такав, што се више развија, све више сам по себи захтијева напредак. За разлику од индустријске модерне цивилизације, историјске цивилизације су творевине епоха у којима је сила изнад друштва била пријекна потреба, у којима је само она могла носити развој цивилизација. Усмјереност водеће друштвене свијести на област духовног живота је природна посљедица ступња развоја у том стадијуму природне историје човјека.

Морфолошка систематизација цивилизација у досадашњој историји свијета лако би показала да прије ове модерне цивилизације постоје цивилизације које су изражавале свој религијски карактер. Такве су цивилизације старог Истока, такве су цивилизације и на Западу и на Истоку у средњем вијеку у читавом евроазијском и сјеверноафричком простору. Те цивилизације су производ кастинских и сталешких друштва, у којима је у образовању друштвених односа одређена религија конститутивни фактор. Као што свако зна, југословенски народи у својој ранијој историји падају под утицај хришћанске цивилизације западног и источног типа, а затим дио југословенских народа пада под утицај исламске цивилизације. Ти утицаји

имају огромна значаја у формирању етничке структуре југословенских народа уопште, а посебно у Босни и Херцеговини. Иако је на тој основи и данас заснована, по свом облику, разлика између три народа Босне и Херцеговине, етнички односи међу њима нису ни у новијој историји били једноставни како због природно-етничког јединства, које у основи постоји међу њима, тако и због промјена које су наступиле у материјалном и друштвеном развоју земље у другој половини XIX и у XX вијеку.

Морфолошка систематика може даље да разликује и цивилизације које бих назвао хуманистичким, кад је ријеч о цивилизацијама које претходе савременој индустријској цивилизацији, кад је ријеч о историјским цивилизацијама, како их ја зovem. Назив хуманистичке цивилизације узимам због тога што се неке од њих тако обично називају, а и зато што су оне у интелектуалној и друштвеној идеолошкој сфери супротне религијским цивилизацијама, јер покушавају да траже рјешења људских проблема углавном у вези са природом човјека. Тај назив не употребљавам да бих их означио хуманистичким у оном смислу у којем се данас понајвише тај термин употребљава, иако се на технички напредак огољеној тенденцији савремене цивилизације, нарочито у њеној буржоаској и империјалистичкој варијанти, мора супротставити и хуманистичка традиција, али не само она него и сасвим нови елементи хуманизма.

Хуманистичке цивилизације су творевине грађанских друштава. Ту спадају античка грчко-римска цивилизација и преиндустријска грађанска цивилизација у новом вијеку.

Садашњи народи Босне и Херцеговине нису били изложени изравном утицају грчко-римске цивилизације, она је била у рушевинама кад је започео њихов развој. Народи Босне и Херцеговине нису били ни под утицајем европске грађанске цивилизације у вријеме када се она није мијешала са зачецима индустријске цивилизације. Прије аустроугарске окупације и у XIX вијеку постоје само неки периферни елементи такозване »европеизације«, који се нису подједнако појављивали код сва три народа.

Кад је започела »европеизација« Босне и Херцеговине за вријеме аустроугарске окупације, она није једино дјеловала, није се једино повезивала са наслијеђеним елементима код сва три народа. Тај процес је имао доста одлика које се могу констатовати и код других земаља које су у то вријеме биле под туђинском империјалистичком влашћу. То је све створило врло сложуену ситуацију у вријеме кад се развија модерна национална свијест три народа Босне и Херцеговине.

Објаснити како су се народи Босне и Херцеговине ослободили »европеизације« и каснијег »патернализма« у Југославији, како су преузели процес модернизације свога живота потпуно у своје руке, везујући га својим историјским и културним наслијеђем, јест квинтесенција научног задатка који пред нама стоји.

На крају бих још само указао на нешто. Историјске цивилизације су разједињавале народе Босне и Херцеговине, јер су оне биле повезане са различитим друштвеним положајем појединих народа, па су и због тога искључиве, а историјске цивилизације вјерског карактера су и иначе по својим одликама искључиве, неке више неке мање, али опет све у основи искључиве. Кад су народи Босне и Херцеговине узели модернизацију свога живота потпуно у своје руке, почео је процес њиховог стварног уједињења.

Не бих хтио да овим претходним напоменама прејудицирам оно што треба да дâ дискусија не само сада, на овом нашем састанку, него и касније у нашем раду.

СРЕДЊИ ВИЈЕК

Др Сима Ћирковић

ПРОБЛЕМИ ИЗУЧАВАЊА ЕТНИЧКИХ ОДНОСА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Рад на проучавању и приказивању етничке проблематике у средњем веку има извесне опште црте, заједничке са свим другим периодима историје народа у Босни и Херцеговини и неке сасвим посебне, својствене само средњем веку и феудалим друштвеним односима. У прву групу спада извешан број методолошких концептуалних и термилошких проблема, у другу извешан број проблема које намеће стање изворне грађе и специфичности средњовековне друштвене структуре.

На прво место можда треба ставити ону трајну тежњу људског ума, да у својим напорима разуме и опише подељеност човечанства на народе, језике и културе, да измири мисао о њиховој сталности и сазнање о њиховој променљивости. И заиста од приче о грађењу куле Вавилонске, која лежи на почетку европских напора, па све до модерних социјално-психолошких, социолошких и културно-антрополошких теорија видимо како напоредо делују и понекад се сукобљавају два приступа. Један који би хтео подељеност народа и племена да обујми у једном тренутку и да њихово шаренило и богатство среди и организује примењујући критерије који треба да су објективни. Други приступ види стално врење и пулсирање, ишчезавање једних народа и племена, застајање других, њихово преображавање и мењање, дакле, реални живот друштвених група, фрагилних и променљивих као све што је људско. Одавно је уочено да је суштина првог приступа у класификацији, (класификацији у смислу логичког поступка који је неминовно статичаи). У ствари сви покушаји класификације по језику, пореклу, обичајима и култури прећутно подразумевају да су примењени критерији разграничења и груписања објективни, трајни и релативно непроменљиви. Уколико то не би био случај, класификација се не би могла одржати. У тој неизбежној претензији сваке класификације на универзално важење крије се велика претња да се онеспособи и умртви стварно историјско мишљење. Историчари су се у свом раду први сударали са тешкоћама које су произлазиле из оваквих класификација било да су оне потицале од мислилаца из периода романтике, или традиционалних етиолога или политичара нашег века. Показивало би се при конкретној анализи друштвеног и културног живота да се богата и сложена стварност друштвеног живота и живота људских

група не да сабити у круте класификационе схеме. Откривало би се при ближем посматрању да је оно што се узима као објективан критериј само мњење, веровање, често предрасуда. Уочавало се да поделе и границе важне у једној епохи не играју никакву улогу у другој и обрнуто итд.

Историчар је по природи свога задатка и по начину мишљења склон да прихвати онај приступ који у првом плану има визију развоја, динамике и промене и такво опредељење је, без сумње, правилно. Међутим, историчар не сме да превиди значај и улогу које су различите класификације имале у реалном животу друштвених група, у њиховој самосвести, њиховој тежњи да обезбеде себи стабилност и што потпунију интеграцију својих чланова. Историчар, дакле, не може одбацити различите покушаје класификације који су се појавили током историјског развоја, али их исто тако не може некритички преузети и употребљавати као своје мисаоно средство у својим научним напорима да разуме и опише свет етничких појава.

Данас је, после врло много рада у читавом свету, изгледа јасно да се читав репертоар специфичних етничких питања окреће око живота и развоја друштвених група, јер су све етничке формације, без обзира на величину, сложеност и степен интегрисаности, у ствари, друштвене групе. Најпре и најсигурније ћемо их разумети ако постављамо питање о оним елементима који су те групе држали на окупу, о садржини свести чланова тих група, о критеријима по којима су се разликовали од других од оних које нису сматрали припадницима своје групе. При томе морамо имати у видном пољу целовит економски и друштвени контекст у коме посматрамо живот и развитак друштвених група, јер су огромне разлике међу општим друштвеним условима живота племена, у време досељавања Словена и развијеног феудализма, а сасвим друкчија и сложенија морала је бити свест о себи као заједници у време феудализма или пуном размаху грађанског и демократског друштва итд.

Код проучавања етничких појава на тлу данашње Босне и Херцеговине у средњем веку изузетно велику тешкоћу представља оскудност и фрагментарност изворне грађе. Ми располажемо незнатно малим бројем података који директно говоре о етничким феноменима. То је неколико племенских атрибута из разних времена који су много употребљавани и злоупотребљавани, а који сами за себе не могу бити основа за осветљавање целокупне етничке проблематике. Ми једва нешто да можемо сазнати о садржини свести која је спајала оне које текстови називају Србин или Бошњанин, Влах или Латинин. Али ми, срећом, располажемо са довољно података који омогућавају да реконструишемо опште економске и друштвене услове у којима се одвијао живот друштвених група на овом тлу. Ми поуздано знамо да имамо посла са сразмерно танко насељеним простором погодним за комуникације, чији су делови слабо међусобно повезани. Знамо такође да је популација на таквом простору била издјељена знатним бројем хоризонталних и вертикалних преграда које су исто тако отежавале интеграцију у ширим оквирима. Нама документи јасно откривају да је дубоки јаз који је раздвајао господаре од кметића или отрока теже премостив него било које данашње етничке разлике. Документи нам такође откривају у Херцеговини а и у Босни значајан удео сточарског живља које има специфичан начин привређивања, друкчије облике организације, унутрашњу диференцираност која је паралелна, али не идентична са оном коју познајемо у оквиру целокупне босанске државе. Ми морамо постављати нашој из-

врној грађи питања о томе како су на издељеност или интегрисаност друштва утицале околности да смо имали три различите црквене организације и, без сумње, део живља који је остао сасвим изван њихових утицаја. Ми не можемо заобићи питање о улози група са посебним персоналиим правима, као што су били Саси или Латини, свака група са посебном аутономијом. Ми не можемо заобићи и не поставити питања о политичким и регионалним целинама и њиховом утицају на интегрисање итд. Ми ћемо морати да поставимо још низ питања која се тичу детаља и које није потребно овде сада посебно расправљати. Било ми је само стало да подсетим у најгрубљим цртама на сложеност друштвених прилика да бих нагласио да не можемо иа такву друштвену реалност примењивати критерије који важе у данашњем разграничавању етничких група, нити се можемо некритички служити концептима који се данас у мишљењу и расправљању о етничким питањима сами по себи подразумевају. Ни за милиметар нисмо унапредили познавање средњовековне Босне нити развили наша знања о етничким појавама ако прогласимо на пример да Власи нису етничка већ социјална категорија, што се редовно чини. Вредно је запитати се какав је методолошки и логички смисао овог тако често израженог става. То је, у ствари, апсолутизовање једног модерног мерила подразумевајући да су Власи прихватили у касиом средњем веку језик своје словенске околине. Примена, дакле, једног модерног мерила, формираног ие само посматрањем модерних друштвених средина већ усвајаног и популарисаног у процесима борбе за националну интеграцију. Ви се сећате добро периода наше историје у којима се врло много снаге употребљавало на убеђивање да је језичка граница важнија од верских разлика, сталешке подељености итд. Задатак историјске науке тешко да може бити да по кратком поступку квалификује извесне границе и поделе као етничке, а друге као неетничке, већ је задатак да утврди и опише ствари подељеност или интегрисаност друштвених група: у конкретном случају који сам узео за пример утврди да ли се иза термина Влах или Власи налази или ие налази популација са посебном организацијом, начином живота, културом итд, да ли живи или не живи као друштвена група, да ли се они који су обиљежавани именом Влах прихватају као своје оне друге који су обиљежавани и другим етничким терминима (Србин, Латини, Сас итд), да ли су ти други прихватили оне који су обиљежавани као Власи као своје, да ли су се женили међусобно? Да ли су у простору живели раздељени или у истим пределима и по истим насељима? Да ли је политичка сила, државна или каква друга организација, олакшавала њихову интеграцију или деловала у правцу сегрегације? Одговарајући на таква или слична питања, унапређује се познавање етничке проблематике.

При онаквој сложености и испреграђиваности феудалног друштва на простору који нас интересује ми не можемо податке Константина Порфирогенита и повеља Матије Нинослава и Стјепана Котроманића употребљавати тако као да се односе иа неку модерну добро интегрисану нацију. Ми их не можемо ни заобићи ни апсолутизовати њихово значење. Мораћемо поставити питање о томе какав се стварији живот друштвене групе крије испод српске племенске ознаке у X веку, какав у XIII веку? Како је одвојени живот у посебним државама, како је подељеност међу црквама деловала иа одржавање веза и свести о припадању истој групи код Срба рецимо Матије Нинослава и код Срба краља Уроша са којима је овај ратовао и кога је називао рашким краљем. У том контексту истраживања не могу се пре-

видети подаци који откривају како је живот у босанској држави као политичкој заједници водио развијању осећаја припадности тој држави и настајању одговарајуће групне и етничке ознаке Бошњанин. Морале се поставити питање да ли су резултати тог политичког уједињавања и тог политичког живота у истом оквиру били једнаки за зависно становништво и за племство, које је носилац сталешких права и читаве државе крајем XIV и у XV веку? Да ли је та интеграција у државним оквирима имала некаквог свог кокурента у регионалним традицијама итд. итд. На тај начин се опет можемо приближити стварности етничких односа у средњем веку, а не апсолутизовањем једне или друге етничке етикете.

Као следећи пример, навео бих случај Латина, који представљају прави изазов традиционалном начину мишљења о етничким стварима. У средњовековним изворима они се употребљавају као етничка ознака напоредо и у истом тексту са ознакама као што су Грци и Бугари. Кад постављамо питање о садржини која се крије под тим називом, видимо да су ту подразумевани и Италијани, али најчешће и највише приморски трговци из градова на јадранској обали. И то не само припадници романског патрицијата, рецимо који је имао и другу свест, и за којег се евентуално може претпоставити да је и другог порекла, већ су под Латинима подразумевали и оне које су се, тако рећи, јуче доселили у градове који су примљени за грађане. (Тај процес прихватања уласка у градове можемо да пратимо из извора, он се одиграва, тако рећи, пред нашим очима). Заједничка свим овим Латинима неједнаког језика и неједнаког порекла била је припадност католичкој цркви и уживање персоналних права у земљама у унутрашњости. Они ту одговарају другом суду, имају другу веру, различиту од домаћих људи, друго занимање, дуговали су лојалност свако своје граду и све то их је раздвајало од домаћих људи у градовима и трговима. Ништа нећемо променити на ствари и нимало нећемо напредовати у познавању средњег века и наше историје ако прогласимо да Латинин није етничка ознака у правом смислу, односно у нашем модерном смислу речи.

Број оваквих примера могао би се повећавати и сви би они показивали како је неопходно потребно критички се замислити над методима нашег мишљења о етничким стварима, како је неопходно ревидирати концептуални апарат, прилагодити га стварности оног времена које проучавамо да бисмо могли успешно проучити и описати етничку проблематику појединих епоха. То, уосталом, није нимало необично, јер истраживање етничке историје је сасвим нови предмет историјских студија. Иначе, етничко мишљење је прожето традицијом и тек у најновије време подвргнуто рационалном испитивању. О методима рада и концептуалном апарату мора се темељно дискутовати још због једне врсте тешкоћа. Ми само живимо и делујемо усред једног света који је подељен на етничке групе и ми сами који смо се окупили око овога дела припадамо њима. Ми исто тако знамо да је саставни део данашње етничке свести извесна, најчешће некритичка, визија о прошлости. Због тога су етничка питања врло осетљива и кад се говори о будућности и кад се говори о садашњости и кад се говори о прошлости. То је, свакако, разлог због којег нас је и председник подсетио овде на велику одговорност која лежи на нама. Ми сигурно желимо, и зато смо се и окупили око стварања једног научног дела, да послужимо само и једино откривању научне истине. Свако од нас сигурно жели да делује чисте савести и дубоког уверења и због тога мора имати сигурност да су методи којима се служи поуздани и мора бити сигуран да их доследно примењује.

Др Бранислав Ђурђевић

ЈЕЗИК И ОТАЦБИНА У ОДРЕЂИВАЊУ ПРИРОДНО-ЕТНИЧКИХ ОДЛИКА

У вези са излагањем друга Ђирковића желим указати на важност језика као елемента за одређивање природно-етничких одлика народа. Језик је, уосталом, најважније средство саобраћаја међу људима. Чак кад се историјски образују етничке разлике на другој основи, кад се образују народи у феудалном смислу, без обзира на језик, језик не може бити испуштен из нашег посматрања. То је објективан фактор. Други важаи објективан фактор је земља. Ми морамо показати како одређена земља, која није баш увијек истог обима, али има своју основну цјелину, временом постаје отаџбина свих народа Босне и Херцеговине. Поред свих промјена које се јављају и разлика у правцу развика у средњем вијеку и касније, ми морамо одговорити шта средњовјековни језик на босанскохерцеговачком подручју значи и што босанска држава оставља за касније формирање отаџбине свих народа Босне и Херцеговине. Према томе, не можемо ми посматрати само те проблеме што они значе са гледишта онога момента, онога ступња у развиту, него их морамо гледати шта иза тога остаје, јер историја није само ток процеса него историја за собом оставља тековине, тековине свакакве врсте. Те се тековине таложу и у оној сфери која се зове етнички развика.

Др Сима Ђирковић

О ЈЕЗИКУ И ОТАЦБИНИ У БОСАНСКОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Ја сам врло захвалан на овим сугестијама, али оне, у неку руку, морају и после овога остати предмет даљих разматрања и расправљања. Наиме, језик као критериј етничног разграничења је најчешће употребљаван и најупорније се одржава. Међутим, језик као тобожњи објективан критериј етничке поделе је, у ствари, пао на испиту управо на Балкану и на проучавању наше историје. Ми овде седимо, у најмању руку представници смо три народа, дакле три сасвим довршене интегрисане етничке групе, које се служе једним језиком (уколико, наравно, неће неко од нас да иде обрнутим пу-

тем, па да због тога што ми сматрамо да спадамо у три групе тврди да тај један језик представља три језика). И, у ствари, у европском истраживању ове проблематике није на француском тлу то могло да се открије, није могло на енглеском него се открило управо овде код нас. Језик је, свакако, један врло важан критериј разграничења, он је једна природна, како каже с правом проф. Ђурђев, преграда, али тамо где су разлике велике. Ако се две популације негде додирују и не разумеју се међу собом, то је једна од највећих преграда. Међутим, како то бива тамо где нмамо један територијалан континуум са врло блиским и сродним дијалектима? Тако се и питање о језику мора поставити увек у конкретном контексту. Ја се бојим да код нас, кад испитујемо стварност средњовековног босанског друштва, језик нема тај значај који му се придавао у периоду романтике, који му се у политичким борбама у XIX и XX веку и јуче, ако хоћете, придавао. Јер, колико видимо, и на једном крилу и на другом овај се свет сасвим добро разумевао. Он је, што се тиче литерарног језика неког стандардног језика изнад дијалеката, имао један језик са извесним разликама, израстао у сваком случају из истог црквенословенског језика и код суседа и овде код становника на тлу Босне и Херцеговине. Многима ће бити познато да су се наши историчари језика доста трудили да утврде један, како се то каже, предмиграциони мозаик дијалеката. Међутим, све те, рецимо хипотетичне слике распореда дијалеката, ни на који начин се не поклапају са другим неким елементима разликовања, ни са политичким границама ни са, рецимо, оном границом између Влаха и земљорадника. Подсетићу да је језик нешто што спаја оне које извори зову Латининима и оне који су ту домаћи становници у самој Босни, а не нешто што их раздваја. Тако да се ја сасвим слажем да о језику морамо говорити и рећи све оно што су наше колеге на подручју истраживања језика утврдиле, али морамо исто тако истаћи шта је ту различито у односу на друге периоде.

Мени се чини да је још компликованија ствар са отаџбином. Мислим да ја не могу, оно што је напоменуо проф. Ђурђев, одбити као нешто споредно, али се треба прво замислити над тим што то конкретно значи. То може бити једна парола из романтичког периода, тежња да се људи интегришу, да се створи једна нека приврженост родној грудни, расположење да се људи за њу боре итд. Ја знам да је проф. Ђурђев мислио на онај појам »*patria*« који се јавља врло рано још у средњем веку. Ми га не можемо, дакле, паушално ни одбити ни прихватити, него морамо опет питати како конкретно изгледа у овим друштвеним условима и на овом тлу. Код нас је занимљиво да се »отечество«, дакле нешто што би могло да буде паралела том концепту »*patria*«, који у сталешким државама налазимо, јавља и употребљава за државу. У латинским изворима из поморских градова јавља се »*patria*« врло јасно и у значењу врло блиском оном како се јавља у западној Европи. *Patria* је град коме људи припадају и коме дугују приврженост и лојалност, коме су дужни да користе и служе. Нешто сасвим супротно отаџбини, као националној држави, коју ми најчешће имамо на уму. Ми се никад нећемо сложити (ја мислим да 90% људи у овој сали неће се сложити) о томе да треба посматрати сваки од оних градова као један оквир у коме се развија посебна свест, и увек ћемо, кад се у извору каже да је неко *natione Raguseus* или *natione Catharensis* бити склони да пре прихватимо да је то нека погрешка, него да увидимо колико јако одступа од наше тачке гледишта. Они су се једноставно интегрисали у другим оквирима и њима је

та припадност и приврженост граду најјача и највећа. Тако да ће овде тај концепт отаџбине највише помоћи да разумемо и покажемо колико су јако били повезани становници комуна, колико се уопште у комуналним оквири-ма развијала специфична свест. То је, уосталом, проф. Графенауер истицао у свом прегледу развоја етничких односа у реферату за софијски балканолошки конгрес. Осећам потребу да кажем као неку врсту протутеже оном што је проф. Ђурђев рекао да се не сме ова везаност са тлом апсолутизовати, сигурно да то проф. Ђурђев није ни хтео. Морало би се поставити питање о томе како су, рецимо, Срби за три века, тамо негде од XVI до XX в. били везани за тле на које су доспели у многим сеобама, и у ком смислу су онај део Хабсбуршке Монархије у коме су живели сматрали својом отаџбином и у коме смислу је та »отаџбина« деловала као елементи њихове интеграције или раздвајања од других итд.

И најзад, последња методолошка сугестија чини ми се да има велику тежину. Наиме, проф Ђурђев је упозорио да није оправдано само из епохе која се проучава посматрати ствари. Ја сам склон да се са тим само унеколико сагласим. Наиме, ми не смемо ни потпуно заборавити модерне критерије и модерна схватања, иако са њима стално полемишем. У извесном смислу због тога што једини интерес за историју и за ове давно изумрле и далеке периоде често постоји само због тога што ми хоћемо одговор на нека питања која нас данас интересују. Али, мислим да би било сасвим супротно методолошким начелима нашега посла ако бисмо усвајали модерне критерије и ако бисмо сад хтели у перспективи три елемента, рецимо, Срба, Хрвата и Муслимана да посматрамо читав етнички развитак у босанској држави. То би довело до просто гротескних ствари, до тога да, рецимо, сваког католика у средњем веку сматрамо за Хрвата, да тражимо неки готово митолошки супстрат за Муслимане, пре него што је било могуће да се појаве док овде ислама није било, итд. Дакле, ја мислим да ми морамо да постављамо питање и да истичемо оно што може да буде важна компонента у каснијем етничком развоју, али ми никако не смемо да реалност нашег времена примењујемо као стандард на оне далеке епохе које проучавамо.

ТУРСКИ ПЕРИОД

Проф. Недим Филиповић

О ПРОБЛЕМИМА ДРУШТВЕНОГ И ЕТНИЧКОГ РАЗВИТКА У ДОБА ОСМАНСКЕ ВЛАСТИ

Питање о коме говоримо је крупно и многострано. Постоји опасност да дискусија о њему постане дифузна. Стога би задатак ове дискусије био да се маркирају важнији моменти и аспекти проблема. Много од тога је познато и потцртавано, само често нису изведени потребни закључци.

Турски период у историји Босне и Херцеговине представља предметну етапу у дотадањем развитуку те регије. Прекинут је аутохтони развитак њеног народа и његова историја је углобљена у оквире једне освајачке империје и једне европском поимању стране цивилизације. Иако маргинално, БиХ је улазила у склоп европских структура у доба своје политичке самосталности.

Престанком османске власти у Босни и Херцеговини, њени народи су се нашли у положају да се поново уклопе у европски развитак и да се оријентишу на аутохтону изградњу своје историје. Само што то није било буквално враћање на историјску тачку у којој је наш европски начин развоја прекинут османском владавином. Када то кажем, мислим на свестране нове садржаје и њихове форме које је породило развитак под османском влашћу у БиХ. Ти садржаји и форме се »докидају« дијалектиком културно-цивилизацијске логике, која своје извориште и кретање црпи из универзалности и хуманизма своје унутрашње критике историјске стварности.

Османско освајање БиХ остварено је у оквиру крупног стратешког плана конфронтације са католичким свијетом Европе. Стога БиХ постаје важан османски емпориј у тој конфронтацији. До краја 16. вијека тај емпорнј је имао офанзивну, а у даљем времену дефанзивну улогу. Таква улога БиХ битно је утицала на важне моменте њеног развитака под османском влашћу.

Треба бити врло опрезан и врло савјестан и одговоран у тумачењу важних процеса који су се одиграли у току османске владавине у БиХ и њихових ефеката у модерној епохи. То бих егземплифицирао питањем етничке структуре у БиХ. Та структура није била иста у босанској држави пред пад под османску власт каква је она данас, у модерној епохи. Свако упроштавање тог питања води искривљавању историјске стварности, мистификује његову историјску садржину и у медијуму социјалстичког схватања демократије има негативне реперкусије, јер та демократија своју животну снагу црпи из аутентичне садржине историје.

За разумијевање токова историјског кретања у БиХ под османском влашћу, потребно је узимање у обзир особености развитка домаћег феудализма, начина и бити његове смјене османским феудализмом: како се према тој смјени понашају основне класе друштва у економском, социјалном, политичком и религиозно-идеолошком погледу, како се османска власт прилагођава затеченом стању ствари и како се њиме користи за утврђивање своје власти.

Питање масовне исламизације у БиХ имплицира читав један дијапазон класно-политичких питања. Њено погрешно тумачење у погледу класних, етничких и религиозних момената њеног садржаја може да води ненаучним и националистичким заблудама. Ненаучна је, без основа на изворе, тенденција да се исламизација у БиХ искључиво тумачи богумилским фактором. Иза тога се, у ствари, крије један савремени политичко-идеолошки садржај: богумилство је изворни босански елемент, Босна му је једина груда, прстив њега је сав ортодоксни околни хришћански свијет. Средо богумилства је отуђен од садржаја класичног хришћанства обје варијанте. Оригиналност богумилства је његова отуђеност од других у унутрашњој, босанској релацији и у спољној релацији. Оно је оличење конфронтације на два фронта. Оно је »душа праве, аутентичне Босне«. Исламизација богумила је крајњи, радикални корак тог отуђења, па, према томе, довршење његове босанске изворности и индивидуалности. Пренесено у савремену епоху, то је чисти и једини прави вид босанства, све остало је неважни остатак, односно стицајем историјских околности наметнути додатак.

Овакав став има свој класно-политички коријен и представља у савременој свијести реликт идеологије муслиманске феудалне класе, прожете религиозним и медијевалним менталитетом. Али, он се храни и инерцијом схватања из старе историографије и одсуством критичког изучавања наших и османских извора.

Важно питање је изучавање и експликација оријентално-муслиманске културне сфере и њених тековина у БиХ са гледишта њене социјално-историјске и цивилизацијске функције, са гледишта културних тековина БиХ из османског периода. Османски политички естаблишмент створио је у Босни своју културну сферу, која је служила његовој владавини. Носилац те сфере јест исламско-оријентални град са својом урбаном средином и робно-новчаном привредом. При оцјени те културне сфере, у њеном подручју науке и подручју књижевности и умјетности, треба водити рачуна о следећим важним моментима:

- а) да су се у ту сферу укључили наши домаћи исламизовани људи, духовни и свјетовни припадници османске феудалне класе и градска интелигенција и да су они носиоци те културе у Босни, те да су све остварене тековине оријенталне културе у Босни дјело наших људи,
- б) да се према основним књижевним, естетским и научним резултатима те културне тековине не смијемо односити отуђено, јер се у њима конкретизовала умна енергија нашег човјека, па нити је историјски реално нити цивилизацијски рационално да то механички одбацимо као странпутицу нашег духа,
- ц) али то културно наслеђе не смијемо ни потцијенити ни прецијенити. То ћемо наслеђе потцијенити ако га вреднујемо по стандарди-

ма европске књижевне теорије и мјерилима европске естетике умјетности. Опасност прецењивања тог наслеђа резидира у заблуди да је та културна сфера представљала тотализацију укупног духа друштвене заједнице народа под османском влашћу. Она је по својој социјално-класној суштини представљала привилеговано духовно подручје феудалне класе, остварено на рачун подручја домаће аутохтоне културе, туђе производним класама друштва. У дубљем, есенцијалном смислу ријечи, у Босни није постојало посебно муслиманско друштво које би давало водећи печат укупности Босне и Херцеговине. Феноменологија друштвене панораме није могла угушити унутрашње тендеиције друштва да своје кретање усмјерује према једној историјски сагледивој тачки конвергенције, коју је наметала цјеловитост заједничке судбине народа Босне и Херцеговине, без обзира на текуће стање и туђинску власт, која је народ класно, политички и идеолошки дијелила и међусобно отуђивала. За то симптоме имамо чак у структурама културне сфере која је служила османској власти. То бисмо егземплифицирали једном илустрацијом. Политички трактат Хасана Каџије Прушчака *Основи мудрости о уређењу свијета* у свом подтексту указује на постепено одвајање интереса домаћих феудалаца од матичног дијела османске феудалне класе и временски се подудара, крај 16 вијека, са захтјевима босанских феудалаца да се њихови тимари претворе у оцаклук тимаре. Уосталом, у каснијем времену, из крила прущанског интелектуалног круга чији је утемељитељ био Хасан Каџи, јавиће се писци који ће пледирати да се према хришћанима примјењују иста мјерила односа као и према муслиманима. То се дешава у времену када је османски естаблишмент у наглom пропадању и скривене снаге заједничког интереса почињу да демистификују социјалну и религиозну отуђеност у крилу народа Босне и Херцеговине. Даљи токови времена почеће да раздиру **вео те мистификације**. Већ почетком 19. вијека наилазимо на појаве да се из редова муслимана појединци залажу за слогу домаћих људи против османске власти. Те плебејске гласове у даљим деценијама прате у феудалној форми покрети отпора против османске власти, који прерастају у војне конфронтације.

Већ сам се осврнуо на питање етничке структуре у БиХ и на промјене у њој у току османске власти. Слажем се са професором Ђирковићем да је у **средњовјековној босанској држави** тешко утврдити етничку слику. За извјесне зоне можемо сигурно рећи да су такве и такве, али за добар дио босанског простора не можемо ништа са сигурношћу рећи, особито у смислу модерне одредбе националног бића. За турски период зна се сигурно да је у току посљедњих деценија 15. вијека и током 16. вијека дошло до дубоких промјена у етничкој слици БиХ. Због потреба своје економије, стабилизације свог друштвено-политичког и војног поретка, Османско Царство је вршило у БиХ масовну колонизацију пустих и слабо насељених крајева. Основну масу колонизације представљали су власи – Срби из Херцеговине. Треба истаћи да је та колонизација сезала далеко на запад у току 16. вијека, захватајући неке крајеве који су данас у саставу СР Хрватске. У току даљег времена ову масовну колонизацију пратила су парцијална насељавања, произашла из локалних потреба посједника тимара и чифтлука у БиХ. Али

је одлучна за етничку слику БиХ била претходна масовна колонизација, која се вршила унутар параметара једног империјалног пројекта, који је завојевачки манипулисао покореним народима и налазио начина да те народе мобилише за своје потребе и циљеве, какву појаву уочавамо и у другим дијеловима Османске Царевине. Према томе, етничке промјене у Босни посљедица су логике једне империјалне политике која јача свој важан емпориј у сучељавању са Средњом Европом и Средоземљем, па их треба третирати као органску историјску чињеницу.

Када сам говорио о исламско-оријенталном кругу културе у Босни под Турцима, рекао сам да су хришћани обје конфесије осјећали тај круг туђим, јер је он био прожет религиозитетом ислама, његовим погледом на свијет, његовим посебним естетским сеизибилитетом. Исто тако, рекли смо да је муслиманска плебејска маса била далеко од тог круга као духовне надградње. То суђење треба прецизирати на диференцијалној основи, сходно историјском реалитету, не само у погледу муслиманских плебејаца него и у погледу хришћана двије конфесије. Наиме, и хришћански и муслимански плебејци у својој претежној маси представљени су подвргнутим сељаштвом и по својој производној улози и свом класном мјесту у друштву имају заједничку основу отуђености према апстрактним узлетима духа у сфери науке, књижевности, па и умјетности, ако ова нема апликативну вриједност, а да се не говори о непремостивом језичком јазу, који ту масу дијели од сфере науке и књижевности. Биће феудалног земљорадника је природом његовог положаја у производњи природно-патријархално, тражи поједностављењу синтезу физичког рада и бистре окретности, без дубљег одвајања материјалне производње и духовног активитета. Зато је оно цјеловитишће свог бића склоно епском догађању и епском уобличавању, тако да производи његове кућне радности, његове приче, пјесме, доскочице у свом емоционалном, лирском акцентирању, чак у својој лирској синтези, евоцирају епску подлогу сребра оживљењу златним лирским одсјајима аутентичне природе природног произвођача. Друкчије стоји ствар са оријентално-муслиманском апликативном умјетношћу у обради метала, дрвета, коже, и слично. Утицај те сфере умјетности највише се одразио у производима градског занатства, првенствено код муслиманских занатлија, али је имао своје рефлексе и на хришћанског занатлију, тако да је, у коначном резултату, дошло до интересантне геминације нашег аутохтоног и оријентално-муслиманског утицаја. Одсјаји оријентално-муслиманског утицаја у том дијелу умјетности осјећали су се и на селу, свакако у мањој мјери него у граду, јер су се утапали у бујању вјековног атавизма једне затворене природне средине. И овдје треба рећи да је поменути одсјај био знатно уочљивији у муслиманском селу. Ова појава разлике и у граду и у селу је сасвим природна и законита. Феудално друштво, тачније, феудална држава, у име потреба владајуће класе, у име илузије превазилажења класних пролома и формализовања цјелине друштва, тотализује своје биће метафизичким средствима религије, тако да теологија постаје битан елемент у политичкој структури државе. Зато религија испуњава не само вјерско биће јединке и вјерске скупине него и његово социјално биће, његово емоционално биће, упија се у његову психо-менталну суштину, захвата бит његових навика, поступака, традиција, приватног и јавног понашања и дјеловања, конституише се у битну одредницу његовог односа према историјском бигку, према друштвеној пракси, као и према метафизичкој сфери. Религија у

феудалној епохи метафизичком мистификацијом у отуђеном виду јача унутарњу снагу јединке и колектива, јер се та снага у тој епохи не појављује у својој ослобођеној рационалној форми. Зато је исламизација још од свог почетка имала знатног удјела у формирању посебних црта у бићу исламизованих маса на оном постаменту који је наслијеђен из нашег средњовјековља. У даљем времену те посебне црте муслимана добиће јединствен физиономијски израз етније. У феудалној епохи тај је моменат закривен и мистификован вјерским принципом подјеле у конфесионалне заједнице, при чему је присуство османске власти као службеног носиоца исламске идеологије замагљивало границе односа муслиманске конфесионалне заједнице према двјема хришћанским конфесионалним заједницама илузијом да су, по принципу вјерске подјеле, босански муслимани исто што и Турци и да се израз »Турчин« употребљавао као термин дискриминације босанског муслимана од његових хришћанских суграђана. Поменути илузију дијелили су не само хришћани него и муслимани. Она се одржавала све до у нову епоху. Исто тако принцип подјеле по вјери остао је све до најновијег времена толико увријежен, да и данас има појединачу, па и међу научницима, који мисле да Муслимани у Босни не представљају ништа више него конфесионалну заједницу. Та заблуда проистиче из неразумијевања историјског развика, из неразумијевања феудалне епохе, из преношења принципа подјеле људи по вјерском критерију у модерну епоху у историјским условима развика наших крајева, који су карактеризирани врло спором економском, друштвеном, културном и политичком еволуцијом под османском влашћу и закашњелим и спорим формирањем модерног друштва послје докидања те власти. Интересантно је да су сами босански Муслимани још у феудалној епохи своју идентификацију с Турцима негиралн поступком промјене ознаке другог члана идентификације: они су Турчина називали Туркуша Türk çaşı = турско чељаде. Из тога се види да је семантички садржај израза »Турчин« био артикулиран моментом религиозитета, а не моментом етничке идентификације. Израз »Туркуша« био је обојен суздржаном пежоративношћу и односио се на Турчина, који је живио у Босни, издвојен из своје изворне етничке цјелине. Семантичку садржину израза »Туркуша« употпуњује обичај босанских Муслимана, у новијем времену, да повратнике из Турске који су тамо провели већи дио свог живота и тако се отуђили од домаћег амбијенталног комплекса такођер називају »Туркуша«, с интонацијом у којој се осјећа граматички знак наводника, али и извјесна иронија. Хисторијски условљену семантичку садржину израза »Туркуша« индицира и чињеница да савременог припадника турске нације босански Муслимани називају Турчином.

Послије једне нужне дигресије, дужни смо да основну идеју у овом ставу излагања приведемо консеквентном закључку. Наиме, чињеница да је исламско-оријентални круг културе створен у Босни под османском влашћу био израз потреба владајуће класе, да није представљао органски наставак аутохтоне културе, него да је заузимао простор те културе и да је, по својој цивилизацијској садржини, по свом погледу на свијет, по својој спољној и унутарњој форми, дошао у поларизован однос с њом, говори о томе да је тај круг културе, уз фактор религије и фактор османске политичке супремације, изражен у исламској идеолошкој форми, представљао дубоку раздјелницу у народу Босне и Херцеговине, која је, посматрана у поједностављеној укупности, феноменолошки изгледала непремостива и де-

финитивна. Изгледало је као да је постаменат заједништва деструиран. Даљом хисторизацијом повнјесне збиље, престанком феудалне епохе, преовлађивањем рационалне спознаје у разјашњавању дијалектике душтвеног битка, бистри се ретроспектива за сагледавање суштине горњег питања. Показало се да је заједнички постамент остао сачуван, а да је првобитно рушења тог постамента резултирао чињеницом да се етничко аспектирање заједнице народа БиХ комплетнирало муслиманским етничким ентитетом. Културном кругу аутоктоног развитка прикључио се круг тековина исламско-оријенталне културе. Одредбу односа у новом времену између та два круга даје чињеница да су се народи БиХ, након престанка османске власти, поново уклопили у европски развој. Дијалектика историје учинила је да, иако »укинут« у смислу даљег органског раста, исламско-оријентални круг остаје дио културног наслеђа и има своје рефлексе у кретању творачког ума наших људи, у науци, умјетности, књижевности, музици, игри, фолклору, једном ријечју у дјелатностима које служе даљој изградњи заједничке културне сфере народа БиХ.

На крају треба истаћи да је однос отуђености плебејских муслиманских маса, прије свега сељаштва, према претежном дијелу исламско-оријенталног круга културе, израженом медијумом туђег језика и туђег компликованог писма, био важан чинилац континуитета изворног заједништва културе плебејских маса народа БиХ. Та компонента историје босанских Муслимана рефлектовала се и на привилегиране муслиманске слојеве у чињеници да су бројни припадници феудалне класе употребљавали као средство писмене комуникације »босанчицу«. Пада у очи да се номенклатура муслиманских личних имена, у којој је у раније вријеме знатан број потицао из турског језика, временом значајно измијенила на рачун турског језика. Анализа овог феномена би показала да је порастао број личних имена узетих из арапског језика, а да се уз осјетљив пад, али не толики, као у случају турског језика, задржао низ личних имена из перзијског језика. Ова социо-лингвистичка појава одражава, по нашем мишљењу, два момената. Она указује да је арапски језик, као језик муслиманске теологије и вјерског култа, слично латинском језику у католичкој цркви, имао вриједност вјером посвећеног језика, иако у основи туђег и неразумљивог, и да су арапски и перзијски језик, у очима утицајног слоја уleme и феудалне интелигенције, били оличење супериорности класичних вриједности исламске цивилизације. Али, тај моменат не може сакрити симптоматичност другог момента који има социо-културни и социо-политички подтекст: наиме, да је са трајањем османске моћи у БиХ опадао број личних имена наметнутих из турског језика.

Пошто је у дискусији било ријечи о важности изучавања домаћег језика за разјашњење неких важних момената историјског развитка БиХ, хтио бих да о том питању изнесем своје мишљење уз напомену да се тим питањем нисам посебно бавио. Сачуваани домаћи историјски извори, језички и књижевни монументи, указују да је језик средњовјековног друштва у Босни представљао територијално и геополитички значајан огранак језика Срба и Хрвата. Изучавање поменутих споменика даће прецизиу слику о томе колико је и уколико је језик средњовјековне Босне развио регионалне осебујности с обзиром на цјелину језичког подручја Срба и Хрвата. Сигурно је једно, да језик Босне није био ни по старини, ни по животној снази, језичко језеро настало сливањем вода са српског и хрватског подручја,

него својеврстан дио језичке цјелине с којом је био у сталном комуницирању. У таквој ситуацији он се налази и данас. При том је важну улогу играо не само геокултурни и геоетнички положај Босне у односу на српско и хрватско подручје него исто тако њена ендогена етничка и културна структура. Важну је улогу у развоју језика у Босни одиграла чињеница да се териториј Босне и у домаће и османско вријеме ширио на рачун и српског и хрватског подручја. Ништа не знамо сигурно о томе да ли су у доба средњовјековне државе локални говори и дијалекти израшли у заједнички књижевни језик, односно у заједнички говорни вернакулар. Примјер српске средњовјековне државе указује на постојање изграђеног књижевног језика и обичног народног језика. Закључци на основу аналогije нису сигурни, јер религиозно-духовна и културна сфера у Босни није јединствена као у Србији. Османско вријеме говори о постојању говорног вернакулара у Босни, наравно са нијансама говора, нарјечја и дијалеката.

Друг професор Бр. Ђурђев је истакао важну улогу коју је одиграо језик у сучељавању домаћег свијета с османском влашћу и њеном културом. Језик је био не само средство друштвене комуникације него средство народне књижевности и очувања народне традиције. При том је професор Ђурђев мислио не само на формалну организацију језичког система као спољње језичке форме, у чему се наш језик дубоко разликовао од језичких структура сва три оријентална језика, које је донијела османска култура у Босни, него прије свега на унутрашњу форму нашег језика која спољну форму језика, на свој, непоновљив начин, ставља у службу изражавања односа бића наших људи према укупној реалности. Синтеза те двије форме, спољње и унутарње, и чини језик дубоким изразом бића једне друштвене цјелине која тај језик нативно говори. Посебно значајну улогу одиграо је наш домаћи језик у очувању аутентичне етничке природе наших исламизованих људи у Босни. Они су под Турцима очували свој домаћи вернакулар и као средство комуникације и као средство народне књижевности. Тај вернакулар је био исти као онај којим су се служилн њихови хришћански суграђани. Једино је вокабулар њиховог вернакулара био засићенији оријенталним ријечима него код хришћана, пошто се ради о најпокретљивијем дијелу језика у коме се одражавају разлике из текуће друштвено-хисторијске праксе. Та иста заједничка основа одржала се и у творевинама народне књижевности, епској и лирској пјесми и причи. Међусобне разлике, ма колико знатне, у крајњој анализи само диференцијално обогаћују ту основу. Уколико има извјесних архаичних посебности у језику Муслимана у неким већим градовима, па и у селима поједних крајева, оне су више резултат чињенице да њих није захватио талас штокавских трансформација, изазваних великим колонизацијама под Турцима, а мање резултат утицаја акцента и интонације турског језика у тако релативно изолованим језичким срединама.

Дакле, улога језика је огромна. Само се он као израз интимног етничког бића не смије хипостазирати, па онда поистоветити са тоталитетом бића нације, каквих тенденција има и код нас. Језик је важна одредба суштине нације у дијалектичком склопу са другим важним моментима ванјезичне природе. Кретање те дијалектичке спреге посредовано је читавим комплексом реално-хисторијских околности, према којима се добива дијалектички резултат оформљења нације.

11) Дозволите ми да нешто кажем о специфичном карактеру градова у БиХ у османско вријеме. Турци су извјесне градове затекли у Босни, а друге су сами основали. Али, развијајући затечене и новоосноване градове, они су им давали исламско-оријентални карактер. Турски град наставља традицију класичног исламског града, са свим оним спецификама које су донијели период Великих Селџука, доба Малоазијских Селџука и епоха османских Турака. Тај исламско-оријентални град разликује се од европског града и по свом настанку и по свом развоју и својој улози. Док европски град настаје као резултат спонтаног рађања противрјечности унутар природног сектора између земљорадње и занатства као двије дјелатности, које се међусобно одвајају услед започете подјеле рада и које своју међусобну сучељеност и топографски реализују у виду настанка градова као средишта заната и робне размјене, исламско-оријентални град, као настављач традиције старог оријенталног града, настаје надоградњом, додавањем урбаних центара на тијело природног сектора из потреба државе и њене владајуће класе да себи створи сабирнице вишкова производа природног сектора, тачке обраде и циркулације тих производа у виду занатских продуката, средишта управне, војне и судске власти, изложнице своје урбане културе и своје духовно-идеолошке надоградње. Дакле, у чисто економском погледу настанак оријентално-исламског града такође је посљедња процеса у крилу природног сектора, као и у европском феудализму. Али је класно-политичка садржина остварења исламско-оријенталног града сасвим другачија. То остварење се реализује уз знање, иницијативу државе и феудалне класе, уз њену помоћ и у њену корист. Потенцијални класни антагонизам економског процеса превазиђен је и усмјерен у корист владајуће класе. Стога економско-продукционој поларизацији град – село не одговара класно-политичка и идеолошка поларизација, тако да спонтана поларизација град – село која се јавља из бића разлике природне и робно-новчане привреде бива стално превазилажена класно-политичком и идеолошком акцијом владајуће класе и њене државе. То је основна социолошка одредница исламско-оријенталног града која се изражава као његова непокретност, као репродуковање једног те истог процеса. Из настанка и развијања градова у Босни под османском влашћу видимо да у тој активности учествује централна власт, највиши органи регионалне власти, крупни функционери, истакнути представници свјетовног и духовног дијела османске класе, крупни трговци и привредници и обртници. У изградњи крупних градова, попут Сарајева, учествују најистакнутији управници и ратници, од којих један поставља почетну килију иза које слиједе килије других великодостојника, поједини сакрални и урбани објекти, и тако град расте, хранећи се динамизмом свог успостављеног самотока. Спољна физиономија града, уз свој оријентални колорит, подсећа својим становништвом у извјесном смислу на европски град. Ту су занатлије и трговци организовани у цехове, са калфама и шегртима, са тачно одређеним правилима производног и друштвеног понашања, чији дух колективизма има своје традиције у *futuvvet-patata* и предањима ахнџства. Радну масу грађана комплетира невалификована најамна радна снага, градска сиротиња и беспосличари. Та основна маса града регрутује се из исламизованог сељаштва – занатлија и обртника, из беземљашког слоја, хришћанске сиротиње, хришћанских занатлија са села. Критериј за прихватање сељака у град служи процесу исламизације и стварању оријентално-исламског града. Дискриминација према хришћанским занатлијама и трговцима била је карактеристична за ислам-

ко-оријентални град у Босни, како у погледу избора и круга и обима дјелатности, тако и у односу према цеховској организацији. Знатнији хришћански трговци настајали су више на релацији посредништва између природних ресурса и сировина природног сектора и страног капитала него у кругу уже градске трговачке дјелатности. Слику исламско-оријенталног града употпуњавали су представници управне, судске и војне власти, свјетовни и духовни припадници феудалне класе и слој градске интелигенције. Изразита бројна надмоћ муслиманског становништва, начин организације његове производње, промета и трговине, његова укупна културна и идеолошка формација давали су том граду изразити средњовјековни исламски карактер и, уз завојевачки и исламски карактер османске власти, отуђивали су тај град од хришћанских произвођачких маса села. Тако су се, уз терете које је селак подносио у османском феудализму, економској супротности града и села, прикључиле супротности на социјалном, политичком, културном, религиозном и идеолошком плану. Вјероватно је оваква релација између града и села још више продубила и учврстила природу исламско-оријенталног града у Босни, његов друштвени, политички и идеолошки имобилизам, његову самопродукцију постојећег, без кретања према облицима модерног друштва, без оног лаичког грађанског духа који је карактеристичан за развој европског града. Привид социјалног кретања стварају неривне буне, сукоби, покрети плебејаца и градске свјетине. Али, то је само немоћно таласање једног круга који се креће сам у себи. Све промјене само су потврда немоћи кретања и афирмација старог. У овом као да је исламско-оријентални град само потврђивао своју генезу и своју функцију: он је служио интересима феудалне класе која је своју животну снагу црпила из законитости вртуља природне природе. Пројекција те законитости као да се оживотворила и у исламско-оријенталном граду. Интересантно је да босански исламски цехови у свом вјековном постојању нису могли да се ослободе примордијалне ограничене репродукције свог природног капитала и на том засноване своје организације. Они су се распали, а нису закорачили у право подручје новчаног капитала. Такав развој занатства оставио је дубок печат и на трговину, тако да је учмали, конзервативни карактер тих основних привредних дјелатности у граду оставио дубоке трагове у психи, менталитету, класно-социјалном и политичком бићу тог града. То је она »чаршија«, коју смо ми затекли чак у епохи социјализма.

Др Браннслав Ђурђевић

О НЕКИМ ИСТОРИЈСКО-ЕТНИЧКИМ ПРОБЛЕМИМА У ОБРАДИ ТУРСКОГ ПЕРИОДА

I

Прво на што бих хтио да обратим пажњу, то је улога патријархалне културе у вријеме турске владавине. О томе имате умножени текст мога прилога.

Сматрао сам да је потребно да се о томе нешто каже како због важности те историјске појаве, тако и због тога што о том проблему постоје ставови који су ушли у II књигу *Историје народа Југославије*, а и иначе се заступају. По томе схватању масовне миграције сточара које су настале у вријеме турске владавине дале су заједничку културу Срба и Хрвата.

Није тешко утврдити у општем облику да је у свим нашим балканским земљама, а нарочито у неким брдским, склонитијим крајевима, село у средњем вијеку дуго било ван утицаја града и феудалне цивилизације. Али је исто тако лако утврдити да нагли скок у развоју робно-новчаних привреда у Србији и Босни у XIV и XV вијеку врши притисак на однос на село. Такође је лако установити у општем облику да је увођење османског друштвеног уређења ублажавало тај притисак. Старије османско друштво и аграрно уређење донијели су равнотежу између села и града и наметнули се селу одозго, остављајући му много простора за његов самоуправни живот. Тек у вријеме распадања старог османског друштвеног система, у вријеме пуног развоја феудалне својине, угрожена је самосталност села. То су били општи услови за јачање и одржавање патријархалних облика живота на нашем селу под турском влашћу.

У нашој савременој науци јачање патријархалних облика живота на селу за вријеме турске власти повезује се са миграцијама сточара, који се и у нашим и у турским изворима називају »власима«. Не може се спорити да се тим путем није остваривала у XV и XVI вијеку тенденција етничког приближавања на српско-хрватском подручју, али се тај процес не може апсолутизовати. Он није дао културно јединство на том подручју, иако је довео до извјесног уједначавања природно-етничких одлика, и до преовлађивања штокавског дијалекта у основном, централном дијелу тога подручја.

У извјесним дијеловима Херцеговине се развио и учврстио ширењем и трансформацијом сточарских организација, катуна, племенски живот. У Босни и у дијеловима Херцеговине у којима се није развио племенски живот промјене у затеченим облицима на селу и сеоској култури последице турског освајања и за вријеме учвршћења турске власти ишле су у два тока: преслијавањем сточарском организацијом и исламизацијом једног дијела становништва, што је и на селу у Босни и Херцеговини врло рано започело.

У другој половини XV и у првој половини XVI вијека расељавање из сточарских исконских области и насељавање у земљорадничке области, прелазак насељених сточара на земљорадњу и уношење организације живота која се развила из сточарске организације, дали су печат у многим областима Босне. Тај процес је у многим крајевима Босне, слично као што је то било у свим областима Србије, и у неким областима сјеверно од Саве и Дунава, промијенио облике живота на селу, дао им одређени печат, а у исконским сточарским областима Херцеговине, као и у сличним областима Црне Горе, тим процесом су се развила племена. Тако су добијени у многим босанско-херцеговачким областима својеврсни облици патријархалног сеоског живота и патријархалне културе који су се у својим карактеристикама одржавали све до XIX вијека. Такав развитак је обухватио село српског и црногорског народа у цијелости, а остало јужнословенско сељаштво тим процесом је само дјелимично обухваћено. Тим процесом је у Босни и Херцеговини ојачало српско становништво на селу.

Историчар мора у етнографском материјалу тражити добар дио животних односа на селу под турском влашћу. А етнографски материјал није једнако истражен. Код свију су проучаванн углавном прабалкански и прасловенски елементи. Синтезе које су дате из етнографског материјала, а односе се на турски период, тичу се понајвише крајева у којима се својевремено развило племенско уређење и кнежинска аутономија. На основу таквог, у приличној мјери, једностраног етнографског материјала, направљени су неки општи закључци и дати описи живота на селу за вријеме турске власти.

Међутим, етнографски материјал који се односи на муслиманско сељаштво и, донекле, на хрватско сељаштво, само ограничено даје оправдања за такав поступак. Изгледа да су извјесни дијелови хрватског становништва задржали старобосанске облике сеоског живота без сточарске прераде. Без обзира на то колико је исламизацијом обухваћено босанскохерцеговачко сељаштво са старобосанским облицима живота, а колико је исламизација касније захватила муслиманско село, које је доживјело промјене процесом ширења сточарске организације, прелазак на ислам је јако модификовао и обиљежио њихов живот. Утицај исламизације на село није само створио разлике у начину живота него је ставио муслиманске и хришћанске сељаке у друкчији однос према граду и турској власти. Обухватајући домаће становништво и села и града, исламизација у Босни и Херцеговини створила је сасвим другу ситуацију него у осталим јужнословенским земљама, она је створила нов јужнословенски народ.

Концепција историје нашег села под турском влашћу, о којој говоримо, има неког смисла само кад се сведе на хришћанску компоненту, право речено кад се сведе на српску компоненту. Па и у тим оквирима, та концепција је једнострана. Она апсолутизује у племенској структури њен антифеудални карактер, а и у племенској структури и у кнежинској самоуправи апсолутизује демократски карактер њихових друштвених установа. Она смањује улогу цркве у животу српског села под турском влашћу. О томе сам опширно и образложено писао у својој књизи *Улога цркве у старијој историји српског народа*.

Да ли је успостава турске власти у Босни донијела јачање патријархалних облика живота на селу? За Босну и за дио Херцеговине, у којем се

нису развила племена, нема довољно елемената да се добије увид у раније облике живота да би они могли бити упоређени. Јасно је само да су патријархални облици живота онакви какве их знамо из XIX вијека настали у турском периоду, да су према старим одликама настале велике промјене.

Ако критичан човјек не може примити тезу која у наводној јединственој српскохрватској патријархалној култури, још једноставно схваћеној и описаној, изједначава народну културу сва три народа у Босни и Херцеговини, он не може примити ни тезу која не води рачуна о заједничким компонентама народног живота, које су се зналио јаче изражавале на селу него у граду.

Нарочито треба истаћи да концепција коју смо овдје подвргли критици због њене једноставности и апсолутизације патријархалних облика живота, ипак, почива добрим дијелом на тачно утврђеним чињеницама. Чак су основне црте, иако приказане претјерано, тачне кад је ријеч о животу српског сељака под турском влашћу. Нарочито бих подвукао колико је у тој концепцији добро објашњено кад је ријеч о улози народне пјесме у животу српског народа на селу под турском влашћу. Лако је утврдити да српска народна јуначка пјесма припада и Хрватима, а такође је лако установити сличност између српскохрватске и муслиманске јуначке народне пјесме. Није тешко уочити повезаност српске јуначке народне пјесме са патријархалним облицима живота. Али народна јуначка пјесма садржи феудалну идеологију, српска традицију из старе српске државе, а муслиманска идеологију владајућих сталежа. Друштвена садржина коју је имала народна пјесма није играла исту улогу ни код хрватских сељака као код српских, а камоли код муслиманских.

II

Друго, ми морамо очигледно расправити питања о карактеру »турског феудализма«, а нарочито однос села и града у османском друштвеном уређењу. Без тога неће ни етнички односи бити потпуно јасни. Ја стављам израз »турски феудализам« под знаке навода, кад је ријеч о ранијем, класичном османском друштвеном поретку, прије него што се у вријеме распадања почела развијати приватна феудалија својина, зато што то није исти поредак као онај на Западу који ми називамо феудалним. Разлика се нарочито исказује у односу села и града и у развојку својине на земљу. Али, та питања ће бити предмет расправљања на једном нашем скупу.

III

Треће, рекао бих нешто што се тиче формирања муслиманског народа у Босни и Херцеговини. Кад је о томе ријеч, морам да кажем да се процес формирања босанскохерцеговачког муслиманског народа не састоји само у исламизацији него и у постепеној друштвеној диференцијацији у оквиру османске власти. Природна диференцијација босанскохерцеговачких маса, која се састојала у очувању српскохрватског језика и других домаћих спе-

цифичности у животу тих маса, разумије се, долази у први ред. Али је то морало бити испуњено друштвеним садржајем да би босанскохерцеговачки муслимански народ био народ у феудалном смислу. При томе је најважније питање постанак и развитак *домаће феудалне класе* у Босни и Херцеговини. У првим вијековима турске власти не можемо говорити о *домаћој феудалној класи*, као таквој, већ можемо говорити о *домаћим људима у османској спахијској класи*, у војничком сталежу (у којем је било – прво више, а послје само изузетно – нешто хришћана спахија). Прво диференцирање од османског поретка је стварање друкчијих аграрних односа. Зачеци те диференцијације се налазе у захтјевима за друкчији положај спахија и заима у Босни, што се појавило и што је испуњено крајем XVI и у првој половини XVII вијека, али прави процес почиње у XVIII вијеку. Тада се појачаним читлучењем ствара *домаћа феудална класа* и мијења се положај муслимана сељака од хришћана сељака. Спољна опасност повезује муслимански народ и *домаћа феудална класа* постаје хегемон муслиманског народа.

Мислим да нећемо изаћи на крај, да нећемо објаснити феномен научно, ако прихватимо теорију која само у исламизацији, а не и у диференцијацији у оквирима османског друштва, види стварање муслиманског народа у Босни и Херцеговини. И то прво само у диференцијацији која се састојала у очувању природно-етничких особина муслиманског народа у Босни и Херцеговини, а затим у диференцијацији која се састоји у првим зачецима образовања народа у феудалном смислу.

Али ми не можемо, такође, изаћи на крај са другим схватањем које не води рачуна да је муслимански народ у Босни и Херцеговини у XIX вијек ушао као народ у феудалном смислу не само у односу на остала два народа него у извјесној мјери и у односу према врховној османској власти.

IV

Четврто, одговорио бих на једно питање које се овдје поставило, иако смо о њему заузели раније став. То је питање шта ће *Историја народа Босне и Херцеговине* обухватити територијално, будући да територија Босне и касније Босне и Херцеговине није у свима периодима једнака? Да ли ћемо обухватити у турском периоду читав босански пашалук кад се он образује?

Историја се не састоји само од процеса него и од резултата. Управо због својих резултата је историја и највише актуелна. Данас постоји Босна и Херцеговина као домовина три нације, од којих су двије дијелови двије сусједне нације. Оно што повезује та три народа у Босни и Херцеговини, јест тло на којем они заједнички живе и изграђују своју будућност, а затим јест њихово етничко сродство, природно-етничке одлике које их повезују.

Пратећи територијалне промјене које су настајале онако како су се оне догађале, не смије се испустити из вида да ми бацамо тежиште на крајеве који су изразито босанскохерцеговачка територија. Иако се босански пашалук знатно проширио преко Саве и у Далмацију, ипак се зна који је босански териториј. Да се разликује босански териториј од крајева преко Саве, то се може констатовати и на топономастици која се сусреће у дефте-

рима. То не значи да ми нећемо приказати шта је све обухватио босански пашалук. И не само то него гдје је згодно треба споменути улогу Босанаца у другим крајевима (рецимо, улогу босанских католичких трговаца у Београду у првој половини XVII вијека), а јасно је да треба унијети све оно што је дјеловало на развитак живота у Босни и Херцеговини (на примјер, отварање Сплитске скеле).

Морамо ускладити историју као процес и историју као резултат. Разумије се да ће бити тежак проблем да се то усклади и нађе права мјера.

Др Адем Ханић

О ЕТНИЧКИМ КРЕТАЊИМА У РАНИЈЕМ ТУРСКОМ ПЕРИОДУ

Ја се нисам спремио за ову дискусију. Ипак, желио бих да нешто кажем у вези са излагањем проф. Филиповића о кретању стаиовништва. Чињеница је да у цијелој демографској проблематици питање миграција представља врло важно питање. Врло је, на примјер, важно и сложено питање влаха. До сада је то питање, у односу на наш задатак који треба ријешити у историји народа Босне, мало захваћено, иако су овдје у Академији одржана два симпозија о власима: о власима у средњем вијеку и власима у турском периоду, а и нешто радова је публиковано. Ипак, нико није расвјетљавао то питање које се односи на Босну у ужем смислу, на такозвани босански саицак у периоду XV – XVII вијека, што је иама овдје битно. Проф. Филиповић је дао интересантну анализу панораме влаха и њиховог утицаја у учвршћивању тимарског система у Херцеговини. Међутим, ту је захваћена ужа област и кратак период, односи се на Херцеговину и обухваћен је само крај седме деценије XV вијека. Нешто је и другдје писано, рецимо М. Васић је писао о »Кнезовима у зворничком саицаку«, а ја о власима у сјевероисточној Босни у XVI вијеку. Али све то што је до сада дато, у односу на вријеме и на територију, представља фрагменте према ономе шта ми треба да дамо у историји Босне. Чињеница је да је влашко становништво, на име становништво са влашким статусом, и у великим скупинама мијењало своја ранија обиталишта. То неоспорно потврђују турски извори, тј. турски законски споменици и пописни дефтери. Потичано и усмјеравано с турске стране, стратегијским и економским разлозима, то становништво се, углавном, селило од југа према сјеверу, према границама, и насељавало стратегијски важна подручја дуж важних комуникација и утврђених градова, као и подручја проријећена становништвом. Чињеница је, нпр., да постоје три објављена закона о власима. Публиковао их је проф. Филиповић. Наиме, у року од 12 година донесена су 3 закона о власима, која се односе на територију Херцеговине до средњег тока Босне, тј. Закон влаха Херцеговине из 1477. године (тј. заведен је те године, а можда нешто раније донесен), затим Закон земље Павловића из 1485. године, и Закон влаха маглајског подручја из 1489. године. У Закону о маглајским власима

изричито се каже да се то становништво досељава са стране, а у пописима, у којима је тај Закон заведен као и у другим пописима, постоје изричито подаци и о томе одакле се то становништво досељава. Тако сам утврдио поријекло неких скупина влаха, да, на примјер, маглајски власи представљају скупину влаха Бањана, дакле досељених из Херцеговине, дочим они који су населили подручје око града Теочака били су власи Рудињани. Власи, који су дошли у маглајско подручје, према попису из 1489. године, представљали су скупину од 800 домаћинстава, а да су се и они власи, тада забљежени у земљи Павловића, доселили однекле с југа, индикација је та што се у попису из 1468. године у земљи Павловића спомињу, како је навео проф. Филиповић, 448 домаћинстава са 130 неожењених чланова. Међутим, након 17 година, донесен је Закон влаха земље Павловића. Та сама чињеница говори о томе да тај Закон регулише питања веће скупине него што је била ова скупина од 448 домаћинстава. Дакле, то су чињенице које говоре о непобитном окретању становништва. Али, исто тако је чињеница да је становништво са влашким статусом било аутохтоно, босанско, које је било стално настањено. Рецимо, баш у томе дефтеру, који цитира проф. Филиповић, спомиње се група војнука. То је влашко становништво, састављено од војнука и војничке резерве, које је имало свога сераскера, а било је распоређено од Неретве, па дуж цијеле долине Босне. Рекло би се да се и те скупине досељавају однекле с југа. Међутим, ако пратимо изворе, турске пописе, видимо да се у сарајевској нахији налазе стално настањене бројне скупине влаха, односно војнука и војничке резерве. Рецимо, у попису из 1600. године, што представља један од најзначајнијих извора за расвјетљавање структуре становништва у Босни за вријеме Мехмеда III, сина Мурата III, тј. из посљедњих година његове владавине, види се, наиме, да је то становништво, које је било војничко, да је оно у почетку било хришћанско, а касније, током процеса исламизације, све више мјењало своју конфесионалну физиономију. У томе попису из 1600. године, наиме, налазимо само муслиманско војничко становништво, тј. поред другог, земљорадничког становништва, само војничко становништво, које је било примило ислам. У тим пописима се Херцеговина и Црна Гора показују као велики популациони простори. Према тим пописима, власи су, просто у валовима, ишли на сјевер према границама и стално су на том свом путу били апсорбирани, тако да су само мале скупине долазиле на крајња одредишта. Управо је чудно како су Херцеговина и Црна Гора представљале такав велики популациони резервоар. Рецимо, кад погледамо попис влаха херцеговачког санцака, из 1544. године, видимо кад су непобитно утврђене те миграције. Тако се у попису, који проф. Филиповић исцрпљује у споменутом свом раду 1468, наводи 4616 влашких домаћинстава. Међутим, у попису из 1544. године Херцеговина представља огроман потенцијал влашког становништва, знатно више него је, рецимо, број од 4000 – 5000 домаћинстава. То је један велики дефтер који пописује само влашко становништво. Ја се, конкретно, бавим овом проблематиком и сматрам је посебно комплексном. Тешко је да се одговорно истражи и разјасни питање у тим пописима које је становништво досељено, које се тек досељава, а које је, у ствари, ту одраније настањено и које је имало само номинални статус влаха сточара. Има примјера да су турске власти мјењале формални назив, односно статус влашког становништва. Рецимо, у попису босанског санцака из 1528 – 30. године у уводу се каже да је тадашњи велики везир, Ибрахим Паша Грк, био укинуо повластице многим повлаштеним скупинама (влашким) у Босни, али је то

довело до великих реперкусија. Као и раније, када је чињен притисак на влахе, они су почели да бјеже и преко граница на млетачку територију, тако се показало и овога пута. Због тога се приликом наредног пописа у уводу дефтера из 1540 – 42. године изричито наводи како је то влашко становништво раније било враћено у рају, како су му биле одузете повластице које су имали власи, и како је оно бјежало, те се наређује да му се поново врати статус влаха. Према томе, тешко је утврдити чињеницу: да ли је то становништво са влашким статусом било фактички влашко-сточарско, или је само добило тај статус из извјесних разлога, због своје службе на путевима и у рудницима и на тај начин мњењало свој рајински у влашки статус.

Др Мухамед Хацијахић

НЕКИ РЕЗУЛТАТИ ИСПИТИВАЊА ЕТНИЧКИХ КРЕТАЊА У БОСНИ У XVIII И ПРВОЈ ПОЛОВИЦИ XIX СТОЉЕЋА

Нисам се нашао баш у завидном положају преузимајући обавезу да обрадим развој етничких односа у босанском пашалуку у XVIII и првој половини XIX стољећа.

Мислим да сам у мање повољном положају и од оних другова који обрађују раније турско раздобље. Они, напослетку, имају на располагању турске катастарске дефтере, који пружају драгоцене податке и за проучавање етничких односа. С друге стране, у повољнијем сам положају утолико што имам на располагању католичке статистике, које дају могућност да се прати статистичко кретање ове структуре, али само ове структуре. Захваљујући вођењу матичних књига, босански бискупи су, почевши од 1743, састављали извјештаје поводом својих визитација Конгрегацији за ширење вјере у Риму. Ови извјештаји – осим, донекле, Милетићевог, у којем су садржани подаци да ли у поједином насељу има или нема муслимана и православних – помажу, дакако, само за праћење демографског развоја католичке популације. Наравно, да су од користи и шематизми, који се издају већ од године 1836, али статистичке податке садрже тек почевши од 1855. године.

Од извјесне помоћи за утврђивање бројчаног кретања становништва, али само православног и католичког, могу служити подаци о броју обвезника цизје, пошто се помоћу њихова броја може доћи до одређених процјена. Како имамо податке о католицима, то се издвајањем броја католика може доћи до броја православних. Узевши у обзир да је цизју у XVIII ст. плаћало немуслиманско мушко становништво по навршеној пунољетности, може се доћи до броја цјелокупне популације немуслиманског становништва, ако се зна удно пунољетних мушкараца у цјелокупној популацији. По нашем мишљењу, неће се много погријешити ако се узме да је однос броја обвезника цизје према укупној популацији 1:3,31.

Одмах треба узети у обзир резерве и у погледу утврђивања броја обвезника цизје и у погледу фактора 3,31. Сигурно је то да сви обвезници цизје нису били обухваћени, а и питање је да ли је бројка обвезника одражавала стварно стање. Могло је, дакле, фактички бити и више, али и мање обвезника. Турске власти су, истина, ригорозно сваких неколико година, утврђивале и провјеравале стање на терену. И појам »пунољетности« био је доста недефинисан; узимало се да је пунољетан младић са навршених 15 година; у позније вријеме, али углавном у доба када број становништва не будемо више утврђивали по броју обвезника цизје, пунољетним се сматрала и дјеца са навршених 10 година. Даље занемарено је при овом обрачуњу јеврејско становништво, затим ослобођени, као што су тешки инвалиди, старци, неспособни за привређивање и сл.

Што се тиче фактора 1:3,31 којим је изражен бројчани однос између обвезника цизје и осталог становништва, до ове бројке дошао сам држећи се стања како произлази из првог модерно обављеног опћег пописа становништва од 1879, који даје слику етничких односа у посљедњем стадију турске власти. Занимљиво је да и за раније доба, рачунске операције које сам био у могућности извести, дају основе да је фактор 1:3,31 прилично реално постављен, иако је очито да је морао у току времена варирати. Фактор 1:3,31 узет је и при утврђивању броја муслиманске популације на темељу броја војних обвезника, полазећи од тога да су опћом војном обавезом муслимана (нефири ам) обухваћене исте категорије становништва, као и обавезом цизје. Уосталом, и када би се могли наћи бољи параметри од оних за које сам се определио, резултат до којег долазимо о бројном односу муслиманског и немуслиманског становништва не би се у релативном смислу битније измијенио, пошто се узима јединствен критериј, тј. број пунољетних и за један и за други етнички дио становништва.

Од знатне су ми помоћи при овим истраживањима били *Beschreibung des Königreichs Bosnien* из 1789, Перетићев извјештај од 1785, један дубровачки извјештај од 1780, као и један аустријски извјештај од 1817.

Са редовним пописима становништва у Турском Царству, очито да се задовоље у првом реду војне потребе, отпочело се 1831, али тада у Босни није обављен попис услијед Хусејн-капетанова устанка. Други покушај за опћи попис становништва учињен је за Велихи-паше (1834 – 1836), али и овај пут у Босни није извршен услијед немира, како ми је дао податак мр Ахмед Алчић.

На овај начин прва званична статистика босанског становништва потјече тек од 1850/51, и, према уобичајеној пракси, исказала је само мушко становништво. Наводно су приликом овог пописа бројене само куће. Уза све резерве, које се нужно постављају, овај попис има се сматрати доста поузданим, прије свега зато што се његови резултати, у упоредби са првим модерним пописом од 1879, показују логичним за популациони прираст који је у међувремену услиједио.

У досадашњој литератури резултати овог пописа углавном су погрешно презентирани, често зависно од симпатија и антипатија аутора према појединим етничким структурама (случај са Хилфердингом, Кукуљевићем и др., а према њима су се поводили каснији писци).

У раздобљу од 1851. до 1879. навођени су различити подаци о броју босанског становништва, али се при томе мало водило рачуна да ли се ти

подаци могу усагласити са првим поузданим пописом од 1879, односно са статистикама католичког становништва. Може се рећи да су сви ти подаци, укључиво и тзв. »званични« од мале вриједности. Спомињани су званични подаци тобоже по »попису од 1865«, затим од 1870, објављени у босанској салнами, даље од 1871, који су такођер објављени у босанској салнами, и напосокон од 1875. Сви су ови званични подаци произвољни, а да је тако, види се по бројкама које исказују за католичко становништво. Депласираност турских статистика (осим прве) види се и по томе што је 1865. преувеличан број православних, а 1870/71. број муслимана, ако се подаци конфронтирају са стањем од 1879.

Могуће одређеиу пажњу завређују подаци о становништву које је приказао аустроугарски геиерални конзул у Сарајеву др Светозар Тодоровић у своме извјештају од 1875. Није познат извор одакле је узео ове податке, али попис, који је обављен четири године касније, у основиим линијама је потврдио исправност Тодоровићевих података за које и он иапомиње да нису посве тачни »пошто нема уредног пописа становништва«.

На овај начин дошао сам до неких одређенијих статистичких података за поједине године. Тако је у првом деценију XVIII стољећа у босанском пашалуку могло бити око 77.000 православних и 25.000 католика. За годину 1724. извео сам податак о броју муслимана, којих је те године могло бити 213.000. Године 1732. било је у Босни око 340.000 становника, и то 198.000 муслимана, 113.000 православиих и 30.000 католика. За годину 1737. имамо број муслимана, који је износио око 132.000.*) Године 1763. било би 168.000 православних и 59.000 католика. За годину 1789. имамо приближне податке за све три структуре: босански пашалук би тада имао око 600.000 становника, а од тога око 265.000 муслимана, 253.000 православиих и 79.000 католика. Почетком прошлог вијека, око 1803, било би 243.000 православиих и око 100.000 католика. Године 1817 – непосредно послије катастрофалне куге – било би, у босанском пашалуку, такођер, 600.000 становника, а од тога око 200.000 муслимана, 350.000 православиих и 50.000 католика, које је куга преполовила. Званична турска статистика из 1850/51. даје основ да се закључи да је тада у Босни и Херцеговини било 1,112.000 становника, а од тога 424.000 муслимана, 486.000 православиих и 171.000 католика. Први пак аустроугарски попис, извршен годину дана након престанка турске власти, регистриао је у Босни и Херцеговини, у њеним смањеним границама, 1,158.000 становника. Муслимана је било 448.600, православиих 496.400 и католика 209.000.

Сви су ови подаци апроксимативни, али, мислим, поузданији од било каквих процјена које су давали поједини аутори.

Желио бих да напоменем да су често цитирани подаци о броју босанског становништва које је дао Шомет де Фосе (Chaumette des Fosés) с почетка XIX стољећа готово неупотребљиви. Једино је поуздан за католички дио становништва, но претјерује, нарочито у броју муслимана. Исти је, на жалост, случај и са Mittesserom, који је дао процјене о броју способних за оружје по нахијама, но анализа коју сам извршио показала је да је у глобалу иетачан.

*) Накнадно примјећујем да је до овог наглог пада у броју муслиманског становништва дошло усљед масовног страдања од куге у 1731 – 1732. години те као посљедица губитака од 14.700 погинулих у перзијском рату и под Озијом.

* * *

Надаље сам размотрио колики је био удио градског, а колики сеоског становништва у укупној босанској популацији, даље колики је удио појединих етничких група у укупној градској популацији и колики је удио градског становништва у појединим етничким групама.

Само сам за неке градове дошао до тачнијих података о броју становништва и њиховој етничкој структури, па та питања још изучавам. У свим градовима било је изразито доминантно муслиманско становништво. Од почетка XVIII стољећа, међутим, градови постају атрактивни за немуслиманско становништво, првенствено Србе. Прве поуздане податке о броју кршћанског становништва у Сарајеву имамо из 1736. код Деливића. Он наводи да је у Сарајеву било 1150 православних и 22 католичке куће са 211 душа. У Мостару је године 1768. могло бити око 400 православних напрема 73 католичка становника.

* * *

Говорећи о факторима развоја становништва, обрадио сам:

- природни прираст
- миграције
- кугу и друге епидемије
- људске губитке у ратовима и
- вјерске конверзије.

Није ми требало много напора да утврдим да је једна од основних карактеристика популационог развоја био висок наталитет, али упоредо и морталитет, али тако да је велик морталитет, нарочито дјече, био надокнађиван још већим наталитетом. Разумије се да су ми и код праћења наталитета, односно фертилитета биле од највеће користи католичке матице. Велики наравни прираст становништва у Босни уочио је и патријарх Василије Бркић у своме опису Турске и њених кршћанских народа (1771). Он истиче како је земља Босна сасвим здрава, па се у њој народ много множи. Овај разлог наводи као трећи при покушају објашњења откуда то да у Босни превађавају »турци« (мисли босански Муслимани).

* * *

Испитивање миграционих кретања, задало ми је много потешкоћа с обзиром на велику флукутабилност појаве, а и парцијалност података. Према се моје проучавање односи на позније вријеме, када и неке традиције о миграцијама могу доћи у обзир као извор, ја сам избјегавао да се ослањам на традиције. Етнографски материјал ми је послужио у најбољем случају само као комплементарни. Инструктивна су, нпр., испитивања етнолог Марија Петрића за Ливањско поље. У 35 тамошњих села, која помиње Драгићевићев извјештај од 1743, живјеле су 322 породице, а од њих

сада постоје свега 192 у Ливањском пољу. Ово спомињем као илустрацију о потешкоћама праћења миграционих кретања и тамо гдје имамо читаве пописе дијела становништва, какав је Драгићевићев и Богдановићев из половице XVIII стољећа. Потешкоће у праћењу миграционих кретања тим су веће што су она најчешће имала карактер периодичних кретања тако да су, осим у глобалном разматрању, тешко ухватљиве.

Многобројна досељавања у босански пашалук у XVIII и првој половини XIX стољећа уско су повезана са тадашњом потпуном декомпозицијом класичног тимарског система. Осим тога, ово је доба у којем су сеоска земљишта често остајала пуста, нарочито услед пустошења заразних болести, као и услед изгибања у ратовима, па је био интерес и државе, представљене у спахији, а и чифлуксахибија, који су приволом спахије уз плаћање одређених доприноса куповали и располагали земљиштима, да би се на чифлуцима под сваку цијену осигурала радна снага. Одатле и толико бројни миграциони процеси и колонизације.

Покушао сам да испитам узроке тим многобројним миграционим кретањима. Највећим дијелом ријеч је о економским узроцима. Нпр. досељавања у Босну из Далмације изазивала су глад, самовоља чиновника, тешки порези, глобе, недостатак обрадивих површина и други разлози економског карактера. Било је и других узрока, нпр., избегавање војне обавезе након што је Далмацију запосјела Аустрија. Слични разлози доминирали су и код емиграција из Босне. Успио сам да пронађем већи број најдрастичнијих примјера из турских докумената из којих је видљиво да су исељавања била проузрочена увођењем нових и незаконитих пореза, пореским злоупотребима, самовољом, феудалном анархијом и другим сличним поступцима. Прелаз са система фнлурије на плаћања редовних пореза такођер је доприносило емиграцијама. И сточарска кретања у питомије крајеве трагирала су путеве за миграције.

Ратови су били неуралгичне ситуације за масовне миграције. Аустрија, односно Млетачка Република манипулисале су у ратовима са кршћанским становништвом, а послје ратова и једна и друга страна чинила је све да привуче на своју страну што више земљорадничког становништва.

Послије великог рата од 1683. до 1699. многобројно исељено хрватско и српско становништво, као и изгинуло муслиманско, а дијелом и српско и хрватско становништво, није се могло накнадити досељеним муслиманским становништвом, тако да је турској држави било од животног интереса из економских и фискалних разлога да се ненасељени крајеви населе, па било то и кршћанском рајом. Посебно је била критична ситуација у пограничним крајевима, у првом реду према Аустрији.

Политика коју је у овом погледу инаугурирала централна власт огледала се у неколико инструкција о насељавању раје.

Да би се привукло становништво, заправо добрим дијелом вратило у свој стари завичај, власт је ослободила гранично становништво плаћања цизје у трајању од двије године. Цизја се тада у читаву босанском пашалуку плаћала по најнижој стопи, раја је имала право да се врати на своје раније посједе без обзира на посједовне односе који су у међувремену настали, а ослобођена је и од плаћања таксе на темесук.

Слиједѐни рат, онај са Млетачком Републиком од 1714. до 1718. већ одмах на почетку увео је рају у вртлог догађаја. Млечани су иако јали при- добити рају за протутурску акцију, а то је имало посљедицу прибијегавање раје на млетачки териториј, па и њено стављање у службу ратним циљевима непријатеља царства.

Аустројско запосједање земљишта јужно од Саве, а иако иако што је поновно успостављена граница на Сави Београдским миром (1739), резултирало је јачањем српских и хрватских насеља у Босанској Посавини. И дио граничара који су само обрађивали земљу с друге стране Саве тада се определијели на босанску страну.

Но прије тога, аустројским запосједањем Србије, она је постала привлачна за српске емигранте из Босне. Првих година окупације дошло је до јачег покрета за иселјавање Срба из Босне у Србију, али се то временом смањило, па штавише улиједило је масовно враћање иселеног српског становништва у Босну.

И посљедњи аустројско-турски рат одразио се на миграциона кретања. У овој прилици, поучена искуством ранијих ратова, да би се спријечила сарадња босанских Срба и Хрвата с Аустројом, власт је одлучила да изврши преселјавање кршћанског становништва из граничних подручја у унутрашњост. То је у потпуности успјело у Посавини. У току овога рата масовно се селило српско становништво из Крајине.

Етничка престојавана, настала у овом рату, санкционисана су тачком VIII Свиштовског уговора. Ту је утврђено да ни Аустрој ни Турска не могу тражити да се врате њихови избјегли поданици. Они који добровољно остану у новој домовини, стичу грађанска права те земље.

За вријеме устанака – а њихова серија почиње са Хусејн-капетановим устанком – редовито се дешавало да би појединци и веће групе прибијегавали преко границе. Рачуна се да је с Градашчевићем пребјегло у Славонију око 500 муслимана, од којих су шездесеттројица прешла у Београд, а остали су се вратили у Босну. И прибијегавања за поп Јовичине буне била су привремена. Устанци поткрај турске власти такођер су изазвали миграциона кретања. Аустројски службени извјештаји регистрирали су да се у банијском и градишканском дистрикту нашло 22.734 босанска емигранта, а 16. децембра 1875. било је у војној граници (осим провинцијала) 27.626 бјегунаца. Андраши (Andrassy) је на Берлинском конгресу оперисао са цифром од 200.000 бјегунаца. Иако је ријеч о великим цифрама, и ова су пребјегавања, која нису имала трајнији карактер, остала готово без икаква ефекта на етничке односе.

* * *

Даљи фактор, али негативан, у развоју становништва биле су епидемије, највише куге.

Демографски значај куге јесте у томе што је не само прорјеђивала становништво, и то углавном највише млађе нараштаје, већ је доводила и до нестајања читавих породица и насеља. Мјесто изумрлог становништва улијед куге, насељавано је ново становништво, најчешће друге етничке

структуре. Од куге – против које турска власт није никада успјела организовати било какву успјешнију одбрану – страдало је највише густо насељено становништво: градови и низински предјели, а онда насеља покрај друмова. Сарајево и Мостар највише су страдали.

Куга, односно такођер и друге заразне болести, које су погрешно означаване као куга, била је у току XVIII стољећа, па све до најкатастрофалније епидемије у годинама 1813 – 1818. могло би се готово рећи перманентна појава. Епидемије куге у појединим крајевима Босне трајале су у XVIII и XIX стољећу, нарочито у годинама 1711, 1731 – 1732, 1741, па 1742, 1743. и 1744, затим 1753, па 1761 – 1765, 1771, 1775, 1782 – 1784, те 1813 – 1818.

О свим овим харањима располажем извјесним процјенама о броју жртава од стране савременика, но те су процјене најчешће претјеране. Ипак, ако, нпр., савременн лијечник Фрари каже да је ова посљедња куга покосила пола босанског становништва, а он је тада цијенио да у Босни има око милион становника, а до исте је процјене дошао и Мато Кристићевић у своме *Eпсhіrіdіum*u, то не мора бити ни претјерано. Подаци из матице умрлих католичког становништва документирају ове тврдње. Уочи куге, 1813. године, број католика је износио 104.361, а 1818. број је смањен на 50.391. Страдање муслиманског становништва било је очито још и веће зато што су настањивали градове и гушћа насеља, односно жупније предјеле.

* * *

Даље, исто тако негативан фактор у развоју становништва представљала су изгнбања у ратовима. То, прије свега, вриједи за муслиманско становништво. Узимам овдје као примјер рат против Русије који је почео 1736. Од 7.743 заробљеника у Босну се вратило свега 1.340.

Фактор прелаза из једне у другу вјеру у овом периоду је безначајан. Ипак, знамо да су, дапаче, три католичка свећеника прешла на ислам. Било је појединачних прелаза с православља у католичку вјеру и обратно.

* * *

У посебном поглављу приказао сам правце развоја муслиманског, српског, хрватског и осталог становништва.

Резултати до којих сам дошао у погледу Муслимана могли би се укратко сажети на слиједећи начин:

Послије тешких пустошења и ратних изгнбања муслиманске популације, али демографски нешто ојачане досељавањима из крајева који су у великом рату припали под угарску, аустријску и млетачку власт – слиједи у XVIII и првој половини XIX стољећа период у коме су босански Муслимани проживљавали готово стални демографски узмак. То је становништво имало најмањи демографски прилив, а читаво ово вријеме понајвише је страдало од сталних кужних харања, па као жртве у ратовима и унутрашњим нередима. На тај начин од већинског становништва кроз читаво XVIII

стољеће и на самом почетку XIX стољећа, муслиманско становништво бројчано долази тек на друго мјесто.

Муслиманско становништво се у овом периоду налазило са популационог становишта у пуној стагнацији: Исламизација је престала и јављала се само спорадично и појединачно. Досељавања у Босну, изузев у XIX стољећу из Србије, потпуно су престала. Уочљива су, штавише, исељавања у Србију, али је то касније у извјесном смислу изравнано досељавањима из Србије. Прираст муслиманског становништва у Босни свео се углавном само на наравни прираст.

Фактор миграција у етничком развоју босанских Муслимана није у XVIII и првој половини XIX стољећа битније утицао ни с аспекта повећања, односно смањења бројности нити с аспекта етничких промјена ове популације.

Ипак је миграционих кретања било међу Муслиманима, и то углавном највише из политичких разлога.

Већ за прву деценију XVIII стољећа један податак свједочи о њиховим миграцијама у источни Сријем, као и Београд.

Упоредо с напуштањем Сријема у аустро-турском рату од 1716 – 1718, муслиманско становништво је морало, услед аустријског заповједања, напустити и Србију, као и уски појас јужно од ријеке Саве у Босни. Дио избјеглог становништва из Србије настанио се у Босни.

Београдски мир 1739. и успостављање раније власти у крајевима јужно од Саве и у Србији изазвао је многоструке реперкусије на етничке односе. Муслимани се, истина, на ширем подручју Посавља иису више вратили у села, али је дошло до обнове вароши које су привукле муслиманско становништво.

На релацији Босна – Србија дошло је до значајних миграционих процеса.

Послије Београдског мира, Београд и смедеревски санџак постали су атрактивни за Босанце. Тада је дошло до реформе феудалних односа који су постојали прије аустријско-турског рата од 1716 – 1718. Те реформе у Београду и смедеревском санџаку састојале су се у томе да су земљишни односи, какви су врједјели прије тридесет година, изгубили сваку важност. Дошло је, штавише, (као и у сјеверној Босни, односно у оном уском појасу јужно од Саве) до секуларизације вакуфа, а уведени ошаклук тимари по узору на стање у Босни.

На овај начин, почевши од 1741, отворио се пут колонизацији босанских породица у Србију. Удио управо Босанаца у попуњавању 700 зијамета и тимара у смедеревском санџаку сигурно није био безначајан.

И двогодишњи аустро-турски рат, који је завршио Свиштовским миром 1791. опет је изазвао селидбене процесе из Србије у Босну, па онда из Босне у Србију. У овој фази је и протјеривање јањичара из београдског пашалука догађај који је имао реперкусије на селидбене процесе босанских Муслимана. Насељавање београдског пашалука становништвом, које не припада јањичарима, постало је у ово доба посебно атрактивно, али није извјесно колико је овом приликом досељено Босанаца. Спомиње се да је у јануару 1792. стигло у Београд 500 Босанаца, а два мјесеца касније стигле су им и жене, свега око стотину.

Свиштовски мир, који је довео до корекције граница на штету Босне на сухомеђи с Хрватском, имао је последњу да су се тамошњи Муслимани морално повући у крајеве под турском влашћу. Један део тих пресељеника населио се у београдском пашалуку. Аналогни процес са муслиманским становништвом дешавали су се и на турско-млетачкој граници, посебно поводом рата 1714. до 1718.

Стварање слободних држава Србије и Црне Горе било је праћено тежњом да се ове нове државе ријеше муслиманског становништва, без обзира на његово етничко поријекло.

О овим сеобама и њихову бројном ефекту имамо доста детаљне податке у турским документима.

У Босну се, коначно, доселио и дио црногорских Муслимана, од којих су неки из дијелова Херцеговине који су припојени Црној Гори после рата 1876 – 1878. и Берлинског конгреса 1878.

Што се српског становништва у Босни тиче, моја изучавања дала би се свести у ових неколико констатација:

Српско становништво у Босни и Херцеговини било је читаво вријеме у XVIII и XIX стољећу врло бројно заступљено, иако се стално смјењивало, па у појединим крајевима сачињава досељеничко становништво познијег времена. У демографској историји ове популације посебно обиљежје дају бројна досељавања из Црне Горе, као и унутрашња миграциона кретања, прије свега из Херцеговине у Босну, али такођер и исељавања, посебно у Србију.

Већ је с почетка XVIII вијека de Vietri (1708) говорио како у Босни има много православаца, а њихов број пратио сам комбиновањем броја обзвезника изије по одбитку католичког становништва.

Српско становништво, које је имало разбијен тип насеља и добрим дијелом настањивало брдске регионе, релативно је мање страдало и од кужних и других епидемија. Почевши од тридесетих година прошлог вијека, ово становништво по бројности чини релативну већину. Од тада, па преко читаво једно стољеће, представљаће у Босни и Херцеговини најбројнији дио становништва. Та је релативна већина 1879, приликом првог опћег пописа, износила 42,88 посто.

Миграциона кретања српског становништва била су кроз све ово вријеме перманентна и интензивна.

Већ одмах након утврђивања граница по одредбама Карловачког мира масе српског становништва селиле су се испод турске власти у млетачке и аустријске земље. Спомињем тадашње насељавање Срба из босанског пашалука у Боку.

И нова констелација, настала као резултат аустријско-турског рата 1716. до 1718, посебно аустријско запосједање Србије, изазвало је миграциона кретања српског становништва, овога пута из Босне у Србију.

Исходом рата, нашла се Србија у знатној мјери без становништва, било услијед исељавања Муслимана, било услијед ратних пустошења. Било је настојања да се у Србију привуку Нијемци и хришћани из Турске, а њемачким колонистима давале су и одређене повластице.

У ово доба улиједила су бројна насељавања Срба из босанског пашалука у аустријску Србију. Исељеници су највећим дијелом били из Старог Влаха, источне Босне, као и других дијелова пашалука.

Било је даље и исељавања у Далмацију, па и у Русију.

Исељавања у Србију знатно су ослабила српска насеља у Босни. Василије Бркић, који је једно вријеме био и сарајевски митрополита, писао је (1771) како је »мало хришћанства у Босни«.

Аустро-турски рат од 1788 – 1791. оставио је такођер јаког одраза на миграциона кретања српског становништва, и то прије склопљеног мира у правцу емиграција, а након тога имиграција.

За вријеме рата прешло је само у Банију и Карловачки генералат преко 20.000 Срба са 29 парохијских свештеника и 17 калуђера из манастира Рмња на Унцу и из манастира Моштанице у Поуњу.

Међутим, послје Свиштовског мира улиједио је снажнији вал новог насељавања Срба у сјеверозападну Босну.

Српско становништво у Босни с краја XVIII и почетком XIX стољећа, ранње проријеђено многобројним исељавањима, убрзо је ојачало тако да је поновно могло дати многобројне исељенике у новоослобођену Србију. Та исељавања као да су попримила шире размјере у раздобљу од 1810. до 1820. године.

Упоредо с овим исељавањима, нарочито послје куге од 1813. до 1818, дакле тридесетих година и касније, врши се насељавање горштачког становништва из Црне Горе и источне Херцеговине на подручје сарајевског саниака (према Авди Сућески насељавање рогатичког кадилука улиједило је чак послје 1835. године).

Досељавања босанских Срба у Србију била су доста бројна за прве владе кнеза Милоша (1815 – 1839).

Слиједећем масовнијем покрету Срба Босанаца за насељавање Србије претходило је доношење Закона о насељавању странаца, који је потписао кнез Михајло 10. фебруара 1865. Покрет је потпуно обустављен у јесен исте године забраном српске владе »да се не прорјеђује православно становништво у још неослобођеним крајевима«.

Покушао сам да размотрим и процесе јачања српског грађанства, које је временом толико ојачало да постаје одређен фактор и у градовима изван босанског пашалука.

За хрватско становништво од почетка XVIII стољећа, па надаље, могло би се укратко рећи ово:

Хрватско становништво у Босни доживјело је масовним исељавањима, посебно за провале принца Еугена 1697, праву демографску катастрофу и она се продужава све до окончања турско-млетачког рата од 1714. до 1718. Број Хрвата у босанском пашалуку знатно се смањило тако да су године 1723. чинили свега 25.000 становника. Негативне посљедице исељавања по интересе католичке цркве увидјела је и Kongregација de propaganda fide, која је 21. јуна 1723. донијела закључак »да се нареди провинцијалу и кустоу Босне да се побрину да у будуће кршћанске породице не прелазе пријеко испод турске власти«. Па када се догодило да су неке католичке поро-

дице из Херцеговине прешле у Славонију, оптужен је 1780. ђаковачки бискуп Кртица да уз помоћ агената, а особито фрањеваца, примамљује народ за насељавање у његову пуну бискупију.

Бројчани развој католика у босанском пашалуку може се одлично пратити, прије свега, из извјештаја босанског апостолског викаријата, успостављеног 1735, али и из матичних књига (које нису у цијелости сачуване). Ови извјештаји исказују нешто мањи број католика од стварног из разлога, јер у њима нису били обухваћени католици требињско-мрканске бискупије који су спадали под јурисдикцију дубровачког надбискупа. Извјештене потешкоће у праћењу бројчаног развоја настале су 1847, када је од Босне одијељена Херцеговина као посебан викаријат, па нисам био у прилици, држећи се шематизама, који нису редовно излазили да располажем синхронизираним подацима и за Босну и за Херцеговину.

Захваљујући бројним извјештајима, био сам у могућности да саставим табелу о кретању католичког становништва у Босни са егзактним подацима кроз читаво XVIII и прву половину XIX ст.

Ако се узме у претрес раздобље од 1723. до 1813, и поред неколико кужних харања, која су тешко погађала и ово становништво, просјечни годишњи просјек прираста износио је 1,6 посто. Ако се стартује од 1737. године (Деливићев извјештај), полазећи од тога да податак од 1723. представља процјену, онда је просјечни годишњи просјек 1,7 посто.

Куга од 1813. до 1818. уништила је половину хрватског становништва, па се то раздобље не може узети као репрезентативно. Зато долази у обзир да се утврди тренд пораста од 1818, односно ако је 1818. база, онда од 1819. до 1840. У томе раздобљу стопа раста износила је 4,35, што другим ријечима значи да је становништво порасло за два и по пута. Тренд пораста у раздобљу од 1819. до 1879. износио је 2,36, а од 1841 (база 1840) до 1879. године 1,26. Од 1819. до 1879. становништво је порасло преко 4 пута.

Овако велик прираст далеко је изнад европског прираста, који је у раздобљу од 1700. до 1800. просјечно годишње износио свега 0,6 посто.

Огроман прираст хрватског становништва у току XVIII и у првој половини XIX ст. објашњава се досељавањима, иако се не може потцијенити нити велики ступањ фертилитета свих Босанаца, па и босанских Хрвата.

У етничком развоју хрватске популације видно су се испољила многобројна досељавања. Заправо се овдје добрим дијелом радило о повратничком становништву, дакле већином по породичном поријеклу старим Бошњацима. Карактеристично је да су ови досељеници и насељавали крајеве у којима је прије бечког рата било бројније заступљено хрватско становништво, са изузетком Подриња, гдје није дошло до обнове хрватских насеља.

Било је иселавања, али углавном у првом раздобљу, до завршетка млетачко-турског рата 1714 – 1718. и устаљивања граница.

Етнички развој Хрвата, почевши од трећег деценија XVIII ст. па даље све до окупације, у знаку је сталних досељавања из Далмације, као и унутрашњих миграционих кретања из Херцеговине у Босну. У раздобљу од Пожаревачког до Београдског мира и приликом разграничења након Београдског мира било је досељавања и из Славоније. Након Свиштовског мира, већи вал иселавања хрватског становништва услиједио је из Дубице и њене околице. Један дио тог становништва био је насељен заједно са

Србима у дрежнички и цетински котар након што су овај крај морали напу-
стити Муслимани, а онда на подручје оточке регименте.

Треба напоменути и то да досељавања из Далмације нису увијек има-
ла трајнији карактер. Поједини су се досељеници враћали у ранији завичај.

Дјеломично сам завршио и проучавања малог процента неславенских
етничких скупина у босанском пашалуку. Једино бих споменуо да је, до-
душе било асимилације, али асимилациони процеси нису никада били на-
силни већ увијек спонтани. Мора се рећи да је асимилациона снага до-
маћег елемента била изразито јака. Штавише и оне етничке групе које су
успјеле сачувати своју индивидуалност адаптирале су се у босанској среди-
ни у културном погледу. Ту мислим, првенствено, на босанске Јевреје.

Др Мухамед Хацијахић

МЕТОДОЛОШКИ ПОСТУПЦИ КОД УТВРЂИВАЊА БРОЈА БОСАНСКЕ ПОПУЛАЦИЈЕ У КАСНИЈЕМ ТУРСКОМ ПЕРИОДУ

Покушавајући да утврдим бројно стање становништва босанског
пашалука у току XVIII стољећа, па XIX стољећа до 1878, увјерио сам се у
непоузданост и нелогичност података појединих савременика о броју ста-
новништва. Примјер те непоузданости и нелогичности јесу процјене о бро-
ју становништва Сарајева. Готово стално се оперисало са бројкама од 50,
па до 80.000 становника Сарајева. Те су бројке немогуће, јер се зна насеље-
ни простор Сарајева и дистрибуција кућа у раније доба, па би било тешко
икада у турско доба смјестити на том простору више од 40.000 становника,
а стварно је број сарајевског становништва био још и мањи. Често зачуђу-
је у којој су мјери нетачни подаци и појединих обавјештајаца који су на
лицу мјеста прикупљали разне обавјештајне податке, па и податке о броју
становништва.

Није прихватљиво да се при презентирању тих података према њима
не заузме критичан став. То важи и за турске званичне статистике, објавље-
не у босанским салнамама (годишњацима). Конкретно, турске статистике,
које се воде четврт вијека прије окупације, могу се конфронтирати са
првим модерним пописом од 1879, као и са католичким статистикама, па
им је, с обзиром на малу временску дистанцу могуће оцјењивати поузда-
ност. Јер шта имамо од тога цитирања разних аутора, који су давали, очи-
то, депласиране податке о броју становништва, осим ако тим цитатима који
се преписују из чланка у чланак желимо да посвједочимо своју »ученост«.

Поставља се питање да ли се и на који се онда начин може доћи, ма-
кар до приближних процјена, о бројном стању становништва. За католички
дио становништва нема проблема, јер о њима постоје скупни извјештаји
Kongregacije de propaganda fide, а дјеломично су сачуване и матице. Тур-

ски званични подаци исказују број обвезника цизје, обухваћајући тако немуслиманско становништво, надаље број војних обвезника Муслимана, а у касније вријеме још и број кућа, те број мушког становништва. Како на основу тих показатеља доћи до укупне популације?

Мислим да је при томе најпоузданији критериј да се узму односи какви су утврђени приликом опћег пописа од 1879, дакле стање при крају развојних процеса за турске власти. Наравно, ти односи у току времена су се мијењали, али морамо имати неки поузданији ослонац, а и одступања у разна времена могу бити највише 5 – 10 посто.

На тај начин, базирајући се на опћем попису од 1879, дошао сам до слиједећих параметара:

– За изучавање броја популације на основу показатеља о броју пунољетних мушкараца служи умножител 3,31. Ако, дакле, располажемо бројем обвезника цизје у XVIII вијеку (а већ су објављени у Хамида Хаџибегича књизи о цизји) или бројем Муслимана, који се укључују у опћу војну обавезу, тај број умножимо са 3,31, и тако добивамо процјену о укупном броју немуслиманског становништва, односно о укупном броју Муслимана. Ако желимо да утврдимо колико од тога броја отпада на православне, а колико на католике, онда од укупног броја немуслиманског становништва одбијемо укупни број католика, који у то вријеме исказују католичке статистике. Додуше, у укупној цифри немуслиманског становништва садржани су и Јевреји, но како се ради о малим цифрама, могу се у овој прилици занемарити.

– За утврђивање броја укупног становништва на основу броја домаћинства однос у 1879. години утврђен је за домаћинства у граду тако да једно домаћинство броји 4,4 члана, а на селу 5,77, односно заокружено 6 чланова. Занимљиво је да сам провјеравањима дошао до тих истих односа и у појединим ранијим периодима.

– Што се тиче утврђивања броја укупног становништва на основу расположивих података о мушком становништву, укупну популацију установљујем удвостручивањем мушког становништва. Чињеница је, истина, да је по утврђеним демографским законитостима мушко становништво нешто бројније, но ту околност занемарујем, имајући у виду и велика изгибања мушког становништва у ратовима.

Ја сам се ових показатеља држао обрађујући демографски развој, па молим да се изјасните о цјелисходности оваква поступка. Имам у виду и чињеницу да су се границе Босне у XVIII и XIX вијеку нешто сужавале, но подаци којима располажемо ипак су се односили на Босну у конкретним границама тога одређеног доба, па и не може бити ријеч о већим одступањима, како се то на први поглед чини.

ЈЕДНО МЕТОДОЛОШКО УПОЗОРЕЊЕ

Ја бих хтео само да одговорим на једно питање и да дам једну сугестију. Све нас је питао, у неку руку све колективно, др Хаџијахић како стоји са методом, историјско-демографског проучавања који је он применио. Највећи део сарадника на књизи не треба подсећати да је сада у свету међу историчарима доста јак интерес за демографска кретања, чак и у најранијим периодима. Постоји и једна комисија за историјску демографију која сваких 5 година заседа паралелно са конгресима историчара, постоје њихове публикације итд. У последње време почели су да употребљавају компјутере за ту врсту истраживања. Ја могу поменути једно дело које се у тим пионирским захватима почело да користи баш материјалом са нашег тла. То је један зборник који је издао Peter Laslett под насловом *Household and Family in Past Times* два прилога са јужнословенског подручја. Једно је компјутерска обрада ових података које је покојни проф. Шабановић објавио за београдску околину са гледишта структуре породице (задруге) општинских тенденција у развоју становништва, плодности, дакле свега оног што су они мислили да могу да утврде. Ми, наравно, тешко смо да кажемо да ли је то успело или није. Други прилог употребљава материјал из почетка осамнаестог века које је Душан Поповић објавио, опет из околине београдске. Тако да човек тамо може да нађе и коефицијенте и друге елементе којима они оперишу као релативно сталним у развоју појединих популација и вероватно се нека поука може наћи за оваква истраживања.

Друга је ствар коју сам ја хтео да приметим или у неку руку да питам. Овде је овај реферат најављен као излагање о етничким кретањима у 18. и првој половини 19. века, међутим он се, у ствари, у суштини бави само демографским кретањима, и то на један брижљив начин. При томе се у првом делу сасвим јасно каже да је полазна тачка статистике верска подела. Говори се о католичкој, православној, опште-хришћанској, на једној страни, и муслиманској популацији на другој. После, кад се извлаче закључци у завршном делу расправе, онда се већ говори о српском становништву у Босни, о хрватском становништву у Босни, о муслиманском, тако да се на извештај начин потпуно повлачи знак једнакости за читав овај период између верске припадности и етничке. Ја сам међу последњим од оних који ће се борити против тога, јер сматрам да се увек верске и све друге поделе морају узимати у обзир да се види реална издељеност друштва и све препреке стварању неких других националних или етничких заједница. Међутим, опет сматрам да и то не смо радити овако просто механички да цела ова група одговара целој оној групи, него поставити питање о томе како је то заиста било, како се то евентуално развијало. Ја, на жалост, сам стручњак за XVIII и XIX век, али готово се усуђујем да кажем да неће

бити једнака ситуација рецимо Срба и у погледу опредељености, јасности и садржине њихове свести о припадности пре I устанка у последњим деценијама XVIII века и рецимо средином XIX века. Слутим да ће друкчије бити у време кад је деловала школа са евентуалним предавањем националне историје, а да је друкчије било у време кад имамо један снажан утицај и пропаганду из Србије итд. Ја мислим да се то мора поставити и за друге. Вероватно да је сасвим друкчије то стање свести и степен интеграције католичког живља онда кад имамо већ развијену хрватску националну свест, висок степен интеграције у самој Хрватској, а сасвим друкчије пре тога. Вероватно да је и код Муслимана исти случај. Имамо разлога да претпостављамо да је једним добрим делом њихово груписање као целине, и то баш овде на подручју БиХ, нека врста одговора на ове процесе који се дешавају код Хрвата и код Срба. Према томе, и то ће на свој начин зависити и од стања у суседству, ту је морало бити неке динамике. Мислим на линији неких методолошких начела за које сам се на почетку заузимао да и овде у каснијим периодима тај моменат промене и динамике треба да дође до изражаја. Вероватно је тако и замишљено те ће у другим текстовима и приложима бити речи о томе, тако да се неће, ипак, свести на то да се готово статички (што је неизбежно кад се ради са статистиком) за два столећа претпостави идентитет група баш у периоду кад су друштвене промене биле најважније.

Хамид Хаџибеговић

О ИЗВОРИМА ЗА УТВРЂИВАЊЕ БРОЈА СТАНОВНИШТВА У ПЕРИОДУ ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ

Што се тиче старијег периода турске владавине, од друге половине XV вијека, до краја XVII вијека, мислим да се етнички састав Босне и Херцеговине може утврдити на основу детаљних опширних дефтера. Ми имамо неколико тих дефтера из тог времена. У њима су дати подаци о броју домаћинстава у појединим насељима. Њима је обухваћено цијело становништво.

Као извјесна допуна за овај период могу послужити пописи о прикупљеној главарини крајем XV столећа, затим из средине XVI и из XVII столећа до 1690. године, када је главарина купљена по домаћинству. Послије тога заведен је јединствен систем о купљењу овог пореза, и то по обвезницима главарине. Из тог времена имамо први обрачунски дефтер о прикупљеној главарини у цијелој османској држави, са назнаком датума обрачуна за сваку област посебно (1692 – 1694). Тиме је обухваћена и Босна и Херцеговина.

Што се тиче начина утврђивања броја становништва у БиХ на основу тих и других извора, сматрам да треба поступити према принципима, о ко-

јима је говорио друг Хаџијахић. Он потпуно исправно подвлачи да при томе – било да се ради на основу домаћинстава или пореских обвезника – треба узети један систем који се примјењује код државне статистике, што је свакако најподесније.

АУСТРОУГАРСКИ ПЕРИОД

Др Цевад Јузбашић

НЕКЕ НАПОМЕНЕ О ПРОБЛЕМАТИЦИ ЕТНИЧКОГ И ДРУШТВЕНОГ РАЗВИТКА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ПЕРИОДУ АУСТРОУГАРСКЕ УПРАВЕ

Немам намјеру да подносим цјеловито уводно излагање о етничкој проблематици аустроугарског периода, већ ћу се ограничити само на неколико маргиналних напомена које су већ биле предмет дискусије у нашој поткомисији.

У оквиру разматрања етничке проблематике у вријеме аустроугарске окупације централно мјесто заузимају проблеми националног развитака и међунационалних односа. У том контексту се јавља и питање »европеизације«, тј. промјена у друштвеном животу и култури које се одвијају под утицајима Запада и у вези са развитаком капиталистичке привреде у земљи. Мада у склопу ове тематике проблем миграције игра врло значајну улогу, он је, ипак, другоразредног карактера у односу на раније поменута питања.

Међутим, ми ћемо и питању миграција становништва морати посветити доста пажње, нарочито с обзиром на то што новија истраживања намећу потребу ревизије извјесних погледа и оцјена. Тако, на примјер, у нашој историографији још се одржава мишљење да је у цијелом аустроугарском периоду исељавање Муслимана у Турску било мотивирано првенствено вјерским и политичким разлозима, за разлику од друге, економске емиграције у Сјеверну Америку и остале земље. Мислим да је такво изричито подвајање на двије врсте емиграција, на политичку и економску, данас неодрживо. Професор Хамдија Капишић је у својим истраживањима осветлио економске и политичке узроке покрета за исељавање у Србију и Сјеверну Америку почетком XX вијека. При томе је оправдано скренуо пажњу на потребу даљег истраживања економских узрока емиграције и изразио мишљење да су они играли главну улогу приликом исељавања и муслиманског становништва у Турску, нарочито у Херцеговини и Босанској крајини. Можемо констатовати да ово Капишићево мишљење налази потврду и у аустроугарским документима. Земаљска влада је крајем 1909. године за вријеме пуног замаха покрета за исељавање у Турску, који се разбуктао последице анексије, оцјењивала да »не само моћни религиозни момен-

ти, него и привредни положај хиљада муслиманских породица у свим крајевима земље представљају диспозицију за исељавање«. (Kriegsarchiv Wien (KA) KM Präs. 81 – 7/74 ex 1909, Земаљска влада Заједничком министарству финансија 30/11 – 1909 препис). У извјештајима Земаљске владе из овог времена указује се посебно на »инфериорност у привредној борби«, као на један од битних узрока за исељавање муслиманског елемента. (KA KM Präs. 81 – 7/63 ex 1909. Auswanderung der Muslimanen, Bericht der Landesregierung in BiH, v. 28. 7. 1909). Тако, на примјер, у ово доба покрет за исељавање захватио је и око 100 муслиманских породица из мјеста Селиште, Брњавице, Ситнеж и Инећол у прњаворском котару које су ту биле раније насељене мјерама интерне колонизације аустроугарских власти. У највећем броју били су у питању сасвим осиромашени људи, па је Земаљска влада сматрала да је ријеч »о напуштању једне потпуно неодрживе позиције«. Покрет за исељавање у Турску појачан је у наредним годинама, захваћивши највише Босанску крајину, а угасио се је тек са избијањем балканског рата 1912. године. У раздобљу од 1. I 1909. до 30. VI 1912. у Турску се из Босне и Херцеговине, према званичним подацима, иселило 5.255 породица. Од тога из бањалучког округа 1.943 породице, бихаћког 1.728 породица, мостарског 322, сарајевског 223, травничког 215 и тузланског 367 породица. (KA KM Präs. 81 – 16/5 ex 1913. Muslimanische Auswanderungsbewegung im II. Semester 1912).

Неоспорио је да су психолошки, односио религиозни и политички мотиви играли врло значајну улогу при исељавању муслиманског становништва у Турску. Исељавање се јавља и као реакција на промјене које постепено настају у начину живота у друштву које се до тада развијало под jakim утицајем Оријента, његове цивилизације и културе прожете исламом. Међутим, идеолошке моменте не смијемо апсолутизирати, него се морамо позабавити процесима који се дешавају у материјалној основи друштва. Вјерујем да ће анализа појачаног утицаја робноновчане привреде иа поједине друштвене структуре допринијети и бољем сагледавању узрока исељавања. Стога ће бити посебно интересантни резултати истраживања друга Илијаса Хаџибеговића о томе како је робно-новчана привреда утицала у овом раздобљу на село, посебно на оно сељаштво које је располагало слободним посједима.

Нарочито деликатна биће обрада проблематике националног развитака у овом периоду, јер је ријеч о једном сложеном историјском процесу који је *неравномјерно* текао код појединих наших народа. С тим у вези је од посебног значаја третман ове проблематике и оцјене до којих ће се доћи при обради турског периода, а нарочито посљедњег стољећа турске владавине. Сматрам да ћемо морати превазићи традицију наше грађанске историографије која је на национални развитака у Босни и Херцеговини, као и на целокупну босанску историју, гледала из угла појединих националних покрета. Та традиција остала је присутна и после ослобођења, а с њом се сусрећемо и данас. Зато ћемо морати посветити пуну пажњу националном развитуку свих народа, пазећи да при том не будемо једностранни. У том контексту необично значајно мјесто припада обради привредне и шире друштвене проблематике, а нарочито класне структуре појединих народа и водећег слоја у националним покретима. То ће омогућити и адекватнија објашњења политичких појава, као на примјер питања зашто грађанске политичке странке код Срба иступају са либералнијим и радикалнијим унутрашњо-

-политичким програмима у односу на хрватске и муслиманске странке. Јасно је да то произлази не само из околности што је највећи дио кметова био из редова Срба него и зато што је код српског народа била најразвијенија буржоазија и грађанска интелигенција. Ово има свој коријен у особености-ма развита градске привреде и робноовчаног промета у турском периоду, о чему је говорио професор Филиповић, а посебно у значају вањске трговине која је тада била претежно у рукама српских трговаца.

С друге стране, чињеница да босанскохерцеговачки Хрвати улазе у модерни политички живот са врло slabим грађанством имала је као последицу да је код њих клер задржао и даље водећу политичку улогу. Та улога ће све више прелазити на либералније грађанске елементе, али ће клерикална компонента и доцније остати присутна у политичком животу босанскохерцеговачких Хрвата. Према мишљењу које је изнио Лука Ђаковић, основне узроке заостајања хрватског становништва на социјално-економском подручју, као и на плану политичког организовања, треба тражити у емиграцији католичког грађанства у врњеме аустро-турских ратова крајем XVII вијека, затим неповољнијем односу турске власти према католицима у поређењу са припадницима других религија и у њиховој пасивности и повучености, која је произлазила из таквог стања. Како ни у доба аустроугарске управе није дошло до корјенитијих промјена у социјалној структури босанскохерцеговачких католика, то је, заједно са другим релевантним историјским факторима, утицало на то да хрватска национална свијест не захвати још сеоско католичко становништво у оној мјери, као што је српска национална свијест била захватила православне сељачке масе. У том погледу је карактеристично, иначе, познато запажање члана Земаљске владе А. Шека из 1909. године, да на упит шта је православни сељак, одговара, без двоумљења, »Србнн господине«, док је одговор католичких сељака на ово питање гласио »католик«.

Када је ријеч о Муслиманима, мислим да се не може прихватити становиште да муслимански народ у овом периоду представља већ формирану модерну нацију. Мада се етничка индивидуалност Муслимана у аустроугарском периоду, као и у раздобљу које му је непосредно претходило, не може доводити у питање, сматрам да та индивидуалност тек временом добија национални карактер, у току једног дуготрајног и сложеног историјског процеса који треба да у историји народа Босне и Херцеговине добије своје научно објашњење. Тај процес није могао бити сасвим завршен у доба аустроугарске власти, иако овај период представља врло значајну етапу и у формирању муслиманске нације. У вези са овим сматрам неприхватљивим мишљење, које се недавно појавило у нашој историографији, да су Муслимани под вођством свог грађанства водили борбу за вакуфско-меарифску аутономију, и да је Муслиманска народна организација, настала у току те борбе, била грађанска политичка странка. Ово мишљење се базира на тези о буржоазирању беговата и наводној тенденцији да се феудални земљишни посједи претворе у капиталистичка пољопривредна имања, чији би власници постали капиталистички предузетници, а дотадашњи кметови претворили се у најамне пољопривредне раднике. При томе се аподиктички тврди да су се у Босни и Херцеговини крајем XIX и почетком XX стољећа стекли економски услови за такав процес, али да се тежње муслиманских велепосједника нису могле остварити, јер су ага и бег били лишени политичке моћи.

Као аргумент за ову тезу наводе се захтјеви муслиманских политичких странака да се призна како су постојећи аграрни односи грађанског, приватно-правног карактера, насупрот гледишту о њиховом феудалном, јавно-правном карактеру. Поводећи се тако за формално-правним обиљежјима велепосједничких захтјева, изведени су далекосежни закључци. Међутим, анализа стварног економског и социјалног положаја феудалног земљопосједника, коју је извршио проф. Ф. Хауптман у свом раду *Босанскохерцеговачки ага у процјепу између привредне активности и рентијерства на почетку XX вијека*, (Годишњак Друштва историчара БиХ, XVII), показала је како је било немогуће да се он уклопи у ново грађанско друштво које је настајало. Суштина захтјева за претварање кметовског права у приватно-правни уговор састојала се у томе да се кмет претвори из наслединог у временски ограниченог корисника чифлука. То је требало да земљопосједнику пружи правну могућност да повећава своје захтјеве у односу на кмета и да кмета уклони са земље, уколико му не одговара. Земљопосједник је и даље требало да остане уживалац ренте без властитог ангажовања у пољопривредној производњи и претварања у аграрног предузетника. Ово је био, у ствари, и битан садржај привредно-социјалног програма муслиманског аутономног покрета, који је био формулисан на скупштини у Сарајеву 1908. године.

Када је поводом припрема за саборске изборе Егзекутивни одбор добио иалог од скупштине, одржане 26. марта 1910. године да изради, односно да допуни и прошири програм Муслиманске народне организације, онда је и у том програму, који је објављен у »Мусавату« 30. априла исте године, аграрно питање изразито доминирало. У ствари, преузети су сви ставови о аграру утврђени 1908. године, који су у многим тачкама били неприхватљиви и за владу јер су садржавали захтјеве који би значили погоршање статуса кмета. Истина, овим програмом се тражи такође да се Босном и Херцеговином управља на принципима уставне државе, као и да се поштују личне слободе, независност судца а постављају се и неки други захтјеви. Они, међутим, често представљају програмски декор и резултат су прилагођавања приликама, мада не спорим да и једна политичка странка коју воде феудални елементи може да се залаже за одређене политичке и грађанске слободе. Али, као и код грађанских странака, и овдје треба правити разлику између прокламованих програмских начела и стварне политичке дјелатности. У којој су, пак, мјери аграрни интереси били присутни у програму Муслиманске народне организације из 1910. године, види се из чињенице да је аграру, осим највећег поглавља од 16 тачака под насловом »Аграрно питање«, било посвећено и још 6 од 10 тачака у поглављу »Економска политика«. Ту су тек при крају, потпуно у сјенци аграрних захтјева, додуше, нашле мјесто и тачке које се односе на унапређење занатства, подизање домаће трговине и индустрије, као и саобраћаја. Овај списак се завршава захтјевом »да се повољно регулише радничко питање, а нарочито да муслимански радници добију зараде«, што само по себи говори о класном и политичком профилу страначког програма и тежњи феудалног страначког вођства да свој програм учини атрактивним за све муслиманске друштвене слојеве. Мислим да је веома значајно објаснити историјске околности под којима су феудални елементи, заступајући у првом плану своје класне интересе, успијевали да воде за собом муслиманске масе.

Муслимани су опћенито, у односу на друге, заостајали у погледу укључивања у модерне облике капиталистичке привреде, на што су, поред економско-социјалних узрока, и те како утицали културно-историјски фактори. Мада су имућнији муслимански слојеви располагали са релативно знатним новчаним средствима и иметком, ова средства су само мањим дијелом постајала капитал. Ово заостајање је евидентно како на пољу организовања националног банкарства, тако и у погледу учешћа Муслимана у трговини на велико, а посебно у индустрији. Међу велетрговцима врло мало је било Муслимана, а муслимански индустријалци били су још рјеђи.

Мада су поједини муслимански велепосједници били истовремено и трговци или су, чак, судјеловали у индустрији и банкарству, то не значи да су почетком XX вијека у Босни и Херцеговини постојали економски услови за буржоазирање феудалне класе, односно за претварање феудалног велепосједа у капиталистички. Напротив, како сам то већ указао у једном свом раду, (*Извјештај Хермана фон Саутера о односима Босне и Херцеговине и Монархије... Годишњак XVIII*) економско пропадање муслиманских велепосједника било је пред први свјетски рат већ поодмакло. Сасвим без пословног смисла и по правилу неприпремљена за икава рад, особито је млађа генерација бегова и ага све више губила земљу и била би, по оцјени савремених аустријских посматрача, брзо захваћена пролетаризацијом у случају облигатног откупа кметова. Факултативни откуп утицао је само да се овај процес успори.

Паралелно са откупом кметовских селишта, презадужени муслимански земљопосједници продавали су по правилу и оне дијелове беглука које су кметови обрађивали као закупници или под најам као радници. Муслиманско политичко вођство настојало је у годинама пред избијање првог свјетског рата да се новац који појединци добију за откуп кметова концентрише у Муслиманску централну банку и употријеби за кредите муслиманским земљопосједницима у сврху проширења беглука и унапређења производње. У том погледу тражена је од Земаљске управе подршка, као и финансијска помоћ аустријског капитала, који је требало да у Босни и Херцеговини оснује посебну банку за пружање хипотекарних кредита муслиманским велепосједницима. Овај план није успио и због ситуације на новчаном тржишту, као и помањкања одговарајућег интереса аустријских банака за ову кредитну операцију, иако су се за његову реализацију залагали како земаљски поглавар Потioreк тако и заједнички министар финансија Билински. И војна канцеларија престолонаследника Франца Фердинанда заинтересовала се је за ово питање. Разлог интересовања био је страх од друштвено-политичких посљедица пропадања муслиманских велепосједника, а особито бојазан војних фактора одјачања српског елемента знатним повећањем земљишних посједа у рукама Срба. То су били мотиви због којих се шеф војне канцеларије аустроугарског престолонаследника, пуковник Бардолф, обратио у марту 1913. године директору Kreditanstalt др Александру Шпицмилеру (Alexsandru Spitzmülleru), како би ова аустријска банка учествовала у финансирању куповине земљишта од муслиманских посједника и других у циљу евентуалног стварања нових аустријских колонија у Босни. (КА МК FF Nr 2385/1913 Potiorek Bardolffu 13/3 1913).

Када је ријеч о муслиманским грађанским елементима а посебно интелигенцији, они су, као што је познато, били далеко више присутни у про-

режимској и мало утицајној Муслиманској напредној, односно касније названој самосталној странци, него у Муслиманској народној организацији, са којом ће се Муслиманска самостална странка 1911. године фузионисати. У вези с тим желио бих указати на једну противрјечност у процесу националног развитака Муслимана. Наиме, претежан дио муслиманске интелигенције прихватио је у аустроугарском периоду хрватску или српску националну оријентацију. Не улазећи овдје у оцјену стварног значаја поменутих националних оријентација у конкретним историјским збивањима, можемо опћенито констатовати да је та интелигенција допринијела превазилажењу затворености муслиманске заједнице у Босни и Херцеговини и одиграла значајну улогу у прихватању тековина европске културе од стране Муслимана. Иако је сам историјски развитак на крају показао сву промашеност покушаја тзв. »националног опредјелјевања« Муслимана у смислу српства или хрватства, које је превасходно значило политичко опредјелјевање, и скинуо са дневног реда ово питање, мислим да се одређене позитивне тековине те оријентације у потискивању конзервативизма у овој средини морају узети у обзир.

На једном нашем ранијем састанку изражена је потреба да се истраже утицаји из других наших земаља на политички и национални развитак у Босни и Херцеговини. Мислим да је нужно нагласити да се појава и развитак српске и хрватске националне свијести не може објашњавати само српском и хрватском националном пропагандом, иако је та пропаганда неоспорно постојала. Ми треба да дамо адекватно мјесто политичким, културним и другим утицајима из осталих југословенских земаља, али објашњење феномена у националном развитуку у Босни и Херцеговини морамо првенствено тражити у ендегеном економско-социјалном, политичком и културном развоју.

С овим у вези указао бих на потребу објашњења ексклузивности која је била снажно присутна у националним идеологијама и политичким програмима. Тако, на примјер, потребно је објаснити зашто се на босанскохерцеговачком тлу хрватска национална идеологија појављује и преовладава у облику праваштва. Мада се Хрватска народна заједница, за разлику од клерикалне Удруге, постављала толерантније и флексибилније према Србима и Муслиманима, она је у свом програму сматрала да су »Босна и Херцеговина етнички и државноправно хрватске земље« и тежила њиховом сједињењу са Хрватском у оквиру Хабсбуршке Монархије. Она је била против аутономије, као и припајања Босне и Херцеговине »некој балканској држави«. Ипак, треба имати на уму да су хрватски грађански политичари практично знали правити разлику између својих тријалистичких илузија и реалних односа, показујући се као »regierungstreif«, што су увиђали и мјеродавни аустроугарски фактори. На другој страни, у српској грађанској политици била је присутна теза о Босни и Херцеговини као српској земљи, и то у својој више или мање искључивој интерпретацији од стране појединих српских политичких група. У свом екстремном облику, како је њу једно вријеме заступала »Српска ријеч«, ова теза је негирала постојање Хрвата у Босни и Херцеговини, признајући да има само католика. И српском и хрватском национализму била је заједничка тежња за националном асимилацијом Муслимана са циљем да се осигура апсолутна већина у Босни и Херцеговини. Међутим, као што сам већ рекао, треба разликовати макси-

малне националне програме од »реал политике« политичких странака у појединим раздобљима.

У вријеме пред први свјетски рат постојала је одређена конвергенција српског и хрватског националног покрета на југословенском простору. Међутим, прилике у Босни и Херцеговини биле су унеколико друкчије. Ту је у Сабору само мала група хрватских дисидената остварила сарадњу са српском опозицијом, а идеологија интегралног југословенског јединства обухватила је само један дио омладине и интелекције. Чак се може говорити и о одређеном заоштравању међунационалних односа у Босни и Херцеговини под утицајем догађаја који су пратили избијање балканског рата. Посебно поглавље представљају збивања и друштвено-политички процеси за вријеме првог свјетског рата, који су били праћени и извјесним елементима национално-конфесионалних и класних обрачуна.

Резултат поменутих процеса, као и дотадањег историјског развоја на босанскохерцеговачком и цијелом југословенском подручју, било је стварање прве југословенске државе и улазак Босне и Херцеговине у њен састав. Биће веома крупан задатак да се на основу садашњих научних знања да адекватно објашњење цјелокупног етничког, друштвеног и политичког развоја који је резултирао улажењем Босне и Херцеговине у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Мр Илијас Хаџибеговић

МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1878 – 1914. ГОДИНЕ

а) Усељавање у Босну и Херцеговину

Према расположивим изворима, тешко је утврдити тачан број странаца који су се уселили у Босну и Херцеговину од окупације до првог свјетског рата. У почетку о томе није ни вођена прецизна статистика. Ипак, прве податке о броју странаца у Босни и Херцеговини дала је Земаљска влада у децембру 1880. године. Тада је у окупираном подручју било 4.510 аустријских и 11.765 угарских држављана, што укупно износи 16.275 припадника обију половица Монархије. Послије тога, у пописима становништва редовно је исказиван број странаца у Босни и Херцеговини. Наредна табела показује како се кретао њихов број по окрузима:

окрузи	1885. г.			1895. г.			1910. г.		
	аустр. полов.	угар. пол.	друге државе	аустр. пол.	угар. пол.	друге државе	аустр. пол.	угар. пол.	друге државе
сарајевски	3.680	251	6.885	5.366	1.218	11.591	11.081	2.506	
бањалучки	5.204	1.278	5.493	10.701	1.856	19.814	16.384	2.103	
бихаћки	9.537	8	2.212	15.994	97	3.106	17.806	239	
гузлански	2.610	507	2.147	7.525	437	3.258	9.731	988	
травнички	2.562	24	4.443	1.568	166	5.820	3.684	387	
мостарски	1.680	97	2.838	1.204	196	3.270	2.465	358	
БиХ	25.273	2.165	24.018	42.358	4.472	46.859	61.151	6.581	

Укупан број странаца у Босни и Херцеговини 1885. године износио је 27.438 особа или 2,05% укупног цивилног становништва. У наредних десет година број странаца порастао је на 70.848 особа или 4,51% цивилног становништва, а до 1910. године странци су достигли цифру од 114.591 особу или 6,04% укупног цивилног становништва у Босни и Херцеговини.

Распоред странаца у Босни и Херцеговини, по појединим окрузима и котаревима, како је дат у пописима из 1895. и 1910. године, не може послужити као сигурна основа за утврђивање статистичке слике бх. друштва с обзиром на то да су уписани сви присутни странци (цивили), односно да су једнако третирани стално настањени странци и они који су привремено боравили у Босни и Херцеговини.

Релативно велик број странаца у пољопривредним подручјима био је условљен колонизацијом страних сељака. Шумска предузећа која су експлоатисала комплексе, прво уз границу, а затим у Бос. крајини, централној и источној Босни, такође су привлачила велик број странаца. У периоду од 1895. до 1910. године број странаца је порастао за 43.743 особе или за 61,73%. Њихов број се повећао нарочито у оним котаревима који су били захваћени искориштавањем шума од стране великих страних фирми. На примјер, 1910. године, у котару Бос. Петровац угарски држављани чинили су 12,24% укупног становништва, бос. крупском 10,17%, а у котару Жепче забиљежено је 6,49% аустријских и 6,74% угарских држављана.

Социјална структура странаца

По социјалној припадности, странци у Босни и Херцеговини чинили су хетерогену скупину у коју улазе војници, чиновници, разни намјештеници, занатлије, трговци, подузетници, сељаци и радници. Међу цивилним досељеницима, најинтересантнију појаву представља досељавање страних сељака-колоништа који су »у већини случајева долазили и насељавали се у групама, формирајући на тај начин своја потпуно нова насеља или нове ди-

јелове уз већ постојећа села». Њихово насељавање било је, највећим дијелом, праћено државном бригом и потпомагано различитим материјалним повластицама, као што су: бесплатна додјела државне земље, ослобођење од пореза 5 или 10 година, додјела бесплатног грађевинског и огревног дрвета из државних шума, затим помоћ при набавци стоке и сјемена. Главни пунктови у којима су се насељавали страни сељаци били су у сјеверозападној Босни у котаревима Бос. Градишка, Бањалука и Прњавор, затим у сјевероисточној Босни око Дервенте и Бијељине, даље око Зворника и у Херцеговини око Коњица.

О броју страних сељака-колониста у Босни и Херцеговини постоје различити подаци. Према министру Буријану, од 1878. до краја 1900. године у окупирано подручје насељено је 1925 страних сељачких породица са 10.093 особе, а поред њих 1.631 домаћа фамилија добила је државну земљу. Ф. Шмид (F. Schmid) наводи да је до краја 1905. године вањском колонизацијом било насељено 1.817 породица са 9.660 особа које су запосјеле 21.892 ha и 3.590 m² и да након 1905. године земља више није давана страним колонистима. Према извјештају о управи Босном и Херцеговином за 1913. годину до 1905. године, у Босни и Херцеговини формирано је 38 страних колоннја са укупно 13.340 особа које су располагале са 20.845 ha обрадиве земље. Изгледа најприхватљивији податак који наводи Ф. Хауптман да је у Босни и Херцеговини било насељено 30.000 страних сељака.

Доста бројну социјалну скупину странаца у Босни и Херцеговини сачињавали су чиновници и разни намјештеници у државној и приватној служби. Од укупно 9.016 чиновника и намјештеника у бх. земаљској управи 1905. године, 6.523 или 72,35% били су странци, а 1912. године њихов број износио је 7.707 или 59,10%.

У Босни и Херцеговини био је настањен и велик број пословних људи међу којима предњаче занатлије, трговци и разни подузетници. Већ 1884. године у окупираном подручју населило се 346 занатлија и 360 трговаца. На основу пребројавања предузећа и радњи које је извршено 1907. године, страни држављани били су власници 3.957 или 8,98% свих радњи у Босни и Херцеговини (1.406 из аустријске, 2.079 из угарске половине и 472 из других држава). Пред први свјетски рат број страних привредника у Босни и Херцеговини повећао се на 4.924 или 9,8% свих привредних подручја (2.203 из аустријске, 2.127 из угарске половине и 594 из других држава).

Национална структура странаца

Странци у Босни и Херцеговини сачињавали су праву мјешавину народа и нација. Осим из многонационалне Хабсбуршке Монархије, долазили су из Њемачке, Србије, Италије, Русије, па чак из Холандије и других земаља. Њихову националну припадност могуће је одредити само на основу матерњег језика који је забиљежен приликом пописа становништва 1910. године. Највећи број странаца дошао је у Босну и Херцеговину са српскохрватског језичког подручја. Њих је 1910. године било 58.173 или 50,76% свих странаца у Босни и Херцеговини (они чине 4,18% укупног цивилног становништва у БиХ). Од укупног броја странаца са српскохрватског језичког подручја било их је највише из угарске половине (45.013 осо-

ба), односно из Хрватске, Славоније и Војводине, затим из аустријске половине (Далмација) 10.692 особе и из сусједне Србије и Црне Горе 2.468 особа. После је Хрвата и Срба, најбројнији међу странцима били су Нјемци са 22.968 особа, а затим слиједе Пољаци 10.975, Русини 7.431, Чеси 7.045, Маџари 6.443, Словенци 3.108, Италијани 2.462, Румуни 608, Словаци 482 и остали странци 650 особа.

Највеће национално шаренило владало је у појединим градовима (Сарајево, Тузла и сл.), у којима су странци чинили висок проценат становништва. Међу страним сељацима-колонистима најбројнији су били Пољаци и Нјемци. Од укупно 38 колонија, 12 их је било пољских, 11 њемачких, 4 чешке, 4 пољско-русинске, 3 русинске, 2 италијанске, 1 угарска и 1 словеначка.

б) Исељавање из Босне и Херцеговине

За вријеме аустроугарске управе из Босне и Херцеговине исељавало се углавном муслиманско и у мањем броју српско становништво. Тај процес започео је непосредно после окупације и захватио је бивше турске чиновнике и угледније Муслимане, који су се компромитовали код нове власти. Овај први талас исељеника као да је одредио касније правце исељавања Муслимана и читавој појави давао психолошки карактер. Након првог таласа, који је био нормална последица промјене владајуће силе у Босни и Херцеговини, ток исељавања Муслимана у Турску добијао је у три наврата размјере покрета, односно масовног напуштања домовине. Први такав покрет био је изазван увођењем војне обавезе у Босни и Херцеговини 1881 – 82. године. Тада се из окупираног подручја иселило у Турску око 8.000 Муслимана. Слиједећи исељенички талас, 1900 – 1901. године, био је, према званичном тврђењу, инспирисан агитацијом бившег мостарског муфтије Џабића и његових присталица. Најмасовнији покрет за исељавање муслиманског становништва у Турску услиједио је након анексије Босне и Херцеговине. У току 1910. и 1911. године земљу је напустило око 28.000 Муслимана и одселило у Турску. У осталим годинама исељавање Муслимана имало је обиљежје нормалних миграција становништва. Из наведених примјера се јасно види да је свака значајнија промјена статуса Босне и Херцеговине и њеног становништва била непосредан повод за исељавање великог броја Муслимана. Отуда се често узима да су у основу муслиманског исељавања у Турску уграђени првенствено психолошки, односно религиозни и политички мотиви, па тек онда економски. Поводи за исељавање могли су бити психолошке, религиозне и политичке природе, али суштинске узроке исељавања треба тражити у области економских и друштвених односа, успостављених после окупације. Обилазећи бихаћки крај, барон Кучера је погодио у срж проблема када је констатовао да је један од главних узрока исељавања »пријелаз са наутралне на новчану привреду«. Његову констатацију потврђује социјална структура исељеника. Од 1891. до 1897. године из Босне и Херцеговине иселило се 5.282 лица, од којих је било: 3.764 (71,27%) пољопривредника, 555 (10,51%) занатлија, 280 (5,30%) трговаца, 395 (7,46%) радника, 118 (2,24%) лица слободне професије и 170 (3,22%) осталих лица. Слична социјална структура исељеника била је и

1910. године. Те године иселило се 17.191 лице (Муслимана 17.044, Срба 146, Хрвата 1), односно 3.098 домаћинстава и 217 самаца. Од тога било је: земљопосједника 19 домаћинстава, слободних сељака 2.413, кметова 25, пољопривредних радника 436, трговаца 37, занатлија 120, радника и слугу 192 и других занимања 73. Најбројнију социјалну скупину исељеника чинили су слободни сељаци (72,76%) и пољопривредни радници (13,15%), а затим слиједе радници и слуге (5,79%), занатлије (3,62%), трговци (1,11%), кметови (0,75%), земљопосједници (0,57%) и остала лица (2,20%). Из ова два примјера јасно се види да основну масу исељеника чини пољопривредно становништво, међу којим доминирају слободни сељаци и пољопривредни радници. Ове двије категорије аграрног становништва чиниле су, 1910. године, 85,91% свих исељеника из Босне и Херцеговине. Овакву структуру исељеника са села одредио је све већи раскорак између »вишка привредне производње« и »вишка популације сељачког становништва«. Слободни сељачки посјед који је све више долазио под удар робноновчаних односа и аграрне пренасељености није више својим власницима обезбјеђивао минимум egzистенције. Ова појава се нарочито осјећала у неким регионима Херцеговине и Бос. крајине који су представљали главне исељеничке пунктове. Ту, прије свега, спадају срезови: Требиње, Гацко, Невесиње, Биљећа, а затим Столац, Љубиње и Љубушки, а у Бос. крајини цазински и босанскокрупски срез. У периоду од 1898. до 1902. године из требињског среза иселило се у Америку 954 лица, а до јуна 1903. још 259. Од укупно 1213 исељеника, 750 су били војни бјегунци. Сви ови исељеници били су млади и за рад способни људи. То је неминовно имало негативне посљедице на развој пољопривреде, јер је сваки одлив радне снаге са села изазивао скок надница пољопривредних радника. То је такође условљавало и слабији квалитет обраде и запуштање појединих парцела које су остајале необрађене. Из бихаћког округа, почетком 20. вијека, иселило се у Америку 361 лице. Сви исељеници били су мушкарци од којих само 60 нису били ожењени. Преостали 301 исељеник имао је породицу и припадао патријархалној задрузи. Од свих исељеника, само 11 нису имали посједе, а у 74 случаја исељенички посјед се морао обрађивати плаћеном радном снагом, док су остала домаћинства и даље могла сама обрађивати посједе. Према подацима Земаљске владе у Сарајеву, од јесени 1902. до прољећа 1903. године, из Босне и Херцеговине иселило се укупно 710 лица. Од тога из бихаћког округа 362 лица, мостарског 326 и бањалучког 19 лица. По вјерској припадности, најбројнији су били православни којих је било 633, затим католици 62, муслимани 11 и евангелици 3. И у овом случају сељаци су чинили огромну већину. Било их је 624 или 87,77%. Пада у очи да исељавањем није био знатније захваћен социјални слој кметова. Мада је кмет правно био слободан и мада је своје селиште могао напустити кад год то зажели, он је остао непокретљив и конзервиран у патријархалној задрузи, што је представљало велику сметњу и кочницу развоју производних снага у Босни и Херцеговини. Наведени примјери сигурно указују да сељак постаје покретљив само онда ако је потпуно слободан. Ни земљопосједнички слој не чини значајнију скупину исељеника. Осим компромитованих лица исељавају се, углавном, осиромашени аге и бегови који више нису могли живјети од хака.

Исељавањем у Турску, а почетком 20. вијека у европске и прекоморске земље, био је захваћен релативно велик број градског продуктивног ста-

новништва. Ситни занатлија и трговац тражио је излаза из сталног осиромашења и немогућности зараде. Ова појава била је наглашена у оним крајевима и оним градским срединама у којима је традиционална занатска производња и размјена била угрожена конкуренцијом јефтине индустријске робе и савршеније технике модерних заната, односно тамо у којима се ситни занатлија и трговац није могао прилагодити новим потребама или није налазио други извор прихода. За ову констатацију сјајну потврду нуде примјери из сарајевске чаршије. Владин повјереник утврдио је 1899. године, да се из Сарајева сваке године исељава извјестан број ситних занатлија чији су занати постепено пропадали: туфекчије, казанџије, кујунџије, сарачи, терзије, ћурџије, табаци, папучије и многи други који су више били склони напуштању домовине него прилагођавању новим потребама и односима. Он, даље, запажа да у сарајевској чаршији постоји безброј дућана који нуде исту робу. Многи власници ових дућана не направе дневне већи промет од вриједности шољице црне кафе коју они радо пију. Велики дио занатлија схватио је да нема другог избора: или се прилагодити новим потребама или пропасти. Мањи дио занатлија који није могао или није хтио да се прилагоди исељавао се с надом да ће их њихов дотадашњи занат прехранити у Турској. У истом извјештају владин повјереник наглашава да пропаганда за исељавање у Турску нема готово никаквог ефекта и да ситне занатлије и трговци одлажу исељавање све дотле док могу зарадити минимум за издржавање. Она наводи да су га муслиманске мјеродавне личности увјеравале да су најфанатичнији елементи најактивнији борци против исељавања. У својој пропаганди против исељавања они се служе аргуменом да је наупштање Босне и Херцеговине тежак grijех према исламу с обзиром на то да на тај начин слаби »мухамедански елемент« и бива препуштен притиску иновјерне већине.

Колики је био број исељеника из Босне и Херцеговине за вријеме аустроугарске владавине, није могуће тачно утврдити. Мада се разни аутори користе службеном статистиком, они се, ипак, знатно разликују. Једни у процјени броја исељеника претјерују, а други дају непотпуне податке, тако да је истина негдје између ове двије крајности. Користећи се службеним подацима, Ђ. Пејановић наводи да се, од 1881. до 1912. године, из Босне и Херцеговине иселило око 103.000 особа, али он сматра да је овај број знатно већи и да се кретао око 260.000 особа. Позивајући се такође на службене податке, В. Богићевић констатује да се од 1878. до 1918. године из Босне и Херцеговине иселило 61.114 Муслимана. Међутим, правећи властиту процјену на основу поређења са природним прираштајем православног становништва, Богићевић закључује да је број исељених Муслимана за вријеме аустроугарске владавине »морао премашити 150 хиљада«. Према А. Feifaliku, од 1881. до 1912. године, из Босне и Херцеговине иселило се 66.792 особе (63.471 Муслиман, 3.321 Србин). Н. Јарак наводи да се од 1881. до 1910. из Босне и Херцеговине иселило 63.274 лица и да се у истом раздобљу вратило преко 12.000 лица. С обзиром на то да у овај број нису били урачунати сви исељеници, а посебно они који су селили у Америку, Јарак цијени да се за вријеме аустроугарске управе из Босне и Херцеговине иселило преко 100.000 лица и да је број исељеника одговарао броју усељеника. Из наведених примјера се види да су званични подаци непотпуни, а неке процјене претјеране (Пејановић, Богићевић). Изгледа најреалнија претпоставка да се број исељеника из Босне и Херцеговине за вријеме аустроугарске вла-

давине кретао између 120 и 130.000 особа и да је постојала извјесна равнотежа између усељавања и исељавања.

Правац исељавања муслиманског становништва био је усмјерен углавном према Турској, а тек почетком 20. вијека, по угледу на емиграцију хришћана, мањи број муслимана сели у прекоморске земље. Хришћанско становништво прво сели у сусједне јужнословенске земље, а почетком 20. вијека почиње економска емиграција у Сјеверну и Јужну Америку и европске земље – Њемачку, Француску, Белгију и Шведску.

Миграције становништва у Босни и Херцеговини (усељавање и исељавање) представља нормалну друштвену појаву која у ери империјализма постаје изузетно актуелна за све европске земље. Почетак 20. вијека донио је нарочито снажан одлив становништва из Европе у Америку. У тим кретањима интензивно учествује и становништво из Аустро-Угарске. У току четри посљедње деценије 19. вијека из Хабсбуршке Монархије исељавало се у САД просјечно 20 – 30.000 лица годишње, а у годинама од 1902. до 1908. просјек исељавања попео се на 280.000 лица годишње. Од 1891. до 1920. године 20% цјелокупног становништва Аустро-Угарске иселило се у САД. Ако узмемо да се из Босне и Херцеговине, од 1878. до 1918, иселило 130.000 лица, онда је земљу напустило 6,84% укупног становништва.

Посљедице миграција становништва у Босни и Херцеговини биле су двојаке. С обзиром на то да исељавањем из Босне и Херцеговине нису биле подједнако захваћене све вејрско-националне скупине, оно је штетило демографском и економском развоју муслимана као главних учесника у исељавању. Услед исељавања, у току читаве аустроугарске владавине, муслиманско становништво показује стално демографско опадање у односу на друге вјерско-националне скупине. Године 1879. Муслимани су чинили 38,73% укупног становништва (тада чине 70,70% градског становништва), а 1910. проценат Муслимана у укупном броју становника опада на 32,25) а у градовима на 50,76%. То значи да је муслиманско становништво опало за 6,48%, а у градовима за 19,94%. Другу негативну посљедицу исељавања представља стални одлив способне радне снаге, нарочито са села, што је штетило развоју пољопривреде и одузимало радну снагу домаћој индустрији.

С друге стране, усељавање странаца у Босну и Херцеговину значило је уношење нових техничко-технолошких и комерцијалних знања и принципа, затим тековина европске цивилизације. Њихов утицај осјетио се у свим областима живота од примјене бечког барока у архитектури до начина одјевања и забаве. Босанскохерцеговачки градови добијају, поред балканско-оријенталне чаршије, нове европске пословне и стамбене четврти.

Извори:

- 1) Статистика мјеста и пучанства Босне и Херцеговине према попису од 16. јуна 1879. Сарајево, 1880.
- 2) Статистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине по попису народа 1. маја 1885. Сарајево, 1886.
- 3) Главни резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 22. априла 1895. Сарајево, 1896.
- 4) Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 10. октобра 1910. Сарајево, 1912.
- 5) Стенографски записници са сједница Буџетског одбора аустријске и угарске делегације.
- 6) Извјештаји о управи Босне и Херцеговине за године од 1906. до 1914.

Литература:

- 1) Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Hercegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns. Leipzig, 1914.*
- 2) Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*. САН, Посебна издања, књ. ССХХХ, Одељење друштвених наука, Нова серија, књ. 12 Београд, 1955.
- 3) Хамдија Капишић, *Економска емиграција из Босне и Херцеговине у Сјеверну Америку почетком XX вијека*. Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине. год. VII, Сарајево, 1967. стр. 191 – 205; Исти, *Покрет за иселовање српског сељаштва из Херцеговине у Србију 1902. године*. Годишњак Друштва историчара БиХ, бр. XI, Сарајево, 1961. стр. 23 – 54.
- 4) Фердо Хауптман, *Регулирање земљишног посједа у Босни и Херцеговини и почети насељавања страних сељака у доба аустроугарске владавине*. Годишњак Друштва историчара БиХ, год. XVI, Сарајево 1965. стр. 151 – 171; Исти, *Босанскохерцеговачки ага у процијелу између привредне активности и рентијерства на почетку XX стољећа*. Годишњак Друштва историчара БиХ, год. XVII, Сарајево, 1969. стр. 23 – 40.
- 5) Војислав Богичевић, *Емиграција муслимана Босне и Херцеговине у Турску у доба аустроугарске владавине 1878 – 1918*. год. Хисторијски зборник, год. III, бр. 1 – 4, Загреб, 1950. стр. 175 – 184.
- 6) Никола Јарак, *Пољопривредна политика Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини и земљорадничко задругарство*. Научно друштво НР БиХ Грађа, књ. I, Одјељење привредно-техничких наука, књ. I. Сарајево, 1956.
- 7) A. Feifalik, *Ein neuer aktueller Weg zur Lösung der bosnischen Agrarfrage, Wiener Staatswissenschaftliche Studien, Zwölfter Band, Drittes Heft, Wien und Leipzig, 1916.*
- 8) Цевад Јузбашевић, *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред први свјетски рат*. Сарајево, 1973.
- 9) Милорад Екмечић, *Интернационални и интерконтинентални миграциони покрети из југословенских земаља од краја XVIII вијека до 1941*. Годишњак Друштва историчара БиХ, год. XX (1972 – 73), Сарајево, 1974. стр. 101 – 136.

Ристо Бесаровић

НЕКИ МОМЕНТИ У РАЗВИТКУ ЕТНИЧКИХ ОДНОСА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ И ЊИХОВ ОДРАЗ НА КУЛТУРНИ ЖИВОТ У ПЕРИОДУ ОД 1878. ДО 1918.

Пошто узимам ријеч послџе исцрпног и документованог излагања друга Хаџибеговића, желим одмах да кажем да немам припремљено ни предавање ни писани реферат. Ограничићу се у свом излагању на то да дам само неколико напомена у вези са овом темом и да укажем на неке моменте у развоју етничких односа у Босни и Херцеговини и њихов одраз на културни живот који се манифестовао на овом подручју под аустроугарском управом.

Ако се хронолошки прати развој културног живота у Босни и Херцеговини у том временском раздобљу од четири деценије, мислим да, прије свега, сваком, иоле пажљивијем, посматрачу пада у очи да је у прво вријеме аустроугарске окупације досељенички елемент организатор и носилац свих или готово свих културних активности на овом подручју. То је у првом реду случај са организовањем музичког, концертног живота, првенствено у Сарајеву и још неким већим мјестима, гдје је досељенички елемент био бројнији. У Сарајеву је музички, концертни живот био прилично развијен, можда знатно развијенији него што смо ми о томе имали представу. Иницијатори тих бројних музичких приредби налазе се међу врховима аустроугарске окупационе управе у Босни и Херцеговини. Њихов основни покретач у таквим настојањима је првенствено задовољење њихових властитих потреба, наџме властитих потреба прилично бројног војног и цивилног апарата, који је дошао из културно развијенијих средина и коме је, да би остао у окупираним крајевима, ипак требало створити, поред осталог, и какав – такав културни живот на који је тај апарат, заједно са својим бројним фамилијама, био навикао у крајевима из којих је дошао у Босну и Херцеговину. Одатле и први концерти који су давани у Сарајеву и неким другим мјестима имају првенствено ту публику. (Извођачи програма на тим концертима су у прво вријеме били оркестри војних јединица које су биле стациониране на окупираном подручју и у солистичким тачкама музичких програма претежно поједини официри и чиновници и њихове жене или кћерке.) За такву публику су даване и бројне представе појединих њемачких позоришних дружина које су долазиле на гостовања у Босну и Херцеговину или су се ту дуже задржавале, очигледно кад су за то имале довољно разлога. Из тог аспекта посматран, веома занимљив је податак да је у Сарајеву 1881. године један предузимљиви пословни човјек саградио по хитном поступку зграду за позориште. У њој је давало представе њемачко позориште под управом Хајнриха Спире и други бројни позоришни и

оперетни ансамбли који су долазили на гостовања у Сарајево из разних позоришних и музичких центара.

Истина, за многа од тих гостовања постојали су и други разлози. Почетком овог вијека, дошло је, као што је познато, до наглог продора филма на свјетску сцену. Гдје се год филм тада појавио у развијенијим културним срединама, он је угрожавао позориште, одвлачећи му, макар и привремено, публику. (У наше вријеме свједоци смо појаве да телевизија угрожава и позориште и филм.) Тако је било и у аустријској метрополи, гдје је огроман број биоскопа (према статистичким подацима, у самом Бечу је 1909. године било 76 биоскопа) довео у тешку кризу многа позоришта. Стога су гостовања бројних позоришних ансамбала у Босни и Херцеговини, гдје је и позориште, као и филм, још увијек имало драж новине, диктирана и другим потребама, представљајући за неке од њих излаз из кризе у којој су се одједном нашли. Није случајно што на страницама сарајевске дневне и информативне штампе нису, за разлику од бечке или загребачке, нашле мјеста бројне жалопојке о угрожавању позоришта од стране филма и, посебно, о негативном утицају филма на психу омладине.

Кад је ријеч о прилично хетерогеном досељеничком елементу који је дошао у Босну и Херцеговину после 1878. године, мислим да треба правити разлику између странаца и осталих досељеника. Ово наглашавам стога што се у досадашњој дискусији употребљавао готово искључиво први термин. Сматрам да досељенике у Босни и Херцеговини из других југословенских средина, међу њима је било највише Срба и Хрвата из Војводине и Хрватске, ми не можемо третирали као странце. Апсурдно би било у категорију странаца сврстати, на примјер, Косту Травња, дугогодишњег диригента сарајевских пјевачких друштава »Слога«, »Лира« и »Пролетер«, или Стеву Калуђерчића, истакнутог просвјетног радника, једног од покретача »Босанске виле« и посланика у Босанскохерцеговачком сабору због тога што су се доселили у Босну из Војводине, мада су читав свој радни вијек провели у Сарајеву, потпуно се аклиматизирали са овом средином, дали јој својим радом значајан допринос и могу се, нема сумње, сматрати њеним саставним дијелом. Такав је случај и са многим другим личностима које су после 1878. године дошле у Босну и Херцеговину из других југословенских средина и оvdје оставиле видан печат својим јавним дјеловањем.

Досељенички елемент је давао основни тон културном животу у Босни и Херцеговини, нарочито у првој деценији аустроугарског управљања овим крајевима. Касније ће домаћи елемент све више долазити до изражаја у културном животу, као, уосталом, и у другим областима јавног дјеловања. Најприје ће то доћи до изражаја у пјевачким друштвима, поред читаоница најмасовнијим пунктовима културног живота. Формирана на професионалној или националној основи, пјевачка друштва, »Слога« и »Требевић« у Сарајеву, »Гусле« и »Хрвоје« у Мостару, а затим и бројна друга у већим и мањим мјестима у Босни и Херцеговини, окупљаће у својим редовима домаћи елемент који је већ био дошао до тог нивоа да се његов удио у културном животу Босне и Херцеговине почео видно осјећати, тим више што су пјевачка друштва била пјевачка по називу, а знатно шира по стварном радијусу дјеловања. Оснивању ових пјевачких друштава претходила је појава Мушког пјевачког друштва (Männergessangsverein) у Сарајеву, састављеног претежно, ако не и искључиво од досељеничког елемента. Из редова досељеника регрутоваће се диригенти пјевачких друштава до

пред крај аустроугарског управљања Босном и Херцеговином. Неки од њих, као диригент и композитор Фрањо Маћејовски, оснивач прве музичке школе у Сарајеву, заузеле видно мјесто у развоју музичке културе у Босни и Херцеговини.

Сличан процес се може уочити и у ликовној умјетности. За многе сликаре Босна и Херцеговина је све до окупације 1878. године била готово неоткривено подручје. Први страни сликари долазе овамо већ са првим окупационим трупима и остављају нам у својим цртежима своја виђења ове земље у овом тренутку њене историје. Веома атрактивна, по својим мотивима, Босна и Херцеговина је привлачила многог страног сликара за читаво временско раздобље 1878 – 1918. Највећи напор у окупљању страних сликара у Босни и Херцеговини учинио је Коста Херман ангажовањем ликовних умјетника за сарадњу у илустрованом књижевном часопису »Нада« и формирањем сликарског клуба у Сарајеву, састављеног од тих сликара. Прве генерације ликовних умјетника из Босне и Херцеговине појавиће се са својим изложбама у јавности тек при крају аустроугарског управљања овим крајевима. Тада долази до снажнијег темпа стварања свих профила интелектуалаца из ове средине, што је било првенствено посљедица дјеловања културно-просвјетних друштава »Просвјета«, »Гајрет« и »Напредак«, основаних почетком овог вијека.

Др Бранислав Ђурђев

ВРХУНСКА И НАРОДНА КУЛТУРА У XIX ВИЈЕКУ

Мислим да у XIX вијеку тј. у аустријском периоду проблем представља како ћемо ми приказати врхунску културу која се почиње да инсталира овдје у Босни и Херцеговини и народну културу која остаје мање више наслијеђена. То питање није само питање културне историје него то је питање везано са социјалном историјом. И, према томе, мислим да ће бити велик проблем који ће стајати пред нама, нарочито како ће то бити приказано, повезано са социјалним животом и осталим манифестацијама живота. Ту је онај проблем о којем смо раније говорили и често спомињали како ћемо ми културу и културну историју БиХ, с једне стране, приказати као достигнуће врхунске културе, што је постигнуто у културном развоју, и како ћемо социјалну функцију, односно како ћемо повезати са читавим развојем. Однос између елите и масе, то је проблем који није једноставно ријешити с обзиром на то да то у свим периодима није увијек исто.

НЕКОЛИКО НАПОМЕНА УЗ ДИСКУСИЈУ О ТОКОВИМА ПОЛИТИЧКОГ ЖИВОТА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ НА ПРЕЛАЗУ ИЗ XIX У XX ВИЈЕК

Ова интересантна дискусија је показала да у историји етничких односа код нас постоји више крупних научних проблема.

Обрада историје Босне и Херцеговине под аустроугарском влашћу, као и у ранијим и каснијим периодима, изискује темељитије освјетљавање и прецизније дефинисање босанскохерцеговачког друштва. Мада су проучавања посљедњих година дала много нових релевантних елемената, у тој области још има недовољно истражених појава, доста позитивистичких и других некритички преузетих интерпретација, дискутабилних гледишта, неаргументованих оцјена и сл. У недавно објављеним историографским текстовима једног аутора поставља се и теза која одређени етничко-конфесионални сегмент босанскохерцеговачког друштва за вријеме турске владавине фактички третира као издвојену социјалну цјелину, па оперише појмом »муслиманско друштво«. Слојевитост етничко-конфесионалних скупина, њихова подложност економским, социјалним и другим диференцијацијама су доказане историјске чињенице, чија укупност изражава структуру глобалног класног друштва у Босни и Херцеговини. Промјене изазване и подстакнуте развојем робноовчаних односа, иако су се неравномјерно очитовале у појединим привредним гранама, регијама и националним групацијама, представљале су феномен који је утицао на физиономију читавог босанскохерцеговачког друштва. Узроке и путеве тих и таквих историјских кретања треба свестрано анализирати и објективно приказати.

Науци такође предстоји да исцрпно објасни настанак и токове сложеног политичког живота у Босни и Херцеговини крајем XIX и почетком XX вијека. Политичка гигања су се тада постепено уобличавала и институционализовала по правилу на класно-националној основи и под хегемонијом група из виших социјалних сфера, а потом је слиједило даље унутрашње разлагање на ривалске струје или, чак, посебне страначке организације. Већину њих – поред осталог – карактеришу различити облици и степени конзервативизма, националистичке и религиозне усмјерености, политичког конформизма итд.

Друг Јузбашић је с разлогом резервисан према мишљењу да је Муслиманска народна организација била грађанска партија. Међутим, не треба губити из вида да је та странка доживљавала извјесну еволуцију и да је постављала и неке захтјеве у складу са либерално-грађанским тенденцијама – што указује да су и водећи политички кругови Муслиманске народне организације били, донекле, захваћени модерним процесима у тадашњој

Босни и Херцеговини. Изгледа да идејно-политички развој представника муслиманског велепосједничког слоја, који су у поменутој партији имали одлучујућу улогу, није текао тако споро као њихово прилагођавање, односно непосредно укључивање у систем капиталистичког привређивања. Уосталом, сличне диспропорције између политичке и економске позиције примјећујемо тада и код других социјалних категорија из муслиманске и свих осталих националних скупина у Босни и Херцеговини.

Овдје је поменуто и присуство правашке компоненте у оновременој хрватској грађанској политици у Босни и Херцеговини. Прије изрицања судова и закључака, нужно је темељито проучити ту појаву и на бази поузданих извора утврдити стварне домете праваштва крајем XIX и почетком XX вијека на босанскохерцеговачком подручју, утолико више што се о учењу и политици Анте Старчевића, и о праваштву уопште, знатио разилазе научна гледишта наших историчара.

Приликом разматрања друштвеног, напосе политичког живота у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске управе и из аспекта етничких односа, фактор социјалистичког покрета заслужује пажњу, јер се идеологија, програматика и организација социјалиста и у том погледу принципијелно разликовала од свих осталих савремених политичких организација и установа у земљи. Ако има научног оправдања правити неку градацију прогресивности – као што је овдје било покушаја – онда социјалистичком покрету несумњиво, начелио узевши, припада првенство, с обзиром на то да је то била једина формација у Босни и Херцеговини која је тежила превазилажењу грађанско-капиталистичког поретка. Босанскохерцеговачки социјалисти нису били на националном пољу неангажовани нити у толикој мјери политички кратковиди, како то обично тврде површни посматрачи махом склони доктринарним схватањима. Упорно вођена и успјешно окончана борба за формирање самосталне социјалдемократске партије у Босни и Херцеговини, насупротив јаким тенденцијама да босанскохерцеговачки социјалистички покрет буде огранак или нека врста филијале аустријске социјалдемократске организације, врло је индикативна историјска чињеница. Тај покрет је у први план стављао интернационалистичко опредјељење, али је у свој акционн политички концепт смјештао и југословенску оријентацију. Настојање да јавно подвуче несагласност са националистичким смјеровима постојеће грађанске политике одвлачило је социјалистички покрет у другу крајност, тако да изјаве појединих његових првака понекад носе примјесе националног нихилзма. Босанскохерцеговачки социјалистички покрет, међутим, није игнорисао, још мање негирао објективност нација и националног питања. На оснивачком конгресу Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине 1909. године у програмски докуменат је као посебна тачка унијет захтјев: »Свима народностима које живе у земљи једнака права«, убудуће су у развијенијој форми формулисани и пропагирани ставови о регулисању националних односа и успостављању националне равноправности, а у једном извјештају Главног радничког савеза за Босну и Херцеговину изнијета је и национална структура синдикалног чланства, и то у виду прегледа који сачињавају Хрвати, Срби, Муслимани, Чеси, Словенци, Нијемци, Мађари, Јевреји и остали. Мало је вјероватно да су састављачи овакве класификације, која претпоставља изразиту способност распознавања националних индивидуалитета, као политичари посве занемаривали властите констатације.

На крају, дозволите ми да поводом двократне употребе термина »европеизација« Босне и Херцеговине изнесем своје мишљење. Није нејасан нити споран смисао онога шта су дискусанти тиме жељели рећи, него ми се намеће питање неће ли се прихватањем и кориштењем тог израза у научном тексту отворити могућност тумачењу да индиректно повлађујемо »културтрегерским« становиштима аустроугарских експонената који су сматрали и доказивали да се тек након 1878. године њиховим доласком и посредством Босна и Херцеговина почела уводити у круг европске цивилизације.

Др Никола Бабић

ПРОУЧАВАЊЕ ЕТНИЧКЕ СТРУКТУРЕ И ОДНОСА – ВРЛО ЗНАЧАЈАН НАУЧНИ ПРОБЛЕМ ИСТОРИЈЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Сасвим уважавам да је врло значајно научно утврдити и заузети одређене ставове о питању разматрања етничке структуре и етничких односа у свим периодима који ће се обрађивати у Историји народа Босне и Херцеговине.

Мислим да је др Хаџијахић с правом затражио мишљење о методологији истраживања и долажење до одређених података до којих је он дошао у овом свом аутореферату. Рецимо на страни 3. и 4. он да је подоста података о приближном броју стаиовништва: два податка су из прве половине 18. вијека и 3 податка из 19. вијека – негдје с почетка, из средине и из посљедње четвртине 19. вијека. Ове цифре се понекад тако стрмоглавце обрћу да човјеку стварио намећу питање – колико су тачне, и указују на потребу да је нужно преиспитати јесу ли то најпогоднији и најбоље одговарајући методи за утврђивање тако значајних података и може ли се с њима баратати као тачно утврђеним цифрама. Не могу сада одговорио да судим о методологији којом је Хаџијахић ишао. Разумије се да се до некакве методологије и до некаквога начина и пута мора доћи, ако се желе истраживати и утврђивати подаци за ове периоде за које нема егзактних података, у којима није било никаквих пописа. На примјер, према подацима из 1824. године, било је 213 хиљада Муслимана, а свега 5 година касније само 130 хиљада. Је ли то могуће и како је то могуће? Ове нагле разлике у цифрама наводе на помисао да је ријеч о нетачним подацима или да су наступили некакви крупни друштвени потреси. Ту је, дакле, нужно преиспитати методологију или добро разјаснити изворе путем којих се долазило до ових података.

Деветнаести и почетак двадесетог вијека су, чини ми се, посебно значајни за разматрања те проблематике. Кад то кажем, подсећам на разне теорије о етничкој структури, о етничким промјенама и односима у Босни

и Херцеговини – на теорије које су имале врло различите импликације у друштвено-политичком животу, од мањих и већих политичких сукоба, па до геноцидних појава. Управо у овом периоду јавља се процес уобличавања националне свијести наших народа, а како смо чули, и према ономе што је познато, и у овом раздобљу су још увијек присутне појаве масовног, стихијног или диригованог усељавања, исељавања, колонизације. Све то утиче на промјене у етничкој структури, на формирање националне свијести и покрета, на јаче манифестовање етничких особина, на економски, политички и културни живот појединих народа. Истовремено, чини ми се да је ово период када се врши и одређена етничка стабилизација на подручју Босне и Херцеговине. Наиме, нема више оних огромних миграционих кретања, оних огромних пустошења и напуштања читавих крајева, па онда њиховог поновног насељавања, каквих је било раније.

Како рекох, ово је период у коме се јављају, и у коме се формирају модерни национални покрети, у коме започињу да се стварају модерне политичке организације у тим националним покретима и од тога, како ћемо приступити обради тих појава и догађаја, зависи и како ћемо објаснити многе друге појаве у културном, привредном, политичком и уопште у свим областима друштвенога живота у Босни и Херцеговини, као земљи хетерогене националне структуре. У овом раздобљу се јавља и доста снажно и интензивно заживљава и југословенска идеја. Дати право објашњење, колико је и докле, како и на који начин се та идеја рефлектовала и колико је она имала свога утицаја у националном животу Срба, Муслимана и Хрвата у Босни и Херцеговини, какав је однос те југославенске идеје и појединих националних идеја, односно покрета, такође је врло значајно. Само један поштени, марксистички, научни приступ може дати и праве научне резултате ослобођене фетишизирања било чега, било каквих романтичарских националистичких и других натруха.

Нешто сам мислио да кажем и о томе шта за појаву уобличавања националних покрета, за нарастање националне свијести, значи појава радничког покрета. То је један сасвим нов елеменат који се јавља у социјалној структури и у политичком животу становништва Босне и Херцеговине и који проблему етничких, националних односа приступа опет на свој начин, ослобођен национализма и искључивости, па према томе и реалније. Али о томе је сасвим добро и за ову прилику довољно говорио др Недим Шарац.

У међуратном периоду ова проблематика није толико комплицирана и сложена као у ранијим периодима. То је период у коме се процес националног уобличавања већ завршава, у коме је он, да не кажем искристализиран, али је већ друштвено сазрео. Због тога у овом периоду нећемо имати таквих проблема око утврђивања етничке структуре босанскохерцеговачког становништва, као што је то за раније периоде. Овдје се тај проблем доста подударно са утврђивањем политичког и државноправног положаја Босне и Херцеговине, са ницањем грађанских политичких странака и њиховом политичком борбом искључиво на националној основи која прелази у национализам. Мислим да ће предстојати овдје да се више води рачуна о томе како и на који начин што објективније, што отвореније и што јасније разјаснити тај процес борбе у грађанском политичком животу и улогу радничког покрета и КПЈ.

Дакле, како се види, ту је читав комплекс значајних питања која на савременом нивоу науке треба објаснити и оцијенити. Некад у њима непре-

дизан или тенденциозан термин, а да не кажем дефиниција или оцјена, каквих је било, могу један појам посве ненаучно детерминисати и имати непожељне импликације. На примјер, имали смо прилике да слушамо, а понегдје и да читамо, како се у другој половини 19. и почетком 20. вијека не може говорити о Муслиманима као нацији, или како се национални покрет Хрвата у Босни и Херцеговини јавља тек двадесетих година нашег вијека – под утицајем Радића и његове странке. Мислим да се тако не може прилазити тим проблемима. Неоспорна је чињеница да своје одређено народносно живљење, одређене своје националне индивидуалитете у разноврсним облицима друштвено-политичког живота имају и испољавају и раније и у том периоду и Срби и Хрвати и Муслимани. Они живе и дјелују својим националним животом, и то манифестују у политичком организовању, културном, па чак и неким облицима економског дјеловања. Друга је ствар када је то схваћено, прихваћено и научно дефинисано у историографији, у политици, у социологији и сл. Друг Јузбашић има право кад упозорава на чињеницу да, прије свега, на тлу Босне и Херцеговине, ту у бази, нараста национална свијест сва три њена народа и да та појава има далеко већу снагу него што су то утицаји из сусједних југословенских земаља, иако су и ти утицаји имали значајну улогу.

Па иако у овом најновијем периоду историје босанскохерцеговачких народа нема онаквих крупних промјена у етничкој структури као раније, и ту има појава које завређују нашу пажњу и о којима се мора такође водити рачуна: почев од појава асимилације или различитог опредјељивања, преко физичких промјена у етничкој структури које су се испољавале у иселавању, у геноцидним појавама у II свјетском рату, па до колонизације, која је успиједила непосредно послје II свјетског рата, односно послје завршетка ослободилачког рата и револуције код нас.

Дакле, закључак је сасвим уочљив и логичан – проблем етничке структуре и односа на овом нашем тлу кроз вијекове све до најновијег времена, врло је интересантан и значајан научни проблем који објективно и са пуном научном одговорношћу треба обрадити и у пројектованој шестомној историји народа Босне и Херцеговине.

Др Цевад Јузбашић

О АУСТРОУГАРСКОЈ КОЛОНИЗАЦИОНОЈ ПОЛИТИЦИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ПОСЛИЈЕ АНЕКСИЈЕ*

Хтио бих нешто да кажем у вези са веома добрим и садржајним рефератом који је поднио друг Илијас Хаџибеговић. Реферат је пружио прилично заокружену слику етничких промјена у аустроугарском периоду, али

* Накнадно допуњен прилог дискусији

мислим да је штета што у њему недостаје осврт на аустроугарску политику у односу на миграциона кретања. Сматрам врло значајним да се посвети пажња и питању како су се аустроугарске власти односиле према исељавању и какву су колонизациону политику водиле. То је потребно анализирати у сваком временском раздобљу посебно да би се показала и одређена еволуција те политике, те да би се избјегле извјесне вулгаризације које се и данас појављују у литератури. Иначе, колико знамо, глобално узевши, аустроугарске власти су неповољно гледале на исељавање, посебно на исељавање Муслимана у Турску. Тако су аустроугарски органи у земљи настојали да сузбију покрет за исељавање послје анексије и у том погледу су уживали подршку свих муслиманских политичких личности, без обзира на страначко опредјељење, а такође и уleme. (Kriegsarchiv Wien (KA) Präs 81 – 7/74 ex 1909. Земаљска влада Заједничком министарству финансија, препис извјештаја 30/11 1909).

Међутим, готово истовремено су војне власти покренуле питање колонизације ислужених подофицира на земљиште исељеника, као и на ерарно земљиште. Идеју да се ислужени подофицири насељавају у Босни и Херцеговини, како се види из докумената које је објавио проф. Хамдија Капицић (*Исписи из бечких архива о предисторији првог свјетског рата*, Гласник АДА БиХ X/XI, 480 – 481), изнио је још прије анексије, у прољеће 1908. године, командант XV корпуса генерал Ауфенберг (Auffenberg) у вези са својим приједлогом о потреби материјалног и бројчаног јачања католичког елемента. Колико су војни врхови били подозриви према преласку земљишта у власништво Срба, види се по томе како су реаговали на податак да се 1909. године откупило 1.231 православних и 288 католичких кметова. Министар рата Шенајх (Schönaich), на потицај шефа генералштаба Конрада фон Хецендорфа (Conrada von Hötendorfa), скренуо је заједничком министру финансија Буријану и армијском инспектору у Сарајеву генералу Варешанину пажњу на ову диспропорцију у односу на проценат православног и католичког становништва. Он је истицао велики војни значај овог питања и тражио да се приликом ослобађања кметова у први план унесе политичка поузданост кандидата. (KA KM Präs 81 – 4/1 ex 1910. Шенајх заједничком министру финансија и армијском инспектору у Сарајеву 5/2 1911.).

Након анексије, у 1910, 1911. и 1912. години, аустроугарско Министарство рата и Генералштаб инсистирали су на остварењу плана о насељавању ислужених, а и млађих бивших подофицира. То је требало да буде једна од мјера којима су они придавали особити војно-политички значај и у својој политичкој заслијепљености гледали су на њену реализацију као на битан моменат за консолидовање позиција Аустроугарске Монархије у Босни и Херцеговини (KA KM Präs 81 – 43/1 ex 1910, Конрад Шенајху 1/12 1910, Veilage 3; Архив БиХ, ЗМФ Pr BH Nr 698/1911. Шенајх Буријану 15/5 1911, Veilage 1; уп. X. Капицић, оп. cit. 505-511). При томе је Министарство рата у почетку испољило тежњу да се готово сви трошкови око остварења овог подухвата пребаце на терет анектиране земље и да Земаљска влада обустави додјелу ерарног земљишта у друге сврхе. (KA MKSM 97 – 2/3 ex 1910. Auszug aus dem a. e. Einsichtsakt Präs No 10645 vom Oktober 1910 des Reichskriegsministeriums...; уп. X. Капицић, оп. cit. 505 – 511).

При разматрању аустроугарске колонизационе политике у Босни и Херцеговини нужно је указати на чињеницу, која се констатује у званичним

актима, да су аустроугарске власти закључно са 1905 годином престале са додјелом земље страним колонистима. Ово опет не значи да је сасвим пре-стао прилив насељеника, посебно у градове, али то насељавање треба раз-ликовати од колонизације коју је организовала Влада. Осим тога, желим да укажем да отварањем Босанскохерцеговачког сабора 1910. године настаје један веома значајан нови моменат за колонизациону политику. И раније је аустроугарска колонизациона политика била оштро нападана од стране домаће опозиције, а по отварању Сабора морала је Влада обећати да ће ра-сположиво ерарно земљиште, погодно за обраду, резервисати за додјелу домаћим породицама које немају земље. Иначе, по земаљском штатуу, октроисаном 1910. године, (§ 42. тачка 3) земаљски иметак је било могуће отуђити само уз сагласност Сабора. Зато, иако је поздравила иницијативу војних фактора за насељавање бившних подофицира, Земаљска влада, има-јући у виду ове политичке моменте, сматрала је да се план може реализова-ти само ако Министарство рата преузме на себе обавезу отплате ануитета за хипотекарне кредите који би били одобрени у сврху куповине земљишта за насељенике.

Колико је аустроугарско Министарство рата било бескрупулозно по-казује његов захтјев да се изигра обећање дато Сабору у погледу додјеле ерарног земљишта, и то тако што би се његова клаузула о земљишту подес-ном за обраду интерпретирала у корист подофицира. Још циничније је било тражење да се уштеде у тада преоптерећеном земаљском буџету, до којих би евентуално дошло наредних година ако се усвоје захтјеви Сабора за по-једностављење управног апарата, употребе за финансирање насељавања подофицира. При томе је, осим војно-политичких мотива, била присутна и тежња да се једно социјално питање рјешава на терет анектиране земље.

Генерал Маријан Варешанн, који је био армјјскн инспектор у Сара-јеву и уједно шеф Земаљске владе, настојао је наћи извјесне модалитете како би изишао у сусрет захтјевима војног водства, а да при томе не дође у конфликт са Сабором. Тако је он почетком 1911. године полагао извјесну наду у акцију неких посланика да се Сабору поднесе резолуција о насеља-вању у свако мјесто у Босни и Херцеговини по неколико напредних пољо-привредника из Монархије, који би били домаћем становништву узор у ра-ционалном привређивању. У случају да се оваква резолуција усвоји, Ва-решанин је видио прилику за насељавање бивших подофицира. Он је ујед-но истакао становиште Земаљске владе да за ову акцију долазе у обзир само припадници славенских националности, при чему би се у мјестима са претежно римокатоличкнм становништвом насељавали колонисти исте кон-фесије, а у мјестима са становништвом претежно српско-православне вјере такође само православно колонистн. (КА КМ Präs, 81 – 47/2 ех 1911, Ва-решанин Министарству рата 7/3 1911).

Међутим, Варешанин је био и сам скептичан да ће Сабор усвојити по-менуу резолуцију, јер је велики дно водећих посланика био против и изра-жавао неповјерење да Влада под плаштом »подизања културе« не искори-сти резолуцију за привлачење и протежирање елемената из Монархије на штету домаћих људи. Ако Сабор остане при свом становишту у погледу до-дјеле земљишта, Варешанин је сматрао да Земаљска влада неће моћи ста-вити на располагање никакве ерарне парцеле за насељавање бивших подо-фицира. (Ibidem) Желим да нагласим да је у то вријеме у Босни и Херцего-вини владала права глад за земљом, што је долазило до изражаја и у хиља-

дама молби упућених Сабору за додјелу ерарног земљишта. С друге стране, ранији покушаји интерне колонизације, које је организовала влада, били су неуспјешни. Како је то колега Шехић указао у свом прилогу, радило се о насељавању људи у нови амбијент, у другом крају земље. Беземљаци и сељаци са мало земље тражили су додјелу ерарног земљишта у мјесту гдје су живјели.

По мишљењу генерала Варешанина, за насељавање бивших подофицира долазила је у обзир само куповина земље исељеника. Али он је савјетовао да се при томе мора опрезно поступати преко посредника, евентуално преко Привилегиране земаљске банке за Босну и Херцеговину, којој би Министарство рата ставило на располагање потребна финансијска средства. Котарски уреди требало је да информишу банку о могућностима куповине и понуди сељачких посједа на продају, али директно ангажовање власти у овом послу није долазило у обзир. Варешанин се бојао да би политичке странке могле оптужити Владу да помаже исељавање како би јефтино дошла до земљишта за стране колонисте. (Ibidem)

Становиште Варешаниновог наслједника, генерала Оскара Потioreка према насељавању бивших подофицира, било је у суштини исто као и његовог претходника. Али, мада је и он истицао да је Влада у погледу додјеле земљишта везана обећањем Сабору, Потioreк је ипак намјеравао да ускоро покуша са насељавањем босанскохерцеговачких жандарма, а имао је у виду да то прошири и на подофицире босанскохерцеговачких регименти. Потioreк је крајем 1911. сматрао политички неподобним форсирање резолуције у Сабору о насељавању »напредних пољопривредника«. Он је Министарству рата указао и на околност да је земаљски посјед који се налази унутар појединих општинских подручја оптерећен мерематским сервитутом и релативно мален, те да ће једва бити довољан за предстојеће излучење балгалика и мера. Након што се ово излучење изведе, остаће у земаљском посједу, према тадањој Потioreковој оцјени, само велике шуме и некултивисане крашке површине, које нису подесне за колонизацију. У погледу куповине приватног земљишта, Потioreк је, као и Варешанин, био мишљења да је из политичких разлога искључено директно посредовање Земаљске владе при таквим трансакцијама. Он је предлагао новоосновану Банку за трговину и обрт. Д. Д. у Бањалуци за носиоца ових послова у бањалучком округу. (КА КМ Präs 81 – 47/2 ex 1911, Потioreк Министарству рата 2/12 1911).

Аустроугарско министарство рата поздравило је Потioreкове намјере у вези са насељавањем босанскохерцеговачких жандарма и подофицира бх регименти и показало интересовање за додјелу земљишних површина у околини Чапљине бившим подофицирима из Монархије, након што се изврше планирани мелиорациони радови. Министарство рата се исто тако интересовало за куповину земљишта оних пољских колониста у околини Бањалуке који су испољили намјеру да се врате у Галицију. Међутим, није се могло уопште прићи реализацији плана о насељавању бивших подофицира из Монархије у Босну и Херцеговину, јер Министарство рата није било у стању да стави на располагање потребна новчана средства за куповину земље. (КА КМ Präs 81 – 47/1 ex 1911. Министарство рата армијском инспектору у Сарајеву 18/11 1911; КМ Präs 81 – 47/2 ex 1911, исти истом, 16/3 1912).

Овај случај рјечито говори како су се у уставном периоду измијенили услови за реализовање аустроугарских колонизационих планова у односу на ситуацију у предуставно доба, када се, у отсуству било каквог представничког тијела у земљи, могло самовољно располагати цјелокупним земаљским новцем и иметком.

Хтио бих нешто да кажем и о акцији за повратак пољских колониста у Галицију, која је примијењена средином 1911. године у пољским колонијама у близини Бањалуке. »Покрет« за репатријацију је настао у Миљевцима (котар Босанска Градишка) и Горњим и Доњим Бакинцима (котар Бањалука), али он је остао без озбиљног одјека код највећег дијела пољских колониста који су били концентрисани у колонијама прњаворског котара. Па и већина колониста која је изразила намјеру да се исели жељела је да тиме, према оцјени окружног предстојника Јакубовског, само манифестује своје незадовољство са црквено-школским приликама и издејствује да се оне поправе, као и да се испуие њихови захтјеви за бољим локалним комуникацијама, образовањем посебних катастарских и сеоских општина за колонисте и др. (КА КМ Präs 81-47/1 ex 1911, Јакубовски Земаљској влади 4/10 1911 Препис).

На расположење пољских колониста дјеловало је, према запажањима органа локалних власти, и писање пољских листова »Правде« и »Гласа народа« из Кракова и »Илустрованог тједиика« из Беча, који су доносили чланке о тешком положају Пољака у Босни и запостављању пољског језика и народности. Има индиција да су и неки пољски пословни кругови из шпекулантских разлога били заинтересовани за репатријацију пољских колониста. Требало је да колонисти продају имања у Босни и купе земљу у Галицији. Зато су, изгледа, имале посебног интереса двије пољске баике Bank krajowa и Bank hipotekarny in Łapcut, које су дошле до великих земљишних површина, купујући јефтино земљу од исељеника у сјеверну Америку и Бразил.

Међутим, мада није дошло до појаве исељавања пољских колониста, поред осталог и због тога што није био погодан треиутак за продају њихових посједа, јер су велепосједници нудили тада врло јефтино беглучка имања, узроци њиховог незадовољства привлаче пажњу. Они показују да се радило и о отпору против националне асимилације. При томе су, у недостатку интелигенције из редова пољских насељеника, носиоци овог отпора били Пољаци на служби у Босни, као што је био војни капелан из Бањалуке Јохан Војчик и секретар суда у Прњавору Александар Дрозд. Њихова дјелатност била је у вези и са националном агитацијом из Галиције која се примјећивала међу пољским колонистима после анексије. (КА КМ Präs 81-47/1 ex 1911, Јакубовски Земаљској влади 13/9, 1911 – препис).

Пољски колонисти дошли су у сукоб са бискупом Марковићем и хрватским католичким свећенством, а такође и са Хрватском народном заједницом. Они су оптуживали бискупа Марковића и Хрватску народну заједницу да настоје свим снагама да кроатизирају колонисте и пребацивали им да у односу на пољске колонисте проводе исте методе као Руси и Нијемци према Пољацима и Мађари према Словацима. (Ibidem).

Пољски колонисти су жељели да имају пољске свећенике, особито од времена када су рутенски колонисти добили грко-католичке свећенике из Галиције и када су основали сепаратне црквене жупе. Пољаци су били

упућени на свећенике хрватске националности, који су једва нешто знали пољски и који нису познавали природу и обичаје пољских сељака. Нарочито је било велико огорчење пољских колониста против бискупа Марковића, који не само што се супротставио њиховим молбама у погледу свећенства пољске националности него чак није дозволио ни да пољски свећеници дођу на краће вријеме о властитом трошку и врше црквене обреде на пољском језику. Њему се приписивало да је удаљио и пољске часне сестре из реда св. Феликса, које су биле отвориле дјевојачку школу у колонији Раковац. (Ibidem).

Жеља пољских колониста је била да имају школе, попут оних у угарској колонији Вучјак у прњаворском котару. Они се нису противили да им дјеца уче српскохрватски, али су тражили да се бар у прва два разреда паралелно учи пољски језик и да настава вјеронауке буде на пољском језику. Под тим условима били су спремни и да сами знатним износима учествују у трошковима одржавања школа. Међу њима је владало велико огорчење због закључка Босанскохерцеговачког сабора да се из земаљских средстава могу издржавати, односно субвенционирати само школе са српскохрватским наставним језиком. Иначе, у селу Бакинцима војни свећеник Ј. Војчик основао је »аналфабетску школу« са једном пољском учитељицом. (Ibidem).

Своје незадовољство црквено-школским приликама изразили су пољски колонисти из Миљеваца и Бакинаца предајом представке бискупском ординаријату у Бањалуци, у којој су најавили свој иступ из састава дијецезе и изразили намјеру да оснују посебну пољску црквену заједницу. Међутим, ординаријат није томе придавао неки значај, јер такво црквено одвајање није било канонски допуштиво. (Ibidem).

Бањалучки окружни предстојник Јакубовски је сматрао да би и дјеломично испуњење постављених захтјева »у допуштеним границама« задовољило колонисте и већину потпуно одвратило од планова за репатријацију. (Ibidem, Јакубовски Зем. влади 4/10 1911). Међутим, он је истовремено заступао гледиште да ће расуто насељени пољски колонисти у Босни временом морати бити асимилирани од стране »хрватске већине која их окружује, слично као што се то збива у Галицији са мјестимично насељеним Словенима, на примјер Чесима«. Јакубовски је примјећивао да већ стари колонисти употребљавају многе српскохрватске ријечи, а да њихова дјеца боље говоре српскохрватским него пољским језиком. Стога је био мишљења да ће се процес асимилације пољских колониста са аутохтоним словенским становништвом извршити сам по себи, успркос пољској националној пропаганди. Он је сматрао да ће оснивање пољских школа ту мало помоћи, највише толико да се овај процес успори. Јакубовски је био убијеђен да ће синови пољских колониста већ у средњој школи, почети да се са малим изузецима осјећају као Хрвати, као што се то већ могло често примијетити код дјете чиновника која су у Босни била рођена и одгојена. (Ibidem, Јакубовски Земаљској влади 13/9. 1911).

Међутим, као што знамо није дошло до примјетнијег националног асимилирања пољских, као ни других колониста од стране домаћег елемента. Процес кроатизације католичких досељеника из Монархије, који је у градовима био и за савременике уочљив, није могао ни приближно таквим интензитетом захватити село, гдје је начин живота погодовао очувању етничких особина колониста. Примјери које сам изнио показују да се ни

сами колонисти нису мирили с тим да буду асимилирани него су пружали отпор. Ипак, за свестранију оцјену ових појава била би потребна потпунија истраживања односа досељеника са домаћим становништвом, ставова појединих политичких странака према колонистима и уопште досељеницима, а такође црквених и културно-просвјетних прилика у мјестима гдје су досељеници живјели.

Мр Илијас Хаџибеговић

МАРГИНАЛИЈЕ О ГРАЂАНСТВУ И ГРАЂАНСКОЈ ПОЛИТИЦИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ЗА ВРИЈЕМЕ АУСТРОУГАРСКЕ УПРАВЕ

Дозволите ми, као прво, да допуним своје претходно излагање у којем ми је промакло, па нисам споменуо да у процесима миграција, односно досељавања странаца у Босну и Херцеговину након окупације, значајно мјесто припада Јеврејима. Они се појављују као важан економски фактор у босанскохерцеговачким градовима, гдје се готово искључиво и насељевају. Од 1879. до 1910. године број Јевреја се увећао од 3.426 на 11.868, што чини пораст од 8.442 лица или за 246 процената. Јевреји из Аустро-Угарске (Ешкенази) били су први пословни људи који су се појавили заједно са војним јединицама и чиновништвом, снабдијевајући их потребном робом. Многи од њих почињали су у Босни и Херцеговини као ситни трговци, бакали и гостионичари смјештени у близини војних логора.

Јевреји су били најбројнији у Сарајеву. Године 1910. у овом граду живјело је 6.397 Јевреја, који су чинили 12,32% његовог становништва или око 54% свих Јевреја у Босни и Херцеговини. Поред Сарајева, јеврејско становништво било је смјештено и у другим трговачким центрима земље. Пред први свјетски рат, у већем броју их налазимо у градовима сјеверне Босне – Брчком, Бијељини, Тузли итд., гдје су се врло успјешно укључивали у трговину житом.

Друго, желио бих да нешто кажем о питањима грађанства и грађанске политике у Босни и Херцеговини, којима је овдје била посвећена знатна пажња. Кад говоримо о домаћем грађанству за вријеме аустругарске управе, сматрам да је неопходно видјети какво је то грађанство посљедњих деценија турске владавине. С једне стране, у градовима израста еснафско грађанство – занатлије и трговци, а с друге, носиоци политичке, административно-управне, војне и судске власти /капетани (до 1835), паше, заими, муфтије, кадије итд./. Виши слој земљишних посједника, који једним дијелом живе у градовима, чини беговат.

Домаће еснафско грађанство у првој половини, а дијелом и у другој половини 19. вијека, не прихвата идеје које су се развијале у западној и средњој Европи под утицајем индустријске револуције и начела француске

буржоаске револуције. У том погледу еснафско грађанство, занатлијско и трговачко, испољавало је свој еснафски менталитет и конзервативизам, при чему није постојала велика разлика између муслиманског и српског грађанства. Тај конзервативизам био је више изражен код муслиманских занатлија и трговаца, при чему је вјерска традиција имала значајног удјела, а у извјесној мјери и код српских. Немоћни да освоје или подијеле политичку власт коју носи земљишна аристократија, они јој се не супротстављају као нова друштвена класа са савременим привредним и политичким идејама, него настоје да је опонашају. Куповином земље укључују се у процес читлучења, одласком на ходочашће у Меку и завјештањем имовине у добротворне сврхе, горњи слој муслиманског еснафског грађанства настоји да стекне што већи друштвени углед и приближи се земљишној аристократији и носиоцима политичке, војне и судске власти. Такво понашање није водило стварању савременог грађанског социјално-политичког програма, јер за такав програм није било ни друштвених нити идеолошких претпоставки.

Српско грађанство, које је покретљиво и све више контактира са сјеверним и западним сусједима, показало је такође своју конзервативност, јер у додиру са европским пословним круговима и новим политичким идејама остаје вјерно традиционалном понашању. На њих незнатно утиче европска грађанска идеологија и култура. То је лијепо запазио руски конзул Гиљфердинг у свом путопису, замјерајући српском грађанству аполитичност и одвојеност од народа. (Тек га је сељаштво у устанку 1875 – 78. увукло у политику). Под условом да је више пута путовао у Европу, да је научио и један страни језик, српски трговац остаје какав је био и раније. Он подиже исту кућу, само је већа и масивнија, за њега се не лијепе западне идеје, западна одјећа и архитектура.

За вријеме аустроугарске владавине, већина муслиманског еснафског грађанства економски пропада услед изградње саобраћаја и конкуренције јефтине индустријске робе из Монархије. Због тога се у градовима није развио јачи слој средње класе који би створио свој политички програм и преузео политичко водство Муслимана из руку земљопосједника и вишег свештенства.

На исти начин, као муслимански, пропадао је и српски занатлија. Мада је српско трговачко грађанство било економски најјаче и највише акумулирало, његова трговина била је често комбинована са лихвом и куповином земљишног посједа, а рјеђе са индустријским подухватима. Због тога је горњи слој српског грађанства био ближи муслиманским земљопосједницима него модерној грађанској класи, јер је од трговца постајао »кметодер«.

Хрватско грађанство у Босни и Херцеговини имало је друкчији развој. Оно тек крајем 19. и почетком 20. вијека ступа на друштвено-политичку сцену и постепено настоји да преузме политичко водство хрватског народа из руку свештенства.

Ако се мало дубље унесемо у структуру градског становништва у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске управе, добијају се готово поразни подаци. Године 1910. само у 25 градова аграрно становништво није било у већини. То значи да се све социјалне и политичке идеје у Босни и Херцеговини појављују и развијају у таквим друштвеним срединама у ко-

јима је стално присутна и доминантна зависност од аграрне привреде. Ову чињеницу морамо имати пред очима и кад говоримо о радничком покрету и развоју социјалистичких идеја у Босни и Херцеговини до првог свјетског рата. Овдје је Недим Шарац споменуо један интересантан став босанско-херцеговачке социјалдемократије, који сматрам веома значајним. Социјалдемократија је позивала прогресивнији дио грађанства у борбу против феудалних елемената који су означени као основна сметња социјалног и политичког развоја земље. Овим позивом социјалдемократија је покушала да изиђе из ускокласних оквира и на тај начин прошири фронт политичке борбе. У томе није успјела, остала је у мањини и усамљена, јер грађански кругови нису реаговали на њене позиве.

Мислим да сва овдје покренута питања заслужују да буду истражена и обрађена у историји народа Босне и Херцеговине.

Др Нусрет Шехић

ПРОБЛЕМ УНУТРАШЊЕ И СПОЉНЕ КОЛОНИЗАЦИЈЕ У ПОЛИТИЦИ АУТОНОМНОГ ПОКРЕТА МУСЛИМАНА*

Проблем етничких промјена и миграција, што је предмет ове наше расправе, присутан је био на одређен начин и у покрету босанско-херцеговачких Муслимана за вјерску и вакуфско-меарифску аутономију.

У нашој историографији придаван је, све донедавно, већи значај оном дијелу програма муслиманског аутономног покрета под аустроугарском окупацијом, који се односио на захтјеве за аутономијом вјерских и вакуфско-меарифских институција, као и питању мешихата, односно проблему односа исламске вјерске заједнице у Босни и Херцеговини према шејх-ул-исламу у Цариграду. Тек недавно је озбиљније упозорио проф. Фердо Хауптман на чињеницу да је поменути покрет уградио у свој програм и низ веома значајних захтјева који излазе из оквира чисте борбе за вјерско-школска питања и битно задиру у проблематику аграрно-имовинских односа, као и питању унутарње и спољне колонизације.¹⁾ Овај други дио својих захтјева актуелизира вођство муслиманског аутономног покрета, нарочито од 1905. године, када је у њему иницијативу и вођство потпуно преузела беговска група на челу са Али-бегом Фирдусом. Раније вођство аутономног

* Дискусија достављена накнадно у форми писаног прилога

1. *Борба Муслимана Босне и Херцеговине за вјерску и вакуфско-меарифску аутономију*. Изд. Архив СР Босне и Херцеговине. Грађа за проучавање политичких, културних и социјално-економских питања из прошлости Босне и Херцеговине (XIX и XX вијека). Том. III. Сабрао и уредио Фердо Хауптман, Сарајево 1967. стр. 26 – 2; Фердо Хауптман: *Регулација земљишног посједа у Босни и Херцеговини и почеци насељавања страних сељака у доба аустроугарске владавине*. Годишњак Друштва историчара БиХ, Год. XVI, Сарајево, 1965, стр. 153.

покрета, коме је на челу стајао бивши муфтија Али Фехми Џабић, инсистирало је углавном на остварењу оних захтјева који се односе на питање вјерске и вакуфско-меарифске аутономије.

Проблематика из сфере аграрно-имовинских односа у муслиманском аутономном покрету третирана је и раније у њиховим меморандумима, представкама и жалбама. И у првим преговорима које је вођство покрета, предвођено тада муфтијом Џабићем, водило са представницима Земаљске владе 1901. године, било је ријечи и о одређеним питањима која се односе на аграрно-имовинске проблеме, али је то тада, ипак, имало периферан значај и представници Земаљске владе саслушали су те муслиманске захтјеве више као занимљиву информацију. И тада, ни са једне стране, није се ни инсистирало да се о тим питањима донесу неке одређене одлуке.²⁾

Од 1905. године, када беговска струја у муслиманском покрету преузима сигурно вођство, све се више наглашавају у програмској оријентацији муслиманских земљишних посједника, који и имају главну ријеч у цјелокупиој овој акцији, такви захтјеви, који се односе на питање признавања мулковног обиљежја земљишта, које је ступањем на снагу Закона о земљишним књигама 1884. године убиљежавано као ерази мирија, односно као ерарно земљиште. С тим у вези су даље питање регулисања шумског посједа и проблем излучивања опћинских шума и пашњака из ерарног земљишта, даље питање паушалирања десетине и, најзад, колониациона политика окупационе управе.

С обзиром на тему, која је овом приликом предмет наше пажње, осврнућу се нешто детаљније на проблем унутрашње и спољне колонизације у политици муслиманског аутономног покрета.

Са више значаја и детаљније први пут је вођство муслиманског аутономног покрета третирано аустроугарску колониациону политику у Босни и Херцеговини у свом меморандуму из 1906. године, који је био достављен делегацијама угарског и аустријског парламента у Будимпешти. У том документу се, поред осталог, истиче како је окупациона управа, увођењем грунтоводства, присвојила од појединаца и читавих села велике комплексе земљишта, шуме, пашњаке и балталике и додијелила их бесплатно или уз минималну накнаду странцима који се населише као колонисти. По оцјени аутора овог документа, насељавање колониста, посебно на подручју котара Прњавор, Градишка, Дервента, Бијељина и Брчко, узело је толико маха да је то ономогућило домаће становништво да се бави сточарством, а у једном котару насељавање страних колониста добило је такве забрињавајуће размјере, да је њихов број готово премашио број домаћег становништва.³⁾

Поменути меморандум, који је веома брижљиво састављен, а садржи најоштрију осуду окупационе управе у Босни и Херцеговини, па су власти забраниле његово растурање, био је ипак подлога за нове преговоре вођства муслиманског аутономног покрета са представницима Земаљске владе, који су одржани првих мјесеци 1908. године у Сарајеву.

2. Види мој чланак, *Покрет Муслимана за вјерску и вакуфско-меарифску аутономију у свјетлу преговора са Земаљском владом за Босну и Херцеговину 1901. године*, Прилози Института за историју, Сарајево, год. IX/I, 1973, стр. 147 – 150.

3. Меморандум босанскохерцеговачког муслиманског народа упућен државним одборима угарског и аустријског сабора у Будимпешти године 1906, – Загреб 1906, стр. 28.

У току преговора између представника Земаљске владе и муслиманског аутономног покрета разматрано је посебно питање унутрашње и спољне колонизације у Босни и Херцеговини и обје стране изложиле су своје приједлоге за регулисање овог питања. Треба одмах рећи да су становишта окупационе управе у Босни и Херцеговини у погледу мотива и стварних намјера, као и резултата које је њена колонизациона политика имала, у суштини била крајње супротна становништу вођства муслиманског аутономног покрета. У преговорима са муслиманском делегацијом представници Земаљске владе су наглашавали да је колонизациона политика мотивисана жељом да се унаприједи пољопривредна производња у Босни и Херцеговини, која је, с обзиром на неповољну структуру земљишта, заостала и неразвијена. Та структура, исказана подацима, изгледала је тако што је од укупно 5,100.000 хектара земљишта отпадало на шуму 2,600.000 хектара, што у проценту износи 52%. Од тог износа сељацима се могло подијелити 10%, тј. 260.000 хектара.⁴) Посебно је, по оцјени владиних представника, била неповољна структура земљишног посједа на подручју мостарског округа. Ту је преко 2.000 сеоских муслиманских породица располагало земљиштем које у просјеку није прелазило 2 хектара, а преко 1.700 кметских селишта располагало је земљиштем које је било испод 2 хектара.⁵) Наведене околности су утицале да окупациона управа прво прибјегне унутарњој колонизацији домаћег становништва. Домаћим колонистима додјељивало се државно земљиште које није било оптерећено сервитутом дрварења и испаше. На тој основи су настале прве колоније 1894. године у котару Прњавор (Инејол, Брњавица, Ситнеж и Селнште), а нешто касније у котару Бијељина. Овдје треба разликовати домаће колонисте, који су се селили из свог краја у други котар и тамо добијали земљу, од оних колониста који су уз свој већ постојећи посјед добијали дио ерарне земље. Укупно су до краја 1907. преселиле 394 домаће породице, од тога броја 238 муслиманских са укупно 1.882 чланова. Њима је додијељено земљиште са укупно 2.835 хектара. Далеко већи број домаћих колониста добило је ерарну земљу уз свој ранији посјед, што показује да су се домаћи сељаци нерасушно селили. Тако је 3.937 домаћих породица са укупно 22.494 лица добило уз свој посјед 8.792 хектара површине.⁶) Домаћим колонистима се у прво вријеме из земаљских средстава набављала стока за приплод и вучу, а такође и сточна храна. Обезбијеђен им је и зајам за подизање станова и пољопривредних зграда, а уз насеља саграђене су џамије и мектеби. Па ипак, окупационе власти оцијениле су домаћу колонизацију као неуспјелу. То се настојало објаснити с више разлога. Прво, умјесто да искрче додијељено земљиште и учине га зиратним, домаћи колонисти су према оцјени окупационе управе најчешће сјекли шуму и продавали дрво и у тим насељима се задржали толико вре-

4. Књига записника сједница преговора представника муслиманског аутономног покрета и заступника Земаљске владе за Босну и Херцеговину (Преговори су трајали од 7. јануара до 30. априла 1908. године). Библиотека Архива СР Босне и Херцеговине, Записник 13. сједнице од 20. фебруара 1908. године, стр. 19. Информација Ј. Микулиа, дворског савјетника у Земаљској влади. (Даље само: Књига записника).

5. Исто, стр. 17.

6. Подаци су на основу информације дворског савјетника Ј. Микулиа. (Упореди званичне податке до краја 1905, према којим је у БиХ подијељено на 2.730 домаћих породица укупно око 8.571 хектар земљишта. Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Herzegovina. 1906. Wien, 1906. стр. 338). (Даље само Bericht). Књига записника. Записник 13. сједнице од 20. феб. 1908, стр. 20 – 21.

мена док додијељену шуму не би потпуно исјекли а новац потрошили. Друго, власти су објашњавале да се домаћи сељак показао неспремним да напусти свој првобитни кућни праг и било му је прихватљивије да уз свој мали посјед добије ерарну земљу, него да се сели у други крај. Поред тога, у близини његове куће стајала му је на располагању опћинска шума и пашњак, па се тако, донекле, обезбјеђивао за дрварење и пашарење. Власти су се тужиле да Херцеговци посебно нерадо крећу у Босну, иако су оскудијевали у обрадивој земљи. Домаћем колонисти се приписивало и то да неће да прими веће земљиште од 60 дунума. У просјеку су узимали 30 – 40 дунума, па су власти чак интервенирале код угледнијих Муслимана да утичу на сиромашније сељаке да прихвате понуђену државну земљу.

Неуспјех домаће колонизације окупационе власти су узеле као разлог за насељавање страних колониста. Требало је, наводно, да они својим доласком унаприједе пољопривреду у Босни. Искључивало се у тој акцији постојање политичких мотива, иако је у подтексту такве акције окупационе власти нужно био присутан политички моменат. Није случајно да су и првим насељима страних колониста давани страни називи, иако су се налазили усред територије насељене нашим становништвом.

Потребно је упозорити да колонизацији странаца на ерарној земљи, која датира од 1894. године, претходи такође колонизација странаца која је почела 1880. и 1881. године. Власти су, међутим, тврдиле да ово насељавање странаца није услиједило на њен потицај и да се ови колонисти нису насељавали на ерарном земљишту него су куповали земљу од приватних лица и тако стварали своје насеобине прво у бањалучком и градишком котару, а затим на подручју бијељинског котара. Слична насеља страних колониста настала су нешто касније и на подручју прњаворског, босанско-новског, костајничког и дервентског котара. Окупациона власт је на сва уста хвалила поменута насеља страних колониста. По њеној оцјени, насељеници су вриједни и искусни пољопривредници, који су унапређењем својих посједа и рационалном обрадом земље вршили позитиван утицај на домаће пољопривреднике. Отворено је питање колико је ово прво насељавање страних колониста резултат приватне иницијативе. Довољан је и површан осврт на тадашњу штампу у Монархији, па да се стекне утисак како се стварала једна општа клима у јавности за насељавање Босне и Херцеговине непосредно послје њене окупације. Од ове акције утицајни кругови у Монархији нису били далеко.

Насељавање страних колониста које је услиједило, како сам већ констатовао, 1894. године, и то на потицај окупационих власти и на ерарном земљишту, прво је остварено на подручју прњаворског котара. Насељавање прво на овом котару (а видјели смо да су и раније насеобине страних колониста управо на овом подручју почеле да се стварају) објашњавало се посебно повољном структуром земљишта за намијењене сврхе. На подручју прњаворског котара 57,55% земљишта било је покривено шумом, а 38,12% представљало је обрадиво земљиште.⁷⁾ То је омогућавало да и послје крчења једног земљишта колонисти увијек остане довољно шуме за подмирење потреба дрварења и испаше.

7. Књига записника. Записник 13. сједнице од 20. феб. 1908. стр. 14.

Према подацима окупационих власти које су на тражење муслиманске делегације у преговорима изнијели, излази да је колонизација страних насељеника на ерарно земљиште до закључно 1906. године обухватила укупно 2015 породица, односно 10.714 лица на земљишту од укупно 22.493 хектара површине.⁸⁾ То земљиште највећим дијелом било је покривено шумом или су то били пропљанци и уопште земљиште погодно за дрварење. Окупационе власти су објашњавале да су, насељавајући стране колонисте, водиле рачуна да не буду том приликом повријеђена права домаћих становника у погледу испаше и дрварења, а такође имало се у виду да се насеља стварају ван насеља домаћег становништва и на земљишту за које се знало да је ерарно. Међутим, у пракси то није било тако и представници муслиманског аутономног покрета у току преговора са представницима Земаљске владе изнијеће бројне примјере гдје се управо обрнуто радило.

На подручју Херцеговине није било колонизирања странаца, јер није било погодног земљишта за ту сврху. Страним колонистима, приликом додјеле ерарне земље, уступани су истовремено цијели комплекси који укључују прилазни пут, земљиште намијењено за планиште, затим за загајивање и тим чињеницама се правдало да су колонисти са стране добијали веће комплексе земље него домаћи колонисти. Страни колонисти нису, уз то, имали право на кориштење опћинских пашњака и нису имали право дрварења. Влада је тврдила да није преферирала стране колонисте на рачун домаћих сељака и сваки страни колонист био је обавезан да приложи 600 форинти, односно сваки онај који не би приложио 1200 круна, није се ни могао ни населити као колонист у Босни. Избјегавало се на тај начин да се насељавају сасвим сиромашни колонисти, а водило се и рачуна да буду добри пољопривредници. Одбацивани су приговори да су страним колонистима даване бројне повластице и, уколико су чињене какве олакшице, онда су то били појединци и опћенито изнимни случајеви.

Насељавајући стране колонисте, окупациона управа је развијала теорију како су сељаци из Мађарске, Чешке и других земаља марљивији од домаћих сељака, да имају веће искуство у рационалнијој обради земље, па ће њихово насељавање у Босни подстаћи домаће сељаке на напреднији начин обраде земље. Тврдило се стварно да под утицајем страних колониста домаћи пољопривредници почињу боље да обрађују своју земљу па је, чак, тај моменат узет као разлог за обуставу 1905. године даљег насељавања страних колониста и за концентрисање пажње на подстицање домаће колонизације. У ствари су и касније у току 1906. године стизали страни колонисти у Босну.⁹⁾

8. Исто, записник 13. сједнице од 20. феб. 1908. стр. 21. Записник 15. сједнице од 27. феб. 1908. стр. 14 – 15. Према званичним подацима, до краја 1905. године насељено је 1817 породица страних колониста са 9.660 лица на земљишту које износи 21.892 хектара и 3.590 м². Bericht за 1906. стр. 339.

9. Књига записника. Записник 15. сједнице од 27. феб. 1908. стр. 16. – Да се насељавање страних колониста наставило и 1906. године, види се из чињенице да је број страних колониста, према извјештају Заједничког министарства финансија делегацијама угарског и аустријског парламента до 1906. године износио 1.817 породица са 9.660 лица, а населило се на земљишту од 210.892 катастарска дунума површине, док је према информацији дворског савјетника Микулиа у муслиманској делегацији тај број износио 2.015 породица страних колониста са укупно 10.714 лица на земљишту од 224.930 катастарских дунума. Ова разлика уследила је према објашњењу представника Земаљске владе на тај начин што су се и у току 1906. године страни колонисти населили у котару Дервента и Прњавор, и то су учинили на своју руку, купујући земљу у близини својих рођака и пријатеља.

Не чине се увјерљивим разлози који су, наводно, понукали окупациону управу да закључно са 1905. годином обустави даљу колонизацију страних досељеника. И Ф. Шмид у својој *Историји Босне и Херцеговине под аустроугарском управом* не прихвата то као прави разлог, наиме да је домаћи пољопривредник под утицајем страних колониста стао на ноге и да оријентација власти треба да се концентрише на унапређење унутарње колонизације. Он каже да се тиме застиру стварни мотиви за такву одлуку који се могу наћи у снажном бујању националног покрета у Босни и Херцеговини, који је стварно присилио окупациону управу да у том питању мијења своју политику.¹⁰⁾ Свакако, да ову промјену треба довести у везу са нешто измијењеним курсом политике аустроугарске управе у Босни и Херцеговини коју је инаугурисала Бурнјанова администрација.

Треба, међутим, у вези са одлуком окупационе управе да се обустави даља екстерна колонизација одмах истаћи да Земаљска влада није била истовремено спремна у преговорима са муслиманском делегацијом да да сигурне гаранције да се насељавање страних колониста у потпуности обуставља. Она је одбијале једне такве децидне одлуке објашњавала тиме да је њено неприкосновено право да располаже ерарном земљом онако како она налази да је цијелисходно и уједно је истакла да не искључује могућност да се из одређених разлога не омогући поновно насељавање страних колониста. Земаљска влада је такође одбијала да стране колонисте у Босни и Херцеговини третира као странце, како су то тражили представници муслиманског аутономног покрета у преговорима с њом. За аустроугарску окупациону управу у Босни и Херцеговини страни колонисти, као припадници Монархије, не могу се третирати странцима, већ домаћим људима. А уколико се радило о страним колонистима који нису припадници Монархије, они као страни држављани, по њеној оцјени, имају право по Отоманском закону од 7. сефера 1284. године да посједују непокретну имовину, изузев на подручју покрајине Хеџас, па су у том погледу изједначени са отоманским поданицима.

Своју оријентацију од 1905. године на подстицање унутрашње колонизације домаћих сељака у преговорима са представницима муслиманског аутономног покрета Земаљска влада настојала је документовано доказати. С тим у вези је истакнут податак да је до тада (а преговори се воде првих мјесеци 1908. године) подијељено сиромашним домаћим сељацима 116.280 катастарских дунума површине државног земљишта (око 9.000 ha) на укупно 4.331 породицу са 24.336 лица.¹¹⁾ Овим податком жељело се обеснажити оно што је у муслиманском меморандуму из 1906. године изложено у вези с питањем унутрашње колонизације. При томе се истицало да су окупационе власти строго водиле рачуна да колонисте насељавају на ерарној земљи, па стога оне немају шта да врате опћинама, вакуфима и приватним лицима када им нису ништа ни одузели.

То су у битноме становишта Земаљске владе у погледу на њену политику спољње и унутрашње колонизације.

10. Dr Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich - Ungarns*. Leipzig, 1914. стр. 247.

11. Књига записника. Записник 13. сједнице од 20. феб. 1908. стр. 16. Информација дворског савјетника Микулиа.

Своје становиште о истом питању, које је првобитно формулисано у меморандуму из 1906. године, муслиманска страна у преговорима са представницима Земаљске владе овом приликом је разрадила и конкретизовала новим приједлозима. Она је одмах владино образложење разлога за провођење спољње и унутрашње колонизације оцијенила као депласирано. Сматрала је, такође, да су нетачни наводи да је страним колонистима додјеливано земљиште искључиво из ерара, и то утолико прије што до тада, обећано излучивање балталика и мера из ерарног земљишта уопште није проведено. Окупационе власти су стално обећавале да ће приступити излучивању мера и балталика и државног земљишта, али су одбијале да за то утврде коначан рок, као што су, иначе приликом провођења њених других мјера, на примјер, паушалирања десетине и других мјера, уобичајено чинило.

Муслимански представници у преговорима са Земаљском владом осудили су праксу окупационих власти да насељима страних колониста дају стране, редовно њемачке називе, чиме се већ не искључује јасно политичко обиљежје ове праксе. Озбиљно су приговорили и пракси да су страни колонисти у просјеку добивали веће парцеле земљишта од домаћих колониста. Они су се послужили и званичним подацима, према којима је једна домаћа фамилија колониста добијала у просјеку 70 катастарских дунума површине или 15 дунума по глави, док је једна фамилија страног колонисте добијала 110 дунума површине или 21 дунум по глави.¹²⁾ Видјели смо како су представници Земаљске владе објашњавали ову појаву. Наводило се даље да су страним колонистима чињене и друге погодности, као на примјер давање новца у зајам без камате, бесплатна додјела грађе за градњу куће и пољопривредних зграда, бесплатна додјела сјемена за сјетву. Страни колонист ослобођен је прве три године плаћања пореза и коначно након десетгодишње обраде земље, која му је додијељена, он постаје њен стварни власник. Муслимански представници у преговорима са владом истицали су да је насељавање страних колониста утолико мање оправдано када домаћи сељак и сам оскудијева у земљи.

У току преговора са Земаљском владом муслимански представници су документовано и на конкретним примјерима оснажили наводе из свог меморандума из 1906. године у коме су навели да су окупационе власти додјеливале страним колонистима бесплатно или уз минималну одштету земљиште, шуме и пашњаке, који су били у посједу приватних лица, градских или сеоских опћина и вакуфа.

Указаћемо овом приликом само на неке конкретне примјере. Код села Козарца у близини Приједора додијељен је пашњак звани Урије са укупно 4 – 5000 катастарских дунума површине већинном људима са стране, иако домаћи људи оскудијевају у земљи и пашњацима; иа планини Козари пашњаци звани Пашини коначи са укупно 2.000 катастарских дунума, који су власништво вакуфа, укњижени су као ерарно земљиште.¹³⁾ Сличан случај се десно у Костајници, гдје је окупациона управа одузела земљу мухачирима из Србије и додијелила страним колонистима. То земљиште било је

12. Исто, Записник 15. сједнице од 27. феб. 1908. стр. 23.

13. Исто, Записник 14. сједнице од 25. феб. 1908. године.

ерази мирија и балталик, које је њима турска влада још 1862. године додијелила.¹⁴⁾

По наводима муслиманских делегата у преговорима са Земаљском владом, окупационе власти су и од приватних лица одузимали земљу и додјељивали је страним колонистима. Тако су у босајско-градишком котару у селу Врбашка додијелили петнаесторици страних колониста земљу Махмуд-бега Цинића из Бање Луке; страним колонистима додијељена је и земља посједника Ибрахимбеговића из Бање Луке.¹⁵⁾ У босанско-градишком котару у селу Церовљанима насељено је 36 кућа страних колониста на шумском земљишту које је својина Хаци-аге Чатића и његових рођака из Бос. Градишке, итд.¹⁶⁾ Простор нам не дозвољава да наведемо све такве случајеве, али постоје бројни случајеви, према наводима муслиманских представника у преговорима са Земаљском владом, да су окупационе власти приликом састављања грунтовних књига приватни и вакуфски посјед, као и ерази метруке, укњиживали као ерарни посјед. Само са подручја власеничког и бијељинског котара жалили су се муслимански посједници да им је на тај начин одузето преко 70.000 катастарских дунума земљишта и подијељено страним колонистима, иако су они своје право на речено земљиште могли доказати турским тапијама, хуцетима, худуднамама и тапијама постојеће окупационе управе.¹⁷⁾

У току преговора представници вођства муслиманског аутономног покрета формулисали су своје становиште према колонизационој политици окупационе управе у Босни и Херцеговини и изразили га у неколико слиједећих тачака:

Прво, окупациона управа треба да обустави додјелу ерарне земље било у закуп или у посјед свим страним колонистима; друго, да сви колонисти који су населили земљиште за које се ваљаним документима може доказати да представља ерази метруке или приватно власништво, исто напусте, а ако је то неизводљиво, да се оштећеним становницима или посједницима надокнади губитак додјелом одговарајућег земљишта из ерара; треће, пошто се излучи балаталик, мере и приватно земљиште из ерара, треба сваком припаднику Босне и Херцеговине (мисли се на домаће људе), који оскудијева у земљишту, исто додијелити из ерара; четврто, да се кметовима ерарна земља може додијелити само под условом ако свој чифлук напусте и преселе се потпуно на ерарно земљиште које им је додијељено.¹⁸⁾

Већину наведених захтјева муслиманских представника Земаљска влада није била спремна да прихвати. Већ смо раније констатовали да је Земаљска влада одбила да пружи сигурне гаранције да неће више насељавати стране колонисте. Она ће такво обећање дати тек 1910. године у Босанском сабору. Није прихваћен ни захтјев муслиманских представника да се сви колонисти уклоне са земљишта које је означено као ерази метруке или пак као приватни посјед, јер је такво земљиште, додијељено страним

14. Исто, стр. 39.

15. Исто, стр. 39 – 40.

16. Исто, стр. 40.

17. Исто, Записник 33. сједнице од 30. априла 1908. стр. 59 – 62.

18. Исто, стр. 55 – 56.

колонистима, оцијењено као ерарно и на основу грунтовнице 1884. убиљежено са тим својством. За овакво своје становиште Земаљска влада налазила је подлогу у чињеници да у вријеме када су колонисти насељавали наведено земљиште тада у формалном смислу и није било опћинских пашњака и шума, а окупационе власти су, наводно, водиле рачуна да се колонисти насељавају свугдје тамо гдје неће бити доведено у питање дрварење и пашарење домаћег становништва. Земаљска влада сматрала је да представници муслиманског аутономног покрета не представљају цјелокупно становништво Босне и Херцеговине, па су их оцијенили неовлашћеним да поставе захтјев да се забрани даља додјела ерарне земље колонистима све док се не изврши излучење балаталика, мера, ерзи мевкуфе, као и приватних посједа. На тај начин је и овај њихов захтјев одбијен.

У питању излучења балаталика и мера из ерара вођени су, иначе, веома дуги и исцрпни разговори између муслиманске делегације и представника Земаљске владе. Овдје није прилика да се у тај проблем детаљније улази. Треба само да констатујем да окупационе власти нису званично одбијале да се то питање регулише и да се цио посао око излучивања реченог земљишта приведе крају. Али је указивала на веома компликоване административне тешкоће у практичном остварењу тога посла, па је избјегавала, како сам већ раније истакао, да за завршавање тог посла утврди тачан рок. То су муслимански представници схватили као избјегавање да се то уопште проведе, што је уистину и било тако. Окупационе власти цио тај посао за све вријеме своје управе Босном и Херцеговином неће окончати. У вези са поменутиџ захтјевом муслиманских представника, земаљска влада је одбијала да се након излучења балаталика, мера и приватне земље из ерара само домаћим људима додјељује земља из ерарног фонда с обзиром на то да је и стране колонисте, уколико се радило о држављанима Аустрије и Угарске, третирала земаљским припадницима, а не странцима.

Одбијен је и захтјев којим муслимански представници траже да се кметовима додијели ерарно земљиште тек ако оии напусте свој чифлук. Сматрало се да је такав захтјев у супротности са Саферском наредбом, која не познаје једно такво ограничавање општих права кметова. Земаљска влада отворила је могућност да сваки онај који се осјећа оштећен насељавањем страних колониста може путем суда тражити обештећење. Наравно, то претпоставља и ваљане доказе које суд треба да узме у обзир. То је уједно и одговор окупационе управе према бројним тужбама да је насељавањем страних колониста повријеђена имовина вакуфа, приватних лица и др.

Из анализе преговора муслиманских представника са заступницима Земаљске владе, који се одnose на колонизациону политику окупационе управе, види се да су захтјеви муслиманске стране само дјеломично прихваћени. Чињеница је да су представници муслиманског аутономиог покрета ушли у преговоре са Земаљском владом када је она већ донијела одлуку да обустави колонизирање страних колониста, а то је био један од најважнијих њихових захтјева. Занимљиво је да је Земаљска влада у једином свом извјештају Заједничком министарству финансија оцијенила да је питање које се односи на њену политику колонизације углавном у току преговора са муслиманском делегацијом без посебних тешкоћа скинуто као спорно

питање с дневног реда.¹⁹⁾ Међутим, вођство муслиманског аутономног покрета није било задовољно начином како се то питање у току преговора коначно регулисало. Ипак, ово неће бити сметња да се преговори са земаљском владом, почетком 1908. године, у битним питањима успјешно окончају, с обзиром на то да је учињен уступак окупационих власти у оним питањима које је вођство муслиманског покрета оцијенило да је за њу било витално.

За проблем који је у вези са етничким промјенама у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом, значајно је, свакако, питање иселјавања Муслимана у Турску. Потребно је с тим у вези истаћи да се у бројним документима муслиманског аутономног покрета осуђује и оптужује окупациона управа да својом политиком подстиче иселјавање Муслимана. Међутим, у свом програму и захтјевима који су формулисали када су приступили преговорима са Земаљском владом, питање иселјавања Муслимана није исказано као њихов посебан захтјев којим треба да се регулише проблематика наметнута аутономним покретом.

19. Ф. Хауптман, наведена збирка грађе о муслиманском аутономном покрету, док. бр. 277, стр. 564. Извјештај Земаљске владе Заједничком министарству финансија о резултатима преговора са представницима вођства аутономног покрета Муслимана.

ДИСКУСИЈА О КЊИЗИ ДР РАСИМА ХУРЕМА КРИЗА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ КРАЈЕМ 1941. И ПОЧЕТКОМ 1942. ГОДИНЕ, »Свјетлост«, Сарајево 1972. (стр. 322)

Поводом различитих мишљења и оцјена о књизи Криза НОП-а у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године, коју је написао наш сарадник др Расим Хурем у Институту за историју у Сарајеву, јуна 1975, организована је дискусија. Редакција је одлучила да ову дискусију објави.

Мр Рафаел Брчић

Прије изиошења конкретних примједби на поједине ставове, тврдње и закључке у овој књизи желим истаћи слиједеће:

За своју књигу *Криза НОП-а...*, која представља одбрањену докторску дисертацију на Филозофском факултету у Сарајеву, маја 1970. године, под нешто другачијим насловом – *Појава кризе НОП-а у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године* – и коју је »Свјетлост« објавила 1972, Хурем је од издавача добио и награду.

Не сјећам се тачно да ли је књига изашла из штампе током 1972. или у првим мјесецима 1973. године, али знам да сам један примјерак књиге добио од аутора 6. априла 1973, отприлике у исто вријеме када су књигу добиле и остале колеге из овог Института. Извјесно вријеме послје тога у Институту су се могли чути различити коментари у вези са књигом и додијељеном наградом. Кретали су се од питања зашто нико у Институту није на било који начин консултован у погледу додјељивања награде, па преко разних ситнијих и крупнијих примједби на поједине дијелове текста, до негодовања појединаца на некоректно кориштење њихових радова, односно због ненавођења радова неких сарадника Института, чак ни у попису литературе на крају књиге.

Некако у исто вријеме сарадници Института који се баве проучавањем ратног периода нису имали могућности да се озбиљније позабаве овом књигом, јер су као и многи историчари ратног периода, ван нашег Института, припремали своје реферате за научни скуп *АВНОЈ и НОБ у Босни и Херцеговини 1942 – 1943*, који је у организацији нашег Института одржан у Сарајеву 22. и 23. новембра 1973. године. На том скупу су са рефератима учествовали сви »НОБ-овци« из нашег Института, међу њима и др Расим

Хурем. Ја нисам био члан Организационог одбора, али сам позиван у помоћ, тако да сам рецензирао неких десетак реферата. Хуремов реферат »Прилике у источној Босни средином 1942. године« нисам рецензирао, али сам га прочитао касније, послје је датих негативних мишљења од стране два члана Орг. одбора. Примједбе су предочене Хурему, он је неке прихватио, неке није. Орг. одбор је другу верзију реферата пустио да иде на научни скуп, и о том је реферату, као што је познато, исцрпне примједбе на научном скупу дао др Здравко Антонић, док су о књизи посредством Морачиног реферата и Хуремове реплике на реферат дискутовали др Петар Качавенда, др Венцеслав Глишић, мр Мухарем Кресо, мр Ранко Кончар и Авдо Хумо.

Овај Хуремов реферат споменуо сам овдје због тога што је он дао повода неким сарадницима Института да шире расправљају и о овој његовој књизи. Још више повода за то дао је реферат Пере Мораче »О једној интерпретацији НОП-а у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године«, за научни скуп. Сјећам се да смо у то вријеме имали у Институту веома напету ситуацију, било је мишљења да се закаже састанак на коме би се расправљало и о реферату и о књизи и о самом Хурему. Међутим, та је напетост убрзо спласнула, вјеројатно због великих послова око научног скупа; осим тога, по мојој слободној оцјени, и због тога што нико у Институту није био вољан да самоиницијативно направи ширн осврт на књигу и тако подастре потребан материјал директору или Стручно-научном колегију Института. Било како било, остаје чињеница да смо у јесен 1973. године били прозвани да предузмемо потребне кораке, али се томе позиву нисмо одазвали.

Током 1974. године такође ништа нисмо предузимали, вјеројатно због тога што је Хурем почетком те године отишао на специјализацију у Беч (на десет мјесеци), иако смо крајем јуна поново прозвани у реферату Родољуба Чолаковића »О тактици КПЈ у источној Босни 1941. године«, који је поднио на научном скупу *Семберија у 1941. години* који је одржан у Бијељини, 27. и 28. јуна 1974. године. У том реферату Чолаковић се на странама 16 – 19 критички осврнуо и на књигу Р. Хурема.

Трећи прозив услиједио је недавно, и ево, данас расправљамо о ономе што је требало да учинимо много раније.

Ове напомене учинио сам намјерно због тога што сматрам да ове и још неке ствари, о којима ја не знам све појединости, па их због тога и не износим – могу бити од користи за овај наш данашњи разговор. Ту мислим на слиједеће: како се и када тема *Појава кризе НОП-а у БиХ крајем 1941. и почетком 1942. године* појавила у нашим годишњим програмима рада, ко је ту тему у Институту одобрио, да ли под тим или неким другим насловом, ко је ту тему и под којим насловом прихватио на катедри за историју на Филозофском факултету у Сарајеву као докторску дисертацију; зашто је и ко је промијенио наслов одбрањене тезе приликом штампања књиге; ко је текст књиге под садашњим насловом рецензирао за издавача, ко је сачињавао жири за награду »Свјетлости«, и шта је то што је одлучило да ова књига добије награду?

Сада бих прешао на оно што желим рећи о овој књизи. Одмах морам подвући да у потпуности прихватам примједбе и оцјене које је дао Перо Морача, тако да ћу тежиште свога излагања о овој књизи усмјерити углавном на она питања о којима је Морача мање или није никако говорио, а то

су Увод, I и III глава – односно »Неке карактеристике устанка у БиХ 1941. године« и »Мјере окупатора и усташа као фактор кризе НОП-а«. Прије тога, желим подсјетити да се у историографској литератури поред Пере Мораче појавио још само један приказ ове књиге, др Франца Скерла у часопису *Institut za zgodovino delavskega gibanja* у Љубљани, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* бр. 1 – 2/1973, стр. 359 – 363. Овај приказ је информативног карактера, у њему има и похвала и примједби. Једна посебно интересантна и значајна, а односи се на преуско постављен проблем у Хуремовој расправи, којему није претходио шири приказ развоја »osvobodilnega gibanja v Bosni in Hercegovini« до избијања »кризе«.

Увод књиге (стр. 7 – 22) има два дијела. У првом је дат приступ постављеном проблему, док се у другом говори о обрађености кризе НОП-а у историографској литератури и стању архивских фондова релевантних за ово питање.

Читав текст је дат произвољно, на прескок, без довољно јасне подлоге поткријепљене аргументима. Ништа о припремама и подизању устанка; ко га је припремао и подигао; шта су »размах и силина« устанка током 1941. године значили за окупаторе и квислинге Павелића и Недића; како су окупатори и квислинзи реаговали и какве су мјере предузимали против плиме устанка итд. Умјесто тога, читамо да размах и силина устанка нису допуштале да на самом почетку дођу јаче до изражаја разлике у схватању карактера и циљева НОП-а; да су се у устанку нашли људи из различитих социјалних средина и са различитим политичким опредјељењем; да водеће групе грађанске класе у Југославији нису успјеле »да у 1941. години онемогуће покретање и развитак оружане ослободилачке борбе противећи јој се аргументима и се залажући за њено одлагање до рјешења ратног конфликта на главним свјетским фронтима«. – Поставља се питање: зар је могуће да аутор ове књиге не зна да су грађанска класа и њене политичке странке капитулацијом краљевске војске и завођењем окупационог система разбијене, да су чак и оним грађанским групацијама које су колаборирале са окупаторима биле спутане руке мноштвом разних мјера њихових нових господара – окупатора; да се те снаге јављају тек касније као реакција на нешто што се појавило мимо њих и без њих, а то је устанак који је организовала и повела КПЈ. Грађанске снаге реагују на устанак заједно са окупаторима, јер у томе једино виде могућност да нешто ушибаре за себе и своју класу, коју су најшире народне масе осудиле као издајнике народних интереса. Другим ријечима, умјесто правог и потпуног увођења у проблем који је себи оставио да га истражи и обради, одмах се поставила теза која се пошто-пото настоји доказати.

Овакав увод могао је дати само онај аутор који није простудирао и проучио НОР и револуцију народа Југославије са свим њиховим компонентама. А да је то овдје био случај, јасно показује бркање појмова НОП, НОБ, НОР, НОР и револуција; затим наопако извртање суштине и циљева ослободилачког рата, наиме, није проблем у »кристализацији идеја и циљева устанка, односно поларизација и сукоб друштвених и политичких снага у питању за или против НОР-а под политичким вођством КПЈ« – како каже аутор (стр. 9, посљедњи пасус) већ је отпочетка био проблем у томе: против окупатора и свега оног што је с њима у спрези, или са окупаторима и снагама које су уз њих. То је отпочетка била основна девиза руководства НОП-а и као таква остала је стално на снази за читаво вријеме НОР-а и револуци-

је. Врата су била отворена сваком грађанину без обзира на његову политичку, социјалну, националну и вјерску припадност.

Даље, не може се компарирати политички програм КПЈ у борби против окупатора са програмом буржоазије, јер буржоазија таквог програма нити је имала нити га је могла имати у новонасталим условима капитулације и окупације земље; она је, истина, чинила неке напоре током времена, али не самостално, већ у спрези са окупатором или уз помоћ западних савезника у антихитлеровској коалицији. Према томе, реченица: »Попут буржоазије, која је борбу против окупатора схватала као процес који ће јој вратити у априлском рату изгубљену власт и сачувати њене класне позиције, КПЈ је почела да у НОБ-у уноси елементе класног рата« – нема и не може имати ону специфичну тежину коју је имала НОБ-а уопште у Југославији и у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године, када је, према Хурему, наступила криза НОП-а. Још мање стоји поставка да су »као фактор кризе дјеловале (су) и неке мјере окупатора и квислиншких режима, уперене против ослободилачког покрета, које су коинцидирале или се надозивале на процес дозријевања услова за избијање кризе у самом покрету«. Те и сличне мјере датирају од првог дана окупације и успостављања квислиншких режима према свему што је било демократско, антифашистичко, да не кажем комунистичко, а избијањем устанка попримиле су карактер огорчене реакције према свом противнику број један на нашем тлу, јер тај противник је, без обзира на све његово шаренило, устао против окупатора и његових продужних руку – квислиншких режима.

Други дио увода – осврт на литературу и архивску грађу – не желим шире коментарисати. Рећи ћу само ово. Несхватљиво је да колега Хурем, изузев два рада Невенке Бајић, није сматрао потребним да консултује ни један рад осталих својих колега – »НОБ-оваца« – у нашем Институту. Зашто? Нека он сам одговори. Још нешто у вези с првом реченицом на 11 страни: »С друге стране, историографија НОР-а је превазишла ниво и вријеме када је, респектујући разлоге друштвене и политичке природе, писала о НОР-у и револуцији искључиво као о епопеји«. Шта је аутор тиме хтио да каже? Инсинуација је, свакако, присутна о нама осталим историчарима који, по њему, тако гледамо на историју НО рата и револуције наших народа и народности. Ако је тако мислио, ја сам поносан са мјестом у које ме је стрпао.

И на крају, о Уводу, још ово: на стр. 17, став 2, Хурем каже: »Комплетна научна анализа те појаве (»привремене осеке устанка у Србији« – нап. Р. Б.) – узроци осеке устанка, вријеме њеног трајања, утицај који је осека устанка имала на даљни развита НОП-а у Србији и изван Србије итд. – остаје као задатак југословенске историографије. Недостатак такве анализе отежава научно испитивање појаве кризе НОП-а у БиХ, специјално у источној Босни, гдје су друштвене и политичке прилике у току устанка, као и раније, биле под снажним утицајем збивања у сусједној Србији«. За мене ово значи да Хурем није имао готову обраду тог важног проблема – »привремена осека устанка у Србији« – из које би узео оно што му треба као аргументацију за своју тезу, а у Предговору, стр. 5, став 2, каже: »Овај феномен (односи се на »кризу НОП-а у БиХ крајем 1941. и почетком 1942. године« – нап. Р. Б.) у развиту НОП-а у Југославији третирао сам у његовој цјеловитости, али сам своја истраживања ограничио углавном на Босну и Херцеговину«. – Шта значи »третирати«, а шта истраживања ограничи-

ти углавном на БиХ? Такве радње у научноистраживачком раду су непотпуне, методолошки неисправне, јер истраживање једног проблема не смије и не може остати уско, на једном локалитету, ако се проблем односи на ширу територију. Овдје је, осим тога, уочљива и контрадикција на релацији: жеље – могућности. Та је контрадикција још уочљивија на стр. 22, став 3, гдје Хурем, говорећи о документацији нужној за обраду »кризе НОП-а«, каже: »Опћенито се може рећи да релативно сиромаштво и степен сређености одговарајућих архивских фондова знатно отежавају проучавање кризе НОП-а. Томе доприноси и чињеница да су практично недоступне архивалије које се још увијек чувају у савезном и републичким секретаријатима за унутрашње послове, а које сигурно садрже многе значајне податке о збивањима у првим устаничким годинама«. – Прво, није истина да су ти фондови недоступни, и друго, поставља се одмах питање: ако је заиста тако, како се овај аутор уопште могао упустити у обраду, по њему, веома значајног проблема из домена НОР-а и револуције?

У Првој глави »Неке карактеристике устанка у БиХ 1941« (стр. 23 – 74) у којој се обрађују три питања: »Основна обиљежја устанка«, »Прилагођавање КПЈ у Босни и Херцеговини условима устанка« и »Напори КПЈ да устанак контролише и политички усмјерава«, аутор најприје констатује да је устанак у БиХ 1941. дио устанка народа Југославије и да је као такав носио у себи све његове карактеристике, али је исто тако имао и неке специфичности, које су настале као резултат низа фактора: национална шароликост становништва, политичко наслеђе Босне и Херцеговине, њено укључивање у оквир НДХ и политика усташког режима, те подјела Босне и Херцеговине на окупационе зоне (њемачку и италијанску). Даље, да су ови и други фактори (?) условили да динамика развоја устанка и политичка кретања у њему нису били истоветни у свим крајевима Босне и Херцеговине, па због тога – сматра аутор – да »научни прилаз питању кризе НОП-а у Босни и Херцеговини налаже да се узму у обзир специфичности устанка у Босни и Херцеговини, као и појавне разлике у њему везане за поједине крајеве Босне и Херцеговине« (стр. 23). – Овдје се треба запитати: 1. да ли су наведени сви фактори који су условили да динамика развоја устанка и политичка кретања у њему нису били истоветни у свим крајевима Босне и Херцеговине? – Одмах треба рећи да нису наведени; 2. не могу се у исти кош трпати национална шароликост и политичко наслеђе са укључивањем Босне и Херцеговине у оквир тзв. НДХ и политика усташког режима, затим подјела БиХ на окупационе зоне, па из тога извличити тезу да су сви ти и неки други фактори, које аутор не наводи, »условили то да динамика развоја устанка и политичка кретања у њему нису били истоветни у свим крајевима Босне и Херцеговине«, и на крају, да »научни прилаз питању кризе НОП-а у БиХ налаже да се узму у обзир специфичности устанка у БиХ, као и појавне разлике у њему везане за поједине крајеве Босне и Херцеговине«; 3. нема ни ријечи о оријентацији КПЈ на устанак и револуцију, о континуитету такве оријентације КПЈ још из предратног дјеловања КПЈ и антифашистичких снага око ње и уз њу, а нарочито непосредно прије, за вријеме и после је априлског рата; зар је за тзв. НДХ и окупаторе довољно рећи: »укључивање БиХ у оквир НДХ и политика усташког режима«, односно »подјела БиХ на окупационе зоне«. Коначно, за све друго што се догађало у Босни и Херцеговини у условима окупације и специфичном њемачко-италијанском окупационом систему организационо уобличеном у

тзв. НДХ у чијем се оквиру нашла и Босна и Херцеговина, зар је довољно рећи само »ови, и неки други фактори...« – За мене је то нетачан, непотпун и веома јефтин прилаз, који је могао улиједити само намјерно да би се у поглављима која слиједе: »Основна обиљежја устанка«, »Прилагођавање КПЈ у БиХ условима устанка« и »Напори КПЈ да устанак контролише и политички усмјерава«, – могло отпочети са доказивањем тезе о »кризи НОП-а«, која се појавила крајем 1941. године. Ако је већ ријеч о *кризи*, онда она гранитно важи једино за целокупно југословенско грађанско друштво, па према томе и за босанскохерцеговачко грађанско друштво, које је своје специфичности имало не само у оним факторима које је Хурем навео већ и у многим другим, као што су: вјерска подијеленост, привредна и културна заосталост итд. А када је ријеч о припремама и подизању и развоју устанка у Босни и Херцеговини, онда то ни у ком случају нису само специфичности устанка, већ специфичности у свеукупним друштвено-политичким и привредним приликама које су биле присутне на овом подручју, и са којима је КПЈ и те како рачунала, како прије тако и у самом устанку. То су квалитетне разлике у прилазу сваком проблему из домена устанка и НОР-а и револуције, па и овом који је колега Хурем себи као задатак поставио и написао књигу о којој данас расправљамо.

У овој глави на више мјеста се говори о усташкој НДХ, као о некаквој држави. То она није била нити је могла бити, не само због запрека у одредбама Међународног права – Хашке конвенције о вођењу сувоземног рата из 1907. године већ и због чињенице да је тзв. НДХ као својеврсна окупаторска творевина на чије су чело окупатори довели малобројну великохрватску усташку емигрантску скупину, за цијело вријеме њеног постојања, егзистирала само уз помоћ оних који су је и основали, без готово икакве подршке од стране њеног народа, тј. Хрвата и Муслимана – односно »хрватског народа – Хрвата – католика и Хрвата – исламске вјероисповијести« – како су то усташе на сва звона извикивале. О тзв. НДХ има доста историографских радова, у којима се то јасно види. Према томе, не могу опстати овакве реченице у овој књизи: »НДХ је све теже успијевала да контролише ситуацију на свом државном подручју« (стр. 31); »На концу се испоставило да режим НДХ није у стању да уз повремену и ограничену подршку окупационих сила угуши устанак и поврати власт у крајевима захваћеним устанком«; »Усташки режим био је присиљен да се обрати за помоћ окупационим силама«, итд. – Камо среће да је тзв. НДХ, онаква каква је била, имала повремену и ограничену подршку окупационих сила, ње би врло брзо нестало. Разбити њу, за НОП је значило потући окупаторе и истјерати их из земље. На концу се јасно показало: тзв. НДХ је нестало са нестанком окупаторске силе.

Не стоји ни становиште изражено у овој реченици: »Осим тога, НДХ је улазила у сферу италијанског утицаја па се њемачки *Wehrmacht* није том приликом ангажовао у гушењу устанка, јер су Нијемци у то вријеме били заузети кампањом у Русији«. – Пошто се о окупаторима и квислинзима највише говори у III глави, о њима ћу нешто више рећи касније.

Основна обиљежја устанка Хурем прати хронолошки – јунски устанак у Херцеговини, затим редом избијање и почетак устанка у Бос. крајини, централној и источној Босни, а онда на 32. страни, пошто је констатовао да је устанак у Југославији 1941. политички припремила и организационо обликовала КПЈ (први пут се то каже у овој књизи), формулисала циљеве

НОБ-е и изградила политичку платформу НОП-а на чијој је разради и објашњавању КПЈ радила у фази припрема устанка и у току његовог трајања – слиједи овакво тумачење: »Међутим, устанак у Босни и Херцеговини 1941. године, нарочито у његовој првој фази, носио је у себи елементе спонтаног«. Послије тога слиједе два битна узрока те спонтаности: »1. Политика уништавања Срба у НДХ спровођена је на тлу Босне и Херцеговине радикално, уз примјену драстичних метода...« »2. У устанку и НОР-у КПЈ се определијела за партизански начин ратовања. То је условило да је сељаштво имало апсолутну бројчану премоћ у устанку и да је регрутовало далеко највећи број бораца у устаничким јединицама. Значај ове чињенице није умањивало то што је устанак и НОП идејно одређивала радничка класа. Јер, иако се као организатор устанка појавила Комунистичка, дакле радничка партија, устанак у Босни и Херцеговини, изразито сељачкој земљи, био је по највећем броју учесника у њему сељачки и као такав испољавао многа своја својства, међу осталим и спонтаност реакције«. (Стр. 33)

Одредивши се овако, помоћу ових својих ставова, гдје други комотно може имати општејугословенски карактер, јер је бивша Краљевина Југославија била неразвијена пољопривредна земља, значи »сељачка земља« – није тешко наслутити чему ово води. На примјер, на стр. 35, прва реченица: »Неки учесници и истраживачи устанка у Босни и Херцеговини слажу се у оцјени да је тежња појединих устаника за пљачком условљавала низак ниво унутрашње организације и дисциплине устаничких редова, а да је довољно чврста дисциплина, за узврат, доприносила да се код устаника јавља и растао апетит за пљачком.« – Ја мислим да ствар стоји обратно. Није тежња појединих устаника за пљачком условљавала низак ниво унутрашње организације и дисциплине устаничких редова, него је низак ниво унутрашње организације и дисциплине устаничких редова (а тога је ту и тамо било) ишао на руку оним појединцима који су због тога и дошли у устаничке редове. Аутор се за овакве своје ставове позива на *Записе... Р. Чолаковића*, књ. 1, стр. 346 – 347, 354 – 355, 357 – 358, 360 – 361, 396 – 398, 418, 433, 438 – 440, 448 – 449 и др., затим на едицију »Херцеговина у НОБ«, стр. 26; чланак Слободана Шакоће »Развој устанка и борбе у Херцеговини јула и августа 1941«, стр. 24; књигу Душана Лукача *Устанак у Босанској крајини*, стр. 190 – Упоредивао сам текстове на које се Хурем позива, али нисам могао доћи до таквог генералног становишта до којег је он дошао.

На стр. 37 можемо прочитати ово: »Она је (КПЈ – нап. Р – Б.) у борбу против окупатора и квислинга (односи се на усташе) позивала све грађане, без обзира на њихову социјално-политичку припадност и идеолошку определијеленост. КПЈ је инсистирала на томе да су окупирана земља и народ изложени пљачки и насиљу, довољан разлог, а патриотизам довољно снажан мотив да се поведе борба за ослобођење земље од окупатора«. Даље се у тексту говори да је КПЈ истакла као циљ не само национално ослобођење него и стварање друштвених и политичких односа у земљи који ће задовољити и социјалне захтјеве највећег броја Југословена, и на крају: »Полазећи од тог циља КПЈ је ставила под *критичку лупу* и економску организацију и друштвени и политички живот и државно уређење Краљевине Југославије«. – Шта о овоме рећи? Први дио је могао да напише неко ко није прочитао ниједан партијски проглас у којем је КПЈ позивала све грађане земље у устанак, а што се тиче посљедње реченице, поставио бих питање: зар није Партија и прије рата ставила под »критичку лупу« цјелокупни државни и политички систем Краљевине Југославије.

Нису прихватљива објашњења дата на стр. 39 – 40 у вези са одласком у устаничке редове Хрвата и Муслимана, посебно не стоји као прекретница љето – јесен 1943. године. Та је прекретница наступила већ у љето – јесен 1942. године.

Исто тако нису прихватљива објашњења на стр. 46 – 48 како је дошло до италијанске реокупације II и III зоне. О томе сам и ја, уз друге ауторе (Мишо Лековић, Ђуро Станисављевић, Војмир Кљаковић и др.), доста писао тако да нема потребе да овдје о томе шире говорим. Међутим, морам указати на неке ствари које се у овој књизи налазе, а тако, по мом мишљењу, не стоје. – Колега Хурем полази од чињенице да је постојао знатан број устаника који су смисао борбе видјели у уклањању недаћа које су их задесиле окупацијом и успоставом усташког режима и који су били спремни да се одрекну борбе и против окупатора и против тзв. НДХ, уколико те и такве недаће престану. То је омогућило – каже се даље – окупаторима и усташком режиму да се у савладавању устанка поред војних ефикасно користе и политичка средства, па је: »Ту могућност искористио (је) италијански окупатор«. – Ствари стоје другачије. Прво, талијански окупатор није такву могућност искористио, већ је исту припремио, а на њој је радио и због других, за њега у то вријеме важијих, разлога. Наиме, последице утврђивања демаркационе линије о разграничењу интереса њемачког и италијанског окупатора, коју је Хитлер издиктирао, и потписивања Римских уговора – Мусолини – Павелић, Италијани су добили оно што су добили. Али, тиме нису били задовољни, па су и даље као и прије рата настојали да се дограбе цијелог подручја тзв. НДХ, барем до ријеке Саве. Оваква настојања фашистичке Италије видљива су у њиховим плановима из јуна, јула 1941. године, а резултат су њемачко-италијанских супротности прије и последице окупације Југославије. Тако се из једног документа насталог у Команди италијанске 2. армије, од 13. јуна 1941, који носи наслов »Организација одбране на источној граници«, види да је та К-да разматрала опасности које отуд могу доћи, а по својој снази те су опасности овако рангиране: а) искључиво њемачка, б) њемачка и хрватска (мисли се на НДХ – нап. Р. Б.) и ц) искључиво хрватска (НДХ – нап. Р. Б.). Та иста команда је на сугестију Врховне команде оружаних снага Краљевине Италије 19. јула 1941. израдила тајни »подсјетник« за команданте потчињених корпуса, који је назван »Окупација Хрватске« (тзв. НДХ – нап. Р. Б.).

Међутим, оно што се догодило 26. августа – ријеч је о Споразуму између Италије и тзв. НДХ, резултат је управо таквих настојања фашистичке Италије, с једне стране, и војно-политичке ситуације Трећег Рајха, с друге стране, чије су дивизије напредовале на источном ратишту, тако да нацисти нису толико пажљиво обрађали збивањима на нашем подручју. Ипак, веома је значајно да је Павелић у својој изјави у штампи о поменутом споразуму од 26. августа морао подвући да је »Veliki Njemački Reich sa time suglasan«, а био је сагласан, јер је Хитлер тих дана готово свакодневно пожуривао Мусолинија да талијанске трупе чим прије стигну и узму учешћа на источном ратишту. Иначе, што се тиче гледања на устанак од стране њемачког и италијанског окупатора, мора се подвући да су Италијани први сагледали суштину устанка, да је он организован од стране комуниста и да није уперен само против усташа већ и против окупатора. Због тога су они у борби против устанка прије Нјемаца почели да се користе и политичким

средствима; уводећи у ту своју борбу бивше великосрпске политичаре, повели су кампању усмјерену на разбијање устаничких редова изнутра.

Сам наслов поглавља *Прилагођавање КПЈ у БиХ условима устанка* (51 – 60) побуђује резерве, јер пружа могућност да се закључи као да се КПЈ жели прилагодити нечему што је живјело мимо ње и њене дјелатности.

Даље, неприхватљива је оцјена о снази и утицају КПЈ у БиХ, када се за КПЈ у БиХ каже да је све до 1939. у њој било стање какво је у цијелој КПЈ владало дуги низ година; да су партијска упоришта била малобројна, да се такав »тренд бројног раста КПЈ у БиХ« наставио и у периоду припрема за устанак и у току устанка 1941, а да је тек посљедњих мјесеци 1941. и почетком 1942. КПЈ посветила већу пажњу својој организационој и идејној изградњи. Даље, није довољно јасно образложено становиште о националној структури чланства КПЈ у БиХ, за које се каже да је, »узевши у цјелини био приближно једнак број Срба и Муслимана, нешто мање Хрвата, а да је у градовима било највише Муслимана чланова Партије«. Таква поређења нису овдје уопште била потребна, а када се већ с тиме оперисало, онда је требало извршити реконструкцију националног састава чланства КПЈ у Босни и Херцеговини, па на основу ње, а не од ока, износити овакве податке.

Поређења ко је имао веће шансе у Босни и Херцеговини – усташки или четнички покрет и давање предности било којем, – овдје се даје предност четничком покрету (стр. 58 – 60) – не води ничему, напротив, може добро послужити екстремним емигрантским политичким круговима – и усташама и четницима, као потицај за нове антијугословенске акције од којих сви народи ове наше социјалистичке заједнице, а посебно српски и хрватски, могу имати само штете.

Наслов *Напори КПЈ да устанак контролише и политички усмјерава* (стр. 61 – 47) још више изазива чуђење и подозрење. Као да је устанак нешто самоникло, спонтано, па се КПЈ у њега убацила да га »контролише и политички усмјерава«.

На 70 страни можемо прочитати и ово: »Склопљени споразуми (партизана и четника у источној Босни – нап. Р. Б.), мада су ограничавали четнике у дозирању и избору метода противпартизанске пропаганде, у ствари су им омогућавали (четницима – нап. Р. Б.) да мирно сакупљају поеие у идејној и политичкој борби са противником (мисли се на партизане – нап. Р. Б.), који је формалио уживао статус савезника«. – Ако се мирно сакупљање поена у идејној и политичкој борби са противником – партизанима – састоји у избегавању борбе против окупатора који је понајвише своју чизму усмјерио против српског народа (и словеначког), поставља се питање да ли су четнички покрет Д. Михаиловића и остали четници могли уопште да представљају српски народ. Одговор је сасвим јасан: нису!, иако су они то покушавали, а као потврду да то нису могли најбоље говори чињеница да се четнички покрет у условима окупације и НОР-а и револуције ни у једном тренутку није могао издигнути у самосталан политички покрет, већ једино као прирепак окупатора – његов савезник у борби против НОП-а.

Даље, не стоји тврдња на стр. 71: »Истина, већина устаника у ист. Босни није отишла у партизанске редове зато што је имала одговарајућу политичку оријентацију, већ зато што су се у њиховом крају први појавили

комунисти који су их позвали на устанак и који су те одреде организовали. Често је нека случајност одређивала да ли ће неко отићи у партизани или у војне четнике. Велики број партизана није се по свом политичком расположењу и менталитету разликовао од четника«. – Из овако датих формулација није тешко извући закључак да је устанак у цјелини у источној Босни избио случајно, спонтано, тј. да га није припремила и организовала КПЈ. Заборавља се да четничког покрета у почетку устанка нема. Он се појављује касније, као реакција на устанак, али заједно са окупаторима и већ до тада постојећим квислинзима – Павелић, Недић. Осим тога, шта значи подвладати »менталитет« припадника устаничких редова и војних четника? – па то су људи из истог краја, истих или сличних обичаја итд.

Као што сам на почетку обећао, прескочићу II главу – »Основни елементи кризе НОП-а« (стр. 75 – 185) у којој се налазе поглавља: »Нови тонови у политици ЦК КПЈ и Врховног штаба НОПОЈ крајем 1941. и почетком 1942. године«, »Форме испољавања кризе на тлу БиХ« и »Карактеристичне појаве кризе у другим југословенским земљама«, јер се слажем са свим примједбама које је Перо Морача дао у свом раду. »О једној интерпретацији развитка НОП-а у БиХ крајем 1941. и почетком 1942. године«, – »АВНОЈ и НОБ у БиХ 1942 – 1943« – материјали са научног скупа одржаног у Сарајеву 22 и 23. новембра 1973. године, ИП »Рад« Београд, 1974, стр. 97 – 112.

Основна моја примједба на трећу главу »Мјере окупатора и усташа као фактор кризе НОП-а« која има два дијела: »Покушај пацификације БиХ« (стр. 187 – 205) и »Корекција усташке политике према Србима« (стр. 206 – 218) састоји се у томе да су ови фактори и по ранглисти и по простору добили значење нузредног, тј. споредног узрока »кризе«. Наиме, сва наша досадашња историографија НОР-а и револуције недвосмислено стоји на становишту да су окупаторске офанзиве биле основни фактор јачања и политичког утицаја снага контрареволуције, а губитак слободне територије и војнички неуспјеси устанка, затим репресалије над народом и акција четника основни фактори појава деморализације, колебања и осипања дијела устаника у западној Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини и Лици. То становиште још нико није побио или обеснажио на основу нових сазнања; то није учинио ни аутор ове књиге.

У другом пасусу, стр. 187, говори се о многоструком интересу њем. окупатора у Босни и Херцеговини и додаје ово: »У будућности је Босна и Херцеговина требала да уђе у сферу њемачког утицаја, јер је њемачког окупатора привлачило рудно и шумско богатство, индустријски капацитети, комуникације и војно-стратешки положај Босне и Херцеговине, па да би могао да несметано врши експлоатацију тих богатстава, њемачки окупатор је желио да у Босни и Херцеговини влада ред и мир«. – У нашој историографији је већ објашњено да су такве претензије њемачког окупатора већ биле остварене окупацијом и успоставом окупационог система организационо уобличеног у тзв. НДХ, у чији су оквир ушле и Босна и Херцеговина. Наиме, њемачки окупатор је не само једнострано утврђеном демаркационом линијом о разграничењу својих и италијанских интереса на тлу тзв. НДХ, већ и другим војно-политичким и привредним акцијама и мјерама обезбиједио свом нацистичком финансијском капиталу несметану експлоатацију бокситне рудаче и неких других природних богатстава и на подручју јужно од демаркационе линије.

Кругови њемачког окупатора у Србији нису имали у виду »и један шири привредни и политички интерес Рајха...« на цијелом српско-хрватском простору сјеверно од демаркационе линије, јер су нацисти тај цијели простор у војнопривредном погледу имали јединствен одраније, а то се огледало у Вишој команди Југоисток и у Војно-привредном штабу Југоистока. Међутим, заинтересовани да на том подручју влада ред и мир ради несметане експлоатације, што је избијањем устанка било осујећено, и наступиле велике тешкоће, појавили су се појединци, као на примјер генерал Бадер, који, у настојању да ревностно обави задатак војног команданта у окупираној Недићевој Србији, почиње да размишља и из тих размишљања рађају се његови приједлози за рјешење насталих проблема за Трећи Рајх у Србији. На његова размишљања надовезује се исти проблем код њемачких кругова у тзв. НДХ, а за обје групе њемачких представника у центру је проблем нарушавања експлоатације рудних и привредних богатстава потребних њемачкој ратној привреди. Немајући довољно расположивих властитих војних снага, а како квислиншке снаге нису биле дорасле да се носе са снагама устаника које је предводила КПЈ, нужно долази до тога да њемачки кругови у Београду и Загребу »различито тумаче јединствене интересе Трећег Рајха« – како то и колега Хурем констатује на страни 189. Међутим, те разлике не треба да нас зачуђују, јер је тога било међу најодговорнијим представницима њемачког окупатора и на ужем простору, на примјер у тзв. НДХ између посланика Кашеа и генерала Глез-Хорстенауа. Та неслагања имају своју дубљу позадину и коријене, о чему нема потребе овдје расправљати. Али, има нешто друго што је много значајније, а Хурем то само стидљиво спомиње. Ријеч је о »српским тешкоћама« које долазе са »хрватске стране«. То су ријечи из једног извјештаја Кашеовог, а ради се заправо о депортовању протјераних Словенаца из Штајерске, Долењске и Крањске – припојених области Словеније Трећем Рајху, у Србију, што је отпочело још прије устанка, а та је денационализаторска политика њемачког окупатора јуна мјесеца 1941. била проширена и на тзв. НДХ, из које су протјерани Срби требало да буду транспортовани у Србију, а умјесто њих да се на подручје НДХ населе протјерани Словенци. Због усташких злочина над Србима у Хрватској и Босни и Херцеговини, та акција »пресељавања« отпочетка је попримила карактер великих бјежања Срба из Босне у Србију. То су у најкраћим цртама те »српске тешкоће« које су долазиле са »хрватске стране«, о којима је веома необјективно резонувао њемачки посланик Каше у Загребу, иначе нациста, који је упорније од било ког другог нацистичког функционера бранио и заступао усташку НДХ и посебно њеног шефа Павелића.

На стр. 191 каже се: »Њега је (генерала Бадера) посебно забрињавао однос усташких власти према Србима настањеним у овој области (источној Босни – нап. Р. Б.)«, па је »стога желио да осигура свој утицај на рад цивилних и војних власти НДХ у ист. Босни«. Послије тога се у књизи даље говори о конференцији у Загребу између њемачких представника из Србије и тзв. НДХ и представника тзв. НДХ. – Није овдје у питању нека лична амбиција генерала Бадера, иако је и тога могло бити, већ о потешкоћама њемачког окупационог система у склопу којег је најважније било нарушавање војнополитичких и војно-привредних интереса Трећег Рајха услед свакодневних акција снага НОП-а, па је, због недовољног броја властитих и квислиншких снага, требало потражити најбоља рјешења за ликвидирање

устаничке опасности и устанка у цјелини у источној Босни, тим прије што ни офанзива у јануару 1942. није донијела жељене резултате. Отуда »интересантна« размишљања и приједлози генерала Бадера. Он све што чини не ради због српског народа у источној Босни, већ због интереса свог Рајха, чије обезбјеђење је њему било повјерено у једном дијелу окупирание Југославије, и ако је желно проширити простор свога дјеловања, опет је у првом плану био интерес Рајха, због чега и заговара ослонац на четнике, иако је добро знао да је став највиших инстанци Трећег Рајха био против икакве сарадње са Србима. Али, једно је генерални став а друго практична борба против НОП-а.

Слична ствар стоји и у тексту »Корекције усташке политике према Србима«, о чему аутор расправља на стр. 206 – 218. Неисправан је прилаз овом питању, јер се у први план ставља усташка НДХ и њена политика, као нешто што је самостално, а то не стоји. Тзв. НДХ – да поновим – је својеврсна творевина у њемачко-италијанском окупационом систему, и све што је на овом плану подузето дошло је због потреба окупатора и њихове политике ослањања на оне снаге које су нудиле сарадњу у борби против НОП-а. То је, уосталом, и аутор стидљиво рекао на стр. 210, последњи пасус, послје анализе »Одредби поглавника НДХ за поступак пригодном потхвата за чишћење побуњеничких подручја«, наиме да је »Павелић очигледно имао у виду политичке жеље војних команданата двију окупационих сила, прије свега њемачких«.

Неких ситнијих примједби на текст овог поглавља имао бих још – ријеч је о недовољно јасним формулацијама и слично, али о томе не бих више говорио, јер те и такве примједбе произлазе из ове основне.

На крају само једна реченица о последњем поглављу IV главе – »Слабљење илегалног НОП-а у градовима« (стр. 242 – 250). На стр. 243 Хурем каже: »Изван оквира ове теме је регистровање напора и анализа резултата које су организације КПЈ и НОП-а у бос.-херцеговачким градовима постигле дјелујући у складу са овим циљевима. Та питања, иначе веома интересантна за проучавање развитка НОП-а у Босни и Херцеговини, представљају проблем за себе, који заслужује да га се изучи«. – Значи, изван је оквира теме илегални НОП у градовима, а слабљење илегалног НОП-а није. Оваква формулација сама за себе рјечито говори и потврђује погрешан и лош метод истраживачког рада и сâм прилаз одабраном проблему, који је пошто-пото требало доказати, тј. да је дошло до »кризе НОП-а у БиХ крајем 1941. и почетком 1942. године«.

Др Ахмед Хаџировић

Пишући 1973. године о дјелатности Института за историју у Сарајеву (рад је објављен у часопису Академије наука СССР-а »Совјетско славјановеденије« бр. 4, Москва 1974. г.) ја сам се дотакао и Хуремове књиге. Тада сам, између осталог, рекао: ». . . наглашено настојање аутора да што више изнесе свог, личног, у раду, колико је позитивно, толико је, по мом

мишљењу, резултирало неким сувише уопштеним ставовима и закључцима, са којима се не бих могао сложити.« Поново читање књиге увјерило ме је у тачност мог првобитног закључка и открило и неке друге слабости књиге.

У својој дискусији о књизи ја ћу се задржати на неким мјестима гдје ми се чини да аутор није у праву, затим гдје није јасан и гдје је двосмислен.

Сам наслов књиге *Криза НОП-а у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942.* заслужује да се о њему нешто каже. Колико ми је познато, наслов теме коју је Расим Хурем радио за Институт у нашим програмима и извјештајима је дуго времена био другачији. У вријеме пријављивања докторске дисертације он је приближно био: *Појаве кризе народноослободилачког покрета у источној Босни 1941. и почетком 1942. године.* За овако формулисану тему су вршена истраживања извора и литературе. У вријеме прихватања пријаве на Филозофском факултету у Сарајеву, наслов је промијењен у *Појаве кризе народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године.* Колико знам, под овим насловом је теза брањена и одбрањена. Када се књига појавила из штампе, носила је други наслов. Мислим да овдје ником није потребно објашњавати каква је суштинска разлика између појмова: »Појаве кризе« и »Криза«. Како је до ове еволуције дошло, није ми познато. Сматрам да се аутор о овим питањима требао консултовати не само са појединцима из колектива, ако је то чинио, него и са научно стручним колегијом у цјелини, јер се ради о заиста крупним суштинским и садржајним промјенама.

У вези са насловом је и моја друга примједба. Поставивши овако наслов свога рада, Хурем је унапријед прихватио оцјену да је ријеч о кризи покрета у наведеном времену и тој својој оцјени посредно читав рад, тражећи у изворима и литератури доказе за своју оцјену. Не само то, првих 4 – 5 реченица текста нам показују да он тврди да је ријеч о кризи покрета у Југославији, која се само »најрељефније изразила у Босни и Херцеговини«, а он ће тај »феномен« третирати у његовој цјеловитости, али на истраживањима која је ограничио на Босну и Херцеговину. По мом мишљењу, овдје је ријеч о неколико грешака. Како се може прогласити криза покрета у цјелини, када тај покрет бројчано јача и чија се база све више шири (тако расте број бораца у јединицама, расте број чланова Партије и СКОЈ-а, формирају се бригаде, ударају темељи органима народне власти, друштвено-политичке организације као Народноослободилачки фронт, омладина, Антифашистички фронт жена итд. такођер јачају итд.). Затим, како се тај »феномен«, како га Расим Хурем назива, може третирати »у његовој цјеловитости« на основу истраживања која је, како сам каже, »ограничио углавном на Босну и Херцеговину«. То није само неисправно него је и немогуће, јер се онда мора ићи у конструкције, а објективни историчар, који хоће да дође до праве истине, то сигурно не жели. Читајући књигу, стиче се дојам да истраживања увијек нису обухватила ни цијело подручје Босне и Херцеговине него само њене источне дијелове, што је још један минус. Треће, не мање важно је да је читава проблематика, читава тема, по мом мишљењу, постављена методолошки па и дидактички неисправно. На сам почетак текста, на прву страницу, међу прве двије-три реченице стављен је основни закључак да је ријеч о кризи народноослободилачког покрета у Југославији која се »најрељефније изразила на тлу Босне и Херцеговине«, а затим се тој основној, унапријед усвојеној и постављеној тврдњи подређује цјело-

купни текст, који треба да докаже да то уистину и јесте било тако. При томе, као и приликом одбира изворног и другог материјала водило се рачуна да се узме онај и онакав који потврђује или бар дјеломично потврђује и доказује унапријед исказани суд. По мом мишљењу, требало је ићи обрнутим путем – од познатог и лакшег ка непознатом и тежем. Од сликања и приказивања ситуације онакве каква је била, преко тражења узрока и објашњења за многе појаве и догађаје, гдје се можда требало вратити и по десетак година уназад да би се објаснила нека појава и неки феномен, до закључака и коначних судова. Сигурно је да би у таквом поступку закључци били другачији.

Неке Хуремове поставке и формулације су такве да читаоца доводе у недоумицу да се пита шта је он то хтио да каже или да га доведу до тога да и сам погрешно закључује. Тако на страни 9 аутор каже: »Сукоб се у току децембра 1941. и првих мјесеци 1942. год. пренио на остала подручја устанка у којима живе Срби и Црногорци, на првом мјесту у источну и централну Босну, источну Херцеговину и Црну Гору«. Аналогно би сад било закључити да се сукоб »на другом мјесту« пренио и на остале дијелове земље гдје живе Срби и Црногорци – на Босанску крајину, Лику, Банију, Далмацију итд., што не би било тачно, а формулација аутора на то упућује.

На истој страни (9) аутор каже: »... Дотадања сарадња четника и партизана претворила се у њихово међусобно непријатељство, што је одредило чистију идејну и политичку оријентацију НОП-а под искључивим вођством КПЈ.« Оваква непрецизност и двосмисленост намеће закључак да НОП до тада није био под искључивим водством КПЈ и да његова идејна и политичка оријентација није била јасна. Коментар мислим да није потребан.

Још једна несретна формулација на деветој страни заслужује да се помене: »...Попут буржоазије, која је борбу против окупатора схватала као процес који ће јој вратити у априлском рату изгубљену власт и сачувати њене класне позиције, КПЈ је почела да у народноослободилачку борбу уноси елементе класног рата.« Да би изгледало што ученије, испало је непрецизно и двосмислено и неадекватно чињеничном стању. Могли бисмо се запитати какву то југословенска буржоазија води борбу против окупатора – одговор је негативан. Друго је питање како она жели и покушава да заштити своје интересе. Када се је то још КПЈ угледала на буржоазију и од ње усвајала неке битне ставове? У најмању руку формулација: »Попут буржоазије, . . . КПЈ је почела да у народноослободилачку борбу уноси елементе класног рата« – је рогобатна, а свакако не одговара чињеничном стању.

На неколико мјеста налази се слична констатација као на страни 34, у којој се каже да: »Комунистима није полазило за руком да масовном отпору народа, израженом кроз мноштво устаничких група на дјелу наметну такву организацију која би у потпуности обезбиједила да се акције устаника одвијају по програму и жељама Комунистичке партије.« Иако је било елемената стихижности у дизању устанка у неким дијеловима земље и неким првим устаничким акцијама, не би се, по мом мишљењу, могло тврдити да »мноштво« устаничких група ради мимо програма и жеља КПЈ. Ко онда диже устанак, ко припрема радничку класу и све друге напредне и демократски оријентисане слојеве народа на борбу против фашизма још прије окупације Југославије, ко врши припреме за устанак, ко позива народ у

борбу? Одговори на сва ова питања јасно казују каква је била улога КПЈ у припремању, дизању и вођењу устанка у Југославији.

Слична, мада не и иста, констатација налази се и на страницама 278 и 279 гдје се каже: »У пракси устанка дошло је до разарања старог система власти, чији су органи послје априлског рата остали у служби окупационих сила, односно у склопу квислиншких режима. Ово је у знатној мјери одредило позицију четничког покрета Д. Михаиловића најприје као опонента а затим као противника оних снага у народноослободилачком рату које је предводила КПЈ.« Поставља се питање које су то снаге у народноослободилачком рату које не предводи КПЈ? Није ми познато да таквих уопште има. Другачије би се ствари схватале да се каже у устанку, у првим данима устанка и сл. Овако како је Хурем формулисао није ни тачно ни добро.

Већи дио »Закључка« од стране 277 до 285 је у складу са циљем који је аутор себи поставио на почетку рада. Ја се, међутим, са доста тога реченог у овом дијелу текста не могу сложити и мислим да овако постављен рад, са оваквим закључцима, не може издржати иоле озбиљнију научну критику, јер нити је добро компонован и формулисан нити су чињенице у њему тачне. Тако на страни 280 пише: »КПЈ је чинила напоре да овлада устанничком масом на идејним и политичким темељима које је сама положила. При том је она радикализовала своју политику тиме што је направила извјесно помјерање улијево и почела да наглашава одлучујућу улогу радиштва и сељаштва у народноослободилачкој борби.« Какво помјерање улијево и какво наглашавање улоге радништва и сељаштва? Па Комунистичка партија Југославије је формирана да буде политичка организација радничке класе. Она је то увијек и била и остала, а врло рано је у свој програм унијела и село и сељака. Радништво и сељаштво су увијек, па и у устанку, били ти на које се КПЈ и оријентисала и ослањала као на главну снагу са којом она рачуна и за коју се бори. Друга је ствар што се КПЈ још од 1934. године, од Четврте земаљске конференције КПЈ, а поготову од 1937. године, од доласка друга Тита на чело Партије, оријентише на шире слојеве народа и прихвата све напредне и демократски оријентисане снаге. Она све оне који су спремни да слиједе њену политику припрема за устанак и позива у устанак, а о некој преоријентацији и помјерању улијево, мислим да не може бити ни говора.

На истој 280-ој страни налази се и још један исто тако неприхватљив и погрешан став. Ту се, у вези са сукобом КПЈ са »горњим слојевима друштва«, каже: »Она се најрјечитије изразида у борби против 'пете колоне' и у њеном уништавању, које је добило размјере и правце који превазилазе оквири и смисао терора одоздо и претварало се мјестимично у кампању погрома и насиља у знаку екстремистичког начела да свако ко није савезник, у ствари је противник кога треба тући.«

Свакако, нико није имун од мањих или већих грешака, па то није била ни КПЈ, али да су те грешке »превазилазиле оквири и смисао терора«, да су, додуше мјестимично, према аутору, претваране у »погроме и насиља« који су се толико изопачили да »свако ко није савезник, у ствари је противник кога треба тући« – то ми није ни познато нити сматрам да је тачно. Бар би се морао иавести примјер гдје је то тако било. Овако, то би значило да тамо гдје је прошла Партија са својим сљедбеницима и борци-

ма није нико остао жив, ако није прихватио њену линију. За овакве тврдње и закључак мислим да се у историјским изворима и литератури не могу наћи одговарајући подаци који би их могли потврдити.

Ни закључак на 281 страни: »Истицање антибуржоаских социјалних циљева у мјери коју постојећа свијест устаничке масе није могла да прихвати као предмет и као средство властитог интереса демотивисало је за учешће у народноослободилачкој борби јер је засјењивало националноослободилачке циљеве, који су за сељачку структуру били традиционални, блиски, јасни и егзистенцијални« – није прихватљив ни научно оправдан. Прво, и сељаци и радници традиционално су увијек спремни да се боре против капиталиста, против богаташа и велепосједника. На ту борбу их нико није требао наговарати, па их то може само мотивисати, а никако демотивисати. Друго, националноослободилачки циљеви, националноослободилачка борба су термини који, колико ја знам, нису егзистирали у току рата, односно почели су се помињати у новије вријеме па и конструкција дијела закључка са националноослободилачким циљевима мислим да није одржива.

Расим Хурем на страни 282 каже: »Настао је обрт у односу највећег броја устаника према устанку. Исход дуела између народноослободилачког покрета и четничког покрета Д. Михаиловића, као и посљедице девијација улијево, до којих је дошло у оквиру овог дуела, уздрмали су позиције народноослободилачког покрета у већем дијелу Босне и Херцеговине. *Његова судбина је изгледала неизвјесна, али је у себи носила нове, велике могућности за његов развитак.*« Шта све није могуће у рату, морамо се запитати. Овдје излази да је *судбина* партизанима и народноослободилачком покрету донијела нове могућности за његов развитак. То је кулминација непрецизности и робовања спољном ефекту на штету унутрашњег садржаја. Судбина је одлучила да народноослободилачки рат и револуција народа Југославије под водством Комунистичке партије успије и побиједи, тврди нам Расим Хурем.

Своју дискусију о овој књизи завршићу још једним цитатом из закључака (стр. 282 – 283) који гласи: »Конфликт са четницима извео је народноослободилачки покрет у Босни и Херцеговини на шире просторе. Створена је и практична могућност да се Муслимани и Хрвати почну у већем броју опредјељивати за народноослободилачки покрет, чиме је и сам устанак престао бити *превасходно* устанак српског народа.« То значи да није било сукоба са четницима, народноослободилачки покрет у Босни и Херцеговини би остао на ужим или уским просторима. Не би било могућности да се Муслимани и Хрвати у »већем броју« опредјељују за народноослободилачки покрет и устанак би остао »превасходно српски«, што, наравно, никад није био. Све апсурд до апсурда којима понекад ни коментар није потребан.

Када је ријеч о књизи др Расима Хурема *Криза НОП-а у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године*, у издању Издавачког предузећа »Свјетлост« у Сарајеву 1972, хтио бих да се задржим на проблему кризе. Покушаћу да укажем на неке чињенице које говоре да Расим Хурем није у праву када категорички тврди да је постојала криза НОП-а у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године.

Одмах да нагласим да је Перо Морача на научном скупу *Народноослободилачка борба у Босни и Херцеговини и АВНОЈ (1942 – 1943)*, у свом реферату »О једној интерпретацији развитка НОП-а у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године« (АВНОЈ и народноослободилачка борба у Босни и Херцеговини (1942 – 1943), у издању Издавачког предузећа »Рад« у Београду 1974, стр. 97), указао на чињеницу да »новн тонови« у политици Централног комитета КПЈ нису узрок кризе НОП-а. Слажем се са Морачом, јер мислим да је довољно јасно образложио своје тврдње, па нема потребе да се нешто додаје. И ја о томе не бих хтио да говорим, али бих, ипак, указао да је Хуремова тврдња о кризи НОП-а у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године погрешна. Мислим да кризе НОП-а у Босни и Херцеговини није било. Појединачне појаве се не могу уопштавати, односно не може се на основу једне појаве доносити суд о НОП-у у цјелини. Па и кад би понеки партизански одред западао у кризу, то није била криза НОП-а. Јер, НОП у Босни и Херцеговини нису сачињавали само партизански одреди. Морамо знати да су НОП сачињавале све снаге које су се бориле против окупатора и домаћих издајника, а то су: борци партизанских одреда и добровољачке војске Југославије, организације КПЈ, организације СКОЈ-а, народноослободилачки одбори и други органи нове народне власти, организације НОСОБиХ-а, које су већ крајем 1941. године формиране на ослобођеној територији, организације жена, које су такође биле формиране широм Босне и Херцеговине, то су на крају сви остали припадници покрета, симпатизери и родољуби који су помагали НОБ-у. Према томе, то је широк фронт родољубивих снага, на чијем је челу стајала КПЈ. И тај фронт није никада дошао у кризу, јер ни у централном руководству НОП-а, ни у земаљским руководствомима, а ни у нижим руководствомима и партијским организацијама, па ни код великог броја бораца и симпатизера НОП-а, никада није наступила сумња у успех борбе против окупатора и домаћих издајника. Ако је тако, а било је тако, онда се о кризи не може говорити.

Истина, поједине одреде у Босни и Херцеговини је с времена на вријеме захватала криза. Али, опште кризе НОП-а у Босни и Херцеговини није било. Кризне појаве никада нису наступале у исто вријеме у партизанским јединицама у цјелој Босни и Херцеговини. Док је под јаким притиском непријатеља криза захватала партизанске одреде у једном крају Босне и Херцеговине, у другом крају су партизани прелазили у офанзиву, па је тада НОП добивао и на масовности и на интензитету борбе.

Партизанске одреде у источној Босни и Херцеговини, крајем 1941. и почетком 1942. године, захватила је одређена криза, на чему Хурем и заснива своје тврдње о кризи НОП-а у Босни и Херцеговини. Наиме, док су се

партизански одреди у источној Босни, крајем 1941. године, борили против јаког притиска четника Драже Михаиловића, а почетком 1942. године још и против јаких њемачких и усташких снага у такозваној другој њемачкој офанзиви, поједине борце у овим одредима је захватила одређена криза. Али, то су локалне појаве. У то вријеме је НОП у Босанској крајини био у пуном успону. А ако се има у виду да је Босанска крајина и територијално и по броју становника који на том простору живе, па и по броју партизанских бораца у то вријеме, представљала већину становништва Босне и Херцеговине, онда се не може говорити о кризи НОП-а у Босни и Херцеговини, јер у већем дијелу ове земље НОП се шири и постиже крупне побједе.

О кризи НОП-а се не може говорити ни у источној Босни и у Херцеговини на начин како то казује Хурем. Познато је да су, последице доласка Централног комитета КПЈ и Врховног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије на подручје источне Босне, а нарочито последице друге непријатељске офанзиве на слободну територију у источној Босни, партизански одреди у Босни и Херцеговини, па и у источној Босни и у Херцеговини, све више бројчано расли и организационо се учвршћавали. Оваква констатација важи за источну Босну и за Херцеговину све до треће непријатељске офанзиве на слободну територију у источној Босни, Црној Гори, Санџаку и Херцеговини, у прољеће 1942. године. Предњу тврдњу најбоље потврђују сљедеће чињенице: познато је да је крајем 1941. године у партизанским одредима у Југославији било око 80.000 бораца. Средином марта 1942. године у јединицама НОПО и ДВ Југославије према једној депеши, коју је Јосип Броз Тито, врховни командант НОПО и ДВ Југославије, послао Коминтерни, »има и до 200.000 бораца« (Документ у Архиву за раднички покрет Београд, Фонд КИ број 37/42). Ако се зна да је највећи број бораца у то вријеме био, управо, из Босне и Херцеговине, онда не стоји тврдња да је наступила криза НОП-а у Југославији и да је највише дошла од изражаја у Босни и Херцеговини. Кад се предњем дода чињеница да је од 22. децембра 1941. до 20. септембра 1942. године у Југославији било формирано 25 бригада и већи број партизанских одреда и батаљона, од којих многи у Босни и Херцеговини, у којима је било око 150 хиљада бораца, онда није тешко закључити да је тврдња о кризи НОП-а неодржива. И што је још од значаја нагласити јесте чињеница да у бригадама и партизанским одредима нису били само комунисти и симпатизери Партије већ да су у њиховом саставу били и остали прави родољуби који су и ступили у устаничке редове да се боре за слободу своје земље. Према томе, ако се посматра развој НОП-а у Босни и Херцеговини као цјелини, и ако се узму у обзир све чињенице, онда се мора доћи до закључка да је он био у сталном успону и да никада није био у кризи, а поготово не у кризи у каквој га је представлио Хурем.

Последице друге непријатељске офанзиве, партизански одреди у источној Босни се срећују и бројчано расту, четници су били разбијени, а од оних четника који су изразили спремност да се боре против окупатора формирано су добровољачки одреди. У источној Босни је поново створена пространа слободна територија са центром у Фочи. То је вријеме када се доносе и познати »Фочански прописи«, у којима су разрађени принципи и задаци за оснивање НОО-а као привремених органа народне власти и када су основани многи селски, општински и срески НОО-и и Обласни одбор за Херцеговину. У то вријеме своју пуну активност развија Народноослободилачки савез омладине Босне и Херцеговине, оснива се Антифашистички са-

вез жена Босне и Херцеговине итд. Од марта до маја 1942. године на подручју источне Босне формирана су четири ударна батаљона, од којих је један отишао у састав главнине партизанских снага при Врховном штабу, а од друга три је касније формирана шеста источnobосанска НОУ бригада. У ове батаљоне су ушли најбољи борци из одреда са подручја источне Босне који више нису били везани за једно, своје, подручје, него су се борили тамо гдје је било најпотребније. Дакле, то је вријеме када је НОП у источној Босни, у Херцеговини, као и у Босанској крајини, у пуном замаху, када се он и организационо конституише на вишем нивоу.

И управо зато што је НОП у источној Босни, у Херцеговини, Санџаку и Црној Гори био у великом успону, окупатори су, у прољеће 1942. године, предузели своју трећу офанзиву на ово подручје са циљем да униште партизанске снаге које су ту биле концентрисане. Послије ове врло снажне непријатељске офанзиве и послије повлачења Врховног штаба са пролетерским бригадама према Босанској крајини, партизански одреди у источној Босни и Херцеговини долазе у нешто већу кризу. Наиме, јаке непријатељске снаге су војнички разбиле један дио партизанских одреда, а четнички официри, које је окупатор довео на ово подручје, окупили су један дио војника бивших добровољачких одреда, као и један дио колебљивих бораца из неких партизанских одреда. Међутим, иако су се партизанске јединице повукле и остао доста велики празан простор, ни тада није наступила општа криза НОП-а. И тада су на подручју источне Босне остале релативно јаке партизанске снаге. Остала су три ударна батаљона од којих је формирана шеста источnobосанска НОУ бригада, остао је комплетан Бирчански партизански одред и један ударни батаљон на Гласинцу. Поред тога, на Гласинцу, у Семберији и у Бирчу су остале јаке партијске и скојевске организације и велики број симпатизера НОП-а. У Шековићима, гдје је остала слободна територија под контролом Бирчанског одреда, дјелују сви органи НОП-а који су до тада били конституисани.

На основу изложеног, сасвим се јасно може доћи до закључка да је НОП у Босни и Херцеговини већ 1941. и почетком 1942. године пустио дубоко коријен у народу и да његов развој није ништа могло зауставити. То најбоље потврђује и чињеница да у Семберији, на Гласинцу и неким другим крајевима у источној Босни, четници никада нису могли добити подршку народа нити су људе са тих подручја могли мобилисати у своје редове. Уједно, то је најбољи знак да организације КПЈ и друге организације НОП-а нису никада престале да дјелују. Оне су само мијењале тактику борбе, прилагођавајући је датој ситуацији.

Да напоменем још то да је у то вријеме, када су услови борбе у источној Босни и у Херцеговини били доста тешки, због присуства јаким непријатељских снага НОП у Босанској крајини био у снажном успону. На том подручју су током цијеле 1942. године партизанске снаге постизале крупне резултате, што је крунисано формирањем нових бригада, а крајем те године и дивизија и корпуса НОВЈ.

На крају се може поставити питање да ли су сви ти резултати могли бити постигнути у условима кризе НОП-а. Свакако да нису. Они су се могли постићи, управо, захваљујући његовој снази и његовом позитивном развоју.

Ако полазимо од предњих констатација, а тако морамо полазити, онда скоро не би требало ни доказивати да не стоје ни тврдње о узроцима

кризе – како их је Хурем изнио. Међутим, ипак морам казати да Хуремове тврдње о узроцима кризе НОП-а не би стајале ни кад уважавамо да је поједине одреде у Босни и Херцеговини захватила криза у одређеном времену.

Одмах треба казати да није тачна тврдња да је криза НОП-а наступила после »нових тонова« у политици ЦК КПЈ и Врховног штаба крајем 1941. и почетком 1942. године нити је тачна тврдња да је »Наглашавањем класног смисла народноослободилачке борбе била основни фактор кризе народноослободилачког покрета« (страна 281). Поготово се не може прихватити констатација да је криза НОП-а у источној Босни наступила после доласка ЦК КПЈ и Врховног штаба НОПО Југославије на овај терен.

Хурем није уочио чињеницу да су појавни облици кризе у појединим партизанским одредима или појединим областима наступали у вријеме непријатељских офанзива на слободну територију. Наиме, он је фактор непријатеља ставио у други план или га је само успут истакао у оном дијелу књиге кад говори о узроцима кризе НОП-а. Међутим, кад пратимо појавне облике кризе у појединим партизанским одредима, онда видимо да је криза у партизанским одредима на подручју Босанске крајине наступила већ 1941. године када су италијанске трупе реокупирале трећу зону и ушле у Дрвар, који је био ослобођен 27. јула 1941. године, да је одреде у источној Босни захватила криза крајем 1941. године, када су окупаторске, Недићеве и четничке снаге Драже Мнхиловића напале слободну територију у западној Србији, и када су четничке снаге у источној Босни, по директиви из Србије, развиле пропаганду у устаничким масама, говорећи да су партизани у Србији уништени, да ће исту судбину доживјети и партизани у Босни и Херцеговини итд. Дакле, кад непријатељ прелази у офанзиву, један дио устаничке масе почиње да се колеба и наступа одређена криза. Међутим, у то вријеме је ЦК КПЈ и Врховни штаб НОПО Југославије у Србији, а не у источној Босни. И управо појава кризе у партизанским одредима у источној Босни определијелила је Централни комитет и Врховни штаб у децембру 1941. године да дођу на ово подручје како би помогли босанском руководству и партизанским одредима да превазиђу настају кризну ситуацију. Но, треба подсетити да је партијско руководство у Босни и Херцеговини било већ предузело низ мјера у том правцу. Поред осталог, било је прекинуло и сваку сарадњу с четничким руководством и предузело мјере да очисти партизанске јединице од четничких елемената. Доласком Врховног штаба с пролетерским бригаама у источну Босну, само је убрзан процес расчишћавања политичке ситуације на овом подручју.

Посебно бих се осврнуо на неке констатације и формулације у књизи. На страни 33 каже »Међутим, устанак у Босни и Херцеговини 1941. год., нарочито у његовој првој фази, носио је у себи многе елементе спонтаног«. Објашњавајући ту тврдњу, поред осталог, на страници 43. каже и ово »Највећи број устаника отишао је у устанак – спонтано или на позив – руководећи се управо овим циљем«. Циљ је био »... одупријети се терору и злочинима усташа«. Из читавог контекста овог дијела књиге произилази да аутор стоји на становишту да је устанак био спонтан и да КПЈ није била та снага која га је организовала и водила. То се јасно да закључити и на основу текста на страни 51, гдје се говори да су комунисти морали да уложе »велике напоре како би афирмисали своју политичку концепцију устанка и тако омогућили да НОБ прихвати највећи дио слојевитог и у национално-

-политичком погледу нехомогеног босанско-херцеговачког становништва«. Зар Партија није афирмисала своју концепцију својим позивом на устанак? Ако су масе прихватиле позив и ступиле у устаничке редове, онда је већ самим тим политичка концепција афирмисана. Друго је питање усмјеравања устаничких снага у правцу НОБ-е, у правцу развијања братства и јединства, у правцу преузимања власти и другим правцима који воде социјалистичкој револуцији. Али о томе у књизи нема говора. У књизи није извршена ни анализа диференцијације устаничких маса, што је свакако требало учинити, ако се жељело казати да је постајала криза НОП-а. Да је Хурем тај посао обавио, сигурно не би дошао до онаквог закључка у својој књизи.

Или кад на страни 55. констатује да је на партијском савјетовању у Иванчићима, 7. јануара 1941. године, дата оцјена рада партијске организације у Босни и Херцеговини, па каже »... дата је оцјена да се Комунистичка партија Југославије у Босни и Херцеговини у току устаика знатно проширила и ојачала. Ова оцјена је у основи тачна...« и одмах додаје »У ствари, малобројност и недовољно политичко искуство чланова КПЈ у БиХ, наслијеђени из предратних година, учинили су веома великом амбицију партијске организације да у периоду када се устанак разбуктао ефикасно утиче на ток догађаја и да одређује линију њеног развитка, а њен напор да то постигне изузетно тешким«. Мислимо да оваквим констатацијама није потребан коментар. Али, треба ипак казати да Хурем није схватио снагу КПЈ у њеној политичкој платформи коју је понудила и у опредјељењу маса за ту платформу. Мора се знати да број чланова КПЈ, иако је значајан, није био одлучујући у организацији и вођењу устанка. Управо политичка платформа КПЈ је била одлучујући фактор за опредјељење маса за НОБ-у.

Чудио је како је Хурем дошао до тога да изведе доста децидно закључке који су усвојени на партијском савјетовању у Иванчићима кад о томе савјетовању нема сачуваних оригиналних докумената. Поготово је чудно како је могао да каже да је на томе савјетовању утврђено да је »Нижи командни кадар у партизанским јединицама, у већини из реда угледних« људи – домаћина, углавном је четнички оријентисан и не даје гаранцију да ће остати на позицијама народноослободилачке борбе« (стр. 94). Или кад се на савјетовању одређују задаци комуниста у наредном периоду да је казано »... да се политички овлада устаничком масом, која је, мада под партизанском командом, у суштини четничка и колебљива«. Све нетачно. Из оваквих констатација злонамјерном читаоцу није тешко да каже да су устаници у Босни и Херцеговини били четници, да је нижи командни кадар био четнички оријентисан, а да су се комунисти убацили у те масе и борили се да их придобију. Уосталом, из читаве композиције књиге добива се утисак да је и сам Хурем у то убијеђен. Још чуднија је формулација на страни 119, кад говори о напорима КПЈ које је улагала током првих мјесеци 1942. године да у Босни и Херцеговини ојача позиције НОП-а, па каже »... будући да су, углавном усмјерени (мисли на напоре ДБ.) против четничког схватања и четничке праксе вођења народноослободилачке борбе...«. Па, зар су четници водили народноослободилачку борбу? Мислим да је и аутору јасно да нису.

Сличних формулација контрадикторних закључивања и сл. има много у књизи. О свему није могуће казати у једном оваквом осврту. Мислим да би аутор сам требао да то све сагледа и да извуче поуке.

Мр Дубравка Шкарица

У својој дискусији поменућу двије – три начелне примједбе и неколико конкретних питања у вези са неким формулацијама у књизи Расима Хурема. О самој теми овог рада нећу исцрпније говорити, јер се као истраживач нисам тим периодом бавила нити детаљније истраживала односну грађу. Међутим, као историчар, знајући основна збивања у овом времену, а поготово оно што је претходило 1941-ој години, ја бих и у вези с тим изнијела нека своја запажања.

Прва примједба или, боље рећи, први утисак који сам стекла о књизи, пошто сам је прочитала, јесте да је аутор при обради овог питања прво поставио тезу, па онда ишао на доказивање те тезе, умјесто да је она производ претходног истраживачког рада. С тим у вези је и утисак да је у уводу речено оно што је требало рећи у закључку, тако да се методолошки није поступило како би требало и како је то уобичајено.

Друга моја опаска: имам дојам да је рад, бар у првом свом дијелу, рађен на основу веома малог фонда извора. Не знам, можда је разлог што их нема, па се користе, углавном, изјаве и радови неколицине руководиоца НОП-а, те изјаве и радови се коментаришу, оцјењују и рад у овом дијелу књиге дјелује више рецензентски.

Још једна, по мом мишљењу, веома значајна замјерка јесте да је при раду на поменутој теми мимоиђен, да не кажем готово игнорисан, међуратни период дјеловања КПЈ у Босни и Херцеговини, без чега се не може дати ни објективна слика дјеловања КПЈ у преломној, револуционарној 1941. години, и даље до краја рата. Као посљедица овога, појавиле су се неке нејасноће у тексту, недоречености које ћу у виду конкретних примједба овдје изнијети.

На стр. 37. стоји овако: »Позивајући народ на устанак КПЈ је као циљ борбе против окупатора истакла не само национално ослобођење земље, него и стварање таквих друштвених и политичких односа у земљи који би задовољавали оправдане националне захтјеве појединих народа и, у социјалном погледу, највећег броја Југословена.« Овдје сада посебно истичем слиједућу реченицу: »Полазећи од тог циља КПЈ је ставила под критичку лупу економску ситуацију и друштвени и политички живот и државно уређење Краљевине Југославије.«

Постављам питање: – зар је то КПЈ тек на почетку устанка урадила? Ја нећу овдје да подсећам да се у свом раду у Институту бавим међуратним периодом и да сам, радећи на проучавању СКОЈ-а и омладинског покрета, пратила и документе настале кроз дјелатност КПЈ у овом времену. Напоменула бих само један од њих. На Конгресу у Дрездену 1928. године у оном дијелу у којем се говори о ратној опасности, далеко испред оне ратне 1941. године, између осталог, каже се: »Комунистичка партија Југосла-

вије не дијели борбу против рата од класне борбе пролетаријата. Она посматра борбу против рата као саставни дио опште класне борбе пролетаријата против буржоазије, против социјалног угњетавања унутра и освајачких настојања споља, као и револуционарних задатака вођења сељаштва и угњетених нација у грађански рат...« Да поменем и то да у Програму СКОЈ-а 1920. године између осталог стоји, да »...ослобођење пролетаријата као класе извршиће се само револуцијом, а то ће рећи немилосрдним рушењем темеља буржоаског друштва, узимањем друштвене власти у руке пролетаријата и завођењем пролетерске државне власти...«. Или још један примјер. 1922. године, на једној скупштини радничке омладине у Сарајеву, иза које стоји Савез младих радника, та радничка омладина истиче да је »...увјерена да је њено потпуно ослобођење неизводљиво у границама данашњег друштвеног система...«. Дакле, тако рећи са стварањем државе ставља се под »критичку лупу« друштвено-политички живот и економска ситуација у земљи. За читаво вријеме свог двадесетогодишњег дјеловања и постојања КПЈ и СКОЈ-а, сасвим се недвосмислено говори о предстојећој револуцији и иде се у револуцију сасвим јасно. Дакле, то није почело 1941. годином.

У тексту Хуремове књиге неколико пута се појављују, помало неспретно употребљавају се неки термини који у датом контексту имају другачији смисао од оног који се, вјероватно, хтио дати. На примјер, на страни 38. стоји »...Оваквом расположењу народа у вези са уласком СССР-а у рат кумовала је традиционална љубав народа у неким крајевима према Русији и нарочито пропаганда КПЈ.« Ријеч »кумовала« се обично употребљава у пежоративном смислу, а овдје се, мислим, хтјело рећи да је допринјело расположењу народа за борбу, јер се вјеровало у СССР и његову снагу.

На стр. 55 стоји »...У ствари, малобројност и недовољно политичко искуство чланова КПЈ у БиХ, наслијеђени из предратних година, учинили су веома великим амбицију партијске организације да у периоду када се устанак разбуктао ефикасно утиче на ток догађаја и да одређује линију њиховог развика, а њен напор да то постигне изузетно тешким.« Да ли је у питању »амбиција« или циљ којем се ишло.

На стр. 57 имамо овакву формулацију: »КПЈ је имала у БиХ, као и у другим југословенским земљама велики број симпатизера и присталица. Њена снага произилазила је из њеног политичког утицаја који је био у сталном порасту, нарочито послје априла 1941. године.« Мало је у нескладу са претходним текстом: – велике амбиције, немање политичког искуства, а овамо се говори о снази и политичком утицају. КПЈ је политичко искуство и политички утицај стекла још много раније, давно прије 1941. године. Како онда објаснити све оно што се у земљи дешавало и прије 1941. год. Како објаснити онако велики интерес за борбу шпанског народа, демонстрације 1938. године у Сарајеву, Бањалуци и другим градовима поводом чехословачке кризе, противратне демонстрације у Мостару, Приједору и Бањалуци на годишњицу рата 1. септембра 1940. године, демонстрације 27. марта итд., а за које се зна ко је био покретач и иницијатор.

На стр. 96 стоји: »Заузет је одлучан став против четничких јединица, у ствари против свих оружаних снага које нису у партизанским и добровољачким формацијама. Укратко, руководство НОП-а се одлучило на борбу

без компромиса са покретом Драже Михаиловића за утицај на српски народ у БиХ.« Мислим да се овако не би могло рећи, јер за борбу без компромиса са покретом Д. Михаиловића основни мотив је био издаја четничког покрета и отворено пактирање са непријатељем.

Још једна примједба: на стр. 106 стоји оваква формулација: »По мишљењу руководства НОП-а радништво и сељаштво није имало ни друштвеног ни политичког интереса да слиједи политику Владе у Лондону.« Постављам питање: да ли је у питању само мишљење руководства НОП-а или то радништво и сељаштво објективно није имало друштвеног и политичког интереса да слиједи политику Владе у Лондону?

Оваквих и сличних нејасних, неодређених формулација пун је текст Хуремове књиге.

Др Недим Шарац

Евидентно је да Хуремова књига не припада доста распрострањеној категорији стандардних публицистичких текстова на тему НОБ-е, већ стога што директно и индиректно поставља или наговјештава извјесне проблеме. Низу првих врло различитих утисака, стечених читањем овог дјела, може се прибројати дојам да је ријеч о вансеријској монографији у којој сусрећемо нетипизирани начин писања и наглашену амбицију аутора да превазиђе шаблонски метод и позитивистички ниво интерпретације збивања у народноослободилачкој борби. Међутим, за објективно вредновање најмјерадавнији су, свакако, стварни научни резултати тих пишчевих настојања и напора.

Зато окосницу критичког прилаза Хуремовој књизи чини анализа оствареног научног дoмета и доприноса историографији НОБ-е, и то у овом случају првенствено у свјетлу историјске чињенице да се револуционарни процес одвијао по фазама које носе печат доминантних појава и њихових обиљежја. Те карактеристике су увијек комплексне, јер су њихове компоненте вишеструке и разноврсне, као што су и услови, узроци и фактори датог историјског збивања многобројни, сложени и испреплетени. Да би се сва основна својства и одлике одређене историјске фазе сажеле у јединствену карактеристику, треба пронаћи, темељно проучити и уважити све релевантне елементе тог раздобља и узети у обзир ток кретања у ширим просторима и временским релацијама. Фрагментарна, парцијална посматрања изван цјелине, по правилу, не воде ваљаном научном закључку. Покушаји уопштавања на бази изолованих локалних испитивања и пабирчења, поготово ако су још и бременити априористичким тенденцијама, редовно завршавају у једностраним импровизацијама. Уосталом, из искуства знамо да су и на цјеловитијим и сериознијим истраживањима засноване безрезервне категоричне оцјене у историографији ризичне и непостојане, јер их често нови извори и открића коригују, чак и посве ревидирају. Професионални историчар, такође, не би смио занемарити провјерено сазнање да је утврђивање историјске истине процес.

Бавећи се сложеном и деликатном етапом револуције, Хуремово дјело – стварано на релативно сиромашној историографској баштини, а без довољно респекта према појединим узусима историјске науке и струке – конзистентно формира слику збивања у сразмјерно кратком временском интервалу на ограниченом простору, која је децидно квалификована, готово дефинисана насловом књиге *Криза НОП-а у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године*. Та формулација резимира ауторов закључак у коме се даје сумарна категорична оцјена посматране фазе укупног народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини. Пошто ова недвосмислена експликација вјерно оцртава суштину темељне тезе Хуремове дисертације, логично је да се ту постави и тежиште подробнијег критичког разматрања читавог дјела.

Мени Хуремова закључна оцјена, без обзира на изложену фактографију и интерпретацију у самој кризи, не изгледа убједљива и – најблаже речено – отвара посве конкретне дилеме, јер у бројним аутентичним документима, који су ми на дохват руке, налазим податке и друга свједочанства, која не говоре у прилог становишту да би се збир атрибута и уопште укупно стање народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године могло означити као криза.

Овдје је већ изнијето доста јаким протуаргумената ауторовој тези и појединим његовим гледиштима. Ја бих додао: зар су симптоми, индикације, односно докази кризе следеће чињенице? Баш у вријеме када се по Хуремовом суду криза заоштравала оснивају се прве бригаде, израђују се и издају познати »Фочански прописи«, пропадају многи планови и подухвати непријатеља НОП и сл.

У то доба забиљежен је, чак, видан пораст чланова КПЈ и СКОЈ-а у партизанским јединицама и на терену у знатном дијелу Босне и Херцеговине. На примјер, очи избијања устанка у Босанској крајини је било око 280 чланова КПЈ, а у рано прољеће 1942. године 640. Пред рат у Херцеговини је било око 140 чланова КПЈ, крајем 1941. приближно 400, а почетком 1942. године најмање око 600. Из једног документа се види да је 16. фебруара 1942. године организовано савјетовање СКОЈ-а за Мајевички округ, на коме је било присутно 70 делегата из »свих актива«. Покрајински комитет СКОЈ-а за БиХ у марту 1942. године извјештава да је у Мостару »ситуација врло добра«, а у том граду у априлу 1942. године је било спремно да крене у партизане »преко 100 одличних скојеваца«. Окружни комитет КПЈ за Калиновик је 5. марта 1942. године јављао да на његовом подручју има 205 чланова и 70 кандидата КПЈ и 207 чланова СКОЈ-а. На терену Другог крајишког одреда од фебруара до априла 1942. године број чланова КПЈ је порастао за 74%, а активиста за 92% – стоји у једном извјештају.

Затим, у то вријеме је карактеристично знатно јачање партизанских одреда, нарочито у западној Босни, ширење и учвршћење народне власти, о чему казују подаци из Дрвара, Јајца, Калиновика, Фоче и са других подручја. Истодобно се оснивају масовне омладинске организације НОСОБиХ-а.

Даље, сасвим оправдано се поставља питање да ли је криза такво стање народноослободилачког покрета из кога ће непосредно произаћи могућности за формирање више нових бригада, дивизија, па и једног босанског корпуса народноослободилачке војске. У другој половини 1942. године постигнути су и многи други значајни војни, политички и остали резултати

које свакако не би могао остварити покрет који се тек опоравља од тоталне кризе.

Изнио бих и своје мишљење о фактору четништва коме се у овој књизи поклања велика пажња. Динамично диференцирање, заправо поларизирање условљено дефинисањем и провођењем политике водства четничког покрета, који се тиме јасно декларисао против народноослободилачког покрета и ставио уз бок окупатора, не упућује на закључак да је народноослободилачки покрет доспио у кризу, без обзира на то колико је у појединим крајевима четништво узело маха. Четништво је као буржоаска политика нашло тада и заузело своје природно мјесто у фронту контрареволуције, а није ни дотада заправо никада стварно било саставни дио аутентичног ослободилачког револуционарно-демократског покрета. У крајњој линији све оно што у односу на НОП важи за усташтво, бјелогардејство и сличне правце, важи и за четништво. Према томе, констатовањем и објелодањавањем тих историјских чињеница, водство народноослободилачког покрета није инаугурисало никакав идејно-политички заокрет.

Основна доктрина, циљеви и систем народноослободилачког покрета су током читавог рата 1941 – 1945. константе, а организација у својим модалитетима и квантифицираним величинама је варијала. Мислим да та два одређења, без обзира на то што се практично међусобно преплићу, не можемо поистовећивати и бркати.

Ван сумње је да је народноослободилачка борба и револуција народа и народности Југославије предвођена и усмјеравана од стране КПЈ имала и посве одређену класну друштвено-историјску суштину и тенденцију. Без тога она не би ни била револуција. Међутим, она није била класни »блиц-криг«, него је перманентно била општенародни ослободилачки рат, односно имала је карактер и структуру народноослободилачке борбе. Шта то значи, мислим да је овдје сувишно образлагати.

Аутор је у књизи одређене појаве, које је у њиховом збирном значењу протумаčio као кризу народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини, повезао са наводним привременим стављањем класног сукоба у први план тадашње политике ЦК КПЈ. Мислим да је битно утврдити да ли је заиста ЦК КПЈ крајем 1941. и почетком 1942. године, конкретније – како је у књизи речено – од децембра 1941. до априла 1942. године, ретерирао од принципа које је заступао прије и послје тог раздобља, поготово ако се у актуелним нијансирањима политике види смисао форсирања класног сукоба.

Хурем на страни 141 – 142. каже да ЦК КПЈ у документима од децембра 1941. до јануара 1942. године није јасно рекао »да Комунистичка партија Југославије остаје на линији остварења широког народноослободилачког фронта, на линији народноослободилачке борбе и да је КПЈ изричито против тога да прихвати грађански класни рат«. Многи капитални и познати већ давно објављени документи, међутим, показују да водство НОП-а у то вријеме није одступило од основног концепта и курса народноослободилачке борбе. И даље се истиче максимална ширина друштвене и политичке платформе НОП-а; и даље се окупатор означава као непријатељ број један, а као савезници окупатора се третирају његови сарадници свих боја, укључујући и четнике.

Тако, у заједничком прогласу ЦК КПЈ, Врховног штаба, Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину и Главног штаба за БиХ од јануара 1942. године сасвим изричито у апелу Муслиманима и Хрватима пише: »Сви ви Муслимани и Хрвати морате се дигнути у борбу против окупатора и усташа, треба да ступите у партизанске редове који се боре за ослобођење народа БиХ без обзира на вјерске и националне разлике«. То је, дакле, став највиших форума НОП у јануару 1942, када је по Хуремовом тврђењу дошло до сужавања политичке платформе. Проглас Покрајинског комитета КПЈ за БиХ и Главног штаба за БиХ, од 19. јануара 1942. године, прокламује да Комунистичка партија води борбу »за националну слободу и истииска демократска права«, и на крају истиче паролу: »Живјела народноослободилачка борба«. Ово наглашавам, јер је према поменутиим Хуремовим наводима у то доба Комунистичка партија престала да помиње народноослободилачку борбу као своју основну оријентацију.

Истодобно са највишег мјеста се подстиче стварање народноослободилачких одбора и регулише њихов рад у систему народне власти.

Аутор своју тезу у великој мјери поткрепљује чланком Моше Пијаде »Зашто се боре партизани у БиХ«. Хурем у анализи тог чланка превиђа битну чињеницу да је антифашизам основна поента у тексту Моше Пијаде. Антифашистичка програматика и класна поларизација очигледно нису истоветне политичке доктрине. Хурем је изгледа заимарио у поменутом чланку и неколико посебно наглашених (штампаних масним или спационираним словима) реченица и закључака Моше Пијаде, као што је, на примјер, овај: »Зато ми морамо истријебити све њемачке и италијанске фашисте и све усташе и друге зликовце, па ма како се они звали и ма које вјере били«.

Посебно је индикативан финални дио овог написа Моше Пијаде који гласи: »Из свега овога јасно је да се партизани под руководством КП боре за ослобођење српског и свих других народа Југославије из фашистичког ропства, за бољу будућност народа, за праву народну демократију. Да би осигурали успјех у тој борби они у крајевима које ослободе, стварају као једину грађанску власт народноослободилачке одборе«.

Даље Моша Пијаде у истом чланку, апострофирајући борце Прве пролетерске народноослободилачке ударне бригаде, каже: »Они сада у Босни заједно са босанским партизанима настављају непомирљиву борбу против окупатора, против усташа и против свих издајница«.

Хурем на страни 104. вели да Моша Пијаде у овом чланку од савезника помиње само Совјетски Савез. Ја сам, међутим, ишао да аутор на два мјеста у том тексту пише и о Енглеској и САД као учесницима у борби против фашизма. Моша Пијаде на више мјеста истиче демократске циљеве »народноослободилачке борбе«, а у »Фочанске прописе« та иста личност, опет не као индивидуа него у име највиших водећих политичких и војних форума НОП, почетком 1942. године уграђује изразито демократска начела: изборност, одговорност, могућност опозива органа народне власти од бирачког тијела итд. Прокламовање и примјена таквих принципа је практично неспојива у тадашњим југословенским условима са политиком директног класног рата и обрачуна.

Хурем цитира »Статут пролетерских народноослободилачких ударних бригада« на страни 90, али очигледно пренебрегава оне значајне дије-

лове овог документа у којима стоји да су ове јединице »јамство за успјешну борбу против окупатора и његових домаћих слугу«. У истом документу се каже да је циљ и задатак пролетерских бригада »да окупљају око себе све слободољубиве и напредне снаге народа и на тај начин чине језгро будуће народне армије«. Дакле, и овај капитални докуменат у редоследу непријатеља окупатора ставља на прво мјесто и јасно испољава политичку тенденцију развоја ослободилачке борбе на широкој платформи.

Хурем на страни 141. своје књиге помиње Титово писмо Моши Пијаде од 11. марта 1942. године у коме се изричито каже: »Треба да знаш, да сам ја давно прије дједовог телеграма (односи се на поруку Коминтерне), изложио наш став да не смијемо дозволити да нас пета колона скрене с линије народноослободилачке борбе на класну борбу«.

Хурем цитира овај дио Титовог писма, али у њему налази само неаргументовану потврду да се гледишта Тита и Моше Пијаде нису подударала. За мене овај докуменат много јаче намеће закључак да изложено политичко становиште генералног секретара КПЈ и врховног команданта директно колидира са Хуремовом интерпретацијом и оцјеном политичке линије водства НОП-а на прелазу 1941. у 1942. годину.

Пажљивији читалац оновремених бројних докумената са разних подручја Босне и Херцеговине, као што су, на примјер, проглас Окружног комитета КПЈ за Романију и Звијезду од 15. фебруара 1942. године, упутство Иве Лоле Рибара Покрајинском комитету СКОЈ-а за БиХ од 15. фебруара 1942. године, извјештај Окружног комитета СКОЈ-а за Калиновик од фебруара 1942. године, проглас Покрајинског комитета СКОЈ-а за БиХ од фебруара 1942, проглас Покрајинског комитета СКОЈ-а и Главног штаба за БиХ од фебруара 1942. године, упутство Покрајинског комитета КПЈ за БиХ окружним комитетима у Бос. крајини од фебруара 1942. године и проглас Окружног комитета КПЈ за Мајевцу опет од фебруара 1942. године, не може понижети утисак да се у тадашњој партијској политици класни сукоб претпоставља ослободилачкој борби против окупатора и његових помагача нити да се тежи некаквој редукуцији социјалне подлоге те борбе.

На крају прогласа који су ЦК КПЈ и Врховни штаб издали у марту 1942. године поводом прве годишњице 27. марта 1941. године стоји слиједеће: »Народи поробљене Југославије! Радници, сељаци, грађани, сва поштена интелигенција! Уочи годишњице поробљавања наше земље пружите си сви братске руке, стварајте један јединствени народноослободилачки фронт. Ступајте у редове наше херојске народноослободилачке партизанске и добровољачке војске, борите се раме уз раме са херојском Црвеном армијом, са нашим великим савезницима са Совјетским Савезом, Америком и Енглеском, за коначно своје ослобођење од мрских фашистичких окупатора«. Цитираћу још један компетентан аутентичан текст који директно одговара на основно питање. У листу »Пролетер«, органу ЦК КПЈ, број 14 – 15, од марта и априла 1942. године, Тито је написао, поред остalog, слиједеће: »У току десет мјесеци тешких и крвавих борби, Комунистичка партија Југославије је остала досљедна линији коју је она одредила оног дана, када је први пут нашој земљи запријетила опасност. Комунистичка партија Југославије је у току ове читаве тешке и крваве борбе слиједила само једном циљу, а тај је упорна и немилосрдна борба против поробљивача наше земље, упорна борба за ослобођење наших народа, упорна борба за протјеривање окупатора из наше земље. И данас, када је Народ-

ноослободилачка партизанска и добровољачка војска постигла велике успјехе и када се концентришу све реакционарне снаге, да под водством окупатора, забију нож у леђа народноослободилачкој борби, наша Партија не скреће са те своје линије, са линије даљег окупљања свих родољубивих демократских снага за још упорнију борбу против мрског окупатора и његових домаћих слугу».

На страни 165. у Хуремовој књизи стоји: »Обласна конференција КПЈ за Босанску крајину дословно је протумачила политичку линију ЦК КПЈ утврђену крајем 1941. и почетком 1942. године«. И ту наилазимо на једну противрјечност између Хуремове основне тезе о тадашњој политичкој оријентацији водства НОП-а и ове његове констатације о Обласној конференцији КПЈ за Бос. крајину. Наиме, у сачуваном и дјелимично објављеном записнику са те конференције, која је одржана од 21. до 23. фебруара 1942. године у Скендер Вакуфу, читамо да је руководилац партијске организације на територији Бос. крајине Ђуро Пуцар, закључујући дискусију у оквиру треће тачке дневног реда »Стање Партије«, резолутно утврдио став који је у том документу овако забиљежен: »Задаће – Данас се ми боримо против окупатора и његових слугу. Не боримо се за совјетску власт, не... Ми се налазимо још увијек у перноду народноослободилачке борбе, па свака застрањивања у том погледу могу бити врло штетна«.

Већ ових неколико примједба и цитата из изворне грађе показују да заиста нема мјеста дилемама, заправо научној скепси према оцјени да је криза основна карактеристика народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године, као и према становишту да је водство НОП-а у то вријеме битније мнјењало генералну политичку оријентацију у смислу премјештања тежишта на класни сукоб.

Све у свему, изгледа ми да је Хурем у страсној жељи да докучи и на оригиналан начин освијетли дубље разлоге сложених догађаја у једном периоду НОБ-е у Босни и Херцеговини учинио – поред занатско-методолошких пропуста – и друга одступања, чији се коначни исход огледа у једиостраним категоричним оцјенама и закључцима са вишеструким импликацијама. Предимензионарање једног на штету других компоненти и фактора збивања, недовољно разликовање површинског од суштинског, привремене девијантне праксе локалних размјера од основних принципа стратешког карактера и сл. изазвало је видне посљедице. Поступак у коме су заступљене компилације и конструкције не отвара пут до историјске истине.

Мр Томислав Ишек

Своју дискусију свео бих на три проблема која, по мом суду, произлазе из читања књиге дра Расима Хурема *Криза НОП-а у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године*. Желим, прије свега, да истакнем да сам при читању ове књиге отклонио било какав априористички став који

би, евентуално, прејудииирао неке закључке. Тиме сам, чини ми се, ослободи самог себе да унапријед проналазим оно што је неприхватљиво или негативно у овој књизи.

У критичком прегледу литературе сам аутор тврди да је ова проблематика уопште прилично неистражена. Међутим, знамо да се у посљедње вријеме појављују извјесни радови, на примјер М. Лековића, затим Ђ. Вујовића који третирају проблеме везане за осеку устанка у другим областима Југославије. Сматрам да је Хурем у назначавању свог задатка направио један основни пропуст који га је у доказивању његове тезе довео, по мом убјеђењу, до неких неприхватљивих ставова и оцјена. На страни 5 књиге предговора пише да га је научна оправданост потакла да се прихвати проучавања кризе народноослободилачког покрета, да је овај феномен у развиту Југославије третирао у његовој цјеловитости, али да је истраживања ограничио углавном на Босну и Херцеговину. Међутим, у наставку увода можемо да констатирамо да Расим Хурем сам утврђује, на примјер, говорећи о истраживању осеке устанка у Србији, да је познавање те проблематике на таквом ступњу историјске обраде да узроци поменуте осеке, вријеме њеног трајања, утицај који је она имала на даљи развитак народноослободилачког покрета у Србији и изван Србије, да комплетна научна анализа те појаве остаје као задатак југославенске историографије.

Цитирао бих самог аутора који каже на 21. страници књиге да »уопште говорећи, засад је веома тешко, готово немогуће регистровати и реконструисати све форме испољавања лијевог скретања, нарочито у источној Херцеговини гдје је ово скретање јаче дошло до изражаја«. Логички закључак који се намеће из ових ставова јесте: аутор је дозволио да сâм упадне у своју замку. Наиме, он је покушао да »кризу« народноослободилачког покрета крајем 1941. и почетком 1942. године проматра у једном тоталитету, оријентирајући га и свдећи га на Босну и Херцеговину, а фактички га проматрајући на територији источне Босне. Међутим, ту је једна противрјечност из које није било могуће изаћи (однос општег и посебног се није могао успоставити, и то је изазвало извјесне мањкавости).

Не би било тешко навести подоста примјера да је народноослободилачки покрет управо у вријеме на које се тема и односи показивао осеке, а не кризу, а ја бих чак додао и то да је у погледу начина и низа форми, и војни и политички покрет, показивао и знаке успона. Указао бих на још једну противрјечност у Хуремовом прилазу обради теме. На примјер, на неколико мјеста, када се говори о покрету у Босанској крајини у овом времену, пише се потпуно афирмативно. Закључак који би се могао извести јесте: теза због априорних ставова је у много чему мањкава. Аутор је управо због настојања да је докаже у цјелини због горе наведеног морао да свде на источну Босну.

Сматрам да је други разлог зашто је аутор дошао до извјесних неприхватљивих и неодрживих закључака, неадекватан третман улоге Комунистичке партије Југославије у периоду до дизања организираног устанка, па и до појаве, како он каже, кризе. Наиме, на изизу мјеста читалац добива утисак да се Комунистичка партија Југославије, тако рећи, уопште не осјећа, поготову када је ријеч о првој фази, о спонтаном устанку и улози КПЈ. Стиче се утисак да су се они, не баш бројни чланови КПЈ, тоталио пасивизирали, негдје завукли, да их нигдје нема, да се у то бурно вријеме све

одвија мимо њеног присуства. Њена се улога своди на улогу проматрача, а не и судионика. По мом увјерењу, управо због тога, због неадекватне оцјене КПЈ, аутор долази до једног нетачног и неодрживог става у дијелу књи­ге у којем говори о напорима КПЈ да устанак контролира и политички усмјерава. Колико је мени до сада познато, КПЈ је од почетка рата и револуције била активан судионик, покретач, она снага која никад није губила увид у догађаје, која их је, дапаче, усмјеравала, уважавајући исто тако и чињеницу да је било повремених падова. Али, све у свему, мислим да би могла да се прихвати само она формулација која би изражавала тенденцију да је КПЈ од почетка војила (то је био њен стратегијски став) устанак, а да је, сходно конкретним приликама и условима, била доведена у ситуацију да га ту и тамо контролира и усмјерава. Мени је исто тако неприхватљиво становиште да Расим Хурем поставља питање да ли је партијском и војном руководству, на крају крајева, било јасно који су циљеви борбе – рата и револуције. Мислим да је априлско савјетовање 1941. – Хурем га на једној страници (77) само овлаш додирује – јасно и прецизно назначило крајње циљеве борбе. Сам аутор је истакао оно суштинско што је ЦК КПЈ тада и разматрао («да КПЈ треба да предузме све мјере да у току устанка сама – тј. КПЈ – преузме власт у земљи», тј. да се цивилна буржоаска власт замијени народном). Чини ми се да су овај проблем, ови методолошки пропусти, затим третман улоге КПЈ довели аутора до заблуда када он долази на основно питање које је пронашао из писама ЦК КПЈ. На стр. 279 каже: »КПЈ је устанку дала и елементе социјалне револуције. У току устанка дошло је, у већој или мањој мјери, до нарушавања устаљених економских друштвених норми и односа. Крајем 1941. и почетком 1942. године када је грађанска класа својом активнијом улогом у односу на народноослободилачки покрет наметнула другачије услове његовог даљег развика и уопште вођења народноослободилачког рата (курзив Т.И.) социјални циљеви устанка су рељефније истакнути«. Ова формулација је, мислим, неприхватљива. А она је овдје дошла као логична последица, сигурно и дијелом због неадекватне оцјене улоге КПЈ у ранијем периоду. Мислим да је исто тако то није сасвим случајно на стр. 49, гдје се каже да су »наведени политичари (мисли се на грађанске политичаре Т. И.) вршили од почетка утицај на тзв. великокрпске елементе у устанку и на тај начин поспјешили процес поларизације политичких снага у њему«, и олакшали реокупацију коју су сматрали јединим ефикасним средством ограничења усташке власти, ликвидације устанка под вођством комуниста. Ово је примјер да се на два различита мјеста, у ствари исти став износи да су ове снаге имале ту улогу која је фактчки припадала Комунистичкој партији Југославије.

И као треће, Хурем није нимало био у завидној ситуацији у погледу цијеловитије обраде ове теме. Видјели смо из његових оцјена коришћених извора да су тн извори и малобројни и прилично непоуздани. Међутим, сматрам да аутор, у погледу коришћења извора, није био у довољној мјерн критичан. Карактеристичан је зато примјер на стр. 142, гдје се каже да је ЦК КПЈ обиљежио борбу против »пете колоне« као један од примарних задатака. Тај је задатак био један од циљева народноослободилачког рата и чудно је да Хурем није знао прецизно на кога се конкретно односи појам »пете колоне«. Међутим, Тито је управо у овом документу одређеније назначио шта се мисли под том »петом колоном«. Он наводи директно да је ту

ријеч о недићевцима. То је један примјер гдје Хурем није био довољно савјестан.

У вези са материјалима који се односе на савјетовање у Иванчићима, истакао бих да разлози који су навели Хурема да поклони повјерење написима Бране Ковачевића за мене нису довољно убједљиви. Он се, наиме, определио за њих првенствено стога што су они логични и што се у њима потврдило оно што се касније дешавало. Интересантно би било, неовисно од свега, знати када је Б. Ковачевић написао своје сјећање, јер од тога, и те како, зависи и валидитет оцјене да су се обистиниле његове (Ковачевићеве) ријечи и ставови. Само у случају да су написана у оно вријеме њихова вјеродостојност би била у великој мјери недискутабилна. Па и тада би их требало свестрано провјерити. Све у свему, и у овом случају се намеће закључак да Хурем није био довољно критичан у коришћењу извора.

То би биле три моје основне примједбе: методолошки приступ дра Хурема, оцјене ставова КПЈ и однос према изворима.

Невенка Бајић

Садашњи степен историјске истражености народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини, као и неколико синтетизованих радова, који се углавном односе на 1941. годину, омогућавају само једним дијелом освјетљавање кризних ситуација и осека као »деликатнијих« историјских појава насталих у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији.

Историјска обрада кризе НОП-а у Босни и Херцеговини концем 1941 – почетком 1942. године у књизи друга Хурема Расима претпостављала је цјеловитије истраживање и анализу основних друштвено-економских фактора у историјском процесу. У том погледу веома је значајно једно методолошко питање: да ли је друг Хурем Расим успио да обави комплексне истраживачке предрадње и савлада историјске изворе из свих аспеката који би довели до научно-историјске истине и потврдили суштину његове тезе којом се доказује да је криза НОП-а била, у Босни и Херцеговини, крајем 1941 – почетком 1942. године.

Мислим да је на том примарном задатку Хурем учинио неколико промашаја, иако и у неуједначеном историјском истраживању појединих ратијих подручја Босне и Херцеговине и њихових специфичности насталих у развоју НОП-а 1941-1942. године. Тако је највише истражена архивска грађа, односно извори првога реда за подручје источне Босне, док је за централну Босну, Босанску крајину и Херцеговину највише кориштена историјска литература мемоарског карактера и историјски монографски радови. Нарочито су историјски извори кориштени за ужи дио источне Босне (Власеница, Сребреница, Романија, Звијезда и Шековићи) на који је аутор, иначе, усредредио своју пажњу. Штета је што су и унутар овог ратног подручја неки историјски проблеми неуједначено истражени, па и освјетље-

нн. Због тога је понегдје мање важним проблемима за ову тезу дато много више значаја него што је то требало. Такав је случај са документима о дјелатности генерала Бадера у источној Босни, а који се у књизи цитира и парафразира на двадесетак страница, док се о бројчаном стању КПЈ у источној Босни, од маја до децембра 1941. године, »може просуђивати« – како каже Хурем на 55. страни књиге, иако би организациона структура КПЈ у источној Босни помогла освјетљавању фундаменталних питања из тезе. Што се тиче кориштења извора мемоарског карактера, и ту има методолошких промашаја. Тако су неки узети у виду »непосредног разговора« (стр. 99 – разговор вођен са Браном Ковачевићем, једним од учесника Партијског савјетовања у Иванчићима јануара 1942. године) и то за тумачење неких »деликатних« партијско-политичких питања из тезе.

У књизи Хурем временски ситуира кризу у Босни и Херцеговини концем 1941. почетком 1942. године, па о томе на стр. 280 каже сљедеће: »Кристализација идеја и циљева устанка и поларизација и сукоб друштвених и политичких снага у питању за или против народноослободилачког рата под политичким вођством Комунистичке партије довели су крајем 1941. г. и почетком 1942. године до кризе народноослободилачког покрета«. Или, на стр. 270 Хурем тврди да је кривуља развитка народноослободилачког покрета у БиХ, не узимајући у обзир Босанску крајину, достигла »своју најнижу тачку« средином 1942. године.

На основу поређења текстова монографских радова, којима се Хурем служио у изради тезе, дошли смо до закључка да концем 1941. и почетком 1942. године у Босни и Херцеговини није било кризе НОП-а – као једног друштвено-политичког стања које би, због нагомиланих супротности, угрозило и сам опстанак НОП-а. Мислим да се може говорити само о одређеним кризним ситуацијама, и то на неким подручјима Босне и Херцеговине у крајим временским размацима, и то у 1942. години. Ако на те појаве гледамо у дијалектичком настајању догађаја, онда је сигурно да су почетком 1942. године, у перноду највећег успона и развоја устанка, истовремено настајали и елементи који су довели, касније, до кризних ситуација. Ово могу рећи бар што се тиче устаничког дијела Херцеговине. Конкретно, у Херцеговини је у мају и јуну мјесецу 1942. године дошло до осеке и кризне ситуације у партизанским јединицама које су се у сукобу са италијанско-четничким снагама, кроз непријатељску офанзиву, тако рећи распале. Од неколико хиљада партизана Херцеговине на Зеленгору се повукло око 300 бораца. Кризна ситуација у партизанским јединицама Херцеговине резултат је слабог и занемареног политичког рада у масама и партизанским јединицама, и то управо онда и у оном периоду када НОП Херцеговине доживљава највећи успон, а то је јануар-март 1942. године. Познато је да је ове грешке учинило партијско-политичко и војно руководство Херцеговине и да је због тога било правремено критиковано. (О томе сам писала у прилогу »Неке карактеристике НОП-а у Херцеговини у првој половини 1942. године«, који је објављен у књизи АВНОЈ и народноослободилачка борба у Босни и Херцеговини (1942-1943) Бгд. 1974. стр. 65).

Но, и поред тешке војничко-политичке ситуације у коју је запао народноослободилачки покрет Херцеговине, не би се могло говорити и о његовој кризи у цјелини. Тачно је то да су се партизани повукли на Зеленгору, али је и чињеница да је готово истовремено настајао и историјски процес превазилажења осеке и кризне ситуације. На устаничком терену се тада под

веома тешким условима развијао снажан илегални НОП у борби против окупатора, усташа и четника како на подручју Херцеговине, гдје до тада није било устанка, тако и на оном подручју гдје је избио устанак. Такође је познато да се од повучених партизана на Зеленгори одмах у јулу мјесецу формирао Херцеговачки партизански одред, који је у августу мјесецу прерастао у Херцеговачку ударну бригаду.

Надаље, не би се могла прихватити ни тврдња Хуремова на стр. 270, према којој су средином 1942. године («не узимајући у обзир Босанску крајину») снаге НОП-а биле дезорганизоване и разбијене, његова активност парализана, партизански одреди и сеоске организације КПЈ неповезане, и да су се нашле у «четничком мору», док се у градовима консолидовала власт Независне Државе Хрватске. Оваква оцјена кризе НОП-а у Босни и Херцеговини истовремено говори и о његовом краху.

Сљедећи проблем из књиге Расима Хурема који подстиче на размишљање историчаре народноослободилачког рата и социјалистичке револуције јесте питање узрока кризе НОП-а у Босни и Херцеговини концем 1941 – почетком 1942. године. У том погледу неодржива је Хуремова теза да је »Наглашавање класног смисла народноослободилачке борбе било« основни фактор кризе НОП-а (стр. 281), као и тврдња да су »Кристализација идеја и циљева устанка и поларизација и сукоб друштвених и политичких снага у питању за или против народноослободилачког рата под политичким вођством КПЈ довели крајем 1941. и почетком 1942. године до кризе народноослободилачког покрета« (стр. 280, 281). Тачно је да се тада одвијао процес кристализације идеја и циљева устанка, али он није довео до кризе НОП-а, него до неминовне и закономјерне класне и националне диференцијације двију зараћених снага: партизана и четника, односно револуционарних и контрареволуционарних снага. Тачно је и то да је такав процес уздрмао и устаничке снаге, али је он истовремено доприносио и изграђивању политички и војнички јасније физиономије НОП-а и, с друге стране, његових противника. Дакле, није ријеч о кризи НОП-а, него о његовом историјском процесу који га, без обзира на потресе, формира, конституише, уобличава и јача.

Погрешно сагледавање и оцјењивање узрока кризе у књизи Хуремовој произилази у првом реду из немарксистичког третирања класног и националног питања у историји народноослободилачког рата и социјалистичке револуције. Сигурно ћемо се сви сложити с тим да освјетљавање класног и националног кроз однос антифашистичких и фашистичких снага, револуционарних и контрареволуционарних, патриотских и издајничких, обезбјеђује једино исправан, научан пут, у историјским оцјенама народноослободилачког рата и социјалистичке револуције. У Хуремовој књизи дошло је до иаушавања ових односа, а класно-политички мотиви су на многим мјестима или потискивани или занемаривани. Надаље, Хурем налази да основни фактор кризе НОП-а лежи у »наглашавању класног смисла народноослободилачке борбе« (стр. 281). При томе, на стр. 43 Хурем тврди да »КПЈ није декларисала социјалне циљеве устанка« и да се о њима говорило уопштено као о потреби да се у југославенском друштву превазиђу односи неједнакости и неправда. Међутим, не мали број докумената историјске вриједности говори да се КПЈ одмах, почетком рата, сасвим јасно декларисала са својим класним и социјалним програмом, који је дат на по-

пуларан начин, приступачан масама свих социјалних категорија, особито радника, сиромашних сељака и »радне интелигенције«.

Дајући приоритетни значај националној компоненти (која је по Хуремовом мишљењу утицала на брзи темпо народноослободилачке борбе), а сматрајући оријентацију на »антифашистичку револуцију« штетном, јер је »у име општег устанка успоравала темпо народноослободилачке борбе«, (стр. 173), Хурем је оцијенио улогу класне компоненте погрешно. Програм револуционарног преображаја нашег друштва, који је био познат бар у великом дијелу устаничке масе, није успоравао темпо народноослободилачке борбе него је својим присуством убрзавао класно-идејну и револуционарну диференцијацију НОП-а и утицао на револуционарно опредјељење устаничких снага, које је вукло друштво напријед. Искривљавање и погрешно тумачење програма социјалног преображаја друштва од стране неких партијскополитичких и војних руководства имало је негативне посљедице по развој устанка и тада је долазило до успоравања темпа народноослободилачке борбе.

Најзад треба констатовати да су неке историјски ненаучне оцјене и тврдње у Хуремовој књизи с разлогом изазвале реакције наше политичке јавности. Не би нас изненадило и кад би се непријатељи наше земље и НОР-а оваквим оцјенама користили за доказивање својих »теза« и за разне злонамјерне коментаре. Ово се нарочито односи на оне текстове из књиге у којима су објекат научноисторијског третирања: масе, народ, социјалие и националне категорије. О томе ћемо иавести само неке изразитије примјере:

На страни 96 погрешно се оцјењује утицај руководства НОП-а Босне и Херцеговине на поједине народе и њихово придобијање за оружану борбу: »Укратко, руководство НОП-а се одлучило на борбу без компромиса са четничким покретом Д. Михаиловића за утицај на српски народ у Босни и Херцеговини«. Мислим да није потребно објашњавати да се руководство НОП-а БиХ одлучило да утиче на српски народ оног момента када га је повело у оружану борбу. И даље се у тексту, на истој страни, каже још и ово: »Али је управо у то вријеме постало јасно да је за шири размах народноослободилачке борбе била недовољна оријентација углавном само на Србе«. Због овакве иенаучне оцјене да се НОП Босне и Херцеговине у 1941. години оријентисао »углавном само на Србе« и да је тек касније било јасно да је »Једна шира политичка платформа захтијевала да се више него до тада рачуна на Муслимане и Хрвате« може довести до погрешног закључка да је то исто руководство тактички и политички шпекулисало са Хрватима и Муслиманима.

Или, да споменемо текст са стр. 124 који говори о расположењу сељака: »Четничка пропаганда је наилазила на плодно тло и имала је успјеха. Сељаци су постепено почели да вјерују да народноослободилачка борба нема изгледа да успије и да је боље да у циљу очувања живота и имовине слиједе четничку политичку линију.« Или, са стране 131, гдје се опет говори о сељацима: »Мада је Централни комитет КПЈ придавао изузетан значај сељаштву, Врховни штаб није имао много повјерења у босанске партизанске јединице, састављене махом од сељака. Врховни штаб је вјеровао да се ове јединице у већини не би бориле против недићеваца.« Нетачна је и оцјена о политичком расположењу већине српског народа у ширем подруч-

ју планине Романије и Звијезде за коју се каже да се »опредијелила за капитулацију« (стр. 241).

И на крају, мислим да је неодржива Хуремова теза о оцјени испољавања кризе НОП-а у источној Босни »гдје је већина устаника под снажним утицајем четништва, који је порастао нарочито задњих мјесеци 1941. године – прихватила четничку политичку оријентацију«, и да је у оштром сукобу четничког покрета и народноослободилачког покрета »народноослободилачки покрет изгубио прву рунду« (стр. 169). Тачно је то да је последице четничких пучева у источној Босни у марту 1942. године од седам партизанских одреда остао само Бирчански, а од преосталих 6 одреда, остале су само ударне чете. Међутим, тешко је повјеровати да је већина устаника прихватила четничку политичку оријентацију, јер је од марта до августа 1942. године трајао процес формирања 3 ударна партизанска батаљона, да би се у августу 1942. године у Шековићима формирала Шеста источнбосанска ударна бригада. Посебно треба истаћи да је управо у тој ситуацији, средином 1942. године, формирано у Босни и Херцеговини девет пролетерских и ударних бригада, које су те исте године нанијеле одлучне поразе непријатељу, створиле пространу слободну територију и постале ослонац за стварање већег броја нових јединица и широк размах НОП-а.

Др Нусрет Шехић

О књизи »Криза НОП-а у Босни и Херцеговини« желим да дам неке своје напомене које су углавном методолошке природе.

Прво што морам одмах истаћи јесте чињеница да је проблем који аутор третира у својој књизи и сложен и деликатан. То је, донекле, разумљиво, већ стога што се у центру анализе налазе револуционарна збивања набијена догађајима и значајним одлукама. Увијек се такви догађаји припремају деценијама, па се и њихова појава мора објашњавати свим оним елементима који су их припремили, а никако само оним њиховим појавним облицима у тренутку када се одигравају. Аутор нужно у сваком таквом случају мора посегнути дубље у прошлост и испитати оне кључне моменте који су утирали пут револуцији. Треба одмах напоменути да наша историографија НОР-а и револуције трпи управо од те слабости, што се мало или недовољно испитују сви они чиниоци који су припремили оне судбоносне догађаје 1941. године, било да је ријеч о историји НОР-а на ужем или ширем подручју наше земље. Такве слабости носи и студија Р. Хурема.

У њој је изостао дубљи историјски приступ збивањима која су у фокусу његове пажње. То онда није могло бити без посљедица како у ауторовој анализи, тако исто и оцјени збивања крајем 1941. и почетком 1942. године.

Друго, аутор је упао у својеврсту замку из чега ће произаћи основне слабости његове студије, када је анализи феномена које је себи поставио као задатак да испита приступио са унапријед постављеном тезом чиме је одмах ограничио, односно сузио свој истраживачки поступак и оријентисао

се само на испитивање и утврђивање оних података који треба да његову тезу докажу. А основна његова теза је да је у Југославији крајем 1941. и почетком 1942. наступила криза НОП-а, која се опет најрељефније манифестовала на подручју Босне и Херцеговине. Он у складу са својим методолошким поступком одмах и указује шта је по његовој оцјени главни узрок појаве кризе НОП-а и то налази у измјенејеној политици руководства НОП-а која се изразила у наглашавању класног обрачуна са противницима НОП-а, а у практичној политици у појави »лијевог скретања« и »црвеног терора«. (9) Постављајући тако унапријед своју тезу, аутор је у складу с тим онда и тражио податке да то на одређен начин докаже. Тиме је још више сузио своју истраживачку трасу и онемогућио се да цио проблем гледа и оцјењује у свој његовој сложености, уважавајући једнако све релевантне моменте и узимајући све околности у обзир. Већ је једном један наш истакнути историчар утврдио да је овај наш посао својеврсна авантура, јер никада не знамо тачно докле ће нас и до каквих закључака истраживање довести, уколико се коректно односимо према документима које испитујемо. Другим ријечима, у овом нашем послу унапријед постављене тврдње онемогућују нас да се коректно односимо према грађи коју истражујемо и анализирамо. У сваком таквом случају њихов избор и вредновање врши се према субјективном критеријуму, и то тако што презентирамо само оно што иде у прилог нашој тези, а одбацујемо опет све оно што се с нашом тезом коси. Неизбјежна последица таквог поступка јесте неадекватна интерпретација документа и као консеквенца тога једнострано закључивање. У одређеној мјери Хуремова студија пати од наведене слабости.

Треће, сматрам да сам наслов Хуремове студије није адекватан ни формално ни садржајно. Прије свега, ауторова истраживања не обухватају цио териториј Босне и Херцеговине. Она су концентрисана углавном на подручје источне Босне и подручје источне Херцеговине. Подручје, на примјер, западне Босне, односно Босанске крајине ни приближно није обухваћено, посебно када је ријеч о испитивању феномена кризе. То подручје, колико знам, аутор и није истраживао. Узимајући наслов својој књизи *Криза НОП-а у Босни и Херцеговини*, аутор је онда био дужан да аналогно једном таквом наслову обради све видове НОП-а, а не само простор на коме се воде оружане акције. НОП је јединствен и интегралан, па је неуверљиво становиште писца да је развој народноослободилачког покрета у градовима »изван оквира ове теме«, да »оно представља проблем за себе, који заслужује да га се изучи« (стр. 243). Аутор је, уосталом, био и дужан да објасни шта он подразумева све под појмом НОП. По мом мишљењу НОП је нешто много шире него што је ослобођена територија или оружане акције ове или оне партизанске јединице. НОП – то је један концепт борбе постављен на најширу политичку платформу и он се манифестовао и активно и пасивно на сваком кораку и у свакој прилици на радном мјесту и чак оног чиновника у апарату власти НДХ и војника у домобранству. НОП – то је један дух отпора који се изражавао и симпатијама и расположењем према свакој акцији која је јачала партизански покрет. Баш у том духу који је прожимао све оне који су на овај или онај начин били укључени у НОП крила се његова снага и неуништивост. НОП је растао и јачао кроз јачање улоге и значаја КПЈ и, обрнуто, јачањем НОП-а растао је углед и значај КПЈ. Стога, када се поставља задатак да се испита криза НОП-а, какав је себи поставио аутор студије, онда се неизбежно намеће

питање не ради ли се управо о кризи основне концепције на којој је заснован цео покрет, није ли, другим ријечима, основна политичка платформа НОП-а у кризи. Онај ко пише о кризи НОП-а дужан је, по моме мишљењу, да и то испита и да утврди да ли се основни концепт НОП-а мијењао и тиме сузио његову друштвену основу. Аутор као да је био близу да утврди да је баш тај основни политички концепт на којем је изграђен НОП био доведен у питање јер на основу његове анализе политичких оцјена и ставова Централног комитета КПЈ из децембра 1941. и јануара 1942, он није нашао потврду да КПЈ остаје и даље на »линији остварења широког народноослободилачког фронта, на линији народноослободилачке борбе...« (стр. 141). Међутим, онај ко се прихвати задатка да то темељно испитује, мора се суочити и са чињеницом да истовремено испитује разлоге зашто се НОП, унаточ повременим тешкоћама и привременим поразима, из дана у дан, из мјесеца у мјесец, из године у годину стално налазио у успону и постао општенародни покрет. Није ли управо баш тај стални успон НОП-а, уз повремене осеке устанка и устаничког расположења, најбољи доказ да се у својим битним елементима основна политичка платформа од тренутка дизања устанка није мијењала.

Осврнуо бих се нешто детаљније на ауторово образложење основне тезе и на аргументе којима је настојао њу доказати. Мислим да се ту крију озбиљне методолошке слабости студије у смислу како сам то већ у уводним напоменама ове анализе назначио.

Образлажући своју основну тезу како је НОП у Југославији крајем 1941. и почетком 1942. године доспио у кризу, која се опет »најрељефније« испољила на подручју Босне и Херцеговине, аутор је истакао да је до тога дошло услед »...наглашавања класног смисла народноослободилачке борбе«, односно као резултат измијењене политике руководства КПЈ и Врховног штаба. Сви други елементи који су могли утицати на појаву кризе НОП-а, као што су војне и политичке мјере окупатора и његових помагача, посебно контрареволуционарна дјелатност четника, имали су, по ауторовој оцјени, секундаран значај у том смислу што су поспјешили кризу која је већ изазвана наглашеном класном оријентацијом НОП-а. До промјене у политици руководства НОП-а дошло је, по ауторовом мишљењу, услед отвореног сукоба с четничким покретом, затим колаборације уопште конзервативних фактора у земљи против НОП-а. Спољнополитички фактори који су опет утицали на то били су, по ауторовом мишљењу на првом мјесту неуспјех офанзиве нацистичких оружаних снага пред Москвом. Управо тај догађај, мисли аутор, утицао је да је ЦК КПЈ стекао једно увјерење о брзом и успјешном завршетку рата и поразу фашизма. На међународном плану то се опет одразило на тај начин што су се реакционарне снаге почеле да окупљају како би уопште онемогућиле развој народноослободилачких покрета (стр. 81). Хурем наводи како је измјену своје политике ЦК КПЈ (мјестимично то аутор назива измјена политичке тактике – пр. моја) формулисао у својим писмима упућеним нижим партијским руководиоцима »...у оним југославенским земљама у којима је развитак устанка и политичких односа у њему или због њега дошао до степена када је било потребно да се формулше и практично примијени измијењена политичка тактика КПЈ« (стр. 92). А с обзиром на то да су се ЦК КПЈ и Врховни штаб у то вријеме налазио на подручју источне Босне, онда је била прилика да он о томе упозна руководства НОП-а у Босни и Херцеговини на раније при-

премљеном савјетовању босанскохерцеговачких руководилаца, које је одржано 7. јануара 1942. у селу Иванчићи у близини Сарајева. Аутор наводи да је на Савјетовању дата оцјена четничке издаје и њених посљедица за даљи развој НОП-а, затим је констатована позитивна еволуција у држању муслиманских и хрватских маса према НОП-у и извршена критика праксе руководства устанка у источној Босни, које се оријентисало више на војну страну руковођења народноослободилачким покретом. Важна одлука на том савјетовању била је напуштање политике сарадње са четницима Д. Михаиловића и с тим у вези инсистирање на широкој политичкој платформи устанка на основу које би у још већој мјери биле укључене у НОП муслиманске и хрватске масе (стр. 92 – 96).

О Савјетовању у Иванчићима, о чему аутор доста исцрпно пише, нема сачуваних прворазредних извора, то значи није у првом реду сачуван записник савјетовања. Наводно, постоје изводи записника (чува се у Архиву Војводине – пр. моја), али се њиме аутор није користио. Постоје, такође, сјећања о том догађају неколико учесника са тог савјетовања. Сви ови моменти, упућују истраживача да буде опрезан како у анализи података, која су сачувана о овом догађају, а још више у њиховом вредновању. Хурема је посебно интересовало да ли је на овом савјетовању »...стављен акценат на 'лијеве' оријентације у народноослободилачком покрету.« (стр. 97). И пошто је анализирао главне одлуке Савјетовања и објављена сјећања учесника на њему, у којима није нашао елементе за ту »лијеву оријентацију«, као најважнију одлуку, аутор је, ипак, поклатио вјеру сјећањима само једног учесника на том савјетовању и једном разговору који је с њим водио, на основу чега је закључио да је на Савјетовању у Иванчићима заиста донесена одлука о уласку НОП-а у нову фазу, коју карактерише наглашени класни обрачун са противницима НОП-а. Образлажући зашто сматра вјеродостојним изјаву само овог једног учесника Савјетовања (а ричет је о Б. Ковачевићу – пр. моја) насупрот изјавама других учесника савјетовања који о томе ништа не говоре, Хурем је истакао два момента: прво, јер не постоје разлози да се то сјећање схвати као конструкција и, друго, јер се Ковачевићева изјава уклапа »...у оно што се догађало прије и послије савјетовања«. (стр. 100). И сада је аутор, руковођен идејом да је лијеви курс инаугурисан са највишег мјеста у НОП-у и да је та нова политичка оријентација битно допринијела да НОП западне у кризу, анализирао неке документе КПЈ из тог времена (крај 1941. и почетак 1942. године) како би и у њима нашао такође потврду за своју основну тезу. Он је и у неким директивним писмима руководства КПЈ, упућиваним нижим партијским руководством, тражио потврду за своје оцјене нове политичке оријентације КПЈ и руководства НОП-а. Шта је аутор, у ствари, нашао у тим партијским документима? Он сматра да је то, прије свега, наглашена социјална компонента НОП-а, и с тим у вези потенцирање водеће улоге КПЈ и њених кадрова у устанку, затим истицање улоге СССР-а и њене Црвене армије у побједи над фашизмом.

На основу наведених момената, тешко је и смјело тврдити да је тиме инаугурисана једна нова етапа у НОП-у која ће утрти пут кризи устанка. Наглашавање у партијским директивама највишег руководства, и то путем партијске кореспонденције улоге КПЈ и њених кадрова не би морало да значи инаугурисање једног новог политичког курса, који уједно значи и нову етапу у НОП-у, јер је, сматрам, нормална ствар да се руководство

КПЈ стара о улози њених кадрова у устанку и води бригу о позицији КПЈ у вођењу НОП-а. И није била тајна ни за највеће противнике НОП-а да КПЈ има руководеће мјесто у устанку и да она усмјерава цио развој НОП-а. Уосталом, и једна од одлука на Савјетовању у Иванчићима, а то и аутор наводи на стр. 96 своје књиге, била је да се појача партијски рад у војсци и на терену јер је запажено да су партијски кадрови, посвећујући у највећој мјери пажњу војним питањима, занемарили идеолошко-политички рад. И, најзад, КПЈ ни једног тренутка у развоју НОП-а није жељела да доведе у питање своју руководећу улогу у НОР-у.

Не сматрам погрешним што се аутор, налазећи се пред избором које податке о савјетовању у Иванчићима да прихвати вјеродостојним, определио на оне које доноси само један учесник Савјетовања и који су контрадикторни са свим другим изјавама учесника. Али то није погрешно само у случају кад догађаји који су слиједили дају за право и потврде њихову тачност. Међутим, и једна површнија анализа прилика само на оном подручју на коме је одржано Савјетовање, а ријеч је о источној Босни, не потврђују ауторову тезу о томе да је са највишег мјеста НОП-а инаугурисан лијеви курс, односно нова етапа НОП-а усмјерена на класни обрачун са свим противницима НОП-а. Ни догађаји у то исто вријеме на подручју западне Босне, односно Босанске крајине не биљеже појаве које аутор означава кризом устанка а које су наводно пронашле из нове политичке оријентације руководства КПЈ и НОП-а. И друг Шарац је малочас анализом неких докумената показао да догађаји који су слиједили послје Иванчића не иду у прилог ауторовој тврдњи.

Да је аутор у највећој мјери био заокупљен тиме да на сваки начин докаже своју априори постављену тезу, па макар то било и под цијену једностране анализе и интерпретације докумената, лијепо потврђује начин како се користио и како је оцијенио чланак М. Пијаде »За шта се боре партизани Босне и Херцеговине«, који је написан у јануару 1942. године. Према ауторовом мишљењу, поменути чланак садржавао је у битноме елементе измијењене дотадашње политичке оријентације ЦК КПЈ и руководства НОП-а, а о чему је било ријечи и на Савјетовању у Иванчићима. Чланак М. Пијаде имао је у том свјетлу значај директивног чланка.

Када читалац прочита наведени чланак М. Пијаде, тешко може закључити да се њиме означава нека нова оријентација у вођењу народноослободилачког покрета. Управо, намеће се, у том погледу, другачији закључак од онога који нам нуди аутор студије. Прије свега, тешко је одржња ауторова оцјена да се у чланку резимирају основне чињенице нове етапе НОП-а, коме даје обиљежје лијеви курс. И у чланку М. Пијаде, као, уосталом, и другим документима НОП-а, и прије и послје Савјетовања у Иванчићима, заговара се концепт најшире политичке платформе НОП-а, па М. Пијаде, и послје веома горког искуства са четницима, не искључује могућност њиховог укључивања у заједничку борбу против окупатора. Својим чланком Пијаде отвара перспективу свјетлије будућности наших народа послје побједи над фашизмом, а такво пројецирање будућности могло је дати и давало је нове импулсе НОП-у и осигурати му само још ширу друштвену основу. Зашто би у себи садржавало елементе новог политичког курса усмјереног на лијево такве чињенице, као што је истицање издајничког држања југословенске буржоазије и прије и за вријеме рата или када Пијаде говори о народноослободилачким одборима, као органма

»грађанске власти«. Чланак »За шта се боре партизани Босне и Херцеговине« сматрам у правом смислу акционим чланком у коме се на првом мјесту једноставним ријечима објашњавају циљеви КПЈ у народноослободилачком покрету. Ни ријечи ту нема о совјетизацији или нешто слично у том духу. Оптимизам којим је надахнут текст Моше Пијаде разумљив је у вријеме примјетне осеке устаничког расположења. Тешко је вјеровати, а на томе аутор често инсистира, да се тада, посебно у највишем руководству НОП-а, гајила вјера у брзи слом фашистичких снага с обзиром на њихов неуспјех пред Москвом. За такву претпоставку, боље рећи илузију, било је сигурно елемената у тренутку напада нацистичке Њемачке на СССР и у прво вријеме борби на источном фронту. Али када су се Хитлерове трупе почет. 1942. дубоко налазиле у позадини совјетске земље, илузији о брзом успјешном крају рата није више било мјеста. Сматрам да је аутору када је ставио себи у задатак да испита узроке слабљења устаничког расположења било упутније да у својој анализи посвети већу пажњу тешкоћама, како војне тако и политичке природе, у којима се налазила уопште антихитлеровска коалиција. А НОП је био стварни и саставни дио антихитлеровске коалиције, односно свих оних снага које су се мобилизирале у борби против авети фашизма. Умјесто тога, аутор на неколико мјеста понавља како је заустављање фашистичке инвазије пред Москвом створило и код највиших руководилаца НОП-а увјерење о скором и успјешном завршетку рата. Мислим да и изјаве и оцјене руководилаца НОП-а у то вријеме у том смислу, а на које се аутор позива, треба цијенити више као пропаганду, или их, уколико има елемената да се другачије оцијене, подврћи критици као нереалие и неосноване.

Треба да кажем да поменути чланак М. Пијаде заговара идеју братства и јединства, а то је основна парола НОП-а. Он открива смишљену активност окупатора и његових помагача на распиривању братоубилачког рата наших народа. Као и свако писано свједочанство, и чланак Моше Пијаде несумњиво носи печат тренутка у коме је настао. А тај тренутак, прије свега, обиљежава дефинитиван раскид са четницима, према руководству НОП-а никада није могло гајити увјерење у могућност неке озбиљније и трајније сарадње са једним националистичким покретом какав је био четнички, па се у том свјетлу може тумачити и објаснити наглашенија тенденција обрачуна са контрареволуционарним снагама у земљи и истицање у већој мјери социјалних компоненти НОП-а. Али то исто тако није значило да руководство НОП-а мијења свој основни концепт најшире политичке платформе, која обухвата све родољубиве и поштене снаге у заједничку борбу против фашизма, јер је управо од противника НОП-а, па и од четника, слиједило једно настојање да се НОР-у под руководством КПЈ на сваки начин да обиљежје класног, грађанског рата и тиме водећа улога КПЈ дисквалификује и компромитује.

Анализирао сам нешто детаљније поменути чланак М. Пијаде, јер се њиме аутор веома исцрпио користио да би доказао своју основну тезу. Међутим, исцрпнија анализа истог чланка даје елементе за другачији закључак. Ствар је у томе шта се жељело њиме доказати.

Када Расим Хурем жели и другим подацима да поткријепи своју основну тезу о новој етапи НОП-а у то вријеме, која у битном носи обиљежје класног обрачуна, онда цитира тадашњу штампу и летке (стр. 144). О каквим је, у ствари, подацима ријеч? У том документационом материјалу го-

вори се о војној снази СССР-а и Црвене армије, анализирају се тешке социјалне прилике у предратној Југославији, указује се на издајничку позицију четника, приказују се тешке прилике у тзв. НДХ, говори се о савезу српског и хрватског народа у народноослободилачком покрету и сл. Све наведено спадало је у арсенал пропагандног политичког рада усмјереног на мобилизацију маса у НОП-у. Било би управо чудно да један покрет руковођен КПЈ не даје своје оцјене о наведеним питањима и у свом политичком програму не антиципира један нови праведнији друштвени поредак.

Има и других примјера да аутор подастире тако податке или им даје такво значење како би доказао да је криза НОП-а услиједила као резултат »ескалације« једног новог политичког курса руководства КПЈ у устанку.

Када аутор у својој првој глави расправља о шансама за развој усташког и четничког покрета у Босни и Херцеговини, он тада црпи податке из моје књиге *Четништво у Босни и Херцеговини 1818 – 1941.*; и то тако да занемарује основне оцјене које сам дао о четничком покрету и његовим организацијама уочи самог рата. Сваки пажљив читалац моје књиге може да дође до закључка да су шансе четничког покрета у току рата биле минималне, јер се тај покрет већ раније довољно компромитовао као крајње реакционаран и непопуларан, јер је служио само као продужена рука тадашње полиције и жандармерије и јер су у његовим редовима основно језгро представљали декласирани елементи југословенског друштва: Утврдио сам, такође, да се мрежа четничких одбора непосредно прије рата распала и стога доратни четнички покрет није могао представљати основу за четнички покрет у рату. Аутор је наведено занемарио када се користио подацима из моје књиге. Морам истаћи да се резултатима мојих истраживања у предратном четничком покрету користио, поред осталих, и један амерички историчар југословенског поријекла али на крајње коректан начин.*

Истакао бих још неке критичке примједбе на текст Хуремове студије. На мјесту гдје аутор говори о појави љевичарења у Херцеговини и посљедицама које је та појава у НОП-у имала, изостало је прецизније временско датирање те појаве. А то није неважно с обзиром на то да појаву љевичарења на том подручју аутор доводи на неки начин у везу са одлукама Савјетовања у Иванчићима. Поставља се у вези с тим уопште питање да ли и у којој мјери је љевичарење на том подручју регионална, самосвојна појава, посљедица политичке праксе тамошњих партијских кадрова и у којој мјери се оно појављује под утицајем прилика из сусједне Црне Горе. С обзиром на то да појаву љевичарења аутор у одређеној мјери доводи у везу са одлукама Савјетовања у Иванчићима, испада онда да се оно јавља на том територију као резултат измијењеног курса у вођењу НОП-а, али само у свом радикалнијем виду. Да аутор у том погледу није прецизан и да анализа тог питања садржи у извјесној мјери и контрадикторне елементе, види се на стр. 147 његове студије, гдје он наводи да је становиште ЦК КПЈ било да КПЈ има задатак да руководи друштвено-политичком диференцијацијом на питању за или против народноослободилачког покрета, али су руководиоци НОП-а у источној Херцеговини то »...подигли (су) на ниво схватања да је вођење класне борбе радничке класе, тј. пролетерске револуције императив дана«. (стр. 147).

* Joso Tomasevich, *The Chetniks – War and Revolution in Yugoslavia, 1941 – 1945*, Stanford University Press, Stanford, California 1975.

Занимљиво је да аутор инсистира на томе да је заокрет политике руководства НОП-а улијево главни фактор кризе НОП-а крајем 1941. и почет. 1942. године. Међутим, када се упореди ефекат мјера тзв. НДХ у то вријеме у кориговању политике према четницима и уопште Србима и споразума који су из те политике произашли, а аутор је томе питању посветио велику пажњу и дао велики значај, онда се може закључити да је то све скупа било далекосежнијег значаја за развој НОП-а, односно за опадање устаничког расположења, да не кажемо појаву кризе НОП-а од »лијеве оријентације« у политици руководства НОП-а. Ово помињем само да бих упозорио како је у вези с испитивањем узрока слабљења устаничког расположења, што аутор означава кризом устанка, повезан цио комплекс питања и да је веома клизав терен за истраживача када само једном чиниоцу да искључив значај, као што је то учињено постављањем тезе да је коректура политике руководства НОП-а са оријентацијом улијево главни фактор кризе, а сви остали моменти су ту кризу могли само поспјешити.

У Хуремовој књизи има непрецизних и недоречених формулација и оцјена. На стр. 226 аутор пише ово: »Позив КПЈ народу и устаницима да наставе одлучну борбу против окупатора и усташа, што значи да се свјесно жртвују и излажу опасностима био је једна, а лијеви екстремизам њених чланова на терену друга озбиљна препрека да народ безрезервно слиједи КПЈ. »Како видимо, аутор овдје оперише појмом народа без икакве дистинкције и прецизнијег одређења. На стр. 272 читамо: »Српски народ у Босни и Херцеговини у основи није одобравао колаборацију четника Драже Михаиловића са окупаторима, а поготово не са усташким режимом. Напротив политичко становиште КПЈ и држање комуниста... били су народу разумљиви и прихватљиви.« Само неколико страница даље аутор упада у контрадикцију, јер слиједи његова оваква оцјена: »Истицање антибуржоаских социјалних циљева у мјери коју постојећа свијест устаничке масе није могла да прихвати као предмет и средство властитог интереса демократисало је за учешће у народноослободилачкој борби јер је засјењивало националноослободилачке циљеве, који су за сељачку структуру били традиционални, блиски, јасни и егзистенцијални« (стр. 281). А пошто аутор одмах у наставку констатује како су четнички циљеви били искључиво национални, читаоцу ништа друго не преостаје него да закључи да су онда они сељаштву били ближи и »разумљивији« (стр. 281).

Непрецизности овакве врсте има у тексту на више мјеста. Занимљиво је да се аутор није позабавио нешто више психологијом сељаштва, па повео више рачуна о ономе шта су о сељаштву казали класици марксизма и лењинизма, јер би то пружио више елемената да се оцијени зашто је дио сељаштва у поједним ситуацијама испољавао колебљиво држање. Друго, када је већ ријеч о сељаштву, онда се мора бити прецизнији и одређенији, јер је чињеница да је највећи дио сељаштва било у јединицама НОП-а. Исто тако је познато да је НОП увијек у свом успону увлачио у своје редове и политички неопредијељен дио сељаштва, који је у вријеме већих тешкоћа у развоју НОП-а испољио колебљивост или је отпадао из редова НОП-а и приступао четницима.

Битни чиниоци који су утицали на осцилацију у расположењу устаничких маса и на осеку у развоју устанка, што је у суштини предмет Хуремове студије, биле су и војне и политичке прилике у свеукупности и то како на страни противника НОП-а, тако и у самом НОП-у. У свјетлу свих тих

чинилаца требало је цијенити и »нове тонове«, како то аутор понегдје назива, у политици руководства КПЈ и народноослободилачког покрета. Политичка платформа НОП-а утврђена је од почетка устанка, и та политичка линија изграђивана је у складу са општим развојем војно-политичких прилика у свијету и у складу са конкретним развојем прилика у нашој земљи. Понајмање је та политичка линија била праволинијска и без коректура, што и аутор на једном мјесту утврђује. У практичном вођењу политике НОП-а нужно је било одређених промашаја, дилема и сл., али се цио комплекс тих противрјечних момената у развоју динамичног покрета, какав је био НОП, мора ставити у одговарајући оквир догађаја на ширем међународном плану, а исто тако с обзиром на развој прилика у земљи. Устанак и у појединим регијама Босне и Херцеговине није текао истом динамиком и сваки крај носио је у себи неке специфичности. Аутор у својој анализи развоја НОП-а крајем 1941. и почетком 1942. није могао наћи, на примјер, на простору западне Босне, односно Бос. крајине, оне појаве које су забиљежене у источној Херцеговини, па ипак он пише о кризи устанка на подручју цијеле Босне и Херцеговине.

Расим Хурем је, изгледа, у конципирању своје студије настојао да избјегне доста присутан у историографији НОР-а и народне револуције клишетиран начин расправа и оцјена одређених феномена народноослободилачког покрета. Руковођен, донекле, тиме, он као да је пренебрегао неке општепознате и утврђене вриједности НОП-а, које је требало свакако у овој студији афирмисати.

Не смије се такође занемарити ни чињеница да је аутор своју студију припремао и објавио у једној друштвено-политичкој клими, у којој се јавила поред осталог и тенденција да се одређене вриједности НОП-а, а посебно улога КПЈ у њему девалвирају. Не мислим да је Хурем тиме био мотивисан када је писао своју студију, али се исто тако не може негирати да се је он од једне такве атмосфере могао потпуно изоловати, која се на одређен начин одразила у дијелу наше историографије.

Прије објављивања своје студије, *Криза НОП-а у Босни и Херцеговини*, Расим Хурем је објавно више радова у којима се третира проблематика НОР-а и народне револуције на подручју источне Босне. Они представљају допринос историографији НОР-а. Међутим, бављење дуги низ година искључиво проблематиком историје НОР-а на једном ужем подручју Босне и Херцеговине, које је доста сложено и деликатно, као да је утицало да он појаве са тог терена уопћи и генерализира на цијелу Босну и Херцеговину.

Сматрам, на крају, да је аутор онемогућио сам себе да испита све релевантне моменте предмета који је узео да анализира када је унапријед поставио једну тезу коју није ваљаним аргументима могао доказати. Из једног таквог поступка неизбјежно су проистекле непотпуне, а дјеломично произвољне оцјене и закључивање. Постављена је једна теза коју аутор није у могућности да увјерљиво тј. документовано брани.

Др Ибрахим Карабеговић

Ја се извињавам што нисам у могућности, као већина мојих колега, да своју дискусију изнесем у писменој форми, јер би она на тај начин била прегледнија и срећенија. То, ипак, не значи да и на овај начин моја дискусија неће допринијети рашчињавању извјесних појмова у овој расправи. Хтио бих напоменути да се налазим у позицији оних дискутаната који недовољно познају грађу на којој се базира теза Расима Хурема, а поготово грађу на којој се она не базира.

Почео бих од констатације да књига Расима Хурема није његова лична ствар, да је она производ програма Института и да је тај проблем, почевши од његове формулације, прошао кроз више дискусија и стручних састанака. Из досадашњих дискусија стиче се утисак да је ријеч искључиво о личности и ставовима Расима Хурема. Иако су то, ипак, највише његови ставови као аутора књиге, не смије се ни у ком случају занемарити чињеница да је теза произашла из програмског задатка Института. Према томе, добар дио одговорности за пропусте у књизи носимо и ми сви који радимо у Институту.

Када говоримо о књизи Расима Хурема, њеним манама и пропустима, треба имати у виду да свако од нас може доћи у сличну ситуацију. И сâм сам могао упасти у грешку, настојећи да своју тезу ограничим на период до 1929. године, да је скратим, односно осакатим, али је, на моју срећу, нико такву није хтио прихватити. Према томе, у тежњи да себи олакшамо задатак, скраћивањем и цјепкањем проблема који обрађујемо, највише грешимо ми аутори, па према томе носимо и највећи дио одговорности.

Хтио бих истаћи да су пропусти и грешке у књизи о којој данас говоримо највећим дијелом резултат погрешног методолошког приступа, погрешне формулације теме итд. Ми једну јединствену револуцију исувише цјепкамо. Сматрам да је највећа наша грешка што о нашој револуцији пишемо тако уситњено. Претјераним цијепањем теме по времену, регионима, па и проблематици, губи се из вида цјелина и општа кретања.

Наша Партија говори и мисли на револуцију још 1918, 1919. и 1920. године. Чланови КПЈ и СКОЈ-а се одазивају на позив Партије у борбу против диктатуре 1929. године. Желио бих истаћи да је КПЈ, ставивши се на чело наших народа и народности 1941. у првом реду имала на уму револуционарне промјене. Однос према четницима и преговори с њима у току 1941. и 1942. године су, по мом мишљењу, у највећој мјери питања тактике борбе. За Партију је револуција увијек, од првог дана, била у центру пажње. Мислим да је велики недостатак књиге што ову чињеницу није довољно узела у обзир.

Ја не могу замислити ниједну књигу, а поготово ову, без увода. Ако Партија мисли на револуцију много раније и сву своју активност подређу-

је том основном задатку, онда се то морало у уводном дијелу књиге истаћи. Међуратни период, а посебно године непосредно пред рат, су у овој књизи потпуно занемарене, а без тога је тешко и немогуће објашњавати настајуће догађаје. Даље, ја мислим да је незахвално писати о догађајима који се нису још »охладиле«, али ако се већ о томе пише, не смију се занемарити многобројни актери наше револуције који су још живи. Сматрам да се теза не може заснивати само на оним документима, односно писмима која су настала у току револуције. У главама оних који су се налазили на челу револуције било је и остало доста ненаписаног, што је значајно за доношење одређених закључака. Другим ријечима, сматрам да је аутор морао консултовати много више живих актера револуције.

Посебно ми је упао у очи онај дио књиге – тезе, у којем се говори о лијевим скретањима, гдје се говори о терору и ликвидацији кулаштва, непријатеља, односно, гдје се наводе конкретни примјери и подаци о ликвидираним лицима. Мене је то одмах подсјетило на проблем којим се бавим. Непријатељи октобарске револуције и Лењинових нових сватања, у чијим редовима су се налазили и многи социјалисти, па и Карл Кауцки, организовали су праву хајку против бољшевика и октобарске револуције уопште, а главни аргументи у тој хајци били су терор бољшевика. Поставља се, наиме, питање да ли може бити једна оружана, насилна револуција, без терора и жртава? У једној таквој револуцији је нормална појава да често страдају и недужни, па чак и они који су се налазили у њеним редовима. Изношење оваквих примјера, а томе је у овој књизи посвећено доста простора, не иде у прилог ауторској тези. По мом мишљењу, то може бити од користи само непријатељима наше револуције. Мислим да је и Небојша Попов злоупотребио баш тај дио тезе.

Читајући књигу Расима Хурема, добија се утисак (посебно стр. 119, 228, 280, 281) да аутор четнички покрет (ја га не бих називао ни покретом, већ једноставно четништво) ставља у равноправан положај са НОП-ом, на чијем се челу налази КПЈ, што никако не може да се прихвати. Комунистичкој партији Југославије је било јасно ко су били четници и прије и за вријеме рата. Партији је било јасно и у почетку устанка 1941. године ко су четници. Што је она с њима преговарала, то је за мене само питање тактике у револуцији и нужде у одређеном моменту.

Др Цевад Јузбашевић

Морам да се, донекле, оградим када је ријеч о стручној страни ове проблематике, јер то није моја ужа специјалност. Стога не могу улазити у детаљнију анализу књиге Р. Хурема, али нешто опћенито могу да кажем.

Мислим да се ради овдје о третману два проблема који изазивају извјесне резерве и недоумице. Прво, то је третман устанка, тј. проблема односа организованог и спонтаног у устанку. Мислим да је Хурем покушао и уложио напор да устанак не прикаже стереотипно, него у његовој сложености. Али у том покушају поткрале су му се и озбиљне грешке, од којих су

неке мање-више карактеристичне и за читаву књигу. То су, прије свега, извјесне паушалне и непрецизне оцјене дате без одговарајуће анализе, на што су други већ указали. Кад је ријеч о улози Партије у дизању устанка, Хурем се само огранично на констатацију да је устанак припремила и организационо обликовала Комунистичка партија. (Др Расим Хурем: *Криза НОП-а...* стр. 32). Међутим, у самом синтетичком приказу устанка та се улога не види, него се тек касније говори о прилагођавању КПЈ условима устанка. Мислим да овакво конципирање материје даје могућност за нежељене интерпретације. Ипак, хтио бих да кажем да се не бих сложио са оним дискутантима који не виде одређене проблеме у остварењу руководеће улоге Партије у устанку. При томе имам у виду сложеност ситуације и онај мозаик односа у појединим регионима, који показују знатне специфичности у погледу односа организованог фактора и спонтаног кретања маса у устанку. (На примјер, у подручју Дрвара имамо од почетка организован устанак, насупротив приликама у источној Херцеговини). Мислим да треба констативати да нема револуције у којој нема спонтанитета, само је питање утврђивања правог односа између одређујућих објективних фактора и субјективног фактора, Партије, која је играла одлучујућу улогу у устанку. Међутим, ово није у Хуремовој књизи свугдје добило најсретније рјешење.

Друго питање, то је третман кризе, о којој је овдје било ријечи. Ја се у потпуности слажем са основним примједбама, које је дао друг Перо Морача, да наглашавање класног смисла народноослободилачког покрета није био основни фактор кризе тог покрета, како то Хурем тврди. Мислим да из свега досадашњег, што је речено, произилази да Хуремова аргументација не потврђује његову основну тезу. При томе, опет, не сматрам да није потребно изучавати извјесне амплитуде у развоју политике КПЈ у току народноослободилачког рата, па и тзв. »нове тонове«. Међутим, кад је ријеч о ендогеним факторима кризе у 1942. години, не може бити говора да је политика ЦК КПЈ била тај одлучујући фактор, што опет не значи да тзв. »нови тонови« нису могли бити један од њених елемената.

Указао бих да су непрецизне формулације и контрадикције у тексту књиге доста честе. Тако анализа домашаја тзв. »нових тонова« није у складу са закључцима који су изведени. Сам аутор, нпр., наводи писмо ЦК КПЈ упућено ПК за Црну Гору, Боку и Санцак од 22. децембра 1941. године, у коме се интервенише против сужавања политичке платформе народноослободилачке борбе и инсистира на ширини покрета. (Ор. *cit.* стр. 92). Ово се, очито, не уклапа у општи концепт аутора о политици ЦК КПЈ крајем 1941. и почетком 1942. године и стоји у очитој контрадикцији са његовом интерпретацијом значаја Савјетовања у Иванчићима. Код Расима Хурема је, мислим, ријеч о покушају синтетизовања без адекватних анализа, па одатле многе неодређености и извјесни неприхватљиви закључци.

Упозорио бих и на једно терминолошко питање, које није само то него има и суштински значај. Расим Хурем у књизи употребљава понегдје у истом значењу термине националноослободилачки и народноослободилачки, не видећи у њима никакве разлике. (Ор. *cit.* стр. 81, 85, 106, 180 итд.). Међутим, није случајно да је у току рата употребљаван термин народноослободилачка борба, а не националноослободилачка борба, народноослободилачки фронт, а не националноослободилачки фронт итд. Термин народноослободилачки је различит и знатно је шири од термина националноослободилачки, јер у првом плану има народ, пук, у смислу широким маса и

њихових интереса. Мислим да је још у току народноослободилачког рата један од руководилаца народноослободилачког покрета скренуо пажњу на ову разлику, критикујући извјесна одступања у политичкој пракси.

На крају желим да истакнем да дијелим мишљење Пере Мораче да покренути и отворени проблеми у Хуремовој студији представљају једно од најзначајнијих поља истраживања о којима историјска наука тек треба да пружи потпунија сазнања. (П. Морача, *О једној интерпретацији развика НОП-а у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године*, у књизи: *АВНОЈ и НОБ у Босни и Херцеговини (1942 – 1943)*, Београд 1974, стр. 109). На значај ове материје указује и чињеница да је посљедњих година неколико аутора у стручним часописима посветило своје написе питањима политичке платформе КПЈ у току народноослободилачког рата, посебно у вези са тзв. лијевим скретањима. (Ђ. Вујовић, *О лијевим грешкама КПЈ у Црној Гори у првој години народноослободилачког рата*, Историјски записи XXIV/1, Титоград 1967, стр. 45 – 113; Б. Петрановић, *О левим скретањима КПЈ крајем 1941. и у првој половини 1942. године*, Зборник за историју Нови Сад 1971/4, стр. 39 – 82; М. Лековић, *Мере Централног комитета КПЈ у првој половини 1942. г. против левог скретања у политици КПЈ*, ЈИЧ, 1973, 1 – 2, стр. 57 – 77; П. Морача, *Процес конституисања политичке платформе КПЈ у ослободилачком рату и револуцији*, Политички живот Југославије 1914 – 1945, Београд 1973). О томе је вођена и дискусија на нашем научном скупу посвећеном АВНОЈ-у и народноослободилачкој борби у Босни и Херцеговини у 1942. и 1943. години, када је први пут Хуремова књига била подвргнута критици. Том приликом је, мислим, и закључено да се даље настави разматрање проблематике конституисања политичке линије КПЈ у току НОР-а на једном симпозију југословенског карактера. И на овом нашем састанку било је врло аргументованих дискусија које представљају, без сумње, допринос овој тематици. Међутим, ни све што је овдје речено не би се могло без даљњег прихватити. При томе мислим на дискусију о питању домања четничко-партизанских споразума, питању одредјељивања у току НОР-а итд. Сматрам да ова проблематика није исцрпљена и да потреба за њеним даљим изучавањем остаје актуелна.

Др Никола Бабић

Наша настојања усмјерена су на то да у овој дискусији са научно-стручног аспекта приђемо критичком разматрању и анализи дјела друга Хурема: *Криза НОП-а у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942.* На то нас, поред осталог, упућују већ до сада објављене или изречене критике ове књиге, која је настала као резултат ауторовог рада у нашем Институту. У том контексту јавља се и наша критика бројних ауторових ставова и оцјена, које, управо, због своје ненаучности, могу имати и одређене импликације. Овдје је у досадашњој дискусији указано на велики број пропуста разних врста који боду очи по својој неодрживости до те мјере да недвосмислено говоре о неодрживости и основне тезе овога дјела,

која се састоји у категоричкој тврдњи, изреченој већ у наслову дјела, да је НОП у Босни и Херцеговини (читавај) крајем 1941. и почетком 1942. године запао у кризу проузроковану, углавном, »иовим тоновима« у политици ЦК КПЈ.

По програму Института, друг Хурем је 1963. године почео да ради на теми: *КПЈ у источној Босни од 1942. до 1945.* Онда је 1967. године прихваћена његова идеја да се дио теме коју је до тада истраживао пријави као докторска теза под насловом: *Појава кризе НОП-а у БиХ крајем 1941. и почетком 1942.* а тек послје одбране тезе, аутор је свом дјелу дао дефинитивни наслов, који истовремено садржи и једну категоричку тврдњу о кризи народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године. Текст који је брањен као теза био је завршен већ крајем 1969. године, па друг Шехић можда има право што упозорава иа то вријеме, то јест на једну атмосферу у којој је било и свакаквих интерпретација ове тематике и недовољне критике и недовољне будности. Међутим, тај текст је дорађиван и докрајчен током 1972. године. Тада је дато и посљедње поглавље књиге – Закључна разматрања – у којем, такођер, налазимо потврду ауторових гледања, оцјена и закључака, какве је изложио и у претходним поглављима књиге.

У читавом низу врло добро аргументованих дискусија указано је да у књизи има много тога што је погрешно, непрецизно, односно научно неодоговорно интерпретирано, објашњено или закључено. Једна амбиција да се говори језиком »чисте науке«, да се дадне нешто до чега други не може досећи, отишла је странпутице. Кад то кажем, да се подсјетимо само на неколико ствари. Рецимо, ја морам да поновим онај цитат на деветој страни гдје се каже:

»Попут буржоазије која је борбу против окупатора схватала као процес који ће јој вратити у априлском рату изгубљену власт и сачувати њене класне позиције, КПЈ је почела да у народноослободилачку борбу уноси елементе класног рата«. Прије свега, поставља се питање гдје је та буржоазија која је водила »борбу против окупатора« у нашој земљи? Оружани егзекутори буржоаске политике у Југославији сврстали су се сви редом у редове квислинга. И оружане снаге прозападно оријентисане буржоазије и избјегличке владе – четници – започели су шуровање са окупаторима, већ у првим устаничким данима, да би управо у вријеме о којем говори Хурем прешли на отворену сарадњу са њима. То је та груба стварност, а друга је ствар шта су четници истицали као циљ у својој лажној пропаганди. Позната је њихова »борба« против окупатора у Србији до тзв. прве непријатељске офанзиве, у јесен 1941. године, када су све своје снаге мобилисали против НОП-а. Колико ми је познато на територији Босне и Херцеговине, а ни у другим крајевима, нема ниједног примјера да су се четници заједно са партизанима или самостално борили против окупаторских снага за читаво вријеме народноослободилачког рата 1941 – 1945. године. Они се у првим устаничким мјесецима боре против усташа и домобрана. Већ тада започињу своје прве масовне злочине над невиним муслиманским и хрватским становништвом. Тим својим злодјелима и започетом сарадњом са окупаторима и са властима тзв. Независне Државе Хрватске, они су у појединим крајевима изазвали осипање устаничке масе, а тај се процес ни у ком случају не може поистоветити са крпзом НОП-а и његове јасне и одлучне оријентације на борбу против окупатора и његових домаћих слугу. И у врије-

ме о којем говори Хуремова књига НОП је у појединим крајевима пролазио кроз одређене тешкоће, које још неки аутори називају и кризама. Али он је истовремено извојевао и значајне политичке побједе, стварајући и учвршћујући органе народноослободилачке власти, масовне антифашистичке организације и оружане јединице, »изгонећи на чистац«¹ опредјељења према дилемама: ко је за, а ко против окупатора. Када се говори о тим тешкоћама НОП-а, најбитније је утврдити њихове праве узроке. Очигледно је да их је Хурем пронашао на погрешном мјесту. Он их налази у »новим тоновима«² политике ЦК КПЈ и то свугдје у Босни и Херцеговини, не узимајући у обзир посљедице крупних окупаторско-квислиншких офанзива нити чињеницу да на фронту борбе против њемачких и италијанских окупатора, па чак ни против усташа и домобрана, није више нигдје било те буржоазије, ни њене »војске«³ – четника. Поготово је онда неодржива тврдња да се у то вријеме КПЈ понаша као и буржоазија и да попут ње »у народноослободилачку борбу уноси елементе класног рата«. Она је само дошла у ситуацију да фронт борбе прошири против још једног отвореног сарадника окупатора, који је уз то, попут усташа над српским, проводио прави геноцид над муслиманским и хрватским народом.

За своје тврдње о »новим тоновима«⁴ у политици ЦК КПЈ, који су онда водили у екстремне појаве »лијевог скретања«⁵ и »црвеног терора«, Хурем се позива и на ставове партијског Савјетовања у Иванчићима, 7. јануара 1942. године. Иначе се код њега, а и код још неких аутора, о овом Савјетовању говори као о партијском скупу, о којем његови учесници не казују или неће да кажу све. О Савјетовању у Иванчићима, са којег до сада нису пронађени писани документи, објавило је своја сјећања више учесника, или као посебне прилоге, или у оквиру ширих казивања о својим виђењима прилика и догађаја тога времена. О томе су писали Угљеша Даниловић, Светозар Вукмановић-Темпо, Нисим Албахари, Авдо Хумо, Брана Ковачевић и још неки. Готово сви они приближавају се у оцјени великог значаја овог скупа за даљњи развитак НОП-а и за утврђивање јасније политике према четницима. Па ипак, Хурем се опредјељује да сјећање Б. Ковачевића у његовој »основи узме као вјеродостојно«⁶ (100), и да и сам о Савјетовању оцјењује готово истовјетно како је Ковачевић о њему »стекао утисак и понио га са собом у Херцеговину«, наиме да се »уноси више класног елемента у нашу НОБ-у«⁷ (145). Тако Хурем извлачи закључак о »новим тоновима«⁸ из казивања Б. Ковачевића, једног од најмлађих учесника Савјетовања, готово запостављајући казивања свих других, тада далеко одговорнијих људи у КПЈ и НОП-у. Сасвим је разумљиво да је народноослободилачки рат под руководством КПЈ и са радницима и сељацима, као основном структуром НОП-а, носио са собом »класне елементе«, односно да је борба против окупатора и највећег дијела југословенске буржоазије у његовој служби вођена и за национално и за социјално ослобођење. Али то ни у ком случају није доказ Хуремове тезе да је она наметнула класни обрачун.

О једном другом извору који Хурем узима као доказ о »новим тоновима«⁹ у политици ЦК КПЈ – чланку Моше Пијаде: »За шта се боре партизани у Босни и Херцеговини«, односно о начину како се њиме аутор користи, довољно су овдје рекли другови Шарац и Шехић, показавши да је у њему аутор тражио само оне исјечке који би могли потврдити његову тезу, а није узимао у обзир чланак у цјелини, или далеко већи његов дио који го-

вори о недвосмисленој народноослободилачкој оријентацији НОП-а. Дакле, јасно је да како год је Хурем у питању Иванчића тражио само једног аутора, тако је и у чланку М. Пијаде тражио само оне исјечке који би ишли у прилог његовој тврдњи.

Користећи се таквом »методом« употребе извора, аутор пренебрегава мноштво аутентичних извора, па и овдје већ помињано писмо друга Тита – генералног секретара КПЈ и Врховног команданта НОВ и ПОЈ, дакле, првог стратега и инспиратора НОБ-е – од 25. децембра 1941. године из Рогатице, или његово писмо руководствима НОП-а од 10. јануара 1942. године (само 3 дана послје Иванчића), у којима се говори о потреби да се у народноослободилачку борбу мобилишу све патриотске снаге, односно да треба видјети ко је све заведен у четничке редове и ко још увијек изражава одређену спремност за борбу против окупатора, те да такве не треба одгурнути. Кад се томе дода чињеница да ни у једном писму ЦК КПЈ или Врховног штаба из тога времена – политичким руководствомима НОП-а у другим југословенским земљама, нема ни говора о »новим тоновима«, како их Хурем приказује, онда је јасан закључак да је ту научни метод сасвим казао. Осим свега тога, потпуно је ненаучно закључити да је оштрији курс према четницима и снагама које су их подржавале, а који су прешли на отворену сарадњу са окупатором, значио прелазак на класни рат. Зар то у својој суштини није било исто што и отворена борба против свих других квислинга у појединим југословенским земљама и профашистичких буржоаских снага које су их подржавале. И зар НОП није примио у своје редове све оне патриоте, па и поједине истакнуте функционере грађанских политичких партија који су били спремни на борбу против окупатора.

Врло је чудан и ауторов закључак да је руководству НОП-а »управо у то вријеме (почетак 1942. – Н. Б.) постало јасно да је за шири размах народноослободилачке борбе била недовољна оријентација углавном на Србе« (96). Међутим, сваком ко се имало бавио истраживањем развитка НОП-а од његових почетака, познато је да је у свакој политичкој, практичној акцији и готово у сваком писаном документу КПЈ као цјелини, па и њених организација и руководстава у Босни и Херцеговини, истицао од првих дана окупације и кроз читав устанички период, да је народноослободилачка борба ствар свих народа Југославије и сва три босанскохерцеговачка народа и да без такве оријентације нема слободе ни једном од њих. Такви ставови КПЈ и НОП-а у цјелини нису доведени у питање ни у једном тренутку, ни у стратешком, ни у тактичком погледу. Друге су околности – окупација и усташки терор који је ишао на истребљење – утицали да је српски народ у овом периоду најмасовније учествовао у оружаном борби.

Ја сам, такође, као и друг Карабеговић, стекао дојам да се на више мјеста у књизи народноослободилачки покрет и четнички покрет стављају, малтене, у један равноправан положај два антифашистичка покрета, само с различитим класним циљевима, с различитим класним позицијама. Мислим да је то неодржива интерпретација и чудна оцјена, јер не одговара историјској истини. Никад се четнички покрет, буквално речено ни једном акцијом, није афирмисао као антифашистички покрет, што значи као покрет који се бори против фашизма, против фашистичких окупатора у Југославији.

Због таквог третмана у књизи Р. Хурема се, чини ми се, и јављају оне пежоративне квалификације појединих акција НОП-а о којима је малопри-

је нешто рекла другарица Шкарица. Она је споменула само тај израз »кумовало«, али таквих има више – рецимо, припишу се НОП-у »погроми, дим и ватра« и слично, као некакво средство борбе, па онда оперативни штаб »брутално је поступио«, па партизани су »депортовали« становништво итд. Увјерен сам да објективан приступ разматрању цјелокупних прилика тога времена у Босни и Херцеговини и у Југославији, оног кошмара у који су доведени наши народи окупацијом и цијепањем земље, а посебно објективно разматрање прилика у којима се нашао НОП на фронту против њемачких, италијанских и других окупатора и квислинга свих врста – такав приступ, дакле, не би могао допустити тај пежоративни жаргон.

Мислим да не би било смисла понављати бројне друге ауторове промашаје на које су овдје поједини другови указали. За неке од њих има се дојам да су стварно настали прије 4 – 5 година, када су одређене контрареволуционарне снаге својим националистичким, нихилистичким и критизерским иступима настојале да девалвирају све вриједности југословенске револуције и у рату и у миру. Зато изненађују сличне појаве, помало екстремне оцјене и закључци, у Хуремовом раду и послије тога, односно и послије појаве књиге о којој дискутујемо. Друг Брчић је споменуо Хуремов реферат за наш научни скуп: *АВНОЈ и народноослободилачка борба у Босни и Херцеговини (1942 – 1943)*, који смо одржали крајем новембра 1973. године. Наслов тог реферата био је: »Прилике у источној Босни средином 1942. године«. Другарица Невенка Бајић и ја, као рецензенти, били смо изненађени неким чудним формулацијама и закључцима у том раду, који су, по мом мишљењу, само наставак ауторових гледања на ову проблематику у његовој књизи, због чега то сада и спомињем. Већ на првој страни оригинала тог реферата Хурем констатује: »Током тзв. треће непријатељске офанзиве устаничка маса у источној Босни практично се определијела за четничку политику чекања. Народнослободилачки покрет у овој области изгубио је прву рунду у оштром сукобу са четничким покретом Драже Михаиловића који је отпочео задњих мјесеци 1941. године«. Нешто даље на истој страни тврди се: »Народнослободилачки покрет је запао у озбиљну кризу, а устанак доведен у питање. Највећи дио српског становништва импресиониран снагом окупатора, подложен четничкој пропаганди и без наде да ће му народнослободилачки покрет пружити елементарну сигурност, одустао је од акционе сарадње са НОП-ом, а понегдје помагао четнички покрет«. То су тако тврде и иеодмјерене оцјене и закључци из којих се само може закључити да је готово сва устаничка маса окренула леђа НОП-у и прихватила четничке, и да је велико питање хоће ли ту НОП успјети икада да се опорави. А већ у истој тој години догађаји су демантовали постојање таквих дилема.

Износећи овако крупне тврдње и констатујући да се те крупне појаве и догађаји одвијају током тзв. треће непријатељске офанзиве, аутор ни овдје, као, уосталом, ни у својој књизи, не објашњава и не узима као некакав значајан фактор чињеницу да су источном Босном и Херцеговином само за 4 мјесеца – од јануара до априла 1942 – прогргмјеле двије снажне непријатељске офанзиве које су настојале да крвавим терором и масовним злодјелима униште НОП, те да је четнички покрет само у оквиру тих офанзива успио да стекне одређене позиције. Према аутору, губљење позиција НОП-а настало је само »у оштром сукобу са четничким покретом Драже Михаиловића«.

Хурем посматра проблем у временском раздобљу које као да је ножем одсјекао и онда даје тако неодмјерене закључке, према којима излази да је читав српски народ прихватио четнички покрет, не узимајући у обзир учешће тога народа у НОП-у ни прије, ни убрзо послје, а да не кажем, не узимајући у обзир коначни резултат.

Понављам да овај реферат, у којем је аутор извршио одређене интервенције послје рецензије, спомињем само због тога што ми се чини да су поједине оцјене и закључци просто реприза сличних оцјена и закључака у књизи. И тамо се тај крупни фактор непријатељских офанзива не узима озбиљније у обзир – дакле, снага и дјејство окупатора су секундарни, и тамо се процеси посматрају у временски исјеченом раздобљу, тамо се недовољно говори о НОП-у у Босанској крајини, који је у пуном успону и у овом раздобљу, а ситуација се оцјењује као криза НОП-а у читавој Босни и Херцеговини настала у сукобу с четничким покретом и због »нових тонова« у политици КПЈ.

Све ово на што смо указали у овој дискусији и шта је речено у ранијим критикама књиге друга Хурема, показује да су његова настојања да дâ једну »вансеријску« студију, како та настојања назива друг Шарац, и да говори само у име »чисте науке«, резултирала крупним методолошким грешкама и озбиљним научним промашајима. Бранити све то у име »чисте науке«, значило би нашу критику оквалификовати као прагматички захтјев дневне политике. Међутим, велики број критичких примједби, које су овдје изнесене, отклањају такву помисао и код лаика, и код врсног стручњака, па и код малициозних наклапала. Уосталом, зар је могуће писати о најсуптилнијим политичким питањима, какво је и ово, а отклањати политичку ангажованост и проглашавати се некаквим »научним чистунцем«.

На крају, рекао бих неколико ријечи у вези са примједбама друга Карабеговића да је Институт, као установа у којој ради друг Хурем, требало да буде ангажованији у формулацији његове теме и у њеној изради, те да се једна критичка расправа могла организовати и раније, па и прије штампања књиге. Мислим да такве примједбе у принципу стоје. Уз пуно уважавања ауторове научне самосталности, његових стваралачких напора, институција у којој се ради по одређеном плану и програму има право да утиче, па да и инсистира на томе шта ће који од њених сарадника радити и да остварује одређени увид у то како ће радити. Она за то у цјелини и за сваког сарадника посебно добива и друштвена средства. Институт је у извјесном смислу остваривао увид и у Хуремов рад све дотле док његова тема није прихваћена као докторска теза на Филозофском факултету у Сарајеву. Послије одбране, аутор је у првој половини 1972. још дорађивао рукопис и дао му дефинитиван наслов. Књига се појавила из штампе почетком 1973, иако је 1972. година наведена као година излагања, и убрзо добила награду Издавачког предузећа »Свјетлост«. Па и поред два тако висока признања – прихваћена као теза и награда издавача – прву критику доживјела је већ крајем 1973. године на научном скупу који је организовао управо наш Институт. Оваква темељитија критичка расправа у колективу у којем аутор ради, пада, чини ми се, без закашњења, када је свима омогућено да темељитије проанализирају и оцијене ово дјело.

Др Здравко Антонић

Рад др Расима Хурема *Криза народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године* представља докторску дисертацију, која је 1970. године одбрањена на Филозофском факултету у Сарајеву, а затим 1972. године штампана и награђена у Издавачком предузећу »Свјетлост« у Сарајеву.

Књига има укупно 322 странице текста формата 14 × 20 цм, од чега 273 странице представљају основни текст, укључујући ту и закључна разматрања, а остало се односи на податке о изворима и литератури, регистар личних имена, географских појмова и садржај књиге.

Основни текст подијељен је на: предговор (5 – 6 стр.), увод (7 – 22 стр.) и шест поглавља (23 – 285).

У првом поглављу – *Неке карактеристике устанка у Босни и Херцеговини 1941. године* (23 – 74 стр.) разматрају се: Основна обиљежја устанка (24 – 50 стр.), Прилагођавање КПЈ у Босни и Херцеговини условима устанка (51 – 60 стр.) и Напори КПЈ да устанак контролише и политички усмјева (61 – 74 стр.)

Друго поглавље дефинисано је као: *Основни елементи кризе НОП-а* (75 – 184 стр.) са поднасловима: Нови тонови у политици Централног комитета КПЈ и Врховног штаба НОП-одреда Југославије крајем 1941. и почетком 1942. године (77 – 106 стр.), *Форме испољавања кризе на тлу Босне и Херцеговине* (107 – 170 стр.) и *Карактеристичне појаве кризе у другим југословенским земљама* (170 – 184 стр.).

У трећем поглављу: *Мјере окупатора и усташа као фактор кризе НОП-а* (185 – 218 стр.) говори се о покушају пацификације Босне и Херцеговине (187 – 205. стр.) и о корекцији усташке политике према Србима (206 – 218 стр.).

Четврто поглавље: *Испољавање кризе НОП-а у Босни и Херцеговини* (219 – 249 стр.) разматрано је кроз Политичко одређење устаника и распадање устаничких одреда (221 – 241 стр.) и кроз Слабљење илегалног НОП-а у градовима (242 – 249 стр.).

У петом поглављу – *Превазилажење кризе НОП-а* (251 – 273 стр.) материја се разматра кроз одјељке: Став Комунистичке интернационале према политици КПЈ у устанку (253 – 262 стр.), Прилагођавање политике КПЈ (263 – 269 стр.) и Оживљавање НОП-а у Босни и Херцеговини (270 – 273 стр.)

Шесто поглавље – *Закључна разматрања* (277 – 285 стр.) посвећено је давању општих карактеристика читаве материје која је стајала у фокусу ауторове обраде.

Из пописа извора и литературе види се да је кориштена необјављена и објављена архивска грађа, наша и непријатељска из Архива Војноисто-

ријског института, Београд, Архива за изучавање радничког покрета, Београд, Архива за изучавање историје радничког покрета, Сарајево, и Историјског архива Покрајинског комитета СК за Војводину, Нови Сад. Међу објављеном архивском грађом доминирају сасвим оправдано Зборници докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа (разни томови и књиге) у издању Војноисторијског института из Београда и Архив Савеза комуниста Босие и Херцеговине, који је својевремено издавало Историјско одјељење ЦК СКБиХ. Из одјељака: мемоарска грађа, штампа и остали објављени извори, сусрећемо се са таквим едицијама, иовинским издањима и публикацијама, које се мање-више, користе стандардно и при обради других сличних историографских радова. У попису литературе аутор је навео само оне књиге (26 дјела) и чланке (30 чланака) којима се непосредно користио, а не и ширу литературу коју је, свакако, читао.

На основу свега што је истражио и консултовао, писац је себи поставио задатак да испита посебан – специфичан проблем у развтку НОП-а у Босни и Херцеговини коме је дао назив Криза... Истиче да га је на ово навела чињеница што се историографија НОП-а развила до те мјере да је »... превазишла ниво и врјеме када је респектујући разлоге друштвене и политичке природе, писала о НОП-у и револуцији искључиво као о епопеји«.

Већ у предговору дјела, о коме данас разговарамо, констатује се да је НОП у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године запао у кризу, односно да се радило о »... кризи НОП-а у Југославији, која се с обзиром на неке важне околности најрељефније изразила на тлу Босне и Херцеговине« (стр. 5). Дакле, коначан свој суд о кризи аутор је изнио још у предговору, а све што иза тога слиједи само је у функцији потврде овога коначног суда. Хурем, даље, истиче да је овај феномен »у развтку НОП-а у Југославији третирао у његовој цјеловитости, али да је своја истраживања ограничио само на Босну и Херцеговину«. Мислим да је непотребно наглашавати да је овакав поступак методолошки неисправан, јер је немогуће проблем сагледати цјеловито, ако се истраживања обављају парцијално.

У уводном дијелу аутор најприје говори о устанку 1941. године, који узима као оквир у коме дјелују снаге са различитим политичким опредељењима, али истиче да размах и ширина устанка нису дозвољавали да дођу до изражаја, бар у прво вријеме, оне снаге које су биле против вођења НОБ-е под руководством КПЈ. Међутим, касније, из низа разлога, дошло је до диференцијације унутар устаничких редова у којима је створен маневарски простор и за дјеловање оних снага које се нису слагале са вођењем оружане борбе против окупатора. Овој класификацији политичких снага од стране аутора нема се шта приговорити, али је погрешка направљена у сљедећем: »Нашавши се у сукобу са буржоаским табором, КПЈ је почела да наглашава народнодемократски карактер НОП-а и да иде путем могућности да тукући окупатора и колаборационисте свих врста, туче противнике у борби за власт. Попут буржоазије која је борбу против окупатора схватила као процес који ће јој вратити у априлском рату изгубљену власт и сачувати њене класне позиције, КПЈ је почела да у народноослободилачку борбу уноси елементе класног рата... Кристализација идеја и циљева устаника, односно поларизација и сукоб друштвених и политичких снага у питању за нли против НОР-а под политичким вођством КПЈ, довели су крајем 1941. и почетком 1942. године до појаве кризе НОП-а« (стр. 9 – 10). Прво, КПЈ, није у сукобу са буржоаским табором само у фази припрема, покретања и

развоја устанка 1941. године, него се она јавља као негација овога табора знатно раније. Друго, не ради се о тучењу противника у борби за власт, него о тучењу противника који почиње или који већ сарађује са окупатором. Треће, не уноси КПЈ у борбу класни рат, него управо буржоазија жели да јој тај рат наметне, јер тако мисли сачувати своје класне позиције. И четврто, исувише се поједностављују фактори кризе, ако се они сведу само на кристализацију циљева и идеја, односно на сукоб друштвених и политичких снага које јесу или нису за борбу.

Када је аутор себи већ поставио задатак да говори о узроцима, карактеру, доменима и посљедицама које је криза изазвала, онда се није смио ограничити само на давање неких карактеристика устанка, него је морао да овај проблем посматра цјеловито. Да се овако поступило, онда се, вјероватно, не би могло написати да је КПЈ наметнула или да није успјела да наметне своју организацију устанку (стр. 34) већ би се видјело да је она устанку дала политичку и војну организацију још у вријеме његових припрема, а исто тако да она није говорила о политичким и социјалним циљевима устанка уопштено (стр. 43), него сасвим конкретно. Сљедствено томе, не би се могао појавити ни наслов – Прилагођавање КПЈ Босне и Херцеговине условима устанка (стр. 51).

На стр. 71 тешко се може бранити констатација да »...већина устаника у источној Босни није отишла у партизанске одреде зато што је имала одговарајућу политичку оријентацију, већ зато што су се у њиховом крају први појавили комунисти који су их позвали на устанак и који су те одреде организовали«. Поставља се питање: да ли је довољна само појава некога, па макар то били и комунисти, па да народ пође за њима, а да иза тога нису стајали далеко дубљи разлози. Мислим да није. Исто тако, дискутабилна је на стр. 72 тврдња: »Стварало се расположење за политичко рјешење положаја Срба у источној Босни у споразуму са њемачким окупатором, које је, како изгледа за већину њих било прихватљиво«. Није ми јасно откуда је аутор могао доћи до овакве констатације.

Након што се на стр. 73 описује да је под утјецајем низа фактора дошло до деморализације и преласка бораца – партизана у четнике у новембру и децембру 1941. године, извлачи се сљедећи закључак: »Деморализација је захватила више-мање све партизанске одреде у источној Босни, док је Калиновачком, Романијском и НОП одреду »Звјезда«, запријетило пуно расуло«. Ово је, вјероватно, дато према неким сјећањима и оној врсти докумената која није настала из прве руке и која не одражава стварно стање на терену. Јер, и кад би се прихватила деморализација као политички квалификатив унутрашњег стања и расположења код извјесног броја партизанских јединица, не може се прихватити вријеме у које се она ситуира.

Како је о поглављу – Основни елементи кризе НОП-а било довољно ријечи у реферату Пере Мораче: »О једној интерпретацији развјетка НОП-а у БиХ крајем 1941. и почетком 1942. године«, подмијетом 1973. на научном скупу у Сарајеву, ја се не бих на њему посебно задржавао. Указао бих само на неколико конкретних примједби.

На страни 91. када се говори о политичким одлукама ЦК КПЈ, донијетим крајем 1941. и почетком 1942. године, каже се поред осталог, да су сазреле могућности да се нешто отвореије и смјелије »истакну властити

политички циљеви«. Поставља се питање – па зар није КПЈ као авангарда радничке класе и најширих слојева народа – истицала властите политичке циљеве још прије окупације, па затим за вријеме припрема устанка (види материјале мајског савјетовања КПЈ у Загребу) као и за вријеме покретања и развоја устанка. Или још даље – па зар би се уопште и могао припремити устанак широм Југославије и дати народу јединствена политичка и војна организација и команда без јасног дефинисања властитих политичких циљева за које се бори КПЈ. Дакле, питање о коме говори аутор на стр. 91 потпуно је депласирано.

Када се на стр. 92 – 100 пише о партијскополитичком Савјетовању у Иваичићима и напомиње што је дата његова анализа и извучени закључци, констатује се, како о истом нема довољно релевантних извора, а затим се, након три препричана сјећања, даје предност сјећању Бране Ковачевића. Мотивација је да оно није »чиста конструкција«, односно да оно најбоље потврђује конкретну праксу на терену како прије тако и после Савјетовања. Али, при томе се не узима у обзир да је Брана Ковачевић у вријеме одржавања Савјетовања био врло млад, да се није кретао у »центру«, да је на Савјетовање дошао из Херцеговине и одмах се тамо и вратио, да се оно о чему он пише збивало у неким дијеловима Херцеговине и прије и после Савјетовања и на крају да је Ковачевић, као и сваки други живи човјек, могао много што и да заборави. У цјелини гледано: материјали (углавном мемоарска сјећања) о Савјетовању у Иваичићима не пружају могућности за онаква закључивања каква је из истих извора колега Хурем. Поготово, нема мјеста тези о инаугурисању курса на класни обрачун са четницима од стране руководства НОП-а, јер је општепознато да се само неколико дана касније поново упућује писмо четницима и позивају на сарадњу у борби против окупатора, односно приступа се формирању добровољачких јединица које се стварају од разбијених и деморалисаних четничких група и као такве укључују се у борбу против окупатора. Активност Врховног штаба на овом плану свакако је у супротности са тезом о лијевој скретању.

Исто тако чланак Моше Пијаде: »За шта се боре партизани у Босни и Херцеговини«, није адекватно протумачен. Прије свега, ријеч је о акционом чланку који има задатак да мобилише, покрене, обједини и усмјери најшире масе у борби против окупатора, а не да да коначну оцјену око завршетка рата. Разумије се да такав један текст мора да зрачи оптимизмом и вјером у побједу, али све ово није довољно да се може и смије закључивати да је Моша Пијаде подредио народноослободилачку борбу њеној класно-револуционарној суштини.

Под утиском сам да је врло парцијално писано и о тзв. другој непријатељској офанзиви (стр. 107 – 108). Ово, свакако, стоји у вези са ауторовим гледиштем да непријатељске офанзиве нису уврштене у ред основних елемената кризе НОП-а, него само у групу фактора који, иако, само успјешују кризу, али је нипошто не условљавају.

На стр. 120 аутор доказује да су четници ојачали своје позиције у источној Босни након друге непријатељске офанзиве, што је, мислим, дискутабилно. Сви четнички извјештаји из овога периода идентични су у оцјени да је њемачко-ушашка офанзива и за њихов покрет била велико изнемаћење и да их је у великој мјери дезорганизовала. У току офанзиве већина официра склонила се у Србију, а на терену су остали само домаћи четници, који су или пали у заробљеништво или прелазили у добровољачке јединице

или се пак склањали у близини својих насеља. Након офанзиве, протекло је прилично времена док се Дангић поново вратио у источну Босну и успио да уз помоћ Недићеве касе консолидује колико-толико извјесне четничке одреде.

Након што је на стр. 124 казао да са официрима из Србије у источну Босну стиже храна, со, шећер и друге потрепштине, аутор закључује: »Сељаци су постепено почели да вјерују да народноослободилачка борба нема изгледа да успије и да је боље да у циљу очувања живота и имовине слиједите четничку политичку линију«. Морам да кажем да оваква констатација нема подлогу у историјским изворима. Ова констатација се понавља у више варијанти и све се своде на исти закључак: аутор као да је опсједнут искривљеном психологијом босанског сељака у источној Босни. Умјесто да овога сељака види и цијени кроз његову конкретну активност: давање оружаног отпора окупатору, снабдијевање устаника храном, организовање позадине и обављање свих других послова, који су пали на његова плећа у једном општенародном рату, жели се по сваку цијену показати да је овај сељак примитиван, колебљив, подмитљив, малодушан и искључиво окренут себи. При свему томе се заборавља на жртве које су ти исти сељаци дали пред окупаторско-ушашким упориштима на Власеници, Зворнику, Кладњу, Добоју, Рогатици као и низу других мјеста широм источне Босне.

На стр. 142 каже се: »Коначно, Централни комитет КПЈ је уврстио борбу против пете колоне у ред примарних задатака народноослободилачког рата, а да није дао прецизно тумачење садржаја тог појма. А управо ту су дошла до изражаја најразличитија схватања што је условило да су као пета колона били означени не само појединци у служби окупатора него и бројни политички »непријатељи« и »неутралци«, људи различитог занимања, имовног стања и друштвеног положаја.« Аутор, дакле, мисли да није у питању формулисање политике о лијевом скретању, јер је она већ ту, него само непрецизно означавање објекта на кога се све то односи. Ова констатација има своју потврду и на стр. 168, гдје стоји: »Са становишта руководства НОП-а, борба против четништва била је онај политички оквир у коме се у датим условима могла успјешно водити класна борба«. У склопу егзекутивних мјера тзв. лијевог скретања посебно мјесто је дато партизанском Ударном батаљону у Херцеговини, који се приказује искључиво као носилац »црвеног терора«, али не и као елитна јединица Народноослободилачке војске (стр. 152).

Када се говори о нападу на Борач (стр. 160), онда се исувише инсистира на запљени имовине и паљењу кућа од стране НОВ, а не говори се ништа о жестини и тежини борбе коју су водили партизани, броју погинулих бораца и сл.

У оквиру трећег поглавља – Мјере окупатора и усташа као фактор кризе НОП-а, аутор је направио неколико пропуста. Тако, нпр., када говори о политичким акцијама које је предузимао окупатор у склопу тзв. треће непријатељске офанзиве (стр. 204), Хурем, без икакве ограде, тврди како се њемачки генерал Паулус Бадер залагао за планску изградњу српских насеља у источној Босни. Текст гласи: »Има индиција да је ген. Бадер у току операција сјеверно од демаркационе линије дијелио народну заплијењену стоку и заплијењене залихе хране«. Али, аутор заборавља да каже од кога је та стока и храна заплијењена. Мислим да није потребно ни подвлачити да су нама Бадерова »правда«, »равноправност«, »сигурност«, напори око

планске изградње српских насеља и друге »мјере«, добро познате из низа његових поступака. О свему овоме се могло говорити, али је аутор морао нагласити да је ријеч о непријатељској тактици и пропаганди, а не о неким стварним намјерама.

Када се (стр. 206 – 218) пише о корекцији усташке политике према Србима, онда се набраја низ мјера на које се обавезала влада НДХ како би измијенила свој однос према Србима, јер су то тражили њени патрони. То би све било на мјесту да се не констатује: »Пракса је показала да је усташко вођство покушало да остане при својим обећањима и прокламацијама. Оно је успјело да се усташки функционери и команданти у источној Босни у току тзв. треће офанзиве донекле придржавају издатих наређења у погледу односа према народу«. Као примјер доброг односа, за невиђено чудо, узет је Јуре Францетић за кога су управо и везани највећи злочини извршени у овој области у прољеће 1942. године.

У одјељку – Политичко опредјељење устаника и распадање устаничких одреда – аутор поново подвлачи да је руководство НОП-а крајем 1941. године и почетком 1942. године, стављајући акценат на борбу против четништва, интонирало класну садржину политичког сукоба са својим противницима, односно да је оно претворило рат против четништва у класни рат, а народноослободилачку борбу, у борбу за власт. Из овога је даље извучен закључак да то све нису могле да слиједу устаничке масе и да су се стога морале распасти.

У закључним разматрањима аутор је извршио рекапитулацију цјелокупне материје коју је обрађивао и на један синтетички начин поновио већину својих већ раније изнијетих теза.

О изворима и литератури за ову књигу ја не бих хтио посебно говорити, јер је о томе било довољно ријечи у претходним дискусијама. Али ако бих на крају хтио да кажем свој општи утисак о књизи, онда би се он састојао у сљедећем: колега Хурем се одлучио да напише рад о једном питању које до сада заиста није било довољно изучавано у нашој историографској литератури. При томе он се сусрео са бројним тешкоћама. Прво, није било потпунијих студија о низу питања и проблема (окупационом систему, усташтву, четништву, припремама устанка итд.) на које би се аутор могао ослонити приликом започињања свог рада. Друго, архивска грађа са којом се служио је разбацана и непотпуна. И треће, мислим да је проблем у истраживачком погледу постављан исувише уско. Штета је што у уводу није говорено више о условима у којима дјелује КПЈ, у којима се одвијају припреме устанка, затим што није дат један потпунији пресјек избијања и развоја самог устанка. Мишљења сам да би овакав методолошки поступак отклонио дилему о којој тога ко стоји на челу устанка, као и око тога ко се и зашто се бори.

Ширину питања и проблема који су у књизи покренути није пратила и одговарајућа ширина и дубина архивског истраживања. Не виде се конкретни свакодневни напори Партије на војном и политичком плану, нема довољно акција, динамике и ширине устаничког покрета. Стојим под утиском да рад није довољно истраживачки, али не само због неконсултовања свих врста извора него више због недовољног критичког односа према изворима. У историографији је већ одавно познато да се помоћу једне исте врсте извора могу износити разне тезе и хипотезе. Али задатак је исто-

ричара, посебно марксисте, да се определијели, за оне које се не могу лако негирати. У уској вези са овим свакако је и питање коректности, и то коректности са двије компоненте. Прво, као тачност репродуковања података и чињеница, и друго, као тежња да се што више материјала прегледа и на одговарајући начин искористи. Дакле, при раду ми се не смијемо задовољити само тиме што смо видјели шта је одлучила нека сједница, конференција или слично партијско-политичко тијело, него морамо да се спустимо и на терен и да тамо видимо како се спроводи у живот оно о чему је претходно договорано и одлучивано. За читаву ову проблематику недовољно је консултована архива појединих партизанских одреда, архива органа власти, архива партијских организација са терена, затим архива окупационих и квислиншких јединица са попришта борби итд., а управо је ова врста документације била најподеснија за стицање свеукупне представе о снази и димензијама народноослободилачког покрета.

Да закључим, остајем под дојмом да аутору при разрјешавању ове сложене и са историографског становишта компликоване тематике, није увијек полазило за руком да изнађе такве путеве и начине и примијени такве методе које би га водиле успјешно коначном циљу. Умјесто сериозне анализе садржаја као основне претпоставке за доношење сигурнијих закључака, ми се у неким поглављима Расимове књиге сусрећемо са таквим апстракцијама и генерализацијама које не могу издржати озбиљнију научну, а тиме и друштвену критику.

Др Расим Хурем

Излагања у овој дискусији садрже доста примједба на књигу коју сам ја написао. Указано је на њене слабости и на штетне идејно-политичке посљедице које ово дјело може да изазове. На све примједбе, једну по једну, није могуће нити је потребно одмах овдје одговорити. Ако бих хтио да се сасвим одређено поставим према свим критичким примједбама 12-торице дискутаната, требало би ми доста времена. Скоро да бих морао да напишем један нови прилог. Осим тога, ни сви дискутанти нису о свим стварима имали иста мишљења. Стога ће се моја дискусија односити на битне примједбе, на првом мјесту на однос и везе између тезе у књизи и мене као аутора, тј. на идејно-политичке импликације дјела и позицију аутора. На остале примједбе – чињеничне, методолошке и др. – које излазе из овог оквира нећу се овдје детаљније освртати. Књига о којој се разговара није ни први ни посљедњи мој рад. Имаћу прилике да све оне примједбе које су корисне прихватим и уважим у свом даљњем научном раду.

За бављење овим научним проблемом био сам научно мотивисан. Не стоји тврдња да сам истакао да ме на бављење овим проблемом »навелa чињеница што се историографија НОП-а развила до те мјере да је ... превазишла ниво и вријеме када је респектујући разлоге друштвене и политичке природе, писала о НОП-у и револуцији искључиво као о епопеји«. Нисам

имао жељу да се издижем изнад осталих историчара НОБ-а у Сарајеву и изван Сарајева, да се размећем ноншалантним потезима и да се неодговорно понашам. Нисам био под утицајем никакве еуфорије, нити сам се бојао да реafirмишем оно што је добро познато.

Двојица-тројица другова су рекли да се ради о компликованом научном проблему. Заиста, у покушају да се он ријеши ствара се један изузетно велик број научних асоцијација и питања. З. Антонић је добро рекао да је прије мог покушаја практично мало тога ријешено. Није довољно проучено ни питање НДХ, ни питање окупационог система, ни питање усташтва, ни четништва, нити је комплетно дат аналитички преглед устанка и НОП-а у Босни и Херцеговини. Због тога сам ја у приступу овом проблему имао иа располагању релативно мало научних предрађњи и чвршћих ослонаца. Разумије се, одатле су произлазиле заиста велике тешкоће. Изгледа да је било прерано позабавити се овако комплексним научним проблемом.

Када сам се прихватио овог посла, имао сам у виду и друштвену оправданост изучавања овог питања. Ја сам сматрао да изучавати НОР и револуцију у цјелини и сваку њихову фазу понаособ, са научно-марксистичких позиција, значи научну афирмацију народноослободилачког покрета. Мислим да шеста глава моје књиге представља управо покушај да се НОП на одговарајући начин квалификује као снажан покрет, који је у једном временском одсјеку имао у одређеним регијама великих тешкоћа и осцилација, али који је могао да их својим властитим снагама превазиђе.

Нисам желио писати нити сам писао о било чијим грешкама, а гдје год сам помињао тзв. лијеве грешке, стављао сам их под наводнике. У тексту моје књиге нема квалификација »правилно« и »неправилно«, јер то није задатак историчара. Према томе, улазећи у овај научни проблем и његову обраду у граицима својих могућности, ја нисам ништа чинио што би по мом знању и осјећању било са друштвенополитичке тачке гледишта неопортуно. Напротив. Ако, пак, нисам схватио да нека моја резоновања и оцјене могу имплицирати одређене политичке посљедице, онда се то мени може приговорити као човјеку који није сагледао и оцијенио политичку страну ствари.

Желим да кажем да је овај мој научни рад имао јавну санкцију и да није био моја приватна ствар. То се може и потврдити. Докторску тезу сам пријавио са сагласношћу и одобрењем Института за историју радничког покрета у Сарајеву у новембру 1967. године. Истражујући развитак НОП-а у источној Босни, што је било мој радни задатак, видео сам да је у источној Босни у 1942. години било збивања која буде интерес историчара и траже научну обраду. Тај ме је проблем јако заинтересирао и првобитно сам пријавио докторску тезу под насловом: *Појава кризе НОП-а у источној Босни*. Међутим, мени је на Филозофском факултету у Сарајеву сугерисано да би било научно оправдано да се проблем истражи и изучи на ширем терену, а не само на подручју источне Босне, јер да је то проблем НОП-а у цјелини. Послије више разговора, дошао сам до увјерења да би то било оправдано, па сам дао друго образложење теме и пријавио докторску тезу под насловом: *Појава кризе НОП-а у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године*. Тако је дошло до те промјене. Тезу је прихватило вијеће наставника Филозофског факултета у Сарајеву 29. марта 1968. г. Кад сам докторску тезу одбранио, обратио сам се Републичком савјету за коор-

динацију научних дјелатности СР БиХ с молбом да дотира штампање дјела. То је било 21. октобра 1970. године, пет мјесеци послје одбране тезе. Републички савјет за координацију научних дјелатности није дао никакву примједбу на дјело, већ је одговорио да за 1971. г. нема средстава за дотацију. Нешто касније, 17. јануара 1972. г., Институт се са своје стране обратио Републичком савјету с молбом за дотацију за штампање дјела. Издавачко предузеће »Свјетлост« у Сарајеву је објавило књигу крајем 1972. године, а да ни његови рецензенти ни издавачки савјет нису изнијели никакве примједбе ни приједлоге. Марта 1973. г. добио сам награду »Свјетлости« на основу приједлога жирија (комисије) за награду најбољег дјела из области науке штампаног у издању »Свјетлости« у 1972. години.

У дискусији је постављено питање разлике између наслова докторске тезе и наслова књиге и, уопште, питање наслова књиге. Рукопис дисертације је имао наслов *Појава кризе народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године*, а књига је објављена под насловом *Криза народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године*. За овакав наслов књиге определијелио сам се из чисто практичних разлога, сматрајући да нема битних разлика у садржају појма »појава кризе« и појма »криза«. И у самом тексту књиге се ту и тамо каже »криза«, а ту и тамо »појава кризе«. Полазио сам од тога да се, ако се једна криза појављује, може говорити о кризи. Било би, међутим, добро да сам о томе претходно консултовао више историчара.

О кризи устанка, кризној ситуацији и сл. у појединим областима Босне и Херцеговине у одређеном времену говоре бројни документи и записи и сјећања неких учесника у рату. У публицистичким и историографским радовима се такође помиње криза, кризна ситуација, односно »осека« и оперише са тим појмовима. Тим појмом су баратали и неки од дискутаната као аутори радова које су писали. Ја нисам први који је употребљавао појам и термин: криза. Међутим, оправдано је то што се овдје поставља питање поимања термина »криза«, као и питање његовог пуног смисла. Критике наслова моје књиге су различите: да је то оштрије него када се каже појава кризе, да се не може говорити о кризи НОП-а него о кризи устанка, односно устаничке масе, да је било кризе у источној и централној Босни и источној Херцеговини, али не и у Босанској крајини, итд. Сва ова мишљења су доста убједљива, али нека од њих заслужују шире образложење, односно научну верификацију. Ако се говори о кретањима унутар устаничке масе крајем 1941. и у првој половини 1942. године, мора се имати у виду да је устаничка маса била највећа снага НОП-а, иако не једина. С друге стране, без обзира на узроке, илегални НОП, који сам неосновано ставио изван оквира основне теме, је у првим мјесецима 1942. г. због провала у Сарајеву, Тузли, Зеници, Добоју, Дервенти, Б. Броду, Брчком, Бијељини, Високом и Коњицу био ослабљен. И поред тих чињеница, наслов моје књиге није адекватно одразио стварно стање. Он значи одређену генерализацију, која се не може прихватити. Заиста, кризних ситуација је било у неким, а не у свим областима Босне и Херцеговине, а и тамо гдје су се појавиле, нису биле потпуно истовремене, нити су имале исту снагу и исти домет. Наслов књиге је неадекватан и због тога што цјелокупну ситуацију НОП-а у Босни и Херцеговини у речено вријеме квалификује на одређени начин и допушта могућност да се такво обиљежје схвати у апсолутном смислу. НОП у неким дијеловима Босне и Херцеговине је у то вријеме имао велике тешкоће, али

то не значи да је народноослободилачки покрет као концепција борбе и као покрет био доведен у ситуацију која би се могла означити као криза.

Развој НОП-а и револуције у Југославији од почетка новембра 1941. до прољећа (април – мај) 1942. године је заиста са научног становишта комплексно и компликовано питање. За то вријеме је пређен пут од покушаја да се поједини грађански политичари и Д. Михаиловић придобију за вођење заједничке борбе против окупатора до потпуног конфронтирања с њима, и то одозго до доље. Било је то вријеме динамичних кретања и диференцијација. У току је био сложен процес у оквиру којег нисам посветио адекватну пажњу свим факторима, који су у одређеном дијелу Босне и Херцеговине довели до жењавања устанка, до осеке, или, како сам ја рекао, до кризе. Ја сам највише пажње посветио елементима тзв. лијевог скретања и њиховом утицају на развитак устанка и НОП-а у одређеним дијеловима Босне и Херцеговине. Политици окупатора и усташа у борби против устанка и НОП-а посвећена је посебна глава. Али, њиховим војним офанзивама, тзв. другој и трећој, томе на који су све начин ове офанзиве утицале на привремено слабљење НОП-а и народноослободилачке борбе, нисам посветио довољно пажње и простора. Слично се може рећи за реперкусије које је имала оскудица основних средстава за живот, затим разарања, тешка зима 1941/1942. и терор и злочини окупатора и њихових сарадника. Због тога није потпуно комплетиран збир елемената који су условљавали дато стање, што је довело до непоузданих закључака.

Ја сам се у уводу књиге, на стр. 12 – 13, осврнуо на дјело П. Мораче: *1942 – преломна година народноослободилачког рата*, Београд 1957. Поново га помињем, јер желим да кажем да је П. Морача у том дјелу утврдио да је активност буржоазије срачуната на разбијање устанка наишла на најповољније тло тамо гдје су у току устанка истицане у први план пароле »совјетизација«, »коллективизација«, »прелазак у другу етапу« итд. и гдје је политичка борба против оних који су се супротстављали устанку у знатној мјери попримила неполитичке облике (Црна Гора, источна Херцеговина). Морача је констатовао да су »реакционарне снаге... све те погрешке одмах користиле и на њима градиле своју антикомунистичку платформу« и »уствари у таквим условима имале да прихвате наметнуту борбу, која је носила обиљежје грађанског рата ... дакле, оно чему су саме тежиле« (стр. 21 – 23). Ја сам, у ствари, овој појави посветио посебну анализу и покушао да утврдим како је она утицала на развитак НОБ-е. Наглашавао сам на више мјеста да је ова појава у великој мјери била изазвана све јачим повећавањем буржоазије, односно југославенских буржоазија у борби против НОБ-е и КПЈ под чијим руководством се та борба води. Под »нови тонови« нисам подразумеивао никакву нову политику руководства НОП-а, него, донекле, измијењену тактику у политичкој борби против буржоазије, нарочито оне која се до тог времена, као и квислиншка буржоазија у току и непосредно послје априлског рата, представила не само као противник НОБ-е него и као отворени сарадник окупатора. Имао сам у виду политичке акценте који су у то вријеме изражавали раст револуције. Писао сам о дјејству тих акцената, не водећи довољно рачуна о осталим елементима датог стања и кретања и не наглашавајући увијек то да је генерална платформа НОП-а у Југославији била и остала окупљање најширих маса на бази одређења за или против окупатора. Донекле једностран приступ проблему довео је до једностраног закључка о утицају речених политичких ак-

цената на даљњи развој НОП-а у Босни и Херцеговини. На то је указао П. Морача у свом реферату на научном скупу у Сарајеву новембра 1973. године (П. Морача, »О једној интерпретацији развојка НОП-а у БиХ крајем 1941. и почетком 1942. године«, *АВНОЈ и народноослободилачка борба у Босни и Херцеговини (1942 – 1943)*). И ова дискусија је тај недостатак с разлогом подвргла критици. Међутим, у дискусији су дошла до изражаја и мишљења која сложеност тадањих кретања и све »разлоге унутрашњег развојка« сувише поједностављено интерпретирају.

У вези са овим стоји замјерка у погледу кориштења извора. Тачна је примједба да су неки документи на које сам се ја позивао акциони или директивни документи, али је тачно и то да ти документи не садрже само антиокупаторску и народноослободилачку ноту. Такође је тачна примједба да нисам посветио довољно пажње неким дијеловима тих докумената, односно појединим документима у цјелини, што је водило парцијалном, једностраном посматрању ствари. То се односи и на иначе малобројне изворе о партијском Савјетовању у Иванчићима. Истина, ја на основу тих докумената нисам ни тврдио да су на Савјетовању у Иванчићима усвојене класно обојене паролe и сл. већ сам изнио претпоставку да је то у Иванчићима учињено или да је дошло до ескалације политике у том правцу.

Недовољној ширини у третирању овог проблема придружила се непотпуност и нејасноћа неких мојих образложења. Стриктно сам се држао самог проблема, онако како сам га је схватио, и то у његовој сржи, а да га нисам на сваком мјесту стављао у шири оквир збивања, што је било нужно и ради јасноће онога што се жели објаснити. Полazeћи од тога да не пишем научно-популарно дјело, мислио сам да не треба утврђивати оно што је доказано и општепознато, односно да је довољно да се то понови тамо гдје је заиста неопходно. Зато се стиче утисак да сам запоставио и умањио улогу КПЈ у устанку и НОБ-и и, уопште, оправдана је примједба да сам мало говорио о припремама КПЈ за устанак и о руководећој улози КПЈ у устанку, те да је оно што је речено, речено уско и без континуитета. У односу на ово више сам говорио о елементима спонтаности у устанку, али не зато да бих тврдио да је устанак био спонтан него зато што сам сматрао да су устаничке снаге тамо гдје је утицај КПЈ био слабији и гдје је због тога њихова организација била непотпуна или неадекватна, у тешким ситуацијама биле више подложне колебању и осипању него на другим мјестима. Такође се стиче утисак да сам мислио и написао да се КПЈ тек у току НОР-а, а не и раније, критички односила према друштвено-економским и политичким односима у Југославији. Морао сам написати да се КПЈ и у овој ситуацији, тј. и у току НОБ-е борила за друкчије друштвено-економске односе, што би читаоцу говорило да се КПЈ као револуционарна партија од свог оснута борила против буржоаског система, за темељне измјене друштвеноекономских односа. Још боље би било да је у исцрпнијем уводу књиге дат шири осврт на континуитет револуционарне борбе КПЈ од 1919. до 1941. године. Стоји, наиме, мишљење да оно што није речено, не мора сваком бити и познато. Нпр. ни њемачки генерал П. Бадер ни усташки п. пуковник Ј. Францетић нису ништа ни у којој прилици учинили за народ, осим што су завели страховладу и вршили терор и злочине. Ни ја нисам у њиховим пропагандно-демагошким иступима видио добротинство већ само тактичке потезе, које су чинили да би народ обманули и на тај начин одвратили од народноослободилачке борбе. Уосталом, све мјере окупатора и

усташа о којима сам писао предузимане су једино са циљем да се народ одржи у потчињености. Због тога и нисам у свакој прилици истицао и понављао те ноторне чињенице, губећи из вида да се таква мјеста и такве формулације могу криво схватити или злоупотребијети. Стога су умјесне примједбе на нејасноће и недоречености у мојој књизи. Показало се неоправданим настојање да се на што мањем простору каже што више.

И неки употријебљени термини заслужују приговор. Има их који су заиста груби и неадекватни. Међутим, има их и уобичајених, као што је, нпр., НДХ. О карактеру НДХ и усташком режиму наука је већ давно изрекла мјеродавни суд, а и у ширим слојевима грађана СФРЈ је то такође добро познато. Зато не вјерујем да било ко од читалаца историографских дјела може да схвати НДХ друкчије него као окупаторску творевину, створену са циљем да служи једино окупаторима, што је она и чинила. Стога није случајно да се и у још неким историографским радовима, писаним задњих година, сусреће термин НДХ без наводника или без назнака да је то тзв. НДХ. Што се тиче термина националноослободилачка борба, националноослободилачки фронт, националноослободилачка акција, које сам мјестимично употребљавао, они се могу наћи и у документима ЦК КПЈ из доба рата (*Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југославенских народа*, том II, књ. 2, докуменат бр. 82, том IX, књ. 1, докуменат бр. 21, и др.). Догађа се да историчари преузимају терминологију из извора, што сам и ја учинио.

У дискусији је било примједаба на начин писања о четништву, о држању народа, о третирању питања расположења народа – Срба, Хрвата и Муслимана – у неким крајевима Босне и Херцеговине, на првом мјесту у источној Босни, према НОП-у. Речено је да те формулације не стоје, да изазивају подозривост, недоумицу и да могу бити злоупотребијене. Јасно је, нпр., да се српски народ у источној Босни масовно дигао на устанак 1941. г. Четници су настојали да народу наметну своју команду и своју политику. Мада су четници учествовали у неким борбеним акцијама против усташко-домобранских снага, њихови команданти су од почетка изражавали своју салгасност са окупатором, преговарали с њим, помагали га у његовим офанзивама против НОП одреда, а у прољеће 1942. г. су почели да склапају споразуме о сарадњи са усташама. Народ није прихватио политику четника коју су они, у ствари, крили од народа. У току тзв. II и III непријатељске офанзиве, када је због више разлога (масовни терор окупатора и усташа, отворена сарадња четника са окупаторима и усташама, тешка зима, оскудица у храни и др.) било тешко водити борбу, дошло је до осипања у НОП одредима и добровољачким одредима. Томе је доприносила и четничка пропаганда и четнички пучеви. То осипање је објективно било у складу са четничком политиком чекања, али то не значи да је народ прихватио четничку политику. Мада документн и записи учесника у рату, којима сам се служио, говоре о малаксалости, односно несигурном држању једног дијела устаника, о дефетистичком расположењу читавих села, о бројном одазивању сеоског становништва позивима четника у циљу да сачува своје животе, не може се на основу тих докумената извући закључак да је то становништво губило вјеру у ослободилачку борбу и да је четништво доживјело пуну афирмацију. Такво држање народа је настало у датим условима. Зато су основане примједбе да су неке моје оцјене о томе (на стр. 139 – 140,

169) изречене без ослоњаца на довољан број конкретних података, који би говорили о расположењу народа у датом тренутку.

Четничком покрету Д. Михаиловића, односно четницима у Босни и Херцеговини нисам посвећивао посебан простор, али сам и о четничком покрету и о четницима у Босни и Херцеговини, заправо о њиховој политици и пракси писао у књизи на више мјеста, зависно од потребе да се објасне одређена питања из оквира устанка и НОР-а. Говорио сам о неуспјелим покушајима да се са Д. Михаиловићем и његовим представницима у Београду постигне споразум о сарадњи и заједничкој борби против окупатора (79) и о томе да су југословенска избјегличка влада у Лондону и четнички покрет Д. Михаиловића конципирали отпор окупаторима као припрему за коначан обрачуи, који ће наводно услиједити када за то дође вријеме, и то тако што ће ослобођење Југославије од окупатора доћи само по себи, као посљедица очекиване побједи великих сила из антихитлеровске коалиције над силама Осовине (223). Четничко водство се трудило да устанике у Босни и Херцеговини придобије за ово своје схватање и зато од њих није тражило да се боре против њемачког и италијанског окупатора, који ће и тако и тако напустити земљу када буде тучен на главним свјетским фронтovima. На другој страни оптуживало је Муслимане и Хрвате као виновнике свих недаћа српског народа (224). И четници у Босни и Херцеговини сматрали су рат против окупатора преурањеним и немогућим, а заједничке борбе акције са партизанима схватали су као борбу против усташа и домобрана. Свакодневно су испољавали шовинистички однос према Муслиманима и Хрватима. Партизане и комунисте су означавали као свог противника и непријатеља и настојали да паралишу дјејство партизанских јединица, онемогуће рад НОО-а и успоставе старе органе власти (70, 119).

Послије раскида споразума са партизанима, четници у источној Босни су почели отвореније да раде на разбијању партизанских јединица и дезорганизацији њихове позадине. Пропагирали су лојалан однос према окупатору, а партизанске борце наговарали да пређу у четнике. Српски народ су увјеравали да треба да напусти партизане ако хоће да се сачува, јер да му тако поручују »мајка Србија и Лондон«, да у Србији нема више партизана, да су уништени и сл. Говорили су да постоји колаборација између пролетерских батаљона и усташа, а да се они, четници, боре против усташа и хрватске војске. О квислингу М. Недићу говорили су као о српском родољубу, који долази да ослободи Босну. Оптуживали су Муслимане и Хрвате за недаће српског народа, свакодневно их убијали, пљачкали и палили њихова села а партизане, који су се томе супротстављали, оптуживали као непријатеље српског народа. Јавно су саопштавали да пљачка имовине Муслимана и Хрвата чини смисао њихових војних акција. Вршили су тајна убиства партизанских руководилаца (72, 86, 122, 123, 138 – 139). На стр. 228 – 233. говорио сам о појачаној четничкој пропаганди против НОП-а и против комуниста и о разбијању НОП одреда изнутра (пучеви) у току тзв. III непријатељске офанзиве.

Већ у уводу своје књиге (стр. 9) види се да сам четнике Д. Михаиловића третирао као помагаче окупатора у борби против НОП-а. Констатовао сам да четнички покрет Д. Михаиловића није имао снаге да се супротстави устанку под водством КПЈ и да се стога већ у току устанка 1941. г. приклоњено колаборацији са њемачким и италијанским окупатором. Временом се четнички покрет уклопио у систем окупације, а будућност земље препустио

политичким рјешењима на бази ратних побједа западних савезника (278). О споразумима четника и усташких органа власти који се, између осталог, односе на заједничку борбу против НОП-а, говорио сам на стр. 212 – 216 и 218. Под петом колоном у источној Босни и Херцеговини подразумијевао сам, прије свега, функционере и присталице четничког покрета Д. Михаиловића који су махом били у колаборацији са њемачким и италијанским окупатором (163). Навео сам и то да све четничке групе у источној Босни крајем 1941. г. примају оружје од италијанског и њемачког окупатора и од владе генерала М. Недића и да, више-мање, отворено сарађују са њима у борби против партизана (86 – 87).

Дотицао сам се и националне политике четничког покрета и, с тим у вези, идеје Велике Србије у оквиру гзв. Велике Југославије. Казао сам да је четнички покрет стајао на становишту да будуће државно уређење Југославије треба да се базира на успостави етнички чисте Велике Србије, која би се простирала у границама Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Срема, Баната и Бачке. Стварање Велике Југославије и у њој Велике Србије, укључивање у државне оквире Трста, Горице, Истре и Корушке, као и Бугарске и сјеверне Албаније, затим чишћење државне територије од свих народних мањина и националних елемената и, напославу, стварање непосредне заједничке границе између Србије и Црне Горе и између Србије и Словеније чишћењем Санџака од муслиманског и Босне од муслиманског и хрватског живља, означени су у упутству Д. Михаиловића четничким одредима крајем 1941. г. као задаци четничког покрета (60, 88, 224). Изнио сам и то да је четнички покрет наглашавао своју наводно ослободилачку мисију и издавао се за националноослободилачки покрет (тај четнички националноослободилачки покрет нема никакве везе са народноослободилачким покретом, који сам на неколико мјеста, служећи се терминологијом историјских извора, означаио са: националноослободилачки покрет) и објашњавао сам зашто је он то чинио (60, 170).

Све ово говори о томе да је политика и пракса четника Д. Михаиловића у току НОР-а била усмјерена против НОБ-е и против КПЈ, која је предводила народе Југославије у НОБ-и. У закључним разматрањима (281) сам рекао да су основна девиза четничког покрета били искључиво национални циљеви, и то онакви како их је буржоаска идеологија схватала и формулисала. Већ одавно је познато да је та идеологија била шовинистичка и да је план и метод стварања Велике Србије у оквиру Велике Југославије био политички израз те идеологије. Треба додати и то да је то била идеологија и политика великосрпске буржоазије, која је због својих себичних, класнополитичких интереса била против НОБ-е народа Југославије под руководством КПЈ и да се зато ставила у службу окупатора насупрот народу и НОБ-и. Ту идеју и ту политику проводио је Д. Михаиловић са својим четницима. Јасно је да то није била идеја и политика српског народа и да ни национални циљеви ни национална политика и пракса четничког покрета Д. Михаиловића, као ни то што се четнички покрет представљао као националноослободилачки покрет, није имало ништа заједничко са националним циљевима и ослободилачким стремљењима српског народа. Идеје великосрпске буржоазије и четничког покрета Д. Михаиловића биле су историјски превазиђене, што не значи да у току НОР-а нису могле имати и да нису имале никаквог утицаја. Четнички покрет их је у току рата и окупације оживљавао и својом пропагандом, притисцима, пријетњама и терором на-

метао. Када сам рекао да се криза НОП-а изразила у виду идејнополитичког конфликта у крилу ослободилачких стремљења народа (281), мислио сам управо на то да је постојао сукоб идеја у ком се устаници нису свугдје брзо и одређено опредјељивали. Устаници су на прво мјесто стављали борбу против окупатора и њихових сарадника. Примјери из источне и централне Босне то најбоље потврђују. Ту, наравно, нисам мислио на идејнополитички конфликт у крилу НОП-а, јер такав конфликт, зна се, није ни постојао. Међутим, формулација на стр. 106, гдје сам ослободилачка стремљења народа и ослободилачку борбу изразио са »националноослободилачки покрет«, није адекватна и наводи на криви закључак. Наиме, у крилу ослободилачких стремљења народа и у оквиру народноослободилачке борбе дошло је до пуног политичког конфликта између НОП-а и четничког покрета Д. Михаиловића и до престанка оружане сарадње партизана и четника у устанку. Али, то не значи да је до тога конфликта дошло у оквиру народноослободилачког покрета, јер у покрету нису били НОП и четнички покрет Д. Михаиловића као два партнера. Постојао је само НОП. Четнички покрет је најприје био изван, а убрзо затим против народноослободилачког покрета и народноослободилачке борбе.

Ова дискусија о мојој књизи је показала да књига има слабост, да има политичке импликације и да независно од мојих интенција може да изазове нежељене посљедице. Ја примам и цијеним те примједбе, али одбијам сваку помисао на устручавање да у мојој студији афирмишем »неке општепознате и утврђене вриједности НОП-а«, на бојазан да афирмацијом општепознатих и утврђених вриједности НОП-а не умањим вриједност свог дјела, на »непотпун и веома јефтин прилаз, који је могао услиједити само намјерно« и сл., као и приговоре који су у том смислу изнесени. Ова дискусија је, мислим, допринос изучавању историје НОП-а у Босни и Херцеговини 1941 – 1942. године и она за мене значи вриједно искуство.

На крају, желим да се овом приликом осврнем на чланак Н. Попова (Н. Попов, *Облици и карактер друштвених сукоба*, Прагис бр. 3 – 4, мај – август 1971) с обзиром на то да се Н. Попов, дотичући се у том чланку НОР-а, на једном мјесту (стр. 331) позивао на мене. Н. Попов се служио рукописом моје докторске тезе, прије него што је она објављена. Није ми познато како је Н. Попов дошао до мог рукописа. Колико ми је познато, пракса је да се рукописи дисертација размјењују између библиотека југославенских универзитета. У то вријеме када је Н. Попов објавио свој чланак био сам због дуже болести онемогућен да се правовремено осврнем на одговарајући дио текста тог чланка.

Говорећи о сукобу »унутар ослободилачког покрета и, шире, унутар југословенског друштва« Н. Попов ту, између осталог, каже:

»....Размах устанка у току лета и јесени исте године (мисли на 1941. годину – Р. Х.) и веровање да рат неће дуго трајати, наводи професионалне револуционаре (ријечи »професионалне револуционаре« су написане курзивом – Р. Х.), руководиоце КПЈ, да крајем 1941. године иницирају прелазак на »другу фазу револуције«, класну борбу, борбу за власт, како би се питање власти решило пре краја рата.«³⁾ (На истој страни, испод црте стоји биљешка бр. 2 следећег садржаја: Види о томе шире: Р. Хурем,

Појава кризе народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године (рукопис докторске дисертације), Сарајево, 1970. год.).

Ово је неадекватно, некоректно и тенденциозно тумачење мог текста. Јер, прво, Н. Попов тумачи да је размах устанка у току љета и јесени 1941. године, уз вјеровање да рат неће дуго трајати, навео, како он каже, руководиоце КПЈ да крајем 1941. г. иницирају прелазак на »другу фазу револуције«, класну борбу, борбу за власт, како би се питање власти ријешило прије краја рата, а из текста моје књиге (стр. 84 – 85) се види да се не ради о томе да је размах устанка у току љета и јесени 1941. године навео руководиоце КПЈ да крајем 1941. г. иницирају прелазак на »другу фазу револуције«, класну борбу, борбу за власт, него да се ради о томе да је окупљање снага буржоазије на линији антиослободилачке борбе наметало потребу да се снаге НОП-а новој тактици буржоазије супротставе на начин који ће омогућити даљње успјешно вођење народноослободилачке борбе. Друго, Н. Попов даје криво тумачење мотива. Он каже да је руководство НОП-а иницирало прелазак на »другу фазу револуције«, класну борбу и борбу за власт »како би се питање власти решило пре краја рата«. Међутим, ни то мишљење нема потврду у мојој књизи. Из мог текста на стр. 88 – 89 се види да није у питању то да је до извјесних промјена у тактици дошло због тога што је руководство НОП-а жељело да се питање власти ријеши прије краја рата, него зато да би се створио чврст народноослободилачки фронт са јаким радничко-сељачким језгром у њему, који би могао бити протутежа политичким снагама које су се све више окупљале и заједно са окупатором испупале против НОП-а.

Оба ова мјеста у мојој књизи су идентична одговарајућем тексту рукописа, којим се Н. Попов користио.

И треће, ја нигдје у мојој књизи нисам употребио термин »професионални револуционари«. То је појам којим оперише Н. Попов.

Сувишно је да говорим о преокупацијама Н. Попова. Очигледно је да Н. Попов и ја нити се бавимо истим стварима, нити мислимо једнако, нити имамо ишта заједничко.

ОЦЈЕНЕ И ПРИКАЗИ

Др ПАВАО АНЂЕЛИЋ: *Хисторијски споменици Коњица и околине I*, Коњиц, 1975, (стр. 324)

Поводом јубиларне прославе 30-годишњице ослобођења Коњица, јавности је презентирана монографија др Паве Анђелића: *Хисторијски споменици Коњица и околине*, која захвата проблематику од праисторије до пропасти средњовјековне босанске државе у другој половини XV стољећа.

Осим научности, ову монографију прожима и апел модернијом човјеку да у свом брзом ходу ка будућности не заборави споменике културе, трагове прошлости који су се вијековима успјели одржати, а данас пропадају при промјени начина живота становништва, нове аграрне технике, изградње индустријских објеката, хидро-центра, путева, нових насеља, итд.

У изради ове студије као непосредни сарадници судјеловали су: др Боривоје Човић, виши научни сарадник Земаљског музеја у Сарајеву, текстовима: *Најстарије доба, Млађе камено доба и општи поглед на бронзано и жељезно доба*; Вељко Пашквалин, виши кустос Земаљског музеја, текстом о надгробним споменицима и религијским култовима римског доба; проф. Марко Вего, виши научни сарадник текстом и одговарајућим ликовним прилозима о археолошком ископавању средњовјековне цркве у Горњој Бијелој и Томислав Аиђелић, кустос Музеја Херцеговине у Мостару, текстом и одговарајућом документацијом о ископавању рушевине средњовјековне палаче на Бокшеву.

Кориштени су и стручни извјештаји, студије и књиге које се односе на ову проблематику, а дато је и мноштво фотографских прилога, географских карата, планова и цртежа грађевинских објеката.

Књига је скуп, мање или више самосталних чланака и студија, увјетованих приступом који представља каталог историјских споменика, схваћених у најширем смислу као писаних докумената, археолошке грађе и мјесних назива са историјским садржајем. Све ово је снабдјевено краћим или дужим коментаром за поједине групе сродних споменика у циљу покушаја систематизације и уопштавања, као и уклапања у шире културне или политичке оквире.

Разнолико градиво и расположиви фонд споменика увјетовали су и разлику у методологији излагања која стоји негдје у средини између простог каталога, зборника радова и систематизованог историјског прегледа. Што се тиче методологије обраде, она је, с обзиром на карактер највећег дијела споменика, археолошка. С тим у вези је прилагођена и употреба писаних извора и топономастичке грађе. Сваки археолошки локалитет или споменик, осим ужег подручја Умољана и једног дијела Бјелнмића, др Павао Анђелић је прегледао на лицу мјеста.

Садржајно, ова књига обухвата праисторију, античко доба и средњи вијек са доста посебних студија и чланак унутар сваког од ова три периода људске историје.

Археолошка изтраживања споменика праисторијског доба овог региона нису била ни обимна ни интензивна, осим систематског ископавања неолитског насеља у Лисичићима, једног од најважнијих налазишта овог времена на Сјеверозападном Балкану. Ово насеље је дио хварско-лисичићке културне скупине, која је многим особинама повезана с неолитским културама на Аленинском полуострву, а највише са острвима централног Медитерана (Сицилија, Сардинија, Еолски отоци, Малта). Претпоставка је да су и становници Лисичића били медитеранског поријекла и да су се у овај крај доселили средином трећег миленија старе ере, долазећи с југа, уз Неретву.

Најинтересантнији проналазак у културном слоју овог насеља је керамика с аспекта основног медија изражавања естетских и умјетничких схватања у неолиту уопште. Она својим орнаменталним системом показује повезаност с Јадраном и медитеранским свијетом, али постоје и индивидуалне црте, нарочито у симболичким и реалистичким представама.

Античко доба је оставило релативно бројне споменике и у околини Коњица, који се по својим основним карактеристикама могу разврстати у неколико скупина: насеља, путеви, споменици религијског култа, гробни споменици, новац, карактеристични споменици касне антике (фортификације, споменици религијског култа, гробни споменици).

Проблематика средњег вијека је приказана од ранофеудалног доба, које чини посебну епоху у друштвеном, политичком и културном погледу, па до пада средњовјековне босанске државе под турску власт. Испитивање је базирано на писаним историјским споменицима, археолошкој и топономастичкој грађи. Писани историјски споменици третирају овај крај од, наводно, негдје у X столећу до 1585. године.

На основу археолошке грађе презентирани су детаљно: градови и цркве које својим смјештајем дају одличне податке за упознавање управно-политичког уређења, те друштвеног и културног живота у средњем вијеку; стећци, којих је према статистици на подручју коњичке општине регистровано 3018, што је готово највише на територији БиХ и уопште; средњовјековни гробови, судачка столица из Буковнице, средњовјековна палача у граду Бокшевицу, рушевине средњовјековне куће у Султићима, а наилазило се и на појединачне примјерке или скупине средњовјековног новца, на примјер дубровачког на више мјеста.

На основу топономастичке грађе издвојено је неколико група које пружају, донекле, заокружену слику одређених историјских односа, активности и појава. Формирале су се теме о етничким групама (Готи, Авари, Власи, Дуљеби, Латини итд.), аграрним односима претфеудалиног и феудалног доба (баштина и племенита земља), рударству, мјестима за обављање јавних послова и предхришћанском култу.

Проучена су и нека питања општег значаја из средњовјековног периода овог краја, као на примјер: земљорадња, гдје се истиче виноградарство, за које се средња Босна интересира још од XI стољећа; сточарство, које је једна од битних компоненти аграрне производње и сеоског начина живота, главни извор прихода, као код влашких групација; рударство; јавна свратишта која су и у ово вријеме била уиоан посао, а о томе свједочи свратиште (кућа – *domus*) босанског краља Остоје у Коњицу, свратиште патарена у Коњицу и Брадини, а вјероватно и бројне крчме уз руднике; специјализирана занатска производња, ковачи, зидари, лончари, кириције, пријевозници трговинске робе, кожари, кројачи, а спомињу се и занатлије Дубровчани, који у Коњицу живе и раде; професионални трговци за које постоји претпоставка на основу егзистенције трговишта и вароши, који су били у сталним локалима, или који своју робу превозе од трга до трга и од села до села, занимање и социјална структура од кметова до краљева босанских; типови насеља гдје се могу запазити: село, варош и град; трговачки путови од којих је за Коњиц могло би се рећи судбоносан природни, а од римског доба и умјетно грађени пут који је повезивао Приморје и Дубровник са средњом и сјеверном Босном, те једним дијелом Паоније; властелинства, гдје је на основу сачуване номенклатуре феудалних односа зафирено у саму њихову структуру; властеоски родови Пурчића, Санковића и Обриновића, чија се активност одвијала у околини Коњица и који су били наследи чланови државног вијећа средњовјековне Босне, господари феудалних области и непосредни вазали владара; владарска имања од најстарије писане вијести о владарској домени у тзв. босанској Неретви за вријеме бана Твртка 1356. године: *in sigia postra in Neretha*; територијално-политичка организација од њене основе – сеоске општине до феудалне области; околина Коњица у ширим политичким оквирима; босанска црква, која је ту у XV стољећу имала један од најјачих центара; урбанистички развитак Коњица; значење имена Коњиц за које засада нема рационалног објашњења које би му могло протумачити значење и настанак и проблем неких фалсификата у вези са Коњицом.

Треба нагласити да ова монографија представља велик допринос археолошкој и историјској науци, успјелу везу археологије и писаних извора, ослон једних на друге.

Претпоставка у једној, може наћи потврду у другој бранши. Један дио грађе се објављује први пут, а резултати неких анализа имају шири значај за културну историју читаве Босне и Херцеговине.

Ко год се буде интересирао за богату историју ове регије, која представља изразито чвориште на којеу су се додиривала, мијешала, прожимала, оплођавала и сукобљавала различита културна, етничка и политичка кретања са истока и запада, са сјевера и југа, може посегнути за подацима који су овдје темељито дати.

Нилевић Борис

Е. П. НАУМОВ: *Господствующий класс и государственная власть в Сербии XIII – XV в. в.*, Издавательство »Наука«, Москва 1975, (стр. 336)

Поред уводне, ово дјело има још три главе, те закључак и библиографију. У првој глави расправља о теми: »Српско друштво у епохи развијеног феудализма«. У другој о »Структури феудалног земљишног власништва и феудалне класе у Србији од XIII до XV стољећа«, а у трећој о »Развоју српске феудалне државности«.

Овим дјелом аутор је настојао да научно објасни и прикаже динамику развоја власничко-друштвених процеса и промјена државно-политичке структуре српске

феудалне државе и друштва од краја XII до половине XV стољећа. Ова књига представља специјално истраживање система српског феудализма и обухвата период времена од ослобођења од власти Византије до турско-османског завојевања. У њој су приказани економика, социјално и политичко уређење средњовјековне Србије. Знатно простора посвећено је мање изученим проблемима, као што су: структура владајуће класе феудалне Србије, међусобни односи централне власти и разних слојева и група феудалне класе, као и одраз тих момената на феудалну идеологију.

У уводном поглављу аутор даје приказ, оцјену и карактеристику научних истраживања и достигнутих резултата периода феудалног друштва у Србији. При томе излаже своје мишљење о радовима наших историчара за тај историјски период. Важно је примјетити да историјска наука располаже за Србију тога времена, у поређењу са сусједним балканским земљама (Бугарска, Босна, Албанија) врло опсежним материјалом историјских извора. Особито доста изворног материјала оставио је период владавине Немањића. Аутор врши упоређења изворних текстова византијског и српског поријекла и констатује многе идентичности према грчким текстовима. Исто тако, аутор наводи велики број расправа које се односе на овај период српске историје. Он полемише са поставкама неких наших историчара, као И. Божића, С. Ђирковића, Радојковића, Динића, Новаковића, нарочито у односу на приказ друштвено-државног система у вријеме владавине династије Немањића. Аутор наглашава да је поставио задатак да истражи оснивне линије и путеве развоја српског феудализма, дијелом еволуцију феудалне земљишне својине и имунитета, еволуцију српске феудалне монархије и њених политичких теорија. При томе писац је имао могућност да се користи не само многоструким и разноврсним комплексом сачуваних извора, него је избјегао једностраност у истраживању прошлости српских земаља, настојећи да изврши анализу економских, социјалних и друштвено-политичких, а тим самим у извјесној мјери и историјско-културних аспеката тога широког круга проблема. Аутор сматра да политичка структура српских земаља у доба владавине Стевана Немање и његових синова и унука није довољно испитивана. Он испитује готово из деценије у деценију, промјене које се јављају унутар владајуће феудалне класе. То чини у првом реду на основу промјена које су се јављале у употребљаваној терминологији за припаднике феудалне класе. Иначе, он се на нов начин користи и анализира податке и наводе сачуваних извора, а посебно текстова манастирских повеља (Жиландара и других манастира).

Аутор цитира, било попутно уз сами текст своје расправе, било на њеном крају, сву историјску научну и стручну литературу релевантну за период феудализма. Он истиче бројност и садржајност, те богатство и разноврсност сачуваних изворних материјала, што омогућује научну анализу и реконструкцију српског феудалног друштва и државе. За њега су од посебне важности, за разјашњавање процеса развитка феудалног господарства, еволуције земљопосједа и положаја феудалних врхова, даровне повеље српских владара свјетовним и црквеним земљовласницима. Уз то истиче и важност наративних извора за допуну документарних за изучавање наведеног периода, као што су хагиографије, биографије, летописи, родослови, те дјела византијских писаца. Истовремено указује на њихове основне недостатке. На тај начин он даје шири осврт на изворе и њихову обраду и указује шта би, по његовом суду, у томе смислу још требало допуњавати. Писац критички указује да се у неким истраживачким радовима послјератне југословенске историографије »запажа и супротна тенденција повезана са настојањем да се ограничи сфера употребе термина 'феудализам' и 'феудалии'«. Он сматра да се, чак, често избјегава њихова примјена код карактерисања српске средњовјековне државе и друштвених односа.

Динамичан развој српског феудалног друштва, по мишљењу аутора, почиње епохом развијеног феудализма, односно владавином Стевана Немање. Он указује на сложеност и промјенљивост економских, друштвених и правно-политичких процеса у феудалној Србији, те уочава њихов специфичан развитак. Аутор настоји да прикаже динамику развоја и унутарње процесе, како код владајуће феудалне класе,

тако и код масе сеоског и градског становништва, која се временом слила у једнолику масу себара. По његовој оцјени, економика Србије тога времена, по нивоу свога развитка, по процесима друштвене подјеле рада (пораст градова, издвајање заната, интензификација сеоског господарства) примакла се осталим европским земљама, иако је епоха развијеног феудализма у Србији наступила нешто касније, него у низу држава западне и централне Европе. Ипак, признајући ту општу карактеристику процеса економског, социјалног и историјског развитка, аутор упозорава на важност истраживања особености српскога феудализма, те испољавање његових специфичних црта у односу на друге државе средњовјековне Европе тога времена. Повећавање црквених посједа, од доба Стевана Немање, имало је велики значај за развој феудалнога земљовласништва у српској средњовјековној држави. Пажљиво анализирајући, нарочито текстове средњовјековних манастирских повеља, аутор открива промјене које су настале, како у структури феудалне привреде, тако и у друштвеним односима, који су се временом погоршавали, у првом реду за сељаштво. Он тврди да је значајан економски раст у XIII стољећу заустављен низом унутрашњих борби и пустошења. Према њему су се на економику српскога друштва негативно одразила и Душанова освајања. Анализа сачуваних извора допушта да се довољно подробно прате основни правци и тенденције економског развоја српских земаља у епохи развијенога феудализма. Велики фактографски материјал, који се односи на разне крајеве Србије (Рашка, Зета, Зетско приморје и Захумље) говори о постепеном порасту, особито у другој половини XIII стољећа, улоге земљорадње и значајном повећању интензивних култура (виноградарство, маслинарство и др.), о проширивању површина обрадивога земљишта на рачун крчења шума, дијелом шикара и испаша. У то вријеме долази до пораста градова, како оних који су одраније постојали, тако и нових градова (Брсково, Ново Брдо и др.). Они су постали крупни центри трговине, занатства, рударства. Уочава се знатно проширење вањске трговине Србије. Она се на тај начин укључила у општу европску робну размјену.

Из тих излагања аутор закључује да анализа оснивних праваца економско-друштвеног развитка Србије XIII до XV стољећа дозвољава да се утврди да се наведена етапа у историји српскога друштва нужно сматра периодом развијенога феудализма, и то без обзира на присутност извјесних особености из дотадање прошлости, као остатака дофеудалних односа.

Изражујући процесе у политичком уређењу српске државе Немањића од краја XIII до средине XIV стољећа кроз снажење феудалнога сепаратизма и њему супротне политике централизације државне власти, аутор је мишљења да је циљни низ аспеката тога проблема до сада мало изучен, без обзира на то што је у историјској литератури обрађиван низ питања унутрашње политичке историје Србије тога времена. При томе он указује на значај и смисао унутар класних конфронтација и борби међу члановима династије Немањића, те сукоба са црквеном и свјетовном врхушком. За аутора је посебно важно питање структуре државне власти у приказу узајамних односа централне управе и удјелиних кнежева, затим објашњење метода и средстава борбе централне власти против феудалног сепаратизма. То важи и за питање одраза свих тих сложених проблема у званичној литератури рашке традиције и политичких концепција тога времена. Посебно је интересантно размотрити те промјене у политичкој доктрини династије Немањића и централне власти које су наступиле послје проглашења аутокефалне српске архиепископије (1219. г.), те њиховог одраза у титулатури српских краљева.

Резимирајући разматрања о промјени и развоју српскога друштва и државе у XIII стољећу, аутор закључује да су путеви политичкога развитка српске државе тога времена несумњиви успјеси централне власти и њенога курса ка уједињавању, који су постигнути у тешкој борби против сепаратистичких стремљења удјелних кнежева, локалних претендента из реда саме династије Немањића. Ти успјеси централизаторске политике српске феудалне монархије испољили су се у јачању унутар

политичког положаја у самој земљи, у сузбијању непријатељских владара, у пригушивању центрифугалних снага, у обезбјеђивању јединства у самој цркви, у јачању утицаја православне архиепископије. Посебно важан резултат политичкога курса централне власти, у смислу преуређења политичкога система српске државности, била је ликвидација свих или готово свих удјелних и полу самосталних кнежевстава и одстрањивање локалних владара из редова потомака ранијих владара Дукље и Захумља, што се вјероватно збило половином XIII стољећа. Ти процеси еволуције политичкога система феудалне Србије нашли су свој израз и у извршеним промјенама официјелне идеологије тога времена и у сфери државно-правне теорије. Закономјерна посљедица настојања представника централне власти, који су се ослањали на сарадњу вишега православног духовништва, јавила се у промјенама титулатуре српских краљева, који су се у томе времену стали називати »самодршцима«.

За дати период српске државе карактеристично је обнављање рада општедржавних сабора, који су обједињавали владајуће слојеве свјетовних и духовних феудалаца. Могуће је претпоставити да се централна власт ослањала на подршку већег дијела владајуће класе, искоришћујући сведржавне сталешке саборе за јачање својих позиција, за учвршћење норми сведржавне законитости на рачун партикуларистичких настојања удјелних кнежева и најмоћнијих свјетовних велможа.

Закључујући своју расправу и разматране процесе српске феудалне државности у периоду владавине Немањића, па до турскога завојевања, аутор указује на веома сложену и противрјечну динамику српске феудалне монархије. Он сматра да је за њу карактеристична дјелотворна и неједносмјерна еволуција система државне власти, структуре политичко-административне управе, промјенљивости у односима између феудалне централизације и локалнога сепаратизма. Све се то одражава на особености главних етапа развитка феудалне српске државе, крхкости и слабашности Немањине државе и његових наслједника, која је, у ствари, представљала федерацију разних кнежевстава и удјела – на касије нарастање феудалнога сепаратизма и подјеле Србије крајем XIII и почетком XIV стољећа у доба владавине Драгутина и Милутина, а затим, послје успјешних и обимних освајања, у подизању српско-грчкога царства Душанова, чији је распад и хаос феудалне анархије, поново довео ка постепеном јачању централне власти у доба деспота (XV ст.) и ликвидацији посљедњих удјелних кнежевстава и влада у српским земљама.

Анализа сачуваних извора свједочи о томе да је развој феудалне српске монархије протицао у сталној измјени реалнога односа између уједињујућих и центрифугалних тенденција, а то је са своје стране налазило одраза у политичком систему државе, у присуству или одсуству удјелних кнежевина и других полусамосталних области, у слабости или јачању позиција централне власти, која је налазила за себе подршку у овим или оним круговима владајуће класе, у еволуцији улоге државних сабора, који су се јављали као представници феудалних слојева и њиховог односа према црквеним и обласним саборима. Те промјене политичкога система налазиле су свога израза и у сфери феудалне идеологије у којој су никле концепције »јединства државе« српских владара или, пак, напротив, појаве претензија »удјелних« држава. Све се то одражавало у споменацима друштвено-политичке мисли тога времена.

По мишљењу аутора, феудални аграрни односи су од средине XII стољећа прошли не мали пут развоја, док су у основним српским земљама осим »дједине« и »племенштине« (потпуне наслједне сопствености феудалне породице, рода, »племена«) и условно земљишне државине, појавила специфична разноврсност феудалне земљишне сопствености, која није била повезана са посједовним правима широког круга родбине (»братства« у босанским повељама) и од почетка XIV стољећа добила је назив »баштина«. Како изгледа, у смислу пуне феудалне сопствености у Србији с краја XII и до почетка XIV стољећа употребљавао се термин »село« (исто као и за манастирска и црквена имања), понегдје »ждреби« (жреби), можда »дједина« (дједовска наслједна земља), »намјестије« (наслједство, наслједни посјед). Уочавајући примјетну блискост (у XII и XIII стољећу) у феудалној терминологији Србије

и Босне, аутор дозвољава да је у том периоду (посебно у западној Србији и у Захумљу) постојао и термин »племенштина« или »племенита земља«, који је остао карактеристичан за босански аграрни систем. Истоветност у терминологији аграрног система дозвољава тврдњу о великој блискости феудалних односа Србије и Босне у XII и XIII стољећу у почетном периоду државе Немањића, те самосталне државности босанске. За успјешно истраживање динамике у феудалним односима за аутора су од не малог значаја промјене садржаја неких термина, а посебно ријечи »властела«. Он тврди да је почетком XIV стољећа ранија ознака ријечи »бољари«, »војници« и других замијењена јединственим термином »властела«, који је раније означавао само виши слој владајуће класе.

Узевши у цјелини, ово дјело није статичан приказ српског средњовјековног друштва, већ приказ динамике његовог развоја у фази феудализма. Ова књига представља сажет приказ основних етапа развоја српске феудалне државе, њене друштвене структуре и имовинских односа, те феудалне производње и привреде. Дјело представља комплексну грађу за изучавање српског феудализма засновано не само на анализи основних линија и тенденција развитка феудалне државности већ и на динамици феудалног земљишног власништва, те промјенама у структури владајуће класе тога времена. До сада је на руском језику и од совјетских аутора написана обимна научна и стручна литература о нашој националној историји, а посебно о периоду средњег вијека. Од савремених аутора споменимо само неколицину: Боброва, Бромлеј, Готје, Грачев, Достјан, Москаленко, Никитин, Соколовски, Хвостова, Шаферова (нарочито плодан писац) и још неки. Међу совјетским ауторима највише је истраживао и писао о историји средњевјековне Србије Евгеније Павлович Наумов. До сада је штампао око 35 научних радова. Ово дјело је резултат и синтеза његових многобројних радова, студија и монографија из историје српског феудализма.

Фуад Слипичевић

ЈАРОСЛАВ ШИДАК: *Студије о »Цркви босанској« и богумилству*, Загреб 1974, (стр. 400)

Мало је проблема у историографији побудило такву пажњу историчара и других научника као »Црква босанска«. Па и поред тога не може се рећи да је овај проблем коначно ријешен. Напротив, различита мишљења приликом изучавања појединих питања овог проблема још више су дошла до изражаја, а тиме је и проблем »Цркве босанске« остао и даље актуелан. Мада извјестан број хипотеза отпада као сувишан, преостају бројне појединости, важне за цјеловито рјешење, којима треба посветити доста пажње. Па ипак, неке црте коначног рјешења овог проблема већ се сасвим добро назиру.

Низу књига о проблему »Цркве босанске« придружила се и књига Ј. Шидака *Студије о »Цркви босанској« и богумилству*.

Истина она не доноси нека нарочито нова открића (углавном су то већ објављени радови), али су нова нека гледања којима се жели овај проблем још више развијетли. Као што то и сам аутор каже, књига садржи већ раније објављене радове у раздобљу од 1950. до 1969. године, затим коментаре у којима аутор покушава да ревидира извјесне ставове и погледе других историчара. Осим композиционих, стилских и језичких измјена у односу на раније радове, проведене су и неке измјене у самом садржају текста. Све ове промјене, углавном, видљиве су у научном апарату.

Поред предговора на почетку, књига садржи већа поглавља подијељена на поднаслове. Прво поглавље садржи четири поднаслова, поређана сљедећим редосљедом:

Око питања »Цркве босанске« и богумилства. (Овај рад је аутор раније објавио у Хисторијском зборнику бр. III за 1935 год.) – *Питање »Цркве босанске« у новијој литератури* (објављено у Годишњаку историјског друштва БиХ бр. 5, Сарајево 1953. *Данашње стање питања »Цркве босанске« у историјској науци* (објављено у Хисторијском зборнику бр. 7, 1954). *Богумилство и херетичка »Црква босанска«* изашло у Хисторијском прегледу бр. 4, 1958).

Наведена четири поднаслова, као што и сам аутор говори, износе његове погледе на проблем »Цркве босанске«. У њима су изложени и ставови историчара који су се бавили овом проблематиком, почев од ставова Ф. Рачког које Шидак жели ревидирати. Присутни су ставови Ф. Шишића и М. Бараде, који, углавном, прихватају гледишта Ф. Рачког. Аутор књиге се посебно критички осврће на ставове Ћ. Трухелке у вези са »Црквом босанском«. Између осталог, Трухелка заступа мишљење о настанку »Цркве босанске« још у првом столећу, сматрајући да је њен оснивач један од Исусових ученика. Шидак одбацује и Трухелкино мишљење да је Радиј »гост« био ожењен, сматрајући да се »крстјани«, чланови »Цркве босанске« нису женили. На крају, Шидак не усваја мишљење Ћире Трухелке о времену ишчежавања »Цркве босанске«. Према Трухелкином ставу »Црква босанска« ишчежава корак по корак »без трага силе, борбе и отпора«, претапајући се иначе у њој опречну исламску вјерску заједницу. Шидак, такођер, не уважава Трухелкино мишљење: »да су се остаци патарена одржали још неко вријеме под именом потура или патура које је остало од старих патара-патарена«. На основу рјечника Мухамеда Хеваије из 1631. год, кога зазива Шидак у помоћ, да би демантирао овакав Трухелкини став, установљено је да је ријеч о потури, а не о патури, и да је ријеч потура, синоним ријечи сељак.

Ставови Васе Глушца, који говори о православљу самосталне »Цркве босанске«, аутор ове књиге је подвргао веома оштрој критици рекавши, између осталог, – Својим најновијим приносима није дакле Глушца ниучему унаприједио даљњи знанствени рад. Такво писање је несумњиво назадак у коме мора угинути свака знанствена истина.¹⁾

Шидак дјелимично прихвата мишљења М. Динића, С. Ћирковића, D. Kniewalda и чешког византолога M. Loosa у вези са проблемом »Цркве босанске«. Прихватио је став М. Динића да су патарени представници »Цркве босанске« и да се никада не заклињу као свједоци него да само дају »обећање«.

Новију литературу о питању »Цркве босанске« аутор подвргава критичкој анализи, нарочито ставове византолога S. Runcimana, D. Obolenskog, A. Schmausa, В. Глушца и А. Бенца. Не прихвата ни став D. Kniewalda и Л. Петровића, који име богумила за све припаднике »Цркве босанске« замјењују именом »крстјани«. Сматра да је за припаднике »Цркве босанске« најадекватнији назив: вјерници »Цркве босанске« или, краће, патарени. Назив богумили у средњовјековној Босни нису познавали ни вјерници »Цркве босанске« ни њихови противници. Шидак се не слаже са мишљењем А. Соловјева да патаренима коријен треба тражити у Тракији. Везу између дуалистичких херетика на Западу и богумила на Балканском полуострву посвједочују бројни подаци у западним списима, али података који би упућивали на неку непосреднију везу између богумила и босанских херетика нема у савременим изворима.

У другом поглављу ове књиге налазе се радови који такођер чине једну заокружену цјелину. То су, углавном, прилози који се односе на рукописе »Цркве бо-

1. Ј. Шидак, *Нови приноси спору о »босанској херези«*, Књижевни тједник 22 – 23, Загреб 1942. Овако оштру оцјену Шидак даје поново и у овој књизи, Ј. Шидак, *Студије о »Цркви босанској« и богумилству*, 28.

санске». Ово поглавље садржи пет подналова који су поређани сљедећим редосљедом: – *Копитарово босанско еванђеље у склопу питања »Цркве босанске«* (објављен у Слову бр. 4–5, 1955). – *Маргиналија уз један рукопис »Цркве босанске«* у *Млетачкој Марцијни* (Слово, бр. 6–8, 1957) – *Два прилога о минијатурама у рукописима »Цркве босанске«* (Слово бр. 9–10, 1960) – *Босански рукописи у Государственој публичној библиотеци у Ленинграду* (Слово, бр. 17, 1966) – *Опорука »госта«* *Радина Бутковића (1466) као извор за »Цркву босанску«*.

У рјешавању важних питања око појаве рукописа »Цркве босанске« Шидак одбацује ставове А. Соловјева. Споменути прилози, по мишљењу аутора, најнепоследније говоре о уређењу и учењу »Цркве босанске« у 14. и 15. стољећу. Као прилог његовом становишту, у овој књизи разматра се ликовна проблематика везана за овај проблем.

У раду: »Опорука, госта« *Радина Бутковића*, као извор за »Цркву босанску«, уз који је дат и прилог са анализом, аутор заступа мишљење о подјели босанских херетика у »савршене« и »вјернике«, што је била карактеристика за све дуалисте на Западу. У овом раду Шидак даје критички осврт на Трухелкино, Соловјево, Клиевалдово, Мандићево и Ђирковићево разматрање проблема »Цркве босанске«.

Трећа глава ове књиге садржи низ објављених радова који су различити по садржају, али хронолошки представљају цјелину, и имају циљ да освијетле судбину »Цркве босанске« у периоду од тринаестог до петнаестог стољећа.

Истакнуто мјесто у овој књизи заузима рад под насловом »*Ecclesia Slavonica*« и *мисија доминиканаца у Босни*. С обзиром на то да подаци о херетичком учењу у Босни нису старији од краја дванаестог стољећа, намеће се закључак да се »Црква босанска« развила из *Ecclesia bosnensis*, и да је њен изданак. Надаље, на овакав закључак упућује и чињеница да се и херетичка и католичка бискупија босанска, у савременим изворима, спомињу под истим називом, иако на различитим језицима. Према свему овоме, произилази да је *Ecclesia bosnensis* на почетку тринаестог стољећа имала исто уређење, као што је имала »Црква босанска« нешто касније. Ово бн била једна редовничка црква, у којој функцију бискупа врши поглавар реда »крстјана«.

У тијесној вези са овим радом је и прилог о херетичком »папн« у Босни у првој половини тринаестог стољећа. Шидак одлучно одбацује поставку о Билезманси као антипапи у Босни 1223. године, који је приликом прогона херетика у Верони прије споменуте године био присиљен да бјежи, па се тако склонно у Босни. Према изворима из прве половине четрнаестог стољећа, који се односе на »Цркву босанску«, а који су писани народним језиком, њеи поглавар се службеио називао само епискуп, а у обичном свакодневном говору »дјед«. Аутор књиге из тога извучи закључак да се епискуп »Цркве босанске« и у тринаестом стољећу исто тако називао »дјед«.

У врло опсежној расправи о документу под називом: »Дубна« изнесен је историјат фрањевачког реда у Босни, који од 1340. године постаје опасан такмац домаћем слоју босанских »крстјана«. Иако се из наслова: »*Фрањевачка 'Дубна' из 1372/3 године као извор за повијест Босне*« може претпоставити да тежиште лежи изваи занимања »Цркве босанске«, ипак се по много чему односи на споменути цркву. »Дубна« у историографији означава 23 питања босанских викара. Она разликује три вјероисповијести: католичку, источно-православну и патаренску. Ф. Рачки »Дубну« ограничава на Босну. Овакву тврдњу Шидак не прихвата, јер сматра да се ово вјероучење односи на босанску викарију.

На улогу »Цркве босанске« у јавном животу средњовјековне Босне односи се рад под насловом: »*О вјеродостојности исправе босанског баи Твртка, Стјепану Рајковићу*«. Поменути исправу је објавио Павле Ритер Витезовић почетком 18 стољећа. У овој књизи аутор такођер доноси текст исправе. Најважнији податак из цијеле исправе је свједочанство о доминантном положају самосталне »Цркве босанске« у вријеме кад Босном влада бан који је био присталица католичке вјероиспови-

јести и кад папе настоје да посредством фрањеваца ојачају утицај католицизма. Седамдесетих година 14. стољећа »Црква босанска« је права државна црква са »крстјанима«, њеним редовницима, предвођеним врховним поглаваром »дједом« и стројницима.

Оцјену утицаја »Цркве босанске« у јавном животу босанског друштва, двадесетих година 15. стољећа дао је аутор у раду: »О аутентичности и значењу једне исправе босанског 'дједа' (1427)«. Од »дједа« Мирохне сачувана је једна исправа у латинском пријеводу Ивана Томка Мрнавића. Она је по мишљењу аутора ове књиге значајна у рјешавању даљег спорног питања о политичкој улози и значењу »Цркве босанске« у трећој деценији 15. стољећа. Исправу »дједа« Мирохне из године 1427. први је у литератури унио Б. А. Крчелић у своме дјелу: *De regnis Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae notitiae preliminaries* (1770. године). Исправа »дједа« Мирохне по Шидаковом мишљењу је аутентична, а Иван Томко Мрнавић је могао доћи само до оригиналне исправе споменутог »дједа« највише захваљујући исправи коју је издао Твртко II Твртковић 7. октобра 1426. године. Споменута исправа доприноси бољем познавању прилика у Босни у трећој деценији 15. стољећа. Углед »дједа«, као и сам утицај »Цркве босанске« у јавном животу земље, још је велик. Овакво значење није изгубила »Црква босанска« ни када је католичка црква у Босни добила своју посебну бискупију. До промјене утицаја »Цркве босанске« долази тек четрдесетих година 15. стољећа, и то постепено.

Последњи рад у првој глави књиге издваја се од осталих, јер не говори о »Цркви босанској«, него о херетичком покрету уопште на славенском Југу и међусобном прожимању хуситског покрета са херетичким учењем у Босни или још шире на Балкану. Приказивање вјерских односа у Сријему, гдје се проширио хуситизам, доприноси у овом раду разјашњењу и освјетљавању и неких питања која су у вези са бољим разумијевањем »Цркве босанске«. Могућа је претпоставка да је Хус посредством глагољаша могао сазнати и о босанској херези, а могао је о овом учењу чути и од студената из Сријема, источне Славоније и Хрватске, којих је у његово вријеме било на Прашком универзитету. Највјероватнија је претпоставка да су Мађари Хусово учење пренијели у споменуте наше крајеве, а највише у Сријем, како то сматра Шидак.

Четврта глава ове књиге доноси преглед литературе која третира проблем »Цркве босанске« у последњих двадесет и пет година. Овај дио се иадовезује на прву главу, како се закључни текст завршава цјеловитим приказом стања, у коме се овај проблем данас налази, њиме је аутор желио да заокружи тематику цијеле књиге.

Осврћући се на третман »Цркве босанске« у поратној историографији, Шидак не прихвата мишљење А. Соловјева, који сматра да је богумилско учење одговарало извјесним социјалним и економским тежњама народа, а прије свега економским захтјевима властеле, и да се у 15 стољећу »Црква босанска« отуђила од селачког слоја и постала властеоска и господска. Кад је ријеч о односу »Цркве босанске« према симболу крижа, А. Соловјев сматра да је она, као и све дуалистичке секте, одбацила овај основни симбол кршћанства. Ишчезавање симболичке инвокације, по мишљењу Ј. Шидака, нестаје и из папских аката послје папе Александра II (друга половина 13. стољећа). Ово је, по његовом мишљењу, уско повезано са нестанком симболичке инвокације у Босни у вријеме њене самосталности. Тада започиње да преовлађује вербална инвокација. Ово само по себи није значило негацију крижа. Поткрепљујући ову своју тврдњу, аутор се позива на »исправу војводе Радосава Павловића и његова брата Иваниша из 1454. године, гдје они у присутности двојице достојанственика Цркве босанске присижу на еванђељу и на моћех закљинући се, између осталог, часним и животворећим крстом!«).

2. Овај цитат аутор је узео из збирке извора Ф. Миклошића, *Monumenta serbica*, Виена 1858. 472. Штампарском грешком унесена је година издања ове књиге. За годину издања књиге унесена је 1958, а треба 1858.

У настојању да буде што увјерљивији у својим ставовима, спомињући овај податак, по свему судећи аутор чини омашком два превида. Први је што Радосава Павловића и Иваниша спомиње као браћу, а њих као такве у историјској науци не можемо срести. Иваниш Павловић је био син војводе Радосава Павловића. Други превид лежи у датирању споменуте повеље коју аутор датира у 1454. години и коју веже за војводу Радосава и Иваниша – како је то већ споменуто. Споменута повеља доиста потиче из овог времена, али се не односи ни на војводу Радосава нити на Иваниша, него на другу двојицу синова војводе Радосава Павловића: војводу Петра и кнеза Николу Павловића. Повеља је издана 15. јула 1454. године и њоме војвода Петар II и кнез Никола потврђују Дубровчанима све привилегије које су им подарили њихови преци, прво њихов дјед кнез Павле Раденовић, затим стриц војвода Петар Павловић и, напосокон, њихов отац војвода Радосав и брат војвода Иваниш Павловић.³⁾ Да ову повељу није могао издати војвода Радосав, говори и чињеница да је он умро још 1441. године, а његов син Иваниш 1450. године.

Шидак у овој књизи покушава да оспори мишљења неких историчара који се занимају проблемом »Цркве босанске«. Тако он за D. Knievalda каже да је усвојио ставове A. Соловјева који су, по његову мишљењу, неприхватљиви. Став D. Мандића о питању уређења »Цркве босанске« такођер не прихвата, иако стоји на становишту да је Мандићево дјело о »Цркви босанској« до данас најцјеловитије. Шидак замјера D. Мандићу на некритичком односу према латинским изворима.

Веома оштар суд аутор ове књиге даје о професору Анти Бабићу кад је ријеч о разматрању проблема »Цркве босанске«, сматрајући да је несигуран и колебаљив у доношењу закључака. Шидак одбацује такође став професора Бабића о изједначавању »крстјана« са »савршенима« и о постојању Белизменса као »антипапе«.

Шидак, донекле усваја само мишљење С. Ђирковића, Ф. Шањека, D. Knievalda и Loosa. За С. Ђирковића каже да је неупоредиво критичнији и самосталнији и од A. Бабића и од D. Мандића. По Шидаковом мишљењу велика је заслуга чешког византолога Loosa у иницирању неких проблема за које је потребна дубља анализа. Један од иницираних проблема код Loosa је и везивање најстаријег спомена о богумилству за западни дио Мале Азије. Он истиче да се богумилство на овој локацији појавило у 11. стољећу под именом fundagiagita и богумила, Loos даље стоји на становишту да је источна Бугарска колијевка богумилства на Балкану. Кад је ријеч о »Цркви босанској« и њеном постанку, Loos усваја мишљење Симе Ђирковића да је херетичка Ecclesia Dalmatiae идентична са нешто каснијом црквом Slavoniae од које је настала »Црква босанска«, спајањем херетичких »крстјана« са остацима Ecclesia bosnensis тридесетих година 13. стољећа.

Износећи критички суд о Ђирковићевој тврдњи да нема никаквих доказа за континуитет између монашке заједнице од 1203. и касније »Цркве босанске«, осим имена »крстјана«, Шидак сматра да су ова објашњења недовољна. За аутора ове књиге остаје, за сада, поуздано увјерење С. Ђирковића да се тек од неуспјелог покушаја око реформе католичке Ecclesiae bosnensis 1232/33. може говорити о херетичкој »Цркви босанској«. У питању нестанка »Цркве босанске« С. Ђирковић заступа мишљење да је она била »уништена« у доба прогона за краља Томаша и да су од ње преостали у оквиру других цркава само неки незнатни остаци. Ф. Шидак појаву херезе у Босни с правом доводи, како то Шидак каже, у узрочну везу с прогоном херетика у далматинским градовима.

Сваки од ових радова у књизи има резиме на њемачком језику.

На крају књиге аутор је дао списак литературе о проблему »Цркве босанске«, као и о питању њеног односа са осталим херетичким покретима у Европи. Списак садржи око 200 библиографских јединица. Књига има веома прегледан именски регистар, а на самом крају је дат њен садржај.

3. Ф. Миклошић, *Monumenta serbica*, Vienna 1858. CCCCLXXII/469 – 472/.

Имајући у виду цјелокупност радова који су дати у овој књизи, читалац стиче утисак да је аутор сакупио сва мишљења која се односе на проблем »Цркве босанске«, подвргавајући их критичком суду и дајући своја тумачења о свему томе. С обзиром на то да аутор спомиње велик број историчара који се баве проблемом »Цркве босанске«, књига је погодна као добра оријентација оним историчарима који се буду даље бавили овом проблематиком и као таква представља велик допринос у историографији о »Цркви босанској«.

Мр Паво Живковић

ХАЛИЛ ИНАЛЦИК: *Османско царство класичног доба од 1300 – 1600*, Српска књижевна задруга, Београд 1974, (стр. 357)

Савремени турски историчар Халил Иналцик познат је нашој научној јавности више од двадесет година. Његова студија *Од Стефана Душана до Османског Царства* објављена је у »Прилозима за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином«, III – IV, 1952 – 1953. у преводу проф. Недима Филиповића. Од тада он непрекидно сарађује с југословенским оријенталистима и историчарима. Његове студије и расправе из историје Османског Царства створиле су му истакнут углед у свијету и код нас. Књигу *Османско Царство класичног доба 1300 – 1600* објавио је као професор Унверзитета у Чикагу која је са енглеског превела Милница Михајловић. Ова студија састоји се из четири дијела.

Први дио Иналцикове књиге (стр. 5 – 76) под насловом »Кратак преглед османске историје 1300 – 1600« посвећен је војном и политичком успону Царства. Свети рат, газа, која се сматрала вјерском дужношћу, била је значајан чинилац у оснивању и развоју османске државе. Аутор наводи да су друштвене и политичке прилике у сусједним земљама подједнако ишле наруку османској експанзији. Тимарски систем, који је био изразито османско обиљежје, јака централна власт и лична способност првих султана, како се истиче у овом дијелу књиге, утицали су да Османско Царство, и поред тренутних слабости почетком XV вијека, када је било захваћено унутрашњим нередима и грађанским ратом, успије да преброди кризу да би у току XVI вијека постало највећа свјетска сила која се простирала на три континента.

Наслов другог дијела ове књиге је »Држава« (стр. 77 – 168). Највећи дио Иналцик је посветио опису османских султана. Без османске династије, како наводи писац, Османско се Царство не би ни одржало. О значају и улози јањичара у управљању државним пословима писао је доста кратко, али и сажето. Тимарски систем била је једна од основних полуга успона Царства. Велику пажњу државна организација је посвећивала правосуђу. Ред су и закон били стална брига администрације у вријеме успона Царства. Османлије су, како аутор наглашава у овом дијелу, у почетку у освојеним земљама често задржавале извјестан број локалних закона, а када би довољно учврстили своју власт у освојеном подручју, у погодном тренутку би их укидали. Султанов двор је, према писцу студије, био у правом смислу средиште власти. На табелама 1 и 2 (стр. 117 и 119) дат је приказ о хијерархијској лествици различитих група у Сарају, који је уједно био и стваралачки извор османске културе. Царство је у XVI вијеку било на врхунцу своје моћи и подијељено на 32 ејалета, која је Иналцик приказао у табели 3 (стр. 150), дајући најосновније податке о сваком од наведених ејалета.

»Привредни и друштвени живот« је наслов трећег дијела (стр. 169 – 232). У њему је приказан друштвени и политички живот Царства. На табели 4 (стр. 174) на-

веден је укупан приход царинских дажбина на свилу у Бруси од краја XV и друге половине XVI вијека. Иналцик у овом дијелу књиге наводи најзначајније трговачке путеве и трговачка мјеста Царства. На страницама 184 и 185 дата је карта поморских и копнених трговачких путева Османског Царства. Доста простора у овом дијелу књиге посвећено је трговачким односима Царства са земљама западне Европе. Развитак градова и њихов привредни успон, како се и у овом дијелу наводи, била је стала брига државе. У табели 5 (стр. 200) дат је попис становништва Цариграда и Галате из 1477. године у којој се наводи број вјерских заједница и породица у поменутиим мјестима. Како и у књизи аутор каже да су велики утицај у развоју градова и градске привреде имали и вакуфи, вјерске задужбине.

О религијским и културним приликама Царства говори се у четвртм дијелу ове књиге, који носи наслов »Религија и култура у Османском Царству« (стр. 233 – 287). Кур'ан и Мухамедова традиција, према аутору, били су основа науке, док је разум важио само као помоћно средство у служби вјере. Читаво поглавље искључиво је посвећено исламској религији, култури, филозофији и књижевности, док је образованост хришћанских народа и Јевреја, који су живјели на територији Царства, потпуно изостављена. На страници 234 у табели 6 Иналцик је приказао хијерархијски систем напредовања улеме које је било строго одређено. Писац књиге сматра да један дио кривике за опадање моћи Царства пада и на улему, вјерски образоване људе, чији утицај почиње да расте од почетка XVI вијека и који почињу да се супротстављају свим новинама, како у практичним, тако и у рационалним наукама. То је онемогућило, како писац сматра, да се исламски свијет упозна са тековинама западне науке, а као посљедица оваквог става улеме против новина, вјерски фанатизам постаје све већи, чији су носиоци били дервишки редови, о којима Иналцик у овом дијелу своје књиге говори. Он такође, у овом поглављу, описује и најпознатије носоце културе Османског Царства, што је веома корисно за читаоца, јер се о тим људима веома мало зна.

На крају књиге донесени су: генеалогичка османске династије, хронолошки преглед османске историје, рјечник, напомене, библиографија, регистар личних имена, осврт на ову књигу проф. др Радована Самаринћа и биљешка о писцу.

Вјештина и јасност писања су одлика ове књиге. У циљу што бољег објашњења појединих историјских збивања који су се одиграли у Османском Царству, писац се није придржавао строго хронологије догађаја. Свака од наведена четири поглавља су тако приказана да их читалац може свако посебно, без читања претходног, посебно прочитати, иако се у цјелини ова књига испреплиће многим догађајима који повезују сва четири дијела. Аутор је више пажње посветио азијском него европском дијелу Царства, што има својих предности и недостатака. Предност је што многи читаоци први пут могу више да сазнају о азијском дијелу Царства и његовим приликама у наведеном дијелу ове студије, а недостатак је што је исувише занемарен европски дио Царства. Тако, нпр., веома мало се говори о народним покретима на Балкану, политичким и привредним односима између Дубровачке Републике и Османског Царства, о значају обнове Пећке патријаршије итд. Иналцик је, као добар познавалац османске историје, успио да на синтетичан начин прикаже развитак Царства од XIV – XVII вијека. Ова књига представља још једну пријатну новину која обогаћује историјску науку и доприноси расвјетљавању многих ствари које су у нашој историјској науци до сада довољно непознате и неистражене за наведени период.

Енес Пелидија

Др Адем Ханџић представио се научној јавности низом значајних радова из историје народа Босне и Херцеговине у раном османском периоду (студије, чланице, извори, прилози). Сви ти радови су плод дугогодишњег проучавања значајних неиздатих историјских извора, нарочито турских катастарских пописа (дефтера). Најновије дјело др А. Ханџића *Тузла и њена околина у XVI вијеку* је такођер плод дугогодишњег архивског истраживања. Оно расвјетљава једну цијелу област у назначеном периоду, штавише, у уводном дијелу приказана је и ранија историја тузланске области. Ту је из разних аспеката (војног, административног, судског) приказана историја зворничког санџака у XVI вијеку, гдје је доста простора посвећено разматрању демографске проблематике у тој области. Посебно је детаљно приказан урбани развитак градских насеља Горње и Доње Тузле, као и пружена исцрпна анализа сеоске привреде тузланског краја.

Књига је подијељена на два основна дијела. Након предговора и краћег осврта на изворе и литературу (5 – 12 стр.) слиједи први дио књиге под насловом: *Тузланска област* (15 – 162 стр.).

У овом дијелу је приказана ранија историја тузланске области (праисторија, римски период и средњи вијек), као и турска освајања и учвршћење турске власти у сјевероисточној Босни. Након тога, аутор прелази на историју зворничког санџака у XVI вијеку. Ту је веома исцрпно приказано формирање наведеног санџака, његово територијалио ширење, као и административно-судска подјела. Основан око 1480. године, зворнички санџак је у почетку обухватао 3 кадилука: зворнички, сребренички и брвенички, затим су у другој половини XVI вијека основани још шабачки, тузлански, грачанички, бијељински и крупански кадилук тако да је крајем тог вијека било формирано 8 кадилука на подручју наведеног санџака. Ови кадилуци обухватали су укупно 31 нахију. Аутор даље наводи да је у војно-административном погледу од свог оснивања до 1541. године зворнички санџак припадао румелијском пашалуку, а након оснивања будимског пашалука 1541. године припојен је том пашалуку и коначно по оснивању босанског пашалука 1580. године налазио се у оквиру тога пашалука. У овом дијелу је приказано и војно уређење тога санџака. Ту су поименично наведени и сви намјесници санџака у XVI вијеку, као и приказан могући број војске на основу законских прописа и дефтерских података о висини појединих тимара, зијамета и хасова. Донесени су и нови и интересантни подаци о циндијама (посебна врста војске), као и о утврђеним градовима и њиховој посади. На територији зворничког санџака Турци су одржали укупно 12 средњовјековних градова.

Најобимније поглавље овог дијела књиге посвећено је становништву тузланске области. Становништво је овдје посматрано из аспекта његове конфесионалне структуре, и то: »присталице босанске цркве«, католици, православни и муслимани.

На основу самосталног истраживања др А. Ханџић је дошао до интересантних података о промјенама у структури становништва доласком Турака. Те промјене биле су значајније него и у једној другој области у Босни. Нарочиту пажњу аутор је поконио проблему исламизације с обзиром на то да тај проблем још није довољно расвјетљен у нашој историографији.

Што се тиче културне дјелатности до развитка градских насеља, она је била везана за утврђене градове, а касније је та активност била везана за урбана градска насеља. Рјеч је ту, углавном, о материјалној култури, док се о духовном стваралаштву у XVI вијеку нашло врло мало података. Али без обзира на малобројност из-

ричитих података, ту је дат добар преглед културних прилика по градовима у сјевероисточној Босни у томе вијеку.

Други дио књиге носи наслов *Уже тузланско подручје* (стр. 165 – 359). То је главни дио студије, а подијељен је на седам поглавља.

У првом поглављу *Град Доња Тузла* детаљно је приказан урбани развитак тога града. Затечена као малено варошко насеље, остала је као таква све до краја трећег деценија XVI вијека. Падом Угарске (1526) стварају се услови за бржи развитак градских насеља у сјеверној Босни. Главна обиљежја те вароши била су: производња соли, трг и цркве, гдје су сједили фрањевци (самостан). Већ крајем прве половине тог вијека Доња Тузла се почиње нагло развијати. Главни елмент који је условио бржи развој овог насеља поред истакнутих чињеница, био је и тај што то подручје није више представљало истурену војну крајину последице Мохача (1526) и освајања Славоније (1536). Овдје је детаљно изнесен развој махала које су се формирале током XVI вијека у Доњој Тузли.

И *Горњу Тузлу* Турци су затекли као малену варошицу са фрањевачким самостаном. Детаљно је приказан урбани развитак вароши, као и процес исламизације који је овдје започео раније него на подручју Доње Тузле. До средине XVI вијека ту се формирало 7 махала. У другој половини XVI вијека настале су још неке нове махале тако да их је крајем вијека било укупно 13. Грађевном развоју Г. Тузле допринијело је и то што је ту крајем вијека повремено било сједиште зворничких санџака. Грађевни развој Горње Тузле био је завршен са годином 1600, за разлику од Доње Тузле, која се урбано ширила и током XVI вијека.

Градско становништво У овом поглављу које представља наставак расвјетљавања те проблематике из првог дијела књиге разматране су промјене демографске структуре и код градског становништва. Те промјене настале су као резултат миграција и мијењања конфесионалне структуре. Старо становништво је потискивано а досељавано је ново. С обзиром на то да је ово дуго година било гранично подручје, Турци су ту населили бројне влахе сточаре. Поред влаха, ту се насељавају и становници околних села који се постепено исламизирају. Овој имиграцији, као и исламизацији становништва допринијеле су пореске повластице муслиманског становништва. Читав овај процес о кретању и структури становништва тузланског подручја аутор је дао на основу поузданих, тј. службених података из бројних турских дефтера, који су на жалост, до данас остали неиздати.

У поглављу *Градска привреда* расвјетљена је прво производња соли од најранијих вјести из 1474. године, па све до краја XVI вијека. Затим је приказан развитак занатске привреде. Истакнут је значај солана на овом подручју у привредној историји Босне у турском периоду. Развитак производње соли највише је утјецао на подизање културних установа, а самим тим и на опћи грађевни развитак дивљу поменутих касаб Горње и Доње Тузле. Изнесени су подаци и о настанку многобројних вакуфа. Сви ти вакуфи били су директно везани за производњу соли, иако се зна да производња соли у тузланским соланама није била ни издалека тако велика као што је била у турским соланама на Јадрану.

Што се тиче занатства, Турци су овдје, свакако, затекли, занате али доста неразвијене. Тековинама арапске и бизантијске културе које су донијели са собом успјели су да га доста унаприједи. Средином XVI вијека у Горњој и Доњој Тузли евидентирано је преко 26 различитих заната. Касније се тај број повећао.

Аутор даље историјско-географски и привредно расвјетљава двије тузланске нахије. *Нахија Горња Тузла* обухватала је у XVI вијеку 31 насеље, 27 села, 3 насељена чифлука и 1 насељену мезру. То је била једна од мањих нахија у зворничком санџаку, а припадала је царском хасу. У ствари, већа насеља, њих 26 налазила су се у царском хасу, а пет мањих спадало је у кнежевски тимар. На основу свих познатих пописа из XVI вијека за то подручје, а нарочито пописа из 1548. године и 1600. године, аутор је извршио убикацију свих насеља, затим је разматрао структуру и статистику становништва, те сву привредну производњу по гранама. На крају је дат

табеларни преглед становништва у тој нахији према пописима из 1533, 1548 и 1600. године.

Нахија Доња Тузла била је много већа од нахије Горње Тузле. Обухватала је 56 насеља, која су припадала царском хасу и 5 насељених чифлука, који су спадали у кнежевски тимар. Утврђено је да се сједиште кнеза налазило на сјеверним и сјеверозападним дијеловима нахија. О сваком поједином насељу, као и раније, дати су исцрпни подаци.

У посљедњем поглављу другог дијела књиге под насловом *Сеоска привреда* аутор расвјетљава стање затечене привреде, а затим даје преглед привредних грана заступљених на том подручју током XVI вијека: ратарства, виноградарства, сточарства, пчеларства, воћарства и перадарства. На крају је дат и табеларни преглед пољопривредних култура по насељима.

Резиме је донесен на енглеском језику (стр. 359 – 365), затим слиједи преглед извора и литературе (стр. 366 – 375), те регистар личних и географских назива (стр. 376 – 400). Од помоћи читацу су и двије географске карте: карта зворничког санџака у XVI вијеку и карта нахије Горња и Доња Тузла у XVI вијеку.

Ово дјело др Адема Ханџића је, свакако, значајан допринос нашој историографији. До сада је код нас објављено мало радова овакве врсте који приказују историјат једног насеља у цјелини. Укратко, нема у Босни данас ниједна област која има тако детаљно и озбиљно обрађену историју свога развоја. Велики значај ове студије лежи у томе што је дата, углавном, на основу прворазредне изворне архивске грађе. То су, углавном, сви до сада пронађени пописни дефтери за ово подручје од 1468. до 1600. године. Аутор је веома добро и зналачки преточио податке из тих дефтера у свој рад. То се нарочито осјећа у оним поглављима гдје се искључиво ослања на такав материјал.

Бехија Златар

KLAUS KREISER, WERNER DIEM, HANS GEORG MAJER: *Lexicon der Islamischen Welt, 1 – 3 BD.*, Stuttgart 1974. (стр. 210 + 212 + 202)

У издању куће W. Kohlhammer (Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz) изашао је у три свеска лексикон под наведеним насловом, који садржи материју, значајну и за проучавање наше историје, нарочито културне историје. Лексикон има око 600 јединица које се односе на прошлост и садашњост »исламског свијета«, обухватајући разне области, као што је религија, право, филозофија, народи, језици, политичка и социјална историја, географија, народна умјетност, садашњи живот и сл. У овом лексикону сарађује око 100 стручњака из 20 земаља, а међу њима су и двојица из Југославије (др Ванчо Бошков, др Хасан Калешин). Посебно је важно да је уз сваку јединицу која се обрађује наведена основна литература. При навођењу литературе чита је тежња да се цитирају, углавном, најновији радови. Можемо пожалити што у литератури нема наших дјела, а ипак неки радови, нпр., »Прилози за оријенталну филологију«, требало би да нађу своје мјесто и у овом лексикону.

Корист од овог лексикона имали би и наши историчари који се баве турским периодом. У овом лексикону дати су основни подаци о многим појмовима из материјалне и духовне културе. Као посебне јединице, обрађени су, нпр., занати, трговина, трговачке мјере и утези, мостови, наводњавање, епиграфија, грбови, архитектура, бање, грађевински материјал, металне израђевине, медресе, надгробни споменици, музика, сликарство, писаћи материјал и сл. Приказане су и многе институције које су и у нашој прошлости налазиле своју примјену. Тако је конкретни обрађени вакуф, поједини дервишки редови, узимање јањичара, војно уређење итд. У посеб-

ној јединици обрађен је календарски систем, па се даје ова формула за прерачунавање хиџретских година у године по новој ери: $C = X - \frac{3X}{100} + 622$, гдје C

означава годину по н.е., а X по хиџри. Разумије се да су за наша историјска истраживања важна објашњења и разних исламских религиозних појмова.

Директно се наших крајева тичу појмови као Босна, Дубровник, Југославија, Македонија и Србија, па Балкан, а такође и појмови под Венеција и Угарска.

Посве је природно што су аутори, с обзиром на ограниченост простора, могли дати само сумарне податке. Но и они су корисни, јер дају основне дефиниције податка, а што је можда још важније упућују и на најновију литературу.

Може се, иначе, рећи да је овај лексикон богат информацијама, па ћемо, напр., ту наћи обавјештења и о тзв. »црним муслиманима«, и о порасту становништва у исламским земљама, и о филму, и о крвној освети, и о самоубијству и другим најразличитијим појмовима.

Ибрахим Кемура

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1907. ГОДИНЕ

(АРХИВ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ САРАЈЕВО, 1975. Г., СТР. 471) ИЗБОР,
РЕДАКЦИЈА КАСИМ ИСОВИЋ

Радничка класа, њени покрети и акције, које су природни резултат кретања и нарастања те класе, нису, историјски посматрано, појаве саме за себе, које се могу посматрати и проучавати изоловано од друштва и друштвене средине чији су продукт. Напротив. Тај, у босанскохерцеговачким приликама нови чинилац у друштву – радничка класа – плод је тога друштва и његовог развитка, почев од доласка аустроугарске војске у ове крајеве. Зато се и не може пратити развој радничког покрета и посебно иаучно испитивати и објашњавати кретања у њему без испитивања и проучавања цијелог друштва чији је раднички покрет само један дио. И при објављивању историјских извора о овим чињеницама мора се водити рачуна, па се зато уз документе који искључиво говоре, у овом случају, о радничком покрету, мора наћи и дио оних који се односе на послодавце – капиталисте, грађанске политичке партије и њихове планове и жеље, цркву са њеним стремљењима, затим окупаторски режим са целокупним апаратом управе и присиле: војском, жандармеријом, полицијом, обавјештајном и конфидентском службом итд.

Књига грађе о којој овдје желимо рећи неколико ријечи је, у ствари, четврта из серије Грађе за проучавање политичких, културних и социјално-економских питања из прошлости Босне и Херцеговине (XIX и XX вијек). Наиме, као што је познато, Архив Босне и Херцеговине је до сада објавио књигу *Документи из аустроугарских архива*, у којој су објављени документи који говоре о почецима радничког покрета у Босни и Херцеговини од 1878. до 1905. године. Избор, редакцију и превод докумената извршио је Војислав Божићевић. Друге двије књиге посвећене су, у босанскохерцеговачком радничком покрету, бурној 1906. години, односно генералном штрајку 1906. године. Избор, редакцију и превод докумената извршио је Касим Исковић, виши архивист у Архиву Босне и Херцеговине. Пишући својевремено о овим двијема књигама, истакли смо велики труд редактора да документе, многа лица и догађаје пропрати одговарајућим напоменама и објашњењима, што је књиге, поред свих осталих позитивних квалитета, учинило још кориснијим и употребљивијим.

Избор докумената и редакција књиге и за грађу из 1907. године поново је повјерена Касиму Исовићу. Он је зналачки из богатих фондова и збирки Архива Босне и Херцеговине издвојио 202 предмета и уврстио их у књигу. Као најбољи познавалац фондова Архива Босне и Херцеговине, Исовић је и овог пута сасвим оправдао ukazано повјерење и одабрао документе који заиста оцртавају слику радничког покрета Босне и Херцеговине 1907. године. Нашли су се ту и документи којима се власти упозоравају на »опасно« дјеловање појединог социјалисте, документи о радничким акцијама и припремама за њих, оснивању радничких организација, потврђивању њихових правила, конфидентски извјештаји, документи који говоре о мјерама власти против радничког покрета, организацији власти и њених органа итд. Учињен је и покушај груписања докумената око неког крупног питања, као што је јулски рударски штрајк у Креки и јулски штрајкови сарајевских радника.

Документи, објављени у овој књизи, како то и Касим Исовић у »Неколико напомена уз ову књигу« каже, указују на четири основна фактора који се сусрећу у збивањима 1907. године. Ту је, прије свега, организовано социјалдемократско радништво коме се у ово вријеме уз помоћ власти све више као протутежа јавља Организација радника Хрвата у Босни и Херцеговини. Као противник социјалдемократа и организованих радника уопште, појављује се и Организација послодаваца за Босну и Херцеговину. Као присутни и веома важну, свакако, овдје треба уврстити и окупаторску власт, која не само будно прати све догађаје на овом подручју него и интервенише кад год нађе за сходно, и то мјерама које јој се у датом тренутку учине најприкладнијим и најефикаснијим.

Књига је опремљена с неколико помагала. Ту је као прво списак скраћеница у коме се налазе објашњења за 54 појма или често употребљаване ријечи. На крају књиге су два индекса: индекс имена која се помињу у књизи и индекс мјеста.

Читаоцу одмах пада у очи да уз документа нема ни најнужнијих напомена које су у ранијим књигама имале своје мјесто. Истина, као и раније, испред сваког документа дат је кратак регест који омогућава лакше и боље кориштење документа, а на крају сваког документа, заправо испод њега, дата је сигнатура, назнака списка, назив фонда и година из које је документ, јер и поред тога што се документи објављују, њихово научно кориштење и цитирање правилније је ако се назначавача сигнатура оригинала. За испуштање напомена и објашњења, мислимо да није довољно то што се у »Неколико напомена уз ову књигу« каже да су оне за сва значајнија лица и догађаје дате уз раније књиге. Нека објашњења и напомене су се могла наћи и уз документа која се сад објављују ако ништа друго, а оно због читалаца које може занимати само 1907. година, а у овој књизи нема ни једног објашњења, чак ни онда када нам се чини да је оно било нужно.

У ранијим књигама грађе, које смо поменули, пракса је била да се објављују документи у оригиналу (на њемачком језику) и у преводу. Та корисна и добра пракса овог пута је, наводно из финансијских разлога, отпала. То је заиста штета због свих оних који не знају њемачки језик или га не знају толико и тако да би могли преводити документе који су писани и карактеристичним језиком докумената и са свим обиљежјима времена у којем су настајали. Дobar, стручан, превод који би уредио историчар омогућавао би много ширу употребу ове књиге, а и њено објављивање би било сврсисходније.

Приређивачима ове књиге, овдје не мислимо само на редактора него и на техничког уредника, па и лектора, могло би се замјерити што су дозволили да се, на примјер, само у »Садржају« нађе близу 30 (тридесет) разних ситних и крупних грешака. Занимљиво је да се грешке из »Садржаја« не понављају у књизи, што би значило да их није ни направио исти човјек. Има и других ситних пропуста и грешака који, ипак, не могу знатније умањити значај излажења књиге нити њену вриједност за изучавање историје радничког покрета.

Надамо се да веома корисна активност Архива Босне и Херцеговине у Сарајеву и његових сарадника на објављивању грађе за проучавање политичких, културних и социјали-економских питања из прошлости Босне и Херцеговине неће пре-

стати, да временски распон од појаве једне књиге до друге неће бити толико дуг (преко десет година), а да ће и наше друштво и наша заједница имати разумијевања за послове ове узорне радне организације и да ће то и финансијски знати изразити.

Ахмед Хаџировић

Др АТИФ ПУРИВАТРА: *Југославенска муслиманска организација у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Сарајево 1974, (стр. 658)*

Политички живот Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од њеног проглашења 1. децембра 1918. до увођења шестојануарске диктатуре 1929. године, може се најбоље сагледати и реконструирати кроз дјелатност грађанских политичких странака. Крхка грађанска демократија у Краљевини СХС, рођена у условима опште кризе буржоаског политичког система, изазване првим свјетским ратом и утицајима октобарске револуције, раздирана је бројним социјалним и националним супротностима којима је нова држава од почетка била оптерећена. Настојања двора и врхова српске буржоазије да у новоствореној државној заједници осигурају своју политичку и економску хегемонију, те потреба свих националних буржоазија да се прилагоде новим оквирима политичког живота и »правилима игре«, која је он наметао, нужно су изазивали различите отпоре и водили једном у великој мјери новом страначком реструктурирању и организирању. На тој основи, већ у првим мјесецима послје уједињења, реструктурирано је више старих и створен већи број потпуно нових грађанских политичких странака и група. Њихова историја, бар када је ријеч о оним најважнијим »националним« странакама, представља практично историју политичког живота југославенске буржоаске државе у вријеме њеног парламентарног режима. Наша послјеријатна историјска наука није, на жалост, још ни близу монографски истражила и обрадила историју ових странака, чак ни оних највећих и политички најутицајнијих. Оскудан фонд о историји грађанске политике у Краљевини СХС увећан је крајем 1974. године једном значајном монографијом о мјесту и улози Југославенске муслиманске организације у политичком животу Краљевине СХС од 1918. до 1929, чији је аутор др Атиф Пуриватра, професор Факултета политичких наука у Сарајеву.

У недостатку нових истраживања и студија, дуго времена су о политичком животу у Краљевини СХС, а посебно о појединим грађанским странкама, које су у њему активно учествовале, давале често једностране и паушалне историјске оцјене. Вјероватно да ниједна од тих странака није тако једнострано и једнострано оцјењивана као Југославенска муслиманска организација (ЈМО). Монографија Атифа Пуриватре представља први цјеловит напор да се политички пут ове странке научно реконструира на основу обимне и разноврсне историјске грађе. То обиље нове и досад непознате и некористићене историјске грађе представља прву и основну врједност Пуриватрине студије, без обзира на то да ли ће неко извести закључак да сав тај материјал потврђује раније оцјене или их у већој или мањој мјери ревидира. Истраживачки напор А. Пуриватре добија посебно на значају када се зна чињеница да је архива ЈМО изгубљена, те да је за реконструирање њене историје требало слиједити често посредне изворе различитог поријекла и значаја, критички их цијенити и затим склопити у мозаик једног доба и људских судбина и менталитета у њему. Све сложене истраживачке и литерарне проблеме које је таква ситуација наметала А. Пуриватра је успоно ријешити, па се слободно може рећи да његова студија у сва-

ком погледу представља изузетно значајно дјело у новијој босанској и југославенској историјској науци.

Студија А. Пуриватре састоји се практично из два дијела, мада их аутор није формално у књизи раздвојио. Први дио (глава I – VIII) обрађује услове настанка и даљу конкретну политичку дјелатност ЈМО до увођења шестојануарске диктатуре. У другом дијелу (глава IX – XII), аутор је по свим правилима модерне политолошке анализе обрадио програм ЈМО, облике њеног организовања и активности на терену, социјалну структуру њеног чланства и њен став у питању националности босанскохерцеговачких Муслимана. Књига је опремљена потпуном научном апаратуром, закључком, исцрпним списком извора и литературе, и именским регистром, па је с те стране, за будуће истраживаче, веома корисна и употребљива.

У политичком развоју ЈМО, аутор разликује двије етапе. Прва је од оснивања странке, средином фебруара 1919. до 31. марта 1922, када је поводом доношења закона о подјели земље на области дошло до расцјепа у вођству ЈМО. Друго раздобље почиње од априла 1922. и траје до проглашења шестојануарске диктатуре, када је забрањена дјелатност политичких странака, па према томе и Југославенске муслиманске организације. Према мишљењу аутора, забрана ЈМО не значи да је та странка престала стварно постојати, али би се о облицима њеног дјеловања у раздобљу од 1929. до 1941. могло конкретније говорити тек након даљих истраживања.

Југославенска муслиманска организација проистекла је из општих социјалних и политичких околности у којима су се босанскохерцеговачки Муслимани као цјелина нашли након уједињења 1918, пошто су се раније муслиманске странке угасиле почетком првог свјетског рата. На повезивање и окупљање муслиманских грађанских политичара у првим мјесецима послје уједињења битно су утицала три чиниоца: масовни напади на животе и имовину муслиманског становништва готово у читавој Босни и Херцеговини; аграрни интереси муслиманских земљопосједника; и неадекватна заступљеност Муслимана у структури органа власти формираних у БиХ непосредно послје уједињења. За положај Муслимана, непосредно по уједињењу, карактеристична је њихова општа лична и имовинска несигурност усљед различитих »освета« и шиканирања која су вршена над њима, често и од стране органа власти. Један знатан дио буржоаске штампе отворено је сијао мржњу и неповјерење према Муслиманима, приписујући им антидржавне тежње и расположења. О свему томе Пуриватра је прикупио огромну грађу, па су његова излагања о положају и прогонима Муслимана документована у сваком погледу. У таквој ситуацији долази до окупљања муслиманских политичара и стварања паралелних организација у Тузли, Сарајеву и Бањој Луци, а покрећу се и два листа, »Једнакост« и »Вријеме«, који у јавности заступају муслиманске интересе. На програмима ових група и листа »Вријеме« убрзо се организира више срезова у БиХ. До уједињења ових организација дошло је на скупштини у Сарајеву од 14. до 17. фебруара 1919. Ту је основана јединствена политичка странка босанскохерцеговачких Муслимана, под називом Југославенска муслиманска организација, усвојен њен програм и статут и изабран централни одбор од 31 члана.

У првим мјесецима политичког живота нове државе, чије је средиште било Привремено народно представништво, ЈМО је имала веома скучен простор за дјеловање. Главни одбор Народног вијећа СХС за БиХ делегирао је 11 Муслимана у ПНП, од којих је ЈМО само двојицу (др Мехмеда Спаху и др Халида Храсницу) признала за своје представнике. Остали су припадали групи Муслимана – »демократа« окупљених око листа »Једнакост«. У своје најважније непосредне задатке у овом периоду ЈМО је убрајала постизање личне и имовинске сигурности Муслимана, те заштиту њихових аграрних интереса и вјерско-просвјетне аутономије. Један од кључних политичких захтјева ЈМО било је питање проширења организације међу Муслиманима изван Босне и Херцеговине, што су тадашњи владајући кругови свим расположивим средствима онемогућавали. У питању унутрашњег државног уређења (сложена или унитарна држава) које је представљало основни уставни и политички проблем Краљевине СХС, ЈМО је заузела опрезно и опортунистичко

држање, које ће остати доминантна карактеристика њеног дјеловања до 1929, па и касније. По својој тежњи да очува цјелину и аутономију БиХ као основни оквир свог политичког утицаја и арбитражања, ЈМО се приближавала тадашњим федералистичким странкама у југославенској буржоаској држави. С друге стране, вођство ЈМО је држало да своје економске и друге захтјеве не може остварити у опозицији него уз ослонац и сарадњу, »а евентуално и фузију« са оним странкама »које имају присташе и у Србији, које раде око изградње државног јединства«. Одатле је ЈМО у свом дјеловању тактизовала зависно од констелације политичких односа и често у пракси одступала од прокламираних начела.

Прву политичку провјеру ЈМО представљали су избори за Уставотворну скупштину 28. новембра 1920. године. На изборима ЈМО је постигла изузетан успјех добивши 110.895 гласова, што јој је донијело 24 мандата у Конституанти, и прво мјесто међу босанскохерцеговачким странкама. Избори су показали да су практично готово сви муслимански бирачи гласали за ЈМО. Ова компактност муслиманског бирачког тијела уз ЈМО дошла је до изражаја и на свим каснијим парламентарним изборима у Краљевини СХС (1923, 1925. и 1927), мада у броју освојених мандата успјех из избора за Конституанту није више никад остварио. Мада је уживало подршку широких слојева муслиманског становништва, вођство ЈМО није никад формулирало програм акције који би нишао на стварно побољшање социјалних и културних прилика тог становништва. У досадашњој литератури везаност највећег дијела муслиманског бирачког тијела уз ЈМО обично је тумачена тако што су наводно »назадњачке хоце и бегови« због својих класних интереса распривали вјерску мржњу међу »неуким« и »заосталим« муслиманским становништвом. Сада је А. Пуриватра својим истраживањем показао да је управо било супротно. Нетрпељивост према Муслиманима и безобзирно угрожавање њихове егзистенције, под паролом која им је често у једном дијелу тадашње штампе добацивана »Турци у Азију«, биле су основни чиниоци окупљања муслиманског становништва око ЈМО. Успјех ЈМО на изборима за Конституанту је управо тако тумачен у политички зрелијем дијелу тадашње јавности.

ЈМО се у Уставотворној скупштини нашао пред алтернативом: остати у опозицији или сарађивати са радикалско-демократском коалиционом владом. Посланички клуб ЈМО одлучио се за другу алтернативу, која је отварала пут према власти и остварењу непосредних страначких и класних циљева. Споразумом са владом Николе Пашића, марта 1921, ЈМО се обавезала да ће гласати за владин нацрт устава. Истовремено ЈМО је добила два ресора у влади (индустрија и трговина и иародио здравље), а у Земаљској влади за БиХ четири начелиничка мјеста. У споразуму са владом ЈМО је тражила поред тога да се у уставу очува цјелина БиХ (што је дијелом и унијето у члан 135. Видовданског устава), да се Муслиманима пружи ефикасна заштита од прогона, да се пружи материјална помоћ муслиманским вјерско-просвјетним и вакуфским установама, те да влада ријешити питање накнаде за одузета кметовска селишта и беглукче земље. Већину ових захтјева влада након изгласавања устава није испунила, што је било сталан извор неслагања у вођству ЈМО пред које се постављала дилема, демисионирати или и даље сарађивати са владом која не извршава преузете обавезе. То питање се посебно заоштрило када је у скупштини дошло на ред претресања нацрта закона о подјели земље на области. Посланички клуб ЈМО се подијелио на »десничаре« који су били за иаствљање сарадње са владом, и на »љевичаре« који су тражили прекид сарадње. »Љевичаре« је водио др М. Спахо, који је 1. фебруара 1922. поднио оставку на положај министра за индустрију и трговину. »Десничари« који су у Посланичком клубу ЈМО имали већину (13 од 24) иаоставили су сарадњу са владом и одмах попунили упражњено министарско мјесто у влади. Неслагања из Посланичког клуба преијела су се на Централни одбор странке, па је марта 1922. дошло до коначног расцјепа у ЈМО. У Централном одбору и на скупштини странке »десничари« су остали у мањини, па су напустили ЈМО. Ови дисиденти су одмах уз свесрдну подршку владе основали нову странку под називом Југословенска муслиманска иародна организација (ЈМНО).

На скупштинске изборе 18. марта 1923. изашле су тако двије муслиманске странке: ЈМО, коју је водио др М. Спахо и ЈМНО под вођством муфтије Ибрахи-ма Маглајлића. Мада је уживала подршку органа власти на терену, дисидентска ЈМНО је на овим изборима претрпјела потпуни пораз. Док је ЈМО добила 112.228 гласова који су јој донијели 18 мандата, догле је ЈМНО добила свега 10.226 гласова, па је остала без иједног мјеста у скупштини, те се као организирана политичка странка одмах угасила.

Све до 1927. године ЈМО је била у опозицији, изузев краткотрајног учествовања у Давидовићевој влади од 27. јула до 6. новембра 1924. У опозицији ЈМО је улазила у различите блокове и комбинације, што је у књизи А. Пуриватре темељито реконструирано и анализирано. Карактеристично је за ово раздобље да се услови дјеловања ЈМО нису битно измјенили у односу на вријеме стварања ове странке. Лична и имовинска сигурност Муслимана се побољшала након Видовданског устава и општег смиревања прилика, али пљачкање, убиства и шиканирања појединаца практично нису престајала, посебно у појединим дијеловима БиХ и Санцака. Вјерски притисак на Муслимане, посебно у војсци, био је и даље присутан, често у веома оштрим видовима. Сумња у Муслимане као »антидржавне« елементе и у ЈМО као »аутономашку« и »кемалнистичку« странку стално је у одређеним формама подгријавана. Читава ова ситуација која је у Пуриватриној студији веома пластично насликана на основу широкe и разноврсне грађе, која не оставља сумњу у аутентичност приказаног политичког, социјалног и духовног миљеа међуратне муслиманске средине, намеће бројна даља питања из историје Муслимана. Сав тај миље је посебно индикативан при посматрању и анализирању читаве једне генерације муслиманских интелектуалаца и јавних радника који су се формирали у условима двадесетих година. То је, међутим, већ ствар даљих истраживања.

Посљедње двије године парламентарног живота у Краљевини СХС, ЈМО је провела у влади, пошто је 17. априла 1927, скупа са Демократском странком ушла у владу Веље Вукићевића. Вођа ЈМО, др М. Спахо, преузео је у тој влади ресор трговине и снабдијевања. Замршени политички односи тог времена, те ток првих обласних и општинских избора у Краљевини СХС и парламентарних избора 1927. исцрпно су приказани у студији А. Пуриватре. Након крвопролића у скупштини, ЈМО је ушла, мада са великим опрезом у владу Антона Корощца, посљедњу »парламентарну« владу прије проглашења шестојануарске диктатуре. По мишљењу А. Пуриватре, ЈМО се одлучила да учествује у Корощчевој влади из страха од »ампутације« »пречанских« крајева из састава Краљевине СХС, о чему се тада доста говорило. ЈМО је била апсолутно против ампутације, пошто би у том случају дошло до подјеле Босне и Херцеговине, чиме би и Муслимани били раздвојени у двије државе. Трагика ове перспективе по босанскохерцеговачке Муслимане утицала је на вођство ЈМО да уђе у Корощчеву владу. Политичко осматрање у Београду и везу са србијанским грађанским политичарима након проглашења диктатуре Спахо је одржавао преко др Шефкије Бехмена, који је управо у том циљу отворио адвокатску канцеларију у Београду. Прије петомајских избора 1935, Спахо је у два маха отворио истуипи против диктатуре. Први пут након октроирања устава, пред новембарске изборе 1931, када је дао заједничку изјаву са вођама четири друге грађанске странке (А. Станојевићем, Љ. Давидовићем, Ј. Јовановићем и А. Корощцем) да нови устав не омогућава изражавање праве народне воље на предстојећим изборима, те да њихове партије неће на њих изаћи. У јануару 1933, након објављивања тзв. Загребачких, те Корощчевих пунктација, Спахо је изашао са својим »пунктацијама« у којима се централистичко државно уређење оштро напада и захтијева »уређење државе по равноправним политичко-историјским јединицама«.

Резултате до којих је дошао, пратећи историјски развитак ЈМО, Пуриватра је у другом дијелу књиге настојао провјерити политолошком анализом програма, облика организације и форми конкретног политичког дјеловања и социјалног састава ове странке. Насупрот досадашњим паушалним оцјенама о ЈМО као »вјерској« или чак »клерикалној« политичкој странци, Пуриватрина истраживања показују да вјерски чинилац у ЈМО није имао никакву изузетну димензију која није била при-

сутна у дјелатности других буржоаских странака у Краљевини СХС. Тачно је да је ЈМО настојала да у вакуфским одборима и осталим вјерско-просвјетним институцијама Исламске заједнице осигура свој утицај, па је одатле поклањала знатну пажњу вакуфским изборима, скупштинама културних друштава итд. Међутим, и остале грађанске странке су се трудиле да у сличним институцијама осигурају свој политички утицај. У погледу страначке организације, може се рећи да је ЈМО у односу на већину осталих грађанских странака у Краљевини СХС имала већи степен организације и унутрашње повезаности. Општи је закључак да ЈМО по својој организацији, програму, тактици и стратегији, и односу према бирачима спада у ред грађанских странака, у којој ни вјерски нити »феудални« чиниоци који су јој обично досад приписивани немају неки изузетан значај. Они се у дјелатности ЈМО јављају само као израз особености положаја Муслимана и једног мањег дијела њихове социјалне структуре. Вође и активисти странке били су готово искључиво лаици. Мада је ЈМО посвећивала доста пажње економским интересима бивших муслиманских велепосједника, у њој је ипак доминантну улогу имао грађански, нешто модернизирани »чаршијски« елеменат.

У посебном поглављу Пуриватра је обрадио став ЈМО према националности Муслимана. Ова анализа показује да вођство ЈМО није имало јасан став у питању националности Муслимана, мада се борило да очува њихову цјелину и посебност у односу и на Србе и на Хрвате. У читавом овом комплексу вођство ЈМО није никад дошло до неког јасног и одлучног концепта, па тако ни посебност Муслимана није никад успјело подићи на ниво националног питања.

Пуриватрина књига намеће један општи закључак када је ријеч о политичкој историји Муслимана после 1878. године. Како је Пуриватра утврдио, ЈМО је потпуно нова странка и између ње и муслиманских странака које су дјеловале у доба аустроугарске управе у Босни и Херцеговини не постоји континуитет. Ако се сада иде даље, па упореди дјелатност ЈМО са дјелатношћу муслиманских странака прије првог свјетског рата, онда се види да су и једни и други, само у два различита времена, имали да рјешавају готово исте проблеме везане за живот муслиманског становништва. Не намеће ли то закључак да се политички развјатак Муслимана кретао у два одвојена круга унутар којих су се рјешавала иста питања. Ствари које су до првог свјетског рата на одређени начин већ биле ријешене, морале су се изнова рјешавати у оквиру југославенске буржоаске државе, што је развјатак муслиманског грађанства, па и читаве заједнице у извјесном смислу вратило 1918. на почетак. Овакав закључак који се овдје само набацује морао би се наравно потврдити даљим истраживањима.

Др Мустафа Имамовић

XI. МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА ИСТОРИЧАРА РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У ЛИНЦУ 9 – 13. СЕПТЕМБРА 1975.

И 1975. године у Линцу је одржан, једанаести по реду, међународни скуп (119) историчара из 21 земље који се баве историјом радничког покрета. Скуп је био посвећен двјема темама, и то: 1. *Политика јединственог и Народног фронта у антифашистичкој борби радничког покрета до 1939. године*; 2. *Класна борба и национално питање у вријеме Друге интернационале (до првог свјетског рата)*. Особиту пажњу привукла је прва тема с обзиром на јубиларну 30-ту годишњицу ослобођења од фашизма.

О првој теми главни реферат поднијели су К. К. Ширња (Москва) и (Шумахер) Н. Schumacher (Берлин, Њемачка Демократска Република). Аутори су изложи-

ли своје концепције, више политичког, а мање научног карактера, о значају народнофронтовске политике Коминтерне. На жалост, већ првим летимичним прегледом реферата може се закључити да су аутори мало слиједили истраживачки метод. Једино су се дјелимично користили »Рундшаом« (Rundschau) званични орган Коминтерне од 1932. до 1939. године; углавном служили су се литературом из источноевропских земаља. Аутори се такође нису користили и другим изворима у вези с питањем еволуције Јединственог радничко-сељачког (ЈРСФ) у Народни фронт. Тако, нпр., не виде се подаци узети из Internationale Presse-Korespondenz (Инпрекор, такође званични орган Коминтерне, који је добар извор за историју ЈРСФ и Народног фронта). Оба аутора су изложила своје тешкоће с обзиром на то да је литература, објављена на више језика. Указали су такође на некоректност неких грађанских историчара када је у питању изучавање Народног фронта. У питању стварања Народног фронта аутори реферата истичу да је преломни моменат био VII конгрес Коминтерне, јер је покренуо прогресивне снаге у свијету у борби против фашизма. Оба истраживача подвлаче да је потребно истаћи да је водећа улога радничке класе у борби против нацизма важна компонента у развоју Народног фронта. Они истичу да је при извођењу ове акције важан моменат био однос комуниста и социјалиста, јер су социјалисти до 1928. године одбијали сарадњу са комунистима. Тек када је Коминтерна промијенила своју тактику и почела сарађивати са Социјалистичком радничком интернационалом, онда су социјалисти постепено почели да се приближавају народно-фронтовској политици.

Аутори су оправдано закључили да борба међународног радничког покрета против фашизма у периоду између два свјетска рата представља један од најважнијих периода међународног радничког покрета. Уочили су како се још 20-их година спремао отпор класног радничког покрета против национализма и фашизма. На тим основама изграђен је касније (30-их година) Народни фронт као најважнија снага у антифашистичкој и антиратној борби радничког покрета. Крајем 30-их година тај фронт се супротставио фашистичкој најезди.

У том контексту аутори су обрадили слиједећа питања: прво, неке заједничке тенденције и проблемни међународног развоја и политике радничког покрета до краја 30-их година. Затим, развој политике јединственог и Народног фронта у међународној антифашистичкој борби до 1937. године. На крају разматрали су проблем антифашистичке борбе радничке класе у предвечерје другог свјетског рата. Борба против фашизма, а за одржање мира у овоме периоду, имала је велики значај за широке друштвене слојеве и обухватала је представнике демократских и патриотских кругова. При томе заједничка борба комуниста, социјалиста и социјалдемократа, истицање становишта за јединство синдикалног покрета и свеобухватно повезивање тих снага са свим антифашистима, представљало је значајну компоненту у развоју Народног фронта. Показало се да је политика Јединственог и Народног фронта била дјелотворно оружје у борби против фашизма, империјализма и рата, а за интересе радничке класе и свих демократских снага које се боре за мир. За истраживаче посебно је значајно што у овоме реферату могу да нађу и неке најважније моменте из односа социјалдемократа према становиштима Коминтерне у вези с питањем Народног фронта, јер је то мало изучавано до данас у историографији.

Други реферат на прву тему поднијели су Ерих Матијас (Erich Mathias) и Херман Вебер (Herman Weber). Наслов тог реферата је: *Однос комунистичке интернационале и Социјалистичке радничке интернационале према Јединственом фронту*. Аутори су укратко, сасвим информативно, изложили своје концепције о овоме питању. То је врло значајно с обзиром на то да је у историографији мало таквих радова који третирају односе обију интернационала, а поготово њихов став према Јединственом и Народном фронту. Након што су приказали организациону структуру Коминтерне, устројену по Статуту (1920. и 1922) који је увео строгу дисциплину чланству, они су, такође, дали краћи пресјек структуре Социјалистичке радничке интернационале.

Друго питање била је проблематика развоја Јединственог радничко-сељачког фронта до 1933. године. При томе су аутори, дјелимично на основу архивске грађе, истакли како су се Коминтерна и Социјалистичка радничка интернационала (СРИ) односили према ЈРСФ. Видљиво је да Коминтерна до 1928. године одбацује социјалисте у тој акцији, јер је на VI свјетском конгресу Коминтерне подвучено да је »СРИ постала агентура империјализма у оквиру радничке класе«. Аутори подвлаче да су интереси Совјетског Савеза утицали на то да се одреди тактика Ки према ЈРСФ двадесетих и почетком 30-их година. Међутим, када је Хитлер дошао на власт (1933), и Ки и СРИ почеле су мијењати тактику. Тако је Биро СРИ (18. II 1933) подвукао да су противници радничке класе у Њемачкој Хитлер, у Италији Мусолини, у Пољској Пилсудски, у Мађарској Хорти, диктатура краља Александра у Југославији, те отворене или прикривене диктатуре у балканским земљама, спремне да отворе нова бојишта против прогресивних снага. На то је Егзекутивни комитет Ки (5. II 1933) одговорно и позвао партије на заједничку сарадњу са СРИ. Аутори даље подвлаче како су текли контакти Бироа обију интернационала на пољу заједничке сарадње. На жалост, недостатак првог дијела овог рада је што нема потпун научан апарат. У реферату је приказан процес односа Ки и СРИ (1933 – 1935) све до VII конгреса Ки (јули – август 1935). Како је конгрес дао нове подстицаје за ширу акцију стварања Народног фронта, то су аутори, користећи се западноевропском литературом (Braunthal, Geyer и Jacobson), поновили већ раније тврдње да су промјене у политици Ки (1934 – 1935) и обраћање СРИ биле опет диктиране условима одбране Совјетског Савеза. При томе су изложили своје концепције према Хитлеровом пакту са Пољском (почетком 1934), стварању Народног фронта у Шпанији и Минхенском споразуму (1938). Њихове су концепције, као и Браунтала, социјалдемократске и у многим стварима подржавају конзервативно становиште овог ранијег функционера СРИ. На завршетку реферата, аутори су приказали гашење Јединственог фронта. Ту се, прије свега, види крах политике тога јединственог фронта у западној Европи, а посебно расцеп у Комунистичкој партији Њемачке и одвајање Вили Минценберга (Willy Münzenberga) од КП Њемачке (у марту 1939). Московски процеси комунистима у другој половини 30-их година, како подвлаче аутори, допринијели су да политика Јединственог фронта замре. Према њиховом мишљењу пакт између Њемачке и Совјетског Савеза и избијање другог свјетског рата су »такође довели до краја посљедњу илузију о Јединственом фронту«. За истраживаче је важно подвући да реферат при крају, за године 1939 – 1940, садржи знатно више извора и да се базира на цитатима из *Рундшауа* и *Ди Велта* (*Die Welt*) (од 1939. до 1943. званичног органа Коминтерне).

Ни овај реферат не може у потпуности задовољити истраживаче с обзиром на то да је писан у виду једног прегледа. Више су цитирана документа и ставови појединих историчара, социјалиста, а мање доношени властити судови и оцјене оба аутора. При изради реферата аутори се нису служили источноевропском литературом ни литературом са енглеског говорног подручја. У своме реферату они нису сериозније обрадили настанак Народног фронта из ЈРСФ, али су ипак дали свој прилог том питању.

Што се тиче методолошке стране, много исправнији приступ имао је Маџеј Техничек, (Techniczek) из Тел-Авива који је приказао Јединствени и Народни фронт у шпанском грађанском рату. Види се да до генералског пуча у Шпанији Народни фронт није био створен иницијативом Комунистичке партије, него неких грађанских странака. Након генералског пуча, дошло је до диференцијације у односу на Народни фронт и комунисти и социјалисти избијају у први план.

Како је текао процес стварања и борбе Комунистичке партије Југославије на пољу стварања ЈРСФ (од 1921) и његова еволуција у Народни фронт (1935), приказано је у реферату Уроша Недимовића (Сарајево) под насловом: *О настанку и развоју Народног фронта у Југославији до 1939. године*.

Неколико докумената из фонда СРИ, Arhiv Labour Party (Лабуристичке партије) омогућило је (János Jemnitzu) Јаношу Јемницу из Будимпеште да укратко

прикаже каква је у западној Европи била ситуација у вријеме стварања Народног фронта, а посебно како се лабуристичка партија односила према томе питању у Енглеској (Прилог историји борбе против фашизма). Ако су Е. Матиас и Вебер у свом реферату унеколико освијетлили односе Коминтерне и СРИ у вези с питањем ЈРСФ и Народног фронта, онда је и Ј. Јемниц овим својим прилогом приказао како се у свим тим питањима стварања Народног фронта (у другој половини 30-их година) постављала СРИ. И један и други реферат су значајни, с обзиром на то да се у историографији мало проучавало питање дјеловања СРИ.

Осим ових реферата, и тројица историчара Everhard Holtmann (Erlangen), Franz West (Vest) и Leopold Hognik (Беч) приложили су реферате из којих се види како је организован Јединствени, а посебно Народни фронт у Аустрији.

Група аутора из Финске поднијела је такође реферат који говори о финском Народној фронту у другој половини 30-их година.

Послије реферата Ковалског (J. Kowalski) у коме је приказана улога Комунистичке партије Пољске у организовању Народног фронта, развила се жива дискусија. У њој је учествовао 41 историчар (укључујући и реферате) и сваки од њих је са својих позиција изнио становишта о првој теми.

Након исцрпне дискусије, прешло се на другу тему: *Класна борба и национално питање у вријеме Друге интернационале (до првог свјетског рата)*. Главни реферат Ханса Момзена (Hans Mommsen) (Бохум) носи наслов: *Социјалистички раднички покрет и национално питање у периоду I и II интернационале*. Аутор је у усменом дијелу излагања, као добар познавалац те проблематике, опширно изложио своје концепције. У реферату се назире основне компоненте руских и аустријских социјалдемократа о националном питању. Такође и неким теоретским аксиомима образложио је своје тезе о националном питању. Став социјалиста према колонијалним проблемима заузима важно мјесто у реферату. Момзен је указао да су маркxисти изнијели своје концепције у вези са колонијалним питањем и подвукао улогу Лењина, оцијенивши га као генијалног политичара и теоретичара. Због тога аутор подвлачи да утицај традиција марксизма игра важну улогу у рјешењу националног питања. На крају треба подвући да је реферат, углавном, изложио нека принципјелна питања из ставова социјалдемократије према националном питању. Послије реферта у дискусији је учествовао 21 историчар.

Када се све сумира изложено у рефератима и дискусији, онда се може видјети да су учесници конференције расвијетлили и дали нови допринос и подстицај изучавању обију тема.

На крају је закључено да на слиједећој (XII по реду конференцији у септембру 1976) буду теме: *1 Социјалдемократске странке и синдикати до 1917. године и 2. Методолошки проблеми историографије синдиката до 1917. године*.

Мр Урош Недимовић

ИЗ ИНСТИТУТА

ДЈЕЛАТНОСТ ИНСТИТУТА У 1975. ГОДИНИ

Остајући вјераи пракси да читаоце свога часописа упознаје са резултатима рада, Институт ће им и овога пута ставити на увид најважније податке на основу којих се може стећи јасна слика о његовој дјелатности и раду сваког сарадника.

Програмом рада за 1975. годину одређени су задаци Института за историју у Сарајеву у цјелини и његових сарадника појединачно. Ти задаци су из средњорочног програма рада Института (период 1971 – 1975. године) који предвиђа изучавање историје народа Босне и Херцеговине. Задаци на којима је рађено у Институту обухватају раздобље средњег вијека, османског периода, нове и најновије историје народа Босне и Херцеговине. Али, с обзиром на то да је проширење дјелатности Института на прва два периода услиједило тек 1973. године, као и с обзиром на предметно опредјељење научног кадра у Институту, тежиште рада је још увијек на новијој и најновијој историји народа Босне и Херцеговине.

Посебно треба нагласити да је седам сарадника Института радило на вишетој историји народа Босне и Херцеговине (организатор цјелокупног рада на изради ове историје је Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине). Овај задатак је услиједио мимо ранијег плана Института (на општи захтјев свих друштвено-политичких фактора Републике) због потребе да се што прије напише и објави Историја народа Босне и Херцеговине. Ангажовањем сарадника на тим задацима, дошло је до пролонгирања рокова на завршавању тема које су рађене према програму Института.

У оквиру документације настављена је израда Хронологије најважнијих догађаја од 1945. до 1963. године, библиографска обрада радничких листова, вршено је сређивање документације и обављени су други послови.

На реализацији тематског дијела Програма Института у 1975. години било је ангажовано 28 сарадника, и то: један научни савјетник, четири виша научна сарадника, три научна сарадника, један стручни савјетник, четири виша стручна сарадника, шест асистената (од којих три магистра), секретар Института и осам спољних сарадника. У Одсјеку за документацију раде четири сарадника, од којих два виша стручна сарадника, библиотекар и један архивски помоћник.

У раду је било укупно 20 самосталних тема, три магистарска рада млађих сарадника – асистената, док је седам сарадника радило искључиво на Историји народа Босне и Херцеговине. Према раздобљима, двије теме су из средњег вијека (једна магистарски рад), двије из османског периода (магистарски радови), шест тема из периода 1878 – 1918, шест тема су из периода између два рата и шест тема из периода НОР-а и револуције 1941 – 1945.

У току 1975. године завршене су сљедеће теме:

1. *Раднички покрет у Босни и Херцеговини од 1906. до 1919. године.* Обрађивач мр Илијас Хаџибеговић, спољни сарадник.

2. *Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1918 – 1941. године.* Обрађивач др Ахмед Хаџировић, виши научни сарадник.

3. *Дјелатност ХСС у Босни и Херцеговини до завођења шестојануарске диктатуре 1929. године.* Обрађивач мр Томислав Ишек, асистент.

4. *Изградња босанскохерцеговачке државности у условима НОР-а.* Обрађивач Драго Боровчанин, секретар Института.

5. *Национално питање у Босни и Херцеговини у свјетлу историјског развоја радничког и народноослободилачког покрета – дио који обухвата период аустроугарске окупације 1878 – 1918. године.* Обрађивач др Енвер Реџић, спољни сарадник.

У раду су биле сљедеће теме:

1. *Твртко II Твртковић – Босна у првој половини XV стољећа – асистента мр Паве Живковића.*

2. *Посљедњи Павловићи – Босна средином XV стољећа – асистента Бориса Нилевића.*

3. *Поријекло муслиманских аристократских породица у Босни и Херцеговини до краја XVI стољећа – магистарски рад асистента Бехије Златар.*

4. *Покушај Порте да расели Црногорце почетком XVIII стољећа с посебним освртом на насељавање на територију источне Босне – магистарски рад асистента Енеса Пелидије.*

5. *Борба за вјерску и вакуфско-меарифску аутономију и стварање првих политичких организација босанско-херцеговачких Муслимана под аустроугарском управом – вишег научног сарадника др Нусрета Шехића.*

6. *Дјелатност Босанскохерцеговачког сабора – научног сарадника др Цевада Јузбашића.*

7. *Борба Срба Босне и Херцеговине за вјерску и школску аутономију – спољњег сарадника Боже Маџара.*

8. *Босна и Херцеговина и стварање југословенске државе – спољњег сарадника др Луке Ђаковића.*

9. *Вјерске заједнице и политичка збивања у Босни и Херцеговини од аустроугарске окупације 1878. до 1945. године – група сарадника Института.*

10. *Радикална странка Босне и Херцеговине 1919 – 1941. године – спољњег сарадника – асистента мр Томислава Краљачића.*

11. *Савез земљорадника у Босни и Херцеговини 1919 – 1941. године* – спољњег сарадника, асистента Милана Гаковића.

12. *Напредни омладински покрет у Босни и Херцеговини 1919 – 1941. године* – асистента мр Дубравке Шкарице.

13. *Буро Ђаковић* – Монографија – асистента др Ибрахима Карабеговића.

14. *Народноослободилачки покрет у Херцеговини 1942. године* – стручног савјетника Невенке Бајић.

15. *Четнички покрет у Босни и Херцеговини 1941 – 1945. године* – вишег научног сарадника др Здравка Антонића.

16. *Однос Трећег Рајха и Независне Државе Хрватске* – вишег стручног сарадника мр Рафаела Брчића.

17. *Историјски развој ССРН БиХ* – вишег стручног сарадника мр Уроша Недимовића.

18. *КПЈ у источној Босни од средине 1942. до ослобођења 1945. године* – научног сарадника др Расима Хурема.

Један број сарадника је радио на вишетомној историји народа Босне и Херцеговине.

На IV књизи (1878 – 1918) радили су:

1. др Џевад Јузбашевић – руководиоца IV поткомисије, учествовао је на изради садржаја IV тома историје народа Босне и Херцеговине, те радио поглавља: *Анексија и њене последице и Босански сабор и дјелатност политичких странака 1910 – 1914.*

2. др Нусрет Шехић радио је на дијелу поглавља које се односи на политички развитак Муслимана под аустроугарском окупацијом до 1909. године.

На V књизи (1918 – 1941) радили су:

1. др Никола Бабић, поглавље за период 1918 – 1924;

2. др Недим Шарац, поглавље за период 1925 – 1931,

3. др Ахмед Хаџировић, поглавље за период 1932 – 1941.

На VI књизи (1941 – 1945) радили су:

1. др Здравко Антонић, поглавља: *Окупација Југославије и подјела Босне и Херцеговине, Рад КПЈ на припремама устанка, Први видови отпора окупатору и усташама и Почетак и ток устанка.*

2. мр Рафаел Брчић, поглавља: *Босна и Херцеговина у оквиру НДХ и Мјере окупатора и квислинга против устанка у Босни и Херцеговини у уставима окупације и устанка.*

3. др Расим Хурем, поглавља: *Политички профил устаничких снага и улога КПЈ, Ослободилачка и револуционарна суштина устанка, Однос грађанских политичких снага према устанку и Политичка диференцијација устаничких снага крајем 1941. и у првој половини 1942. године.*

Рађено је на хронологији најважнијих догађаја у Босни и Херцеговини 1945 – 1963. године (Будимир Миличић, виши стручни сарадник), историјско-библиографска обрада »Гласа Слободе« (Мирјана Трнинић, виши стручни сарадник); библиографија »Југословенског листа« (Жељка Врдољак, библиотекар); сређивање документације (Мирсада Мушкић, помоћни документатор).

Поред послова на извршавању тематског дијела програма, сарадници Института су обављали и друге научне и стручне послове.

Током 1975. године изашли су из штампе »Прилози« Института за историју број 10/2 за 1974. годину који садрже 11 чланака и расправа, 4 прилога, 11 осврта и приказа и два прилога из Института.

У Институту је организована дискусија о књизи др Расима Хурема *Крзна НОП-а у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године*, у којој су узели учешћа сарадници Института.

Неколико сарадника Института учествовало је у дискусији о проблемима етничког развика у Босни и Херцеговини коју је организовала Комисија за израду Историје народа Босне и Херцеговине Академије наука и умјетности БиХ.

Обје дискусије су објављене у овом броју »Прилога«.

Један број сарадника Института је узео учешћа на домаћим и међународним скуповима:

а) На међународном научном скупу *Стогодишњица босанскохерцеговачког устанка 1875 – 1878*, одржаном у организацији Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине у Сарајеву, учествовали су др Цевад Јузбашевић са рефератом: *Окупација и питање укључења Босне и Херцеговине и Далмације у заједничко аустроугарско царинско подручје* и др Нусрет Шехић са рефератом: *Југословенска историографија о босанскохерцеговачком устанку у посљедњих десет година*.

б) На пригодном скупу поводом 70-годишњице рада синдиката у Босни и Херцеговини, који је организовала Републичка конференција савеза синдиката Босне и Херцеговине, учествовали су са одређеним прилозима: др Никола Бабић, др Ахмед Хаџировић, мр Ибрахим Карабеговић, мр Урош Недимовић, др Недим Шарац и мр Дубравка Шкарица.

ц) На међународној конференцији историчара радничког покрета у Линцу (Аустрија) учествовао је мр Урош Недимовић, виши стручни сарадник са рефератом: *О настанку и развiku Народног фронта у Југославији до 1939. године*.

Овом скупу присуствовали су и др Ахмед Хаџировић и мр Ибрахим Карабеговић.

д) На научном скупу *Споменици револуције у Босни и Херцеговини – стање и проблеми* одржаном у организацији Републичког завода за заштиту споменика културе, Музеја града Зенице и Института за историју у Сарајеву, децембра 1975. године у Зеници, учествовали су сарадници Института:

1. др Никола Бабић са рефератом – *Улога споменика у његовању традиција НОР-а и социјалистичке револуције*;

2. Драго Боровчанин са рефератом – *Обилежавање догађаја из НОР-а и револуције на подручју Романије и*

3. др Здравко Антонић, који је учествовао у дискусији.

е) На научном скупу *Семберија у НОБ-и 1942. године* одржаном у организацији Института за друштвена истраживања Факултета политичких наука у Сарајеву и Скупштине општине Бијељина, новембра 1975. године, учествовали су:

1. др Здравко Антонић, виши научни сарадник, са рефератом – *Семберија и Мајевица у оквиру војно-политичких збивања 1942. године*;

2. Драго Боровчанин са рефератом – *Органи народне власти у Семберији и на Мајевици 1942. године и*

3. мр Рафаел Брчић са рефератом – *Корекција њемачко-ушашке политике према Србима у НДХ и њене рефлексије у Семберији*.

Сва три сарадника су посебно узели учешћа у дискусији о рефератима поднесеним на овом скупу.

ф) На научном скупу *Народноослободилачки рат и социјалистичка револуција у Југославији у завршној фази другог свјетског рата (1944 – 1945)*, одржаном у организацији Заједнице институција за изучавање новије историје народа и народности Југославије од 10 – 12. децембра 1975. године у Београду, учествовао је др Радим Хурем са рефератом – *Повлачење њемачког Wehrmacht из Југославије 1944/1945. године у дјелима западноњемачких и аустријских аутора*.

г) На пригодном скупу посвећеном 30-годишњици Првог конгреса АФЖ-а Босне и Херцеговине, који је организовала Конференција за друштвени положај жена Босне и Херцеговине, учествовали су:

1. др Никола Бабић (у дискусији);

2. Невенка Бајић са рефератом – *Историјски осврт на улогу жена у напредном радничком покрету Босне и Херцеговине*;

3. Драго Боровчанин са рефератом – *Оснивачка конференција Савеза жена Босне и Херцеговине фебруара 1942. године у Фочи*;

4. др Ахмед Хаџировић са рефератом – *О једној акцији жена*;

5. мр Урош Недимовић са рефератом – *Нека најважнија питања из историје револуционарног покрета жена БиХ у периоду 1921 – 1929. године и*

6. мр Дубравка Шкарица са рефератом – *Први коингрес антифашистичког фронта жена БиХ*.

х) На научном скупу *Револуција, политичка партиципација и самоуправљање*, чији је организатор Институт за друштвена истраживања Факултета политичких наука у Сарајеву, одржао априла 1975. године у Млинима, учествовали су:

1. др Здравко Антонић са рефератом – *О специфичностима револуционарних токова у Босни и Херцеговини 1941 – 1943. године*;

2. др Недим Шарац са рефератом – *Револуција и КПЈ*

3. др Расим Хурем, (у дискусији)

и) На свјетском конгресу историчара у Саи Франциску, августа 1975. године, учествовао је др Никола Бабић.

Више сарадника Института је објавило научне и стручне радове, и то:

1. Миличић Будимир, *Графички радници Сарајево 1903 – 1941. године*, Сарајево 1975.

2. Шарац др Недим, *Успостављање шестојануарског режима 1929. године с посебним освртом на Босну и Херцеговину*, Сарајево, 1975.

II. Чланци и расправе:

1. Бабић др Никола, *Јединство ослободилачког рата и социјалистичке револуције народа и народности Југославије*, »Преглед«, Часопис за друштвена питања, бр. 5/75;

2. Исти, *The Multi-National Yugoslav Community and the League of Communists-the Significance of Historical Experience*, »Survey«, Сарајево, No 3/75;

3. Исти, *The Place and Role of Young Bosnia in the History of the Peoples of Bosnia-Herzegovina. Introductory Report*, »Survey«, Сарајево, No 1/1975.

4. Хаџировић др Ахмед, *Прилог проучавању положаја радника у Босни и Херцеговини између два рата*, »Прилози« бр. 10/2 – 1974;

5. Исти, *Утицај комуниста на рад синдиката*, Трећи програм Радио Сарајева, бр. 8/75;

6. Јузбашић др Цевад, *Some Problems in studying Young Bosnia*, »Survey«, Сарајево, No 1/1975;

7. Карабеговић мр Ибрахим, *Конституисање реформистичког радничког покрета у Југославији концем 1921. и почетком 1922. године*, »Прилози«, бр. 10/2 – 1974;

8. Миличић Будимир, *Пролетерско организовање графичких радника Босне и Херцеговине 1903 – 1941*, »Прилози« бр. 10/2, 1974;

9. Шарац др Недим, *Револуција и комунистичка партија Југославије*, »Социјализам« бр 3/75;

10. Исти, *Аграрни фактор друштвено-политичког живота у Краљевини СХС (1918 – 1929)*, »Преглед«, бр. 7 – 8/75;

11. Исти, *Промјена назива и подјеле на бановине југословенске монархије 1929. године*, »Прилози«, бр. 10/2 – 1974;

12. Исти, *The Historical Dimension of Togetherness*, »Survey«, Сарајево, No 3/75;

13. Исти, *An Same Elemente of the Ideological – Political Structure of the Yong Bosnia Novembut*, »Survey«, Сарајево, No 1/75;

14. Трнинић Мирјана, *Some Faktures of the Nacional Revolutionary Youth Movement in Bosnia-Herzegovina up. to 1914*, »Survey«, Сарајево, No 1/75;

15. Живковић мр Паво, *Дипломатска активност Браила Тезаловића*, »Прилози« бр. 10/2 – 1974;

III Прилози

1. Хашировић др Ахмед и мр Ибрахим Карабеговић, *Одјек устанка аустријских радника у социјалистичкој и комунистичкој штампи у Југославији*, »Прилози«, бр. 10/2 – 1974;

2. Хурем др Расим, *Осврт на НОР и социјалистичку револуцију у Босни и Херцеговини*, »Наши разгледи«, часопис за политичка, привредна и културна питања, Љубљана, мај 1975;

3. Шехић др Нусрет, *Осврт на југословенску историографију о устанку у Босни и Херцеговини 1875 – 1878. године*, »Настава историје«, Загреб, бр. 4/1975;

4. Златар Бехија, *Неки подаци о Санџак-бегу Мехмедбегу Обреновићу*, »Прилози«, бр. 10/2 – 1974;

5. Живковић мр Паво, *Подаци о робљу као извор за историчку географију средњовјековне Босне*, »Прилози«, бр. 10/2 – 1974;

6. Исти, *Генеалогичка породице Тезаловића из Праче*, »Преглед«, бр. 6/75.

IV. Критике и прикази

1. Боровчаин Драго; др Никола Бабић, *Рат, револуција и југословенско питање у политици Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине*, »Опредјељења«, бр. 4/75;

2. Брчић мр Рафаел; др Никола Живковић, *Ратна штета коју је Њемачка починила Југославији за вријеме II свјетског рата*, »Преглед«, бр. 10/75;

3. Исти: Gert Fricke, *Kroatien 1941 – 1944. Der »Unabhängige Staat« in der Sicht des Deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram, Glaise v. Horstenaua*, »Војноисторијски гласник«, б. р. 2 – 3/74;

4. Хашировић др Ахмед; др Атиф Пуриватра, *Југословенска муслиманска организација у политичком животу Краљевине СХС*, Трећи програм Радио-Сарајева, бр. 8/75;

5. Недимовић мр Урош; *International Review of Sozial History*, Амстердам 1973, – »Прилози« бр. 10/2 – 1974;

6. Исти; Тома Миленковић, *Социјалистичка партија Југославије од 1921. до 1929. године*, »Ослобођење«, јуни 1975. године;

7. Нилевић Борис; *Зборник Средњовјековна Босна и европска култура*, »Радови« III, изд. Музеја града Зенице 1973, »Прилози« бр. 10/2 – 1974;

8. Исти: »Прилози« Института за историју бр. 9/1, »Преглед«, бр. 4/75;

9. Пелидија Енес; Ешреф Ковачевић, *Границе босанског пашалука према Аустрији и Млетачкој Републици по одредбама Карловачког мира*, »Прилози«, бр. 10/2 – 1974;

10. Златар Бехија; Тома Поповић, *Турска и Дубровник у XVI вијеку*, »Прилози« бр. 10/2 – 1974;

11. Живковић мр Паво; др Душан Динић – Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, »Прилози«, бр. 10/2 – 1974.

Библиографије:

1. The historiographi of Yugoslavia 1965 – 1975, Belgrade 1975.

У овој књизи, која је презентирана на Свјетском конгресу историчара у Сан Франциску, објавили су библиографију извора и литературе из историје Босне и Херцеговине

а) За средњи вијек

– Живковић мр Паво, асистент (коаутор проф. др Сима Ђирковић), стр. 95 – 100.

б) За аустроугарски период

– Јузбашевић др Цевад и Шехић др Нусрет, стр. 324 – 339.

VI. Прилози објављени у штампи

1. Антонић др Здравко, *Везе НОП-а у источној Босни и западној Србији 1941 – 1945. године*, »Ослобођење«, Сарајево;

2. Боровчанин Драго, *Партијска организација на Романији*, »Ослобођење«, Сарајево;

3. Исти, *Босна и Херцеговина у одлукама Другог засједања АВНОЈ-а*, »Ослобођење«, Сарајево;

4. Брчић мр Рафаел, *Њемачки и талијански планови у Босни и Херцеговини 1941 – 1942. године*, »Ослобођење«, Сарајево;

5. Исти, *Лист пркоса и отпора*, два броја листа »Комунист«, органа Покрајинске организације КПЈ у Босни и Херцеговини, »Комунист«, Београд, бр. 931, година 33, од 20. јануара 1975. године;

6. Трнинић Мирјана, *О дјелу Веселина Маслеше*, »Глас«, бр. 2135/75.

VII. *Народни хероји Југославије*, Издавачко предузеће »Младост«, Београд 1975. За ову књигу су сарадници Института написали биографије: Антонић др Здравко (десет), Бајић Невенка (петнаест), Боровчанин Драго, (петнаест), Брчић мр Рафаел, (осамнаест), Ишек мр Томислав (десет), Недимовић мр Урош (двје), Трнинић Мирјана (шест) и Врдољак Жељка (двје).

VIII. Остало

1. Хаџировић др Ахмед, предговор за књигу Будимира Миличића: *Графички радници Сарајево 1903 – 1941*, Сарајево 1975;

2. Исти, Шест полчасовних емисија на Телевизији Сарајево посвећених најзначајнијим штрајковима у Босни и Херцеговини;

3. Врдољак Жељка, *Првомајске прославе у Босни и Херцеговини до 1945. године* (по архивским документима и радничкој штампи) – Трећн програм Радио-Сарајева, 30. априла 1975. године;

4. Исти, Библиографија »Прилога« часописа Института за историју од 1 – 10 у »Прилозима« бр. 10/2 – 1974.

Већи број сарадника Института ангажован је у једној или више редакција часописа и књига у Институту и ван Института.

Сарадници су радили у редакцијама часописа:

– Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине,

– Годишњак Архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине,

– Acta historico – oeconomica Jugoslaviae,

– Преглед.

У редакцијама књига и зборника:

– Сабрана дјела Јосипа Броза Тита,

– Грађа за монографију о Ивану Крндељу,

- 70 година синдиката у Босни и Херцеговини и
- Жене Босне и Херцеговине у народноослободилачкој борби 1941 – 1945. године.

У редакцији часописа »Прилози« Института за историју – Сарајево радили су: др Никола Бабић, одговорни уредник, др Здравко Антонић, др Ахмед Хаџировић, др Расим Хурем, др Нусрет Шехић, чланови Редакције и Борис Нилевић, секретар Редакције (стари састав), а од октобра 1975. године: др Цевад Јузбашић, одговорни уредник, др Здравко Антонић, др Никола Бабић, др Ахмед Хаџировић, чланови Редакције и Борис Нилевић, секретар Редакције (нови састав).

Више сарадника Института били су ангажовани као рецензенти разних издања од стране издавачких кућа у Сарајеву.

Сарадници Института су били ангажовани и у предавачкој активности. Тако је др Недим Шарац, редовни професор Факултета политичких наука у Сарајеву држао током године предавања на томе факултету, а мр Паво Живковић је радио као асистент Филозофског факултета у Сарајеву.

На семинарима за професоре средњих и наставнике основних школа, које су организовали просвјетно-педагошки заводи и заједнице образовања на територији Босне и Херцеговине, предавања су држали сарадници Института, и то: др Здравко Антонић, др Никола Бабић, Драго Боровчанин, мр Рафаел Брчић и др Расим Хурем.

Један број сарадника Института је учествовао у раду комисија за оцјењивање програма и уџбеника историје за средње и основне школе. У Комисији Марксистичког центра ЦК СК БиХ радили су Невенка Бајић, др Цевад Јузбашић и др Недим Шарац. Ова комисија је сачинила Анализу марксистичке заснованости наставних програма, уџбеника и приручника за историју у школама Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине. Комисија Издавачког предузећа »Свјетлост« ООУР-а Завода за издавање уџбеника, у којој су учествовали др Здравко Антонић, др Ахмед Хаџировић, мр Ибрахим Карабеговић, др Недим Шарац и др Нусрет Шехић израдила је анализу идејно-политичке заснованости и вриједности уџбеника за историју у основним и средњим школама СР Босне и Херцеговине.

Осим научног и стручног рада, сарадници Института за историју су ангажовани у друштвено-политичком раду, вршећи разне дужности на нивоу града и Републике, као и у више самоуправних органа ООУР-а, скупштинама и извршним органима интересних заједница, руководствима и органима управљања више културних, научних и других институција и организација у Сарајеву.

За научна дјела: *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред први свјетски рат*, Сарајево 1973. и *Изградња жељезница у Босни и Херцеговини у свјетлу аустроугарске политике од окупације до краја Калајеве ере*, Сарајево, 1974, др Цевад Јузбашић, научни сарадник Института је добио републичку награду »Веселин Маслеша« за 1975. годину.

Институт је посветио одговарајућу пажњу и уздизању својих научних кадрова. Тако су на постдипломским студијама била три сарадника, асистента. Бехија Златар је током године положила све испите са друге године постдипломског студија, а Борис Нилевић и Енес Пелидија су положили испите из прве године и стекли право за упис у другу годину постдипломског судија на Филозофском факултету у Београду.

Остварена је одређена сарадња и са научним установама у земљи.

Институт је активно, посредством својих представника, учествовао у раду Заједнице института за нову и новију историју народа и народности Југославије. Тако је Институт био и суорганизатор научног скупа *Народноослободилачки рат и социјалистичка револуција у Југославији у завршној фази другог свјетског рата (1944 – 1945)*. Поред тога, ова сарадња је омогућила сарадницима Института да лакше и брже дођу до архивске грађе и документације, чиме је, свакако, интензивирао рад на обради одређених проблема које сарадници пручавају.

Институт је био и суорганизатор са Републичким заводом за заштиту споменика културе и Музејем града Зенице научног скупа *Споменици револуције у БиХ – Стање и проблеми*, па је тако успоставио једну корисну сарадњу са овим институцијама.

Са Катедром за историју Филозофског факултета у Сарајеву развијена је широка сарадња у низу питања од заједничког интереса. Професори ове Катедре чланови су органа управљања у Институту, Научног вијећа, Комисија за избор кандидата у научна и стручна звања и сл.

Са Катедром за историју Филозофског факултета у Београду је, такође, остварена одређена сарадња. Млади сарадници Института похађају и завршавају постдипломске студије на одјељењу за историју и др.

С Академијом наука и умјетности Босне и Херцеговине остварена је плодна сарадња. Шест сарадника Института: др Здравко Антонић, др Никола Бабић, мр Рафаел Брчић, др Ахмед Хаџировић, др Расим Хурем и др Недим Шарац сарађују у Шестој поткомисији – између два рата, НОР-а и револуције – и др Цевад Јузбашкић и др Нусрет Шехић у четвртој – аустроугарски период – поткомисији Комисије за историју Академије.

Органи управљања, извршни органи, органи руковођења и стручни органи Института обављали су редовне послове према Програму рада и били врло активни током цијеле године. Тако је Радна заједница одржала укупно 14 сједница, од којих четири у проширеном саставу. Захваљујући активности самоуправних органа и стручних служби, Институт је током 1975. године радио без застоја и тешкоћа.

Радна заједница је током године усвојила низ самоуправних споразума на основу којих је Институт постао члан одређене интересне заједнице или је прихватио одговарајуће обавезе које су од интереса за одређену интересну заједницу.

Радници Института су, кад је радна заједница утврдила њихов приједлог, потписали самоуправне споразуме којим су ријешена нека основна питања од интереса за Институт као цјелину и сваког радника. Тако су донесени:

– Самоуправни споразум о расподјели дохотка у Институту за историју у Сарајеву;

– Самоуправни споразум о расподјели личних доходака радника Института за историју.

Поред предњих, Радна заједница је донијела и низ других аката којим је регулисала одређена питања за рад Института.

Највиши орган управљања Инститutom је Радна заједница као цјелина. Предсједник Радне заједнице је др Ахмед Хаџировић, виши научни сарадник, а замјеник предсједника Невенка Бајић, стручни савјетник. Кад Радна заједница разматра питања од посебног друштвеног интереса, њеној сједници присуствују и пуноважно одлучују и представници друштвене заједнице.

Представници друштвене заједнице су:

I Именовани од Скупштине СР БиХ:

1. Даннјел Чулина, друштвено-политички радник у ЦК СК БиХ,

2. Зора Соломон, Савјетник у Републичкој конференцији савеза синдиката БиХ.

II Делегирани од стране:

а) Филозофског факултета у Сарајеву – др Милан Васић, ванредни професор,

б) Друштва историчара Босне и Херцеговине – мр Томислав Краљачић, асистент Филозофског факултета у Сарајеву и

ц) Републичке заједнице за научни рад – мр Илијас Хаџибеговић, асистент Филозофског факултета у Сарајеву.

Радна заједница има Извршни одбор, који сачињавају:

Предсједник:

Мр Рафаел Брчић, виши стручни сарадник,

Чланови:

1. др Никола Бабић, виши научни сарадник, директор Института,
2. мр Ибрахим Карабеговић, асистент
3. Ненад Марјановић, висококвалификовани радник и
4. Жељка Врдољак, библиотекар.

Институт има Научно вијеће од тринаест чланова које сачињавају:

Предсједник:

др Нусрет Шехић, виши научни сарадник,

Чланови:

1. др Здравко Антонић, виши научни сарадник,
2. др Никола Бабић, виши научни сарадник, директор Института,
3. Невенка Бајић, стручни савјетник,
4. др Боривоје Човић, сарадник Земаљског музеја Сарајево,
5. др Лука Ђаковић, директор НИП »Задругар«, Сарајево,
6. Проф. др Милорад Екмечић, редовни професор Филозофског факултета у Сарајеву,
7. др Ахмед Хаџировић, виши научни сарадник,
8. др Адем Ханџић, сарадник Оријенталиог института у Сарајеву,
9. др Џевад Јузбашић, научни сарадник,
10. мр Ибрахим Карабеговић, асистент,
11. др Недим Шарац, научни савјетник и
12. мр Паво Живковић, асистент.

Драго Боровчанин

У прошлом броју ПРИЛОГА (10/2) у чланку Бранислава Ђурђева *Значај историје у нашем савременом друштву*, поред ситнијих штампарских грешака поткрале су се двије које је потребно исправити.

На стр. 25 у петом реду одозго треба да стоји:

Gn̄thi seautón.

На стр. 27 у шеснаестом реду одозго треба да стоји:

Quidquid agis, prudenter agas et respice finem!

Прилози
Института за историју

За издавача
Др Здравко Антонић

Лектор и технички уредник
Мурис Идризовић

Коректори:
Бахра Козић
Бисера Порча

Тираж
1.000 примјерака

За штампарiju
Инг. Петар Скерт

Штампање завршено
аугуста 1976. године

Штампа: »Ослобођење«, Сарајево.

Издавач: Институт за историју у Сарајеву. Адреса: ПРИЛОЗИ, Сарајево,
Буре Баковића 9, телефон 38-899, жиро-рачун: 1010-603-175, поштански фах 310.

Часопис излази повремено.

У трошковима штампања овог броја учествовала је и Републичка заједница
за научни рад, Сарајево.

Институт за историја
Београд

Улица Александра
Београд

Директор и издавач
Др Милош Јовановић

Коректор
Бранко Јовановић

Тираж
1.000 примерака

У издању
Др Милош Јовановић

Издање
Београд 1976. године

Издање «Слободане», Београд.

Издање: Институт за историју у Београду, Адреса: ПИИ ДОН, Београд,
Београдска 8, телефон 38-809, телеграфски: 1010-023, 175, поштом бр. 310.

Својом ценом и вредношћу

У издању: Институт за историју у Београду, Адреса: ПИИ ДОН, Београд,
Београдска 8, телефон 38-809, телеграфски: 1010-023, 175, поштом бр. 310.

